3.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK • Salgótarján '89

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 3.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 3.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 3.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 3.

JATE Egyetemi Könyvtár
Szeged
Legalsó dátum a kölcsönzés határideje.
Késedelmi díjat számolunk fel
a később visszahozott könyvért!

1998 JÚN 23
2000 -11- 2

I 137361

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

Salgótarján, 1989. június 15 – 18.

Salgótarján, 1991.

ADATOK, FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK A NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁRBÓL

16.

Szerkesztő

Á. VARGA LÁSZLÓ

JATE Egyetemi Könyvtár

J000079499

Munkatársak

Számítógépes szövegszerkesztő: HERNÁDINÉ BAKOS MARIANNA,
a gépírást KÁRI-HORVÁTH LAJOSNÉ és POLONKAI ÉVA végezte

B 137361

ISSN 0238 - 1990

ISBN 963 7243 02 X

963 7243 04 6

Kiadja: A NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR
Felelős kiadó: Á. Varga László
Borítóterv: Presics Antal
Készült 750 példányban 42,6 A/5 ív terjedelemben
A nyomdai munkálatokat a MARUZS PRINT Magyar-Kanadai KFT. végezte

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 19

ELMÉLETI BEVEZETŐ 21

Fekete László: Erőszak és utópia. Szempontok a konszenzus és a konfliktus antropológiájához, történetiségéhez és társadalomkritikájához 23

I. TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK, ERŐSZAK, BŰNBAKMECHANIZMUS A 16-18. SZÁZADBAN 35

1. Szakály Ferenc: A hatalmaskodás mint a magyar jogok érvényesítésének eszköze a török által megszállt országrészekben 37
2. Tóth István György: A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban 45
3. Tóth Péter: A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században 51
4. Kristóf Ildikó: Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17-18. századi Debrecenben 59
5. Bátori Ingrid: Boszorkányüldözés és társadalmi konfliktusok egy Rajna-vidéki kisváros Rhens példáján a 17. században 67
6. Szántay Antal: "Alattvalókkal szembeni bánásmód" a II. József-kori kerületi igazgatás rendszerében 71

II. FALUSI ÉS MEZŐVÁROSI PARASZTI KÖZÖSSÉGEK KONFLIKTUSAI A JOBBÁGYVILÁGBAN A 17-19. SZÁZADBAN 79

1. N. Kiss István: Konfliktusok a kuruc hadseregben (1703-1711) 81
2. Horváth Lajos: Jobbágyközösségek egymás közötti összeütközései határaik miatt Pest-Pilis-Solt vármegyében a 17. században 89
3. Hajdú Lajos: A "kegyetlenkedő" földesurak elleni perek Erdélyben (1765-1780) 101
4. Papp Klára: Konfliktusforrások a 18. század közepi bihari szolgáltatási gyakorlatban 109
5. Knézy Judit: Illúziók és jobbágylázadások (A csurgói és marcali jobbágyok küzdelmei a 18. században) 119

6. Darkó Jenő: A görög rítusú egyház státusza Erdélyben a 18. században .. 125
7. Erdmann Gyula: Az úrbéres terhek növekedése és egy gazdatiszt – kiskirály üzelmei Békéscsabán a 19. század elején 133
8. Pálmány Béla: Nógrádi armalista családok küzdelmei nemesi kiváltságaik megőrzéséért 139

III. KONFLIKTUSOK A HELYI TÁRSADALOMBAN 149

1. Tar Ferenc: Festetics Tasziló gróf, majd herceg és Keszthely konfliktusai 151
2. Ö. Kovács József: A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18-19. században egy Duna – Tisza közi mintavétel alapján 155
3. Dominkovits Péter: A köznemesi gazdálkodásból fakadó ellentétek Győr vármegye nemesi községeiben 1800 és 1848 között 163
4. Bánkiné Molnár Erzsébet: A jászkunságiak törekvései a Jászkun Kerület igazgatásának demokratizálására 1843 – 1844-ben 169
5. Labádi Lajos: Viharos tisztújítás Szentesen a kiegyezés után 177
6. Láczay Magdolna: Az agrárszocialista mozgalom szabolcsi sajátosságai .. 183
7. Molnár András: "Vágtatók" és "fontolva haladók". Politikai érdekcsoportok hatalmi konfliktusai a reformkori Zalában 189
8. Tilcsik György: Egy közgyűlési botrány a reformkori Vas megyében 197
9. Ieda Osamo: Központi és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig 207
10. Hudi József: Hatalomgyakorlás a nemesi községekben a 18-19. században 215

IV. MODERNIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALOM. KONFLIKTUSOK A MODERNIZÁCIÓS FOLYAMAT SORÁN A 18-19. SZÁZADBAN 221

1. Kovács Katalin: Konfliktusok és konfliktuskezelési technikák egy sváb faluban 223
2. Hadas Miklós: Látens konfliktusok és konfliktuskezelési technikák. (Adalékok egy sváb község belső tagolódásának és szimbolikus harcainak vizsgálatához) 229
3. Horváth József: A győri végrendelkezők családi konfliktusai a 17. század első felében 233
4. Bősze Sándor: Egy epizód az 1880-as évek somogyi antiszemita zavargásaiból. Egy antiszemita egyesületalakítási kísérlet 245

5. Marjanucz László: A zsidó–keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón 249
6. Tímár Lajos: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1973 között 253
7. Kemény Mária: Konfliktus, vita és döntés az Akadémia székházának építészeti stílusáról 269

V. AZ IPAROSODÁS TÁRSADALMI KONFLIKTUSAI 275

1. Vári András: Regálékonfliktusok: urak, parasztok, bérlők 277
2. N. Czaga Viktória: Kézművesek, iparosok, kereskedők a budai védegyletben 287
3. Bircher Erzsébet: Birodalmi gazdaságpolitika és a lokális érdekek konfliktusai a magyar kőszénbányászat első évtizedeiben 295
4. Gajáry István: Modern ipari–társadalmi konfliktusok hiánya, avagy miért nem fejlett a budai ipar a reformkorban 301
5. Mazsu János: Iparosodás és társadalmi egyenlőtlenség – avagy mire jó a társadalmi egyenlőtlenségek történetének kutatása 305
6. Szulovszky János: Presztizs és propaganda, avagy a folklór mint konfliktusoldó eszköz 311

VI. VÁROSI KONFLIKTUSOK 317

1. Forrai Judit: A prostitúció mint társadalmi konfliktus 319
2. Szakály Sándor: Egy közbiztonsági testület létrehozása és feladata a 19-20. század fordulóján. (A Magyar Királyi Csendőrség) 325
3. Szabó Dániel: Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben 331
4. Kresalek Gábor: Valós és kreált konfliktusok az ötvenes évek jelenidejű játékfilmjeiben 339
5. Gyáni Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben 345

VII. TÁRSADALMI ELLENÁLLÁSI TECHNIKÁK FORMÁLIS SZERVEZETEK NÉLKÜL 355

1. Tóth László: A besenyőtelki társadalom akaratnyilvánítási képessége 1945 után 357
2. Tóth Ágnes: A bukovinai székelyek beilleszkedési stratégiái Észak–Bácskában 1945 és 1950 között 363

3. Varga Éva: Társadalmi konfliktusok és megmaradási technikák az északi határszél néhány községében 371
4. Mink András: A hatalomgyakorlás lehetőségei és korlátai a 60-as években 377

A konferencia programja 383

A konferencia regisztrált résztvevőinek névsora 389

A sorozat eddig megjelent kötetei 403

CONTENTS

Foreword 19

CONCEPTUAL INTRODUCTION 21

László Fekete: Violence and Utopia. Considerations to the Anthropology, Historicity and Social Criticism of Consensus and Conflict 23

I. SOCIAL CONFLICTS, VIOLENCE, SCAPEGOAT MECHANISM in the 16th – 18th CENTURIES 35

1. Ferenc Szakály: Manorial Violence as a Means of Enforcement the Hungarian Rights in the Areas Occupied by the Turks 37
2. György István Tóth: Conflicts of Legal and Illegal Love in Hungarian Villages in the 18th century 45
3. Péter Tóth: Sexual Deviance as Solving and Generating Individual and Social Conflicts in the 18th century 51
4. Ildikó Kristóf: Community Conflicts and Witchcraft Charge in the 17th – 18th century Debrecen 59
5. Ingrid Bátori: Witchcraft Trial and Social Conflicts: An Example of a Rhineland Small Town in the 17th century 67
6. Antal Szántay: "Treatment of the Subjects" in the District Administrative System in the Age of Joseph II. 71

II. CONFLICTS IN PEASANT COMMUNITIES OF THE VILLAGES AND MARKET-TOWNS IN THE ERA OF THE SERFDOM, 17th – 19th CENTURIES 79

1. István Kiss N.: Conflicts in the Kuruc Army (1703 – 1711) 81
2. Lajos Horváth: Clashes among the Peasant Communities on account of their Borders in Pest – Pilis – Solt County in the 17th century 89
3. Lajos Hajdú: Lawsuits against the Landlords "Who Committed Atrocities" in Transylvania (1765 – 1780) 101
4. Klára Papp: Sources of Conflicts in the mid-18th Century Practice of Serf Obligations in Bihar 109
5. Judit Knézy: Illusions and Serf Revolts (Struggles of Csurgó's and Marcali's Serfs in the 18th Century) 119

6. Jenő Darkó: The Status of the Greek Rite Church in Transylvania in the 18th Century 125
7. Gyula Erdmann: Growth of the Urbarial Burdens, and the Machinations of a Bailiff-Petty Monarch in Békéscsaba at the Early 19th Century 133
8. Béla Pálmány: Struggles of Ennobled Peasant Families ("armaliae") for Defending their Noble Privileges in Nógrád 139

III. CONFLICTS IN LOCAL SOCIETY 149

1. Ferenc Tar: Conflicts between count later prince Tasziló Festetics and Keszthely 151
2. József Kovács Ö.: Conflicts between the Jews and their Surroundings in the 18th – 19th Centuries: A Sample from the Area between the Danube and the Tisza 155
3. Péter Dominkovits: Antagonisms Caused by the Farming of Middle-Sized Noblemen in Noble Villages of Győr county between 1800 and 1848 163
4. Erzsébet Molnár, Bánkiné: Efforts on the Side of Jászkunság to Democratize the Administration of Jászkun District in 1843 – 1844 169
5. Lajos Labádi: A Stormy Re-election in Szentes after the Compromise 177
6. Magdolna Láczay: Some Characteristics of the Agrarian Socialist Movement in Szabolcs 183
7. András Molnár: "Riders in Gallop" and "Deliberate Progressives". Power Conflicts of Political Interestgroups in Zala in the Reform Age 189
8. György Tilcsik: A Scandal in the General Assembly in Vas County in the Reform Age 197
9. Ieda Osamo: Central and Local Cooperatives in the Hangya Cooperative Movement until the W. W. I. 207
10. József Hudi: Practising the Power in Noble Villages in the 18th and 19th Centuries 215

IV. MODERNIZATION AND SOCIETY. CONFLICTS IN THE PROCESS OF MODERNIZATION IN THE 18th – 19th CENTURIES 221

1. Katalin Kovács: Conflicts and Techniques of Managing the Conflicts in a Schwabian Village 223
2. Miklós Hadas: Latent Conflicts and Techniques of Managing the Conflicts (Data to the Inquiry of Internal Division and Symbolic Strifes of a Schwabian Village) 229

3. József Horváth: Family Conflicts of Testament Makers in Győr during the first Half of the 17th Century 233
4. Sándor Bősze: An Episode from the Antisemitic Riots in Somogy in the 1880s. An Attempt of Creating an Antisemitic Association 245
5. László Marjanucz: Mixed Marriage of Jews and Gentiles at the Turn of the Century Szeged 249
6. Lajos Tímár: Conflicts both of the Modernization of Secondary Schooling and the Social Mobility in Budapest between 1873 and 1943 .. 253
7. Mária Kemény: Conflict, Debate and Decision on the Architectural Style of the Building of the Academy 269

V. SOCIAL CONFLICTS OF INDUSTRIALIZATION 275

1. András Vári: Conflicts around the Recoveries: Lords, Peasants, Tenants 277
2. Viktória Czaga N.: Artisans, Craftsmen, Traders in the Budai Védegylet 287
3. Erzsébet Bircher: Conflicts between the Imperial Economic Policy and the Local Interests during the first Decades of Hungarian Coal Mining 295
4. István Gajáry: The Absence of Modern Industrial – Social Conflicts, or Why Was Buda's Industry so Underdeveloped during the Reform Age 301
5. János Mazsu: Industrialization and Social Inequalities, or What is the Use of Examining the Past of Social Inequalities 305
6. János Szulovszky: Prestige and Propaganda, or the Folklore as Solving the Conflicts 311

VI. URBAN CONFLICTS 317

1. Judit Forrai: Prostitution as a Social Conflict 319
2. Sándor Szakály: Creation and the Duties of a Public Order Institution at the Turn of the 19th and 20th Centuries (Hungarian Royal Gendarmerie) 325
3. Dániel Szabó: Duel in the Age of the Dualism, or the Fatherland in the Fencing-Room 331
4. Gábor Kresalek: Real and Artificial Conflicts in the Films Made in the 50s on the Present 339
5. Gábor Gyáni: Riots in the Capital City during the Age of the Dualism 345

VII. TECHNIQUES OF THE SOCIAL RESISTANCE WITHOUT ANY FORMAL INSTITUTIONS 355

1. László Tóth: Capacity of Besenyőtelek's Society of Manifesting his Will following 1945 357
2. Ágnes Tóth: Adaptive Strategies of the Székelys from Bukovina in Northern Bácska between 1945 and 1950 363
3. Éva Varga: Social Conflicts and the Survival Techniques in Some of the Villages at the Northern Border-line 371
4. András Mink: The Scope and the Limits of Practising the Power in the 60s 377

Programme of the Conference 383

List of the participants in the Conference 389

The volumes published earlier in the series 403

INHALTSVERZEICHNISS

Vorwort 19

THEORETISCHE EINLEITUNG 21

László Fekete: Gewalt und Utopie. Gesichtspunkte über die Anthropologie, Geschichtlichkeit und Gesellschaftskritik des Konsenses und Konflikts 23

I. SOZIALE KONFLIKTE, GEWALT, SÜNDENBOCK - MECHANISMUS IM 16-18. JAHRHUNDERT 35

1. Ferenc Szakály: "Machthaberei" Delikte als Mittel zur Geltendmachung von ungarischen Rechten in den von Türken besetzten Landesteile 37
2. István György Tóth: Konflikte der gesetzmäßigen und ungesetzmäßigen Liebe in den ungarischen Dörfern in 18. Jahrhundert 45
3. Péter Tóth: Sexuelle Devianz als Lösung und Erzeuger individuellen und gesellschaftlichen Konflikte im 18. Jahrhundert 51
4. Ildikó Kristóf: Gemeinschaftskonflikte und Hexerei-Beschuldigung in Debrecen im 17-18. Jahrhundert 59
5. Ingrid Bátori: Hexenjagd und geschellschaftliche Konflikte. Ein Beispiel aus einer rheinländischen Kleinstadt. Rhens im 17. Jahrhundert 67
6. Antal Szántay: "Der Umgang mit den Untertanen" im Josphinischen Bezirksverwaltungssystem 71

II. GEMEINSCHAFTSKONFLIKTEN IN DÖRFER UND MARKTFLECKEN IM 17-19. JAHRHUNDERT 79

1. István N. Kiss: Konflikte in der Kuruzzenarmee (1703 - 1711) 81
2. Lajos Horváth: Grenzstreitigkeiten zwischen Fronbauergemeinschaften des Komitats Pest - Pilis - Solt im 17. Jahrhundert 89
3. Lajos Hajdú: Prozesse gegen den "grausamen" Grundherren in Transsylvanien (1765 - 1780) 101
4. Klára Papp: Konfliktsquellen in der Praxis der bäuerlichen Dienste und Schuldigkeiten in Komitat Bihar um die Mitte des 18. Jahrhunderts 109

5. Judit Knézy: Illusionon und Bauernaufstände (Die Kämpfe der Frondbauern von Csurgó und Marcali im 18. Jahrhundert) 119
6. Jenő Darkó: Der Stand der griechisch-orthodoxen Kirche in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert 125
7. Gyula Erdmann: Die Erhöhung der Frondienste und die Umtriebe eines Wirtschaftsbeamten-Dorfpascha am Anfang des 19. Jahrhunderts 133
8. Béla Pálmány: Kämpfe der nogradischen kleinadeligen Familien um Bewahrung ihrer Privilegien 139

III. KONFLIKTE VON LOKALEM CHARAKTER 149

1. Ferenc Tar: Konflikte der Stadt Keszthely mit dem Grafen, später Herzogen Tasziló Festetics 151
2. József Ö. Kovács: Konflikte des Judentums mit den Ortseinwohner im 18-19. Jahrhundert. (An Hand von einer Probenentnahme von Ortschaften des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes) 155
3. Péter Dominkovits: Konflikte der kleinadeligen Wirtschaftsführung in den adeligen Gemeinden des Komitats Győr zwischen 1800 und 1848 163
4. Erzsébet Bánki-Molnár: Bestrebungen nach der Demokratisierung der Verwaltung im Distrikt Jazygien, Klein-und Großkumanien in den Jahren 1843-44 169
5. Lajos Labádi: Stürmische Beamtenneuwahl in Szentes nach dem Ausgleich von 1867 177
6. Magdolna Láczay: Besonderheiten der agrarsozialistischen Bewegung in Komitat Szabolcs 183
7. András Molnár: "Galoppierende" und "gemaßigte Fortschrittler". Machtkonflikte der politischen Interessengruppen im Komitat Zala im Vormärz 189
8. György Tilcsik: Skandal auf der Generalversammlung des Komitats Vas im Vormärz 197
9. Osamu Ieda: Zentrale und Gemeindegenossenschaften in der Genossenschaftsnetz "Hangya" vor dem I. Weltkrieg 207
10. József Hudi: Machtausübung in den adeligen Gemeinden im 18-19. Jahrhundert 215

IV. MODERNISIERUNG UND DIE DURCH SIE VERURSACHTEN SOZIAL-KONFLIKTE IM 18-19. JAHRHUNDERT 221

1. Katalin Kovács: Konflikte und ihre Behandlungstechniken in einem swäbischen Dorf 223
2. Miklós Hadas: Latente Konflikte und Konfliktsbehandlungstechniken. (Beiträge zur Untersuchung der inneren Gliederung und der symbolischen Kampfe in einem swäbischen Dorf) 229
3. József Horváth: Familienkonfilkte der Erblassern von Győr in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts 233
4. Sándor Bősze: Eine Episode der antisemitischen Unruhen der 1880-en Jahren im Komitat Somogy. Gründungsversuch eines antisemitischen Vereins 245
5. László Marjanucz: Jüdisch-christliche Mischehen in Szeged an der Jahrhundertwende 249
6. Lajos Tímár: Modernisierung des Mittelschulsystems und die Konflikte der Sozialen Mobilität in Budapest zwischen 1873 und 1943. 253
7. Mária Kemény: Konflikt, Debatte und Entschluß über den Baustil des Sitzes der Akademie 269

V. SOZIALE KONFLIKTE ZUR ZEIT DER INDUSTRIALISIERUNG 275

1. András Vári: Regalekonflikten: Herren, Bauern, Pächter 277
2. Viktória N. Czaga: Handwerker, Gewerbetreibende und Kaufleute im Ofner Schutzverein 287
3. Erzsébet Bircher: Konflikte zwischen der Reichswirtschaftspolitik und den lokalen Interessen in den ersten Jahrzehnten ungarischen Steinkohlenbergbau 295
4. István Gajáry: Mangel an Konflikten der modernen Industriegesellschaft, oder warum blieb die ofner Industrie unterentwickelt im Vormärz 301
5. János Mazsu: Industrialisierung und soziale Ungleichheiten, oder wozu dient die Forschung der Geschichte der sozialen Ungleichheiten 305
6. János Szulovszky: Prestige und Propagand, oder die Folklore als Konfliktslösungsmittel 311

VI. STÄDTISCHE KONFLIKTE 317

1. Judit Forrai: Prostitution als Sozialkonflikt 319
2. Sándor Szakály: Die Gründung und Aufgabe einer Sicherheitsbehörde an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts (Die Ungarische Königliche Gendarmerie) 325
3. Daniel Szabó: Das Duell zur Zeit des Dualismus, oder das Vaterland im Fechtsaal 331
4. Gábor Kresalek: Wahrhaftige und kreierte Konflikte in der Spielfilmen der fünfzingen Jahren 339
5. Gábor Gyáni: Unruhen in der Haupstadt in den Jahrzehten des Dualismus 345

VII. SOZIALWIEDERSTANDSTECHNIKEN OHNE FORMFLLEN ORGANISATIONEN 355

1. László Tóth: Die Willensäußerungsfähigkeit der Gesellschaft von Besenyőtelek nach 1945 357
2. Ágnes Tóth: Anpassungsstrategien der bukowiner Szeklern in Nord-Bácska zwischen 1945 und 1950 363
3. Éva Varga: Sozial Konflikte und Beharrungstechniken in einigen Gemeinde des nördlichen Grenzgebietes 371
4. András Mink: Möglichkeiten und Grenzen der Machtausübung in den sechzigen Jahren 377

Programm der Tagung 383

Namenverzeichnis der Teilnehmer 389

Bisher erschienene Bände der Reihe 403

TABLE DES MATIERES

Préface 19

INTRODUCTION THÉORIQUE 21

FEKETE, László: Violence et utopie. Points de vue sur l' anthropologie, l' historicisme et la critique sociale du consensus et du conflit 23

I. CONFLITS SOCIAUX, VIOLENCE, MÉCANISME "BOUC ÉMISSAIRE" AU 16 – 18e s 35

1. SZAKÁLY, Ferenc: L' abus d' autorité comme le moyen d' application des droits hongrois dans les régions occupées par les Turcs 37
2. TÓTH, István György: Les conflits de l' amour légal et illégal dans les villages hongrois du 18e s. 45
3. TÓTH, Péter: La déviation sexuelle comme le dénouement et la reproduction des conflits individuels et sociaux au 18e s. 51
4. KRISTÓF, Ildikó: Des conflits collectifs et un procès de sorcellerie dans le Debrecen du 17 – 18e s. 59
5. BÁTORI, Ingrid: La chasse aux sorcières et des conflits sociaux au 17e s., au travers de l' exemple d' une petite ville rhénane: Rens 67
6. SZÁNTAY, Antal: "Le traitement des sujets" dans le système de l' administration régionale à l' époque de Joseph II 71

II. CONFLITS ENTRE LES COMMUNAUTÉS PAYSANNES DES VILLAGES ET DES BOURGS, DANS LE MONDE D' ESCLAVAGE, AU 17 – 19e s. 79

1. N. KISS, István: Des conflits dans l' armée kouroutz (1703 – 1711) 81
2. HORVÁTH, Lajos: Des querelles de bornage entre des communautés paysannes au comitat de Pest – Pilis – Solt an 17e s. 89
3. HAJDÚ, Lajos: Les procès contre les seigneurs "commettant des atrocités" en Transylvanie (1765 – 1780) 101
4. PAPP, Klára: Des sources de conflit dans la pratique de redevance à Bihar, au milieu du 18e s. 109
5. KNÉZY, Judit: Illusions et émeutes des paysans (Les luttes des paysans de Csurgó et de Marcal au 18e s. 119

6. DARKÓ, Jenő: Le statut de l' Église grecque en Transylvanie au 18e s. 125
7. ERDMANN, Gyula: L' augmentation des redevances seigneuriales et les agissements d' un régisseur – "despote local" à Békéscsaba, au début du 19e s. 133
8. PÁLMÁNY, Béla: Les luttes des nobles "armales" (ne possédant que des lettres de noblesse) de Nógrád pour la conservation de leurs privilèges 139

III. CONFLITS DANS LA SOCIÉTÉ LOCALE 149

1. TAR, Ferenc: Conflits entre le comte, puis duc Tasziló Festetics et la ville de Keszthely 151
2. Ö. KOVÁCS, József: Les conflits des juifs et de leur entourage au 18–19e s., après une prise d' échantillons de la région Danube–Tisza 155
3. DOMINKOVITS, Péter: Des différends provenant du régime agraire de la petite noblesse dans les villages nobles du comitat de Győr entre 1800 et 1848 163
4. BÁNKINÉ MOLNÁR, Erzsébet: Les efforts des Iazyges et des Comans pour démocratiser l' administration de leur circonscription en 1843–1844 169
5. LABÁDI, Lajos: De tumultueuses élections municipales après le Compromis austro-hongrois, à Szentes 177
6. LÁCZAY, Magdolna: Les spécificités du mouvement socialiste agraire à Szabolcs 183
7. MOLNÁR, András: Des radicaux et des modérés. Les conflits de pouvoir des groupes d' intéressés politiques au comitat de Zala, à l' époque des réformes 189
8. TILCSIK, György: Un scandale d' assemblée générale au comitat de Vas, à l' époque des réformes 197
9. OSAMO, Ieda: Des syndicats centraux et communaux dans le mouvement syndical "Hangya" jusqu' à la Grande Guerre 207
10. HUDI, József: L' exercice du pouvoir dans les villages nobles au 18–19e s. 215

IV. MODERNISATION ET SOCIÉTÉ CONFLITS AU COURS DE LA MODERNISATION AU 18–19e s 221

1. KOVÁCS, Katalin: Des conflits et des techniques utilisées dans le traitement des conflits dans un village souabe 223

2. HADAS, Miklós: Des conflits latents et des techniques utilisées dans le traitement des conflits (Données à l' étude de la division interne d' un village souabe et à celle de ses luttes symboliques) 229
3. HORVÁTH, József: Les conflits familiaux des testateurs de Győr dans la première moitié du 17e s. 233
4. BŐSZE, Sándor: Un épisode de bagarres antisémites à Somogy dans les années 1880. Une tentative pour former une association antisémite 245
5. MARJANUCZ, László: Le mariage mixte juif-chrétien à Szeged, au tournant du siècle 249
6. TÍMÁR, Lajos: La modernisation du système scolaire secondaire et les conflits de la mobilité sociale à Budapest entre 1873 – 1943 253
7. KEMÉNY, Mária: Conflit, discussion et décision concernant le style architectural de l' Académie des Sciences de Hongrie 269

V. CONFLITS SOCIAUX DE L' INDUSTRIALISATION 275

1. VÁRI, András: Des conflits autour des droits régaliens: seigneurs, paysans, fermiers 277
2. N. CZAGA, Viktória: Des artisans, de petits industriels, des commerçants dans la ligue protectrice de Buda 287
3. BIRCHER, Erzsébet: Les conflits de l' économie politique impériale et des intérêts locaux dans les premières décades de l' industrie houillère hongroise 295
4. GAJÁRY, István: Le manque des conflits modernes industriels – sociaux, ou bien pourquoi l' industrie de Buda n' est – elle pas développée à l' époque des réformes? 301
5. MAZSU, János: Industrialisation et inégalité sociale – on bien à quoi les recherches sur l' histoire des inégalités sociales servent-elles? 305
6. SZULOVSZKY, János: Prestige et propagande, ou bien le folklore comme un moyen pour dénouer des conflits 311

VI. CONFLITS URBAINS 317

1. FORRAI, Judit: Prostitution comme conflit social 319
2. SZAKÁLY, Sándor: La formation et le devoir d' un corps de sécurité publique au tournant des siècles 19 – 20. (La Gendarmerie Royale Hongroise 325
3. SZABÓ, Dániel: Duel à l' époque du Dualisme, ou bien la patrie dans la salle d' armes 331

4. KRESALEK, Gábor: Conflits réels et créés dans les films actuels des années 50 339
5. GYÁNI, Gábor: Des troubles de la capitale dans les décades du Dualisme 345

VII. TECHNIQUES DE RÉSISTANCE SOCIALE SANS DES SYNDICATS ORGANISÉS 355

1. TÓTH, László: La capacité de Besenyőtelek pour manifester sa volonté après 1945 357
2. TÓTH, Ágnes: Les stratégies d' intégration du peuple sicule de la Bukovine au nord de Bácska entre 1945 et 1950 363
3. VARGA, Éva: Des conflits sociaux et des techniques pour se conserver dans quelques villages frontières du nord 371
4. MINK, András: Les possibilités et les limites de l' exercice du poirvoir dans les années 60 377

Le programme de la conférence 383

La liste des participants enregistrés de la conférence 389

Les tomes de la collection déjà parus 403

ELŐSZÓ

Először 1986-ban, itt Salgótarjánban rendeztük meg a társadalomtörténettel foglalkozó hazai kutatók első seregszemléjét. *"Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok"* címmel. A tanácskozás sikerén felbuzdulva már ekkor elhatároztuk, hogy összejöveteleinket megpróbáljuk rendszeressé tenni, a konferenciákon elhangzott előadásokat pedig megjelentetni.

Már a következő évben sikerült Gyulán megszervezni második tanácskozásunkat, ahol még mindig a társadalomtörténeti kutatás módszertanára helyeztük a fő hangsúlyt. (Mindkét konferencia anyaga azóta már nyomtatásban is olvasható.)

A harmadik konferenciánkra ismét Salgótarjánban gyűltünk össze 1989-ben, s a társadalmi konfliktusokról, azok kezelésének technikáiról vitatkoztunk.

Ez a harmadik társadalomtörténeti tanácskozás egyébként két vonatkozásban is eltért az előző kettőtől. Egyrészt túllépett a módszertani kérdések körén, s egy konkrét témát járt körül a 16-17. századtól egészen napjainkig, másrészt itt jelentek meg először külföldi társadalomkutatók.

Egyébként összesen 66 referátum és korreferátum hangzott el Tarjánban, amelyből jelen kötetben 47 olvasható. (A tanácskozás részletes programja a kötet végén található). Sajnos terjedelmi okok miatt el kellett tekintenünk az igen színvonalas és elvi, szemléletbeli különbségeket is erősen felvető vitaanyag közlésétől. Reméljük azonban, hogy egy külön füzet formájában rövidesen megjelentethetjük.

Hogy a konferenciát sikeresnek értékelhetjük, s a jelen kötetet megjelenhetett, az értékes előadásokon kívül annak is köszönhető, hogy az MTA Soros Alapítvány anyagilag támogatta vállalkozásunkat.

Végül mindenkinek, aki a kötetet kezébe veszi kellemes időtöltést kíván a

szerkesztő

ELMÉLETI BEVEZETŐ

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Fekete László

ERŐSZAK ÉS UTÓPIA. SZEMPONTOK A KONSZENZUS ÉS A KONFLIKTUS ANTROPOLÓGIÁJÁHOZ, TÖRTÉNETISÉGÉHEZ ÉS TÁRSADALOMKRITIKÁJÁHOZ

Minden történet a teremtéssel kezdődik, így a konszenzus története is. De vajon mondhatjuk-e azt egyúttal, hogy a konszenzus története a történelemmel végződik, vagy legalábbis azt, hogy ott végződik ahol a konfliktus kezdődik és fordítva? Lehetséges válaszainknak messzemenő következményei vannak, amelyek még társadalomtörténeti vizsgálódásaink kezdete előtt eleve eldönthetik az emberi létezés történelmi feltételeire és céljaira vonatkozó értékszempontjainkat. Azt biztosan állíthatjuk, hogy konszenzus van, amióta történelem van és hogy konfliktus van, amióta történelem van, de a társadalmi-történeti világ autentikus feltételeinek és céljainak megértéséhez a tényfeltáró történeti vizsgálódások önmagukban még nem elégségesek. A feltételek és a célok empirikusan nem hozzáférhetőek. Ezért nem kerülhetjük meg azt, hogy rögtön a kezdet kezdetén az egészre kérdezzünk, mert a konszenzusban és a konfliktusban szétválaszthatatlanul együtt vannak ennek az egésznek antropológiai, történeti és társadalomkritikai értékszempontjai. Ezeket az értékszempontokat nekünk együtt és egyszerre kell felmutatnunk ahhoz, hogy elkerülhessük azokat a gondolati csapdákat, amelyeket a történelem és a társadalom kutatója akkor állít magának, amikor a történetit az emberi természet állandóságának talaján, vagy az antropológiait a szüntelen átalakulás történeti időfolyamában igyekszik megfogalmazni. Még csak a felszínét érintettük problémánknak, máris szembekerültünk az antropológiai állandóságnak és az átalakulás történeti időfolyamának ellentmondásával. A konfliktusról szóló első konfliktusunk tehát az idő síkján jelentkezik; az emberi természet állandósága és a történeti feltételek és célok szüntelen átalakulása között feszül. Eszerint a kezdetektől konszenzusra hajló ember, az és, nem teljesen önszántából ugyan, de alázuhan a történelem időfolyamába és ott sodródva, elmerülve végül valahol partot ér. A partot érés helyét Augustinus égi városnak, Morus Utópia-szigetének, Locke Commonwealth-nek, Quesnay a végső equilibrium állapotának, Hume civilizált társadalomnak, Smith a természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszerének, vagy Marx kommunizmusnak nevezi. S ott, ahol partot érünk, Augustinust idézve, *"végre nyugodni fogunk és szemlélni, szemlélni és szeretni, szeretni és dicsérni"*.[1] Arról is kellene néhány szót ejteni, hogy a konszenzusra hajló ember miért zuhan alá a történelem időfolyamába, miért kerül természetes adottságai ellenére ebbe a konfliktushelyzetbe. Az európai erudició bőségesen ellát bennünket magyarázatokkal. Mint azt mindannyian tudjuk, a keresztény tradíció a bűnbeesésben, a felvilágosodás korának természetjogi gondolkodói a pozitív – vagyis az emberi – törvények uralmában, Malthus és Ricardo a világ materiális

1. Szent Ágoston hippoi püspöknek az Isten Városáról írt XXII. könyve. 3. köt. Pest, 1861. 30. fejezet.

szükségében, Marx, Mandel és a 20. századi *"dependistas"* a világrendszerek közötti egyenlőtlen cserében és a kizsákmányolásban vélték megtalálni a magyarázatot. Akik tehát a konszenzusra hajló emberi természet állandóságában akarják megpillantani a létezés autentikus feltételeinek és céljainak értelmét, azok szerint az emberiben kell meghaladnia a történetit. A konfliktust tulajdonképpen a létezést keretező társadalmi intézmények természetellenes rendje, maga a történeti állapot hordozza, amely rátelepszik erre az eredetileg nyílt tekintetű, konszenzust kedvelő embertársra és gátolja őt született természetének kibontakozásában. Rousseau szavait idézve: *"Akárcsak Glaukosz szobra, melyet az idők, a tenger és a viharok olyannyira eltorzítottak, hogy inkább vadállatra hasonlított, mint egy istenre, az emberi lélek is elváltozott a társadalom kebelén."*[2]

A nagy kérdés, – azok számára, akik az antropológiai és a történeti dichotómiában vélik megtalálni a konfliktus magyarázatát –, azonban az, hogy a természetes állapot (a lennie kell) és a történeti állapot (a van) konfliktusából hol vezet ki az út a konszenzus irányába; másszóval, hogyan képes az ember a lennie kell természetes állapotát ismét saját történeti létformájává tenni? A konfliktus történeti eredete, természete és következménye fölötti elmélkedés során itt jelennek meg a társadalomkritikai értékszempontok, amelyek a prediktív utópia és a prófécia különböző mennyiségű dózisaival vannak beoltva. Ha az antropológiai az állandóságot, s az idő horizontján belül a történeti a folyamatosságot reprezentálja, akkor a társadalomkritikai szándék mindig az, hogy túllépjen a történeti idő horizontján. Ezen a ponton megszokott kifejezéseink sajnos cserbenhagynak bennünket, s szinte alkalmatlanok arra, hogy a maguk teljességében visszaadják a társadalomkritikai idő dimenzióját. Elsősorban azért, mert a társadalomkritikai értékszempont rendszerint egy sajátos, erőszakmentes jövőképet foglal magába, amely nem más, mint a konfliktust és az erőszakot létrehozó, az ember konszenzusra hajló természetes adottságait lefojtó történeti állapot kritikája.[3] A probléma azonban az, hogy a társadalomkritikai értékszempont bármennyire is meg akarja haladni a történeti állapot rendjét, bármennyire is elutasítja az abból eredő konfliktusokat, önnön értékeit a folyamatos jelenben rekonstruált tradíció keretein belül képes csak megfogalmazni. Ezért a társadalomkritikai szempont értékrendje a mindenkori van tagadásként kigondolt fikcióknak, s többnyire utópiáknak tűnhet, hiszen azokat csak hiányként élheti meg az ember a társadalmi gyakorlat történeti időfolyamában. Az erőszak történeti valósága és az erőszakmentesség fikciójának társadalomkritikai értékrendje kerül itt éles ellentétbe egymással. A konfliktusról szóló második konfliktusunk tehát a történeti és a társadalomkritikai értékszempont dichotómiájából következik. Mielőtt még könnyelműen ezt az úgynevezett történeti valóságot választanánk a társadalomkritikai fikciójával szemben, meg kell jegyezni, hogy a történelem éppúgy – s véleményem szerint sokkal inkább – írás és gondolkodás, mint a múltban lezajlott események egymást követő rendje. Ezért akik az erőszakmentesség fikciójának társadalomkritikai értékrendje alapján vonják kétségbe az

---

2. ROUSSEAU, J. J.: Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről. Ford.: KIS János. In: ROUSSEAU, J. J.: Értekezések és filozófiai levelek. Vál.: LUDASSY Mária. Budapest, 1978. 73. p. Ezzel szemben ld. ROUSSEAU, J.J.: A társadalmi szerződésről. In: u.o. 483. p.

3. A felvilágosodás gondolkodói közül MORELLY, BRISSOT de WARVILLE és PAINE, Thomas képviselte a leghatározottabban ezt az álláspontot. Ahogy PAINE a Rights of Man című munkájában megjegyezte: *"Az ember nem azért lépett be a társadalomba, hogy rosszabbá váljék annál, mint amilyen azelőtt volt, sem nem azért, hogy kevesebb joggal rendelkezzék, mint korábban, hanem, hogy jogai jobban legyenek oltalmazva."* PAINE, Th.: The Rights of Man. Carden City, N. J. 1961. 305. p. MORELLY szerint a tulajdon, a tulajdonon alapuló társadalmasodás okozza az ember eredeti tulajdonságainak torzulását. Ld. MORELLY: Code de la nature ou le véritable esprit de ses loix de tout temps négligé ou méconnu. Amsterdam, 1755. és BRISSOT de WARVILLE, J. P.: Recherches philosophiques sur le droit de propriété et sur le vol considérés dans la nature et dans la société. Chartres, 1780.

erőszak gyakorlásának elkerülhetetlenségét, azok számára a társadalmi erőszak valósága nyilvánvalóan nem bizonyítja egyúttal annak történeti szükségszerűségét is. A konfliktus és az erőszak történeti gyakorlatával, az erőszak koronológiájával szemben a társadalomkritikai értékrend megteremti saját történetiségét, amely a későreneszánsz óta a legváltozatosabb elnevezések alatt – historia consummata, historia perfecta, historia iusta, histoire universelle, histoire philosophique és hasonlók – bukkan fel az európai történetelméleti gondolkodásban. A rendes történelem – a historia iusta – nem más, mint a konszenzusra hajló ember története; a konfliktus és az erőszak szüntelen gyakorlása, maga az események láncolata pedig, Thomas Burnettet idézve, *"nem mások, mint a világ tragikomédiájának jelentéktelen és mellékes történései"*.[4] A valóság és a fikció közötti szabad átjárást bizonyítja az, hogy a társadalomkritikai értékrend történelmében valójában a konfliktus és az erőszak kronológikus rendje válik illegitimmé és mindenekelőtt ahistorikussá, míg a konszenzus és az erőszakmentesség fikciója lesz a rendes (iusta) történeti állapot feltétele.[5] A rendes történeti állapot megteremtésének kísérlete, szemben a konfliktusokat hordozó történeti időfolyammal, tulajdonképpen a konszenzusra hajló ember örök tulajdonságainak, az antropológiai állandóság temporalizálásának kísérlete.[6] Az antropológiához rgasztott erőszakmentesség következtében a történelem tervének eszerint a történetibe visszahelyezett emberiben kell megnyilatkoznia.

Az emberről és a történelemről szóló tudományok művelői között persze nemcsak *"filantrópok"*, hanem *"mizantrópok"* is akadnak. Ezért a konszenzusnak és a konfliktusnak arról a felfogásáról is szót kell ejtenünk, amikor a történész és a társadalom kutatója az antropológiait a történeti időfolyamában igyekszik megfogalmazni. Első konfliktusunk itt is az idő síkján jelentkezik, az antropológiai állandóság és az átalakulás történeti időfolyama között feszül. A konfliktusra hajló emberi természet fikciójának létrehozása, mert hiszen itt erről van szó, szükségszerűen átfogalmazza a történeti feltételekre és célokra vonatkozó elképzeléseket, s ennek megfelelően az antropológiai, a történeti és a társadalomkritikai értékszempontok törésvonalai is radikálisan átrendeződnek. Az antropológiából levezetett erőszak következtében a történeti gondolkodás mítikus fogalompárjai közül az emberiről és a természetiről, a történetire és a kultúrálisra kerül a hangsúly. S ezekből a mesterkélten szembeállított kategóriákból egy olyan fejlődéselméleti elképzelés bontakozik ki – ennek vagyunk egyébként közvetlen örökösei mi is –, amely az emberiség történetét a *"durva és barbár"* állapottól a *"civil"*-izációig ívelő progresszív folyamatként jeleníti meg.[7] E fejlődéselméleti elképzelés szerint kerülnek kiosztásra az ember antropológiai-természeti és

---

4. BURNET, Th.: The Sacred Theory of the Earth. London, 1965. 178. p.

5. HEUSSI, Karl e két történelmiség közötti különbség érzékeltetésére a Vertretung és a Vorstellung kifejezéseket használja. Egyébként a krízis okát HEUSSI abban látja, hogy a Vertretunggal szemben többnyire a Vorstellung helyettesítette a történelmet, s jellemezte a történetírást. HEUSSI, K.: Die Krisis des Historismus. Tübingen, 1932.

6. A társadalomkritikai idődimenzióját KOSELLECK, Reinhart találóan vergangene Zukunft-nak, vagy LYOTARD, Jean-Francois post modonak nevezi.

7. Ezt a tradíciót örökíti át például DURKHEIM is a De la division du travail social című művében. E megkövesedett és még ma is ható nézetek kritikáját lásd LEVI-STRAUSS, C.: La pensée sauvage. Paris, 1962. Vö.: POPPER, K.: The Open Society and Its Enemies. Vol. 2. Princeton, N. J. 1972. kül. 14. fejezet. A *"sauvage-civilisé"* történeti tradícióival szemben lásd például WOLF, E. R.: Europe and the People Without History. Berkeley, Cal. 1982.

történeti-kultúrális szerepei is; így a történeti időfolyam kezdetén a *"durva és barbár"* állapot emberét a konfliktus és az erőszak, míg a *"civil"*-izáció felé tartó embert a társadalmi harmóniára való törekvés jellemzi.

Akik tehát a konfliktusra hajló emberi természet állandóságában vélik felfedezni a történeti létezés autentikus feltételeinek és céljainak akadályát, azok szerint az embernek a történetiben kell meghaladnia az emberit. A konfliktust tulajdonképpen a vágyait és szenvedélyeit vakon követő emberi természet, maga az antropológiai állandóság hordozza, amely ha felülkerekedik a történeti állapot rendjén, káoszhoz és a létfenntartásért való gyilkos küzdelemhez vezet a társadalomban. Ahogy Hobbes megállapította a Leviathánban: *"Az emberi képességek egyenlőségéből ered a célok egyenlő megvalósíthatóságának reménye. Ennélfogva ha két ember ugyanarra a dologra vágyik, amelyet közösen nem tudnak élvezni, ellenségei lesznek egymásnak. S a céljuk elérése során, amely elsősorban saját fenntartásukat, olykor csupán élvezetüket szolgálja, arra törekszenek, hogy elpusztítsák vagy leigázzák egymást."*[8]

Mint látjuk, Hobbes és modernebb áthangszerelésben Herbert Spencer, William Graham Sumner vagy jelenleg Ralf Dahrendorf is az antropológiai és a történeti dichitómiában keresik a társadalmi konfliktusok magyarázatát; azonban ők az emberi természet ellenőrizetlen elszabadulásának történeti veszélyeire, s a társadalmilag szabályozott konfliktusok szükségességére irányítják figyelmünket.[9] Ennek megfelelően, náluk a természetes állapot és a történeti állapot idősíkjai is felcserélődnek. Ezért a nagy kérdés számukra az, hogy a természetes állapot – a van – eredendő konfliktusából hol vezet ki az út a történeti állapot – a lennie kell – harmónikus rendjének irányába, másszóval, hogyan lehetséges valamennyi ember szenvedélyeit és vágyait úgy optimalizálni a társadalomban, hogy azok egy harmónikus történeti állapottá rendeződjenek? Mivel Hobbes és modern követői felfogásában az antropológiai állandóság nem tartalmaz semmiféle olyan tiszta és romlatlan erkölcsiséget, amelyre a történeti állapot rendje épülhetne, társadalomkritikai értékszempontjaik többnyire mentesek a prediktív utópia és a prófécia különböző mennyiségű dózisaitól. A társadalomkritikai szándék sokkal inkább egy praktikus útmutatás, a politikai technikának a jelen horizontján belüli elősorolása, amelynek segítségével az ember végérvényesen felülemelkedhet az antropológiai állandóságból eredő konfliktusok kaotikus állapotán és megteremtheti a harmónikus társadalmi rendet. Az ember persze megbélyegzettként hordja magába az erőszak alantas ösztöneit a történeti idő folyamában is. Ezért a konfliktusra hajló emberi természet fikciójára épülő történelemelméletek ezen a ponton vezetik be azokat a társadalmi intézményeket és technikákat – az isteni benevolenciát, az igazságos szuverént és törvényhozót, a társadalmi szerződést, a

---

8. HOBBES, Th.: The Leviathan. London, 1839. Part 1. Chap. 13. Ez a Hobbes-i szentencia szerzőtől szerzőig vándorol évszázadokon át a társadalomtudományi irodalomban. Egy jellegzetes példát idézve: *"Nincs olyan társadalom, amelyben a társadalmi hierarchia különböző fokain egyenlő mértékben nyernének kielégülést. Pedig az emberi természet, lényegi vonásait tekintve, minden állampolgárban azonos. Az emberi természet tehát nem lehet az a tényező, amely megszabja e szükségletek számára az annyira szükséges változékony határt. Ezek a szükségletek tehát, amennyiben csak az egyéntől függnek, korlátlanok. Érzékenységünk magában véve, elvonatkoztatva mindennemű szabályozni képes külső erőtől, olyan fenéktelen szakadék, amely sohasem tölthető be."* DURKHEIM, E.: Az öngyilkosság. Ford.: JÓZSA Péter. Budapest, 1967. 252. p., valamint 212-220. és 217. p. Vö.: DURKHEIM, E.: De la divison du travail social. Páris, 1960. 4-6. és 248-259. p. Az antropológiai állandó szükségessége és egy ontologizált történeti-társadalmi világ közötti ingadozás Durkheim társadalomelméletében különösen tanulságos.

9. Lásd többek között DAHRENDORF, R.: Conflict after Class. New Perspectives on the Theory of Social and Political Conflict. London, 1967. SIMMEL, G.: Der Konflikt. Berlin, 1911. SPENCER, H.: Man versusu the State. London, 1884. SPENCER, H.: Principles of Sociology. Vol. 1-3. London, 1876-96. SUMNER, W. G.: Népszokások. Budapest, 1978.

munkamegosztást, az önszabályozó piacot, a társadalmasodást és egyebeket –, amelyek az eredeti állapot konfliktushelyzetéből reménlhetőleg a szabályozott konfliktusok irányába lendítik előre a társadalmakat. Ezekben a történelemelméletekben a társadalomkritikai értékszempont ezért korántsem foglal magába egyúttal egy erőszakmentes jövőképet, s az antropológiai eredetű konfliktusokat sem a konszenzus és az erőszakmentesség erkölcsisége alapján utasítják el. Ellenkezőleg, a vágyait és szenvedélyeit vakon követő emberi természet gerjesztette konfliktusok káoszából, az irányított és társadalmasított konfliktusok harmonikus rendjéig kellene eljutni. Ezért kerítette hatalmába például Malthust – őt idézve – *"a fája alatt békésen szendergő vademberr rémképe"*, amikor Condorcet-nek és William Godwinnek egy erőszakmentes és egyenlőségelvű társadalom jövőjét vázoló utópiáit olvasta.[10] A konfliktusok természeti eredetének és társadalmi szükségességének gondolatát olyan tekintélyek is segítették a megfellebbezhetetlen igazság rangjára emelni, mint például Kant. Ahogy megjegyezte az Ideenben: *"Az emberek, jámboran, mint legelő juhaik, aligha emelhetnék létük értékét barmukénál magasabb fokra, nem töltenék ki a teret, amelyet a teremtés eszes természetűknek megfelelő céljuk számára nyitva hagyott. Hála hát a természetnek az összeférhetetlenségért, a rosszakarón versengő hiúságért, a ki nem elégülő uralom- és bírvágyért! Ezek nélkül örökre kifejletlenül szunnyadnának az ember rendkívüli természeti adottságai. Az ember egyetértésre törekszik, de a természet jobban tudja, mi tesz jót az emberi nemnek, s viszályt akar."*[11] A történeti idő folyamában végső soron a részek egyensúlytalanságából, vagyis az individuumok közötti szüntelen küzdelemből és versengésből szervesül az organikus egész, a társadalom harmóniája. A szabályozott, mondhatni mértékletesen adagolt konfliktus tehát beépül a társadalmi ember erkölcsébe, s az társadalomszervező erővé és a történelmi haladás legfontosabb feltételévé nemesül. Az erőszak földi gyakorlata persze túlságosan pórias érv lett volna ahhoz, hogy végül is miért kell a harmónikus társadalmat az individuumok közötti szüntelen konfliktusból és küzdelemből származtatni, miért lenne a konfliktus az ember autentikus történeti létezésének feltétele. Ezért azután az organikus társadalom kanti metafórája az erdőségek fény felé törekvő fáit idézi emlékezetünkbe. Jacques Necker nem elégszik meg növényfiziológiai bizonyítékokkal, s egyenesen a világegyetem törvényszerűségei között kutat válasz után. S a válasz, amiért mindennek úgy kell történnie, ahogy egyébként történik az, hogy *"a világ rendje a harmónikus állapotban egyenlőtlenségeken alapul."*[12]

Persze a konfliktusra hajló emberi természet és a diszkordanciától a harmónia (a kanti *"morális egész"*) irányába tartó fejlődés gondolatai elsősorban a történeti múlt és jelen értelmezésének és a lehetséges jövő felvázolásának teoretikus eszközei voltak a felvilágosodás korában. Mégis igen nagy jelentőségű az a tény, hogy ez a történelemfelfogás a földi dolgok történéseinek konfliktusa helyett a szavak konfliktusából (természeti-kultúrális, barbár-civilizált, antropológiai-társadalmi stb.) alkotja meg az egyenlőtlenségen alapuló harmóniának minden társadalomra nézve kötelező világi rendjét. Ez részben abból a körülményből következik, hogy a racionalista gondolkodás számára nem a történések rendje

10. MALTHUS, T. R.: Az Essay on the Principle of Population. London, 1798. kül. a 18-19. fejezetek. CONDORCET, M. de: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Budapest, 1986. 239-270. p. GODWIN, W.: Political Justice. London, 1796.

11. KANT, I.: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Ford.: VIDÁNYI Katalin. In: KANT, I.: A vallás a puszta ész határain belül és más írások. Budapest, 1974. 66-67. p. Ld. még KANT, I.: Antropologie in pragmatischer Hinsich. In: Immanuel Kant's Werke. Bd. 10. Leipzig, 1839.

12. KANT, I.: i.m. 68. p.; NECKER, J.: De la révolution. Paris, 1797. Tom. 2. 116. p.; Természetesen itt is korábbi tradícióval van dolgunk: POPE Essay on Man című munkája első könyvében a következő sorokat találjuk: *"All Discord, Harmony not understood; (All partial Evil, universal Good:) And, spite of Pride, in erring Reason's spite, One truth is clear, Whatever is, is right."*

magyarázza a történeti világ rendjét, hanem fordítva. Ezért is természetes, hogy az emberi cselekvések földi konfliktusai helyett az életműködés jelenségeiből alkotják meg az organikus társadalom elméletét. A természetnek, a megfigyelő ember értékszempontjaitól függetlennek gondolt szerveződését forgatják rá a társadalomra abból a meggyőződésből kiindulva, hogy az autentikus társadalom-történeti világ nem lehet ellentétes a természet organikus működésével, melynek az ember egyébként is része.[13] Az organikus társadalom ideája, ahol nemcsak helye, hanem funkciója is van a konfliktusnak és az egyenlőtlenségnek, a konszenzus- és egyenlőségelvű filozófiai antropológiával szembeni polémiából született meg. Egy olyan polémiából, amelynek akkor lett igazán tétje, amikor a konszenzus- és egyenlőségelvű természetjogi tradíció hívei mérhetetlen erőszakkal és kegyetlenséggel akarták azt társadalmi gyakorlattá tenni a forradalmi Franciaországban. Ez az, amit az imént talán egy kissé tudálékosan az antropológiai állandóság temporalizálásának neveztem. Igaz a felvilágosodás gondolkodói közül néhányan felismerték a természetjog filozófiai, antropológiai és az organikus társadalmi szerveződés értékszempontjainak összeférhetetlenségét. S bár kétségtelenül az organikus fejlődéselméletek első és nagyhatású teoretikusai közé tartoztak, Francois Quesnay, Adam Smith és Adam Ferguson műveiben már megjelenik a társadalom organikus szerveződését és a *"civil"*-izáció irányába tartó fejlődés előmozdítását szolgáló intézmények bírálata, s a nyugtalanság és a csalódottság a munkamegosztás és a piac nyomában járó társadalmi konfliktusok és egyenlőtlenség miatt. Quesnay úgy véli, hogy a civillé válás során az ember egyre inkább eredeti értékeinek feladására kényszerül. Smith pedig a munkamegosztás súlyos következményének tulajdonítja azt, hogy az eltompítja az ember értelmét, szabadságvágyát és morálját, gyengíti sokoldalú vállalkozókedvét, amelyek már a *"durva és barbár"* állapot emberének természetes tulajdonságai közé tartoztak.[14] Persze a probléma náluk jobbára még csak az elmélet síkján jelentkezett; mindenesetre szembekerülve nézeteik lehetséges földi következményeivel ők a konszenzusra hajló ember és az egyenlőség filozófiai antropológiai fikcióját választották. Ez utóbbit tekintik természetinek az organikus történeti fikciójával szemben. Azonban a konszenzus és az egyenlőségelvű antropológiai fikcó történetivé tételének kísérlete után, a 18-19. század fordulójától az organikus és a természetjogi megalapozású társadalomelméletek határozottabban elkülönülnek, s gyakran szembekerülnek egymással. Ettől az időtől kezdve kér egyre nagyobb helyet magának a biológiailag az emberbe kódolt konfliktus mítosza a történeti és a társadalomtudományokban.

A természetjogi tradíció filozófiai antropológiájával szemben, az organikus társadalomelméletek első teoretikusai a szaktudománnyá váló embertanban vélték megtalálni az objektív tudományosságnak azt az ideálját, amelynek alapján végre megismerhetővé vál-

---

13. BURKE, aki a francia forradalom eseményeit egyenesen az *"társadák összeesküvésének"* és a természetjog által félrevezetett emberek garázdálkodásának tartja, a következőképpen fogalmazza meg a társadalomtörténeti világ érvényes rendjét: *"Összhangban a közösséget alkotó változatos fajtákkal, régi országaidban birtokoltad a részek széles változatait; rendelkeztél mindenféle kombinációval, az érdekek szembenállásával, hatással és ellenhatással, amelyek az ellentétes erők kölcsönös küzdelméből eredő természeti és politikai világból megteremtik az univerzum harmóniáját."* BURKE, E.: Reflections on the Revolution in France. Garden City, N. J. 1961. 47. p.

14. FERGUSON, A.: An Essay on the History of Civil Society. Edinburgh, 1966. 218-220. p. SMITH, A.: An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations. Chicago, 1976. Vol. 2. 303-304. p.; Persze a 19. századi liberális gondolkodók nem a filozófiai antropológia morális tartalmát olvasták ki az idézett művekből. Sőt például a Smith-i *"láthatatlan kéz"*, , amely a felvilágosodás gondolkodásának egyik jellegzetes diszkurzív szóvirágja volt, az élettudományok gyors fejlődésének és a társadalomtudományokra gyakorolt hatásának köszönhetően egyenesen szaktudományos igazságtartalmat kapott. Ezt a szemléletet nevezi Popper a historicizmus pszichológikus változatának. POPPER, K.: i.m. 92. p.

nak a társadalom működésének helyes alapelvei és felvázolható lesz a történeti fejlődés pályája. Georges Cabanis, Philippe Pinel, Johann Caspar Lavater, Franz Joseph Gall és mások (fiziológiai, fiziognomiai, frenológiai, anatómiai, és pszichológiai) kutatásai nyomán megingott az ember természeti egyenlőségébe, s ezzel együtt egy konszenzus és egyenlőségelvű társadalom realitásba vetett hit.[15] De mindenekelőtt Xavier Bichat-nak a fiziológia terén végzett munkásságát kell kiemelnünk, akinek az emberi természet eredendő egyenlőtlenségén alapuló fiziológiai elméletét Claude-Henri de Saint-Simon a társadalom organikus alapelvévé léptette elő.[16]

Bichat fiziológiai elmélete három eredendőnek tekintett antropológiai tulajdonság alapján osztályozza az embert. Eszerint minden ember magába hordozza az intellektuális tevékenység, az érzéki megismerés és a fizikai erőkifejtés képességét.[17] Csakhogy – őt idézve – *"vitális energiáink instabilitása"* és *"az életnedvek szokásos változatossága"* miatt mindhárom eredendő képességünk egyidejű kibontakoztatása elképzelhetetlen, ezért a másik kettő rovására csak az egyik kiművelésére kell törekednünk.[18] Georges Cabanis, a nagy elődök Condillac és Helvetius filozófiai antropológiájának szellemében, még a fiziológiai adottságok és a kiműveletlen képességek társadalmi korrekciójának lehetőségeiről és morális szükségességéről elmélkedik. Ő még úgy látja, hogy a homme physique és a homme moral mesterkélt dichotómiájából ered az emberi teljesség megfogalmazásának összes nehézsége.[19] Ellenben Bichat e három osztályt a fiziológiai embertan vastörvényének tekinti, s az állam kötelességévé teszi azt a feladatot, hogy az ember egyik vagy másik képességének kimüveléséről gondoskodjék és ennek megfelelően képességeinek leginkább megfelelő osz-

---

15. CABANIS, G.: Les rapports de physique et du moral de l'homme. Tom. 1-2. Paris, 1802.; GALL, F. J.: Recherches sur l'anatomie du systéme nerveux en général et du cerveau en particulier. Paris, 1809.: LAVATER, J. C.: Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe. Bd. 1-4. Liepzig, 1775 – 1778.; PINEL, Ph.: Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale. Paris, 1809.; PINEL, Ph.: Nosographie philosophique. Tom. 1-3. Paris, 1807. Lásd még MANUEL, F. E.: From Equality to Organicism. In: MANUEL, F. E.: Freedom from History and Other Untimely Essays. London, 1972. 221-241. p.; Különösen jó összefoglalása az organikus szemlélet alapelveinek Pinel *"filozófiai nozográfiája"*. Pinel módszertana szerint az orvostudományi vizsgálódásoknak a következő elveket kell követniük: *"... egy bölcs és fokozatos átmenet az egyik rendből a másikra, avagy egyik osztályból arra, amelyik közvetlenül az előzőt követi: egyiknek és a másiknak a beosztása nem önkényes összehasonlítás, hanem az organikus struktúra vagy a részek funkcióinak megváltoztathatatlan elvei alapján."* Pinel, Ph. i.m. Tom. 1. XIII-XIIII. p. vö.: III-IV. és XXIV-XXV. p.; Ezeket a retorikus elemeket emeli át saját rendszerébe az organikus társadalomelmélet. *"La base immuable"* vagy *"la base invariable de la structure organique ou des fonctions desparies"* volt hivatva igazolni az organikus szemlélet *"objektivitását"*, mintha a természet előzetesen közölte volna a megfigyelő emberrel a társadalmi szerveződés örökkévaló és megváltoztathatatlan elveit. Mintha a természetnek egyáltalán lenne egy olyan klasszifikációs rendszere, amely egyszerre fejezi ki a szerveződés formális alapelveit és tartalmazza ezen alapelvek jelentését a megfigyelő ember részvétele nélkül is.

16. BICHAT, X.: Recherches physiologiques sur la vie et sur la mort. Paris, 1829.

17. BICHAT, X.: i.m. 10-15., 26-48. p.; Ezeknek az organikus modelleknek a történeti és társadalomtudományokra gyakorolt hatása napjainkig töretlennek mondható. Az első *"szakszerűen"* megalapozott kísérlet Karl JASPERS Psychologie der Weltanschauungen című munkája volt. Egy újabb, jellegzetes példát idézve, Charles Morazé hatvannégy antropológiai alaptípus és azok variációi alapján képzeli megalkothatónak a társadalmi szerveződés különböző történeti módjait. MORAZÉ, Ch.: La logique de l'histoire. Paris, 1967. Ezeknek a történeti próbálkozásoknak abszurditását talán egy wittgensteini kérdés világítja meg a legjobban: *"Hány házból vagy hány utcától kezd egy város város lenni?"* WITTGENSTEIN, L.: Philosophical Investigations, 18.

18. BICHAT, X.: i.m. 107-108. p.

19. CABANIS, G.: i.m. IX. pp.

tályba soroltassék. Ő már a homme physique-re vonatkozó ismeretek talaján fogalmazza meg az ember társadalmi-történeti világának rendjét, s a morál – Cabanis-szal és a korábbi tradícióval szemben – a fiziológiai természettörvények függvényévé válik.

Talán szükségtelen külön hangsúlyoznom, hogy az emberi természet új antropológiai megfogalmazása, a szaktudományos grammatika *"objektivitása"* mögött a 19. század társadalomkritikai értékszempontjainak radikális átrendeződését kell keresnünk. Visszautalva a 18. századi társadalomelméletek tudományos világképére, a felvilágosodás gondolkodói a fizikai világ newtoni ábrázolásában találták meg azt a mintát, amelynek alapján a társadalmi-történeti világ értelmes rendje megismerhető. Szinte toposzként vándorol könyvről-könyvre a *"morális gravitáció"* felfedezésének igénye, amely a fizikai világ testjeinek analógiájára összefogja, egymáshoz kapcsolja a társadalmi világot benépesítő individuumokat is. Itt egy olyan fizikai világ elképzelt makrokozmoszát forgatják rá a társadalomra, ahol a részek között nincsenek konfliktusok és nincsenek különbségek, mert – követve a newtoni világkép egyik alapvető szentenciáját – a minőségi különbségek egyszerű mennyiségi különbségekké egyszerűsíthetők. Ezzel szemben a 19. század természetideálja már nem a fizikai világ makrokozmoszában, hanem a biológiai világ mikrokozmoszában kutatja azt a mintát, amely úgy tűnt, oly módon képes a természeti világot megjeleníteni, hogy az tartalmazza az ember világának alapvető – történeti (evolutí) és társadalmi (organikus) – sajátosságait is. (Mondani sem kell, hogy az organikus társadalomelméletek teoretikusai nem vesződtek azzal a bizonyatással, hogy egyáltalán mitől evolutív a történeti és organikus a társadalmi.) A biológiai világ mikrokozmoszának a társadalmi-történeti világra forgatása ugyanakkor egy olyan társadalomkritikai értékszempontot törvényesített, amely az élővilág analógiájára a részek (emberek, közösségek, osztályok, népek) közötti minőségi különbségeket, egyenlőtlenségeket és konfliktusokat elfogadja és egyenesen a társadalom működésének természeti eredetű előfeltételévé avatja.[20] Ez a fundamentum, amelyre Saint-Simon organikus társadalomelmélete épült, s amely a fiziológiai embertan vastörvénye alapján sorolta be az embereket a tudósok, a művészek és moralisták, valamint az indusztrialisták három nagy osztályába. Saint-Simon-nál ugyanakkor az ember természetes, fiziológiai embertani osztályozása biztosítja az osztályok harmónikus társulását és együttműködését a társadalomban. A társadalom harmónikus társulását és együttműködését a természet organikus egyenlőtlenségének örök és a történelem generikusan állandó és specifikusan változó feltételei biztosítják. *"Az emberi szerveződés,"* jegyzi meg Saint-Simon, *"csakúgy, mint az állatoké és növényeké, nem fejlődik valamennyi részében egyszerre és egyformán, ugyanakkor valamennyi szerv a fejlődés ugyanazon fokán jelenik meg egymáshoz képest a létezés minden egyes időszakában."*[21] A szavak rendje – generikus és specifikus – itt is maga alá gyűri az értelmet. Az organikus felfogás grammatikai játékszabályain keresztül az a történeti ítélet fogalmazódik meg, hogy a történeti állapot generikusan állandó és specifikusan változó, másszóval az embernek bele kell törődnie a társadalmi egyenlőtlenségek örök rendjébe. S mégha egyéni sorsán fordítani is tud (ez a történeti állapot specifikus szférája), ez nem befolyásolja a rendszer működésének természeti alapelveit (amely azonosul a generikus történeti állapottal). Így fér meg a biológiailag az emberbe kódolt egyenlőtlenség szaktudományos ítélete az

20. Durkheim a 17-18. és a 19. század mechanikus és organikus világképeit megszabadítja metafórikus jelentésüktől, s az ismeretelméleti közelítéseket egy valóságos fejlődéstörténet állomásainak tekinti. Ezerint a társadalmak a mechanikus szolidaritás szakaszából az organikus szolidaritás szakaszába lépnek át a történeti fejlődés során. A mechanikus szakaszban egy kezdetleges munkamegosztás jellemzi a társadalmakat, azokat azonos helyzetű és szerepű individuumok alkotják. Az organikus szakaszban következik be az individuumok helyzetének és szerepének progresszív differenciálódása. DURKHEIM, E.: i.m. különösen a 2. és 3. fejezet.

21. SAINT-SIMON, C.-H.: De la physiologie appliquée a l'amélioration des institutions sociales. In: Oeuvres de Claude-Henri de Saint-Simon. Tom. 5. Genéve, 1977. 186. p.

"önmegvalósítás", a *"morális autonómia"* és hasonló retorikus kellékekkel.[22] Mert ha az ember nem abba az osztályba soroltatik be, ahová természetes képességei folytán tartozik, nemcsak a konszenzus és kreativitás társadalmi összegét csökkenti, hanem ezáltal saját *"önmegvalósításának"* lehetőségét is korlátozza. Ahogy Saint-Simon megjegyezte: *"Az emberek egyesülése hozza létre a valóságos létet, azt a létet, amely többé vagy kevésbé aszerint határozott vagy bizonytalan, hogy annak szervei milyen alapossággal teljesítik azokat a funkciókat, amelyekkel meg lettek bízva."*[23] Az organikus társadalomszemlélet tudományossága nemcsak értékszempontjaik, hanem a fenti idézetben is megjelenő antropomorf – a primitív gondolkodásra jellemző (Lévi-Strauss) – világlátás miatt is kétségesnek látszik.

Saint-Simon helyét – társadalmi sémáján belül – inkább a moralisták, mintsem a tudósok körében lehetne kijelölni; ezért is bizonyult képtelennek azoknak a kemény társadalomelméleti következtetéseknek a megfogalmazására, amelyek egyébként a fiziológiai embertan szigorú determinizmusából logikusan következnek. (A századvég szociáldarwinistái vagy soreliánusai persze ezektől a determinisztikus következtetések levonásától már nem tartóztatták meg magukat.) Hiszen Saint-Simon a társadalom organikus szerveződésétől és harmónikus együttműködésétől éppen az egyenlőtlenségből eredő társadalmi konfliktusok végérvényes felszámolását reméli, jóllehet az egész elmélet eredeti kiindulópontja szerint a társadalmi hierarchiában kifejeződő organikus egyenlőtlenség az a fiziológiai antropológiai feltétel, amitől az egész rendszer történetileg egyáltalán működik. Ezt a dilemmát nyilvánvalóan az okozza, hogy következetesen végiggondolt organikus társadalomelméletbe nem lehet olyan társadalomkritikai értékeket – a konszenzust és az egyenlőtlenséget – visszacsempészni, amelyek ellentmondanak a rendszer történeti működésének kinyilvánított alapelveivel. Mertha valóban működnek a fiziológiai embertan vastörvényei a társadalmasodás folyamatában, akkor a moralizálás sem ellensúlyozhatja társadalmi következményeinek teljes kifejlődést, ha viszont nem, akkor az organikus elméletek egész szaktudományos megalapozása válik érdektelenné a történeti és társadalomtudományok számára. S ez utóbbi lehetőség ismét felveti azt a felvilágosodáskori gondolatot, hogy jóllehet a konszenzus és az egyenlőség az autentikus létezés természeti feltételei, de azok csak az ember morális választásának nyomán törhetnek utat maguknak a történeti idő folyamában. Ezért is hat Kant egyik gondolata szinte a releváció erejével a fenti dilemma megértéséhez. Mint ahogy azt az Antropologie in pragmatischer Hinsicht című munkájának előszavában megjegyezte: *"A fiziológiai embertan abból a vizsgálódásból ered, amit a természet tesz az emberrel, a pragmatikus embertan pedig abból, amit az ember, mint szabadon cselekvő lény, önmagával tesz, tud vagy kell tennie".*[24] Az idézett kanti mondat fényében azt lehet mondani, hogy Saint-Simon ezekre az utóbbi *"pragmatikus embertani"* kérdésekre kereste a választ, míg társadalomelméletének *"fiziológiai embertani"* retorikája a kor tudományfelfogásának jellegzetességét, a szaktudományos *"objektivitás"* maszkjában megjelenő történelem és társadalomelméletek diszkurzív formáit utánozza anélkül, hogy azok értékszempontjait – a konfliktust és az egyenlőtlenséget – komolyan átvenné. (Többé-kevésbé ez mondható el Comte-ról is, akinek alapvető társadalmi értékrendjét sokkal inkább a felvilágosodáshoz, mintsem a kor organikus társadalomelméleteihez kapcsolhatjuk.) Összevetve tehát Saint-Si-

22. SAINT-SIMON, C.-H.: Du systeéme industriel. In: oeuvres de Claude-Henri de Saint-Simon. Tom. 3. Genéve, 1977. A gondolkodás e retorikus kellékeinek kritikáját lásd FROMM, E.: Humanistic Planning. In: FROMM, E.: The Crisis of Psychoanalysis. Harmondsworth, 1973. 85-97. p.

23. SAINT-SIMON, C.-H.: i.m. 177. p.

24. KANT, I.: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. In: Immanuel Kant's Werke. Bd. 10. Leipzig, 1839. 115. p. Vö.: Kant, I.: Pölitz-féle metafizika. In: KANT, I.: i.m. 131. p. és KANT, I.: A tiszta ész kritikája. Budapest, 1981. 507. és 530-533. p.

mon gondolkodását a kor konzervatív vagy liberális szemléletű organikus társadalomelméleteivel, az mondható, hogy miközben ő is látszólag ugyanarról a dologról beszél, nem ugyanarra a dologra gondol. A fiziológiai antropológia analógiájára megalkotott organikus társadalom fikciójának és a tudományelőtti (konszenzus és egyenlőségelvű társadalomkritikai) értékeknek nyilvánvaló ellentétéről van tehát itt szó. Jóllehet a 19. század szcientista szemlélete éppen azt sugalmazta, hogy az organikus társadalmi szerveződés, az emberi konfliktusok természeti eredete *"pozitív"* tudományos tény, amely felette áll az érdekek, értékek és tradíciók által motivált tudományelőtti választások szabadosságán. Kétségtelen, hogy a filozófiai antropológia szabadossága éppen abban áll, hogy amit mond (tud és kell mondania) az emberről és az emberiről, azt az érdekek, értékek és tradíciók világának horizontján belül teszi. S éppen ezért zárta ki az új tényszerűségem alapuló tudományideál azt a *"szigorú"* tudományok köréből, mivel az embernek és az emberinek *"pozitív"* meghatározása ilyen bizonytalanul körvonalazható horizonton belül elképzelhetetlen. Mondani sem kell, hogy a fiziológiai antropológia fenti definíciója ellenére szintén ezen, s nem valamiféle elvont és a megfigyelő ember részvétele nélkül is artikulált természeti horizonton belül teszi ugyanazt. S bárha ezzel az elhatárolódással a konfliktus és az egyenlőtlenség látszólag objektív, szaktudományos *"ténnyé"* válik, amelyre a történeti-társadalmi világ felépül, az organikus társadalomelméletek ezekben a *"tényekben"* valójában saját tudományelőtti (társadalomkritikai) értékrendjüket fogalmazzák meg az emberi konszenzus és egyenlőség morális értékeivel szemben. Minden tudás szükségszerűen társadalmi, s ha a történeti vagy a természeti tudás látszólag közvetlenül a történésekre és a dolgokra vonatkozik is, abban mindig egy korszak és értékei tárulkoznak fel.[25]

Ezért, ha létezik a gondolatok életében is egy olyan pillanat, amikor elveszítik ártatlanságukat, ez – a konfliktusnak és az egyenlőtlenségnek természeti törvénnyé avatásával – az organikus társadalomelméletek életében is elkövetkezett.[26] A 19. század második felétől ezek a politikai és tömegmozgalmak olyan teoretikus eszközeivé váltak, amelyek a természetes egyenlőtlenség fiziológiai embertani értelmezésén keresztül a jelen társadalom intézményeibe kövesült erőszak és egyenlőtlenség történeti létjogosultságát voltak hivatva igazolni. Herbert Spencer, William Graham Sumner és a szociáldarwinisták tarka társasága a biológilag az emberbe kódolt és társadalmilag szabályozott erőszakot és egyenlőtlenséget a történelmi haladás szükséges eszközévé, vagy egyenesen nagy vívmányává avatják. S ha a szabályozott erőszak áldásait a történelem időfolyamában az ember megpróbálná magáról ledobni, akkor – ahogy Sumner ijesztgette kortársait – *"az emberben lakozó vadállat bármelyik pillanatban felébredhet"*.[27] Az erőszak 19. századi szekularizációja után a történelem és a társadalom kutatójának nemcsak a modern társadalmi konfliktusok gigantikus méreteivel és – ha túléli – következményeivel kell szembenéznie, hanem azzal is, hogy az erőszak tényét

---

25. *"Die physikalisch verstandene Natur ist selbst ein Humanum."* WEIZSÄCKER, C. F. v.: Der Garten des Menschlichen. Beiträge zur geschichtlichen Anthropologie. München-Wien, 1977. 268. p. Lásd még LÖWITH, K.: Das Individuum in der Rolle des Mitmenschen. In: LÖWITH, K.: Mensch und Menschwelt. Beiträge zur Anthropologie. Stuttgart, 1981. 31. p. Ezeknek a gondolatoknak közvetlen forrása persze Edmund Husserl és Martin Heidegger műveiben található.

26. A fiziológiai és a filozófiai antropológia kérdéseinek összekeveredése nemcsak a különböző értékek és történeti állapotok legitimizációját szolgálhatja. Charles Morazé e kettő együttes (történeti antropológiai) vizsgálatától reméli azt, hogy a kettő közötti konfliktusok feltárása után eljuthat ahhoz az *"általános antropológiához"*, amely egy *"genetikus történelem"* megalapozása lehet. MORAZÉ, Ch.: i.m. Előző és köl. 7. fejezet. Vö.: WEIZSÄCKER, C. F. v.: i.m. köl. II/5. fejezet.

27. SUMNER, W. G.: Népszokások. Budapest, 1978. 271. p. Ennek a túlnépesedéssel és a csökkenő hozadék elméletével kombinált erőszakelméletnek tömör összefoglalását ld. SUMNER, W. G.: Sociology. In: SUMNER, W. G.: War and Other Essays. New Haven, 1911. 167-192. p. Vö.: POPPER, K.: i.m. 94-95. p.

és szükségszerűségét, levezénylésének módjait szaktudományok is legitimizálják.[28] Ezért is nehéz meglátni az állandó antropológiai tulajdonságok különböző indíttatású katalógusaiban a történeti gondolkodás krízisének szimptómáit; azokat, amelyek az emberi cselekvések szabadságát és történeti felelősségét korlátozzák.

○ ○ ○

A biológiai világ mikrokozmoszának a társadalmi-történeti világra forgatása után, a történelem és a társadalom kutatója még finomabb szövetben, az emberi lélekben is keresni kezdte a konszenzus és a konfliktus lenyomatát. A pszichológiai antropológia – mert itt erről van szó – ismeretelméleti kiindulóhelyzete változatlan; az is az antropológiai állandóság és a történeti időfolyam ellentmondásában fogalmazza meg az ember történelmi létezésének alapvető problémáit. Itt az ösztön és kultúra, a természeti állandó és a társadalmi változó, az individiuum és interperszonalitás, az önmagáért és a mások számára való létezés fogalompárjai hozzák létre a földi dolgok történéseiből a létezés természeti feltételeinek és történeti lehetőségeinek ellentmondását és világi rendjét; ezek azok a fogalompárok, amelyek ebben a rendben egyáltalán jelentéssel ruházzák fel a történéseket. Az így megalkotott történelem értelme az lesz, hogy az ember a létezés megváltoztathatatlan természeti feltételei ellenére a legvégső pontig tolja ki a kultúra horizontját, ahol ha nem is tud végérvényesen úrrá lenni, de legalább uralkodhat a természeti ösztönök elszabadulásából eredő konfliktusok fölött. A kultúra horizontjának tágulása a perceptív, a tudatalatti és a tudati szférák között zajló belső dialógus zavarait, vagy egyenesen hiányát jelzi történeti időfolyamában. E belső dialógus teszi lehetővé, hogy a konszenzus külső történeti állapottá váljék, viszont a belső dialógus hiánya az ember destruktív erőit mozgósítja a társadalomban. Ahogy Freud megállapította: *"... az emberiség a kultúrát, az életszükségletektől sarkallva, az ösztönkielégítés megszorítása árán teremtette meg, és teremti meg jórészt újra meg újra, amennyiben az egyén, az emberi közösségbe újonnan belépő egyén az ösztönkielégítéséről való lemondásban megismétli az összesség javára hozott áldozatot. Az így felhasznált ösztönerők között a nemi késztetések jelentős szerepet játszanak; ezek a késztetések eközben szublimálódnak, azaz szexuális céljaiktól eltérülnek, és szociálisan magasabban álló, immár nem szexuális célok felé irányulnak. Ez az építmény azonban ingatag a szexuális ösztönök megfékezése nem teljes, minden egyes embert, akinek a kultúrális közösséghez csatlakozni kell, fenyegeti az a veszély, hogy nemi ösztönei*

28. COLLINS, R.: Conflict Sociology. N. Y., 1975.; COSER, L.: The Functions of Social Conflict. N. Y., 1956.; KRIESBERG, L.: The Sociology of Social Conflicts. Englewood Cliffs, N. J., 1973.; LEHMANN, T.-YOUNG, T. R.: From Conflict Theory to Conflict Methodology: An Emerging Paradigm for Sociology. = Sociological Inquiry, 1974. Vol. 44. 15-28. p.; PLACK, A.: Die Gesellschaft und das Böse. München, 1967.; Ilyen jólforgatható és a konfliktust felmagasztaló egyetemi kézikönyv szerzője például Louis Kriesberg. A könyv nyitó mondatai önmagukban is sokkolják az olvasót: *"All about us are social conflicts. They are inherent in human relations."* i.m. 1. p. Amire az antropológiának egyáltalán keresnie kell a választ – például mi az hogy minden (all) és mi az hogy benne rejlő (inherent)? –, itt megalapozatlan magabiztosságú kijelentéssé válik.

megtagadják az alkalmazkodást."[29] Az idézett freudi megállapításból – egyebek mellett – kiolvashatjuk a pszichológiai emberfelfogás társadalomkritikai értékszempontjait is. A kultúrák partjához érkező ember Freud szerint nem szabadul meg könnyűszerrel természetes ösztöneinek kísértésétől, a kultúrális közösség (másszóval a tradíció ereje) önmagában kevés ahhoz, hogy védettséget nyújtson az ösztönök szüntelen kísértése ellen. Ezért Freud a belső dialógus nyomában keletkező primér kultúrát, s nem pedig saját létfenntartásának természeti parancsát – mint ahogy azt Hobbes és követői érvelésében már megismerhettük – nevezi ki az ember elsődleges *"életszükségletévé"*. Ez a primér kultúra, amely az ösztönök, a tudatalatti és tudati szférák dialógusa nyomán válik az ember elsődleges életszükségletévé, tehát bennünk keletkezik, s előfeltétele egyben az emberek közös érintkezési pontja, a kultúrális közösség szüntelen létrehozása során.[30] A történetiben így mintha a fiziológiai antropológia emberének brutális múltja és a filozófiai antropológia emberének civilizált jövője találna egymásra olymódon, hogy az ember természeti és kultúrális meghatározása szüntelenül, együtt és egyszerre van jelen a történeti idő folyamában. Az emberi létezés természeti és kultúrális kötöttségének egyidejű kettőssége az a gondolat, amely botrányos volt a Freud előtti antropológiák számára; s a kettősség vállalása helyett, végső soron a kettő konfliktusa és a történeti idő megosztottsága kelekezett. S az ellentétek feloldásában rejlő választás kényszere következtében kísérelték meg megpillantani a történelem célját a történetinek az emberiben, vagy az emberinek a történetiben való meghaladásában. E kettősségből létrehozott konfliktus tradíciójának elvetésével a természeti és kultúrális (vagy korábban barbár és civilizált) állapot kronológikus rendjének fikciója helyébe Freudnál az ember természeti és kultúrális kötöttségének örök és egyidejű jelenléte lépett. Örök és egyidejű azért, mert a kultúra elsődleges életszükségletétől a kultúrális közösség teremtéséig zajló történelem minden egyes ember legszemélyesebb történetében (az ontogenizisben) szüntelenül megismétlődik. De azért is, mert a kultúra elsődlegességének ellenére az ösztönök sorsszerűsége (Triebschicksal) szüntelenül kíséri az embert. *"A kultúra"*, jegyzi meg Freud, *"legyőzi az individuumok veszélyes aggresszióvágyát azáltal, hogy felsőbbségénél fogva gyengíti, lefegyverzi és – mint ahogy a védősereg a meghódított várost – szemmel tartja azt bensőjükben."*[31]

A méltóságába visszahelyezendő ember aufklérista, az elemi létfenntartás parancsának hobbesi és a kultúra elsődleges életszükségletének freudi fikcióiból történelmek sokasága származik. Nem választok a történelem létrehozásának vázolt kísérletei között, mert a választás kényszer, s ahol kényszer, ott a történelmi szabadságot csak hiányként élheti meg az ember. Ezért ahogy a világok sokaságával 17. századi elődeinknek, úgy a történelmek sokaságával nekünk kell megtanulnunk békésen együtt élni, de csak addig a pillanatig szabad ezt tennünk, amíg a konfliktus fikciója valósággá és a konszenzus valósága fikcióvá nem válik életünkben.

---

29. FREUD, S.: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Budapest, 1986. 17. p. Érdemes talán idézni a következő mondatot is: *"A társadalom nem szereti tehát, ha eredetének erre a kényes pontjára emlékeztetik, [...] nevelő szándékkal inkább azt az utat választotta, hogy a figyelmet erről az egész kérdésről eltereljе."* A dolog mulatságos *"tavaszsága"* abban van, hogy Freud alapvető tudományos hipotéziséhez nem a bizonyítékokat, hanem az ellenvetések leszerelésének kényelmes eszközét mellékelte. Aki nem osztja e hipotézis helyességét, az *"nem szereti tehát, ha eredetének erre a kényes pontjára emlékeztetik"*. Lásd még FREUD, S.: Die Widerstände gegen die Psychoanalyse. In: Sigm. Freud Gesammelte Werke. Bd. 14. London, 1955. 105-106. p.

30. FREUD, S.: Das Unbehagen in der Kultur. In: Sigm. Freud Gesammelte Werke. Bd. 14. London, 1955. 481-493. p. Lásd még FREUD, S.: Die Zukunft einer Illusion. In: u.o. 323-380. p.

31. FREUD, S.: Das Unbehagen ... 483. p.

I. szekció

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK, ERŐSZAK, BŰNBAKMECHANIZMUS A 16-18. SZÁZADBAN

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Szakály Ferenc

A HATALMASKODÁS MINT A MAGYAR JOGOK ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK ESZKÖZE A TÖRÖK ÁLTAL MEGSZÁLLT ORSZÁGRÉSZEKBEN

A magyar feudalizmus századainak okleveles és irathagyatékában tömegesen találhatók olyan – kezdetben inkább csak a *"köztudományt"*, utóbb már a kihallgatott tanúk vallomásait tételesen is rögzítő – vizsgálati jegyzőkönyvek, amelyeknek tárgya valaminő, a korabeli felfogás által *"hatalmaskodásnak"* minősített bűncselekmény. A jogtörténeti szakirodalom ekként jellemzi e sajátos – mert különleges elbírálás alá vont, de mégsem hivatalból üldözendő – bűncselekmény-típus lényegét: *"A magyar jog nagyobb hatalmaskodást (actus majoris potentiae) és kisebb hatalmaskodást (actus minores potentiae) különböztet meg. Ez utóbbit erőszakoskodásnak (violentia) is nevezik. Mindkettő a magánjogi bántalmakhoz (delictum privatum) tartozik.*

A nagyobb hatalmaskodás másnak személyében vagy vagyonában történő önhatalmú megsértése, melyet a törvény annak nyilvánít. A törvény eredetileg a nemesi szabadságnak az oltalmát vette célba, s ennek felel meg a nagyobb hatalmaskodás régibb öt esete (quinque casus). Ezekhez később tőbb más eset járult az országgyűlés és a közhivatalok megvédése, részint némely hűtlenségi esetek büntetésének a kor szellemének megfelelően történő enyhítése érdekében. A régibb öt eset a következő: 1. nemes ember lakóházába erőszakos berontás; 2. a nemesi javaknak vagy tartozékaiknak erőszakos elfoglalása; 3. nemes személyének jogtalan és törvényes ok nélküli letartóztatása; 4. nemes személynek megverése vagy megsebesítése; 5. nemes személynek megölése.[1] *Ma mindezek bűnvádi eljárásra tartozó bűncselekmények. A bűntetés eredetileg 'főbenjáró' ítélet volt, azaz fej- és jószágvesztés; kizárólag a sértettől függött, hogy az elítéltnek fejét kívánta, vagy a fejváltsággal megelégedett-e, az első esetben azonban az elítéltnek javait nem igényelhette. Az elítéltnek életét a sértett akarata ellenére a királyi kegyelem sem menthette meg. Egyházi személyek, vérrokonok s nők által ... elkövetett hatalmaskodás esetében fejvesztést nem, csak fejváltságot lehetett követelni. A későbbi gyakorlat a fejvesztést általában megszüntette, s csak a fejváltság maradt meg, mely az elmarasztalt személynek vérdíjában állott...*

1. Vö.: 1498: t. és ERDÉLYI László: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Budapest, 1942. 362-364. p.

Kisebb hatalmaskodás másnak személyében, vagyonában, jogaiban önhatalmú, erőszakos minden oly megsértése, ami nem nagyobb hatalmaskodás. Büntetése az okozott kámak, elmaradt haszonnak és a költségeknek megtérítésén lávül a tetteseknek kisebb díja..."[2]

Mint az a – meglehetősen tekervényesen megfogalmazott – fenti summázatból is kiolvasható, e jogintézmény megalkotása eredetileg a nemesek személyének és vagyonának fokozott védelmét szolgálta, s mivel jobbára az elkövetők is az ő körükből kerültek ki, általában is nemesek közti interakció volt. Mindez azonban közel sem jelenti azt, hogy jobbágy nem követhetett el hatalmaskodást, illetve nem lehetett annak szenvedő alanya. Egyfelől: a hatalmaskodási esetek túlnyomó része a nemesi vagyon ellen irányult – sőt a nemesi ház megrohanására, a nemes megölésére, megsebesítésére, megverésére és elhurcolására is többnyire ennek folyományaként került sor –, amibe nemcsak a faluhatár közös haszonvételeit, hanem az egyes jobbágyok személyét és vagyonát is beleértették. Másfelől: a földesurak – főleg persze a kisebbek – előszeretettel használták fel jobbágyaikat ellenlábasaik megfélelmlítésére (ami egészen a település megsemmisítéséig terjedhetett), a vitás határrészek megtámadására, másutt lakó jobbágyok elköltöztetésére vagy elhurcolására.[3] Mindez úgyszintén nagyobb hatalmaskodásnak számított, érte azonban a felelősséget nem az elkövetőknek, hanem az eleve felbújtónak tekintett földesúrnak kellett viselnie. Mint ahogy a személyében vagy jobbágyain keresztül sértett földesúr sem a tényleges elkövetőket, hanem azok urát idézte perbe; az előbbieket egyszerű eszköznek nézte s csupán azért sorolta fel név szerint, hogy a nyomozást végzőket az evidens függési kapcsolaton keresztül *"elvezessék"* a valódi tetteshez, illetve hogy számukból a bűncselekmény súlya elbírálható legyen.

A középkori magyar hétköznapok legkiválóbb ismerője, Szabó István közel 700, jobbágyok kárára vagy jobbágyok közreműködésével elkövetett, 1526 előtti hatalmaskodási eset elemzése alapján arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a hatalmaskodás nálunk *"a feudális belháború"* leggyakoribb megnyilvánulása volt: *"harc a javakért s bosszúállás azokon, akiktől rövidséget szenvedtek"*.[4] Ha ezzel a végkövetkeztetéssel beérnők, akár abba is hagyhatnók fejtegetéseinket, hiszen a hatalmaskodások vizsgálatából több nemigen derülne ki, mint hogy miként keletkeztek azok a források, amelyekből a paraszti életvitel feltárásában a legtöbbet profitálhatjuk. (Persze ez is fontos történetírói feladat lehetne, a címben jelzett összefüggés vizsgálatához azonban jottányival sem vinne közelebb bennünket.)

Benyomásunk szerint azonban a hatalmaskodás – célzatát tekintve – messze több volt, mint a feudális ököljog megnyilvánulása. Benne rejlett ugyanis a jogigény – torz, sőt a mai ember számára visszataszító formában való – kinyilatkoztatása is; azaz felfoghatjuk sajátos eszközökkel végrehajtott jogérvényesítési kísérletnek is. A vélt vagy valós elbirtoklás és más egyéb jogbitorlás elleni védekezésnek persze már akkortájt is akadtak civilizáltabb módszerei: tiltakozni lehetett ellenük a hiteleshelyként működő egyházi testületek, a nemesi vármegyék közgyűlése és az országos főméltóságok előtt is. A korabeliek azonban – akik számunkra mindig túlontúl biztosnak tünnek a saját igazukban –, úgy tetszik, hatékonyabbnak ítélték az erőszakosabb formát, illetve – többnyire – a két *"megoldás"* kombinációját. Végülis a hatalmaskodással sem kockáztattak sokkal többet, mint a tiltakozással, hiszen az utóbbi éppúgy pereskedéshez, az pedig úgyszintén a vitatott javak elvesztéséhez vezethetett, mint az előbbi. (Noha a hatalmaskodásban elmarasztalt elvben minden vagyonát elveszítette,

---

2. Mivel a hatalmaskodásnak mint jogintézménynek nincsen számottevő szakirodalma, a taxatív jogtörténeti szakirodalomhoz fordultunk meghatározásért: MÁRKUS Dezső (szerk.): Magyar Jogi lexikon (öt kötetben). I. k. Budapest, 1898. 62-69. p. Mivel azonban annak leírása tanulmányunk terjedelméhez képest túlontúl hosszú lett volna, itt a Révai Nagy Lexikonnak az előbbi alapján készült összefoglalását idéztük: IX. k. Budapest, 1913. 877-878. p.
3. SZABÓ István: A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 174-179. p.
4. i.m. 174. p.

mivel a hatalmaskodási perek a többségben magánegyezséggel – a vitatott birtok vagy jobbágy átengedéssel és némi kártérítéssel – végződtek, a két pertipus közti különbség a gyakorlatban elmosódott.) És viszont: amennyiben a hatalmaskodással vádolt bizonyítani tudta, hogy csupán a sajátját szerezte vissza erőszakos formában, a szerepek megcserélődtek, s a perindító vádlottá változott át.

A középkornál is jobban kidomborodik a hatalmaskodás jogkinyilvánító-jogérvényesítő szerepe a török magyarországi bentlakásának másfél századában, amikor is az egységes ország három részre hullott, s a török által megszállt egyharmadában hosszú időre megszűnt a jogigények érvényesítésének természetes lehetősége. Az ide behatoló magyar végvári katonaságra várt a feladat, hogy ráébressze a jobbágynépet: továbbra is adóval tartozik magyar urainak (is), s az is, hogy a magyar adóztatás rendszerében időről időre mutatkozó zavarokat *"elhárítsa"*.[5] Mindez rengeteg olyan erőszaktételhez vezetett, amely – amennyiben az érintett földesúr ilyen pert kezdeményezett a végvári katonák ellen – kimerítette a hatalmaskodás fogalmát.

Már az egységes középkori Magyarországon is gyakorta megesett, hogy az ide-oda vonuló, vagy az adószedéshez kivezényelt katonaság hatalmaskodott az útjába eső jobbágysággal, sőt nemességgel szemben is.[6] A hatalmaskodási ügyek igazi főszereplővé azonban csak most, a török megszállás időszakában, s ekkor is főként, a hódoltság területén vált, jólehet ekkor sem, itt sem szüneteltek az egymással viszálykodó magyar földesurak jobbágykézzel végrehajtott, vagy a szomszédos falvaknak egymás rovására – földesúri engedély nélkül is – végrehajtott hatalmaskodásai.[7] (Ez utóbbiak azonban csak az esetben minősültek hatalmaskodási esetnek, ha a földesúr a magáévá tette jobbágyai ügyét, s ennek jogi konzekvenciáit is levonta.)

Mivel a többnyire minden időszakban rosszul fizetett, illetve a rendes jövedelmükkel elégedetlen végváriak és hajdúk messzemenően kihasználták a – két urat szolgáló, de hatékonyan egyiktől sem oltalmazott – hódoltsági jobbágyok kiszolgáltatott helyzetét, a magyar hatóságok a kezdettől fogva szabályozni igyekeztek az előbbiek hódoltságba járását. Csakhamar bebizonyosodott azonban, hogy a bejárások eltiltása és előzetes feltételekhez kötése nem valósítható meg, ezért elkerülendő a kirívó visszaéléseket, meghatározták, hogy a felkeresett helységek lakói mivel tartoznak nekik és lovaiknak *"gazdálkodni"*. Ritkaságszámba ment azonban az a katona, aki a szabott napi élelmiszer- és abrakadaggal megelégedett; általában fejőstehénnek tekintették a parasztokat, s még szerencse volt, ha beérték ún. *"kézbeli"* ajándékokkal (késekkel, szíjakkal, tollakkal, gombokkal, némi posztóval vagy készpénzzel stb.).[8] Ezer és ezer hódoltsági parasztközösség megpróbáltatásait visszhangozza

---

5. SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. passim, összfoglalóan: 456-460. p.

6. ERDÉLYI L. i.m. 195., 266., 307., 308. és 447. p.

7. Az ilyen esetekről készült vizsgálati jegyzőkönyveket lásd: HORVÁTH Lajos: A Galga-mente történetének írott forrásai, 1526–1686. Aszód, 1981. (Múzeumi füzetek 30.) passim és Uő.: Gödöllő történetének írott forrásai, 1325–1711. Gödöllő, 1987. (Gödöllői füzetek 1.) passim

8. A végváriak hódoltságba járása nyomán keletkezett töméntelen panaszlevél és vizsgálati jegyzőkönyv természetesen nincs összegyűjtve, és sajnos, még tipológiájuk elkészítésére sem történt kísérlet. Egy sor ilyen ügy tanulságait hasznosítottuk: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest, 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből 49.) passim; Néhány újabban publikált összesítés a végváriak kihágásairól: SZAKÁLY Ferenc: A parasztvármegye történetéhez a XVII. században. Századok 103. (1969) 690-708. p., NYAKAS Miklós: Querela comitatus Bihariensis (Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből.)A Bihari Múzeum évkönyve IV-V. Berettyóújfalu, 1986. 181-190. p. és Uő.; A kállói végváriak és a török hódoltság az 1660-as években (Egy vallatási jegyzőkönyv tanulságai). A debreceni Déri Múzeum 1985. évi évkönyve. Debrecen, 1987. 64-74. p.

a turgonyiak (Nagykunság) 1665-ös panaszlevele, amely ekként jellemzi a rajtuk élősködő végváriak mindennapos kisebb túlkapásait: *"Szolgálattal, vigyázással nem győzzük, nappal három-négy, éjszaka tíz-tizenkét strázsa szolgál náluk; ők alusznak, az szegénység vigyáz; két-három mélyföldre egy rossz késért, pipáért, kötélért avagy tarizsnyáért nem szánja az szegénységet űzni, kergetni, ezt mondván: 'eredj el, te, itt avagy amott felejtettem egy pipámat, te keresd meg s hozd ide'; ha találja, jó, ha nem szidja és sarcoltatja érette."*[9]

Bár persze hatalmaskodás volt ez is, olyannyira elterjedt, hogy ilyetén kihágásokért senkinek sem jutott volna eszébe, hatalmaskodási pert indítani az elkövetők ellen. A jobbágyok védelmében felszólamló földesurak, vármegyék és országos főméltóságok általában beérték azzal, hogy figyelmeztetik a végvárak kapitányait és a főkapitányokat a fegyelem megszilárdítására és fenntartására vonatkozó kötelességeikre. Ez azonban csak olaj volt a tűzre: *"ördög lélek, bestye lélek, kurafi – mondották a hatalmaskodó katonák 1669-ben a fülöpszállásiaknak (Kiskunság) –, menj fel, panaszolj az uradnak, mit gondolok vele, az magad jószágából, ha szintén megfognak is, eleget teszek (értsd: elégtételt veszek); hadnagyomnak, kapitányomnak egy-egy szál szíjjat adok, az maga*[d] *tehene bőrén kiszabadulok, egy óráig sem fekszem az tömlöcben, sőt penig ha szintén két vagy három embert megölök is, vannak jó paripáim, egyiket kapitányomnak adom, haláltúl is megmentem fejemet, azontúl ismét szabad ember leszek, megveszem az ló árát duplommal rajtatok."*[10]

Kialakultak körmönfontabb haszonszerzési eljárások is. Amikor a katonák nagyobb fogásra törtek, igyekeztek a jobbágyságot ellenállásra vagy más *"formai"* hiba elkövetésére kényszeríteni, hogy utóbb, védekezésül, legyen mire hivatkozniuk.

A szabadszállásiaknak már 1665 tavaszán meggyűlt a baja Kis Istók füleki katonával és társaival: amikor százhuszonötödmagával beszállt hozzájuk, látogatását – természetesen a kötelező ellátáson felül – 200-250 tallérjuk bánta. A java azonban még csak ezután következett. Augusztus 11-ének *"napjára felvirradván"* – jelentette a főbíró Wesselényi Ferenc nádornak – *török iszpájájuk búza dézsmáját hordván, nyomtatván, az falun kívül egy szérűn"* szorgoskodott az egész falu népe, amikor híre érkezett, hogy Kis Istókkal ezúttal valami száz katona érkezett határukba. Miközben a zöm a falun kívül lesbe állott, tíz lovas katona már napfelkeltekor behatolt a településre. Mivel a szabadszállásiak néhány nappal korábban visszavették Kis (alias Szabó) András és Fekete (alias Róka) Péter katonáktól az izsákiaktól (Solt m.) elrablott portékákat, legott megtépázott tekintélyük helyreállításával és az otthon maradottak megfélemlítésével kezdték. Kiderül majd – mondották –, *"ha az bocskor köszön-e az csizmának avagy az csizma az bocskornak"*, s hozzáfogtak a házak dúlásához, onnan *"kámvás"* sajtok és egyéb portékák elhurcolásához. Különösen rosszul járt az a két szabadszállási, aki a mezei kertjébe dolgozni igyekezvén, a lesbenállókba ütközött. Bár megfutottak, a katonák utolérték őket, s nemcsak lovaikat vették el, hanem egyiküket *"halálra verték, vellát, gereblyét rajta eltördeltek"*.

Ezen beköszöntő után az egész sereg bevonult a faluba, s felszólították a bírót és a tanácsot, hogy üzenetet küldjön a szérűn dolgozóknak: *"jertök haza, jámborok, mert elég vendégötök megyen, gazdálkodgyatok"*. Bár a parasztok engedelmeskedtek, a hazatérőket az egyik katona azonnal rútul szidalmazni kezdte, mire szálláshelyéről előrontott 10-12 társa s egy szabadszállásit puskával keresztüllőtt. Erre a lakosság – a katonáktól üldözve, akik azzal biztatták egymást, hogy halomra kell vágni őket – szétszaladt, s hazaérve ki villát, ki puskát ragadott. A templom körül, a tatárok ellen ásott árokba igyekeztek szorítani támadóikat, de

9. Turgony, 1665. nov. 5. Mester Gáspár nagykun kapitány a Kassán összegyűlt úri rendekhez. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). E. 204. Magyar Kamara Archívuma (a továbbiakban: MKA) Missilisek. Jászkunság.

10. Fülöpszállás, 1669. okt. 31. Andrássy Miklós főkapitányhoz.; GYÁRFÁS István: A jász-kunok története. IV. Budapest, 1885. 315. p.

végül maguk szorultak a sáncba, a környező pincékbe és mészárszékbe. A katonák veszettül tüzeltek rájuk, s újabb két helybélit átlőttek. Miközben az utóbbiak is visszalövöldöztek, korábbi gazdálkodásukra és ajándékaikra emlékeztetve, valamint földesurukra a nádorra appellálva békítgetni próbálták támadóikat. Erre egy katona sommásan azt válaszolta: *"Szarom a palatinustokra, embersége is, tiszttartótokra is."* A csetepaté elülte után a katonák tűzzel jártak le s fel a faluban, de az isteni gondviselés meg a maguk szorgoskodása végül is megoltalmazta őket a tűzvésztől. *"Török, tatár, poghdán* (= bogdán, vagyis: kozák) *tábor fel s alá mönt rajtunk, úgy annyira, hogy szivünk is elolvadott az nagy félelemnek miatta, látván az rettenetes tatárokat rejánk jünni, sok keresztyén atyánfiait hozván rabul, félvén, hogy mi is úgy járunk, harmadfél holnapig éjjel-nappal minden nap négyszáz, ötszáz s ezer s több is rejánk jütt, azok sem cseleködték azt velünk, azmellyet Kis Istók több társaival"* – summázta az esetet Szabó György főbíró, aki ezúttal nem számolt be az általuk fizetett sarcról.[11] Mert biztosak lehetünk benne, hogy a szabadszállásiak ezúttal sem úszták meg fizetés nélkül, mint ahogy abban is, hogy a magyar végvárakban úgy mesélték ezt a történetet, hogy a parasztok ok nélkül támadtak a tőlük csupán az előírt *"gazdálkodást"* kérő katonákra.

Szemben a fentiekhez hasonló esetekkel, azt, ha valaki saját adózni – vagy más különkívánságát teljesíteni – vonakodó alattvalóira küldött katonákat – ami különösen a szerb betelepülők által lakott országrészekben szinte naponta megesett –, a kortársak akkor sem tekintették hatalmaskodásnak, ha a megfenyítés indokolatlanul szigorúra sikeredett. Más kérdés persze, hogy az ilyenre vállalkozó földesurak – akik egyébként csak saját lelkiismertüknek tartoztak számadással – márcsak jól felfogott önérdekből is szoros gyeplőre igyekeztek fogni megbizottaikat, s ha azok eltértek instrukcióitól, nem haboztak fellépni túlbuzgó vagy saját szakállukra is dolgozó megbízottaik ellen. Még inkább így volt ez azon esetekben, amikor a földesúr – más úton nem realizálhatván vélt vagy valós jogait a birtokon belül lévő másik földesúrral szemben – a vitás település lakóinak, illetve a vitás puszta használóinak a megkárosításával igyekezett deklarálni igényét, hiszen bizton tudhatta, hogy fellépését a másik fél tiltakozása, azt per – méghozzá ezuttal valóban hatalmaskodási per – követi majd. Ilyenkor szokás volt szerződést kötni a megbízott katonákkal, ami egyébként uti okmányul is szolgált számukra: ebben a földesúr egyrészt *"kitanította"* őket, hogy útjuk során mire vigyázzanak, a megkárosítást hogyan végezzék el, másrészt megállapodott velük a kierőszakolt sarc megosztásáról, harmadrészt pedig – s ez a leglényegesebb – magára vállalta tetteik esetleges jogi következményeit. Ha a megbízottak nem tartották magukat az instrukcióhoz, a földesúr semmisnek tekinthette mind a fizetésre, mind pedig a helyettük való perállásra vonatkozó kötelezettségét, mint ahogy a megbízottak is felléphettek ellene jogi úton, ha a megállapodás szerint jártak el, s a földesúr mégsem teljesítette velük szemben vállalt kötelezettségeit.[12]

A megkárosítás – szabályos körülmények között – általában úgy történt, hogy a katonák a szóban forgó falu, illetve a tilalmas határrész vagy puszta használóinak szarvasmarháit esetleg megindították és megtettek azzal bizonyos utat. Mindaközben arra vártak, hogy a megkárosítottak megjelenjenek és velük állataik váltságdíjáról megalkudjanak. Miután ez megtörtént, a katonák a kialkudott sarccal, a megkárosítottak pedig visszakapott állataikkal távoztak a helyszínről. (Bár szinte kivihetetlennek tűnik, megesett, hogy az állatokat több száz kilométert hajtották a hódoltságban, átkeltek velük a határon is, s így a gazdák már csak magyar területen alkudhattak meg velük.)

---

11. Szabadszállás, 1665. aug. 14. Szabó György főbíró Wesselény Ferenc nádorhoz. OL MKA Misszilisek. Jászkunság.

12. SZAKÁLY Ferenc: Végvár és hódoltság. Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században (Tanulmányok). Szerk.: BODÓ Sándor és SZABÓ Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 93-95. p.

Mint látható – a durva mellékkörülmények és hangvétel ellenére – a kifejezetten jogkinyilvánító hódoltsági hatalmaskodások bizonyos rituálét követtek, amelynek betartatását a kiküldő is megkövetelte megbízottaitól, s amelyet mind a katonák, mind pedig a parasztok jól ismertek, s – ha szabad ezt a kifejezést használni – tiszteletben tartottak. Hogy az óvatosabb katonák valamiféle helyzetfeltáró nyomozást is végeztek küldetésük helyszínén, kiderül az állandóan vitatott ecséd-horti határon (Heves m.) szántó környékbeli jobbágyok elhurcolásáról és megkárosításáról felvett tanúvallatási jegyzőkönyvből. Vámossy István baglyasaljai (Nógrád m.) jobbágya 1654-ben így számolt be a történtek egyik epizódjáról: *"ez fátens is ott szántott az öccsével, Tánczos Mátyással, mikor immár az boronálást el akarták volna végezni, Ecséd felé mentenek fel az szántóföldön, hogy elvégezzék az boronálást, eleikben mentenek három katonák, azmelyeknek az egyike ment az horti ekékhez és emberekhez, az második katona penig mondott nekiek:*

'Hol laktok, ármányos ördögadták, ördög lelkű?'

Azmely kérdésre azt felelte Tánczos Mátyás, hogy Ecséden laknak.

Kirdette másodszor azon katona,

'Ki jobbágyi vadtok?'

azmely kérdésre felelt újobban Tánczos Mátyás:

'Vámosi Istváné vagyunk, Nagyságos Uram.'

Azon szóra mondotta azon katona:

'Bocsásd ki az ökrőt, bocsásd ki, ördögadta, merő azon ördögadta!'

Akkor ugyanazon katona az másik katona után rúgta magát azt horti ekékhez és ott nagykéveset beszélgetvén, ismét visszament, s akkor is erőltette őket, hogy hamarsággal fogják ki az ökröket. Azt is látta azon fátens, az ökröket míg kifogták, addig az egyik katonával oda érkezett az horti két emberek és szintén úgy hajtották azok is az harasztra az ökröket, mint szintén az katonák. Mikor az harasztszegben értenek penig, az Péntek völgyén levő nevű földeknél eleiben ment az negyedik katona s azt mondotta:

'Az merő ördögadta, lám meg nem gyorsíthatnak, akárki jobbágya légy!'

Azonban leugrott az lovárúl és kivévén a szablyáját tarsolyából, egy kantárt az karjára hurkolván, hátra akarta kötni kezeit, kérdette újobban azon katona:

'Ugyan ki jobbágya vagy?'

melyre felelte ezen fátens:

'Vámos Istváné vagyok.',

és elrontván az kantárt, ott hatta. Látta azt is ugyanakkor: Tánczos Mátyást közöttek elhajtották, és ez fátens az faluban befutván, hírt adni, az több embereket mint kötözték meg, nem tudja."[13]

Kézenfekvő, hogy a hatalmaskodás az ilyen esetekben a jogérvényesítés eszköze volt. Kevésbé kézenfekvő azonban, hogy ezek, a földesurak közt jogon kívüli jogeszközökkel megvívott csaták nem gyengítették, hanem kifejezetten erősítették a magyar feudalizmus hódoltsági pozicióit mind a török megszállókkal, mind pedig a kettős uralom alatt élő jobbágysággal szemben. Márpedig így történt. Mivel a hódoltsági magyar befolyás legfőbb ösztökéje a magánföldesúri önérdek és abból fakadó öntevékenység volt, paradox módon nagyban hozzájárultak a helyi viszonyok megismeréséhez és kibontásához, a hódoltságot a királyi Magyarországhoz fűző szálak megerősítéséhez. Mondhatnók: mennél többen formáltak igényt az adott birtokra, minél többször indítottak egymás ellen pert, annál jobban. Elsősorban az ilyen ügyek intézésének kényszere váltotta ki számos, korábban tetszhalott, a hódoltságban illetékes, nemesi universitas újjáéledését és ennek nyomában a hódoltsági magyar

13. 1654. nov. 27. Tanúvallatási jegyzőkönyv. OL P. 535. Patay család gombai leváltára XVII. Fasc. 5. Nr. 28. 1. tanú.

jogszolgáltatás és közigazgatás megélénkülését is,[14] ami aztán messzemenően visszahatott a kiváltó jogérvényesítési formákra is. Nem úgy persze, hogy megszüntette az ily célzatú hatalmaskodásokat – azokra a török jelenléte miatt továbbra is szükség volt –, hanem úgy, hogy szervesebben beleépítette őket a jogorvoslati rendszerbe.

Hasonló hatása lett a jobbágyok egymás rovására elkövetett helyi hatalmaskodásainak is, hiszen belőlük, mivel – lévén, hogy általában határviták nyomán keletkeztek – közvetlenül érintették a nemesi birtokjogot is, rendre-sorra vizsgálatokhoz, majd – immár az érintett földesurak közti – pereskedésekhez vezettek. Valójában azonban nemcsak a kifejezetten jogkinyilvánító-jogérvényesítő, hanem a leplezetlenül haszonszerzési célból végrehajtott hatalmaskodások is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a hódoltság túlnyomó része a török megszállás alatt továbbra is magyar fennhatóság alatt maradt a török bentlakásának másfél századában. Az a tapasztalat, hogy kihágásaik megtorlatlanul maradnak és így a legkönnyebben itt szerezhetik be akadozó zsoldjuk pótlását, fokról fokra jobban a hódoltságba vonzotta a mindig zsákmányra éhes magyar katonákat és hajdúkat, akik időhaladtával többet tartózkodtak itt, mint az őrizetükre bízott várakban, s valóságos hódoltsági specialistákká nőtték ki magukat. Folyamatos jelenlétük állandóan figyelmeztette a jobbágynépet: jobb, ha engedelmeskedik távolban székelő magyar urai, a magyar állam és a nemesi vármegyék akaratának, hiszen ellenállási kísérletei nem maradnak büntetetlenül. Ez, valamint azon keserű tapasztalat, miszerint a megszállóktól nem várhatnak hathatós védelmet a behatoló magyar végváriak és a szükség esetén általuk (is) nyomatékosított magyar törekvések ellen, szilárdabb alapul szolgált a hódoltságban kialakult sajátos közjogi helyzetnek minden államközi egyezségnél – amelyek egyébként tilalmazták a törököknek a magyar, a magyaroknak a török felségterület megtámadását – és a végvárvonalon folyó csatározásnál.

14. SZAKÁLY Ferenc: Magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban (előkészületben)

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tóth István György

A TÖRVÉNYES ÉS TÖRVÉNYTELEN SZERELEM KONFLIKTUSAI A 18. SZÁZADI MAGYAR FALVAKBAN

A most elmondandóak egy készülő nagyobb munka részét alkotják, mely a 18. századi úriszékek és a megyei törvényszékek paráznasággal és házasságtöréssel foglalkozó anyagát dolgozza fel. Ezt védekezésül bocsátom előre, a rendelkezésre álló idő ugyanis nem elegendő ahhoz, hogy bebizonyítsam: volt a 18. században egy olyan egységes szerelmi kultúra, amelyik – bár nem elhanyagolható regionális különbséggel –, de átfogta a magyar parasztság egészét. Nem beszélhetünk tehát külön a telkes gazdák és a zsellérek szerelmi kultúrájáról. Igaz, egy gazda felesége és szolgálója társadalmi helyzetében igen különbözött egymástól, és ez tükröződött a partnerkapcsolataiban, a domináns szerepben vagy a kiszolgáltatottságban. Ha azonban azt vizsgáljuk, mit tudtak a születésszabályozásról, milyen gesztusokkal fejezték ki érzelmeiket, mit tartottak felháborítónak és mit természetesnek, nem sok különbséget találunk. Ahogy nem beszélhetünk külön a zsellérek vagy a módos gazdák boszorkányhitéről, ugyanúgy osztozott számos ismeretben és tévhitben, szokásban és vélekedésben, egyszóval a mentalitásban a paraszti társadalom egésze. A vizsgálat során a vártnál lényegesen kisebbnek bizonyultak a regionális különbségek is. Elsősorban az Alföld, illetve a Dunántúl-Felvidék régiók között találtam lényeges eltéréseket a szexuális kultúrában, de már a Dunántúl egyes tájai vagy a Dunántúl és a Felvidék csak alig térnek el egymástól.

Mindezeket előre kellett bocsátanom, hogy a most elmondandóak ne tűnjenek érdekes esetek közti tallózásnak, ahol földrajzi és társadalmi helyzet egyaránt színesen kavarog.

Előadásomban két dologról szeretnék beszélni. Először: kik kerültek szexuális természetű konfliktusba a falu társadalmával és másodszor: milyen lehetőségeik voltak arra, hogy ezt a konfliktust a parasztok fogamzásgátlás alkalmazásával elkerüljék.

Nem volt olyan társadalmi helyzetű ember a falvakban, a falubírótól a vándorló koldusig, a helyi kisnemeseket és plébánosokat sem kivéve, aki ne került volna a perek tanúsága szerint ilyen szexuális konfliktusba. Kirajzolódnak azonban határozottan elkülönülő rizikócsoportok.

A legismertebb ezek közül természetesen a szolgáló alakja, aki távol saját családjától, szülei ellenőrzésétől, más háztartásban élt, egy fedél alatt munkaadójával, akinek hatalma alatt állt. Akárhol vizsgáljuk a szexuális bűnpereket, törvénytelen születéseket, bármely magyarországi levéltárban vagy a szakirodalom alapján bármely európai országban, a megesett lányok között többségben lesznek a szolgálók. Sok kiszolgáltatott, tapasztalatlan lány tragédiáját őrizték meg a periratok, ennek illusztrálásától azt hiszem, el is tekinthetek. Nem minden elcsábított szolgálólány volt azonban ártatlan áldozat. Sokan közülük a társadalmi felemelkedés lehetőségét latolgatták, ha a gazdának vagy fiának megakadt rajtuk a szeme. A nagykőrösi Zaka Katát nem kellett beidézni, magától jött a bírákhoz, hogy – mint elmondta – paráznaságától bűnbánat tartásával tisztuljon meg. Jövetelének majdnem ennyire fontos célja lehetett azonban, hogy most levezekelendő vétke társát, gazdája fiát házassági ígérete

betartására kényszerítse. Ő ugyanis, amikor megkörnyékezte a leányt, *"fogadta állhatatosan, hogy elvesz feleségül, és ha az attyja egybenkelésünket ellenzené, kész lesz elhagyni az atyja házát is érettem"* – mondta a fiú több tanú előtt.[1]

Ha özvegy volt a gazda, házasság reményében engedett a szolgáló az általában jóval idősebb és gazdagabb férfi vágyának. Néha az is elég volt, ha csak remélte, hogy csábítója nemsokára megözvegyül. A neszmélyi molnár 1738-ban azzal az ígérettel *"ejthette el"* szolgálóját, hogy úgymond, *"ne félj, mert majd meghal a vénasszon* (azaz felesége) *és tégedet elveszlek"*.[2] Némely, mindenre elszánt szolgáló az öreg gazdával és nőtlen fiával egyaránt hált, remélve, hogy az apa a botrányt elsimítandó, hozzáadja a várandós lányt a fiához.

A Pozsony megyei Hegy faluban lakott a két Horváth István, apa és fia. Szolgálójuk, Maris felháborodott ártatlanságában ilyen kérvényt nyújtott be az úriszékhez: Jóllehet hallotta, hogyan jártak a háznál a korábbi szolgálók, de mégis elszegődött oda. Most aztán *"szépen elűztek házoktúl, szüzességemet elvették, apja fiastúl felcsináltak. ... Elsőbben az öreg csalogatott, hogy legyek engedelmes"*, mindenféle ajándékot ígért. *"Ehol oly vénember, nem hogy oktatást adott volna a jóra, hanem szüzességemtűl megfosztott". "Mondottam vala néki, hogy vetessen el a fiával* – javasolta a teherbeejtett lány – *azt nem ígérte"*, sőt ha a fia feleségül venné, közös koldustarisznyát köthetnek, fenyegetődzött. *"A fia, hogy hozzám adta magát, egyszer-kétszer eltaszítottam magamtúl, harmadszor, midőn aludtam volna, hegyemben dűlt, megnyomott, meg kellett lenni. ... Azt gondoltam, hogy elvesz. Így éltek apja fiastúl, már most hová menjek"* – kesereg a becsapott szolgálólány.[3]

Érthető, ha a többség, a gátlástalan, a cselédlányok testét tulajdonának tekintő parasztgazdák mellett megtaláljuk az óvatosakat is. Az egyik hódmezővásárhelyi gazdát hiába kérték, fogadja fel szállásra Zsíros Ilonát. *"Bizony nem fogadom én* – felelte – *mert ha valákivel felcsináltatja magát, reám fogja mondani."* Félelme nem volt alaptalan: a katonákkal szoros barátságot apoló Ilona felbiztatott egy özvegyasszonyt, holtig eltartja, csak vallja azt, hogy az ajtó hasadékán át látta a gazdával csókolódzni.[4]

Ahogy a szolgálókat gazdáik, úgy – bár ritkábban – a fiatal szolgalegényeket középkorú, sokszor özvegyi sorban élő gazdaasszonyaik vették rá a bűnre, erre még idézek példát.

A legfontosabb másik rizikócsoportot a katonák és feleségeik jelentették. Tekintsünk most el a regimentekhez csapódott nőktől, akik mintegy prostituáltakként követték évekig a hadakat. Az egyik ilyen asszonynak minden gyereke más fegyvernembeli katonától született, mások csak akkor tértek vissza az *"impériumból"* szülőfalujukba, amikor a szifilisztől teljesen elnyomorodtak.[5] Itt azonban csak a falvakba bekerült, illetve onnan elkerült katonákkal foglalkozom.

Laktanyák híján a katonákat parasztcsaládokhoz szállásolták el. Ez azt jelentette, hogy a parasztasszonnyal egy fedél alatt élt egy fiatal férfi, és ha házassága boldogtalan volt, könnyen összeállt a kvártélyos katonával. A hadsereg azonban nemcsak idegeneket hozott a falvakba, de el is vitte a falusi férfiak egy részét.

A 18. századi magyar faluban a legtragikusabb sors alighanem a katonafeleségeknek jutott. Az úriszéki perekből sok asszonyt ismerünk meg, akik rövid, néha pár havi vagy éppen pár heti házasság után maradtak egyedül. Csellel vagy erőszakkal besorozták férjüket, hogy azután évtizedekig Európa távoli országaiban szolgálják a dinasztiát. A magukra maradt,

---

1. Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár 16856. tekercs Protocollum malefactorum, Nagykőrös.
2. MOL P 707 Zichy cs. lt. 449. cs. L. 521. Fasc. 280. No. 6. 1738. dec. 22.
3. Statny Ustredny Archiv, Bratislava, Arch. familiae Pálffy Panská stolica Arm. II. Lad. 9. Fasc. 2. No. 52.
4. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi fióklevéltára. Károlyi cs. lt. Úriszék, a. 32. 1766. okt. 28.
5. Státny Oblastny Archiv, Kosice, Abauj, Inquisitiones Fasc. V. No. 42., Torna, Benevola examina 406. krabic, 1768. nov. 17., Státny Oblastny Archiv, Banská Bystrica, Gömör, Proc, magistr. Fasc. XII. No. 525. MOL Filmtár 6871. tekercs Sopron, Acta criminalia No. 458. Fasc. I. No. 3.

sokszor gyerekeiket is egyedül nevelő asszonyok nem tudták, él-e egyáltalán férjük, várják-e vissza, vagy újból megházasodhatnak. Már 24 éve távol volt a csetneki Petruska Ilona katonáskodó férje, s az asszony hiába nyomoztatott utána, *"hírit se hallotta". "Szegény árva lévén, örömest férhez mentem volna"* – vallotta be Ilona, amikor 1784-ben felelősségre vonták, mert *"Milkó Mártontúl az reménység alatt, hogy engemet el fog venni"*, teherbe esett. Tantillo Dorottya házasságtörést nem, csak paráznaságot követett el Jancsi juhásszal, szögezte le Gömör vármegye törvényszéke 1777-ben, mivel húsz éve nem látta férjét, akit a falu katonának adott.[6]

Akár a szolgálókról, akár a bekvártélyozott katonákról volt szó, a leendő szerelmi partnerek egy fedél alatt éltek. Hozzászámíthatjuk ehhez még a nagyszámú vérfertőzést is. A 18. századi jog és közfelfogás nemcsak a ténylegesen vérrokonságban állók, de a szellemi rokonok egyesülését is egyformán büntette: aki sógorával vagy éppen keresztlányával esett meg, ugyanúgy bűnhődött, mintha édestestvérével vagy tulajdon lányával közösködött volna. Az egy fedél alatt élő partnerek nagy száma nemcsak azzal magyarázható, hogy ily módon nem kellett különböző ürügyekkel, udvarlással megközelíteni a megkívánt lányt, vagy asszonyt, hiszen együtt laktak, hanem ebben tükröződik az az állandó kontroll is, amit a falu lakosai fölött gyakorolt. A falu szigorúan számon tartotta, ha valaki idegen portára tért be, és ha bezárkózott a házba, a szomszédok máris indultak leselkedni. A tanúk sohasem tartották szükségesnek, hogy mentegetődzenek, megindokolják, amiért leselkedve vagy hallgatódzva értesültek az elmondottakról. A mai szemmel nézve sokszor visszataszító képet festenek magukról a hasadékokra tapadó vénasszonyok vagy társaikat intim helyzetekben megleső férfiak. A 18. században azonban természetes volt ez az állandó kollektív ellenőrzés.

A konfliktusok jó része még ilyen erős társadalmi kontroll mellett is elkerülhető lett volna, ha megfelelően tudnak védekezni a teherbeesés ellen, ha a törvénytelen szerelem gyümölcse le nem leplezi a szolgálókat, özvegyasszonyokat. A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, milyen lehetőségük volt a 18. századi magyar parasztoknak arra, hogy következmények nélkül éljenek nemi életet.

A fogamzástól való félelem, a fogamzásgátlás pszichológiai hajtóereje, állandóan jelen volt a korabeli parasztok között is. Nemcsak a törvénytelen kapcsolatban szerették volna a lányok, özvegyasszonyok elkerülni a terhességet, de a férjes nők is sokszor tehernek érezték a gyakori gyermekáldást. A Sopron megyei Lédecen 1722-ben egy gyerekágyban fekvő asszony kérte a boszorkány hírében álló szomszédasszonyt, hogy *"valamiként orvosolja és tegye meg azt, bár csak két esztendeig ne lenne még gyermeke"*.[7] Az ország másik végében, az Abaúj vármegyei Szántón is gyerekágyban feküdt Kóródi Györgyné, amikor Tóth Katát hívatta, aki megkérdezte tőle: *"hol vagyon az gyermekednek ágya"* (azaz a méhlepény), ha tudja, hová tették, *"megcsinálnám, hogy soha többé gyermeked nem lenne."* Nyiri Istvánnénak pedig azt tanácsolta: *"Mikor férhez megyen, tegyen borsót a csizmájában, üljön az öt ujjain, míg a lakodalom lészen, gyermeke nem lészen. Kit is ezen tanú nem cselekedvén, gyermeke vagyon kettő"* – állapította meg büszke daccal Nyiriné.[8] A különböző szerek, amelyekkel éltek, az analógiás mágián alapultak. A bihari Jaksó Erzsébet 1716-ban, hogy urától ne essen teherbe, *"a herélt ló tökét kéményben megszáraztotta és azt adta be urának"*.[9] A távoli Zalában, Pacsán, Dogós Jutka szintén a terméketlenné tévő herélés analógiáját akarta felhasználni a fogamzásgátlásra: mivel megelégelte leánya sok szülését, veje kapcájába olyan cérnát varrt,

6. Státny Oblastny Archiv, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 681. krabic Fasc. XII. No. 536. (Tantillo Dorottya), 680. krabic Fasc. XII. No. 524. (Petruska Ilona)
7. Magyarországi boszorkányperek. Kiadja: SCHRAM Ferenc. II. Bp., 1983. 32. p.
8. Státny Oblastny Archiv, Kosice, 353, krabic. Trestné pisom. Fasc. II. No. 32. 1715. szept. 6.
9. MOL R 320. Igazságszolg. kapcs. iratok 2. cs. 1716. jun. 20.

mivel mikor a kakast herélik, bevarrják, hogy veje ne tudjon gyereket csinálni.[10] Varázslás volt a keszthelyi Nagy Jutka fogamzásgátló módszere is: újholdkor, vasárnap, napkelte előtt megmosta a kötényét, és pántjára csomót kötött: ahány csomót kötök a kötényem pántjára, annyi esztendeig gyereket nem fogok kapni, bár paráználkodom, vallotta.[11]

Aligha kell hosszasabban bizonygatnom, hogy sem a kapcába varrt varázsfejű cérna, sem a herélt ló tökéből készült eledel nem sokat befolyásolta a fogamzás akkor még ismeretlen folyamatát. Kérdés azonban: ismerték-e a magyar parasztok a coitus interruptust?

A kérdés különösen a francia szakirodalmat foglalkoztatta sokat, jelentősége nemcsak a falusi erkölcsök vizsgálata, de a demográfia számára is nyilvánvaló.[12]

Sok megesett lány vagy asszony vallotta: csak azért engedett csábítójának, mert az biztosította, hogy tőle nem lesz gyereke. Kis Zsuzsanna monori hajadont egy legény sok ajándékkal ámított el, és *"azt ígérte efelett, hogy ő tülle gyermek nem lesz, mert ő már sokakkal próbálta."*[13] Ez alkalommal mindenesetre nem volt szerencséje. A húszesztendős Jankó Kata a csallóközi Felsőbáron 1757-ben azt vallotta, hogy egy jobbágy vele *"két ízben közösködött, s meg is terhesétette, úgy vévén arra"* rá, hogy *"amidőn néki szabódott, hogy azt véle ne cselekedje, hogy* – mondta – *ne féllen, mert nem fog mindjárt teherben esni"*.[14]

Hasonlóképpen csalódott egy 18 éves szolgáló is: *"engemet ő kegyelme* (ti. a gazdája) *elcsábított, hogy* – úgymond – *ő kegyelmétől" ... "az előző szolgálónak sem volt gyermeke, nékem se lesz úgy osztán sok beszédére engedtem és tőle teherben estem"*.[15]

Az ilyen szerelmeskedés előtti szavak persze, mint a teherbeesett lányok példái mutatják, általában a férfiak felelőtlen ígérgetései voltak csupán. Az Abaúj vármegyei Baktán lakó kisnemes, Nagy János szavai konkrétabbak. Nagy uram 1754-ben teherbe ejtett egy leányt, akinek sok ajándékot ígért, és azt, hogy *"tűle gyermeke nem fog lenni."* Nagy János elismerte a paráznaságot, az apaságot azonban nem: *"mi haszna, mi haszna tagadnom* – mondta – *nem viszem el a lelkemen, én bizony szerettem és szeretem is azt a személyt, volt is közöm véle, de nem úgy, hogy gyermeket csináljak nékie"*.[16] A póruljárt kisnemes szavai a coitus interruptusra utalhatnak.

Másról volt szó a Pozsony megyei Alsójányok csőszének esetében, aki a vád szerint megfojtotta feleségét, hogy a helybeli kocsmárosné húszéves szolgálóját elvehesse. *"A Páll, midőn az szobában lévő embereket alunni gondolta volna, hozzám jővén, üngömet padon feküvén föllfosztotta, és azonnal hegyembe feküdt* – vallotta a szolgáló – *de én akkor is láboimat keresztül tévén, testemben szemérmes testinek éppen csak a végit betehette"*. Bár a szobában mások is aludtak, a lány nem kiáltott, csak halkan kérte Palit, hogy ha *"természetes indulatjának öleget akarna tenni, menne feleségihez, de a Páli csak azt mondotta, csak hadd betenni Teréz, úgy is nem sokára feleségem fogsz lenni."* Miután felesége – módfelett gyanús

---

10. SCHRAM i.m. II. 615. p.
11. MOL Festetich cs. lt. Acta juris gladii P 235. 136. cs. No. 89.
12. Histoire de la France rurale. dir. George DUBY. tome 2. Paris, 1975. (Emmanuel Le Roy LADURIE.) 372-379. p.; Emmanuel Le Roy LADURIE: Le trritoire de l'historien. Paris, 1973. 316-330. p.; Jean-Louis FLANDRIN: L'Église et le controle des maissances. Paris, 1970. Francois LEBRUN: La vie conjugale sous l'Ancien Régime. Paris, 1975. 161-167. p.; Jacques SOLÉ: L'amour en Occident à l'époque moderne. Paris, 1976.; Marie-Claude PHAN: Les amours illégitimes. Paris, 1986.
13. MOL Filmtár 16856. Protocolum malefactorum, Nagykőrös. 1787. ápr. 23.
14. Státny Ústredny Archiv, Bratislava, rod Amadé-Üchtritz inv. c. 1192. Horny Bar, Acta sedis dominalis, Proc. crim. Lad. 10. sub. Bp.
15. Csongrád Megyei Levéltár szentesi fióklevéltára, Károlyi cs. lt. Úriszék, IV. A. 53. a. 28. 1761. ápr. 14.; A Csongrád megyei parasztság szerelmi kultúráját Szenti Tibor dolgozta fel. SZENTI Tibor: Paráznák. Délsziget 1989/13.; SZENTI Tibor: Tüzek, kurvák, boszorkányok. Új Auróra. 1989/2.
16. Státny Oblastny Archiv. Kosice, Abaúj, Trestné pisom. Fasc. VI. No. 27.

körülmények között – kedden meghalt, szerdán eltemették, csütörtökön Pál megkérte a lány kezét, szombaton a kézfogót is megtartották, és vasárnap megvolt az első templomi kihirdetés. Aznap este az újdonsült menyasszony már nem látta okát az ellenkezésnek: a konyhában *"fölfosztván üngömet tüzhelnek néki döntvén, vélem az dolgát állva elvégezte"* – vallotta. Amíg tehát nem volt biztos a házasságban, Teréz csak olyan szeretkezésbe egyezett bele, amely elkerülte a fogamzás veszélyét. A leány vallomásából világos azonban, hogy nem coitus interruptusról volt szó, e védekezésnél a kezdeményezés csak a férfitől indulhatott ki, hanem – hogy a latin terminusoknál maradjunk – intra femora technikáról, azaz Teréz szavaival, *"az láboimat öszve tette, azért is szemérmes testemben Palinak szemérmes testinek éppen csak az vége ment vala bé."*[17]

A coitus interruptus ismertségét mutatja viszont egy, a tokaji uradalom úriszékén 1765-ben tárgyalt per. Itt nem maga a konkrét eset, hanem a vádló okoskodása az érdekes számunkra. Vak Lackó felesége azt vallotta, Vincze Jánosról, hogy *"az ő teste az én testemben, mint mikor két hitves együtt közösködik, úgy nem volt ... a magvát nem a szemérem testemben, hanem kívül a combomra eleresztette"*. Mivel azonban Vincze János erőszakot tett a szerencsétlen asszonyon, ez a körülmény nem fogamzásgátló technikára utal, hanem azt mutatja, hogy Vakné félig-meddig sikeresen védekezett. A védő azt szerette volna bebizonyítani, hogy így tulajdonképpen nem is történt meg az erőszaktétel. A vádló azonban ezt megcáfolta, és rámutatott, hogy Magyarországon a házasságtörő asszonyok, acélból, hogy a törvénytelen gyermekek fogamzását és az öröklődés rendjének bizonytalanságát elkerüljék, a nemi szervek egyesülésekor megakadályozzák a mag befogadását, de ettől még – mutatott rá a vádló jogászi okoskodással – a házasságtörés ténye nem tagadható, ezt akár egy eunuch is elkövetheti. Az uradalmi ügyész szavai persze nem a parasztokat, hanem saját társadalmi környezetét, a nemeseket jellemzik, de egyben jelzik, hogy ez a probléma a 18. századi Magyarországon nem volt ismeretlen.[18]

A Pálffyak vöröskői úriszéke tárgyalta 1747-ben az alsószéli Szabó János bűnperét, aki vele egy háztartásban élő menyével esett meg. *"Másfél heti menyecske voltam, miuta az öreg gazda engemet élni kezdett és talán többet is élt, hogy sem magam ura"* – panaszkodott 70 éves apósára a 25 éves Juhász Ilona. A bíróság előtt elismerte, hogy apósával az istállóban és más helyeken többször vétkezett, de hozzátette: *"A testi vétket szokott módon elkövette ugyan, de ő* – Ilona – *félvén a teherbeeséstől magjának bevezetését mindig megakadályozta"*. Ezt a bíróság enyhítő körülménynek tekintette, mert – mint jóindulatúan megállapították – így nem történt meg a *"vérnek összevegyítése"*; vagyis nem a halállal büntetendő vérfertőzés, hanem csak paráználkodás volt ez.[19] Juhász Ilona szavai mindenesetre egyértelműen arra utalnak, hogy a 18. századi parasztok jól ismerték a fogamzásgátlásnak ezt az egyetlen, számukra elérhető technikáját.

Még világosabb ez a Gömör megyei Jánosiban szolgáló Miska juhász szavaiból, aki egy helybeli nemesnél szolgált. Miska szeretője lett gazdája jóval idősebb feleségének, Szabadszállásy Katalin asszonynak, aki azonban később egy másik fiatal legényt, Péter kocsist fogadta kegyeibe. Miska juhász ezen elszomorodott, elbújdosott a szolgálatból, és megüzente asszonyának: *"nékem többet nem kell, mert ha az utcán lefekszik is előttem, mégsem mászok reája, mert meglestem őket, a kocsisa szinté*[n] *úgy bírja már, valamint én bírtam"*. A sértett szerető azt is hozzátette egy fiatal béreslegénnyel beszélgetvén: *"megitta az én sok béremet, már most engemet megvetett, és Pétert szereti"*, de várjon csak, *"én ugyan okosan éltem véle – noha úgy éltem, mintha feleségem lett volna, – mert belüle kikaptam megráztam magamét a*

17. Štátny Oblastny Archiv, Bratislava, Comitatus Posoniensis, Proc. crim. A. XII. 707.

18. MOL E 694. 24. cs. Szepesi Kamara, Tokaji uradalmi ügyészség. 1765. aug. 16.

19. Štátny Ústredny Archiv, Bratislava, rod Pálffy, Panská stolica 599. krabic, inv. c. 1838. Cerveny kamen, 1747. okt. 2.

lába között, mint ama nagy halat", ti. mint mikor az ikrát kifejik. De meglátja, fenyegetődzött Miska, új szeretője *"szégyenbe hajtja"*, és valóban Szabadszállásy Kata nemsokára teherbe esett a kocsistól.[20] Ez mutatja, hogy valóban nem a nemesasszony tanította a juhászt a coitus interruptusra, hanem Miska maga ismerte azt, míg az új, lesajnált szeretőtől ez nem volt elvárható.

A magyar parasztság körében nem volt ismeretlen a 18. században a megszakított közösülés technikája, ez volt az egyetlen hatásos, nem pusztán babonás fogamzásgátlási eljárás. Miska juhász szavai Péter kocsisról éppúgy, mint a rengeteg per a gyerekét megölő leányanyákról mégis azt mutatják, hogy nem volt általános és nem volt biztonságos ez a védekezési mód.

A törvénytelen szerelem gyümölcsei pedig, akár elhajtották a magzatot, akár megölték az újszülöttet, akár felnevelték az apa nélküli gyereket, újabb konfliktusok forrásaivá váltak.

20. Štátny Oblastny Archiv, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 666. krabic, Fasc. VI. No. 335.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tóth Péter

A SZEXUÁLIS DEVIANCIA, MINT EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK FELOLDÁSA ÉS ÚJABBAK GENERÁLÁSA A 18. SZÁZADBAN

Az ókor végi társadalom és egyház fejlődésének folyamatában öltött végérvényesen formát a szexualitás megítélésének keresztény eszméje, amely felfogás szerint a férfi és a nő kapcsolatának egyedüli – a keresztény erkölcs követelményeit kielégítő – színtere a házasság. Ez a felfogás gyakorlatilag még ma is érvényesül, a 18. században pedig, legalábbis elméletileg, fel sem merült a megkérdőjelezése. Ha például a szankcionálás, a gyakorlati és elméleti büntetőjog[1] oldaláról közelítjük meg a kérdést, azt kell tapasztalnunk, hogy devianciának – etimológiailag: az útról való letérésnek – minősült és ennélfogva büntetendő volt minden szexuális cselekmény, amelyet az egyház nem hagyott jóvá, közöttük több olyan is, amelyet a modern pszichiátria már semmiképpen sem illet ezzel a jelzővel (a házasságtörés, a paráznaság stb.)

Ha mindezt összevetjük a pszichológia mai álláspontjával, érdekes eredményeket: átfedéseket és eltéréseket kapunk. A hagyományos pszichológiai iskolák szerint is létezik tudniillik egy *"út"*, amelyet fajfenntartási ösztönnek neveznek, ezen ösztön zavarait: csökkenését, fokozódását és a perverziót pedig devianciának. E három terület közül a két utóbbit a keresztény morál is bünteti, mint paráznaságot és szodomiát, míg a legelsőt tulajdonképpen erenyként tartja számon.

Munkánk tárgyának meghatározása során még egy tudományágra kell utalnunk: nevezetesen a kriminalisztikára. György Júlia írja Az antiszociális személyiség című munkájában, hogy *"az egészségesen fejlett, érett személyiségnél a nemi inger genitális fokon jelentkezik, amelyet a vágy tárgyával kapcsolatos bizonyos pozitív érzelmek is kísérnek."*[2] A pozitív érzelmek pedig nyilván hiányoznak – legalábbis az egyik fél részéről – az erőszakos cselekmények esetében. Érdekes módon azonban a szexuális erőszakot sem a korabeli büntetőjog, sem pedig a modern pszichiátria nem sorolja a deviancia megnyilvánulási formái közé. Jogi szempontból ugyanis, úgy látszik, a sértett fél az erőszak folytán sokkal nagyobb kárt szenvedett el például társadalmi helyeztében, mint testében vagy lelkében.[3] Mindezek ellenére mégis úgy gondoljuk, hogy a szexuális erőszak az elkövető szempontjából deviáns cselekmény és mint ilyen, vizsgálatunk tárgya kell, hogy legyen.

---

1. HUSZTY István: Iurisprudentia practica, seu commentarius novus in jus Hungaricum. Ed. tertia. Agriae, 1797.
2. GYÖRGY Júlia: Az antiszociális személyiség. Budapest, 1967. 138. p.
3. Az erőszak megítéléséről lásd HUSZTY István idézett művében a III. könyv XX. címét.

Az elmondottak alapján tehát a következőképpen határozhatjuk meg a szexuális deviancia fogalmát: deviáns minden olyan cselekmény, amely nem a fajfenntartási ösztön kifejeződése és nem kíséri pozitív érzelem mindkét fél részéről. Ebből a szempontból a deviancia egyes – forrásaink által is meghatározott – fajtái: a homoszexualitás (szodomia), bestialitás és az erőszak. Ezek 18. századi előfordulásai képezik tehát jelen vizsgálatunk tárgyát. Szólni kell azonban néhány szót a vizsgálódás egyik különös szempontjáról is.

Köztudott, hogy a különféle pszichológiai és pszichiátriai iskolák mennyire eltérő nézeteket vallanak például a homoszexualitásról, pontosabban: a homoszexuális személyiség kialakulásának az okairól. A gyökereivel a freudi elméletekig visszanyúló hagyományos pszichológia szerint az ember alapvetően heteroszexuális beállítottságú, s annak okát, hogy ez a beállítottság végül nem valósul meg, valamilyen korai személyiségfejlődési zavarban jelöli meg. A tanuláselméleti iskolák szerint viszont az ember alapvetően polyszexuális érdeklődésű, s csupán a társadalmi normák okozta kényszernek tudható be, hogy a sok egyéb lehetőség mellett és helyett ez az érdeklődés egyedül a heteroszexualitásban nyilvánulhat meg.[4] – Még ebben a két, egymással szögesen ellentétes nézetben is van azonban egy közös pont, amelyet kissé leegyszerűsítve talán a következőképpen fogalmazhatunk meg: a deviancia oka egy személyes konfliktushelyzet, vagy más szavakkal: a deviáns cselekmény tulajdonképpen nem egyéb, mint kísérlet a személyiség részéről, egy adott konfliktushelyzet feloldására. És pontosan ez az a szempont, amelyből a továbbiakban vizsgálni kívánjuk a deviancia 18. századi előfordulásait.

Itt kell azonban szólni néhány olyan korlátról, amely rendkívüli módon megnehezíti a vizsgálódásokat. Az egyik – és legfontosabb – korlát forrásaink belső természetéből fakad: ezek a periratok ugyanis nem pszichiátriai-pszichoanalitikai elemzések, s ennél fogva az esetek túlnyomó többségében még csak az sem dönthető el egyértelműen a tanulmányozásuk során, hogy a devianciával vádolt egyén valóban deviáns személyiség-e, vagy pedig cselekedete csak egyszeri és azt csupán az alkalom szülte. Sőt, gyakran még az sem derül ki egyértelműen, hogy valóban elkövette-e a tettet, hiszen a beismerő vallomás sokszor a kínvallatás eredménye, másrészt pedig a körömszakadtáig való tagadás a legtermészetesebb emberi reakció az egyébként is szokatlanul kegyetlen halálbüntetés árnyékában. Komolyan számolnunk kell továbbá az alaptalan vádaskodásokkal is – amelyeknek az oka viszont nem feltétlenül a személyes ellenszenv, s ilyen szempontból, amint azt majd látni fogjuk, a vádaskodás ténye önmagában is fontos lehet tárgyunk vizsgálata során.

Számolnunk kell emellett egy külső korláttal is: mégpedig azzal a sajnálatos ténnyel, hogy éppen a büntetőperek iratai szenvedték el a legnagyobb károkat a múlt századi levéltárrendezések során. Így például a Somogy Megyei Levéltárban a korabeli nyilvántartások szerint őrzött csaknem két és fél ezer büntetőperből száznál is kevesebb maradt fenn, s ezek is csak azért, mert néha a per tárgyát, gyakrabban pedig az ítéletet, illetve a büntetés módját érdekesnek találta a rendezést végző levéltárnok – külön szerencse, hogy éppen a devianciával vádolt személyek esetében születtek hátborzongatóan *"érdekes"* ítéletek. De említhetjük Borsod vármegye levéltárát is, amelynek rendezése során az összes büntetőpert kiselejtezték, s ezek mennyiségére legyen elegendő egyetlen adat: az 1740 és 1755 közötti időszakból 250 ilyen per iratanyagáról tudunk, s ezek között 7 volt, amelyet bestialitással vádolt személyek ellen indított a magisztrátus.[5]

Ha már a számoknál tartunk, itt kell megjegyeznünk, hogy tárgyunk természetéből fakadóan nem nagyon *"játszhatunk"* velük például olyan módon, hogy megkíséreljük a de-

4. Dr. BUDA Béla: A homoszexualitás mint társadalmi jelenség és tudományos probléma. (Utószó Géczi János: Vadnarancsok II. című munkájához.) Budapest, 1987. 157-168. p.

5. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban: BAZMLt.), Borsod vármegye levéltára, Elavult elenchusok és indexek.

viáns személyek arányát a nem deviánsokéhoz mérni, vagy a deviáns esetek számát az egyéb bűnesetekéhez stb. Forrásainknak a fentebb már említett bizonytalansága mellett ugyanis az ilyen cselekmények túlnyomó többsége elvileg sem juthatott, legfeljebb véletlenszerűen a bűnüldöző hatóságok tudomására, hiszen éppen az eltitkolhatóság miatt választotta ezt a módot az elkövető. (Figyeljük meg például, hogy a paráznasági ügyek is főleg akkor kerültek a törvényszék elé, amikor azok konkrét eredménye már *"szemmel is látható"* volt.) Másrészt az iszonyatos büntetés elemi erejű félelme olykor még azokat is visszatartotta a tett nyilvánosságra hozatalától, akik tudtak róla, sőt valamilyen formában szenvedő alanyai voltak. Így például egy borsodi asszony 1708-ban azért nem vallott fia megrontója ellen, mert félt, hogy az azóta meghalt gyereknek még a holtestét is kiveszik a földből és megégetik.[6]

Bármennyi nehézséggel kelljen is azonban számolnunk akár a deviancia fogalmának a meghatározása, akár a forrásaink által kínált lehetőségek tekintetében, azért egy dolog mindenképpen nyilvánvaló: mégpedig az, hogy a szigorú tiltásokkal, illetve a kegyetlen megtorlással erősített magatartástanulási folyamat – amelynek eredménye végső soron az egyház által elismert és törvényesített formában megjelenő heteroszexualitás – bármiféle megtörése komoly ok miatt kellett, hogy bekövetkezzék. Más szavakkal: ezekben az esetekben olyan személyes konfliktushelyzeteket kell feltételeznünk, amelyek kényszerítő ereje nem csupán vetekedett a tiltás és a megtorlás visszatartó erejével, hanem felül is múlta azt. S a dolog ott válik számunkra igazán érdekessé, ha ezeket a konfliktushelyzeteket mintegy *"társadalmasíthatjuk"*: vagyis ha be tudjuk bizonyítani, hogy léteztek olyan társadalmi csoportok, amelyeknek tagjai éppen a csoporthoz való tartozás következtében jobban ki voltak téve az ilyen konfliktushelyzetek veszélyének, mint a többi ember. Ebből a szempontból viszont már annak sincs különösebb jelentősége, hogy a deviáns cselekmény egy valóban deviáns személyiség megnyilvánulása-e, vagy pedig véletlen adta alkalom, hiszen – főleg a források korlátozott volta miatt – eleve megelégszünk a helyzettípusok körvonalazásával.

A következőkben ilyen meggondolásokból kiindulva teszünk kísérletet forrásaink elemzésére.

☼ ☼ ☼

Mint már mondottuk, a szexuális magatartás-tanulási folyamat célja és eredménye a 18. században az egyház által szentesített házasság keretei között megnyilvánuló heteroszexuális kapcsolat volt. Ha ez nem jött létre, vagy pedig létrejötte után valamilyen külső ok miatt megszakadt, akkor egy olyan személyes konfliktushelyzet alakult ki, amely feloldásának egyik lehetséges – bár ritka – módja a deviancia. A helyzetet talán a legkézzelfoghatóbban egy 1766-ban paráznasági perbe fogott, 46 éves miskolci férfi egyetlen mondatával érzékeltethetjük, aki a következő módon próbálta okát adni a tettének: *"ezt pedig az cselekedtette vélem, hogy az feleségem nem lakik vélem. Emberi gyarlóságban megesvén, nem mehettem az baromnak."*[7] S jóllehet itt valódi egyéni konfliktushelyzetről van szó, azonban egy ponton mégis társadalmasítható: nevezetesen az özvegyek esetében. Mivel számukra a különféle társadalmi kötöttségek nemigen tették lehetővé – legfeljebb egy új házasság keretein belül – vágyaik normális kielégítését, ezért elsősorban az eltitkolhatóság miatt nyilván megfelelő megoldást kínált a deviancia. S valóban feltűnően magas forrásainkban a szexuális devianciával vádolt özvegyek száma. Annak pedig végképpen fel kellett tűnnie, hogy az összes általunk átvizsgált periratban mindössze két női vádlottal találkozunk és mindkettő özvegyasszony. Ugyanakkor devianciájuk jellege – az egyikük talán fiziológiai adottságai miatt is férfiszerepet játszó ho-

6. BAZMLt. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 15. kötet, 403. p.

7. BAZMLt. Miskolc város levéltára, Feudális kori tanácsi iratok (IV. 1501/b.), Sp. XV. nr. 31.

mosszexuális volt,[8] a másikukat pedig maszturbáción kapták rajta[9] – arra utal, hogy korábbi házaséletükben sem lehetett minden rendben, tehát más fajta konfliktussal is számolnunk kell, nem csak azzal, amelyik özvegyi sorsukból következett.

Már az özvegyek esetében is szerepet játszhat az életkoruk, mint olyan tényező, amely részben megakadályozza, hogy egy új házasságban oldódjék fel konfliktushelyzetük. S valóban, a periratok által tárgyalt esetek egy olyan csoport körvonalait is felvázolják, amelyben a devianciával vádolt személyeket az életkoruk kapcsolja össze és bontja is rögtön két alcsoportra: akik még nem és akik már nem tudnak eleget tenni a társadalom morális elvárásainak. A periratok tanúsága szerint különösen a *"még-nem"* csoport tagjai, vagyis a nagyon fiatalok voltak kitéve annak a veszélynek, hogy valamilyen deviáns cselekmény által meneküljenek abból a konfliktushelyzetből, amelyet életkoruk idézett elő. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a fiatalok deviáns cselekményeiben nem csak a hiány játszott szerepet, hanem a kíváncsiság ösztöne is, amelyet nem a fajfenntartási, hanem az önfenntartási ösztön egyik fajtájaként tart számon a pszichológia. Ámde a kíváncsiság ösztöne éppen a fiatalkorban nyilvánul meg a legerősebben, tehát e kérdés nyitva hagyása nem mond ellent a fiatalok, mint veszélyeztett csoport létezésének.

Az általunk vizsgált forrásanyag eleve kizárja, hogy az azonos neműek önként vagy kényszerből vállalt közösségein – egyházi közösségek, katonaság – belüli deviáns esetekkel foglalkozzunk. Korszakunk, a 18. század paraszti társadalmában is léteztek azonban olyan foglalkozások, amelyeket azonos nemű, s ráadásul a falu közösségétől hosszabb-rövidebb időre elzárt személyek végeztek. Ilyen volt például a pásztorkodás. Mármost forrásaink szerint a pásztorok nagyon sok esetben kerültek deviáns cselekedetek miatt a törvény elé, leggyakrabban bestialitás, olykor pedig nemi erőszak vádjával. Egy elmegyógyászati egyetemi jegyzet a szodomiáról (ami a mai szóhasználat szerint a bestialitást jelenti) szólva azt állítja, hogy *"legtöbbször az imbecillisek, illetve igen primitív körülmények között élő pásztorok között fordul elő".*[10] S ezzel a megfogalmazással mintha egyenlőségjelet látszana tenni az imbecillis és a pásztor között. Forrásaink azonban egyáltalán nem igazolják ezt a feltételezést. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a deviancia megjelenési formája összefügg azzal, hogy az elkövető tulajdonképpen együtt él az állatokkal. A deviancia oka azonban nem keverhető össze a megjelenési formával, s különösen nem akkor, ha ez az utóbbi nem mindig azonos. Forrásaink azt sugallják, hogy az okot sokkal inkább a foglalkozás meghatározta körülményekben kell keresni, mintsem az elkövető elmebeli állapotában. Ennek bizonyságul álljon itt egy 26 esztendős, nemi erőszakot elkövető pásztor önéletrajz-szerű vallomásából egy részlet: *"Füreden, ezen tekintetes nemes Somogy vármegyében lettem a világra, ahol az édesatyám juhász lévén, engemet hol Magyaregresen, hol Jutában és Gesztiben felnevelt. Az édes atyám Jutában meghalálozván, legelső szolgálatban Eddén állottam, ahol négy egész esztendeig csordás bujtár képpen szolgálván, innénd mentem Osztopánba, ahol esztendeig a csikósnál bujtár lévén, onnénd mentem Pamukra, ahol négy egész esztendeig Kele György uramat béres képpen szolgáltam, ahol ugyan Borda Antal uramat is esztendeig ugyan béres képpen szolgáltam. Pamukról Mocsoládra menvén, ahol esztendeig ugyan csikós bujtár voltam, innénd ismét Pamukra vissza menvén, innénd Fiadra mentem kanásznak, ahol esztendeig az helységet szolgálván ... Úgy mentem Ráksiba, ahol Kovács István nevű gazdát szolgálván, innénd mentem Dömötör nap táján Rácz országba, ahol Ürményi urakat kanász bujtár képpen szolgálván, úgy jöttem ismét Szent György nap után Jutába, ahol Csonka Jánost ... kanászul szolgálván ... az várdai csárdán*

8. Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SMLt.), Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Processus criminales, I. index, 521. sz.

9. Zala Megyei Levéltár, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Inquisitiones magistratuales. 37. sz.

10. Dr. MOLNÁR László: Előadások az elmegyógyászatból. Kézirat. 1972.

megfogattam."[11] – Talán ez a rövid részlet is elegendő bizonyságot szolgáltat arra, hogy belássuk: a foglalkozással, az életmóddal járt együtt a konfliktushelyzet, amelyből a deviáns cselekedet jelentette a kiutat. Nem csak olyan társ nem akadt ugyanis a pásztor számára, aki követte volna, hanem közösség sem, amely normáival meghatározta volna az életét.

Bár a korábbiakban azt mondtuk, hogy forrásaink nemigen alkalmasak a számokkal való játékra, azért egy feltűnő dologról mégis szólni kell; nevezetesen arról, hogy az átvizsgált periratoknak körülbelül az ötödében a deviancia miatt perbe fogott személyek két etnikai csoport tagjai: zsidók és cigányok. Ez az arány pedig jóval meghaladja a két csoport létszámának az arányát a teljes népességhez képest, s ezért még akkor is érdemes az ilyen eseteket behatóbban megvizsgálni, ha joggal feltételezhetjük, hogy egy részük alaptalan rágalmazás és mint ilyen, egy egészen más fajta társadalmi konfliktust tükröz (nem pedig felold), tudniillik a másság konfliktusát. Látszólag tehát beleillenek a faji előítéleteken alapuló perek sorába. S hogy ilyen előítéletekkel komolyan számolnunk kell, azt maga a 18. századi jogelmélet bizonyítja. A jogtudós Huszty István például arról elmélkedve, hogy miért nem találni semmit a hazai törvényekben a szodomia büntetéséről, holott minden létező vétek közül ez a legégbekiáltóbb, a következő konklúzióra jut: mivel a rossz erkölcsök teremtik a jó törvényeket, nyilvánvaló, hogy a régi magyarok között ez a bűn ismeretlen volt. *"Miután azonban a magyar nép sok és különféle, más tartományokból beszivárgott nemzetekkel keveredett, elkezdte ama bűnt is elkövetni."*[12] – Van azonban egy elgondolkodtató tényünk, amely másra is utal. Az összes, általunk átvizsgált perben, amelyeket bestialitással vádolt személyek ellen indítottak, mindössze egyetlen beismerő vallomás fordul elő: egy lóval vétkező, 18 éves cigánylegényé, aki ráadásul mindenféle kényszer nélkül még hasonló korábbi cselekedeteiről is beszámolt.[13] S mindezt olyan természetességgel tette, amely nem csak nekünk tűnik most fel: feltűnt a fiskálisnak is, olyannyira, hogy kínvallatást kért, mert feltételezte: a legény netán elunta az életét és így akar annak véget vetni. – Mindezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hiszen nincs is elgendő adatunk rá, hogy a cigány erkölcsi normák megengedték volna a deviáns magatartást. Inkább arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy létezhetett egy reális konfliktushelyzet a cigányok és a zsidók számára, amelyet az egyén esetleg valamilyen deviáns cselekedettel kényszerült, vagy tudott csak feloldani. Elég csupán egyetlen pillantást vetni a korabeli összeírásokra, hogy lássuk: mindkét nép tagjai nagyon kis csoportokban telepedtek meg az idegen közösségekben; egy településen olykor csak egyetlen család vagy személy lakott. Nyilván sokkal nehezebb volt tehát számukra az idegen – sőt, gyakran ellenséges – környezetben a törvényesen engedélyezett, vagy legalábbis kisebb bűnnek számító heteroszexuális kapcsolat megteremtése. Az ebből fakadó konfliktushelyzetnek pedig maga az etnikai csoporthoz való tartozás volt az oka.

* * *

A deviáns cselekedteknek kézzelfogható jellegzetessége, hogy – bár amint azt az eddig elmondottak bizonyították – feloldják az egyén személyes konfliktushelyzetét, azonnal újakat is teremtenek. Az új konfliktusok közül rendkívül érdekes lenne a belső, vagyis a lelkiismereti konfliktus vizsgálata: erről azonban természetükből fakadóan nagyon keveset szólnak a forrásaink. E kevés alapján is valószínűsíthetjük ugyanakkor, hogy széles skálán mozgott az egyén viszonya az általa elkövetett bűnhöz. Az egyik véglet talán annak az asszonynak a viselkedése lehet, aki a többször említett női homoszexualis perben volt vád-

11. SMLt. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Processus criminales, I. index, 1511. sz.
12. Idézett művének III. könyve, XIX. cím a 98. oldalon.
13. SMLt. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Processus criminales, I. index, 1107. sz.

lott: mély lelkiismereti válságát részint az bizonyítja, hogy éveken keresztül nem gyónt, részint pedig az is, hogy – pszichológiailag teljesen érhető okokból – szokatlanul részletes feltáró vallomást tett a törvényszék előtt.[14] A másik véglet pedig minden bizonnyal annak a maszturbáláson kapott zalai özvegyasszonynak a viselkedése, aki a maga védelmére a következő, a korra nem éppen jellemző kijelentést tette: *"mindenki szabad az maga testivel".*[15]

Az az új konfliktus, amelyik a cselekmény elkövetése után a deviáns egyén és a közösség között kibontakozott, már csak azért is figyelemre méltó, mert meglepően ambivalens. A szigorú tiltás és a kegyetlen megtorlás ismeretében ugyanis joggal elvárhatnánk, hogy a közösség és annak minden tagja hasonló keménységgel lépjen fel a bűn elkövetésének már a gyanúja esetén is. És valóban számos példát találunk az ilyen fellépésre: a gyanúsítottat rögtön elfogják és a törvény kezére adják, aki elsőként észreveszi az esetet, rögtön más tanúkat hív – s még folytathatnánk. Nehezen magyarázható továbbá mással, mint a közösségből való kitaszítottsággal az a tény, hogy a homoszexuális Kukac cigány egyedül bolyongott sátrával szerte Somogyban az 1730-as években.[16] Ugyanakkor feltűnően sokszor találkozunk meglepő toleranciával is a közösség részéről: a sokat emlegetett somogyi homoszexuális nő például éveken keresztül tarthatott kapcsolatot többekkel is az egész falu szemeláttára. Talán még jobb példa a szintén említett Kukac cigány esete: amikor megvádolták azzal, hogy erőszakot követett el egy kanászgyereken, az anya panaszára a plébános maga elé rendelte. A cigány csupán annyit hozott fel mentségül, hogy nem ő, hanem *"az ő képében az ludvérczok cselekedték azt"* – és máris mehetett minden következmény nélkül, illetve lovait azért elvette a plébános. Amikor azonban a következő alkalommal csak kísérletet tett egy szolgalegény elcsábítására, rögtön törvény elé állították és kivégezték, mégpedig a korábbi vétkéért is.

Ugyancsak a közösség és a deviáns egyén viszonyát világítja meg, ha más aspektusból is az az eset, ahogyan a kiszemelt szolgalegény el akart bánni Kukac cigánnyal. Idézzünk most fel egy részletet a vallomásból: *"... mind azon által, hogy szándékát megcsúfolhassa, ajánlotta oda menetelét. Mondá néki a czigán: ha elgyüssz, csak a kert mellett füttyencs nékem, én kimegyek hozzád. Azonban illetén végezése után az czigán visszatért, ellenben megírt szolga legén két hasonló szolga társához menvén, az czigánnak gonosz szándékát azoknak megjelentetvén, mondotta nékik: gyertek az illen lölkü czigánnyára, ha föllebb circumscribált jel adás után az czigán rajta menne, hogy megvernék őtet, a végre őket kérte. Ezek így lévén, mind az hárman botokkal elmenének, azon két szolga legén az kertnek belső részin lefeküvén, onnand vigyáztak: ellenben pedig Rámászy az elvégzett helyre magát vévén, a midőn füttyentett vólna, az rab czigán sátorábul feléje menvén, kénszerétette Rámászyt, hogy négy kéz lábra állván, lábra valóját salvis auribus eresztené le: a czigán pedig már praevie lábra valóját leeresztette. Már ennyire kelvén a dolog, megírt két szolga legén az elvégzett mód szerént az kerteken által ugrottak, némelly ütéseket adtak néki, míglen az nádasban magát nem vette."* – Az ilyesfajta önbíráskodás nem csak az adott korra jellemző: napjainkban is történnek hasonló esetek. Az önbíráskodókat pedig a gyűlölet mellett nyilván az is motiválta, hogy joggal érezhették tettükre eleve felmentést ad a közösség a deviáns egyénnel szemben.

Minden perirat példa viszont arra az új konfliktusra – ha szabad azt egyáltalán így nevezni –, amely az egyén és a büntető hatalom között jön létre. A deviancia a régi jogelméleti szerzők szerint is a legsúlyosabb vétkek egyike. Elmondják róla,[17] hogy két fajtája van: a bestialitás, amit az ember állattal követ el, illetve maga a szodomia. Ez utóbbi is két

14. Lásd a 8. számú jegyzetben hivatkozott iratot.
15. Lásd a 9. számú jegyzetben hivatkozott iratot.
16. SMLt. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Processus criminales, I. index, 160. sz.
17. HUSZTY István idézett művében a III. könyv XIX. címe, 97. oldal.

változatra osztható: a sodomia perfecta vétkét a férfi férfival, illetve a nő nővel követi el, míg a sodomia imperfecta vétkét ugyan a férfi nővel, de egymásnak nem azt a testrészét használva, amelyet Isten erre a célra rendelt. Egy érdekes kettősségre külön is fel kell hívnunk a figyelmet: amíg a periratok alapján rekonstruálható joggyakorlat sokszor attól teszi függővé a büntetés mértékét, hogy megvalósult-e ténylegesen a cselekmény – azaz megtörtént-e az ejaculatio seminis –, addig a jogelmélet a bűn égbekiáltó voltára hivatkozva már a szándéknak is éppen olyan súlyos megbüntetését követeli, mint amilyen súlyos a tényleges elkövetés büntetése. Jogi precedensként ennek indoklására a Tripartitum 3. részének 23. címét idézi, amely a más házának a felgyújtásával való fenyegetést is halállal bünteti: a szodomia pedig sokkal súlyosabb vétek a gyújtogatásnál. Maga a büntetés egyébként nyilvánvalóan bibliai ihletésű: ahogyan Isten tűzzel pusztította el Szodoma városát, éppen úgy égették meg a bűn tárgyával, illetve eszközével együtt a vétkest, rosszabb esetben élve, jobb esetben pedig úgy, hogy előbb fejét vették. Ez a büntetés, mint láttuk, még a természetes módon bekövetkezett halála után is fenyegette a vétkest, sőt, annak áldozatát is.

A szexuális erőszak, amint arra a korábbiakban ugyancsak utaltunk, egészen más jogi megítélés alá esett, amellyel itt nem áll szándékunkban részletesen foglalkozni. Inkább csak az érdekesség, mintsem az általánosítás kedvéért azonban hadd említsünk meg egy esetet, amely jól példázza, milyen tág terület áll a rendelkezésünkre, ha végső soron valamilyen, általunk szexuális devianciának minősíthető cselekedetből származó új konfliktusokat akarunk gyűjtögetni. A történet a következő: 1770-ben egy Budai Ferenc nevű, 70 esztendős, csoknyai lakos öregembert hitehagyás vádjával Somogy vármegye törvényszéke elé állítottak.[18] A vádlott a maga mentségére előadta, hogy ő református vallásban született és nevelkedett. Fiatal legény korában azonban az történt, hogy amikor egyszer állatokat őrzött, meglátott egy lányt és erőszakot követett el rajta. Amikor a dolog kiderült, a földesuraság arra kényszerítette, hogy vegye feleségül a lányt: aki azonban katolikus lévén, neki is át kellett térnie katolikus vallásra. Korábbi református hitét azonban soha nem tudta megtagadni – ezért minősítették apostatának. Tettének következménye tehát nem csak egy életen át tartó lelkiismereti konfliktus lett a kényszerű áttérés miatt, hanem még a törvény el is ítélte azért, mert az új hitet nem tudta elfogadni.

Összefoglalva az elmondottakat: még a fogalmak nehezen tisztázható volta, illetve a forrásaink természetéből származó korlátok ellenére is bizonyítható, hogy a 18. századból ismert, szexuálisan deviáns cselekmények egy része az egyén számára menekülést jelentett valamilyen személyes, ám bizonyos fokig társadalmasítható konfliktushelyzetből. Úgy tűnik továbbá, hogy sikerült körvonalazni olyan társadalmi csoportokat is, amelyek tagjai éppen az adott csoporthoz való tartozás következtében jobban ki voltak téve az olyan konfliktushelyzeteknek, amelyek feloldására deviáns cselekedet is szolgálhatott. A deviancia azonban minden esetben új konfliktusokat is eredményezett, amelyeknek néhány fajtája ugyancsak kirajzolódik a forrásokból. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a társadalomtörténet számára sok lehetőséget rejthet és fontos eredményekkel szolgálhat ennek az eddig inkább csak az érdekesség kedvéért vizsgált forrásanyagnak a rendszeres kutatása.

18. SML.t. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Processus criminales, I. index, 857. sz.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Kristóf Ildikó

KÖZÖSSÉGI KONFLIKTUSOK ÉS BOSZORKÁNYVÁD A 17-18. SZÁZADI DEBRECENBEN

Az a kutatási megközelítés, amely a boszorkányok ártó tevékenységébe vetett hitet egyfajta balszerencse-magyarázatként értelmezi, hosszú múltra tekinthet vissza. A '30-as években afrikai azande-tanulmányaiban E. E. Evans-Pritchard angol etnológus a boszorkányhitet mint koherens világmagyarázó gondolatrendszert értelmezte, amely nagyon is konkrét kérdésekre adott választ: miért engem, miért itt, és miért most ért a baj?[1] Számos kutató igyekezett Evans-Pritchard felfogását az újkori európai boszorkányhitre alkalmazni, de kevesebben mutattak rá, hogy ebben a közegben nem a boszorkányhit volt az egyetlen balszerencsemagyarázó elképzelés, még a populáris kultúra szintjén sem. Az essexi boszorkányüldözés kutatójának, Alan Macfarlane-nak szellemes megállapítása szerint a 17. századi puritán angol például három lehetőség közül választhatott, hogy kit okoljon az őt ért bajokért: 1. önmagát, 2. Istent, 3. a szomszédját. Az első két alternatívát vallása kívánta meg, a harmadikat boszorkányhite sugallta.[2] A két felfogás elsősorban abban tért el egymástól, hogy a baj megtörténte után a vallás parancsai Isten bűntetésébe való passzív beletörődést és töredelmes bűnbánatot követeltek, boszorkányhite azonban a kárvallottat közösségi kapcsolatainak felülvizsgálására indította, a kár okozóját valamely ellenségben vélte megtalálni, s ellenakciókra számos lehetősége volt.

Előadásom a debreceni boszorkányüldözés harmadik periódusa[3] utolsó 42 esztendejének, az 1693-1737 közötti időszaknak vizsgálatán alapul. 20 boszorkánypert 111 rontáselbeszélést elemeztem és vetettem össze a korabeli városi jegyzőkönyvek, összeírások, prédikációs irodalom adataival. Két kérdéscsoporttal szeretnék foglalkozni:

1. Hogyan élt egymás mellett a puritán vallásos – és a népi balszerencse-magyarázat Debrecenben?
2. Milyen korabeli társadalmi problémákat tükröznek a perekből kielemezhető jellegzetes konfliktustípusok?

A közismerten hosszúéletű és nagyhatású debreceni puritanizmus mind a közösséget, mind az egyént ért mindenféle bajt, kárt Isten keze munkájaként értelmezte, s a véletlen

1. EVANS-PRITCHARD, E. E.: Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande, Oxford, 1937.
2. MAVFARLANE, A.: Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study. New York, 1970. 194. p.
3. A debreceni boszorkányperek három nagyobb periódusa az eddig ismert adatok alapján: 1575 – kb. 1600, kb. 1619 – 1638, 1667 – 1737. ld. KRISTÓF Ildikó: *"Boszorkányok"*, *"Orvos Asszonyok"* és *"Parázna Személyek"* Debrecenben a 16-18. században. Ethnographia (sajtó alatt).

lehetőségét eleve kizárta.[4] Éhséget, háborúságot, *"gonosz fene vadak által valo nyomorúságot"*, földindulást, árvízt, szélvészt, tűzvészt, s mint legszörnyűbb csapást, a pestist – sorolja 1661-es prédikációjában Komáromi Csipkés György – mind Isten küldi az emberekre, egyrészt azért, hogy *"az vakmerö, megtemi nem akaró ... ö felségét undok büneikkel ingerlö, s – bosszantó bünösök meg büntettessenek"*, másrészt, hogy azok a csapásokat *"mint atyai ostort vesszöt, meg látogatást, probát ... magoknak, vagy az utánnok maradoknak javára, meg probálására ... tanítására"* fordítsák.[5] Ugyanígy tanít a puritánok egyik legfontosabb kézikönyve, Lewis Bayly Praxis Pietatisa az egyént ért betegségekről is: *"Edgy betegseg sem jü emberre vak szerencséböl ... hanem az embereknek gonosságokért. Az ember a' maga bünéjért szenved, azt mondgya Jeremias."*[6]

Már Méliusz Péternek egyes hiedelmek, babonák cáfolatáról készített, s az 1562-es Debreceni Hitvalláshoz csatolt kis értekezésében jelen volt azonban az a gondolat is, hogy az ördög – akinek létezését a reformáció nem vonta kétségbe – Isten engedelméből megkísértheti a híveket, s a boszorkányok által kárt okozhat nekik.[7] A puritán tanítások is hangsúlyozták ezt, sőt Jób példájának állandó hangoztatásával úgy tűnik, fel is erősítették. Méliusz az ördög és a boszorkányok *"munkáit"* sokkal korlátozottabbnak tekintette,[8] mint pl. a puritán Diószegi Kis István tiszántúli református püspök 1679-ben, aki szerint *"Isten engedelmébül az embert meg-sántithattya, meg-vakithattya, egéssegét el-veheti, meg-is ölheti, mint példa Jób s' az ö fiai."*[9] Vagy mint egy évvel korábbi prédikációjában Kabai Bodor Gellért debreceni lelkész, aki szerint *"bizonyos idöt adott az Isten a' Sátánnak a' kegyetlenkedésre ... mig az az idö bé nem telik, akár melly könyörgésre-is nem mindgyárt távozik-el a' Sátán ... mentül közeleb ez az idö, annál szörnyübben dühösködik."*[10] Nem lehet véletlen, hogy Méliusz idejében, s halála után három évig nem voltak boszorkányperek Debrecenben,[11] s az sem, hogy az 1681. januári margitai zsinatnak a *"varáslókhoz valo folyamodás"* ellen hozott végzései után júniusig 6 vádlottat ítéltek el Debrecenben, s ötüket máglyára küldték.[12] A zsinat annak a puritán Nógrádi Mátyásnak püspök-elnöksége alatt zajlott, aki 1651-ben traktátust is írt az *"Ördögi practicákról"*.[13]

Ami a puritán balszerencse-magyarázat és a népi boszorkányhit kapcsolatában a leginkább figyelemre méltó, az, hogy előbbi lehetőséget adott egy olyan bűnbakteremtő mechanizmus kialakulásához, amelyben a bűnbakok sorában a boszorkány is szerepel. Mind a betegségek keletkezését, mind a természeti csapások eredetét magyarázó puritán értekezések hangsúlyozzák, hogy Isten haragját nem más, mint az emberi bűnök váltják ki:

---

4. *"Még az mellyek merö történetnek és veletlen eseteknek láttzanak is, mind ö töle vannak"* KOMÁROMI CSIPKÉS György: Pestis Pestise, 1664. Debrecen, OSZK, Kt. RMK I/2. 1012. 9. p.
5. KOMÁROMI CSIPKÉS Gy. i.m. 23., 46. p.
6. MEDGYESI Pál: Praxis Pietatis azaz: Kegyesség-gyakorlás (Lewis Bayly után ford.) Bártfa, 1640. OSZK, Kt. RMK I/700. 749. p.
7. *"A Debreceni Egyház Hitvallása"*, 1562. aug. 27. In: KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881.
8. *"A Debreceni Egyház Hitvallása"*, 1562. aug. 27. In: KISS Á.: i.m. különösen: 228-230. p.
9. DIÓSZEGI KIS István: Ki-osztatott Talentom, Debrecen, 1679. OSZK, Kt. RMK I/2. 1229. 159. p.
10. KABAI BODOR Gellért: Hegyes Ösztön A' Sátánnak Angyala. Debrecen, 1678. OSZK, Kt. RMK I/2. 1220. 44. p.
11. Méliusz Péter 1572-es halála után három évvel, 1575-ben folyt le az első ismert boszorkányper Deberecenben. ld. MAKKAI László: *"Puritánok és boszorkányok Debrecenben"*. HBML Évkönyve, 1981. VIII. sz. 121. p.
12. Az 1681. januári margitai generális zsinat végzése szerint: *"... varáslokhoz folyamodást ... erössen megh-kelltilalmaznj és az Transgressorokat excommunjcálnj"* TtREL, I. 31. a. 2. köt. 526. p.
13. NÓGRÁDI Mátyás: Lelki próbakő. Debrecen, 1651. részletesen bemutatja: MAKKAI László i.m.

"Az meg keményedés, és bünben valo meg átalkodás ... Az hihetetlenség ... Isten igéjének és parancsolatinak meg-utálása ... Az kévélység és fel fuvalkotság ... Az bálvány imádás" – olvassa hívei fejére Komáromi Csipkés György 1661-ben,[14] s prédikátor társai kiegészítik e bűnlistát a részegeskedéssel, paráznasággal, káromkodással, *"tánc pestisével"*.[15] Mint az *"ördöggel való közösködés"*, az Isten büntetését kiváltó vétkek közé tartozik a boszorkányság is: *"a' varáslók és büjjös bájosok"* bűne, *"a' kik ugyan társul és eszközül adgyák magokat a' Sátánnak, midön ez harczol az Istennek választotti ellen"* – amint Kabai Bodor Gellért 1678-ban írja.[16]

Nyilvánvalóan Isten csapásaiért a boszorkányokat bünbakká tevő elképzelés magyarázza, hogy a városban azokat az éveket követően, amelyekben tűzvész, pestis, földrengés pusztított, a vádlottak száma az évi átlag 1-2-nél mindig magasabbra emelkedett (5-8 fő): pl. 1631-ben a tavaszi földrengés után, 1681-ben a tavaszi nagy tűzvész és a korábbi két pestises év után, 1693-ban a hadak által kifosztott város földjein pusztító sáskajárás után, 1700-ban az előző évi nagy tűzvész, és 1730-ban a korábbi három aszályos év, tűzvészek, rossz termés után.[17] Az, hogy a tanuvallomásokban nincs szó arról, hogy a boszorkányok közvetlenül, mágikus praktikáik által idéztek volna elő aszályt, szélvészt, vihart stb., bizonyára a puritán balszerencse-magyarázat meggyökerezésének tudható be. A természeti katasztrófák által kiváltott ínség, félelmek, nyomorúságérzés azonban megfelelő táptalaj volt a bűnbakkeresés megindulásához. 1730-ban pl. az 5 vádlott ellen folytatott bírósági eljárást több tűzvész előzte meg. A Mester utcába beköltöző egyik vádlott szomszédasszonya *"Igen áttkozodott ugy mond meg lád Isten soha meg nem áld ezen a teleken neis áldjon meg. Nem csoda hogy az Isten már kéttszer meg egette ezt a Várast félő harmadszoris ugy ne járjunk"*.[18]

A boszorkányhit legfőképpen az egyént sújtó betegségek terén jelentett konkurrenciát a vallásos balszerencse-értelmezésnek. A tanúvallomások túlnyomó többsége (88 %-a) közvetlenül a boszorkány rontásának tulajdonított emberi betegségekről szól, igen kis számban szerepel az állatokat ért kár (5 %), s még alacsonyabb az egyéb jellegű káresetek száma (3 %). Az említett betegségek igen különbözőek, nem sorolhatók egy bizonyos, a boszorkány ártó működésére jellemző tipikus csoportba. Ami leginkább közös bennük, az a betegség hirtelen keletkezése, viszonylag rövid idejű lefolyása, és a halálesetek alacsony száma (mindössze 10 %). Az essexi boszorkányperek rontás-esetei kapcsán Alan Macfarlane is hasonló megfigyelést tett.[19]

Érdemes rámutatni, hogy bár a vallásos felfogás Isten bűntetéseként, a másik pedig a boszorkány rontásaként magyarázza a betegségeket, a kettő között bizonyos megfelelések is kimutathatók. A gyógyulás érdekében, mindkét elképzelés szerint három fokozatot kell, ugymond, végigjárni:

A Praxis Pietatis szerint először mélyreható lelkiismeretvizsgálat szükséges: *"Zárold-bé aytódat és visgáld-meg szivedet ... és minden utaidat probáld-meg. Visgállyad szorgalmasan mint edgy föben járó nag' vétket ... mind eddig mig fel nem találod"*.[20] Azt mondjuk, a boszorkányhit szerint is egyfajta lelkiismeretvizsgálat az első lépés: a kárvallott megkeresi, kit mivel bánthatott meg úgy, hogy az bosszúból rontást küldhetett rá. A tanúvallomásoknak kb. a fele kezdődik azzal, hogy a kárvallott az őt ért bajt a boszorkánnyal való konfliktusából származtatja. Az így elbeszélt összeütközések 90 %-ában a kárvallott a sértő, legtöbbször

14. KOMÁROMI CSIPKÉS György i.m. 4-5. p.
15. SZENTPÉTERI István: Tancz pestise. Debrecen, 1697. OSZK, Kt. RMK I/2. 1501.
16. KABAI BODOR Gellért i.m. 23. p.
17. A helyi eseménytörténet és a boszorkányperek kronológiáját részletesen bemutatom: KRISTÓF Ildikó i.m. (sajtó alatt)
18. Jóna Mihályné boszorkánypere, 1730. HBML IV. A. 1018/d. 1. cs. 1727. dec. 12. – 1728. febr. 2.
19. MACFARLANE, A. i.m. 179-183. p.
20. MEDGYESI Pál i.m. 747-750. p.

megtagadja boszorkány kérését, vagy felrúgja a vele kötött egyezséget. A második lépés a puritán felfogás szerint e bűn bevallása Isten előtt és töredelmes bűnbánat: *"Emeld-fel kezedet és ismérd-meg magadat a' menynek földnek Ítélő Bírája előt, méltónak lennéd örök halálra és kárhozatra, rettenetes bűneidért és törvény szegésedért".*[21] A boszorkányság kárvallottja ezen a ponton nem saját bűnét, hanem a boszorkányét (a rontást) helyezi előtérbe, mintegy áthárítja a felelősséget, s megnyugtatja saját lelkiismeretét. A lelkiismeretet és a bűn áthárításának jelentőségét angol és amerikai puritán közösségek boszorkányhitében K. Thomas és I. P. Demos hangsúlyozta[22] – érdekes volna tudni, hogyan alakult mindez katolikus közösségekben. A harmadik lépés, azaz a gyógyulás a Praxis Pietatis szerint Isten kegyelméből következik be, s ebben az embernek semmiféle tevőleges szerepe nincsen.[23] A boszorkányhit nagyon is aktív szerepet szán a kárvallottnak: különféle mágikus ellenakciókat végezhet, s bíróság elé viheti a boszorkányt gyógyulása érdekében.

Végső soron sem az áthárítás, sem a pereskedés nem mondott ellent a vallás tanításainak. Jóllehet, az egyház nem helyeselte, hogy Isten kiengesztelése helyett a boszorkányok ellen forduljanak az indulatok, de nem is ellenezhette, hiszen a mózesi törvények súlya egyértelműen alátámasztotta a boszorkányok üldözését.[24]

Figyelemre méltó azonban, hogy Isten csapásaiért a debreceni puritán prédikátorok nem elsősorban és nem kiemelten tették felelőssé az ördög társául szegődött boszorkányt, ez az elképzelés messze nem kapott itt olyan hangsúlyt, mint, például a 17. századi salemi boszorkányüldözőknél.[25] A debreceni prédikátorok nem erőltették, (bár többen ismerték)[26] a nyugaton elterjedt démonikus boszorkányképzetet sem. Mindezek, s végül az, hogy a boszorkányhit *"hatáskörét"* szinte minden pontján érintő balszerencse-magyarázó alternatívát nyújtottak, valószínűleg hozzájárult, hogy az itteni boszorkányüldözés sosem öltött pánikszerű méreteket, s egészében véve mérsékelt maradt.

Azon a ponton, ahol a boszorkányság kárvallottja számbavette, kitől eredhet a rontás, a véletlennek, úgy látszik, kevés szerepe volt. Több kutató rámutatott, hogy a boszorkány és a kárvallott közötti viszony, Alan Macfarlane megfogalmazásában a *"vádak szociológiája"*, különös figyelmet érdemel: a közösségi együttélés kritikus pontjaira világít rá.[27] Debrecen esetében elsőként azt szögezhetjük le, hogy a perek itt nem nagyobb társadalmi konfliktusokat jeleznek: katolicizmus és reformáció, puritanizmus és ortodoxia, beköltöző katolikusok és reformátusok küzdelmei, diáklázadások és plebejus-felkelések, a városi elit hatalmi harcai olyan időszakokban zajlottak, amikor nem vittek boszorkányokat bíróság elé.[28] Boszorkány és kárvallott tanuvallomásokban elbeszélt konfliktusai sokkal inkább a hétköznapi együttélés problémáira derítenek fényt. Ezek az összeütközések, mint említettem, abból adódtak, hogy a kárvallott megtagadta a boszorkány kérését (legtöbbször étel-ital, kisebb számban munkavégzés, munkaeszközök kölcsönzése kapcsán), vagy felrúgta a boszorkánnyal kötött

---

21. MEDGYESI Pál i.m. 750. p.
22. Thomas, KEITH: Religion and the Decline of Magic. London, 1971. (Penguin, 1973.) 661-669. p.; DEMOS, J. P.: Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England. New York, 1982. 153-212. p.
23. MEDGYESI Pál i.m. 750. p.
24. *"Varásló asszonyt ne hagyj életben"* Mózes II. 22. 18.
25. DEMOS, J. P. i.m. 300-309. p.
26. A Komáromi Csipkés György által levezetett iskolai vitáról ld. KLANICZAY Gábor: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg Monarchiában. In: A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Bp., 1985. 57-60. p. (szerk. KLANICZAY G. – PÓÓR J. – RING É.); uő.: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI-XVIII. században. Ethnographia, 1986. XCVIII. 282-283. p.
27. MACFARLANE, A. i.m. 196-198. p.
28. Ld. a 17. sz. jegyzetet.

egyezségét (legtöbbször szállásadás, gyógyítás, vagy munkavégzés terén). Nehéz megítélni, hogy e konfliktus-elbeszélések mennyiben tükrözik a valóságot, s mennyiben viselik magukon olyan sztereotip formulák nyomait, amelyeket hiedelemmonda-kutatásunk jól ismer, s amelyekre pár éve francia falvakban végzett kutatómunkája során Jeanne Favret-Saada hívta fel a figyelmet.[29] Debrecenből is jónéhány példa bizonyítja, hogy a kárvallott és boszorkány közötti ellenségeskedés évekre is visszamehetett, polgári, s egyéb bűntetőperekben is kifejezésre jutott, azaz nem feltétlenül abból aódott, hogy boszorkány nem kapta meg a kért szalonnát, árpakását, bort, vagy vasrostát.

Szembetűnő azonban, hogy ezekben az elbeszélésekben a konfliktus tárgyaként igen ritkán szerepel a kereskedőváros két legfontosabb *"attribuluma"*: az áru (3 alkalommal) és a pénz (1 alkalommal). Ha meglehetősen kevés volt is kideríthető a perekben érintettek társadalmi állásáról és vagyoni helyzetéről, bizonyos, hogy a vádaskodás a magasabb tisztségeket viselő, tehát vagyonosabb rétegeket nem érintette, az alsóbb, mezőgazdasággal, és kisiparral, kiskereskedelemmel foglalkozó rétegek körében élt. Az 1725-ös, legjobban dokumentálható per is ezt támasztja alá: az egy utcából kikerülő tanúk közül négy 1-1,5 nyilas földdel rendelkező földműves volt, hat földnélküli mezőgazdasági munkás, tíz szegényebb iparos (takács, csizmadia, gombcsináló, 3 varga, faragó ember, beteges vásári szabó, beteges szalonnahentes, öreg kovács - mindannyian *"sorvadt"*, *"rossz házacskával"*), hat pedig kiskereskedő (3 aprókalmár-vászonárus, 1 aprólékot árulgató szegényasszony, öreg kufár, elszegényedett marhakupec).[30]

Ezen a rétegen belül a *"boszorkányvád szociológiája"* négy nagyobb problémacsoportot jelez.

Elsőként a városi lakosságot vagyon és státus szempontjából élesen megosztó lakó-gazda ellentét említhető. A város dokumentálhatóan a 16. század közepétől figyelemmel kísérte a házzal nem bíró, beköltözött, elszegényedett, vagy megözvegyült lakóréteg helyzetét.[31] A török háborúk után azonban oly mértékben felduzzadt a város lakossága, hogy a vizsgált korszakban, az 1693-as szabad királyi városi jog elnyerését követően tanácsi rendeletek egész sorozata kellett, hogy foglalkozzon a kérdéssel. 1695/96-ban nyolc szabályrendeletet adtak ki, kettő a koldulást, egy a sátoros cigányok helyzetét, öt pedig a lakók ügyét volt hivatott rendezni.[32] Lebontatták az egyes utcákban levő földkunyhókat, és az *"ollyan haszontalan rossz házakat is, kikben fizetést és szolgálatot kerülő bitangok lappanganak"*.[33] Megszigorították a lakók befogadásának feltételeit, s az utcai önigazgatás, a tízházgazdák felügyelete alá rendelték a lakókérdést, hetente kétszer végig kellett járniuk az utcákat, s bejelenteni, ha valahol *"illegálisan"* megszállt embereket találtak.[34] Témám szempontjából a legfontosabb rendelet az volt, amelyik magukat a gazdákat is felelőssé tette lakóikért: *"Valakinél afféle gyanus, vétkes czégéres lappangó ember találtatik ... amit az ollyan hamis ember érdemelne, mint annak Párt tartója meg bűntettetik"*.[35]

Minden bizonnyal ez a *"tisztogatási láz"* csapódott le a boszorkányvád kontextusában, amikor a hiedelmek szerint a szállás felmondását az előzött lakó *"rontása"* követte. 1694-ben pl, amikor Seres György elküldte házától Horváth Istvánnét férjestől, az asszony éjjelente *"visszajár"* volt gazdái szolgálóját megnyomni, s a házban rendetlenséget csinálni. Seres

---

29. FAVRET-SAADA, Jeanne: Les mots, la mort, les sorts. La sorcellerie dans le Bocage. Paris, 1977.

30. Récz Mártonné boszorkánypere (1725.) HBML, IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.

31. A lakókkal kapcsolatos rendeletek az 1550-es évektől figyelemmel kísérhetők, ld. HBMLf közlései *"Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei"*, cím alatt 3-18. szám. Debrecen, 1982-től.

32. HBML IV. A. 1011/a. 23. kötet

33. HBML IV. A. 1011/a. 23. köt. 1695. die. 23. Maji.

34. HBML IV. A. 1011/a. 23. köt. 1696. die. 15. Jan.

35. HBML IV. A. 1011/a. 23. köt. 1696. die. 15. Jan.

György elmondása szerint: *"Fejünk alatt levő párnán ... a kettőnk feje között emberganéjt találtunk. Melyet is levévén, hogy megvirradt, a leánnyal a tűzre tétettem, mihelyt megtüzesedett, a leány háta megett egy fazekat csaptak, kannát, követ, s egyebet hajigáltak. És mindaddig nagy csörgés, csattogás volt a házban, míg* [Horváth Istvánnét] *meg nem fogták".*[36]

A második jellegzetes konfliktuscsoport a népi gyógyítás helyi képviselői, az ún. Orvos Asszonyok és pácienseik viszonyát érinti. A debreceni vádlottak 44 %-a űzte az e korban még igencsak virágzó, mágikus eszközöket, de gyógyfüveket is alkalmazó, s a betegségeket *"rontásként"* kezelő gyógyító tevékenységet. Az Orvos Asszonyokat nem a hivatásos gyógyítás képviselői (borbélyok, doktorok) vitték – hatáskörük megsértése vádjával – bíróság elé, hanem páciensek. A lakosságnak az a rétege, amelynek körében tevékenykedtek, meglehetősen ambivalens érzelmeket táplált irányukban. Nagyrabecsülték, tisztelték, és különböző kedvezményekben részesítették őket, mint a jószándékú, *"fehér"* mágia ismerőit, ugyanakkor féltek is hatalmuktól. Az Orvos Asszonyok presztizsük erősítése céljából maguk is gyakran hangoztatták, hogy ártó, *"fekete"* mágiát ugyanúgy tudnak alkalmazni, ha megbántják őket, ha nem teljesítik kéréseiket. Ily módon számos speciális konfliktushelyzet adódott, amely pácienst és gyógyítóját szembefordíthatta egymással, s előbbi az összeütközésre következett bajt már gyógyítójának, mint boszorkánynak tulajdonította. Leggyakrabban azon különböztek össze, hogy a páciens késlekedett a gyógyítás díjának megfizetésével, vagy kevesett adott. (Villás Ignácnénak 1693-ban pl. 4 kenyeret, 4 gyertyát, 4 polturát kellett adni.[37]

Az Orvos Asszonyok, mint boszorkányok kezdettől, 1575-től jelen vannak a debreceni perekben, s ebből a korai időszakból sajnos nem ismerünk tanuvallomásokat. Ezért pusztán feltételezésként utalnék arra, hogy az 1693-1737 között gyakori olyan konfliktushelyzetek, amikor a páciensek nem tesznek eleget az Orvos Asszonyokat körülvevő elvárásoknak (nem ajándékozzák meg őket ruhaneművel, étellel, aprójószággal[38], vagy megszegnek bizonyos, az Orvos Asszonyok felügyelete alá tartozó közösségi tilalmakat (Szent György napi dagasztás tilalma, főkötő nélküli szoptatás tilalma,[39] – jelezhetik, hogy a gondolkodás átalakulóban van, a népi gyógyítók és az általuk védett értékek hitele kezd meginogni.

A harmadik jellegzetes problémakör a deviánsnak bélyegzett személyekkel kapcsolatos. A debreceni boszorkányoknak összesen 38 %-át vádolták más jellegű bűn (paráznaság, istenkáromlás, lopás, gyilkosság, gyújtogatás, részegeskedés) elkövetésével is. Ez a szám több, mint duplája az essexi közösségekre Alan Macfarlane által megállapított hányadnak (15 %),[40] s magasabb az új-angliai, J.P. Demos által megállapított minimumnál (36 %) is.[41] Debrecen példája azt az elméletet támasztja alá, amely a boszorkányvád irányulását tekintve elsőrendű helyet szán az erkölcsi normák megszegőinek. Feltűnő, hogy a deviancia-vádak túlnyomó többsége a városi boszorkányüldözés harmadik periódusában, azaz vizsgált korszakunkban kapcsolódik a boszorkánysághoz. Bár az erkölcsi vétkeket a reformáció kezdetétől keményen ostorozták, a puritanizmus virágkora az, amelyben a legtöbb ilyen munka nyomtatásban is napvilágot látott.[42] Az 1660/90-es időszak különösen termékeny korszak volt ebből a szempontból. Valószínűleg itt, a paráznákról, mint *"testük Templomából a Szent*

36. Horváth Istvánné boszorkánypere (1694.) KOMÁROMY Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910. CXLI. 173-175. p.
37. Villás Ignácné pere (1693.) KOMÁROMY A. i.m. CXXXIII. 152-157. p.
38. Pl. Jóna Mihályné pere (1730.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 8.
39. Pl. Nagy Kata pere (1693.) KOMÁROMY A. i.m. CXXXIX. 168-170. p.
40. MACFARLANE, A. i.m. 158-160. p.
41. DEMOS, J. P. i.m. 76. p.
42. 1651 és 1699 között több, mint 30 ilyen témájú prédikációgyűjtemény, traktátus jelent meg a debreceni nyomdában: ld. OSZK, Kt. RMK I/2. 845. és 1538. sz. közötti tételek.

Lelket kiűző",[43] s az ördögöt befogadó személyekről hangoztatott puritán álláspontban keresendő annak a bírói véleménynek a forrása, amely paráznaság és boszorkányság között összefüggést látott. 1717-ben két asszonyról, mintegy *"deviáns-karrierjük"* állomásait sorolva mondják: *"Ifjuságukban paráznaságban, kurvaságban, kerítőségben éltenek, vénségükre adták magokat büvölésre-bájolásra, oldásra-kötésre"*.[44] 1725-ben pedig konkrétan is elhangzott a bírói székből, hogy *"Ama köz beszéd szerint a kurvaság boszorkánysággal is jár"*.[45]

Tény, hogy a boszorkányság mellett felsorolt deviancia-vádak 59 %-a valóban paráznaság volt, de az is tény, hogy a perekben ehhez képest nagyon kevés esetben fordul elő olyan konfliktushelyzet, amely magából a *"parázna életvitelből"* ered. Egyetlen esetben a kárvallott in flagranti kapja a boszorkányt juhászával,[46] két esetben pedig visszautasítja a boszorkány felajánlott szerelmét.[47] A szerelmi mágia ismeretét sem lehet tehát egyértelműen a *"parázna boszorkányokhoz"* kötni.

Mindenesetre valószínű, hogy ezek a személyek kirívó viselkedésükkel, a megszokott, s a szószékről szigorúan megkövetelt normáktól eltérő életvitelükkel magukra irányították a közösség rosszallását, s ezen a talajon a boszorkányvád is könnyebben kisarjadhatott.

A negyedik és utolsó problémakör, amely az eddigieket is tulajdonképpen egységbe fogja, a térbeliség kérdése, szomszédság, közeli ismeretség jelentősége.

A boszorkány-vádaskodást társadalmi kontextusában vizsgáló legjobb monográfiák kiemelten hangsúlyozzák, minél közelebb lakott valaki a boszorkánynak tartott személyhez, annál könnyebben válhatott annak áldozatává. J.P. Demos néhány új-angliai község korabeli térképeinek segítségével tudta igazolni, hogy míg az illető boszorkány és kárvallottai lakóhelyük szerint a község egy bizonyos pontján csoportosultak, a község többi, távolabbi lakója nem volt érintett a vádaskodásban.[48] Alan Macfarlane pedig az essexi boszorkányvádakat egyenesen a szomszédi kapcsolatok megromlásából, a hagyományok, kölcsönösségen alapuló együttélési normák felbomlásából, egy individualista töltetű, új értékrend megszületéséből vezette le.[49]

Magam debreceni forrásaimmal messze nem vagyok olyan jó helyzetben, hogy ilyen mélyreható társadalmi átalakulásokat ki tudnék mutatni. Mindenesetre, szomszédság-közelség problémája Debrecen tekintetében sem pusztán annyiban említendő, hogy a perekben érintetteknek – a korszakban már jó 15-20 ezer fős városban[50] – ismerniük kellett egymást, s hogy számos esetben bizonyíthatóan lakó-gazda viszonyban éltek, vagy szomszédok voltak.

A *"boszorkányvád szociológiája"*, mondhatjuk, olyan viszonylatokat fogott össze, ahol közeli együttélés, lakó-gazda, gyógyító-páciens, *"czégeres személy"-"becsületes keresztyén"* ellentét mintegy egyszerre volt jelen: ahol *"sürü volt az élet"*.[51]

---

43. DIÓSZEGI BÓNIS Mátyás: Az részegesnek gyülölséges, utálatos és rettenetes állapotja. Leyden, 1649. In: Magyar gondolkodók, 17. század. Bp., 1979. 1016. o. (Válog.: TARNÓC Márton); már ugyanez a gondolat Decsi Gáspárnál: Az utolsó üdőben egynehány regnáló bünökről. Debrecen, 1582. OSZK, Kt. RMK I/1. 189.
44. Veres Mihályné és Sándor Péterné boszorkánypere (1717) KOMÁROMY A. i.m. 278. p.
45. Rácz Mártonné boszorkánypere (1725) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.
46. Rácz Mártonné boszorkánypere (1725) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.
47. Kis Istvánné boszorkánypere (1700) KOMÁROMY A. i.m. 193. p.; Kicsin Jánosné boszorkánypere (1700) HBML IV. A. 1018/e. 2. köt. 310. p.
48. DEMOS, J. P. i.m. 280. p.
49. MACFARLANE, A. i.m. 170-176. p.
50. SZENDREY István: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története öt kötetben. 1. köt. 240. p.; KOVÁTS Zoltán: A népesedési viszonyok. In: Debrecen története öt kötetben. 2. köt. 47-48. p.
51. DEMOS, J. P. i.m. 309-311. p.

Számtalan variáció létezett, amellyel a kárvallott a boszorkányhoz való viszonyát leírhatta: pl. szomszédom bába és gyógyító[52], szomszédom a bába lánya, gyógyító, parázna és gyermekvesztő,[53] lakóm bigámista, és az utcába újonnan költözött[54], lakóm parázna és gyógyító[55], szomszédom házasságtörő, istenkáromló, részeges, gyógyító, az utcába újonnan költözött és jobbmódú is nálam,[56] szomszédom a városba újonnan költözött, részeges, házasságtörő és jobbmódú nálam.[57]

Feltűnő, hogy a családi-rokoni-szeretői viszonylat igen kis számban van itt jelen; jóval kevesebben mondhatták volna, hogy feleségem gyógyító és házasságtörő,[58] anyám egyben a szomszédom, részeges és házasságtörő,[59] szeretőm gyógyító, részeges és házasságtörő.[60]

Valószínű, hogy az egymás mellett élés ilyen sűrű viszonyrendszeréből adódó komplex problémákra – egy bizonyos réteg számára – a vallás balszerencse-magyarázata nem volt kielégítő. A boszorkányhit azzal, hogy a bajok okát nem egy távollevő, felfoghatatlan istemi hatalom nehezen érthető ítéletében, hanem egy közeli, valóságos személy megmagyarázható rossz szándékában kereste, alkalmazhatóbbnak vélt értelmezési alternatívát nyújtott e réteg mindennapi konfliktusaira: mintegy *"feszültséglevezető szelepként"* funkcionált.[61]

Amikor 1737-ben abbamaradt a városi pereskedés, nem a jelzett problémák oldódtak meg egycsapásra, de nem is boszorkányokba vetett hit tűnt el. A bírósági eljárás az 1720-as évektől mind körültekintőbbé és aprólékosabbá vált, s a corpus delicti egyre hangsúlyosabb követelésének a rontás-elbeszélések, a *"more verborum, non rerum"* - bizonyság, úgy tűnik, egyre kevésbé felelt meg. A boszorkányok kártételeiben a bíróság azonban továbbra sem kételkedett – úgy gondolom, inkább az az álláspont diadalmaskodhatott, amelyet pl. 1715-ben Budaházi Ferenc védőügyvéd képviselt: a *"titkon cselekedett"*, azaz bizonyíthatatlan boszorkányság már csak a vádlott lelkiismeretére tartozik, annak pedig nem a magisztrátus, hanem *"az Ur Isten az bírája"*.[62]

Rövidítések

HBML	=	Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen
HBMLf	=	A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai (Debrecen)
OSZK, Kt.	=	Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
TtREL	=	A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

52. Nagy Jánosné boszorkánypere (1693.) KOMÁROMY A. i.m. CXXXVIII. 162-168. p.
53. Nagy Kata boszorkánypere (1693.) KOMÁROMY A. i.m. CXXXIX. 168-170. p.
54. Horváth Istvánné boszorkánypere (1694.) KOMÁROMY A. i.m. CXLI. 173-175. p.
55. Szabó Kata boszorkánypere (1718.) HBML IV. A. 1018/d. 1.
56. Jóna Mihályné boszorkánypere (1730.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 8.
57. Rácz Mártonné boszorkánypere (1725.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.
58. Jóna Mihályné boszorkánypere (1730.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 8.
59. Rácz Mártonné boszorkánypere (1725.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.
60. Jóna Mihályné boszorkánypere (1735.) HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.
61. Pl. DEMOS, J. P. i.m. 304. p.
62. Budaházi Ferenc volt 1725-ben pl. Rácz Mártonné védőügyvédje: HBML IV. A. 1018/g. 25. cs. No. 5.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Bátori Ingrid

BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS ÉS TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK EGY RAJNA-VIDÉKI KISVÁROS, RHENS PÉLDÁJÁN A 17. SZÁZADBAN[1]

1. A pereskedés kezdete

1628. október 22-én Landgraf Georg vom Hessen-Darmstadt kérvényt kapott. A kérvény Rhensből, egy kis városból a Rajna bal partjáról jött, amely tulajdonképpen a katolikus Kölni választó fejedelemséghez tartozott, de már majd 200 év óta a közben evangélikussá vált Hessennek volt elzálogosítva.[2] A levelet a Schultheiß (bíró), Schöffen (esküdtek), a polgármester, a tanács és az egész rhensi község írta alá. Így tehát mind a felsőbbség, mind pedig a polgárság nevében íródott. A kérvény azt a sürgető kérést tartalmazta, hogy a község, mint a szomszédos területeken ez már régóta szokásos volt, kapja meg a jogot, hogy a kuruzslókat üldözhesse.[3]

A hesseni fejedelem nem volt elvi ellensége a boszorkányok bírósági üldözésének. Csak azt a feltételt szabta, hogy a község az eljárás költségeit viselje, ha ezeket a vádlottak vagyonából fedezni nem lehetne. Ám Rhens, melynek polgárai főleg szőlőtermesztésből éltek, e feltételt nem tudta minden további nélkül teljesíteni. A tanács ezért elrendelte, hogy minden polgár *"Hexengeld"*-et (boszorkánypénzt) fizessen. Ez ellen a különadó ellen, úgy tűnik, a községben egyesek ellenállást fejtettek ki. Ennek ellenére az összeget pár héten belül beszedték. Így kész volt a Landgrófság kormánya, hogy küldjön egy ügyészt Rhens-be a boszorkányperek lebonyolítására.

Mint korábban más területeken is, Rhens-ben is bizottságot alakítottak a boszorkányok megtalálására és leleplezésére. Négy tekintélyes polgár tartozott a bizottságba, de sem esküdt, sem tanácsos nem volt köztük.

---

1. Ezt az előadást a Hajnal István Kör Kollokviumán Salgótarjánban 1989. június 15-én tartottam. Köszönöm a Kör vezetőjének, Dr. Bácskai Verának, kedves meghívását. A dolgozat magyarra való fordításához nyújtott segítségért köszönetet mondok Dr. Vári Andrásnak és a férjemnek Prof. Dr. Bátori Istvánnak. Tanulmányaim *"Die Rhenser Hexenprozesse der Jahre 1628 bis 1630"* in: *Landeskundliche Vierteljahrsblätter* 33 (1987) S. 135-155 és a *"Schultheiß und Hexenausschuß in Rhens 1628-1632. Zum Ende einer Prozeßserie"*, amely a közel jövőben jelenik meg egy gyűjteményes kötetben Trierben, tartalmaznak részletesebb elemzést a rhensi boszorkányüldözésekről.
2. Eredetileg a Katzenelnbogen Gróf családnak a birtokában volt, akitől a hesseni Landgrófok a birtokot 1479-ben örökölték.
3. A rhensi boszorkányperek iratai Koblenzben a Landeshauptarchivban vannak: Bestand Nr. 27 és 612 (Katzenelnbogen és Andernach).

Így a községben a *"boszorkánybizottsággal"* egy olyan hatóság jött létre, melynek feladata a híresztelések és denuntiatiók gyűjtése és a letartóztatásokra való javaslattétel volt. A boszorkányüldözésre való készség tehát a községből eredt.

2. Az első esetek

A boszorkányüldözés kiváltója tehát hivatalosan Rhens város egész közössége volt, melyet a bizottság képviselt. Az első vádak három idős asszonyt illettek. A vád szerint ezeket mindenki boszorkánynak tartotta. Ketten közülük özvegyek, az egyik 80, a másik kettő hetvenen túl volt. A tanúvallomásokból kiderül, hogy már hosszabb ideje népszerűtlenek és elszigeteltek voltak a községben. Keresztelőre és mennyegzőre, ha meg is hívták őket, az asztalnál senki nem akart mellékük ülni, elkerülték közelségüket. A vádak jellege is mutatja, hogy itt a kisváros kívülállóiról volt szó. Az egyik tanú például így vallott: A gyanúsított egy napon vihar elől akart házába menekülni, ő azonban becsapta előtte az ajtót. Következő nap fájt a lába, megbetegedett és ebben a gyanúsított bosszúját látta. Egy másik tanú holland sajtra, nyilván akkor különleges csemegére látta vendégül barátnőit. Ahogy a gyanúsított a szobába lépett, a háziasszony eltette a sajtot, hogy ne kelljen őt megkínálnia. Nem csoda, hogy valaki a családból nemsokára beteg lett. Egy további tanú kislánya vasárnap átment az utcán és koszorút viselt a fején. Az egyik gyanúsított háza ajtajában állt. Ahogy a gyerek odaért, megfogta a karját és kérdezte: Hát ki csinálta neked ezt a szép koszorút? Ezután a lány karja merev és béna lett.

A vádlottak egyike a letartóztatás után pár nappal a börtönben meghalt. A másik kettőt rövid bírósági eljárás után kivégezték.

A társadalmi alapképlete ezeknek a pereknek világos: a közösségnek egyes tagjai kiközösítésre és kivetésre kerülnek. Részben már a tanúvallomások is tartalmaznak nyílt halálos fenyegetéseket. Az is jellemző, hogy a tanúk rossz lelkiismerete (az ajtó becsapása, a sajt eldugása, mind a két esetben a vendéglátás megtagadása) bosszút várat velük. Hogy miért veti ki ezt a három asszonyt a közösség, az sajnos nem lesz világos. Koruk ebben kétségtelenül szerepet játszott. A legfontosabb, hogy az idős emberek gondoskodást igényelnek, mely a közösséget terheli. Egy idős ember kártevőként való megbélyegzése felmenti a közösséget a gondoskodás kötelessége alól. Fizikai megsemmisítésük tehát egy logikus, bár szörnyű következmény.[4]

3. A további perek

A vádlottakat megkínozták, és így azok másokra is rávallottak. Így került sor a letartóztatások következő hullámára. A boszorkányság lett a kulcsszó minden probléma megoldásához. Ha meghalt egy gyerek, a gyanú azonnal a szomszédasszonyra terelődött, aki előző este a gyereket karjára vette. A vádlottak, akiket férjeik vertek és gyötörtek, azt vallották, hogy hirtelen felbukkant mellettük egy barátságos ember a pincében, és megvigasztalta őket. Csak túl későn jöttek rá, hogy ez az ördög volt.

Az 1628-30-as évek boszorkánypereinek idején Németországban a 30 éves háború dúlt, császári és svéd csapatok vonultak a Rajna mentén. Pestis és aszályok pusztítottak. Az emberek keresték nyomorúságuk okát. A boszorkányság a legszívesebben alkalmazott magyarázat volt szorultságukra, melynek más okát nem látták. Erre mutat többek között az a körülmény is, hogy a boszorkánysággal vádoltak csaknem kizárólag nők voltak, olyan nők,

4. Ezeket a gondolatokat Ingrid AHRENDT-SCHULTEtől veszem át, aki a westfaleni boszorkányüldözés vizsgálatát dolgozza fel.

akik felelősek voltak a gyermekekért, a betegekért, az állatokért, az ételkészítésért és a vendéglátásért.[5]

A kezdeti lelkesedést, amelynek fényében a boszorkányság bűnének kiirtásával minden evilági rossz felszámolhatónak látszott, hamarosan a kiábrándulásnak kellett követnie. Természetesen csak fokozatosan és csak egyes polgároknál született meg a felismerés, hogy a mind több boszorkány elégetésével még nem valósítható meg a földi paradicsom. Szükségszerűen súlyos konfliktusokra került sor egyrészt ezen újítók és másrészt a további üldözések szorgalmazói között.

4. Az utolsó per

1630-ban ért véget a persorozat. A boszorkányüldözéssel kapcsolatos két irányzat fő képviselői egyfelől a rhensi Schultheiß (bíró) és így a rhensi bíróság elnöke, másfelől pedig a boszorkányokat felkutató és leleplező bizottság voltak. A konfliktus legfontosabb szereplője Margarete Dreys volt, aki a kegyetlen kínvallatás ellenére sem volt hajlandó beismerő vallomást tenni.

Már március elején, fél évvel azután, hogy a boszorkányüldözés elkezdődött, a bizottság el akarta fogatni Dreys asszonyt. A gyanúmozzanatok azonban nem bizonyultak elégségesnek. Addig csak mostohafia vallott ellene, továbbá egy másik asszony, akit időközben boszorkányként kivégeztek. Csak 1629 végén sikerült további, szintén boszorkányként kivégzett asszonyoktól származó terhelő vallomásokat szerezni, melynek következtében Margarete Dreys-t letartóztatták.

A gyanúsított ebben az időben körülbelül 50 éves volt, röviddel azelőtt özvegyült meg.[6] Nem Rhens-ben, hanem a szomszéd helységben, Oberspeyben született. 1604-ben ment férjhez Johann Schaffhoz, aki 1611-ben 32 éves korában meghalt. Két évi özvegység után, 1612. december 29-én újból férjhez ment az Unterschulteiß-hez, az esküdt és tanácsbeli Christian Dreys-hoz. A férj maga alig négy hete özvegyült meg. Felesége december 4-én halt meg. Az első házasságából származó tíz gyerekből az anya halálakor hatan éltek, a legidősebb 12 éves volt. Ez is hozzájárulhatott gyors újraházasodásához. Fia, Peter Paul, aki mostohaanyját később, 1629-ben boszorkánysággal vádolta, anyja halálakor és apja újranősülésekor 11 éves volt. Itt már látható a mostohaanyával szemben táplált gyűlölet egyik oka. A fiú 1629-ben azt vallotta, hogy mostohaanyja apját boszorkánysággal ölte meg, legalábbis az utóbbi maga is ezt a gyanút táplálta. Minden további terhelő vallomás Margarete Dreys ellen kínzás hatására született.

Margarete Dreys vagyona 1629-ben a források szerint messze meghaladta a 300 Rft-ot, ami ebben az időben és helyen kiugróan nagy vagyon. Irígység és kárörröm tehát nem zárhatók ki. Valóban előfordultak kijelentések, hogy végre nemcsak a szegény, hanem a gazdag asszonyokat is el kellene fogni és meg kellene égetni.

Ismeretes, hogy a boszorkányper-sorozatok rendszerint a kívülállóknál és az alsóbb rétegeknél kezdődtek és a mindig újabb denunciációk hatására a helybeli felső réteg asszonyaira is fokozatosan kiterjedtek. Rhensben sem volt ez másként. Már Margarete Dreys pere előtt is több más felsőbb réteghez tartozó nő, többek között az egyik tanácsos felesége is ál-

5. Erre az összefüggésre először Hiede WUNDER hívta föl a figyelmet: Hexenprozesse im Herzogtum Preuseen während des 16. Jahrhunderts. In: Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge. Szerkesztette: DEGN Christian, LEHMANN Hartmut, UNVERHAU Dagmar (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 12) Neumünster 1983. S. 179-203., itt: S. 189.

6. Minden adatot az életkorra és családi állapotokra vonatkozóan a rhensi családkönyvből vettem át. A családkönyvet Franz-Josef Karbach állította össze az 1578–1798-i rhensi anyakönyvekből. (Gépírásos kézirat) 1985.

dozatul esett: megkínozták és a beismerő vallomás alapján kivégezték őket. Margarete társadalmi státusa egymagában még nem elegendő magyarázat arra, miért szakadt meg pere és hogyan tudta túlélni.

Margarete Dreys nyilvánvalóan biztosabb volt *"ártatlanságában"*, mint mások. Ezt a belső biztonságot megerősítette, hogy Severin Hachemer, a Schulteiß (bíró) és egyben bíróság elnöke úgy látszik szintén nem volt bűnösségéről meggyőződve. A bíró rokonsági kapcsolatban állt Dreys-szel. 1604-ben, 25 évvel előbb Margarete a bíró egyik gyerekének keresztanyja volt. Ennek ellenére valószínűtlen, hogy a bíró Margarete kedvéért vétett volna hivatali kötelessége ellen. Korrekt maradt, de kihasználta azt a mozgásteret, amit a pereljárási szabályok nyújtottak. Így támogatta őt, amikor karácsony előtt kérvényezte, hogy karácsonyra – kezességgel – hazabocsássák. A felsőbb bíróság elutasította ezt a kérvényt, ám ezután a bíró legalább azt megengedte, hogy Margarete és fogolytársai karácsonyra a tanácsházán maradhassanak és ne kelljen nekik, mint egyébként szokásos, a hideg és huzatos toronyban tölteni a karácsonyt.

Miután az első két kihallgatás kínzás nélkül nem hozott eredményt, a bíró addig húzta a kínvallatás elrendelését, hogy a végén már a bizottság elfogultnak kezdte tartani. Ezzel két szék között a pad alá esett. Ugyanis Margarete sem értette meg a bíró viselkedését. Az egyik kihallgatás végén így kiáltott fel (mint a jegyzőkönyv írja): *"... flet amare, effundit lachrimas, dicens cum admiratione, Ist das die gevatterschafft und treuw, so ich Ihnen gethun und bewieset hab?"* Végül a bíró nem tudta már megkínzatását tovább halogatni. Ekkor viszont olyan brutálisan kínozták meg, hogy később maga a felsőbb bíróság is helytelenítette az eljárást. Ennek ellenére Margarete nem vallott. A pert a Felső Bíróság utasítására felfüggesztették.

Míg a bíró egy hosszú, a felsőbb bíróságnak írt jelentésben szabad folyást engedett mérgének, melyet a bizottság túlzó fellépése váltott ki, Margarete perének felfüggesztése és Margarete szabadon bocsátása a boszorkányüldöző bizottság tagjaiban keltett féktelen indulatokat. Ezt a döntést nem akarták elfogadni és még a választófejedelemnél való közvetlen tiltakozás lehetőségét is mérlegelték. Be kellett azonban látniuk, hogy a boszorkányüldözés a városban önálló életre kelt. A boszorkányüldözés a polgárok fő beszédtémája lett. Mindenütt gyanúsítgatásokat és viszályt, félelmet és aggressziókat váltott ki. Többször előfordult, hogy egy férj, kinek feleségét a pletyka akár csak meg is érintette, egyből bírósághoz fordult a rágalmazó ellen. A borközi veszekedések – melyek avval végződtek, hogy valaki kijelentette, hogy a másiknak felesége, anyja vagy anyósa már rég megérett a máglyára –, a bíróság előtt a részegségre való hivatkozással csitultak csak el. Egy szegény idegen asszony, aki a községi péktől egy darab kenyeret akart koldulni, és *"vén boszorkány"* felkiáltással lett elzavarva, egyenest a bíróhoz futott, hogy a rágalmazót bevádolja. Végül még a bizottság tagjai is viszályba keveredtek, mikor egyikük azt állította, hogy ártatlanokat is kivégezhettek.

Két év múlva különös beszélgetésre került sor. Két rhensi polgár a boszorkányüldöző bizottság egyik tagjával együtt ült az egyiküknek a házában. Megkérdezték az utóbbit, mi lesz a boszorkányokkal. Hiszen már tőlük beszedték a pénzt és most mégse megy tovább a dolog. A bizottsági tag azt válaszolta, hogy ez rögtön másként menne, ha már a pénz meglenne, de sokan nem fizettek, sőt meg is tagadták a fizetést. Ketten még azzal is fenyegetőztek, hogy a bizottságot bunkókkal kergetik el, ha a házuk előtt mutatkozni mernének.

További pereket nem lehetett tartani. A következő persorozat csak 15 év múlva kezdődött.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Szántay Antal

"ALATTVALÓKKAL SZEMBENI BÁNÁSMÓD" A II. JÓZSEF-KORI KERÜLETI IGAZGATÁS RENDSZERÉBEN

II.

Magyarországon a felvilágosult abszolútista kormányzat törekvései a legteljesebb mértékben II. József uralkodásának második felében, a kerületi igazgatási rendszer[1] bevezetése után érvényesülhettek. A jozefinista kormányzat az alattvalókkal szembeni helyes bánásmódot (*"Behandlungsart der Unterthanen"*) is az új igazgatási szervezet egyik kiemelt feladatává tette. E cím alatt azonban a jozefinista igazgatás nem csupán a parasztok védelmével, az urbáriális panaszok kivizsgálásával foglalkozott, hanem a megyei-városi, uradalmi hivatalnokok visszaéléseinek, hatalmaskodásainak felszámolására, valamint a marginális elemek (csavargók, le nem települt hegyvidéki népesség, *"rablók"*) igazgatási-rendészeti intézkedésekkel való ellenőrzésére is törekedett.

Az alattvalókkal szembeni bánásmódról a kerületi biztosoknak kiadott általános és speciális instrukciókban is az a felvilágosult alapelv fogalmazódik meg, mely egyszerre írja elő az alattvalók védelmét és követeli meg tőlük a rájuk rótt szolgáltatások maradéktalan teljesítését.[2] A megyék társadalmában kisebb-nagyobb hatalmi pozíciót birtoklókkal szemben az az inkább morális követelmény, hogy birtokolt hatalmukkal ne éljenek vissza, előítéletek nélkül, toleranciával és az előírások szerint bánjanak az alárendeltekkel. Ezt különösen a vallásilag és etnikailag is igen tarka nagyváradi kerülettel kapcsolatban hangsúlyozza II. József instrukciója. Itt, különösen Arad megyében, az új igazgatás egyik elsőrendű feladata, hogy elfelejtődjék az előző évi felkelés elfojtott dühe.[3]

1. HOCK, C. Frh. v. – BIEDERMANN, H. I.: Der österreichische Staatsrath (1760–1848), Wien, 1879.; BEIDTEL, I. – HUBER, A.: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848. Bd. 1.: 1740–1792. Innsbruck 1896.; WALTER, F.: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 1/2. Bd. 1. Teil: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780–1792). Wien, 1950.; HAJDÚ L.: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982.; HASELSTEINER, H.: Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus. Wien, Köln, Graz, 1983.

2. Példa erre II. József 1787. február 15-i rendelkezése: *"Vorschrift für die Komitatsbehörden, die neue Verfahrungsart in Unterthanensachen betreffend"* a 973. sz. Circ. Impr. melléklete OL, C-23.: 13. cs. 461-464. fol.

3. A nagyváradi kerületi biztosnak adott speciális instrukció, 1785. március 30. OL, A-39.: 1785/6780. 25. fol. A speciális instrukciók nyomtatásban is megjelentek: Verbesserungsanstalten für das Königreich Hungarn, welche S. Kais. Königl. Majestät in einem an die K. Königl. Hungarische Kommissäre eigenhändig erlassenen Befehlschreiben den 30. März 1785. ertheilet hat. [Hrg. Franz Rudolph Grossing] In Deutschland, 1785.

Ugyanakkor a kifejlődő, modern abszolútista államfelfogásnak megfelelően a társadalom testét alkotó népességgel és azon belül is a szűkebb, gyakran konfliktusforrásként jelentkező rétegekkel szemben az új bánásmód módszerében bürokratikus: a jozefinista kormányzat központilag, a közigazgatás hálózatának kiterjesztésével és sűrűbbre fonásával igyekszik a jelentkező társadalmi konfliktusokat megelőzni, okait megszűntetni. A kerületi bizottság és a megye *"államosítása"* mellett részben erre szolgál az a törekvés is, hogy a megyétől függő községi-falusi jegyzőségek megszervezésével a központi kormányzat a településekig terjessze ki a befolyását.

III.

Az általánosítás igénye nélkül néhány, a nagyváradi kerület anyagából vett példán (biztosi jelentések, helytartótanácsi és kancelláriai ügyiratok) kísérlem meg bemutatni, hogy a rendeletekből ismert alapelvek hogyan érvényesültek a gyakorlatban, milyen társadalmi konfliktusokra figyelt fel a jozefinista kormányzat és hogyan igyekezett ezeket megoldani, kezelni.

Hogy Arad megyével kapcsolatban a speciális instrukció nem alaptalanul emlékeztetett a Hória és Closca felkelés során elfojtott indulatokra, azt mutatja, hogy a nagyváradi kerület biztosának, gróf Teleki Sámuelnek már hivatalba lépése napján foglalkoznia kellett a felkelés következményeivel. A felkelés utóéletére egy igen jellemző, nem egészen önérdek nélkül tett bejelentés[4] hívta fel a figyelmet. A bejelentő, Ernst Nigg kamarai raktárfelügyelő, akit – bár egész élete az uralkodó szolgálatában, a közjóért való munkálkodásban telt – az úriszék valamilyen visszaélés miatt éppen három hónap börtönre és harminc év szolgálatképtelenségre ítélt. Hogy az uralkodó kegyét visszanyerje, sőt új állást és öreg napjaira nyugdíjat szerezzen, részletesen beszámol az aradi falvakban tapasztaltakról.

Sötét színekkel festi meg az Arad megyei falvakban a Hória és Closca felkelés leverése után kialakult helyzetet. A földbirtokosok olyan embertelenül bánnak parasztjaikkal, hogy azok házaikat felgyújtva menekülnének vagy elkeseredettségükben a Marosba ölnék magukat. *"...alles was ohnmeschlich heist, wird hier ausgeübet"*[5] – írja. A pandúrok halálra vagy nyomorékká vernek embereket, miközben a megye tétlenül nézi, sőt legutóbb a megyei jegyző, Forray Ignác szabadon engedte és a faluba visszaküldte azt a pandúrt, aki egy embert agyonvert. A megyei hivatalnokok azonban nemcsak nem avatkoznak közbe, hanem maguk is kiveszik részüket a hatalmaskodásokból. A jegyző és az aljegyző az őket kísérő pandúrokkal, ha a falvakba kiszállnak, pénzt, ételt és italt zsarolnak ki a parasztokból. Forray alispán büszkén azzal dicsekszik, hogy a megyének sikerült elérnie, hogy II. József a Bánátban tett utazása során változtassa meg utitervét és ne látogasson el a megyébe, *"weill es nicht gutt, wenn der Unterthann weiß, das es einen größern Herrn gebe als Ihren Grund Herrn"*.[6] A falvakban éhínség is fenyeget, mivel a földbirtokosok a felkelés után kártérítésként elvették a parasztok kukoricáját.

Nigg barátja, a Károlyi-ezredben szolgáló Kampfenkel százados szintén készített az esetről bejelentést.[7] Ő pontosabban, tárgyilagosabban számol be a Maros völgyi falvak[8]

4. Ernst Nigg levele II. Józsefhez, Lippa, 1785. május 15. OL, A-39.: 1785/8804. 6-10. fol. és annak melléklete uo. 5. fol.

5. OL, A-39.: 1785/8804. 7^{v}.

6. OL, A-39.: 1785/8804. 8^{r}.

7. Valószínűleg tőle származik az a két, névtelen bejelentés, melyek lényegesen pontosabban és személyes érdek nélkül számolnak be az Arad megyében tapasztaltakról. OL, A-39.: 1785/8231. 3-4., 5-6. fol. A Kancellária ezeket 1785. július 11-én küldte el Telekinek OL, A-39.: 1785/8531. 4. fol.

panaszairól, melyek szerinte a hihetetlenség határát súrolják. Ott jártakor arra inti a parasztokat, hogy bízzanak az uralkodó jóságában. A pópákat is figyelmezteti, hogy igyekezzenek a népet vigasztalni, nyugalomra, engedelmességre és munkára bírni. Javasolja, hogy forduljanak a megyéhez panaszaikkal, amit azonban a panaszosok hiábavalónak tartanak, mivel a megyei hivatalokat éppen saját földesuraik töltik be.[9] Minden reményük – mondják – a katonaságban van, mert az emberségesen bánik velük.

II. József igen gyorsan és személyesen intézkedett a bejelentés kézhezvétele után. A Kancellária és a Helytartótanács megkerülésével, közvetlenül az éppen hivatalba lépő kerületi biztoshoz küldte az anyagot és rövid levélben azonnali vizsgálatra adott utasítást.[10]

A vizsgálat valóban azonnal megkezdődött és legalábbis egy bizonyos pontig gyorsan és határozottan haladt. A kerületi biztos a legfontosabb feladatnak az éhínség leküzdését, a gabonahiány felmérését tartja. Már szolgálatba lépése másnapján, június 2-án értesíti az uralkodót a vizsgálat megkezdéséről.[11] Beliczay József bihari alispánt bízza meg azzal, hogy az éhínség sújtotta falvakat látogassa meg, a földbirtokosokat kérje, hogy az éhezőknek jogos és elviselhető feltételek mellett a szükséges mennyiségű gabonát kiosszák, illetve ahol a földesúri raktárak a felkelés során elpusztultak, leégtek, a megyei hivatalnokokkal egyetértésben keressék a legmegfelelőbb és leghatékonyabb eszközöket az ínség leküzdésére. Ugyancsak Beliczay feladata, hogy a visszaéléseket széleskörű és pontos vizsgálattal feltárja és erről jelentést készítsen. Ő maga a hamarosan megtartandó aradi generalis congregatio alkalmával személyes vizsgálatot is indít. Beliczay gyors, júniusi vizsgálata[12], majd pedig a július-augusztus során tartott ellenőrzések[13], a gabonahiány ügyében megnyugtató eredményt hoztak. Megállapította, hogy a bejelentések eltúlozták a gabonahiány mértékét; lehetővé vált, hogy a szükséget szenvedők a tized behajtása előtt behordják a földekről és kicsépeljék a gabonát; a földbirtokosok pedig, ahogyan Teleki erre a június 23-án tartott generális congregatio alkalmával ismét felhívta a figyelmet, nagy mennyiségben osztottak ki alacsony áron nagy *"gegen Ersaz"* gabonát.[14] Ugyanakkor a

---

8. A vizsgálati anyag a következő falvakat említi: Soborsin, Odvos, Tok, Obersia, Korbesty, Rossia, Szelistye, Tótváradja, Gyulicza, Kaprucza, Gavosdia, Batta (kis-Báta), Berzava, Monorostyia, Petris, Konop, Iltyo (Ilgyó).
9. A falvak birtokosai: Forray András (első alispán), Forray Ignác (főjegyző), Hendrey András (másodjegyző), Kászonyi András (másodalispán), Szalpek György, Török József, Vajda Sámuel. Vö.: MÁRKI S.: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. 2. köt. Arad, 1895. 452-453. p.
10. II. József levele Teleki Sámuelhez, 1785. május 25. OL, P-661.: 46. cs. 3110. sz. másolata: OL, A-39.: 1785-8804. 4. fol.
11. OL, A-39.: 1785/8231. 11-12. fol.
12. Teleki jelentése, Ó-Arad, 1785. június 26. OL, A-39.: 1785/8361. 2., 6. fol.
13. Az 1785. augusztus 26-án készült jelentés L-Q jelű mellékletei, melyekre a jelentés hivatkozik, de nem találhatók a kútfőben OL, A-39.: 1785/11367. 2., 16. fol.; Vö.: Teleki ezen jelentésről készült kancelláriai összefoglaló OL, A-39.: 1785/12093. 2-4., 12-18. fol.
14. Teleki erre példákat is említ:

birtokos	falu	mennyiség (mérő)	ár/mérő (fl. kr.)
Kászonyi András	Kurti[c]s	900	0,45
Kászonyi András	Tótvárad	3000	0,51
(Megjegyzi, hogy a kereskedő 1 fl-t adott volna érte)			
Török József	Konop	200	1,00
Török József	Konop	3000	0,51
Török József	Kerelüs	162	1,11:1/2

OL, A-39.: 1785/12093. 3. fol. Kerelüst kamarai faluként említi a forrás, talán Kerülős községről van szó.

legutolsó, augusztus 20-i ellenőrzéskor néhány, túl magas árat követelő földbirtokos miatt intenie kellett a megyét, hogy az ilyen uzsorának vessen véget. Megnyugtató az is, hogy jó termés van kilátásban.

Beliczay első, júniusi vizsgálatát a kerületi biztos személyes tapasztalatai megerősítik abban, hogy a panaszok oka az általános közigazgatásban felfedezett hiányosságokban és visszaélésekben[15] keresendő. Úgy véli, a visszaélésekre elsősorban az ad alkalmat, hogy a megyei hivatalnokok száma a járások méretéhez, a lakosság számához képest igen alacsony, így nincs mód a falusi bírák, jegyzők és a földesúri hivatalnokok megfelelő ellenőrzésére. A megye rendjeinek egyetértésével már kérelemmel fordult a Helytartótanácshoz, hogy mind a négy aradi járásban 5-5 fővel növelhesse a hivatalnokok létszámát.[16] Az új hivatalnokok beállítása a megyei házipénztár kiadásait nem növelné, mivel a generalis congregatio elhatározta, hogy csökkenti a megyei pandúrok és a közigazgatásban kevésbé szükséges személyek számát. Teleki az új hivatalnokok kiválasztásával kapcsolatban kéri az uralkodót, hogy támogassa őt a megye közvéleményével szemben és engedélyezze, hogy más megyékből származók pályázatát is elfogadhassa, mivel csak így látja biztosítottnak, hogy képzett és a nép által nem gyűlölt személyeket választathat meg megyei szolgálatra. Arad megyében ugyanis szerinte kevés az olyan földbirtokos és nemes, akik közül a megyei szolgálatra megfelelőket ki lehetne választani.[17]

A megyei pandúrok visszaéléseit, kegyetlenkedéseit is személycserékkel kívánja megoldani. Bár a pandúrok által elkövetett kihágások részben még vizsgálatra szorulnak és néhányukat alaptalanul panaszoltak be, akinél azonban visszaéléseket fedezett fel Teleki, azokat kártérítés fizetésére kötelezte. A pandúrok, mint a vizsgálat megállapítja, *"meistens ohne Sitten, und der Trunckenheit ergeben sind"*. A Kancellária véleménye, melyet II. József megerősít, hogy Teleki belátása szerint bocsássa el a kegyetlenkedő pandúrokat és helyettük az uralkodó javaslatának megfelelően *"taugliche, und bewehrte halb Invaliden aufgenommen werden sollen"*.[18]

II. József, aki figyelemmel kísérte és sürgette[19] is a panaszok kezelését, a júniusi vizsgálat eredményeit megelégedéssel vette kézhez. Jóváhagyja Teleki intézkedéseit, egyetért javaslataival, de váratlan intézkedést is kezdeményez: Forray András alispán leváltására ad utasítást.[20] Erről a döntésről a Kancellária, hivatkozva az alispán múltbéli jó szolgálataira,[21]

---

15. *"die ... entdeckten Mängel und Gebrechen in der allgemeinen Verwaltung sehr häufig und bedenklich seyen."* OL, A-39.: 1785/8361. 2[r].

16. A négy járásban alkalmazandó új hivatalnokok és éves fizetésük:

1 particulár perceptor	150 fl.
1 másod vice-judlium	100 fl.
1 exhibit (az aradi archívum rendbentartására)	100 fl.
1 registrator (a jegyzők segítségére)	200 fl.
1 cancellista	50 fl.

OL, A-39.: 1785/8361. 2[v].

17. OL, A-39.: 1785/11367. 16[r].

18. OL, A-39.: 1785/12093. 15[r].

19. II. József levele a Kancelláriához, 1785. július 6. OL, A-39.: 1785/8413.

20. OL, A-39.: 1785/8413. 6[r].

21. Néhány hónappal korábban II. József a Hória és Closca felkelés során tanúsított bátorságukért még elismerését fejezte ki az aradi vezetőknek, Forraynak, Edelspecher Zsigmondnak és Hendrey Andrásnak – a Helytartótanács 1784. december 13-i 28228. sz. okmányát idézi MÁRKI S.: *"A Hóra lázadás magyarországi része."* In: Századok, 28. (1894) 721. p.

sikertelenül igyekszik lebeszélni az uralkodót.[22] Hogy mégis lehetőséget hagyjon Forray megmentésére, a kerületi biztosnak szóló értesítésbe II. József határozott utasítása mellé bonyolult fogalmazással beleszövi saját véleményét is:[23] döntse el Teleki, hogy melyik utat választja. Teleki az uralkodó döntését követte és az alispáni hivatalra a kerület más megyéiben tisztséget viselő Marczibányi Istvánt, Beliczay Józsefet és Tokody Györgyöt javasolta.[24]

Az uralkodó ismét elégedettségét fejezi ki Teleki munkájával kapcsolatban. Dícséri azokat a földbirtokosokat, akik az éhezők segítségére siettek, engedélyezi, hogy Teleki a megyei tisztújítást a tett javaslatok szerint lefolytassa, míg a többi kérdés – az urbáriális és a kártérítéssel kapcsolatos panaszok további vizsgálatát a Helytartótanácsra bízza.[25]

Ezzel a panaszok vizsgálatának első szakasza, a május közepén tett bejelentéstől a Kancellária október 6-i leveléig, igen gyorsan lezárult. A tényleges vizsgálat még rövidebb ideig, június elejétől augusztus végéig tartott, az érdemi döntések és ennek nyomán intézkedések a megyei tisztikar átalakításával (új hivatalnokok beállításával, a *"használhatatlanok"* elbocsátásával, a kompromittált pandúrok cseréjével és az alispán leváltásával) kapcsolatban lényegében az első, júniusi vizsgálat alapján megszülettek. Megnyugtató hírekkel szolgált a vizsgálat a gabonahiány, a fenyegető éhínség ügyében is. A parasztokat leginkább érintő, urbáriális és az urbáriumon kívül követelt szolgáltatásokkal kapcsolatos panaszok, a felkelés során elszenvedett károkért behajtott természetbeni szolgáltatások ügye, a felkelés során kiszállt katonaság eltartásának költségei, vagyis minden olyan panasz, mely a parasztok földesúrnak, megyének és katonaságnak adott és adandó szolgáltatásait érintette, további kivizsgálásra alsóbb szintre utaltatott.

A gyilkosságot elkövető megyei pandúr ügye egy éven belül zárult le. Miután Forray Ignác főjegyző a pandúrt szabadon engedte, az esetet jelentették az ott tartózkodó Jankovich királyi biztosnak, aki felszólította a megyét, hogy fogja el ismét a pandúrt. Ez nem történt meg addig, míg a katonaság ismét közbe nem avatkozott és négy hét múlva el nem fogta, majd pedig ismét átadta a megyének.[26] Forray Ignác a vizsgálat során azzal védekezett, hogy mikor a pandúrt szabadon engedte, nem tudta, hogy gyilkosról van szó, azonkívül az illető *"sich jederzeit ruhig betragen hätte, und ein behauster, und wohlbemittelter Contribuent wäre"*[27], így nem kellett attól tartani, hogy megszökik. Teleki szerint ez részben magyarázza Forray magatartását, az azóta újból elfogott pandúr ellen pedig eljárást (Fiscal Action) kell indítani. A Kancellária szerint alaposabban kellene vizsgálni, vajon Forray tudta-e, hogy gyilkost enged szabadon, mivel igen rossz fényt vet a megyére, ha kiderül, hogy a Károlyi ezred egyik hadnagya[28] által elfogott gyilkost a megye vizsgálat nélkül szabadon engedte. A pandúrt végül, Teleki egy évvel későbbi jelentése[29] szerint, a bűnper során a halálos ítélet alól felmentették, majd egy év fogságra és 50 botütésre büntették.

Ugyanakkor a panaszok tényleges orvoslásával kapcsolatban a kormányszékek munkája megakadt. Attól kezdve, hogy Teleki 1785. augusztus végi részletes jelentésével kapcsolatban

---

22. A Kancellária 1785. július 7-én tartott ülésének állásfoglalása. Gr. Pálffy Károly elnökölt, résztvettek gr. Bánffy alakncellár, gr. Eszterházy, Okolicsányi püspök, Horváth, Izdenczy, Scultéty, Donáth, Brunszvick, referensként Pásztory, Szécsén és Mikos udvari tanácsosok. OL, A-39.: 1785/8531. 2., 6. fol.
23. A Kancellária levélfogalmazványa Teleki Sámuelhez, 1785. július 11. OL, A-39.: 1785/8531. 4. fol.
24. OL, A-39.: 1785/11443. Vö.: OL, A-39.: 1785/12093. 18^{r}. Marczibányi Csanád megye volt főispánja, Beliczay Biharban alispán, Tokody Bihar megye főjegyzője.
25. II. József döntéséről Telekit is értesíti a Kancellária 1785. október 6-án. OL, A-39.: 1785/12093. 7. fol.
26. OL, A-39.: 1785/8231. 5^{r}.
27. OL, A-39.: 1785/12093. 16^{v}.-17^{r}.
28. Nigg barátjáról, Kampfenkel századosról van szó! OL, A-39.: 1786/10238. 4^{v}.
29. Erről a Kancellária összefoglalója 1786. augusztus 24-én. OL, A-39.: 1786/10238. 4^{v}.

a Kancellária október 6-án közölte Telekivel II. József döntéseit és a Helytartótanácson is átfutott az ügy[30], három év telt el, míg a Helytartótanács az urbáriális és kártérítéssel kapcsolatos panaszokról elkészítette terjedelmes beszámolóját az udvar számára.[31] Időközben újabb panaszos beadványok is végigjárták a kormányszékeket[32], a Helytartótanács és a Kancellária pedig feldolgozta Teleki újabb rövid beszámolóját a vizsgálatról[33], majd hosszú ideig sürgető és türelmet kérő levelezés folyt a Kancellária és a Helytartótanács között.[34]

Nem folyt azonban ilyen nyugodt lassúsággal a paraszti szolgáltatások körüli panaszok orvoslása, amint az alattvalók egy kritikus ponton túllépve nem csupán a szolgáltatások igazságtalannak érzett mértéke miatt fordultak az uralkodóhoz, hanem maguknak a szolgáltatásoknak a jogosságát kérdőjelezték meg. Bihar megye hegyvidéki falvaiban például a román lakosság nem teljesíti az urbáriumban előírt szolgáltatásokat.[35] Erre azokban a falvakban sem hajlandó, ahonnan egyébként urbáriális panaszok nem érkeztek. A szolgáltatások megtagadásának oka, hogy elterjedt a hír: május 1-től a románok nem tartoznak többé földesúri fennhatóság alá, hanem katonai szolgálatra alkalmazzák őket. Teleki először óvakodik a keményebb beavatkozástól, nehogy a felbujtók lefogatásával növelje a nyugtalanságot. A lakosság felvilágosítására Beöthy János alispánt küldi románul is értő katonatisztekkel és ortodox (nem uniált) pópákkal a hegyekbe. A Helytartótanács azonban hamarosan engedélyt ad, hogy katonaságot vegyen igénybe, ha nem csitul a nyugtalanság.[36] Erre a nyár folyamán sor is került. Teleki a két leghangosabb falu, Lük és Désér bíróit elfogatta, Nagyváradon pengellérre állíttatta nyakukban bűneiket felsoroló táblával és 12 botütésre büntette. E szokatlan büntetés hatására azonnal megszünt az ellenállás, sőt a falvak vezetőiket is feladták. A felbujtók közül Teleki ötöt elfogadott és kihallgatott; hármat közülük katonai kísérettel a legellenállóbb községek egyikébe, Margittára vitetett és ott 40, 30 illetve 25 botütést mérettetett rájuk. A két másik felbujtót magas korukra tekintettel *"csak két órás pellengérre állíttatta."*[37] Ezzel Teleki, ahogyan kerületi biztosi jelentésében[38] maga is hangsúlyozza, a II. Józseftől kapott alapelvek szerint járt el: egyrészt ügyel arra, hogy az

30. OL, C-53.: 1786/62. A Helytartótanács 1785. október 18-án válaszolt Telekinek és külön Arad megyének uo. 7-8., 9-10. fol.

31. OL, C-59.: Arad: 1787/6. A Helytartótanács az összefoglaló felterjesztést 1788. október 21-én fogalmazta meg uo. 26-109. fol.

32. OL, C-44.: 1786/305.

33. OL, A-39.: 1786/9459., OL, A-39: 1786/10238. A vizsgálat késlekedését az okozza, hogy lassan született meg az új alispán, Beliczay kinevezése, akinek ezután számos egyéb munkája, mint pl. a kataszteri felmérés megszervezése miatt nem maradt erre ideje. A részeges pandúrokat már elbocsátották, az asszonygyilkos pandúrt pedig elfogták – Kampfenkel a Károlyi-ezred századosa a katonaság felügyelete alá akarta helyezni, de visszavitték a megyei börtönbe –, majd (bár halálbüntetésről is volt szó) egy évi börtönre és 50 botütésre ítélték. Uo. 2., 4-6. fol.

34. OL, A-39.: 1787/620., 1787/2583., 1787/6380. és Teleki egy válasza 1787. március 5-én a Helytartótanács sürgetésére OL, C-44.: 1787/153. 1-2. fol.

35. Teleki jelentése a Helytartótanácshoz, 1786. március 31. OL, C-53.: 1786/210. 8-9. fol. és annak melléklete uo. 6-7. fol.

36. A Helytartótanács 1786. május 18-i 20937. sz. iratát említi Teleki 1786. augusztus 25-i levele. OL, C-53.: 1786/210. 1^{r}.

37. Teleki beszámolója a Helytartótanácsnak, 1786. augusztus 25. OL, C-53.: 1786/210. 1-2. fol. A katonai szolgálatról szóló tévhit a későbbiekben is felbukkant, ezért Teleki a magisztrátusokat megbízta, hogy újra és újra világosítsák fel e hírek tévességéről a lakosságot. Teleki 1786. december 31-i biztosi jelentése OL, C-44.: 1787/141. 68^{v}.

38. Teleki Sámuel jelentése, 1786. augusztus 1. OL, C-44.: 1787/141. 36^{v}.-37^{r}.

alattvalókat ne terheljék jogtalan követelések, másrészt viszont maradéktalanul teljesítsék a felsőbb rendelkezésekben és az urbáriumokban rájuk szabott szolgáltatásokat.

IIII.

A jozefinista kormányzat tehát igen érzékenyen és határozottan reagál az ilyen jellegű – éhínség, földesúri hatalmaskodások, uradalmi és megyei hivatalnokok visszaélései, jobbágyi szolgáltatások megtagadása körül kialakuló – társadalmi konfliktusokra. A kerületi közigazgatás megszervezésével a jozefinista kormányzat egy, a partikuláris érdekeket kikapcsoló, központilag irányítható, gyorsan és hatékonyan működő igazgatási apparátust kívánt létrehozni. Lehetővé vált és fontos ügyekben sor is került rá, hogy az uralkodó az akadékoskodó és lassan működő dikasztériumokat kikapcsolva közvetlenül a helyszínen tartózkodó kerületi biztossal tartson kapcsolatot. Az új igazgatási szervezet mellett a katonaság is segítette a központi kormányzatot a helyi konfliktusok felszámolásában, kezelésében. A városi helyőrségek felvilágosításokat adnak a jozefinista rendeletekről, figyelik a közhangulatot. Ennek hatására alakul ki a falvakban az a meggyőződés, hogy a császári katonaság a nép barátja.[39] Az ismeretetett esetekben, különösen az Arad megyei esetben mutatkozott érzékenység azonban nem csupán az *"alattvalókkal szembeni bánásmóddal"* kapcsolatban kialakított, felvilágosult alapelvekkel magyarázható, hanem sokkal inkább azzal, hogy ez több szempontból is politikai jelentőségre tett szert.

A Hória-Closca-felkelés utórezgései joggal nyugtalanították az uralkodót. A lappangó indulatok, amellett, hogy a felvilágosult abszolútlizmus számára oly fontos jobbágyvédő politika kudarcát jelezték, a kormányzat biztonságát is veszélyeztették.

A bejelentett visszaélések, hatalmaskodások kitűnő alkalmat adtak arra is, hogy a központi kormányzat a frissen létrehozott közigazgatási intézmény, a kerületi biztosság segítségével megbontsa a megyei társadalom zárt világát és politikai céljainak megfelelően átrendezze azt. A több megyét összefogó kerületi biztosság erre annál is alkalmasabb eszköznek bizonyult, mivel a kerületi biztosnak lehetőséget adott, hogy több megye hivatalnokai közül válogassa ki képzettebb és közreműködésre is hajlandó munkatársait. Láttuk, az Arad megyei vizsgálatot Teleki a bihari alispánra, Beliczayra bízta, a megye új hivatalnokait pedig ugyancsak más megyékből toborozta. A véletlenül feltárt panaszok okai között első helyen igazgatási problémát látva tehát a központi kormányzat a megyét vette célba és anélkül, hogy erre a panaszok alapján közvetlen oka lett volna, II. József azokat az Arad megyei alispán elmozdítására használta fel, előrevetítve ezzel az alispáni kinevezések elrendelését.[40] Hogy valójában az eset kapcsán elsősorban ez mozgatja II. Józsefet, azt mutatja, hogy az alispán gyors leváltását követően a panaszok tényleges orvoslása évekig húzódik. Az alispán leváltásával kapcsolatban ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a Kancellária először határozott állásfoglalással, majd a számára meghagyott titkári funkció óvatos kihasználásával kísérletet tesz a döntés megváltoztatására.

Arra a kérdésre, hogy a társadalmi konfliktus politikai célokra való felhasználása, miközben a panaszok tényleges orvoslása hosszú időre elhúzódik vagy egyáltalán nem történik meg, mennyiben tekinthető tipikusnak a jozefinista kormányzat rövid időszakában, egy eset alapján hiba lenne általános érvényű választ adni. Annak, hogy a vizsgálatok a

39. BERLÁSZ J.: Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk.: SPIRA Gy. Budapest, 1952. 418. p.

40. II. József 1785. novemberében adott utasítást a Kancelláriának arról, hogy az első alispánokat nem választhatja a megye nemessége, hanem ő nevezi ki őket. HOCK, C. Frh. v. – BIEDERMANN, H. I.: i.m. 182. p.

panaszok számára csak ritkán, hosszú évek múlva vagy egyáltalán nem hozzák meg a kívánt eredményt, nyilvánvaló oka, hogy a kormányzat minden kérdésben legfelső szinten döntve központilag, adminisztratív úton kíván megoldást találni. A kerületi igazgatás felállítása sem képes azonban biztosítani, hogy minden esetben a központi kormányzat akarata és alapelvei érvényesüljenek. Erre utal az Arad mezővárosi magisztrátus ellen begyújtott panaszok esete, ahol valószínűleg a helyi összefonódás akadályozta meg a vizsgálat lefolytatását. Az üggyel foglalkozó számtalan iratból leginkább csak azt lehet megtudni, hogy a megyében ki miért nem ér rá ezzel foglalkozni, illetve azt, hogy a városi magisztrátus miért hanyagolta el 18 éven át a pénzügyi ellenőrzést.[41]

Igazgatási eszközökkel, központi irányítással tesz kísérletet a jozefinista kormányzat arra is, hogy a társadalom peremén élő, marginális elemeket, pusztai csavargókat, a forrásokban általában *"román rablókként"* emlegetett le nem települt hegyvidéki népességet, a társadalomba kényszerítse. Legfontosabb törekvése velük kapcsolatban ellenőrizhetőségük megszervezése: a puszták lakóinak előírják, hogy csak menlevéllel vagy egyéb irattal rendelkező idegeneket fogadjanak be.[42] A hegyekben a szétszórtan álló házak, kunyhók felszámolásával, a lakosság falvakba koncentrálásával igyekszik a kormáyzat biztosítani az alattvalók védelmét és ellenőrzését.[43] Az ilyen jellegű törekvések azonban nemcsak bürokratikus módszerük miatt nem hozhatták meg a kívánt eredményt, hanem azért sem, mert nem a konfliktusokat kiváltó okokra, hanem a konfliktusok mielőbbi megszűntetésére, felszíni kezelésére összpontosították figyelmüket, megelégedtek a nyugalom időleges helyreállításával.

A jozefinista kormányzat tevékenységében tehát az ideális és reális célok kettőssége figyelhető meg. Az *"alattvalók"* védelmében megfogalmazott felvilágosult alapelvek és célok nevében az abszolútizmus a rendi-megyei önkormányzat felbomlasztásának politikáját követi. A kor államelméleti felfogásában, a tudományként művelt kameralizmusban gyökerező igazgatás-központú szemléletben jutnak közös nevezőre a felvilágosult és központosító törekvések: a megyei igazgatás átalakítása, az együttműködésre nem hajlandók eltávolítása segíti elő a központi kormányzat befolyásának megszilárdulását és biztosítja – mintegy automatikus következményként – a felvilágosult alapelvek érvényesülését. Az Arad megyei példa azonban azt mutatja: a napi politikai célok elérésével a központi kormányzat ügybuzgósága elapadt, az alattvalók ügye pedig a hivatalok mechanikus működésére biztatott.

---

41. Az eset kivizsgálására a Kancellária 1787. április 30-án ad utasítást. OL, A-39.: 1787/5122. 2., 6. fol. Gr. Haller József kerületi biztos 1789. november 8-án a Helytartótanácsnak még mindig csak arról tud beszámolni, hogy kérte a panaszosokat, meghalt ügyvédjük helyett ne fogadjanak másikat, inkább legyenek bizalommal a megyei vizsgálóbizottság iránt. OL, C-44.: 1789/29. 14-15. fol.

42. Vay József szabolcsi alispán 1788. október 8-i jelentése ismerteti például, hogy ennek érdekében Hriankay János aljegyző milyen rendelkezéseket adott a falubíráknak. OL, C-44.: 1789/108. 122^{v}. és a rendelkezések másolata uo. 18-19. fol. Hasonló intézkedésekről számol be Beliczay József aradi alispán 1788. december 14-i jelentése. OL, C-44.: 1789/108. 143-144. fol.

43. Teleki Sámuelnek 1786. augusztus 1-i kerületi biztosi jelentésében foglalkozik e kérdéssel. OL, C-44.: 1787/141. 29^{v}.-30^{v}. A Kancellária és a Helytartótanács megjegyzi, hogy lehetőleg kerülje az erőszak alkalmazását. OL, A-39.: 1787/14310. 16. fol. Ugyanez gr. Balassa Ferenc zágrábi biztosnál is felmerül: 1787. szeptember 11-i jelentésével kapcsolatban a Kancellária 1788. január 3-i utasítása a Helytartótanácshoz. OL, C-53.: 1788/41. 1. fol. Beliczay J. aradi alispán részletes javaslatot is kidolgozott a házak összevonására, melytől, ha kormányszékek végre hozzájárulnának a végrehajtásához, nemcsak a politikai és gazdasági rend fenntartására nézve vár előnyöket, hanem a vallási erkölcsök javulását is ettől reméli. OL, C-44.: 1789/108. 138-139. fol. és a tervezet uo. 194-204. fol.

II. szekció

FALUSI ÉS MEZŐVÁROSI PARASZTI KÖZÖSSÉGEK KONFLIKTUSAI A JOBBÁGYVILÁGBAN A 17-19. SZÁZADBAN

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

N. Kiss István

KONFLIKTUSOK A KURUC HADSEREGBEN (1703–1711)

A kuruc hadseregnek Rákóczi államában (1703-11) nemcsak katonai értelemben, de a termelés, az adózás és a társadalompolitika terén is központi jelentősége volt. Rákóczi államát a szabadságharc hívta életre, így alapvető célja volt és maradt végig a haderő fenntartása, ami a függetlenség és a szabadság kivívásának eszközét biztosította.[1]

Adózásában Rákóczi a nemzettől még annál is jóval nagyobb áldozatot követelt meg, mint amit az a török elleni felszabadító háborúkban fizetett.[2] Az a körülmény, hogy a kuruc kormányzat az adó 60 %-át természetben szedte, jelentősen csökkentette a kialakult infláció nyomását. Az ún. dica-adó, amelyet az 1707:6. tc. vezetett be, általános jövedelemadót jelentett. Alapegysége a dica 30 forint értékű és rezsinélküli tiszta jövedelmet jelentett.[3] Hivatalosan *"dicalis consriptio"*-nak nevezték és a népesség – azaz a nemesség, a papság, a polgárság és a parasztság – egészére kiterjedt. Összesítve, a Rákóczi-állam központi területén, mintegy 97 ezer km^2-en, ahol jól működött az adminisztráció, ezt az adót, kb 1,1 millió lakos fizette.[4]

Az összjövedelem társadalmi osztályok szerint a következőképpen tagolódott:[5] 1.020 millió dicából

a nemességre	18,2 %
a parasztságra	68,2 %
a harcos rendre (hajdúk, kunok, jászok)	2,8 %
a városi polgárságra	10,8 % jutott.

A nemzeti ügyért vívott felszabadító háború háromszoros adóteherrel nehezedett az egész társadalomra és a nemességnek elvi adómentessége ellenére is, részt kellett vennie a

1. I. N. KISS: Die Rolle der Wirtschaftsbasis für Krieg und Kriegskunst in Ostmitteleuropa am Beispiel Ungarns im 17. Jahrhundert. In: Krieg, Militärausgaben und wirtschaftlicher Wandel. Ed. O. PICKL Graz, 1980. 51. p.
2. Rákóczi államának költségvetése az alábbiak szerint tagozódott:

francia segély	0,313 millió Ft
pénzbevétel	0,496 millió Ft
udvartartási adó	0,270 millió Ft
dica (természeti adó + készpénz)	7,495 millió Ft
	8,574 millió Ft

N. KISS I.: A szabadságharc államának jövedelmei. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc. Ed. BENDA K. 1980. 201. p.
3. Az 1707. évi magyarországi kurzus szerint 30 forint számítási pénz = kb. 178 tallér, vagy egy pár hízott ökör ára.
4. I. N. KISS: La population du Royaume de Hongrie de 1550 à 1707. Cahiers de l'histoire (Lyon) 1979. 3-16. p.
5. N. KISS István: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi tanulmányok. Budapest, 1980. 87-101. p.

dica-adózásban; mindez alapvető konfliktushoz vezetett a kuruc mozgalomban. Ennek kirobbanásakor (1707-ben) Bercsényi és Károlyi Sándor karddal támadtak az országgyűlés sátrában a *"békepárti"* nemesi ellenzékre.

A kuruc hadsereg túlnyomó többsége – 1703-1707-ben kb. 70-75 %-a, később csak 40-45 %-a – önkéntesekből állt (miles, miles spontaneus). Ezek földesúri alattvaló jobbágyok voltak, akik a zászló alá állás után, teljesen és azonnal felszabadultak, mind a földesúri, mind az állami adózás alól! Az önkéntesek tehát ténylegesen szabad katona-parasztokká lettek a seregben. Rákóczi 1708-ban, a háború utánra igéretet tett önkéntes kurucainak a személyes hajdú-szabadság örökös biztosítására is. E szociális katonai réteg túlnyomó többsége Kelet-Magyarország megyéiből jött, ahol már évek óta minden második jobbágy kurucként szolgált. A hadsereg másik része, a személyes szolgálat helyett kiállított, s jórészt magyar zsoldosokból állott. Az idegen zsoldosok száma csak 2-3 ezer fő körül mozgott. Az 1707 után újonnan behívott kuruc-újoncok is önkéntesnek minősültek, s az 1707 előttiekkel azonos kiváltságokat élveztek. A kuruc hadsereg ütőerejét egyértelműen az önkéntesek tömege adta; számuk apadásával a sereg ütőereje is csökkent.[6]

A jobbágykatonák földhöz kötődésének jeleként lehet értékelnünk a kuruc seregben elharalkodott, de jórészt csak időlegesnek tekinthető fluktuációt, ami azonban a politikai-katonai vezetés számára ismételten krizis helyzeteket, konfliktusokat teremtett.

A kuruc hadsereg szervezettsége, mozgékonysága és utánpótlási rendszere mellett figyelmet kell fordítani a haderő *"de jure"*, illetve *"de facto"* létszámkülönbségére. A probléma számszerűségét tükröző statisztikai adatok értelmezésénél külön jelentőséget kell tulajdonítanunk Rákóczi parasztpolitikájának, amely az önkéntesek tömegét adó jobbágyok vágyaival és követeléseivel, illetve azok részbeni érvényesítésével foglalkozott.

A téma vizsgálatának egyik előfeltétele a birtokos nemesség szabadságharcban betöltött szerepének, illetve számszerű részvételének, arányának a megismerése. Erre választ az említett 1707. évi decalis conscriptiok[7] adnak, melyek egyben katonai kimutatások is, és nemcsak a hadrakötelezett nemesek családi és vagyoni viszonylatait közlik.

a., A Rákóczi-állam központi területén – 24 vármegyében – kb. 12-15 ezer nemes család élt, a népesség mintegy 6-7 %-a. Túlnyomó többségük egytelkesekből, armalistakból és bérlőkből állt.[8] A nemesi vagyon (telekállomány) zöme pár száz mágnás és néhány ezer birtokos nemes kezében összpontosult.

b., A kuruc kormány, mint már említettük, keményen megadóztatta a nemességet, s megkövetelte tőlük a nemesi hadkötelezettséget. Ez évente 8-9 ezer zsoldos kiállítását, fegyverzetét és zsoldját jelentette; mintegy 0,5 millió forint értékben.

c., Ugyanakkor a személyesen szolgálók, az ún. nemes önkéntesek száma csak 1200-1500 között mozgott. A katonáskodó nemesek természetesen semmiféle adót sem fizettek. Átlagosan minden tizedik nemescsaládból szolgált csak önkéntes a kuruc seregben.

d., Az önkéntes kurucoknak azonban csak 15 %-a volt tiszt, többségük közkatonaként szolgált. A felkelés ügyét egyidejüleg összesen csak 200-250 nemesi rendű kuruc tiszt szolgálta.

---

6. N. KISS István: A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa, 1703–1711. Hadtörténeti Közlemények 31. évf. (1984) 4. sz. 687-705. p.

7. A dicalis conscriptio forrásanyaga az OL különböző állagaiban, szétszórtan található; így pl. G 28., G 37., Urbaria et Conscriptiones E 158., a Károlyi cs. lt.; a régi megyei levéltárak Magyarországon illetve Szlovákiában, mint pl. Nógrád, Komárom, Esztergom, Pest, Szatmár, Szabolcs, Bereg, Gömör, Abaúj és Szepes vármegyékben.

8. Az egytelkes nemeseknek csak egy egész jobbágytelek nagyságú birtoka volt, az armalista nemesi levéllel rendelkezett ugyan, de királyi földadománnyal már nem, míg a bérlő olyan személyében szabad libertinus, aki már bérelt, paraszti eredetű földön gazdálkodik.

e., A haderő felső vezetése természetesen a mágnások és a gazdag birtokos nemesek kezében maradt, de ezek nem számítottak önkéntes kurucnak és vagyonuk után megfelelően adóztak is. Így pl. Orosz Pál generális, szatmári földbirtokos is fizette adóját a kuruc kormányzatnak.

f., Mint a fentiekből következik, a nemesség zöme legénységként szolgált a jobbágy származású tisztek parancsnoksága alatt. Ez a körülmény jelentette a fennálló feudális társadalom egyik legvaskosabb ellentmondását.

Tehát a Rákóczi vezette szabadságharcot az első pillanattól kezdve jellemezték az osztály-konfliktusok, a feudális társadalom osztályellentétei. A döntő többségében jobbágyokból és nincstelen kisnemesekből álló kuruc sereg megjelenése a birtokos nemességet menekülésre késztette. 1703-ban, a tiszai átkelésnél állapította meg Rákóczi: *"Ez a hirtelen és lelkes parasztfelkelés megrémítette a nemességet"*![9] A Szepes, Sáros, Abaúj, Gömör és Zemplén megyei nemesség Lőcsére menekült, s 1703. november 11-i kapitulációs levelében azt követelte Rákóczitól, hogy kapja vissza katonának állt jobbágyait, s *"a kuruc vitézlő rendnek, ne lehessen beleszólása a megyei ügyekbe s ne léphessen fel erőszakosan a nemesség ellen"*! Ez a követelés világosan jelzi, az érintett megyék nemessége mennyire antifeudális erőt látott a kurucokban. Rákóczi, akinek létérdeke volt az osztályellentétek lángralobbanásának meggátolása, egy katonai beadványra válaszolva 1704. február 17-én leszögezte: *"Nem azért fogtunk fegyvert, hogy a nemesség jogait és szabadságát csökkentsük, de kijelentjük, hogy a katonai szolgálatot teljesítő jobbágyok nem adhatnak robotot"*! Ez élesen mutatja, miként oldotta meg Rákóczi a feudális rendnek a hadsereg körüli konfliktusát: elvileg védelmezte a földesurak jogait, de gyakorlatilag felszabadította az önként kurucnak állt jobbágyokat a robottehertől.[10]

A nemzeti érdekből elnyomott osztályelentét azonban minduntalan felszínre tört. Jó példa erre a munkácsi udvarbíró panasza 1706. február 3-ról, aki egy, a várban garázdálkodó palotást megcsapatott, s börtönbe záratott, mire Munkácsi János kuruckapitány az egész ezredet ellene lázította és a kurucok az udvarbíró négy tiszttartóját elűzték vagy agyonverték.[11] Bizonyos nosztalgiával emlékezik a panasztevő udvarbíró az előző évekbeli *"német időre"*, amikor a német parancsnok hasonló esetben őt támogatta. A kuruc önkéntes már nem jobbágy, hanem katona, akit ha megvesszőztet az udvarbíró, fellázad egy egész ezred!

Persze a paraszt-nemesúr ellentétre a másik oldalról is akad példánk. Perényi Miklós brigád-generális arra kért engedélyt Bercsényi gróf főparancsnoktól, hogy azok a nemes önkéntes katonák, akik ezredeiben szolgálnak, megkülönböztetésül szines kendőt viselhessenek.[12] Bercsényi válaszát nem ismerjük, de Perényi kérelme egyértelműen jelzi, hogy a paraszti és nemesi önkéntesek minden megkülönböztetés nélkül szolgáltak a kurucoknál.[13]

Hadseregének látensen antifeudális beállítottságára alkalomadtán maga Rákóczi is, mint politikai tényezőre hivatkozott. Így pl. az 1710. március 8-án kelt kényszer-vagyonadó rendeletet, amely elsősorban a birtokos nemességet sújtotta, *"mint a csapatok által javasolt tervet"* tüntette fel,[14] s e szerint a vonakodókat hazaárulónak tekintik. A csalókról pedig úgy nyi-

---

9. RÁKÓCZI Ferenc: Vallomások, Emlékiratok. Budapest, 1979. 241. p.
10. VÁRKONYI Ágnes: Társadalmi fejlődés és az állami önállóság. Századok, 1976. 1040. p. – Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1711. Ed. ESZE Tamás. Budapest, 1955. 133. p. – SIPOS Ferenc: A Rákóczi szabadságharc előkészítése. Hadt. Közl. 1981. 43-72. p.
11. BÁNKÚTI Imre: Rákóczi hadserege, 1703–1711. Budapest, 1976. 110-111. p.
12. Perényi tábornok levele. OL G 28., V/2/c.
13. István N. KISS: Die soziale Struktur der Kuruzzenarmee 1703–1711. In: Festschrift O. Pickl. Eds. H. EBENER – W. HÖFLECHNER – H. J. MEZLER ANDELBERG – P. W. ROTH – H. WIESFLECKER. Graz, 1987. 296. p.
14. BÁNKÚTI: Rákóczi ... 1976. (11. jegyzet) 361-365. p.

latkozott: *"akik hamiskodnak, nem érdemlik meg, hogy pénzük megmaradjon"*! A rendelet konfliktus jellege szembeötlő.

A kuruc állam paraszti alattvalói és önkéntes katonái meg voltak győződve arról, hogy földesúr-ellenes törekvéseik egybeesnek Rákóczi programjával. Mint egyik beadványukban írták: *"Ő fensége pátense értelmében, akik fegyvert fogtak, felszabadulnak a jobbágyságból"*, illetve mint 1709 nyarán, egy későbbi folyamodványukban leszögezték: *"a Nemes Magyar Haza Szövetkezett Rendjeinek statutuma szerint, aki hadba vonul, megszabadul a függőségből"*![15] Persze a jobbágyság vágyait tükröző hit így nem volt igaz: Rákóczi programjában nem szerepelt az általános jobbágyfelszabadítás, csak a hajdú-szabadság. Az is csak az állandó zászló alatt maradó katonáknál, – de a jobbágytelek átengedése nélkül! Az értelmezésnek ez a konfliktusa világosan jelzi, hogyha a kuruc mozgalom nyílt osztályellentétbe csapott volna át, a nemzeti felszabadító küzdelemből jobbágyfelkelés lett volna. Rákóczi politikájának érdeme, hogy a nemzeti és vallási sérelmek előtérbe állításával a széthúzó társadalmi erőket a szabadságharc támogatására egységesíteni tudta.

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy a kuruc hadsereg kereteiben nyolc év alatt – hosszabb-rövidebb ideig – vagy 100 ezer önkéntes szolgált. A felszabadító harc sikeres terjedésének éveiben, 1703-1705-ben, minden tíz kurucból nyolc önkéntes jobbágykatona volt. Ez a sereg függetlenül vezetőinek akaratától, kihívást jelentett az egész magyarországi feudális rendszer számára. És az önkéntes katonák szervezete nemcsak néhány hónapig tartott, még a hanyatlás időszakában is ők alkották a haderő zömét. A kuruc hadsereg alapvetően antifeudális erőt testesített meg, amelyet Rákóczi politikája csak úgy tudott semlegesíteni és visszatartani, hogy az önkénteseknek azonnali szabadparaszti állapotot és adómentességet biztosított.

A Rákóczi állam népességének 1707. évi megoszlása 24 megyében a következő arányokat mutatta:[16]

Jobbágyok	154.673	család
Katonaparasztok	6.358	– " –
Polgárság	27.485	– " –
Nemesség	12-15.000	– " –
Összesen	200-203.000	– " –

Az 1.200 nemesi önkéntesen és a 8-9 ezer zsoldoson kívül a seregben egyidejűleg 40-50 ezer jobbágy-önkéntes szolgált. Ez a hatalmas katonatömeg, amint felesküdött Rákóczira, kiváltságos helyzeténél fogva, kiszakadt a feudális rendből. Jellemző módon Erdélyben, ahol a főurak ellenállása miatt Rákóczi nem tudta az önkénteseket táborába fogadni, olyan gyenge volt a kuruc haderő, hogy a fejedelemség védelmére magyarországi ezredeket kellett oda vezényelni.

A kuruc hadsereg alapvetően paraszti jellegénél fogva a tisztikar túlnyomó többsége, kivéve az ezredeseket és a tábornokokat, telkes jobbágyokból állt.

A munkácsi és szentmiklósi járás 1704. évi mustrajegyzéke szerint a 433 paraszti önkéntesből kilencen altiszti, tizen pedig tiszti rangot (főhadnagy, hadnagy, alhadnagy és zászlós) viseltek.[17] Szatmár vármegye három districtusában részletesen feltüntették az önkéntes kurucoknál a csapattestet és a rendfokozatot is. A krasznaközi járás 120 önkénteséből kilenc fő

---

15. BÁNKÚTI: Rákóczi ... 1976. (11. jegyzet) 489-490. p.

16. Az adatok a dicalis conscriptio alapján számítva (lásd a 7. jegyzetet). A családlétszámra nézve I. N. KISS: Ländliche und städtische Familienstrukturen in Ungarn während des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Ehe, Liebe, Tod. Eds. P. BORSCHEID – H. J. TEUTEBERG. 1983. 249-256. p.

17. HODINKA Antal: II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a *"gens fidelissima"*. Pécs, 1937. 5-39., 64. p.

zászlós, alhadnagy, főhadnagy és alkapitány. A nyíri districtusban kb. 300 jobbágykatonából 29-et jeleztek tisztnek: zászlós, hadnagy, adjutans, katonai bíró, főhadnagy és egy főkapitány. A harmadik, a fejérgyarmati járásban 364 önkéntes katonából 23 tisztet találunk, mint alhadnagyot, zászlóst, hadnagyot és századost.[18]

A kuruc kor hadrendi táblázataiból a tisztikar szervezetszerű, illetve tényleges létszámát egyaránt ismerjük. A lovassági, illetve gyalogsági ezredekben átlagosan 52-53 főtiszt szolgált. Számításba véve az 1707-es év 58 lovas és 26 gyalogos ezredét, a teljes tiszti állomány kb. 4.400 főből állott.[19] A tábornoki kart, az intendaturát, a tüzérséget, s néhány különleges egységet is figyelembe véve az összes tiszt számát 4.600 főre tehetjük.[20]

A Szatmár megye 3 járásából származó kb. 784 paraszti önkéntesből 61 személy, azaz 8,8 % tiszti rangban szolgált![21] Ha kivetítjük ezt az arányt az 1707-ben a kuruc hadseregben szolgáló önkéntesek tömegére (35 ezer fő) kiderül, hogy egyidejűleg a kuruc seregben kereken 2.800 jobbágyi eredetű tiszt harcolt. Tehát a tisztikar 60 %-a jobbágyi származású volt. A név szerint jól ismert grófi tábornokok alatt szolgáló hadnagyok és kapitányok zöme negyed- vagy féltelkes jobbágycsaládból jött! Pontos számot azért nem tudunk megadni, mert a tiszteknek jó egyharmadánál nincs bizonyítva a paraszti eredet. A külföldi zsoldosok idegen tisztjeit leszámítva – 100-200 fő – valamint a nemesi önkéntesekből kikerült kb. 250 tisztet, s végül a magasabb parancsnoki posztokat (tábornok, intendans, ezredes) betöltő mágnásokat és középnemeseket, mintegy 550 parancsnok nemesi származását tudjuk igazolni. Így még mindég kb. 1.000 olyan tiszti hely marad, amelynek birtokosai társadalmi helyzetüket illetően bizonytalanok. Ezeknek zöme feltehetően ugyancsak parasztokból, illetve kisebb arányban szegény nemesekből vagy polgárokból kerültek ki. Megállapítható, hogy az adatok szerint, a tiszti állomány kb. 60 %-a jobbágyfiakból és telkes gazdákból tevődött össze. Véleményünk szerint azonban a bizonytalan eredetűekkel együtt ez az arány a tiszti állomány 75 %-át is elérte. Vagyis a kuruc haderő tisztikarának zöme az önként harcra jelentkezett jobbágyokból került ki.

A paraszti származású tisztek abszolút túlsúlyának Rákóczi már 1703-ban a tudatában volt, amikor a következő elgondolkodtató megállapítást tette: *"Ezeket a tiszteket veszélyes sőt lehetetlen lett volna leváltani, hiszen jobbakat nem tudtam volna helyükbe állítani."*[22] Később, amidőn a csatlakozott mágnások és középbirtokos nemesek elfoglalták a vezető katonai posztokat, parasztszármazású tiszt már nemigen jutott kapitánynál többre, de azért Esze Tamásból, s Czelder Orbánból tábornok lett és több jobbágy-eredetű ezredesről is tudunk. A tiszántúli hadtest huszár-parancsnoka, Nyúzó Mihály 1706-ban még mint jobbágy lett ezredes és Rákóczi csak 1707 májusában emelte nemességre!

A kuruc hadsereg fennállása önmagában is alapvetően veszélyeztette a feudális rendszert. Sok tízezer jobbágyönkéntes állt fegyverben a csapatoknál, köztük több ezer paraszti származású tiszt. Ezek kikerültek a feudális rend szorításából, a földesúri és az állami adózás kényszeréből, ami nehéz szociális problémát, konfliktust jelentett a kuruc kormányzatnak. Az önkéntes kurucok nagy és meghatározó tömege a seregbe állva katonáskodó szabadparaszt lett. Rákóczi 1708-ban, a sárospataki országgyűlésen, azért ígért személyes szabadságot az önkéntes kurucoknak a háború utánra, mert a háborúban azok azt – katonaként – már úgyis élvezték.

---

18. A Szatmár megyei Krasznaköz, Nyír és Fejérgyarmat districtusok 1707. évi dicajegyzékei. Szabolcs-Szatmár Megyei lt. IV/A., 506. fasc. 2. No. 31-33.

19. Az ezred-létszámra vonatkozóan N. KISS I.: Az 1707. évi ... 1980. (5. jegyzet) 102. p.

20. A felsorolt kisebb alakulatokra nézve lásd: OL G 28 Rákóczi szbh. lt. 1707., V/2/2. 155., 163. és 357. p.

21. I. N. KISS: Die soziale Struktur... 1987. (13. jegyzet) 300. p.

22. RÁKÓCZI: Vallomások... 1979. (9. jegyzet) 215. p.

A felfegyverzett jobbágytömeg politikai súlyával és jelentőségével a kortársak messzemenően tisztában voltak. Így az önkéntesek szabadságának kérdésében a kuruc kormányzat elhárította a nemesség állandó beavatkozási kísérleteit, akik a katonákat vissza-jobbágyosítani törekedtek. Ennek egy fejezete volt a békepárti nemesi követek felkoncolása is 1707-ben Ónodon. Vagy pl. az 1709. évi újoncozási rendelet Nógrád vármegyében, amelyben elrendelik, hogy minden újoncnak jelentkezett jobbágyot földesura köteles felszabadítani![23]

Ezzel a társadalmi analízissel a Rákóczi kor nem minden kutatója ért egyet. Van, aki 1708 után a kuruc korszak társadalmi támogatásának egyértelmű hanyatlásáról ír és úgy véli, hogy *"a kuruc hadsereg lényegét tekintve a nemesség osztályérdekeit védő katonai erőnek tekinthető."*[24]

Hivatkozva az eddig felsorolt érvekre, csak két példát kívánunk még megemlíteni Rákóczi parasztpolitikájára vonatkozóan. Az egyik a már jelzett Perényi tábornok dandárjában történt, ahol a zsoldosként kiállított hatvani katonák, szolgálati évük lejártával, mint önkéntesek jelentkeztek a seregbe.[25] Tudniillik az önkénteseket megillető szabadság és kedvezmény a zsoldosokra nem vonatkozott.

A másik példa Rákóczi parasztpolitikájának érvényesülésére Nyírbátor oppidium esete, melynek parasztpolgárai kezdettől fogva, mint önkéntesek vettek részt a kurucháborúban. 1708-ig 56 önkéntest adott a mezőváros, de mivel 1708 nyarán az egész oppidium lakossága önkéntesnek jelentkezett, Rákóczi az egész népességet szabadparasztnak ismerte el és a települést kivette Szabolcs megye hatásköréből. Nyírbátor adómentes és saját törvénykezésű közösség lett, amit a nemesi megye vezetősége nem akart elfogadni; a parasztok megbízottját letartóztatták, Rákóczi kiváltságlevelét el akarták rabolni stb. A fejedelem szigorúan megintette a megyét[26] és közölte, ellenkezés esetén felségsértőnek tekinti őket, majd utasította Károlyi Sándort a mezőváros megvédésére. Nyírbátornak ekkor – 1710 nyarán – 114 önkéntese harcolt a kuruc seregben, köztük 6 tiszt.[27]

A kuruc önkéntesek szabadsága elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy a Rákóczi zászlaja alá állt jobbágy-*"miles"* azonnal szabadparaszttá vált, így mentesült a földesúri, illetve az állami adótól, s általában a megyei közigazgatástól. Ugyanakkor, mint a katonai mustrajegyzékek bizonyítják, a paraszti és nemesi önkéntesek minden megkülönböztetés nélkül szolgáltak együtt a kuruc ezredekben. Számítsuk még ehhez azt a körülményt is, hogy a tisztikar zöme ugyancsak a jobbágyságból jött. A fegyverben álló jobbágyok számára a hadsereg maga jelentette a széles bázisú *"szabadságot"*, amely élesen különbözött az otthoni, paraszti viszonyoktól. E helyzet konfliktusával mind a földesurak, mind a parasztok tisztában voltak.[28] Rákóczi parasztpolitikáját elemezve korántsem akarunk megfeledkezni arról a gyűlöletről, amit az idegen katonaság pusztításai és a vallási sérelmek miatti elkeseredettség váltott ki a tömegekből a Habsburg-kormányzat ellen, de azt tartjuk, hogy a parasztság szociális törekvése volt a szabadságharc döntő forradalmi tényezője, feszítő erejű társadalmi konfliktusa.

Alátámasztani látszik ezt a meggyőződésünket, Rákóczi utolsó üzenete kuruc csapataihoz és a szabadparaszttá emelt önkéntesek későbbi sorsa a szatmári béketárgyalások alatt és azt követően a 18. század első évtizedeiben.

Károlyi Sándor 1711 tavaszán indított béketárgyalásainak hírére a már Lengyelországban kiment Rákóczi Kukizo-ból drámai felhívást intézett csapataihoz 1711. április 18-án. *"... miu-*

---

23. Ráday Pál kancellár levele Rákóczihoz. Idézve MÁRKI Sándor: II. Rákóczi Ferenc. 1909. II. köt. 172. p.
24. BÁNKÚTI: Rákóczi... 1976. (11. jegyzet) 51., 87. és 298. p.
25. Perényi tábornok jelentéséből, lásd a 12. jegyzetet.
26. Rákóczi kancelláriájának leirata Szabolcs vármegyéhez. OL G 28. 1709., V/2/d. 507-512. p.
27. Báthor oppidum új conscriptioja 1710-ből. Szabolcs-Szatmár Megyei lt. IV/A. 1., fasc. 11. No. 26.
28. I. N. KISS: Die sziale Struktur... 1987. (13. jegyzet) 302. p.

tán jobbágy-nyomorúságotokat elhagytátok és hozzászoktatok a fegyverviseléshez – most, fegyverletétel esetén – éppen azon uraitok elnyomása alá kerülnétek vissza, akik ellen karddal a kézben oly hosszú ideig küzdöttetek, és újból ki lennétek szolgáltatva zaklatásaiknak, büntető vesszeiknek, s a végrehajtás okozta szenvedéseknek, jóllehet régen megszoktátok már azokkal fegyvereiteket összemérni."[29] Rákóczi, ha nem is akarta e szavaival fellázítani a kurucságot, világosan utalt parasztpolitikája lényegére: az önkéntes kurucok időleges szabadparaszti állapotára, a földesúri függésből történő kiválására és a szabadságharc lezárulásával őket újra fenyegető jobbágyi állapotra!

Bár ez a felhívás nem váltott ki robbanást a fáradt kuruc seregben, erősen hatott a béketárgyalást folytató Károlyi Sándorra és körére. A vitézlő rendnek az önkéntesek szabadságának kérdését a szatmári békében is tisztázni kellett. Károlyi kezdeményezésére a Pálffytól vezetett királyi bizottság 1711. április 27-én a következő szöveget iktatta a békeszerződésbe: *"Azok a fegyveresek, akik hivatalra (tiszti rang) méltónak bizonyultak, ne kényszerítsenek jobbágyá lenni, hanem szabadíttassanak meg a rendek és földesurak függéséből."* Mint a szövegből kitűnik, itt csak a jobbágyszármazású tisztek felszabadításáról intézkedtek. A következő napon, azaz április 28-án átfogalmazták a jelzett szöveget. *"Mindazok, akik nem nemesi származásúak, de valamilyen okból elismerték, hogy libertinusok, a jövőben is azok maradjanak, természetesen a földesúri jogok sérelme nélkül."* Ez a meghatározás már sokkal általánosabb és nem lehet úgy értékelni mintha kizárólag a tisztek védelmét szolgálná. Végül még egy nappal később, április 29-én Károlyi felvétette a békeszerződés szövegébe a katonaparasztok, a jászok, kunok és hajdúk kiváltságait is.[30]

Károlyi megértette a királyi biztosokkal, hogy állást kell foglalniuk Rákóczi parasztpolitikájával kapcsolatosan és nem szabad utat engedniük a rövidlátó földesúri reakciónak. Így az április 27-29-i tárgyalásokon sorra mentesítették a jobbágyi helyzettől előbb a kuruc parasztiszteket, a libertinusokat, majd a hajdú-típusú katonaparasztokat. Végül kimondták a békeszerződésben, hogy a jobbágykatonák általános amnesztiáját nemcsak az államhatalomnak, de a földesuraknak is be kell tartaniuk: *"a parasztokat a kuruc mozgalomban való részvételükért nem büntethetik meg földesuraik, hacsak nem akarják javaikat elveszíteni."*[31] 1711. június 15-én, amidőn a szatmári békességet követően a kurucok Munkács várát feladták, az egyességben kikötötték, hogy mind a tisztek, mind a legénység *"felszabadíttatnak minden földesúri kötöttségből."*[32] S Pálffy ezt az átadási feltételt – mint a gyakorlatnak megfelelőt – elfogadta.

Pálffy és Károlyi, mint a szatmári béke megalkotói igyekeztek minden szempontból tekintettel lenni Rákóczi parasztpolitikájára, s megkísérelték, hogy mindent megmentsenek, amit csak lehetett a kuruckori önkéntes parasztok kiváltságaiból. Később a szatmári békét az országgyűlés egészében törvényerőre emelte, bár egyes részletek hiányoznak az 1715. évi decretum szövegéből. A kuruc jobbágykatonák különleges helyzetére vonatkozó megegyezést azonban – az országos béke érdekében – mindenütt betartották. Azt, hogy mit értettek a kurucoknak, a katonáskodó jobbágyoknak a földesúri hatalomból történő felszabadításán, a békét előkészítő Károlyi 1711. április 12-i telepítő-, és kiváltságlevelében határozta meg: egy héttel Rákóczi Kukizo-i kiálltványa és három héttel a szatmári béke előtt!

A telepítőlevelet Károlyi Sándor, mint *"Rákóczi fejedelem szenátora, a Tiszán és Erdélyen túli országrész generálisa és főparancsnoka, valamint Szatmár megye örökös főispánja"* adta ki.

---

29. PULAY János: Szathmári békesség. Gróf Károlyi Sándor önéletírása. II. rész. Pest, 1865. 383-384. p.

30. Károlyi szövegére és értelmezésére nézve lásd HECKENAST Gusztáv: A jobbágykatonaságra vonatkozó végzés a szatmári békeokmányban. In: A Rákóczi szabadságharc vitás kérdései. Vaja-Nyíregyháza, 1976. 65-68. p.

31. ACSÁDY Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Budapest, 1898. 677. p.

32. PULAY J.: Szathmári békesség... 1865. 485-587. p.

Hivatkozva a rövidesen kötendő békére, felszólít minden kuructerületen tartózkodó tisztet és közlegényt, hogyha kedve van rá telepedjen meg birtokain. A bevezető részben Károlyi utal rá, nehogy hűségesen kitartó katonái, *"akik gyakran voltak kénytelenek egymást vigasztalni", "most megcsalatkozzanak és hálátlansággal vádolják őt".*[33] Felhívja tehát őket, hogy a békekötés és a császárra letett hűségeskü után, *"akinek csak kedve van hozzá, a megadott feltételek mellett, telepedjék meg birtokán"*! E feltételek szerint mind a tisztek, mind a jobbágykatonák felszabadulnak (libertinusok lesznek), a rendelkezésükre bocsátott telek után sem földesúri adót, sem robotot nem kell adniuk! Az évi 1 talléros ún. földesúri cenzus csak jelképes értékű; a kuruc telepesnek pusztabérletért ugyanannyit kell fizetni, mint a többi szabadparasztnak. A még a kuruckormánytól megigért (1708) *"felszabadítás a földesúri kényszerből"* a hajdani kuruc generális, később császári altábornagy birtokain ezzel megvalósult! A Károlyi birtokok központi urbáriumaiban 1723-ban és 1738-ban tömegesen találkozunk szabadosokkal, akik csak évi 1 talléros megváltással tartoznak; ezek voltak az 1711 után felszabadult és letelepített volt önkéntesek. Mennyiben terjedt el a parasztkatonák felszabadítása és letelepítése más mágnások dominiumaiban is? Ezt még további kutatásnak kell tisztáznia.

A kuruc hadsereg utolsó mustrajegyzékeinek tanúsága szerint 1710 végén a kb. 15 ezer fős állomány[34] többsége (8-9 ezer) még mindég az önkéntesekből, s újonnan toborzott kurucokból állt. Ez a jobbágytömeg az akkori Magyarország – Erdély, Horvátország és a Bánát nélkül – kb. 400 ezer parasztcsaládjának 2,0-2,5 %-át tette ki. Ha csak a többször említett központi kuruc államterületet nézzük, akkor az érintett, azaz felszabadult önkéntesek aránya a családok 5 %-át is elérte.

Figyelembe kell azonban vennünk azt a körülményt, hogy a telkes jobbágy, ha személyes szabadságot kapott is, telke a földesúr tulajdona maradt. A libertinussá lett paraszt 1711 után így vagy elvándorolt falujából, vagy megegyezett volt földesurával, hogy taxás, vagy conditionárius állapotban visszakapja telkét vagy új helyen kisérel meg bérelt földet szerezni.

A felszabadult jobbágykatonák nagy része így, hacsak nem volt már szabadon bérelt vagy vásárolt földje amin gazdálkodhatott, szabad, de földnélküli parasztként tért vissza falujába. Ez ugyan nem volt olyan fokú kiváltság, mint amit az önkéntesek a kuruc hadseregben élveztek, de sokkal kedvezőbb volt a földesúri függésben élő jobbágyok országszerte viselt állapotánál.

---

33. Károlyi Sándor telepítési felhívására Bánkúti Imre hívta fel a figyelmemet, amit ez úton is köszönök. Az eredeti okmány címe *"Anno 1711. aprilis 12. Comes Alexandrus Károlly Mareschallus Generalis personas militares, tam officiales, quam gregarios, partibus Rakoczianis, adhaerentes praesentibus urbaliaribus invitat, ut proxima pace concluenda in Suis Bonis, qui velint condescendere et incolatum assumere possint, sub insertis conditionibus"*. OL Károlyi lt. P 396., Acta Politica Ser. V. 12. Ápr. 1711.

34. I. N. KISS: Die soziale Struktur ... 1987. (13. jegyzet) 298. p.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Horváth Lajos

JOBBÁGYKÖZSÉGEK EGYMÁS KÖZÖTTI ÖSSZEÜTKÖZÉSEI HATÁRAIK MIATT PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYÉBEN A 17. SZÁZADBAN

A falubírónak és testületének legfőbb feladatai közé tartozott a község határának az őrzése és védelme. Őriztetnie kellett a falu földjét az utolsó barázdáig, a rajta lévő termést egy szem gabonáig az emberi és állati kártételek ellen és védenie mindazokat a jogokat, amelyeknek a falu a birtokában volt.

A 17. században a török hódoltság alatt szenvedő Pest-Pilis-Solt (PPS) vármegyében az ismert háborúk mellett dúlt egy *"ismeretlen"* háború is, amely a jobbágyfalvak határaiért folyt. A Habsburg és török hatalom korlátozott és akadozó működése a két birodalom határvonalai mentén kedvezett ennek a lappangó népi kisháborúnak. Ezt a mélyben zajló, eddig kellőképpen nem vizsgált folyamatot igyekszünk az alábbiakban bemutatni.

1. A jobbágy községek erőszakos akciói, hatalmaskodásai

1/ a. Határjelek áthelyezése, meghamisítása és elpusztítása

A jóltermő földek, értékes erdők, mezők és legelők megszerzésének sűrűn gyakorolt módja volt a határjelek titkos áthelyezése, vagy elpusztítása. A jogos vagy jogtalan határfoglalások, határkiigazítások a 17. században napirenden voltak és csak a 18. század rendezettebb viszonyai között csillapult el ez a népi mozgalom. A határmódosítások során először a nemkívánatos határjeleket elhányták, elszántották, betemették, ellopták, eltörték, kiégették majd újakat hoztak létre önkényesen, a felettes hatóság, a vármegye, a török ítélete és tudta ellenére vagy anélkül.

Bag és Aszód között a hármas határfa *"ketteit kivesztették, de az helyét az Tanúk most is megh ismerték, a harmadikat is környül vágták, hogy meg száradgyon"* - foglalták jegyzőkönyvbe 1651-ben. A Püspökhatvan és Tótgyörk közötti határárokban volt egy kő, emlékeznek rá a tanúk 1651-ben, de eltűnt. Más tanú szerint *"az határ keőis ott volna a berekben, de az mint az után értette, ki akarták venni az Püspökiek, de nem vehették ki, hanem az végében el törték"*, egy harmadik tanú szerint pedig ellopták.[1]

File Albert, a váci püspök ispánja tiltakozott PPS vm. hatósága előtt 1652. július 14-én, mert amelyik határdombot felhánytak egyik nap a püspökhatvani-tótgyörki határon, azokat a

1. HORVÁTH L. (1981) 66., 78., 92., 101., 103., 109., 110. sz.

tótgyörki bírák másnap leromboltatták. Aszód és Bag határán 1654-ben említenek egy valamikor hármas határfát, de közülük az egyik leégett, egy másik helyen mind a három körte méta kiégett. Ugyanitt egy tövisbokor is határdomb volt, de a bagiak kiirtották és a dombot felszántották.[2]

Tótgyörk lakói 1661-ben önkényesen áthelyezték a Püspökhatvannal közös határjeleket. Garay István, 80 éves tanú vallotta 1668-ban, hogy *"az püspök hatvany buzák közt két határ volt, az egyike Gyürky, az másik Püspök hatvany. Az Terek no ky menvén azon határra azt kérdete, a püspök hatvany Szücz György nevő embertül, ky hánta el ezen határokat, azt felelte azon ember, hogy eő és az eő ekéje, az kyre tudomást tettenek az Gyürkyeik, vette eszében, hogy nem jól beszél, örömest megh taghadta volna, de késső volt."*[3]

Ravaszabb módja volt a föld-szerzésnek a terület nevének a megváltoztatása, hogy a rá vonatkozó korábbi birtokjogi iratok érvényüket veszítsék. Ez történt a Tura és Hatvan között fekvő, egykori középkori falu, Szentgyörgy esetében, melynek neve a 17. századra Szentgyörgyhalma lett, végül már csak Halom – akarva, akaratlanul? – és egy 1657-es tanúkihallgatás során már senki se emlékezett arra, hogy ez egykor falu, sőt búcsújáró hely volt. Később más tanúk mégis azt vallották, hogy *"Sz: György Pusztának, hogy az füzes között Hatvan felől vagyon az Telekje, vallja azt is és úgy hallotta, hogy az mostani Turaj Malom Sz. György földön volna, vallja azt is és ugyan szemével látja, Sz: György között és Parócza között az Turaj Patakban egy rakás kő volt, az mölljet elrekkentettek, de nem tuggya mellik Sz: Egyház köve volt, Paróczáyé avagy Sz: György."* Egy másik tanú szavai szerint: *"Sz: Györgynek az Sz: egyháza az Rekettyésben volt, de az Törökök Hatvanban hordották."*

Vagyis a templom is, mint vitán felül álló bizonyítéka egy egykori falunak, eltüntetendő volt, hogy birtokjogi per során, a bizonyítási eljárásban ne legyen felhasználható. Vajon nem ez az egyik oka – amellett, hogy a templom köveit építőanyagnak használták fel –, hogy Pest megye területén százával tüntek el a pusztatemplomok, még az alapjukat is kitermelték a 16-17. században?[4]

Szelídebb formája volt a csalásnak a határkijelöléskor az összesereglett tanúk etetése-itatása a kedvezőbb vallomások megszerzésének szándékával. PPS vm. hatósága vizsgálatot folytatott egy ilyen ügyben 1661-ben, amikor a kérdések egyike így szólt: *"Tudgyáké az bizonyságok, hogy az Szadaiak az magok bizonysági közzül sokakot meg részegitvén úgy járták az határokat, és részegen esküttették is."*

Előfordult olyan eset is, amikor a két szomszéd falu között a határok sértetlenül a helyükön maradtak, mégis az egyik fél megkárosította a másik határát. A hévíziek 1654 előtt malmot építettek, gátakat emeltek, minek következtében a hévízgyörkiek rétjei kiszáradtak. Egy tanú szerint olyan súlyos volt a helyzet, hogy ha a malom állandóan fenn fog állni, akkor Hévízgyörknek el kell pusztulnia. A malmot valószínűleg lebontották, mert ezután már nem fordul elő a forrásokban.[5]

1/b. Idegen tárgyak, állatok és termés birtokbavétele, megsemmisítése

A szomszéd község határában áttévedt, vagy szándékosan átment jobbágy ebben a határvillongásos világban nem lehetett biztonságban. Munkaeszközeit, szekerét, ökreit, lovait stb. kockáztatta, hogy elveszik tőle valódi vagy vélt kártételei címén zálogba vagy kártérítés fejében. Se szeri, se száma az ilyen eseteknek a 17. századi forrásokban.

---

2. Uo. 115., 138., 139., 141., 158. sz.
3. Uo. 244. sz.
4. Uo. 153., 159. sz.
5. HORVÁTH L. (1987) 127. sz. ill. HORVÁTH L. (1981) 135. sz.

Egy váraszói (Heves vm.) jobbágy fejszéjét vették el a kállóiak 1616-ban, amikor a mácsai földről a disznók átszaladtak a kállói határba. Egy sződi ember vallotta 1652-ben, hogy a gödöllői-babati határon *"fellyül penig nem mertünk hálni Szada felől, mert féltettünk az fejszéinket az szadaiaktúl, hogy el veszik, még csak tűzre való fát eyelre sem mertünk vágni."* Egy másik sződi jobbágy 1659-ben vallotta, hogy a babati-szadai határon a szadaiak elvették fejszéiket és fadöntő láncaikat.[6]

A csői határon elhajtott disznók esetére még 1636-ban is jól emlékeztek a tanúk. Lovakat és marhákat hajtottak el erőszakkal az acsai határból 1639-ben, a püspökhatvani határról ökröket tartottak vissza 1652-ben stb. A rátótiak bérelt babati földjéről áttévedtek az ökrök a szadai dinnyeföldre, ahonnan csak váltságpénz ellenében adták ki azokat. A kiváltáskor a szadaiak a kárvallottaknak alaposan megmutogatták és elmagyarázták a határt. Ezzel szemben a szadai disznókat a fótiak kapták el és meg is ették. Máskor a szadaiak akarták behajtani a fótiak juhait és a juhásznak két sajtot kellett adnia büntetésből.[7]

A határbeli termés, az erdő fájának elhordása, birtokba vétele, vagy elpusztítása is rendszeresen a határvédelem módjai közé tartozott. A veresegyháziak 1648-ban elégették az ikladiak szénáját. Az aszódiak elvitték a szénát 1649-ben olyan helyről, amelyiket a bagiak is a magukénak tartottak. Nem ártott hát az olykor túlzott óvatosság sem, ha valaki szénakaszálni kívánt. A romhányi bíró vallotta 1653-ban, hogyan jártak el 1639 táján szénakaszálás ügyében: *"az én Bíróságomban az Török Úr bé hivatván Budára, aszt mondotta énnekem, no, úgymond, Lőrincz Bíró nyilván tudod aszt, hogy most az fü igen szüken termet, hogy Szénának Buda körül szerét tehetnénk, hanem meny el haza, és mond meg a Falunak, hogy mennyenek el az Györkey földre, és kaszállyanak én számomra szénának való füvet, mint hogy én bírom Teörök részrül Györkét. Mindazon által, hogy az magyar részreöl valami bántódástok ne következzék, mennyetek el Gyarmatba Almásinéhoz, és jelencsétek megh az én parancsolatomat. Én asztán azon alkalmatossággal fel mentem Gyarmatba, és az Teőrők Ur parancsolattyát megh jelentettem Almásiné Asszonyomnak, az ki Tutora volt és inspectora akkoriban Egri István Urnak, szabadon hagyott az magyar részrül az Török Ur számára való kaszálláson az Györkey földön, mind azon által Almásiné Asszonyomis intimálta minekünk, hogy minek eleötte oda mennénk kaszálni tehát az eő kegyelme Ispányához, Császár Gergelyhez el mennyünk Mácsára, és azon szabados megh fogja mutogatni az Györkey határt, az hol kaszállyunk; mely Szabadoshoz el menvén másod magammal, Csoka Orbánnal, azzal mentette magát, hogy semmi uttal ki nem mehetne akkor, lévén Váczra való uttya az Teörök parancsolattyára, hanem mennyetek reá az Györkey földre és az mint az viz folyás Vácz feleől bé jön addigh kaszállyátok az Rétet.*

Az mikor azonban a kaszállásnak ideje el jött volna az mi kaszássaink az Rétben addigh bé nem állottanak, hanem mentenek Püspök Hatvanyában, és az ott lakó Bíró és Püspök Hatvaniak ki menvén az Györkei földre magok mutogatták megh az Réteket, és úgy kaszállottuk az füvet az Teörök Ur számára."[8]

Előfordult az is, hogy az arató munkások nem engedelmeskedtek gazdájuk utasításának, mint például a bagi Kósa Mihálynak, aki az aszódszentkereszti földről akarta áthordatni a gabonakereszteket. Olykor azonban mégis muszáj volt engedelmeskedni, amint Horváth Lukács galgagutai jobbágy vallotta 1654-ben: *"Bagi András Pap, hogy Bagon lakott, egész falustul erővel kihajtott bennünket, és úgy hozatott volt el velünk, az víz érnek túl ugyan az rendrül két szekér szénát, mellyért az Aszód Szent-keresztiek eleget nehezteltenek; de ugyan megcselekedtette velünk: mivel hogy hatalmas ember volt."*[9]

---

6. Uo. 97., 118., 119. sz. ill. HORVÁTH L. (1981) 124. sz.
7. HORVÁTH L. (1981) 66., 72., 117., 120. ill. HORVÁTH L. (1987) 97., 108. sz.
8. HORVÁTH L. (1981) 92., 99., 127. sz.
9. Uo. 141. 143. sz.

Besnyő (Máriabesnyő) határát a szentlászlói jobbágyok szinte egész falustul sértették meg, mikor a férfi lakosság nagyobb része megrohanta ott a dinnyeföldeket és a termést elhordta a vitás határ miatt. A szadaiak szintén egész *"falujul"* vágták a babati erdőben a fát 1658-ban, mivel azt magukénak tartották. A gödöllői-szadai határvita során a gödöllőiek nem tudva megvédeni saját szőlőiket, még a töveket is kiásták és biztonságos helyre telepítették a szadaiak elől 1658-ban.[10]

1/c. Egyéni és közösségben végrehajtott, munkaeszközökkel és fegyverekkel való összecsapások

A jobbágyfalvak határvitáinak fojtó légkörében sokszor súlyos fenyegetések és káromlások hangzottak el, amelyek közül – sajnálatunkra – csak keveset rögzítettek a források.

A püspökhatvani Huszka Péter imigyen fenyegette meg a mácsai Laczik Mártont: *"hogy valaki elsőbben a vidékiek közzül kapáját az határ hányásra be vághja, azonnal azt a fejszével agyában vágom."* Mi ellen Laczik egyenesen a megyehatóság előtt tiltakozott 1652. július 14-én. Ugyanezen a napon a tótgyörki bírák kijelentették, hogy File Albert, a váci püspök Sápon lakó ispánja *"böczületünk ellen szóllott Törvény kivül"* a határok ügyében, vagyis becsületsértést követett el.

Hegyi Mátyás györki jobbágy a püspökhatvanianknak azt mondta 1653-ban: *"Tót bestye kurva fiak megh nem elégszenek a sokkal, de bizon a kevéselis megh köl elégedni."* Amivel egyrészt mély bölcsességet árult el, másrészt kimerítette a nemzeti közösség megsértésének a tényét.

Egy mácsai-tótgyörki szópárbaj így hangzott 1655-ben: *"hány fejetek, hogy azt az hatalmassághot mertétek cselekedni a mi saját földönkön?"* Mire felelte a györki Barát Mihály: *"ha annak utána is illyen dolghunk esnék, hogy marhánkot el akarnátok hajtani s birnék veletek, mind egészen Mácsáigh vághnálak, s vernélek benneteket."*

Mindszent puszta használatától birtokosaik eltiltották a versegieket PPS vm. generális congregatioja előtt ilyen szavakkal: *"Valakit rajta kaphatnak el hajtatják s hozhatják."* Egy romhányi jobbágyot 1668-ban barátilag így figyelmeztetett egy öregember: *"által mennyetek az hydacskán, mert ezek az beste lélek kurva fiay püspök hatvaniak majd minden marhátokat bé hajtják az hídnak, de alól ne félj, mert az Gyürky határ."*[11]

Mácsa, Zsidó (Vácegres), Szilágy, Acsa és Püspökhatvan jobbágyai 1629-ben Györk és Almás pusztákon *"zord télidőben fegyveresen tartózkodtak és elrejtőzködtek az említett birtokokon, majd azokat elfoglalták, feldúlták és lelegeltették 12.- forint kárt okozva."* A kállóiak *"puskás kézzel lesték"* 1637-ben a mácsaiak disznait, hogy áttévednek-e a határon.[12]

Egy *"villongó földön"* kötözték meg és verték meg a tótgyörkiek a fancsali jobbágyokat és egy mácsait, ahogy 1657-ben vallották. A püspökhatvaniak a vármegye végzésével határkiigazításra érkező vármegyei embereknek 1658-ban fegyveresen megjelenve nem engedélyezték az új határdombok felhányását. Egy 1668-ban kelt vallomás szerint a püspökhatvaniak *"el foglalták és puskás kézzel oltalmazták az makkon járó sertéseket is azon Gyürki határon"*, melyet maguknak követeltek.

Nem bírva nyugalommal és türelemmel Eghri István földesúr a györki-püspökhatvani határvitát 1653. augusztus 20-a táján a balassagyarmati hajdukkal megerősítve saját györki jobbágyait rákűldte a püspökhatvani határra, ahol férfiakat fogtak el és hurcoltak el. Mindez csak annak a megtorlása volt, hogy korábban a györki asszonyokat és leányokat szénatakarás

10. HORVÁTH L. (1987) 87., 90., 92., 107., 115., 119. sz.
11. HORVÁTH L. (1981) 115., 127., 145., 151., 244. sz.
12. Uo. 60., 124. sz.

közben a püspökhatvaniak megfogták és elvitték. A szebbik nem elrablása némileg menti a súlyos megtorlást.

Még ettől is furább eset volt az, amikor PPS vm. szolgabíráját, Kandó Jánost egy határkiigazítási kísérlet alkalmával 1668-ban a püspökhatvaniak véresre vertek egy egyébként is komor helyen, az *"in loco vulgo Fekete Péter temetése és hányása táján"*. A vármegye embereivel vívott kisebb csete-patéban a falu szinte teljes férfilakossága részt vett.[13]

A török kiűzése után is még előfordultak ilyen esetek, alkalmasint most már német katonaság igénybe vételével. 1697. szeptember 20-a körül a gödöllői és isaszegi jobbágyok saját községi vezetőikkel az élükön, megerősítve 16 német lovaskatonával rárontottak Pécel területén a Szilas völgyre és onnan a termést elvitték.[14]

2. A községi határok védelme

2/a. A lesők, a határkerülők, a fegyveres őrség

A saját és a szomszéd község határának, állatai mozgásának figyelésére a 17-18. században is a les, lesés szavakat használták a jobbágyok. Nem más ez, mint a középkori királyi, földesúri lesők (speculatorok) foglalkozásának a továbbélése a nép között. A jobbágyközösségek *"cselédei"*, alkalmazottai között mindig is ott voltak a határkerülők, a csőszök és a lesők. A község tehetőssége határozta meg, hogy hány embert alkalmaztak ezekre a feladatokra. A szegényebb települések természetesen itt is hátrányban voltak gazdagabb szomszédaikkal szemben.

PPS vm. északi dombos részein, a dombságon számtalan Leshely, Lestető, Leshegy stb. helynév él még manapság is ezeknek a leséseknek az emlékeként. Nagyon reménytelen vállalkozás volna azonban ezeket a helyneveket a paraszti lesések, a vadászattal kapcsolatos megfigyelések és a végvári vitézek katonai hírszerzése szempontjából szétválogatni. Annál is inkább, mivel a domborzati viszonyok állandósága következtében a parasztok, az úri vadászok és a végvári harcosok, de még a török hódítók és német megszállók is ugyanazokat a leshelyeket használhatták.

A lesők és határkerülők többnyire felfegyverezve (fejszével, fokossal, karddal, pisztollyal és puskával) végezték felelősségteljes munkájukat. A 17. században területünkön virágjában lévő parasztvármegye fogta össze községi és magasabb egységekbe a paraszti fegyvereseket, s ily módon a jobbágyközség fegyverforgatásra alkalmas egyénei nemcsak a rablók, a dulók, a prédók, a portyázó törökök és a fosztogató végváriak ellen voltak felhasználhatók, hanem a szomszéd község ellen vívott határkonfliktusokban is. A parasztvármegye szervezetének és katonai erejének egységes fellépését éppen ezek az akut, vagy hosszantartó határbeli ellenségeskedések akadályozták és bénították meg, most nem beszélve a parasztságon belüli társadalmi ellentétekről.[15]

A lőfegyverek beszerzése pedig kölcsönösen megterhelte anyagilag a jobbágyokat. A Surány várához tartozó acsai és csővári emberek Szelepcsényi György esztergomi érsekhez, a nádori jogkört gyakorló királyi helytartóhoz, ilyen minőségben PPS vm. főispánjához írt levelükből érzékletesen bontakozik ki ennek a fegyveres világnak szörnyű nyomorúsága. Így panaszkodnak a parasztvármegyére: *"hogy amikor allá és visza mellyekis el akarnak menni, minketis hassonló képpen magogal együtt alá menni kinszeritetnek, vagy birsák alatt, lovokon puskás kézzel parancsolnak jámi, ha azü parancsolatjok szerint nem mehetünk mingyárást kiz*

13. Uo. 127., 128., 132., 142., 145., 183., 243., 244., 245. 247. sz.

14. HORVÁTH L. (1987) 111., 116., 118., 123., 197. sz.

15. SZAKÁLY F.: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. passim.

birságot vesznek mirajtunk, evvel busitnak és untatnak, kárositják bennünket, mely dolog aminékünk nehéz, ezekrülis nagyságod menekezen bennünket, mint az allá való járástül, mind pedik mód nélkül való birságolástül. Lovatis erültetnek venni bennünket, hogy vegyünk, akinek egy eke marhája, ökre vagyon, abülis hogy el agyuk, úgy veszük Lovat, puskátis hasonló képen parancsolják venni, aztis nagy birsággal, hogy akinek egy marhája nincsen, 1 tehene vagyon, 2 avagy 3, annakis az egyiket el agya, úgy vegyen puskát a szegin ember, aki pedik gyermekes ember, az ollyannak nehéz, az Gyermekeit ihen hagyja, puskát vetetnek vile."[16]

2/b. A határpontok különleges és titkos megjelölése

A határdombokra állított megmunkálatlan vagy megmunkált kövek is felfoghatók úgy, mint különleges tárgyak, hiszen sokkal több volt mindig is a jelöletlen határdomb vagy gödör.

A határkövekre olykor jeleket vésték, többnyire keresztet, a kereszténység legelterjedtebb jelképét. Ily módon apellálva az esetleges határsértő vallásos érzelmeire. A püspökhatvani-györkei határon említenek egy Kereszteskövet (1612, 1651, 1652, 1653, 1660, 1668, 1673), s ha elfogadjuk Mátyássy Mihály acsai jobbágy 1668-ban tett vallomását, akkor ez a Kereszteskő közel 100 évig volt a helyén. 1598-ban mintha már meglett volna, 1673 után azonban eltűnik a forrásokból. A kállói-versegi határon is ismernek egy követ *"Mindszenti egyháznak keresztese"* néven (1653). A györki-püspökhatvani határon említenek egy Lúdlábas követ (1673), melyet azonban már korábban *"ki ástak és el sikkasztottak"*.[17]

Sajnos, írásos köveket nem ismerünk PPS vm. területéről, de a híres vörsi kő (Somogy m.) és a bulkaszii emlék (Bács-Bodrog m.) bizonyítják, hogy ilyenek már az Árpád-korban is voltak.[18]

Természetesen a határfák megjelölése is szokásban volt. Az ecskendi erdőn *"voltak jegyzett fák"*, *"vagdalt fák"* az 1620-1630-as években. Említenek egy *"hasított"* fát 1651-ben a püspökhatvani-györki határon. Ez a módszer abból állt, hogy a fa kérgét lehasították egy függőleges csíkban, emiatt a fa nem pusztult el, de jól látható, maradandó heg keletkezett rajta.[19]

A legáltalánosabb keresztény jel, a kereszt felkerült a fákra is, olykor nem egészen keresztényi cselekedetek következtében. Györkről 1668-ban lovaskatonák lovakat és szarvasmarhákat hajtottak el vitás határok miatt, eközben kijelölték a megbízójuk által helyesnek tartott határt is. A tanú látta *"az keresztetis egy fán, mellyet a katonák kardal, vagy pallossal pro signo kivágtak Gallam mellyet lévő szántóföldek közt"*.[20]

A határfákra elhelyezett (?) képekről, amelyek mindig befelé néztek, a megvédendő falu határára felügyeltek tekintetükkel, nagyon csekély adattal rendelkezünk. Csak sejtjük azt is, hogy keresztény szenteket ábrázoltak. Legtöbbjük valószínűleg Szűz Máriát. Isaszegen a katonapallagi Képesfánál találkoztak még 1919-ben is a bujdosó, volt vöröskatonák a községből élelmet és váltás fehérneműt éjjel hozó rokonaikkal.[21]

A legizgalmasabb kérdés azonban a határdombokra, póznákra állított határszobroké. Ez egyrészt összefügg a pogány kun sírszobrok átalakult funkciójú továbbélésével, másrészt a keresztény szentek szobrainak óvó-védő szerepével és nem utolsó sorban a népi kő- és fafaragó művészettel.

---

16. HORVÁTH L. (1981) 253. sz.
17. HORVÁTH L. (1981) 54., 109., 113., 124., 125., 190., 239., 244., 269., 271. sz.
18. MNL, 2., 489.
19. HORVÁTH L. (1981) 110., 124., 245. sz.
20. Uo. 248. sz.
21. HORVÁTH L.: Katonák a Galga és a Rákos vidékén 1918 - 1919. Gödöllő, 1989. 122., 126. sz.

Éppen PPS vm-ből, Izsákról ismerünk megbízhatóan egy *"Kun kép"* elnevezésű, huszárviseletben ábrázolt férfi-szobrot. (Ez mellesleg arra is figyelmeztet, hogy a nép által *"képnek"* mondott ábrázolás lehet háromdimenziójú is.) Egészen biztosan határjelként használták a 18-19. században. Máshol *"jászképet"* emlegetnek, így Jászfényszarunál 1801-ben. A kérdés csupán az, hogy a népvándorláskori kamennaja baba-k késői utódainak tekinthetők-e ezek az egykori szobrok.

Fodor István a kérdésre már igenlő választ adott: *"A temetőből, a falu közeléből azonban lassanként kiszorultak, s határjelként enyésztek el végképp."*[22] A magunk részéről ehhez azt szeretnénk hozzátenni, hogy a keresztény temetkezésekre áttérő kun közösségek (család, nemzetség, szomszédsági község) pogány rítusú temetőiket még egy darabig őrizhették az ősök iránti tiszteletből. A kereszténység nyomására, kényszerűsége alatt pogány temetőiket végül feladó rokonok egy kis ravaszsággal az ősök sírszobrait úgy menthették át az időben, hogy új – nem kifogásolható – funkciót találtak nekik. A felszámolásra ítélt pogány temetőből csak át kellett ültetni a szobrokat a határdombokra, arccal a kun falu felé fordítani, hogy szemeikkel vigyázzanak arra. Ilyen másodlagos felhasználásban azután zavartalanul továbbélhetett még az egykori fa és kő ősbábuk faragásának és állításának lappangó értelmű szokása. És ahogy a kunok eredeti viselete felcserélődött a honunkban szokásos ruházatra, a szobrok viselete is megmagyarosodott.

A középkori magyarországi (és európai) falu kivezető útjain az útra néző helyzetben keresztek álltak csupaszon, vagy Jézus testével. A 17-18. századtól már apró kápolnácskák is megjelentek az utak mentén a népi vallásosság fellendülésének jeleiként, de még a 19. század végén is ájtatos cselekedetnek számított ilyeneket állítatni, saját pénzen. Ezek óvták a falut, a vándorokat és az útonjárókat. Nem a határvonalon álltak, mégis védelmező szerepük volt, mintegy ideológiailag. Ilyen volt a Réti Mária Kistarcsán a Kerepesre vezető gyalogút mellett, a Szent János szobor Bagon stb. Különösen Nepomuki Szent János szobrai terjedtek el PPS vm-ben, ezek többsége a patak partján, hidak közelében, hidakon állt, tekintve, hogy a szent vízben lelte halálát és a *"vízenjárók"* érdekében fejtett ki védelmező szerepet.[23]

Az pedig már végképpen a messzi idő homályába és a föld mélyébe vész, hogy a határkövek, határdombok alá különböző tárgyakat szoktak elrejteni titkon. Ezek azt a célt szolgálták, hogy a határdomb, határkő megsemmisítése, ellopása, elszállítása esetén a határsértők nem veszik észre azokat az apró, olykor szúró, vágó élekekel, hegyekkel rendelkező tárgyakat, amelyeket jóelőre rejtettek az objektum legaljába.

Tanúvallomások alkalmával azután a sértett felek úgy bizonyították igazukat, hogy az elfuvarozott határdomb helyén a jelenlévő hatóság szeme láttára kiásták az igazi határdomb helyén azokat a tárgyakat, amelyeket előre felsoroltak a hivatalos közegnek. Sajnos, ilyen esetre 17. századi írott forrásból nem tudunk példát hozni. De Mesterházy Károly veresegyház-ivacsi avarkori faluásatásán az 1980-as évek elején többen jelen voltunk a Veresegyház-Mogyoród határkő kibillenésekor, amelyik egy avar objektum fölött helyezkedett el. Aljában törött síküvegek, törött késpenge helyezkedett el, mindegyik tárgy vágó éllel rendelkezett! Vajon milyen szemléletbeli, eszmei összefüggés rejlik itt a népvándorlás- és honfoglaláskori sírokban található, s a halott hasára tett fém szúró-vágó (törött sarló, törött kés stb.) eszközökkel?[24]

---

22. FODOR I.: Lehettek-e kun sírszobrok Magyarországon? In: A Jászkunság kutatása 1985. Kecskemét – Szolnok, 1987. 3-10. p.

23. HORVÁTH L.: Kerespestarcsa története. Kerepestarcsa, 1988. 352. p. és uő. Bag története. Bag, 1982. 143., 224., 229. p.

24. MESTERHÁZY K. – HORVÁTH L.: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. Archeológiai Értesítő 1983/1 112-114. p. – A 3. számú lelőhelyről van szó.

2/c. Különleges hullák (rabok, zsiványok stb.) betemetése a határdomba

A határdombok helyhezrögzítését, érinthetetlenségét és babonás védelmét nagy mértékben biztosította és fokozta, ha azokba emberi hullákat, netán híres rabokat, zsiványokat temettek bele. Így a határdomb egyben sírrá is vált és mint ilyen, messze elriasztotta magától a 17. századi embereket, megbolygatásához, elhordásához már a csak igazán kegyelettelen, vallástalan, babona nélküli és elvetemült emberek foghattak hozzá.

A püspökhatvani és györki határ járásakor 1651-ben említik először a *"Fekete pörös erdőt"*, mellette 1668-ban a *"Fekete Péter temetése és hányása"* nevű határdombot, amelyik arról kapta a nevét, hogy korábban ezen a helyen öltek meg egy Fekete Péter nevű embert, akit azután beletemettek a határdombba (határhányás). Elég komor és szerencsétlen hely lehetett, mert itt verték véresre Kandó Jánost, PPS vm. szolgabíráját a püspökhatvaniak, amikor az itteni határokat akarta felülvizsgálni.[25]

A szadai-veresegyházi határon volt egykor a *"Török rab temetése"* nevű határdomb. Egy török rabot itt vertek agyon és tetemét beleásták az új határdombba, amellyel földet foglaltak el a veresegyháziak a szadaiaktól, mivel ők fizették meg a vérdíjat a töröknek. A törökök rabja, aki a kiváltáshoz szükséges pénzt igyekezett összekoldulni, minden bizonnyal magyar ember volt. Ezt látszik bizonyítani, hogy még ma is a veresegyházi szájhagyományban a Varga-temetés helynév, amelyik ma már csak nagyjából lokalizálható és Szadán a Varga, Vargán út földrajzi név, amelyik a hely felé vivő gyalogutat jelöli manapság. Feltételezzük tehát, hogy a törökök szerencsétlen rabja neve Varga volt. Mostanságra az *"érthetetlenné"* vált helynév köré kisebb legenda rakódott. Valamilyen okból a Vargáék háza lesüllyedt a föld alá, mindnyájan meghaltak, de nem porladóan most is ott ülnek a szobában az asztal körül, előttük arany és ezüst edények. Ezeket volna jó kiásni, ahogy mondják.[26]

Pécelen a Szárhegyi dűlőben található a Bai (Bay) temetés a dűlő legmagasabb pontján. Itt egy Bai nevű kondást vertek agyon és temették el. A sír határdomb jellege bizonytalan.[27] Ejtése manapság *"Baj temetés"*, eredeti értelme elhalványulóban, úgy értik, hogy a temetés nagy baj. Valószínűleg minden temetés az. Ha ez igaz volna, akkor számtalan *"Baj temetés"* vagy *"Temetés baj"* földrajzi névvel kellene rendelkeznünk, de hát ilyenek nincsenek.

3. Jogorvoslat keresése a vitás határok ügyében

3/a. A magyar hatóságoknál

A határsérelmet szenvedett falu közösségének több út is állt a rendelkezésére, hogy érdekeit védve, jogorvoslatot keressen és nyerjen. Mindenek előtt levélben, vagy küldöttek útján jelentették a határ elfoglalását saját földesuruknak, aki jogszerűen járva el, tiltakozott a vármegye következő gyűlésén (generalis congregatio, particularis congregatio, sedria). Az írásos jobbágyi jelentést olykor mellékelte a vármegye számára készült beadványhoz, s ha nem, akkor azt rendszerint elhelyezte családi levéltárában. A földesúr tiltakozását általában a másik falu földesura viszonttiltakozása követte. És ez így ment, akár több évtizedig is. Szada és Gödöllő határai ügyében a két egyázi földesuraság (a váci püspökség és a nagyváradi káptalan) valamint Hanvay Ferenc és örökösei között a per majdnem száz évig

25. HORVÁTH L. (1981) 109., 243. sz.

26. PmL, VPGL, limbus, Veresegyház és Szada közötti határjárás 1743. december 12-én.

27. PESTY F.: Pest - Pilis - Solt vármegye és kiegészítések. (Közreadja Bognár András) Szentendre, 1984. 276. p.

tartott. Nem kívánjuk ezt a fajta processzust most illusztrálni, a példák ezrei megtalálhatók PPS vm. közgyűlési jegyzőkönyveiben.[28]

A község fordulhatott közvetlenül a vármegye hatóságához is személytelenül címezve, vagy a főispán-nádor (olykor az esztergomi érsek, mint a nádori jogkör gyakorlója), az alispán, a szolgabíró nevére címezve. Ezek a panaszlevelek, tiltakozások, kérelmek, folyamodványok megtalálhatók a vármegye közgyűlési jegyzőköynveihez kapcsolódó fondokban. Különösen sok van belőlük az *Instantiae sine resolutione* sokat mondó elnevezésű fondokban.[29]

Nincs tudomásunk róla, hogy jobbágyközség írásban fordult volna a parasztvármegyéhez határvita ügyében. Legalábbis ilyen forrást még eddig nem sikerült találnunk. Mivel azonban a parasztvármegye fegyveresen is beavatkozott határvitákba, különösen a behajtott állatok esetében, nincs kizárva, hogy a parasztvármegye is *"felsőbbségként"* járt el ilyen esetekben.

Ritkán függelmi sor teljes figyelmen kívül hagyásával, mellőzésével a jobbágyközség fordulhatott bárkihez, akitől segítséget remélt és várhatott sérelmei orvoslása ügyében. A kerepesiek egyenesen a kassai Kamarához fordultak saját váradi káptalani ispánjuk ellen 1585. február 28-án kelt levelükben, igaz, nem határvita kérdésében.[30] Az aszódiak a budai kamarai adminisztrációhoz küldték levelüket 1702-ben a tizedszedők túlkapásai ellen.[31]

Nem utolsó sorban a jobbágyközség fordulhatott végvári kapitányhoz, alkapitányhoz, mezei seregvezérekhez, a környéken dúló bármilyen hadsereg tábornokához, ám a katonai vezetőktől érkezett a legkevesebb segítség, méltányolás és kártérítés a falu számára. Hiszen az ilyen alkalmakkor panaszlott szénahordást, állatelrablást, gyújtogatást és falurombolást éppen a beosztott katonák követték el.

3/b. A töröknél, a "törökösség" vádja

Határviták ügyében a magyar jobbágyközségek a török hatóságokhoz sorozatosan a tizenötéves háború (1593-1606) után fordult csak. (A török hódítás első fél évszázadából legalább is kevés adatot találunk erre nézve.) Czeglédy István, ócsai prédikátor, korábban nyársapáti tanító vallotta 1584-ben, hogy a nyársapátiak *"falujul el indultak"* a törökhöz a ceglédiek ellen a határvita ügyében.[32]

A török bírák igénybevétele a 17. század közepére olyan méreteket öltött, hogy az 1659:13. tc. már kénytelen volt a török hatóságokhoz való bárminemű fordulást eltiltani. E törvény alapján azután a községek, a földesurak, és egyéb személyek és kommunitások *"törökösséggel"* voltak vádolhatók, ami súlyos büntetést, olykor halálos ítéletet is vonhatott maga után. A kettős hatalom viszonyai között a községek egyre többet azért fordultak a török hatóságokhoz ügyes-bajos dolgaik elintézése végett, mert azok, keleti módon, többnyire annak adtak igazat, aki többet fizetett, vagy több ajándékot vitt.

Még a törvény megalkotása előtt, 1646. augusztus 6 táján a fóti jobbágyok maguk mellé véve sződi, mogyoródi, rátóti, veresegyházi, szadai, gödöllői és kerepesi jobbágyokat, Alag

28. BOROSY A.: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. I-V. Bp., 1983-1987. passim.

29. Uo. I. kötet előszavában felsorolva.

30. HORVÁTH L. (1988) 73. p.

31. HORVÁTH L. (1983) 58. sz.

32. ÉRI I.: Cegléd és Nyársapáti határvillongásai a XVII. sz. végén. In: Adatok Nyársapát történetéhez. Cegléd, 1958. 17-18. p.

pusztára kiszálltak, oda kihivták a budai *"kihaját"*, kethüdát török sereggel együtt és Alagot Fóthoz akarták csatolni.[33]

Még az is előfordult, a budai pasa állítása szerint, hogy 1673-ban mintegy tíz Pest megyei falu küldöttei a budai diván előtt tettek panaszt a szokatlanul terhes magyar adóztatás elien.[34]

Állandó félreértések forrása volt az a tény, hogy PPS vm. *"hódolt esküdtjei"*, akik Vácott, Tordán (Szentendrei sziget) és Fóton a török birodalomban laktak, előzetes engedélyt kellett kérjenek, amikor török területen hajtották végre a Füleken (a királyi Magyarországon) székelő megyehatóság utasításait, például határviták ügyében.

PPS vm. sedriája 1659. január 16-án arról tájékoztatta Wesselényi Ferenc nádort, egyben a vármegye főispánját, hogy Egry Márton és István nem a török hatalmával rendezte el Györke (Tótgyörk) és Püspökhatvan határait, hanem csak a vármegye végrehajtó közegei számára engedélyt szerzett működésükhöz a töröktől.

Szegedy Ferenc váci püspök 1667. június 23-án PPS vm. hatósága előtt ugyancsak megvádolta Egry Mártont törökösséggel, aminek valami alapja kellett legyen, mert 1668. november 7-én egy tanú azt vallotta, hogy a györkei-püspökhatvani határnak egyik részét *"a török felhányatta."*[35]

Alulról nézve tehát a *"törökösség"* olykor kényszerű szükségszerűség volt a kettős hódoltságban, amelyet nyilván csak a magyar nemzetrészek felszabadításával lehetett végérvényesen megoldani. Mivel a század második felére elvadult végvári katonaság sűrűn és sok esetben alaptalanul vádolta a községeket törökösséggel sarcolásai során, ami több esetben mély felháborodást keltett. A törökkeli összecsapást kerülő, a nép nyakán élősködő és erőszakoskodó végvári vitéz nem volt népszerű a kettős hatalom igájában senyvedő és pusztuló nép között. 1681-ben füleki katonák tértek be Aszódra és azonnal követelőzni kezdtek, a bírót szidalmazták, a nőket fogdosták és megkezdték a kamrák feltörését. Mikor a községet törökösnek nevezték, betelt a pohár. Megkondultak a harangok vészt jelezve, s az összefutott emberek rátámadtak a katonákra szerszámokkal és lőfegyverekkel is, valóságos utcai harc fejlődött ki. Az ablakokból lövöldöztek a helybeliek az utcán kerengő katonákra, leterítették a strázsamestert és lovát, a strázsamester azonban túlélte sebesülését. Egy aszódi ember is halálát lelte ebben az összecsapásban. Később tettét a község a megyehatóság előtt leginkább avval mentegette, hogy a katonák az aszódiakat törökösöknek nevezték.[36]

3/c. "Jogszerzés" területre a török halott-adó megfizetésével

A jobbágyközségek földszerzésének a szomszédos községtől volt egy sajátos lehetősége és módja a török hódítás korába. A török adórendszer egyik eleme, bevételi forrása ugyanis a meghalt, megölt ember után szedett díj, bírságpénz volt, azon az alapon, hogy az elhalálozás következtében megkárosult, vagy megkárosították az állami kincstárat. Kezdetben csak az erőszakos halált halt rája után kellett fizetni, később azonban minden halottra kiterjesztették ezt az adónemet.

PPS vm. Füleken székelő hatósága 1668-ban alapos vizsgálatot folytatott a vasvári béke óta (1664) a törökök által elkövetett békebontások, jogsértések és túlkapások feltárására. Ennek során a gödöllőiek vallották, hogy ágyban, párnák között meghalt embereik miatt is

33. HORVÁTH L. (1987) 98. sz. és HORVÁTH L. (1988) 74. p.
34. SZAKÁLY F.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 340. p.
35. BOROSY (1983 - 1987) 526. sz., ill. HORVÁTH L. (1981) 228., 234., 244. sz.
36. HORVÁTH L. (1981) 296., 298., 301.. 302. sz.

díjat hajt be a török uruk, pénzben és állatokban. A bagiak egy kútbaesett és belefúlt gyermek miatt is díjat fizettettek a törökök az atyjával stb.[37]

Ebből az adónemből és szokásból következett, hogy a határba talált, főleg idegen hullák után magának a községnek kellett a díjat megfizetnie. A fizetés elkerülése végett a halottakat sokszor, többnyire éjjel átcsempészték a másik falu területére, hogy annak kelljen a díjat lerónia. Ugyanennek az elvnek, tételnek – akié a terület, az fizet – a megfordításával – aki fizet, azé a föld – *"jogosan"* lehetett határrészeket megszerezni a fizetésképtelen szomszéd falutól, vagy azáltal, hogy a szomszéd község időben előbb fizetett a török hatóságnak, vagy azáltal, hogy pénzzel kisegítette a szomszéd községet egy darab föld fejében. A török adóhivatal, kezében lévén a pénz, nemigen kutatta, hogy az illetékes fizetett-e. Így állt elő az a gyakorlat és furcsa helyzet, hogy aki fizetett, az lett az illetékes.

Magyar végváriak török katonát *"vágtak le"* az országúton Acsa és Guta között 1652-ben, mire a gutaiak hírvivőt küldtek az acsai bírákhoz, hogy vigyék el a török hulláját, mert az acsai földön fekszik.[38]

A veresegyháziak – valamikor 1668-1686 között – hozzájutottak egy darab szadai földhöz eképpen: *"Az Török rab temetése és ugyan ezen Rabért bírnak a Vörösegyháziak az szadai földet olly formán, hogy az török világban mivel egy Török Rab ezen hellyen agyon veretet és az török Uraságh azon török rabnak díját kérvén praetendálván, mivel szadai lakosok szeginsigek miat aztat nem fizethettek, azért Vörösegyháziak bézt alkalmatossabbak lévén azon rab díját meg főzették az Török Uraságnak, állítván, hogy azon emberölis az ő földeken és határokon történt, noha valóságossan szadai határon eset és történt, csak hogy az szeginysig miat és az Diának meg nem fizetisivel azon darab határ ugyanezen okbül az Vörösegyháziakal el fogaltatot, hallotta ellenben, hogy idő jártában azon 40 forintot is régi szadaiak meg fizettek Vörösegyháziaknak."*[39]

Ez a török adónem átszűrődött a magyar népi jogszokások világába is. Másként nem tudjuk értelmezni azt az esetet, amikor Végh Urbán gödöllői ispán – tévedésből? – a szadai földön úgy megverte a szadai csordást 1630 körül, hogy az bele is halt sérüléseibe. Egy tanu szerint: *"Az szadaiak kedvét kereste Vég Urbán, és elégetis fizetett Vég Urbán miatta."* Vagyis a szadai csordás Szada község alkalmazottja lévén, halálával a község károsodott meg – új csordást kellett fogadni! – tehát a községet illeti a kárpótlás, az *"ember díja"*.[40]

A civil élet mellett az *"ember díja"* jogszokás feltűnik a magyar végváriak, a *"magyar iszpájáik"* világában is. A csővári határban a váci törökök levágtak öt bozóki és korponai katonát 1667-ben. Bajtársaik a csővári szabadoson akarták megvenni a halott vitézek díját, ami ellen Egry Márton Csővár földesura élénken tiltakozott PPS vm. hatósága előtt.[41]

4. A községhatárok, határviták és a földrajzi nevek

Mint látjuk a 17. században – és nem csak akkor – rendkívül fontos volt a faluközösségek számára saját határaik épen tartása, megvédése a támadások ellen, netán gyarapítása újabb földterületekkel. Így nem csodálkozhatunk rajta, hogy a községhatárok, határviták, a hozzájuk kapcsolódó cselekmények és események – már a honfoglalás korától kezdve – maradandó nyomot hagytak a földrajzinév-anyagban.

---

37. PURJESS I.: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények 1958. passim.

38. HORVÁTH L. (1981) 78., 126., 139., 143., 147., 244. sz.

39 PmL, VPGL, limbus. Tanúvallomások a veresegyházi szadai határ ügyében 1743. december 12-13.

40. HORVÁTH L. (1987) 118., 123. sz.

41. HORVÁTH L. (1981) 233. sz. és BOROSY (1983 – 1987) 1086., 1110. sz.

Természetesen a vonatkozó földrajzinév-anyag hihetetlen bősége zavarában még Pest megye területéről sem vállalkozhatunk a 17. századi forrásokban felbukkanó földrajzi nevek teljességre törő bemutatására. Mindössze néhány, a határvitákhoz kapcsolódó tipusát szeretnénk felvillantani.

A falvak területeinek elválasztására a szántóföldek között műveletlenül hagyott földcsík szolgált. Ez volt a mesgye, vagy megye ősi határjel fajta. Egy magyar népmesében Virág Péter táltosfiú egyhetes korában erejét próbálandó kimegy az anyja kertjébe. *"A kertben volt egy nagy mezsgyefa, elkezdett avval birkózni. Meghajtotta a nagy fát."* Másodjára *"meghajtotta a fát derékben"*. Harmadjára *"azt a nagy óriásfát a mezsgye tövinél meghajlította"*. Mesgye (1673, Acsa-Csővár), Juharos mesgye (1636, Acsa-Csővár).[42]

A török hatóságok által, nem a nemesi megye közbenjöttével kijelölt és felhányatott határdomb – különlegességénél fogva – természetesen a Törökhányás nevet kapja, amelyet még 32 évvel a török uralom után, 1718-ban is így emlegetnek Szada-Gödöllő határán.[43]

A huzamosabb ideig vitás föld két falu között felveszi a peres, pörös jelzőt tulajdonnevébe. Peres kisrét (1649, Aszód-Bag), Peres föld, Peres rét (1653, Püspökhatvan-Györk), Peres oldal (1669, Püspökhatvan-Györk), Fekete peres erdő (1651, Püspökhatvan-Györk), Peres föld (1700, Acsa-Csővár).[44]

A szadai-gödöllői határon 1658-ban egy hármasfát Vég Urbán fájának is hívnak, mert az alatt verte halálra Vég Urbán gödöllői ispán a szadaiak csordását. Az erőszakos és *"győztes"* ispán neve a határjel új nevévé vált, új névadás inditéka lett. Ezúttal ellentétben más földrajzinevekkel, amelyek esetében az áldozat, a halált szenvedő neve szokott rögzülni.[45]

Már említettük a határban, a határon megölt emberek betemetését a közeli határdombba elrettentés céljából. Az ilyen helyek és határdombok többnyire tulajdonnevet nyernek az illető személynevéből alkotva: Fekete Péter erdő, Fekete Péter széle, Fekete Péter temetése és hányása (1668, Püspökhatvan-Szilágy), Török rab temetése (1743, Veresegyház-Szada) és Varga temetés, az utóbbi valószínűleg az előbbi határdombnak a másik neve. Igenigen ősi helynévtípus lehet, ha meggondoljuk, hogy Kül tegin felirata (732) a 716-os események között említi a *"Tonga tegin temetése"* nevű helyet, ahol csatát vívtak. Vajon Tonga *"batur"* temetése dombja nem határdomb volt-e nemzetségi vagy törzsi területek között?[46]

Irodalom

Horváth, 1981. = HORVÁTH L.: A Galga-mente történetének írott forrásai a török hódítás korában 1526–1686. Aszód, 1981.

Horváth, 1983. = HORVÁTH L.: A Galga-mente történetének írott forrásai 1686–1711. Aszód, 1983.

Horváth, 1987. = HORVÁTH L.: Gödöllő történetének írott forrásai 1325–1711. Gödöllő, 1987.

Horváth, 1988. = HORVÁTH L.: Kerepestarcsa története. Kerepestarcsa, 1988.

MNL = Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp., 1979.

PML = Pest Megyei Levéltár

42. ILLYÉS Gy.: Hetvenhét magyar népmese. Bp., 1979. 38-39. p. és HORVÁTH L. (1981) 66., 268. sz.

43. PML, VPGL, Metalia 1633–1754. No. 67.

44. HORVÁTH L. (1981) 97., 109., 128., 247. sz. ill. HORVÁTH L. (1983) 51. sz.

45. HORVÁTH L. (1987) 108. sz.

46. HORVÁTH L. (1981) 110., 243., 244. sz. ill. PmL, VPGLm limbus. Veresegyház–Szada határjárása 1743. december 12-13. és A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY Gy. Bp., 1986. 67. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Hajdú Lajos

A "KEGYETLENKEDŐ" FÖLDESURAK ELLENI PEREK ERDÉLYBEN (1765-1780)[1]

A felvilágosult abszolutizmus reformtevékenysége az erdélyi nagyfejedelemségben valamivel előbb kezdődött meg, mint Magyarországon. Elsősorban azért, mert itt az udvar számára kedvezőbbek voltak az erőviszonyok, nem kellett olyan nagy ellenállást leküzdeni, mint az anyaországban. E reformok 1763/64-ben az Állandó Táblák (Tabule Continuae) létrehozásával indultak. Ezek az erdélyi és partiumi megyékben, valamint a székely székekben a bíráskodás és igazgatás regionális szervei lettek és – nevükhöz illően – állandóan tevékenykedtek, de tagjaikat nem a közösség választotta (mint annakelőtte történt), hanem az uralkodó nevezte ki.[2] Ezt hamarosan követte Mária Terézia leirata a guberniumhoz, amely előírta, hogy az államhatalom szervei, főképpen az Állandó Táblák gátolják meg a jobbágyok elnyomását, elsősorban azért, hogy *"az élő kincstár megőrzése a jobbágyok elnyomásának és kivándorlásának megakadályozásával hatékonyan biztosíttassék"*. A királynő elrendelte: a földesurak jobbágyaiktól nem követelhetnek meg több robotot (vagy egyéb szolgáltatást), mint amennyit a törvények és a királyi döntések meghatároznak; megtiltotta azt, hogy a földesurak elnyomják jobbágyaikat és kegyetlenkedjenek velük szemben; kötelezte az Állandó Táblákat, hogy a tudomásukra jutott földesúri túlkapásokat gondosan vizsgálják ki, indítsanak pert az ilyen személyek ellen és – ha bűnösnek találják őket – *"mások elrettentésére"* szabjanak ki rájuk szigorú büntetéseket.[3] A gubernium azt is elrendelte, hogy az Állandó Táblák negyedévenként tegyenek jelentést arról, hogy a megjelölt időszakban kik ellen indult *"kegyetlenkedés"* (saevities) miatt eljárás, milyen stádiumban van a per, ha pedig már befejezték – mi az ítélet.

Az 1764. április elején kiadott királyi rendelet végrehajtásáról azonban az udvar október végéig nem kapott semmi tájékoztatást, ezért október 25-én dekrétumban szólította fel a guberniumot a jelentések megtételére. Ez kellemetlenül érintette a főkormányszéket, amely körrendeletet adott ki az Állandó Táblákhoz, megállapítva, hogy azok ugyan *"a kívánt cél elérése érdekében nagy buzgalommal, ügyesen dolgoznak"*, de vannak rendelkezések, amelyek végrehajtása nem felel meg az uralkodó intenciónak. Közéjük tartozik a jobbágyrendelet is. Nem tudni (vagy késedelmeskedés vagy figyelmetlenség miatt), hogy indult-e valamilyen eljárás a jobbágyaik ellen visszaéléseket elkövető földesurak ellen, ilyenekről a *"nagy buzgalom"* ellenére egyetlen jelentés nem érkezett be. Dörgedelmes figyelmeztetéssel él a főkormányszék: a múltra (az elmúlt félévre) vonatkozó jelentéseket azonnal terjesszék fel, a

1. E tanulmány egy nagyobb (Erdély bírósági szervezetének tevékenységét elemző) munka része.
2. Létrehozásuk körülményeiről lásd HAJDÚ Lajos: *"Az állandó táblák (tabulae continuae) létrehozása Erdély megyéiben és a székely székekben, 1763/64."* Jogtörténeti Tanulmányok, VI. k. Bp., 1986. 119-133. p.
3. Lásd OL, B-2: 160/1764, valamint F-64: 678 és 928/1764.

jövőre vonatkozóan viszont negyedévenként tegyék meg jelentésüket. Jobbágypanaszok alapján azonban a gubernium azt is megállapította, hogy a lakosság nem ismeri eléggé a rendeletet. Így azt is előírta a főkormányszék, hogy a rendelkezést ismertessék meg újra a jobbágyokkal, magyarázzák meg az uralkodó intencióját, világosítsák fel őket, hogy a földesurak elnyomásával szemben az Állandó Tábláktól védelmet kapnak, ha valakinek panasza van urával szemben, bizalommal fordulhat ehhez a szervhez.[4] Ez megtörtént, ennek ellenére évtizedeken át gondok voltak az Állandó Tábláknál, a jelentések gyakran nem érkeztek fel, vagy semmitmondóak voltak, de az is előfordult, hogy alaptalan panaszokkal, ezek kivizsgálásával és megítélésével kellett a táblának ideje jelentős részét eltöltenie.

Mi ellen emeltek panaszt a jobbágyok? Az esetek túlnyomó többségében a mértéktelen robot, egyéb jogtalan szolgáltatások, ingatlanból való kivetés és ingóságok elvétele miatt, de sokszor fordult elő az is, hogy sok mindenért emeltek panaszt, mint Belső-Szolnokban a bátoni jobbágyok tették földesasszonyuk, br. Dujardin Józsefné ellen. Panaszolták a mértéktelen robotot, amely annyi, hogy *"gyakorta maguk vetés nélkül marattak"*; ezen felül *"kegyetlen időkben, rossz utakkal és annak nehéz voltával nem törődve vecturáztatott* (fuvaroztatott – H. L.) *véllek Szamosújvárra kereskedés végett fát szállíttatott."* Az úrnő azonban nem feledkezett meg az apróságokról sem, *"zabot, tyúkot, csirkét huzott rajtok a szolgálaton felyül, sőt azoknak cselédgyeit* (családtagjait – H. L.) *is vexálta; a szolgálaton felyül kendert, lent nyütetett, ásztatott, tiloltatott, heheltetett* (gerebeneztetett – H. L.), *etseteltetett* (fésültetett – H. L.) *minden esztendőkben, etzetnek való gyümöltsöt, csipkét, magyarót szedetett, úgy több eféle munkákat is vitetett véllek végben és semmi szolgálatban nem imputálta* (nem számította ezt be – H. L.), *sőt ha nem tselekedték, meg büntette őket"*. A megye Állandó Táblája hosszú (később elemzett) eljárás után meghozta ítéletét: *"A Méltóságos Incatta* (vádlott – H. L.) *Asszony, mint a Királyi Kegyelmes Rendelések nyilvánvaló által hágója 200 magyar forintra ítéletett."* Ezen felül a bíróság kötelezte a bárónőt a törvénytelenül kizsarolt termények (vagy értékük) visszaadására és a bátoni jobbágyok költségeinek és fáradozásának (fatigium) megtérítésére is.[5]

Hasonlóan összetett a megyesfalvai (Maros-szék) jobbágyok panasza, amelyet a trónörökösnek, a későbbi II. Józsefnek terjesztettek elő. Ők is a földesuruk, gr. Lázár Antal által megkövetelt sok robotot kifogásolták elsősorban, de a szék Állandó Táblája úgy ítélte meg, hogy panaszuk alaptalan, bár *"gyöngyvirág*[ot] *szedni, kendert nyűni, gyomlálni, tehénfejni, rostállni, buzát szemelni s több efféle apróság udvari dolgokra is gyakorta szokta őket applicalni"* (alkalmazni). A földesúr azzal mentette magát – és ez a per folyamán be is bizonyosodott –, hogy e jobbágyi kötelezettségek régtől fogva szokásban vannak e birtokán. A nyáron szokásos mértéktelen (több mint heti 4 napos) robotot a gróf azzal magyarázta, hogy a tőle kapott kölcsön kamatjaként ezt a parasztok maguk vállalták, meg azért, mert a berekben egy legelőt adott marháik részére és a több munka elvégzésében az is szerepet játszott, hogy a földesúr ennek fejében megengedte jobbágyainak: *"saját hajóval járhassanak által a Maroson"*. A bíróság ez esetben elfogadta a gróf védekezését. Elutasította a panaszbeadvány 6. pontját is, amely szerint nem adott ételt és ruhát a kúriájába berendelt jobbágyoknak, illetve gyerekeiknek. A tanúk azt vallották, hogy ez nem igaz, a földesúr udvarából *"jól megruházva néhányan elszöktenek és ma is kalandozóban vagynak"*. Ugyancsak sérelmezik a parasztok, hogy ősszel a gróf nemcsak elhajtatja a vetésbe tévedt jószágot, hanem agyon is lövi, ezt tette 2 borjúval, egy kancával és a Gyuri cigány disznajával is. A Tábla úgy ítélte meg, hogy ez jogtalan és a kárt a grófnak meg kell fizetnie. A tilalmasban talált jószágért kirótt taksa megfizettetése viszont jogszerű lett volna, annál is inkább, mert ismeretes *"a medgyesfalvi lakosoknak a' vetésben és más tilalmas helyeken magok marhájokkal gyakorta véghez vinni szokott szántszándékos kártételek."*

4. OL, F-46: 2594/1764.
5. B-2: 106/1773.

A jobbágyok legsúlyosabb vádja földesuruk ellen azonban az volt, hogy a gróf *"közülük sokakat annyira megvert és kínzott volna, hogy amiatt két holnapokig is ágyban kelletett feküdniek."* A tárgyalás során bebizonyosodott, hogy ez valóban így volt, sőt egyes tanúk szerint néhányan a verés következtében meg is haltak. A gróf azzal védekezett, hogy ezeket *"szófogadatlan nyakasságokért, tolvajságokért és egyéb tetemes praevaricatiokért* (jogsértésekért – H. L.) *kellett megvernie vagy veretnie."* A bíróság ezt még elfogadta volna, de úgy ítélte meg, hogy a mértéket messze túllépte s kegyetlenkedéseiért a holtdíj (mortuum homagium)[6] megfizetésére ítélte. Az ítélet előírta azt is, hogy *"azon megveretett embereknek is ez után legitimálandó törvény felett való szenvedéseket 's testek megrontatása miatt következett dologbeli hátramaradásokat megfizetni tartozzék nekik."*

Ugyancsak megvádolta az ügyész (Maros-szék alkirálybírója) a grófot azzal is, hogy Báts Vaszilt (aki a falu jobbágyainak panaszait a trónörökösnek átadta) megverte, ezt azonban bizonyítani nem lehetett, mert a megverettetésen csak az elkövető és a sértett volt jelen és a vádlott állítólag azért alkalmazta sajátkezűleg ezt a szankciót Bátts-csal szemben, mert az erdőről kevés fát hozott, pedig egész napját e feladat végrehajtásával töltötte. Akadtak ugyan tanúk, akik szerint a földesúr verés után mondogatta: *"Jók vattok instanciát adni, de a szolgálatot nem viszitek igazán véghez"*, ezeket azonban a Tábla a gróffal szemben elfogultnak ítélte, ezért e vádpont alól felmentette.

Az elsőfokon meghozott ítélet azonban a korabeli Erdélyben jóformán soha nem volt végrehajtható a számos perorvoslati lehetőség miatt (ezekkel később foglalkozom). Így történt ebben az esetben is. A gróf perújítással élt, tehát a Tábla újra elővette az ügyet, csak most a szerepek megcserélődtek. Gr. Lázár lett a felperes, az alkirálybíró az alperes. Az újabb tárgyalás után a Tábla felmentette a grófot a lelőtt jószágok megfizetésének kötelezettsége alól, elfogadta védekezését, azt t. i., hogy ezek betegek voltak, ő pedig meg akarta védeni nyájait a fertőzéstől és előtte utasítást adott már a tulajdonosaiknak, hogy vigyék el a beteg jószágokat. A Tábla úgy ítélte meg, hogy ilyen előzmények után a károsok *"azért, ha jószágaik meglövöldöztetnek, tulajdonítsák magok vakmerőségének"*. A vérdíj megfizetése alól azonban nem mentette fel, nem fogadta el, hogy a földesúr okkal verette meg embereit: *"Mert kell vala a Felséges Ordinatiokhoz* (rendelkezésekhez – H. L.) *magát mindenekben szabni és nem maga hatalmából verettetni, hanem törvény uttyán büntetni."*[7]

A földesúr vagy tisztje ellen indult pernek ezer más oka is lehetett: gyakori panasz, hogy dologidőben az egész háznépet robotoltatják heti 4 napon át (úgy, hogy a család 12 napot dolgozik); az is mindennapos jelenség, hogy a földesúr saját borának kimérésére kötelezi a jobbágyokat – minden fizetség nélkül, és ha a rossz bor nem kél el, velük fizetteti meg az árát; gyakori az is, hogy a parasztok azért tesznek panaszt, mert 1 mérő aszaltszilva, 40-50 font hársfakéreg leadására kötelezik őket; viszonylag sokszor kifogásolják és tartják törvénytelennek a legkülönbözőbb karácsonyi ajándékok (karácsonyi tyúk, zab stb.) megadását, vagy a malac-, illetve báránytizedet (ami gyakran azt jelenti, hogy 3-4-5 malac, illetve bárány közül egyet már át kell adni a földesúr részére). Ugyancsak sűrűn fordul elő, hogy a földesúr a jobbágynak házát, szántóföldjét vagy rétjét veszi el, esetleg összes ingóságával együtt. Szintén gyakori az, hogy a földesurak valamely jobbágyuk szökése esetén egyik családtagjukat (rendszerint anyjukat) bebörtönözik, hogy emberüket visszatérésre kényszerítsék, de az sem ritka, hogy a szökés meghiúsítása érdekében vagyoni biztosítékot követelnek jobbágyuktól, s amíg ezt meg nem adják, börtönben tartják esetleg veretik (puhítják) is őket.

E korszak a kastélyok, udvarházak építésének virágkora Erdélyben, ezért gyakran foglalkoznak az Állandó Táblák olyan jobbágypanaszokkal, hogy nekik kell (főleg a kastély-

6. Ez Erdélyben nem nemes esetében 40 Ft.

7. B-2: 1084/1775.

hoz közellakóknak) eltartaniok hónapokon át a mesterembereket, iparosokat. Ugyancsak gyakori, hogy a szolgálat hanyag ellátása miatt az úr elveszi jobbágya lovát, birkáit (vagy egyéb jószága) elvételével bünteti a pakulárt, aki nem *"akadályozta meg"*, hogy a földesúr valamelyik birkája a legelőn elpusztuljon. Sokszor azért indul meg a per a megye (szék) bírósága előtt, mert a földesúr későn hajtja végre a tizedszedést, s ezért a falu parasztjait jelentős kár éri, de az is oka lehet a panasznak (Küküllőben pl. Turóczi Lajos ellen), hogy a legjobban termő földek dézsmáját kiveszi a földesúr, majd elrendeli, hogy a többiek is ugyanannyi gabonát, kukoricát adjanak, holott nekik kevesebb termett.

Sok a panasz azért is, mert a földesurak nem engedik meg (vagy csak külön fizetség ellenében) jobbágyaiknak a makkoltatást, vagy az erdei legeltetést és a tilalom ellen vétőket a disznók egy részének *"elkobzásával"* és levágásával büntetik. Zsigmond Farkas, Ajtai Sámuel, Dinnyés István és Kiszely Sándor zentelkei (Kolozs-m.) provizorok azért kerültek bíróság elé, mert a tilalmas gerebenesi erdőből behajtottak 14 disznót, ezeket egymás között elosztották és levágták, ellenértéküket pedig nem voltak hajlandók a károsultnak megfizetni, holott *"az ilyen jószágot csak három napig lehet visszatartani"*, utána át kell adni a megyei tisztek kezeihez. Ezért a Tábla – a kár megtérítése mellett – pénzbüntetésre ítélte őket (ennek kétharmadát kapta volna a bíróság). A tiszttartók azonban perújítással éltek és az új tárgyalás során bizonyították, hogy a földesurak egyezséget kötöttek a környező falvak lakosságával, s ebben megállapodtak, hogy a gerebenesi tiltott erdőben bekóborolt sertésekből ők tizedet szedhetnek. A bajoniak (Belső-Szolnok m.) 170 disznajából azonban ők csak 14-et *"tizedeltek"* a nekik járó 17 helyett és ezért felmentésüket kérték. Ezen tárgyaláson derült csak ki (!), hogy ők 30 disznót fogtak be (tehát majd kétszeresét annak, amire az egyezséglevél szerint joguk lett volna), de egy ötödik személy – Tordai Ádám – teljesítette a bajoniak kérését, visszaadta a disznókat, a többiek viszont ezt bírói figyelmeztetés után is megtagadták. Ezért hagyta jóvá a Tábla előző ítéletét. De ezzel még nem fejeződött be a per: az elítélt provizorok fellebbezéssel kívántak élni azzal az indoklással, hogy e perben a felek nem tartoznak egy joghatóság alá, a királyi rendelkezés szerint viszont csak olyan esetben indulhat kegyetlenkedés, földesúri visszaélés miatt per, ha a vádlott saját jobbágyai ellen követi el a jogsértést, márpedig a másik megyében élő bajoniak nem az ő földesuraik jobbágyai. Végül a Guberniumhoz került az ügy, további sorsát azonban nem kutattam.[8]

Egyébként nemcsak földesurak ellen indultak – uralkodói parancs alapján – perek, hanem tiszttartók, sőt uradalmi hajdúk ellen is, pedig jogászi szőrszálhasogatással erre nem terjedt ki az Állandó Táblák hatásköre, hiszen a királyi rendelet világosan a kegyetlenkedő földesurak elleni perek szabályairól szól. Ilyen esetekben a Tábla eljárása is egy kicsit más, mint akkor, ha valamelyik nagyhatalmú mágnás a vádlott (aki esetleg még az udvar kedveltje is). Igaz – a túlkapásokat elkövető provizorok között sok olyan akadt, akinek földesura szinte állandóan Bécsben vagy Szebenben élt és az ilyen – nem szem előtt lévő – gazdatisztek kiélhették minden hatalmi ambiciójukat és eközben gyakran ütköztek a megye tisztviselőivel is. Ezért az ilyen perek gyorsabbak, a Táblák bírái *"harapósabbak"*. Ezért a kutatóban bujkál egy olyan érzés, hogy az addigi ütközésekért is *"fizetnek"*. Balogh Zsigmond például (br. Korda sülelmedi tiszttartója) azért került Közép-Szolnok bírósága elé, mert *"a megye és a tábla rendelkezéseivel megátalkodottan szembehelyezkedett és rugódozott ellene"*. Például egy megyei hajdú holmiját a kezéből kiragadta, magát a hajdút pedig egy bottal leütötte és megsebesítette. Ezen kívül összejátszik a gonosztevőkkel, pénzért szabadon engedi őket: a jobbágyokat pedig rendkívüli adóval terheli. (Ez az utolsó félmondat az, ami ürügyet ad a Táblának az eljárás megindítására.) A Guberniumhoz felterjesztett jelentésben azonban

8. B-2: 1084/1775. és B-2: 321/1776.

egyetlen jobbágy neve sem szerepel, nincs megjelölve az sem, hogy a tiszttartó miképpen terhelte meg mértéken felül a sülelmedi jobbágyokat.[9]

A továbbiakban azonban a megyével való szembehelyezkedés és a megyei hajdú megsebesítése *"eltűnik"* a jelentésekből, s mint a búvópatak, a későbbi aktákban már csak olyan adatok szerepelnek, hogy Balogh kiegyezett Butsum Lupujjal, a károsulttal (a megyei hajdúval? ez nem megállapítható) – de minthogy az erről szóló tanúságlevél hibásnak találtatott, Őfelsége utasítása szerint a pert tovább kell folytatni. A következő negyedévben a Tábla jelentésében szintén csak annyi szerepel, hogy Balogh egyezséget kötött két jobbággyal is, de hiába mutatta be az erről szóló tanúsítványt a bíróságnak, mert uralkodói rendelkezés szerint az egyezség csak akkor érvényes, ha megkötésén részt vett a megye valamelyik tisztje is. Itt azonban ez nem történt meg. A pert tehát nem kerülhette el Balogh Zsigmond. Az ügy lezárásának módját azonban – az akták hiánya miatt – nem tudtam megállapítani.[10]

Lázár Gergely, a halmágyi uradalom tiszttartója viszont azért került Záránd bírósága elé, mert Steé falu bírájára 24-et veretett és 8 napig börtönben is tartotta. Csupán azért, mert végrehajtotta a szolgabíró utasítását és egy jobbággyal együtt kijavította a kertet (azt a kerítést, amely a vetést védi a kóbor jószágoktól). A vádirat azonban azt is terhére rója, hogy a halmágyi jobbágyoknak parancsot adott: senki ne merészeljen a megye tisztjeihez fordulni panaszával, mert ha megteszi – kemény verésben részesül. Flora Petru, aki a szolgabíró közreműködésével jutott hozzá az uradalomtól neki járó 12 mérő törökbúzához – meg is kapta ezért a tiszttartótól a maga 12 botját. A vádak között szerepel még: az Approbáták előírásai ellenére Lázár úgy tart úriszéket, hogy azok időpontjáról a megyei tiszteket nem értesíti, az itt meghozott ítéletek elleni fellebbezéseket nem terjeszti fel az Állandó Táblához, sőt a behajtott kóbor jószágot sem adja át a megyének stb.[11] Az ügy folytatására nincs adatom (Záránd egyike volt a legfegyelmezetlenebbül dolgozó megyéknek!), de – úgy hiszem – megalapozott a vélelem: az Állandó Tábla mindent elkövetett, hogy ezzel az ürüggyel is móresre tanítsa Lázár Gergelyt, aki nem átallja a megye tisztviselőinek tekintélyét a lakosság előtt csökkenteni.

Ha viszont nem-nemes uradalmi alkalmazott követett el visszaéléseket, a Tábla első intézkedése az, hogy elrendeli őrizetbe vételét. Így tett Fogaras Állandó Táblája is a porumbáki uradalom hajdújának, Nika Tataru-nak az ügyében, akit *"kegyetlen kegyetlenkedéssel"* (crudelis saevities) és szörnyű zsarolásokkal (enormes extorsiones) vádoltak. Június 17-én vették őrizetbe, július 26-án meghozták ellene az ítéletet, amelyet jóváhagyásra fel is terjesztettek a Guberniumhoz. Végrehajtására azonban nem került sor, mert a megvasalt elítélt, kihasználva őre figyelmetlenségét *"elkövetett gaztettei tudatában, félvén a ráváró igazságos büntetéstől"* az Olt vizébe vetette magát, megfulladt és ezzel lezárta perét, minthogy *"actus personalis personam sequit"*.[12]

A kegyetlenkedő földesurak elleni perekben a tényleges vagy vélt túlkapás tudomásra jutása és a felmentő vagy marasztaló ítélet meghozása között – ha a vádlott kihasználta azokat a lehetőségeket, amelyeket számára az erdélyi perjog biztosított – többnyire 2-3 esztendő (vagy ennél is több) telt el. A felperesnek (ez a partiumi megyékben a fiskális, az erdélyiekben az érintett kerület alispánja, székely székekben az alkirálybíró) elő kellett készíteni az ügyet tárgyalásra, tehát számos tanú vallomását kellett írásba foglalnia, biztosítani kellett az egyéb bizonyítékokat (orvosi látlelet stb.), mindez időbe került. Elsősorban azért, mert a vádló több perben is ellátta ezt a tisztet, igazgatási vezetője volt a megye (szék)

9. B-2: 80/1768.
10. Lásd OL, B-2: 190, 400/1769. és 65/1770.
11. OL, B-2: 400/1769.
12. OL, B-2: 1225/1777. és 226/1778.

egy részének, felelt azért, hogy területén hogyan hajtják végre a kiadott rendelkezéseket, milyen az adófizetési morál, a hadsereg ellátása, a rendészeti tevékenység stb.

Amikor ezek elvégzése után a Tábla kitűzte az ügy tárgyalását – ezen az esetek többségében a vádlott nem jelent meg, ilyenkor a bíróság (távollétében) ún. makacssági ítéletet hozott (per non venit – ítélet). Az erdélyi perjog azonban lehetőséget adott az elmarasztalt személynek arra, hogy az így meghozott ítélet végrehajtását megtiltsa (prohibita), ragaszkodjék ahhoz, hogy ügyében csak az ő meghallgatása után szülessen döntés. Ez rendszerint 1-2 hónapos késedelmet okozott az ilyen perek eldöntésében. Az új tárgyalási napon aztán a vádlott előterjesztette kifogásait a bíróság ellen (mondván, hogy az valamelyik jogszabály előírásai, vagy az ő rendi-társadalmi helyzete miatt ebben az ügyben nem járhat el ellene), vagy a vád képviselője ellen (pl. azért, mert régi haragosa), vagy a Tábla valamelyik tagja ellen és sok más ok alapján is. Azokban az években, amikor az ilyen jellegű perek tárgyalása megkezdődött az erdélyi nagyfejedelemségben, a vádlottak jelentős része felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy jobbágyai állításának a hatóság hitelt adjon, ahogy ezt Halász Zsigmond (gr. Teleki Sándorné Halász Borbála örököse) Alsó-Fehér Táblája előtt kifejtette: *"A földesuraik ellen helyzetük miatt fenekedő parasztoknak hitelt adni nem lehet."*[13] A kifogásokat a bíróságok rendszerint elutasították, akadt azonban olyan eset is, hogy ennek alapján pl. az ügynek más vádlója lett.

Ezután a vádlott különféle kéréseinek teljesítésével ment el az idő: másolatot igényelt a vádló iratairól (ezek olykor 40-50 oldalas kihallgatási jegyzőkönyveket is tartalmaztak), ha ezt néhány hét után megkapta – kibocsátást, haladékot (exmissió) kért, hogy a perbeli ellenfél állításainak meggyengítésére kellőképpen felkészülhessen. Ez olykor időtrabló és szakértelmet kívánó munka volt, mint pl. Wesselényi Miklós egyik perében, amelyben Közép-Szolnok Táblája a jobbágyi szolgáltatások teljesítése alól felmentette Fodor Jánost és Láposi Jánost, akik fő bizonyítékként két ősük egy-egy 1712-es nemesi levelét mutatták be a bíróságnak. Wesselényi tanúsította, hogy a nevezett két ős *"még a század elején, a kuruc forradalom előtt meghalt"*, a bemutatott oklevél pedig a korszak diplomatikai gyakorlatától eltérő, hamis stílusa, rossz betűi és egyéb okok alapján otromba hamisítvány, ezért a két jobbágyot további szolgálatra kötelezte, a hamis oklevelet elkoboztatta és a megye archivumában helyeztette el.[14]

Más esetekben a kibocsátás után a vádlott földesúr maga is tanúkat hallgattatott meg, ezt a vizsgálatot rendszerint a Királyi Tábla által kiküldött jurátusok hajtották végre, mint br. Korda György esetében is történt. Őt azért citálták bíróság elé, mert nyaranta állítólag 8 hétig robotoltatta jobbágyait (még vasárnap is). Ha nem teljesítették a törvényellenes igényeket, *"éktelen szitkok és istenkáromló kijelentések közepette kegyetlen verést kaptak"* és a panaszbeadvány még számos jogellenes cselekedetről tesz említést.[15] Br. Korda ellen – vizsgálata során 53 jobbágyot hallgattak meg (Perecsenben 18, Varsolcon 3, Magyarkecelen 5, Diósdon 7, Badacsonban 1, Győrteleken 1, Újlakon 2, Hídvégen 7 és Kárászteleken 9 embert), akik 16 kérdőpontra válaszoltak. Elmondták, hogy a 8 hetes nyári robot nem igaz, *"nem tart semmi nyári munka egymásután nyoltz hetekig"* még akkor se, ha az aratást azonnal követi a cséplés, szénakaszálás stb. Sorra cáfolták meg a vád tanúinak többi állítását is, ennek során pl. kiderült, hogy azok is csak egy telek után teljesítenek szolgálatot, akik 2 telket bírnak.[16] A vádlottat felmentették.

---

13. *"... rusticorum, tanquam de natura in Dominos suos Terrestres infensorum, fides dari non posset"*. OL, B-2: 1084/1775.
14. OL, B-2: 1491/1777. és F-46: 4007/1777.
15. OL, B-2: 89/1769.
16. OL, B-2: 448/1769.

Gyakran fordul elő az is, hogy ha a vád és a védelem vizsgálati jegyzőkönyveinek adatai ellentmondanak egymásnak, egy harmadik, ún. communis inquisito-ra, közös vizsgálatra kerül sor. Olykor tehát a perkezdéstől számítva egy-másfél év is eltelik addig, amíg a bíróság ítéletet mondhat. Az ítélet azonban nem zár le semmit: az elítélt számos perújítási lehetőséggel élhet, ha ezeket kimerítette, még mindig kaphat a Guberniumtól vagy a Kancelláriától parancsot arra, hogy az ügyet tegyék át a Királyi Táblához, vagy a Guberniumhoz, sőt a levéltári anyagban arra is akad példa, hogy a földesúr a 3-4 év elteltével meghozott ítélet végrehajtását akadályozza meg azáltal, hogy visszaűzi azokat a hatósági embereket, akiknek az ítélet végrehajtása a feladata (repulsio).

A perek nagy részében azonban nem jutnak el az ítélet meghozásáig, mert a felek – akik helyzete teljesen egyenlőtlen – *"békésen"* megegyeznek (complanatio), azaz a földesúr visszaadja a jobbágytól elvett dolgokat és az elszenvedett sérelmekért valamit fizet is neki (vagy terményt ad stb.). Ez sem mindig korrekt: a kiskapusi Szász Márton jobbágy (akit házából kizavart a földesura, Bíró Mózes) Kolozs bírósága előtt megvallotta, hogy *"ő alperes földesurával soha meg nem egyezett"*, erre kényszerítették, elvett javait sem mind kapta vissza, ezért ő egyáltalán nem kíván megmaradni a földesura által beterjesztett complanatio mellett. A Tábla ennek alapján úgy döntött, hogy figyelembevéve Szász Márton *"lelkének gyengeségét"* (imbecillitatem animi) és *"előrehaladott korát"* (provectam aetatem), Bíró Mózes az alispán jelenlétében köteles visszaadni neki az elvett javakat. A földesúr a Guberniumhoz fellebbezett és a Tábla úgy döntött, hogy az iratokat átküldik oda (transmittitur).[17]

A hosszú évek állandó bírósági huza-vonája után befejeződött perek ítéletei sem hoztak azonban megnyugvást. A parasztság megvédese túlkapásokat elkövető földesurai (vagy gazdatisztjei) ellen nem hozott eredményeket; s nemcsak azért, mert Erdélyben soha nem sikerült tető alá hozni az úrbéri viszonyok teljességét szabályozó úrbéri rendeletet, hanem azért sem, mert a parasztság védelmében meghozott bírósági ítéletek sem elégítettek ki senkit: a földesurak sérelmesnek találták, hogy uralkodójuk korlátozza szinte évszázadok óta háborítatlan hatalmukat jobbágyaik fölött, *"uraik ellen fordítja őket"* – a jobbágyok sem érezhették úgy, hogy igazságot szolgáltattak nekik, amikor egy-egy per azzal zárult, hogy *"alaptalan vádaskodás"* miatt némelyik Tábla 25-öt veretett a panaszos jobbágyra. Növelte egy-egy ilyen ítélet a hatalom szervei elleni bizalmatlanságot, egyben a messzi távolban trónoló uralkodó nimbuszát, aki jót akar népének, ennek elérését azonban az igazgatás és igazságszolgáltatás emberei megakadályozzák.

Rövidítések

B-2: Erdélyi Kancellária, általános iratok
F-46: Erdélyi Főkormányzószék Igazgatási iratok
OL: Magyar Országos Levéltár

17. OL, B-2: 1084/1775.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Papp Klára

KONFLIKTUSFORRÁSOK A 18. SZÁZAD KÖZEPI BIHARI SZOLGÁLTATÁSI GYAKORLATBAN

Bihar vármegye jobbágynépességének szolgáltatásait elemezve, az urbáriumok, panaszlevelek, tanúvallomási jegyzőkönyvek tanulmányozása közben jutottam arra a következtetésre, hogy a század közepéhez közeledve, majd az úrbérrendezésig tartó két évtizedben különösen kiéleződött a feszültség jobbágy és földesura között.

Amikor 1749-ben kirobbant a váradi püspökség népeinek mozgalma,[1] a jobbágyok az uralkodónőhöz írott leveleikben elsősorban a terhek hirtelen emelkedésére panaszkodtak. (A megyében a püspökségé volt a legnagyobb birtok, a legutóbbi, az 1732-ben készített urbárium[2] szerint 171 település tartozott hozzá.)

A belényesi vásárban történt elhatározás után az aradi postamester, akit tanácsért kerestek meg, de mások is az instanciázást ajánlották az elégedetlenkedőknek. Bár a panaszlevelekben előbb csak a pénzterheket sorolták: *"rókapénz, nyestpénz, komlópénz, szárazkocsmapénz, hajdúk pénze, nótárius pénze, üstpénz, vaspénz, kölcségpénz"*,[3] a kötelezettségek részletes leírásakor mégsem ezeket értékelték szolgáltatásaik közül a legsúlyosabbnak. A kérelmezők a kamarai uradalom példáját idézték, amikor véleményüket összegezték: *"ha hámorokat és hutákat építtet a püspökség, építtesse és dolgoztassa meg fizetésével ... mert nehezebbnek tartjuk már a szolgáltatásokat, mint sem szakasztott fizetésünket ..."*, hiszen a királyné bányáiban sem hagyják fizetetlenül a munkásokat. A korábbi, még Csáky püspöksége idején kiadott urbáriumokra hivatkoztak. H. Balázs Éva alapos és sokoldalú tanulmánya ezért fogalmazhatott úgy, hogy a korábbi rendelkezés *"feltétlenül kedvezőbb, a század elejére jellemzően jobbágymaraszta ló célzattal készülhetett."*[4] Megvizsgálva azonban a két – 1723-ban[5] és 1732-ben kiadott – urbáriumot, kiderült, hogy bizonyos fokozatosság mellett, amely az egyre sokrétűbbé váló kötelezettségekben megmutatkozott, az 1732. évi a robotoltatás állandó növelésének lehetőségét is hordozta. Az egész Rézbánya környéki erdőség (Sust, Lunkaurzest és Szelistye határában) *"az uradalom szénégetésére van szánva."* Ezen a környéken elsősorban a szén, Vaskoh vidékén pedig emellett a vas szállítása volt a lakosok kötelessége. Vaskohon 104 kosár (kas) szenet adtak, de azt is meghatározták, hogy ez 36 debreceni quartas tartalmú.

1. H. BALÁZS Éva: A váradi püspökség jobbágyainak megmozdulása a 18. század közepén. Századok. 1950. 320-322. p.
2. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) U. et C. Fasc. 17. No. 10. (1732)
3. Jobbágylevelek (Összeáll.: H. BALÁZS Éva) Bp., 1951. 192. p.
4. H. BALÁZS Éva: i.m. 325. p.
5. MOL. U. et C. Fasc. 23. No. 6.

Belényes vidékén, s a tőle északra fekvő területen több mint hetven település a robot, a tized és az éves cenzus megváltásaként *"rupturát adnak facultasuk után, s Szt. György napján fizetik."* A béli vidéken taxát, s a másutt is szokásos megváltási összegeket fizették.

Különösen kitűnt Váradolaszi, Bihar és Püspöki mezővárosok népessége, ahol robotról egyáltalán nem tett említést az összeíró, dézsmát, hajdúpénzt, pázsitpénzt, cenzust viszont előírtak a lakosok számára.

Mindenütt nyílott lehetőség a haszonvételek bérletére, esetenként közeli praediumok használatára, amellyel *"illő bérért"* szabadon rendelkezhettek. (Bél mellett Krajova, Poklusa is bérelt pusztát, Ökrös lakói pedig egyenesen 6 praediumot használhattak). Vaskoh vidékén az uradalom szántóját, kaszálóját is megszerezhették az árendaösszeg kifizetése fejében.

A hajdúpénz adása 1723-ban is előfordult, de ekkor még sajátos kötelezettség volt, 1732-ben azonban már negyvennégy település fizette. A század közepi sérelem szempontjából lényeges, hogy a parasztmozgolódás vidékén ekkor még nem volt előírva. Bár korábban is tartott a püspök a belényesi kastélynál 8 hajdút, azokat azonban maga fizette. Ahogyan az Esterházyak derecskei uradalmában, a püspökség birtokain is azt tapasztalhatjuk, hogy az uradalmi adminisztráció költségeit a lakosságra kívánták áthárítani, hiszen a huszonnégy hajdúnak gróf Csáky Imre *"... is a vidékkel fizettet búzát és pénzt"*.

Míg az eddig említettek az előző urbáriumok kedvező lehetőségeit igazolták, más területen kiderült, hogy a parasztok instanciája számos túlzást is tartalmazott. Panaszkodtak többek között a róka és nyestpénzre, mondván, *"... nem hogy foghatnának effélét, de sokan nem láttunk elevenen."* Holott már 1732-ben is pénzt kértek vadászat helyett, s mint kötelezettség, helyenként az úrbérrendezés idejéig megmaradt. Ennek többszörösét adták ki pázsitpénzre, igaz a sertéshizlalás minden családnak létszükséglete volt. A túlzott pénzterhek már 1732-ben a sérelmek alapját képezhették volna, ekkor azonban az uradalom szükséglete még kisebb mértékben vette igénybe a jobbágyi robotot. Ennek lehetősége azonban benne volt a követelésekben; Vaskoh vidékén már 1723-ban a vasbánya körüli heti szolgálatot írták le. Elvi lehetőséget rejtett a robot további növelésére, hogy a kötelezettség érvényét *"az uraság tetszése"* szerintinek állapították meg, amely a fuvarozásra felhasználható robotnapok számának emelését jelenthette. Az uradalom által megkezdett beruházások szempontjából a jobbágyi munka feltétlenül gazdaságosabb volt a bérmunkánál.

A panaszlevelekben megfogalmazott sérelem, hogy *"öröké építtetnek velünk ingyen"* nagyonis valósnak tekinthető. Csáky Miklós püspök (1737-1747) Belényesen kastélyt, valamint serházat, Fenesen pedig posztógyárat építtetett, amely 1740-re már működni is kezdett. A hagymási üveghutában cseh üveg gyártásán is gondolkodtak, Bél környékén viszont olyan fűvészmalom kezdte meg működését, amelyet más vidékek mintájára, nem *"oláh módra"* terveztek. Vaskoh környékén újjáépült a vashámor, idegenből hozott mesteremberekkel márványbánya nyílt, s újabb kohók kezdtek munkába Briheny, Urzest, Pocsavalesd, Dragonyesd határain.

A helyi ellenállás jelei már Csáky Miklós idején megmutatkoztak, amikor Gyéres község román lakosai közül valaki felgyújtotta a malmot, de a püspök ekkor engedmények árán (malombér elengedése, 12 napi robot, a szomszéd puszták szabad használata) még békességet tudott teremteni. Azonban Forgách Pál püspök már nemcsak az építkezéseket folytatta tovább, hanem intézkedéseivel több területen egyszerre növelte meg a birtok népeinek személyi függését.[6] A szigorodást a Várad környéki mezővárosok panaszai is igazolják. 1743-ban Bihar és Püspök oppidiumok lakói[7] (saját bevallásuk szerint korábban ar-

6. BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története. IV. Db., 1935. 253-255. és 257. p. – L. még PAPP Klára: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történelmi Tanulmányok XX. (Szerk.: SZENDREY István) Db., 1987. 90-91. p.

7. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban: HBML) IV. A. 1/a. Protocollum Congr. Gen. 9. k. (1743)

malisták) már olyan értelemben írtak a vármegyének, hogy ... *"sok érdemes Gazdák kényteleníttettenek a jószágok eladására és az Robottok nem győzése miat... nem kevés fogyatkozások lesznek."*

Amikor 1750. február 16-án a vármegye közgyűlése megismerkedett a belényesi jobbágyok panaszlevelével,[8] az előterjesztés végén már megtaláljuk azokat a konkrét okokat, amelyek a második követjárás alkalmával a királynőhöz írott levél szövegébe is bekerültek. Eszerint 1749-ben a püspök felmérette a helységek *"határait kötéllel, testet és ágyat megszámláltatott"*. A gazdák fiaik után, s *"minden ágytul egy pár ökörért"* 2 rénes forintot voltak kötelesek fizetni, s a robotszámot is felemelték száz napra (az utóbbi felét megváltás alá vették). A jobbágyok tulajdonképpeni kérése olyan igazság, *"amely állandóbb légyen közöttünk"*, amely éppen az ilyesfajta emeléseket lenne hivatva meggátolni. 1751-ben a belényesiek mellé a vaskohi lakosok is társultak, s együttesen kérték a vármegyét a közöttük folytatott inquisitio szövegének kiadására, *"mert kívánunk meg jelenni véle a Felső Széken M. Urainknak mostan ott jelen létekben..."* 1751. áprilisában ez a viceispánhoz írott felterjesztés mégcsak fenyegetést tartalmazott: az urak, tisztek a lakosokat nyílvánítják rebellisnek, szófogadatlannak, holott ők sem fogadták meg a királyné *"két rendbeli"* parancsolattyát: a vármegye igérgetése, majd a tanúvallomások és az összeírás megtörténte ellenére sem következett be javulás.[9] Május elsején viszont Farkas Márton béli udvarbíró már a leégett hagymási üveghuta romjainál kesereghetett tehetetlenségén és saját sorsának kilátástalanságán. 1751-ben csak a túlkapásokban vétkes uradalmi alkalmazottak, s a jobbágyi elégedetlenkedők felbújtóinak felelősségre vonására került sor, s így a püspökség és népeinek megegyezése 1758-ig még váratott magára.

Még ugyanezen 1751. évben a váradi kamarai uradalomhoz tartozó cséffai, geszti, mezőgyáni és homorogi jobbágyok is levelet küldtek az uralkodónőhöz, amelyben az új inspectorra, Kelemen Péterre, s annak sógorára, Kralószky András számtartóra hárították a felelősséget, ha *"annyira el szegényítenek, hogy mi hasznunkat sem vehetik, az után, vagy éppen máshová költözni kényszerítenek."*

Kérelmük szerint a 12 napi szolgálatot, s árendás pusztáik szabad használatát szeretnék elérni. Ellenben a fenti tisztek 30-40 napi szolgálatot követelnek, *"és ami halhatatlan"* akinek több gyereke, *"cselédi vagyon"* annyifelé küldik, ami miatt *"maguknak majd nem is szánthatunk s vethetünk"*. A gesztiek és mezőgyániak saját gazdaságuk védelme miatt *"kényteleníttettek ... csak az most folyó utolsó felerészbeli szolgálatért ezen esztendőnek ... 180 Rft-ban megalkodunk ..."*. A cséffaiak nagy sérelme, hogy Radvány pusztájukat a számtartó és az ispán elvették, s *"magok számára kaszáltatván"* nekik csak a faluhatár silányabb részét hagyták meg bérért, s oda is 500 juhot fogadtak, holott eddig is másütt kellett legeltetni. Méhkeréket idegeneknek adták (állítólag egy paripáért), amely a derecskei uradalomhoz került. A madarásziakat a csegődi pusztáról hozott fától tiltották el, holott előírták számukra, hogy fával kell tartaniuk az uraság csapszékét.

Még attól sem riadtak vissza, hogy a tisztek gazdálkodását bírálják, mondván: rossz szőlőműves az, aki *"a szőlőt úgy metszi, hogy sokat teremjen", mert bár 1-2 évig használt látja, de "sok esztendőkig ... Felségednek kárára lesz..."*.[10]

Intő példaként emlegették Arbajter úr idejét, amikor az elköltözések miatt (hasonló törekvések után) a szepesi kamarai adminisztrációhoz kellett fordulniuk. Az eltávozottak – akik azóta sem jöttek vissza – *"portiójok másik conscriptióig rajtunk maradott, tetemes károkra"* ezért is készülnek többen most is az elmenetelre.

---

8. HBML. IV. A. 1/a. 12. k. – mindkét panaszlevelet tartalmazza.
9. Uo. – Representatio Provisoris Districtus Bél.
10. HBML. IV. A. 1/a. 12. k. – Még azt is leírják, hogyan vélekedett előttük a számtartó: *"kurva legyen az annya, aki bennünket 12 napra szokaatott."*

Kelemen inspector 1751. áprilisában a négy település (Cséffa, Madarász, Geszt, Mezőgyán) robotjegyzékét is elkészítette, amely szerint igaerőtől függően 16-86 nap között teljesítették a munkát (szántás, szénahordás, kaszálás). 1751. júliusában, a Szőllősön kelt egyezség szerint állapodtak meg a panaszlevélben is érintett árendaösszegben. A megváltás alapja a 12 napi robotkötelezettség lett[11] (bár az inspector szerint éppen az árendás szerződést kötő Geszt és Mezőgyán robotolt eddig a legkevesebbet), ahogyan ez tünt ki az 1752. évi kamarai birtokon végrehajtott összeírásból is.[12] Az összeírás rögzítette a puszták használatában végbement változást is: a cséffaiak a Radvány nevű pusztán szánthatnak, de kilencedet kötelesek onnan adni, s a szénatermésért külön kell fizetniük. A gesztiek a bogyoszlóházai pusztát, mint saját határuk részét élik, s a dézsmát is közösen számítják.

A rendezés a taxásoknak (szabad menetelüek) adott 12 napos robotra lehetőséget, de a Szaplonczay inspectorhoz került 1756-ból származó elszámolás[13] már telkek utáni 52 nap igás vagy 104 nap kézi robotról beszélt. Ez az előírás már lehetett előképe annak a követelésnek, amelyet 1758-ban a Belényes, Bél és Vaskoh vidéki püspökségi birtoknak, majd 1759-ben a vármegyének kiadott urbárium is tartalmazott.

A magánbirtok gazdálkodásáról a családi levéltárakban megmaradt híradások szintén a dézsmakövetelések növekedését és a munkajáradék iránti megnövekedett igényt mutatták. A Beőthy család bihari birtokán[14] gondos jelentésekben közöltek a tisztek a kimutatást a népesség dézsmakötelezettségéről. 1752-ben az örvéndi lakosok közül kilencen maradtak hátralékban (kb. 20 köbölnyi búzával), s bár Szt. Mihály napig haladékot kaptak, az ehhez társuló kívánalom volt: *"minden köböl után fognak különössen egy-egy kapást a szőlőmunkákra adni."* Ez a sajátos kötelezettség bizonnyal azokra az – immáron uraságivá vált – szőlőkre is vonatkozott, amelyeket Beőthy Mihály az irtás után minden becsü nélkül vett el a lakosoktól *"bé is rakatta, s mostan is birja"* – mondták a helybeliek egy Telegden 1754-ben készített tanúvallomás során. A válaszolók ugyan *"az Uraknak kemény szolgálattyát"* emlegették, ami miatt *"nem érkezhetvén a lakosok irtásra, vadnak gazban és erdőben"* a hegyek, de egészen bizonyos, hogy visszatartotta őket a birtokos eljárása is. Bár Pelbárthidán uradalmi majorság is található, az uradalombeli jobbágyok egy a vármegyéhez küldött panaszlevelükben elsősorban a hosszú fuvart tartották magukra nézve sérelmesnek.[15]

A nagykerekeiek 1750-ben keresték meg a vármegyét, hogy Hodosy János birtokosuk *"tulkapásait"* felemlegessék.[16] A megye a sérelmet kivizsgáltatta. Kiküldött képviselői bizonyítékot találtak, hogy Hodosy valóban nem a contractus szerinti 12 napot, hanem heti egy napi szolgálatot követelt.

A megváltozott előírások alapja a *"Robota munka Lajstrom"*[17] szerint abban állt, hogy saját majorságát kívánta velük megműveltetni, s ezért nem kívánt *"taxás teleket"* tartani, s a házhoz tartozó minden terményből (káposztából, dohányból, foghagymából, répából, céklából) kilencedet követelt, valamint a ludat, tyúkot is dézsma alá tartozónak nyilvánította olyan alapon, hogy az *"ur földe termi füvet"* eszi.

---

11. Uo.
12. MOL. U. et C. Fasc. 190. No. 11. Birtokukban jelzik a sérelmezett praediumokat is.
13. Uo. U. et C. Fasc. 161. No. 7.
14. MOL. P. 48. Beőthy cs. iratai. 1737-ben, a családon belüli birtokosztás eredményeként Beőthy Imrének és Mihálynak jutottak a bihari javak: Örvénd egészen, Pelbárthida fele része, Nyüved és Kigyik faluban portiók, valamint a csatári és püspöki szőlők. Ehhez társult még a zempléni Bátska nevű falu és a szerednyei szőlők birtoklása.
15. Uo. 373. sz. irat (1752. febr. 27. – Várad.), és 226. sz. irat /1754/. Iskolai Figyelmező, ,1876. IV-V. k. 208. p.
16. HBML. IV. A. 1/a. 12. k. (1750)
17. A robotkimutatás uo. mellékelve. A felsorolt munkák: majorsági búzát szántott, vetett, ugarföldet szántott, asztagot rakott, búzát rostált, bort hozott.

A jobbágyok könyörgő levele természetesen tartalmazott túlzásokat is. Bár valóban létezett a birtokos részéről a heti egy napi robot előírása, a gyakorlatban a legtöbb behajtható munkanap 24 volt. Az aprómarha dézsmálása is abban maradt, hogy 2-3 lúd után követelt tőlük egy pár csirkét.

Egy területen viszont maradéktalanul alátámasztotta a helyszíni vizsgálat a bejelentést: a helység által használt adányi pusztát valóban másként kívánta Hodosy jövedelmezővé tenni. A praediumot, amelynek füvét magának kaszáltatta, *"harmadában"* idegeneknek adta, s a lakosok marháit nem engedte oda kihajtani.

A pusztahasználati lehetőség változása a berekböszörményi lakosokat is hátrányos helyzetbe hozta. Berekböszörmény mezőváros a Csáky család árendás települése volt. A Körmösd nevű praedium felét 1728-tól Csáky Imre adta bérbe nekik harminc évi használatra 900 rénes forintért, annak minden haszonélvezetével (halászó vizek, erdők, kocsma), míg a másik felerészt Sas lakosai (Esterházy birtok) kapták, hasonló feltételek mellett.[18]

1752-ben, amikor Ferdényi Gábor plenipotentiárius megkötötte az árendás szerződést a berekböszörményiekkel,[19] már a közösség fogyatkozásaként emlegették a puszta elvételét ... *"magok határán kevés zántófölgyök lévén kényteleníttettek más határon szántani."* Az árendaösszeget a *"körmösdi puszta telek"* elvesztése miatt nemeseknek 151 Rft helyett 110-ben, a communitásnak 1316 Rft helyett 739 RFt-ban határozták meg.

Amikor Körmösd Palugyai Imrét követően (aki 1750-ben szerzett zálogjogot a praediumra) végül is özvegy Trencsényi Mária kezére jutott, bizonyos feltételek mellett hajlandó volt a szántó használatát engedélyezni.

A mezőváros lakosai természetesen a terület visszaváltását sürgették a grófi családhoz írott leveleikben[20] (amit azok 1757-ben már tervbe is vettek). Inkább kívánnák – a korábbi zálog helyett – a famíliának nyújtandó dézsmás szolgálatot, mint Laczkovicsnénak, mivel az *"minden szántó gazdától eke pénzt ... vészen 1 Rft-ot, egy itce vajat, egy pár csirkét"*, ezen felül dézsmát szalmájában. Az őszi vetés idején Püspökibe kell gabonát szállítani (emiatt saját vetésüket kell veszni hagyni), ott saját pénzükön árendált veremben azt elhelyeztetni. Azért, hogy az évenkénti osztásnál egyáltalán legyen földjük, s azt ne *"nyirbálja meg"* 1-2 márjást kénytelenek adni.

Tengeriföldet is osztott Laczkovicsné köztük, amiért saját anyagukból górét kellett csináltatni, de az úrnő marhája és disznója tönkre tette a földet, hogy semmi hasznot nem várhatnak.

A berekböszörményiek végső elkeseredettségükben megtagadták a kötelezettség teljesítését, s kinyilvánították: inkább hajlandók *"marha járó pusztában szántás-vetés nélkül hagyni, ... mely ha úgy fog megesni, Exellenciádnak nagy kárára fog szolgálni ..."*.

Amikor 1758 novemberében Trencsényi Mária hírül vette a lakosok levelezését, azzal fenyegette őket, hogy másnak adja a szántás lehetőségét, s a vármegyéhez fordult. Miután pedig a vármegyei utasítás is eredménytelen maradt, s 1759-ben az egész birtok a család erdélyi ágához került zálogbirtokként, a laczkovicsnénak lekötelezett Csákyak magukra hagyták a kérelmezőket. 1763-ban, amikor a Pankota és Körmösd puszta ekével élt földjei utáni szolgáltatásokat rögzítették kiderült, hogy a zálogbirtokos beváltotta a fenyegetését:

---

18. A berekböszörményiek contractusa MOL. P. 72. Fasc. 336. No. 3., a sasiaké uo. No. 1. – Itt közölték a sasiaknak még 1649-ből származó egyezségét a puszta egészének használatára. Az ő szerződésük a Méhes alatti – uraság számára fenntartott – rét *"felgyűjtését"* is előírja.

19. Uo. P. 71. Fasc. 4. No. 18. Valamint további elemzés PAPP Klára: Adatok a bihari Csáky uradalom társadalom történetében a XVIII. században. – A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII. (Szerk.: GAZDAG István) Db., 1985. 53-66. p.

20. Uo. P. 72. Fasc. 336. No. 6. – három levelet tartalmaz, az elsőt dátum nélkül, majd 1758. nov. 19., és 1759. márc. 6-i keltezéssel.

sasi (45 fő), komádi (3 fő), majd 1764-től apáti (7 fő) lakos is kapott szántót, sőt a cselédeknek is igértek földhasználatot. A 84 böszörményi bérlő bizonyos engedményeket azonban elért, hiszen csak az 1 Rft-ot, vajat és csirkét emliti a szerződés ellenszolgáltatásként.[21]

Mindez egyértelműen azt jelezte, hogy a mezővárosiak ugyanazon föld bizonytalanná váló használatáért mostmár egy másik birtokosnak voltak kötelesek személyenként olyan ellenszolgáltatást vállalni, amely a függés kétségtelen erősödését jelentette. Felmerült a kérdés, mi az oka annak, hogy a püspökség népeinek mozgalmát lezáró rendelkezésre, új urbárium kiadására csak 1758-ban kerülhetett sor. A válaszadás nemcsak a püspökség gazdasági, hanem sokkal inkább valláspolitikai tevékenységének áttekintésével juthat az okok összetevőihez. Már önmagában a katolikus egyház birtokainak restaurációja sem volt problémamentes, számos összetűzésre vezetett a vármegye nemességével. Különösen veszélyes, s évtizedekig elhúzódó konfliktust jelentett a terület görök keleti vallású népességének viszonya az újonnan politizáló, s igen komoly ambíciókat mutató püspökséghez. Már Benkovich püspök kísérletezett vele, hogy az *"uradalombeli Oláh papokkal elfogadtassa az úniót"*, azaz a pápa fennhatóságát.[22] Székhelyén, Váradon ez bizonyára sikerült is neki, mert egy 1714 februárjából való inquisitio szerint az ottani rácok, oláhok és görögök *"unitusok voltak és a szerint engedtetett meg az eő templomok építése"*, valamint - ahogy a lakosok emlékeztek - a *"búzát is együtt szenteltük"*.[23] A század első felében az uniálás váltakozó sikerrel folytatódott, 1736-ban már 147 község fogadta el; s a megyében tevékenykedő török alattvalók privilégiális oklevele is előírta számukra annak követését.

Újabb problémákra utaló jelek Forgách Pál püpöksége (1747-1757) alatt kerültek elő, egyértelműen azzal összefüggésben, ahogyan a katolikus egyház a felszínes uniálást az egyesülés tartalmi jegyeivel kívánta elmélyíteni. Egyáltalán nem lehetett az véletlen, hogy a belényesi megmozdulás résztvevői egy korábban Aradon dolgozott társuk biztatására az aradi postamester irányításával jutottak el Bécsbe *"Koncsok Márton uramhoz"*. Aradon mintegy 10 török alattvaló kereskedőt regisztrált az 1745-ből származó összeírás, s nekik a bihari comppaniához hasonlóan szoros kapcsolataik voltak a bécsi görög kereskedőkkel.[24]

Forgách Pál 1748-ban Kovács Melétet (Melitus) Máriapócson püspökké szenteltette, s a pápai megerősítést is megszerezte számára, hogy *"a váradi egyházban és egyházmegyében a mostani s a jövendőbeli váradi püspökök felszólítására és engedelmével a görög szertartású nép között püspöki tisztében szabadon és törvényesen eljárjon."*[25]

Az unitus püspököt maguk a váradi lakosok, valamint a diószegi kereskedőkompánia tagjai sem fogadták jó szívvel. 1749-ben egy Potura János nevű fogalmazta meg[26] ennek okát: amikor valamennyien elfogadták Kovács Melitust püspöknek, arra gondoltak, hogy minden úgy lesz, mint néhai Kébel Mihály idejében volt *"... minden szokásokban meg fognak tartatni, csak előljárójoknak és fejeknek meg fogadhattyák eő Nagyságát."* A kereskedők kamarai parancsolatra hivatkozva az elfogadás okaként s nyilvánvalóan nagy visszatetszést keltett közöttük, hogy 1751-ben éppen az ő színlelt uniásuk volt egy tanúvallatás tárgya.[27] Egy

21. Uo. No. 7.

22. BUNYITAY Vince: Bihar vármegye oláhjai és a vallásunió. Bp., 1892. 35. és 44. p.

23. HBML. IV. A. 6/b. - 1. k. (Inquisitiones)

24. MOL. Helytartótanácsi Levéltár (továbbiakban:HTT), C. 42. Fasc. 2. No. 8. Arad azonban nem volt kereskedőkompánia központja.

25. BUNYITAY V. i.m. 57-58. p., valamint PIRIGYI Ottó: A görögkatolikus magyarság története. Nyíregyháza, 1982. 71. p. Kovács Melitus (Meletin Kovach) ritusvikárius volt, aki felszentelt püspök lett (1748 - 1774).

26. HBML. IV. A. 1/a. 12. k. 1749. nov. 13. - De Eo Utrum a katonavárosi rácok és görögök vallási szokásairól.

27. Uo. és MOL. HTT. C. 42. Fasc. 2. No. 8. (1751) - A váradi civisek és az ott élő kompániabeli kereskedők konfliktusa is. Az említett Kébel kanonok, vikárius 1711-ben tevékenykedett.

Posser Mátyás nevű váradi civis még azt is igazolta, hogy maga hozott nekik rácz papot, s egy Görög András nevű kereskedőtől hallotta: *"még erszényem megtelik, azután az unitus papoknak mutatok fügét."*

Ilyen körülmények közepette zajlott a püspökség uradalmainak parasztmegmozdulása, amely szinte teljes egészében oláhok lakta településeket érintett. Bár még Csáky Imre megfogalmazta az oláh népesség tizedkötelezettségét, mondván, hogy *"régi magyar, de elpusztult falvakba telepedtek le"*,[28] ez azonban nehezen tartható érvelésnek bizonyult. A falvak jobbágynépessége számára az únió erőltetése nem csupán a lelki kényszer erősödését hozta, mint Váradon, ahol az újvárosi görögök és rácok karácsony éjszakáján *"bé zárt ajtó alatt"* voltak kénytelenek *"az isteni szolgálatot"* elvégezni, mivel Kovács Melitus maga hirdette *"az napkeleti Templom meg nem egyezik az Római Anya Szent Egyházzal."* Sokkal inkább lényeges volt a jobbágyok számára emellett az, hogy az únió elfogadására kényszerítés révén elveszítették volna azokat a kedvezményeket, amely szerint *"az 1495. XLV. tcz. a ráczokat, ruténokat és oláhokat egyaránt felmentette a tized alól."*[29]

A váradi tanúságtevőknek még egy híradása lehet a vidék mozgalma számára lényeges, egy Birgatója Bessenyei nevű emberről ugyanis azt vallották *"az ki valahol meg fordult, mindenütt izgága szerző volt: Püspökiben, Diószegen, Debreczenben, s most pedig Újváros on."* Nem bizonyított, de feltételezhető, hogy ilyen bújtogató a belényesi vásárban is megfordulhatott.

Melitus püspök működéséről olyan későbbi értékelés is olvasható,[30] hogy szándékában állott a (katolikus) püspökségtől függetleníteni magát, ezért a görög katolikusokat *"az áldatlan intrikák karjaiba vetette."* 1754-ben már királyi bizottság jelent meg a megyében, ahol az uniálás túlkapásainak felülvizsgálatára Klobusinszky Ferenc kalocsai érsek mellett Kollár Ádám császári udvari könyvtárost is ott találjuk a leutazók között. A vizsgálat a falvak papjain kívül a lakosok képviselőinek meghallgatására is kiterjedt, ahol a feltett tizenhat kérdésre válaszolniuk kellett. Elgondolkodtató lehet a bizottságban Kollár részvétele, aki élete során az államtanács, de Mária Terézia számára is igen hasznos szakvéleményeket készített, s több vitás ügyben szerepelt szakértőként.

Személyes tapasztalatai miatt kérték fel a későbbiekben vélemény megfogalmazására Várad szabad királyi várossá nyilvánításával kapcsolatosan, amikor egyértelműen a városlakók oldalára állt. Mindezek alapján bizonyos, hogy az 1754-ben kiküldött bizottság tagjaként is az államérdek képviselőjeként lépett fel, s következtetéseit sem titkolta az udvar előtt.[31]

A magyar nemesség és a klérus rendi kiváltságainak ellenfeleként ismertté vált Kollár ugyancsak a nagyváradi út tapasztalataira hivatkozva írta 1764-ben, hogy a nemesség *"minden terhet ... a boldogtalan és nyomorult jobbágyokra hárít."*[32]

A bihari zendülések miatt Forgách püspököt elmarasztalták (s nem Kovács Melitust, ahogyan a közlésekből várható lenne), s ezt követően helyezték át (1757) a váci püspökségbe. 1758. november 28-án Mária Terézia *"új szabályzatot"* szentesített a püspökség számára.[33] Az a tény, hogy a bihari nemesség a püspökség urbáriumára, mint normára hivatkozott az

28. BUNYITAY V. i.m. 29. p.

29. HODINKA Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp., 1909. 30. p.

30. Magyarország vármegyéi és városai – Bihar megye és Nagyvárad (Szerk.: BOROVSZKY Samu) Bp., én. [1901]. 420. p. Az idézett Diamandy Miklós véleménye, aki szerint a 200 átvett községből élete végére 4-5 plébánia maradt.

31. Jan TIBENSKY: A királynő könyvtárosa. 1985. 70. p. Veszprém esetében is a városlakókat támogatta. Váradolaszi lakói 1764-ben nyilatkoztak úgy, hogy eligazítást kérnek a püspökséggel kapcsolatos függésükről. HBML. IV. A. 1/a. 19. k.

32. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 292-293. p.

33. BUNYITAY V. i.m. 65-73. p.

uralkodónőnél, alátámasztja a feltételezést, hogy az udvar alaposan tájékozott volt a rendezés tartalmáról, s hogy az nem a birtokos személyes megegyzése volt népeivel, hanem felülről irányított szabályozás. Annál is inkább, mert Forgáchot már 1757. április 26-án áthelyezték új püspökségbe, báró Patachich Ádám pedig csak 1759-ben foglalta el székhelyét Váradon.[34] A megyebeli nemesség olyan *"universalis urbariumot"* kért a királynőtől, amely a *"Belényes, Bél és Vaskoh"* vidékére érvényes szabályozás mintájára alkalmas a *"privát birtokok regulatiójához"* is.

Az 1759. április 10-én jóváhagyott, s a vármegye Váradolasziban május 7-én kezdődő közgyűlésén kihirdetett urbárium a nemesség február 3-i előterjesztését hagyta jóvá. A közgyűlés protocolluma megőrizte a 12 pont eredeti latin nyelvű változatát, amelyet a következő években magyar fordításban[35] megyeszerte ismertettek, s határozott lépéseket tettek bevezetésére is.

Bár a már idézett panaszlevelek maguk is *"állandó igazság"* kihirdetését várták az uralkodónőtől, bizonyos, hogy nem ilyen értelmű rendezést akartak. A püspökségi birtokon ugyan az úrbérrendezést megelőzően a kilenc kérdőpontra adott válaszokban megemlítették, hogy *"a róka, nyest, komló fizetése mintegy 10 éve megtiltatott"* (ami pontosan erre az időre esik), azonban a pénzbeli megváltás, az ún. ruptura összege egyre növekvő mértéket mutatott. A robotigény sem csökkent, amit az elvégzendő munkák aprólékos felsorolása is bizonyít, a telkek arányában megszabott robotkötelezettség azonban módot adhatott a teherbíró képesség figyelembevételére. Vaskoh környékén annyira ez volt a meghatározó, hogy kilenced és taxa váltságában is fuvaroztak, s négy település a tized szolgáltatása helyett tette azt.[36]

Mégis azt lehet mondani, hogy a püspökség örökös jobbágyainak szolgáltatási gyakorlatában a rendezés tartalma bizonyos megnyugvást eredményezett.

Egyáltalán nem állítható viszont hasonló tendencia a világi birtokokon, ahol az urbárium újabb konfliktusok jelentkezéséhez, vagy az előzőek felerősödéséhez járult hozzá. A rendezés pontjainak érvénye ugyanis lehetőséget teremtett a követelések, elsősorban a robot emelésére. A nevében universalisnak jelzett szabályozást a megyebeli nemesség keretlehetőségnek tartotta, amelyet a gazdálkodás szükségleteinek megfelelő mértékben és ütemezéssel kívánt alkalmazni.[37] A telkek szerinti robotmeghatározás (amely mód bizonyára nem a helybeliektől indult ki) csak abból a szempontból volt számukra fontos, hogy pontosan előírható legyen a robotkövetelés.

Baranyi Gábor viceispán, aki 1761-ben[38] elsők között szándékozott a vármegyei szabályozásnak megfelelő rend bevezetésével, s Micskén tartott úriszékén egész telekre 52 napi marhás, vagy 104 napi gyalog teljesítendő munkát írt elő, már szembetalálkozott az ellentmondásokkal. A telekarányok ellenőrzéséről nem gondoskodott, az uradalom 1756. évi összeírásában[39] feltüntetett ilyen értelmű adatok ugyanis nem tekinthetők reálisnak. Miközben csak egész és féltelkek szerepelnek benne, a lakosok 48,4 %-nak nem volt igásjószága. Amikor 1768-ban Baranyi ismét felújította korábbi kezdeményezését, már nem is telekarányokra, hanem a jogállásokra hivatkozott a robot előírásánál.

---

34. BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története ... IV. Db., 1935. 323. p.
35. HBML. IV. A. 1/a. 15. k. (1759) – magyar fordítását elemzéssel közli BÁRSONY István: Adalék az úrbérrendezés Bihar megyei lefolyásához. – Múzeumi Kurír (Szerk.: DANKÓ Imre) 1984. június 3-6. p.
36. A kérdés elemzésére PAPP K.: Jobbágyi szolgáltatások ... i.m. 111-114. p. A Vaskóh környéki helységek adatai alapján 20-30 napra tehető a robotszám.
37. A kilenc kérdőpontra adott válaszok 24 esetben igazolták annak kihirdetését, s közölték, hogy nem aszerint szolgálnak. Még 1769-ben is előfordul kihirdetése. L. BÁRSONY I. i.m. 6. p.
38. HBML. IV. A. 1/d. – az úrbérrendezés anyaga.
39. Uo. IV. A. 6/d. 208. k.

A követelések behajtásának másik akadálya a robotnyilvántartás körülményessége volt, ezért említhettek a paraszti vallomások úgy, hogy a tisztek csak 2-3 évig írták a teljesítéseket, azután letettek róla.

A kamarai birtokon egy Sandro nevű ispán osztogatott a népeknek robotról szóló cédulákat, amelyek a vármegyei rendezés szerinti 6 napot írták elő a zselléreknek. Az új contractus itt sem vált hosszú életűvé, mert az ispán házát *"tolvajok felgyújtották"*, s benne égett a megegyezés is. A gyújtogatásnak minden bizonnyal alapvető célja a contractus megsemmisítése volt, mert a szám nélküli (az előírtnál kevesebb?!) szolgálat ez után vált gyakorlattá.[40]

Váradolasziban (1764) a püspökség jogainak vizsgálata közben tértek ki a vallomástevők a rendezés érvényére. Eszerint 1762-ben Szentiványi József szolgabíró a vármegye nevében hozta el és ismertette velük a püspökség *"részére ki adott Punctumokat"*. A lakosok tiltakoztak a sokrétű követelés ellen, s a taxán kívül nem voltak hajlandók más szolgálat teljesítésére. Úgy érveltek, ha *"eő Felsége Dolgunkat másképp el nem igazittya ... inkább házamat el rontom s máshová megyek lakni."* (Szabó Mihály). Azt az állítást, ami a rendezés bevezetésének alapja lett volna, hogy a *"taxa a Robota fejében esnék"*, határozottan visszautasították.[41] A püspökség végül is a lakosok minden tiltakozása ellenére keresztülvitte akarát, hiszen az úrbérrendezés előestéjén házas gazdának 12 gyalogrobotot, ház nélkülinek 6 napot (ha mester 1 Rft-ot) írtak elő, s csak marhás robotjukat válthatták meg 3 Rft lefizetésével.[42]

A bihari Károlyi birtokon is a vármegyei urbárium szellemében kívánták a robotkötelezettséget emelni, az előírás azonban egyre inkább az igaerőellátottságra alapozódott, a teljesen bizonytalan telekhányad szerinti helyett. Bár a kéci birtokon nem vették igénybe a vármegyei rendezés szerint előírható robotszámot, az örökös jobbágyok kötelezettségeihez közelítették a szabad költözőkét, ami a személyi függés erősödéséhez vezetett.

Dietrichstein gróf székelyhídi és diószegi uradalomban, s a gróf Kornisnál zálogban lévő Csáky birtokon a vármegyei urbárium teremtette lehetőség szerint emelték fel a robotkötelezettségeket, de csak 18 napira tartottak igényt, 34 napot pedig (64 garasával) megváltattak.[43]

A robotszolgáltatás emelésén túl az urbárium más pontjai is a megyebeli nemesség kérelmének teljesítését mutatták. A kilencedik pont záró rendelkezése szerint, miközben az 1550. és 1563. évi törvényekre hivatkozva engedélyezték a jobbágyoknak a csapszék használatát, azzal a megszorítással éltek: *"az hol eddig az Csapszék árultatás szokásban nem volt, ezután se lészen szabad."* Vagyis az ezután létesülő szőlőföldekről csak a földesúr haszna érvényesüljön.

Ugyancsak szigorító intézkedés volt a vadászat, madarászat, halászat tilalma, mely utóbbinak bérbeadása a birtokos bevételeit növelhette.

A kialakult konfliktusok, az urbárium bevezetésének ellentmondásai figyelmeztető jelként szolgáltak az Úrbérrendezés megkezdése számára is.

---

40. Uo. IV. A. 1/d. – Kotyiklet, Drákcséke kérdőpontjai.

41. Uo. IV. A. 1/a. 19. k. /1764/

42. Uo. IV. A. 1/d. – Váradolaszi.

43. Uo. Jellemző módon a néhány településen részbirtokos Niczky Ferencné és Szénásiné (Keszteg, Kalota, Pestere és Esküllő). Bölönyi Ádám és Decsy Zsigmond követelték a 100 napi, s 25-26 heti! robotot.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Knézy Judit

ILLÚZIÓK ÉS JOBBÁGYLÁZADÁSOK (A CSURGÓI ÉS MARCALI JOBBÁGYOK KÜZDELMEI A 18. SZÁZADBAN)

A társadalmi konfliktusok elemzésénél az illúziók vizsgálatára is sort kell keríteni. Esetenként nagyon fontos volt az eredmény szempontjából, hogy mit tudnak a szembenálló, egymással összeütközésbe kerülő társadalmi rétegek, osztályok egymásról. Reálisan látják-e helyzetüket, vagy elképzeléseikben sok az illuzórikus elem, melyek túlzottan hátra mutatnak, vagy idő előtt kívánnak lehetetlent megvalósítani? Adódhatnak téves elképzelések a helyzet félreismeréséből is. A reális követelések közé keveredett illúziók eleve támadható felületeket teremthetnek, s a jogos kívánalmakat is kérdésessé tehetik. A helyzet félreismerése különösen tragikus a 18. századi jobbágyság esetében, mikor az erőfölényben, teljes igazgatási és bírói apparátussal rendelkező földesurakkal állt szemben jogi képviselet, jogi ismeretek nélkül.

A 18. század története többek között e két pólus konfliktusaitól volt hangos. Az úgynevezett második jobbágyság egyenlőtlen küzdelmek során alakult ki.[1] A jobbágyok nehezen nyugodtak bele sorsuk rosszabbodásába, vélt, vagy viszonylagos szabadságuk elvesztésébe.[2]

Somogyban is, mint másutt a török által megszállt területeken – a földesurak elmenekülése, a közbiztonság hiányában – fellazultak azok a korábban kialakult feudális kötöttségek, amelyek a jobbágyok, zsellérek – egyáltalán a faluközösségek – helyzetét meghatározták. A török időket túlélők és utódaik emlékeiben megszépítve, illúziókkal körítve élt ez az időszak is, különösképpen az újrakezdés első évtizedeinek korszaka. Erről írta Magyar Eszter: *"A török hódoltságot átvészelt lakosság viszonylag kedvező feltételek között kezdte meg az újjáépítés munkáját; szinte valamennyi földesúri haszonvétellel, erdőkkel, legelőkkel, vizekkel szabadon rendelkeztek, a saját határbeli és a szomszédos puszták földjében csekély pusztabérleti díjak ellenében válogathattak. A visszakapott földbirtok újraépítésére, az uradalom újjászervezésére törekvő földesurak lakatlan birtokukra igyekeztek munkáskezet biztosítani és a visszatelepülés érdekében kezdetben rendkívül kedvező feltételek mellett történtek meg a telepítések."*[3]

A túlélők, a visszatelepülők és az újonnan ide költözők hatalmas energiával álltak helyt. Irtották, felszántották az elvadult földeket, szőlőt telepítettek, építkeztek, malmokat működtettek, ám ezáltal feudális béklyóik feltételeit is újrateremtették.

1. VÖRÖS Károly 1952:
2. T. MÉREY Klára 1965: 3-57. p.
3. MAGYAR Eszter 1984: 24. p.

Az 1730-40-es évekre lezárultak a legfontosabb telepítési akciók, a jelentősebb nagybirtokokon már kiépültek, vagy újjászerveződtek a földesúri magángazdaságok, a majorságok. Ez azzal járt, hogy a jobbágyföldekből hasították ki a megfelelő területeket, megnyírbálták a jobbágyok legelő- és rétjárandóságát, sokszor a jobb minőségű földeket rosszabbra cserélték. Fokozatosan rátették a kezüket minden haszonvételi lehetőségre, felmérték a földeket. Megvonták a jobbágyoktól a korábbi kedvezményeket, elvették verejtékes munkával termővé tett írtásföldjeiket, korlátozták faizási, halászati, kocsmatartási, malomműködtetési jogaikat. Egyúttal nagymértékben növelték a szolgáltatások mennyiségét. A jobbágyok nehezen döbbentek rá helyzetük rosszabbodására, elkeseredetten ragaszkodtak volna a korábbi rendkívüli állapot szabadabb lehetőségeihez.

Eleinte csak megszaporodtak a jobbágyszökések, majd napirendre került a szolgáltatások, főképp a robot egyéni, vagy szervezett megtagadása. Emiatt hajtatta el 1730-ban Széchenyi György püspök Péterhida lakóit a községből és később másokat telepített oda.[4]

A déldunántúli területeken igen nagymértékű volt a parasztok elkeseredése. 1745-ben Csurgó, Alsok és Nagymarton jobbágyai fellázadtak a Festetics-uradalom elöljárói ellen. Eleinte békésen próbálták sérelmeiket orvosoltatni, de hiába fordultak akár a tisztekhez, akár a földesúrhoz, meg sem hallgatták őket. Ekkor elzavarták a tizedszedőket, robotlajstromozókat, megtagadtak mindenféle szolgáltatást. A fő panasz az volt, hogy *"számolatlanul"* kérték tőlük a robotot, valamint a közerdő és közlegelő jelentős részt kisajátította az uradalom. Még maga Festetics Kristóf élete is veszélyben forgott. Úgy mentette ki őt a lázadók karmaiból a pártütő Cserti György áruló testvérbátyja egy szekér szalmástrágya között.[5] Végülis katonai segítséget kérve, karhatalommal verte le Festetics a lázadást és az elmaradt szolgáltatásokat és robotot szuronyok között hajttatta be.[6] A lázadás Somogyból, Zalából átterjedt Tolnára és Baranyába is. Marcaliban és Csokányban Széchenyi Antal birtokán királyi commisió intette meg a jobbágyokat, s a tized és kilenced megadására késztette őket. Többfelé a katonaságot kellett igénybe venni.[7] Végülis a dunántúli parasztmozgalmak hatására 1767-ben kiadott királynői Urbáriummal nem járt jól a jobbágyság, mert a szolgáltatások, s így a robotnapok száma meghatározásánál a legnagyobb uradalmakban meghonosodott magas normákat vették alapul. Ez sokhelyütt csak a túlkapásokat mérsékelte, a legtöbb helyen viszont a korábbinál többet követeltek.

A jobbágypanaszokban, kérvényekben, a községi úrbéri tabellák kiadása előtt készített 9 kérdőpontra az egyes községekben adott válaszokban és a határjárási perek nyilatkozataiban stb. tükröződik, hogy mennyire elevenen éltek még a 18. század második felében is a jobbágyok tudatában a század elejének szabadabb gazdálkodási állapotai és mennyire szerették volna ezeket a körülményeket visszaállítani. De ekkoriban már csak azok élhettek ilyen lehetőségekkel, akiket földesuruk szabadossá (libertinus) tett, vagy valamilyen szerencse folytán megmaradhattak szabados helyzetükben. Ritkán emelte ki földesura egyik-másik *"alattvalóját"* jobbágyi kötöttségéből. Ez történt pl. a csurgói lázadókat eláruló és Festetics Kristóf életét megmentő id. Cserti János esetében 1745-ben. 1768-ban ifj. Cserti János újra megerősíttette kiváltságos helyzetét Festetics (I.) Györggyel: *"polgári"* (vagyis földesúri megbizotti) egész telke után nem kellett semmiféle szolgáltatást fizetnie, sem robotolnia, pálinkáját szabadon árulhatta, borát a kanizsai és atádi vásárok alkalmával adhatta el, sertéseit szabadon makkoltathatta, marháit legeltethette a csurgói határban. Épületeihez fát, szőlőihez karót, hordóihoz abroncsot ingyen vághatott, a kijelölt vizekben a maga szükségére rákot és halat ingyen foghatott. Mindezen kedvezmények fejében feladata az volt, hogy az

4. PESTHY Frigyes Helységnévtár. Somogy m. 35. cs. 369. OSZK Kézirattár Fo. Hung. 114. p.
5. CSIRE István 1907: 10-11. p.
6. KANYAR József 1967: 113-114. p.
7. T. MÉREY Klára 1966: 27. p.

uradalmi szőlőket munkáltatta, a gyümölcsfákat ápolta, oltotta, a munkásokra ügyelt kapálás, aratás és szüret alkalmával.[8]

Szabadossá a Széchenyiek is nagyon ritkán tették jobbágyaikat. Pl. 1724-ben a fazekasmesterséget tanult Szíly Ferenc és leszármazottai kaptak szabados levelet, hogy Pécsre költözhessenek és felmentették őket mindennemű jobbágyi szolgáltatástól.[9] Egyébként saját birtokaikra mind a Festeticsek, mind a Széchenyiek házas vagy házatlan zsellérekként telepítették le az iparosokat, akiket ugyan a mezei szolgálattól, robottól felmentettek, de árendát fizetettek velük.

Egyébként inkább arra törekedett az uradalmi vezetés, hogy a szabadosokat is jobbágyi sorba süllyessze, vagy földjüket elvegye. Pl. a marcali mező- és irtásföldek összeírását végző Kenyeres Ignác mérnök így nyilatkozott egy alkalommal: "*... bár tsak a sok szabadossak ne volnának signanter Kuter Katona Gulyás János, Juhász Ferenc, Fazekas Péter, kik leg summásabban bírnak a mezőben a javát a' földnek, elég egész helyeseket lehetne csinálni Marcaliban, de másképpen is, mivel ezek magok nem birhatják, tőlük el vetetvén azoknak, kik marhássak és szolgálnak fognak adattatni.*"[10]

Az Urbárium bevezetésével nyilvánvalóvá vált a jobbágyok szemében is a feudális kötöttségek hosszú időre való rögzítődése és ezzel vágyaik is szertefoszlottak a szabadabb földszerzésre és földhasználatra. A szökések, a szolgáltatások megtagadása, a nyílt szembeszegülések ideje lejárt. Megmaradt viszont a kérvényezések, instanciázások, perek lehetősége, valamint a kötelezettségek alóli kibújás néhány kevésbé nyílt formája. Így pl. a csurgóiak közül több fél- és egésztelkes gazda nem tartott vonós, azaz igás jószágot, hanem tinó korukban felhízlalták és eladták marháikat az uraság tudta nélkül – tudósítja a tisztartó,[11] tudván, hogy az uradalomnak elővásárlási joga van.

Általános szokás volt, hogy a robotra nem a család legmunkabíróbb tagját küldték el, ha tehették, hanem egy-egy idősebb, még dolgozni tudó embert, vagy egy legénykét, olykor nőket is pl. aratásba. Polacsek Pál a csurgói uradalom tiszttartója 1768-72 közötti feljegyzéseiből kiderül, hogy minden helységben rendszeresen vizsgálta a jobbágyok panaszait. Egy szentmiklósi jobbágy pl. panaszolta, hogy 15 éves fiát nem fogadták be írtási munkára a pandúrok, fiatallották, de a tiszttartó végülis elég erősnek találta e munkára. Egy másik jobbágy idős apját küldte erdei robotmunkára, akinek félvaksága miatt még veszélyes is lett volna, ha baltát adnak a kezébe. Számos egyéb panasz is esett, sokszor minden robotban eltöltött nap beszámításáért is harcolni kellett: pl. a hosszúfuvart, oda és visszautat, az esetleges várakozási időt is számítsák be, a távolabb eső munkahelyek megközelítésére szánt időt is vegyék figyelembe. Alsokban 1768-ban két jobbágynak négy napon keresztül hajtókként kellett szolgálniok, munkájukat sem pénzben, nem fizették ki, sem a robotba nem számították be.[12] Előfordult, hogy a pandúrok nem vittek ki a földekre elég robotjegyet, s a munkavégzőknek a hét végén reklamálniok kellett, hogy végzett munkájuk a rovásfára kerüljön. Bármikor, roboton túl is elhajtották munkára a csurgói, de a marcali jobbágyokat is, legfeljebb kifizették nekik pénzben. A marcali hajdúk még a kenyérsütő asszonyokat, a nekik segédkező férfiakat is munkára hajtották. Ha valamelyik gazda aratókat fogadott, azokat is az uraságí földekre kényszerítették. A jobbágyoktól munkaeszközeiket is elvették

8. MOL. P. 275. Festetics lt. 78. cs. 38. a. Csurgói uradalom. IV. Községi iratok. Jobbágypanaszok, mentesítések (1742–1824).

9. MOL. P. 623. Széchenyi cs. lt. 219. cs. C. IV. k. 3. sz. (1741–1845) 43. p. Urbarialia oeconomica et dimensionalia.

10. MOL. P. 623. 220. cs. L. IV. k. 3. sz. (1724–1805) Opp. Marcali. Acta colonorum succesionalia et similia.

11. MOL. P. 275. 72. cs. 38. c. Csurgói uradalom. Összeírások leltárai (1764–1922) 41. p.

12. MOL. P. 275. 72. cs. 38. b. Jobbágyperek 85-86. p.

esetenként, nehogy a saját földjüket művelhessék a robot teljesítése helyett – világít rá a marcaliak helyzetére egy 1802-ben és 1803-ban egyenesen a királynak írt levél.[13]

A sok tilalom kijátszása szinte szervezetten történt, pl. a tilos legeltetések elszaporodtak az urasági birtokokon, ezért a határjelek pontos kijelölését, az állatok ellenőrzését, a mezők, a makkoltatás és az irtások összeírását javasolja pl. a csurgói tiszttartó.[14] Külön fejezetet érdemelnének az orvvadászat, orvhalászat esetei, hiába tiltotta el a megye a somogyi jobbágyokat 1721-ben a vadászattól, a fegyverviseléstől,[15] ennek ellenére a fegyverek tartása, török, vermek használata és más kihágások sűrűn szerepelnek az uradalmak irataiban. A csurgói uradalom már 1714-ben[16] megtiltotta a vadászatot és madarászatot jobbágyainak, de még a század végén is többízben előfordul, hogy az éber pandúrok puskákat, vastőröket koboztak el.[17]

Még több gond adódott az erdei legeltetésekből, falopásokból, a makk feletetéséből. Magyar Eszter, a tihanyi apátság zamárdi, endrédi, kapolyi jobbágyaival kapcsolatban írja, hogy annyira elszaporodtak az erdőkkel kapcsolatos jobbágyi kártételek, hogy az uradalmi tisztek felsőbb utasításra szigorúan vezették az erdőkihágások jegyzőkönyvét. A jobbágyság nehezen törődött bele, hogy a korábbi szabad erdőhasználatát már csak az allódizált erdőkben tételesen előírt használati jogok, szolgalmak pótolták úrbéres szolgáltatások fejében.[18]

Paraszti tiltakozások, kérvényezések sorát indította meg az irtásföldek elvétele, vagy megváltása, a legelők csökkentése, vagy rosszabbra cserélése is. A marcaliak nagyon következetesek voltak az irtásföldjeik és korábbi nagyobb legelőik visszakövetelésében, de az uradalom is ugyanilyen következetes volt a kérések teljesítésének elutasításában.

A marcali, segesdi és somogyvári uradalomban 1763-ban írta össze Kenyeres Ignác az irtásföldeket és vissza is vette az uradalom használatába. 1769-ben is hiába panaszolták e sérelmüket a jobbágyok.[19] Az uradalom joggal hivatkozott arra, hogy a föld mindig is az övé volt és joga is van visszavenni, de a fáradság váltságdíját megfizethette volna a parasztoknak. A jobbágyság másik állandóan visszatérő kérése a kellő mennyiségű rét és legelő biztosítása volt. Ebből is sorozatosan és jogtalanul játszotta ki az uradalom a marcali jobbágyokat. Pl. 1790-ben ezt írják a marcaliak: *"... vagynak oly szegény fél helyes jobbágyok közöttünk, kiknek nehezen két-három szekérre való szénájok terem, sőt mondhatjuk hét, nyolc petrencére való is alig vagyon miuta az insellér elmérte a réteinket, úgy, hogy nem ökröt, de még csekély apróbb marhát a szükség miatt nem tarthatnak..."*, és kérték megnagyobbítani az *"előbbeni mód szerint."* Az uradalom válasza újra és újra azonos volt: a sessiókhoz *"igaz mértékkel"* és *"törvény szerint"* vannak kimérve a rétek, s akinek ennél több rétre van szüksége, kössön szerződést, azaz vegyen bérbe az uradalomtól és fizessen, robotoljon érte.[20] A jobbágyok megnyugtatására hangsúlyozott *"igaz mérték"* az 1828 évi összeírás szerint kevesebb, mint amennyi az Urbárium szerint járt volna (10 kaszás helyett csak 8 kaszás).[21]

---

13. MOL. P. 623. 219. C. IV. k. 3. sz. (1741–1845) 88-89. p. KANYAR József 1967: 158-60. p. közli teljes terjedelemben az 1803. évit.
14. Ld. a 11. jegyzetet.
15. KOLOZSVÁRI Béla 1928: 51-58. p.
16. MOL. Festetics cs. – Gelsei Pethő cs. lt. P. 235. 35. cs.
17. N. KISS István 1974: 66-71. p. – TAKÁCS Lajos 1986: 419-436. p. alsoki (1786) és bagolai (1771) adatokat idéz.
18. MAGYAR Eszter 1986: 481-3. p.
19. MOL. Széchenyi cs. lt. P. 623. E. IV. 3. sz. 219. cs. (1770–1814) Acta exirpatures concernentia. Továbbá T. MÉREY Klára 1965: 46. p.
20. MOL. Széchenyi cs. lt. P. 623. C. IV. k. 3. sz. 219. cs. (1741–1845) 35. p. Oppidum Marcali. Urbarialia oeconomica et dimensionalia.
21. MOL. N. 26. Regnicolaris conscriptio 1828. Somogy megye Marcali.

Egy 1793-ból kelt jövedelemkimutatás szerint a jobbágyok az úrbéri szolgáltatáson felül mindenféle *"haszonvételért"* külön fizettek, vagy robotoltak (pl. kenderföld, szántóföld, legelő, makk- és fűbérlet, szerszám-, épület- és tüzifa, mészárszék tartása, maradványföldek bérlete, húskimérésért borral fizettek).[22]

1802 és 1803-ban a marcaliak már a királynak küldték el a panaszleveleiket, amelyekben ismét az irtásföldek elvételét, a rétek megcsonkítását kifogásolták és felsorolták számos, a robottal kapcsolatos kihágását az uradalmi tiszteknek.[23] Az irtásföldek és a rétek terén keletkezett sérelmek ismét orvosolatlanul maradtak. A rétek esetében hivatkozhattak volna arra, hogy méretük nem felel meg az Urbáriumban megadott mennyiségnek, de ezzel nem voltak tisztában, csak általánosságokat írtak, szegénységüket emlegették. Jogos követelésüket nem tudták megalapozott érvekkel alátámasztani. A panasz elintézése során a hatóságok csak a tisztek túlkapásait próbálták megakadályozni, a sértetteket kárpótolni.[24]

Irodalom

CSIRE I. 1907. Vázlat Csurgó múltjából. Csurgó. 264. p.

KANYAR J. 1967. Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár.

N. KISS I. 1974. A paraszti vadászat Magyarországon. (XVI-XVIII. század) ATSZ. 66-71. p.

KOLOZSVÁRI B. 1928. Vadászati Jog. Budapest.

MAGYAR E. 1984. Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. Szántódi Füzetek VII. Győr.

MAGYAR E. 1986. A tihanyi uradalom erdőgazdálkodása a XVIII-XIX. században. ATSZ. 3-4. sz. 447-506. p.

T. MÉREY K. 1965. A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest.

TAKÁCS L. 1986. A jobbágyok vadászata a feudális kor végén. ATSZ. 3-4. sz. 419-446. p.

VÖRÖS K. 1765-68-i dunántúli parasztmozgalmak és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Szerk.: SPIRA György. Budapest.

22. MOL. P. 623. X. k. 3. sz. 423. csomó (1793-95) Marcali uradalomnak összeírásai.

23. MOL. P. 623. C. IV. k. 3. sz. 219. cs. (1741-1845) 88-9. p.

24. A marcali jobbágyok életéről ld. még KNÉZY Judit 1988. Kézirat. Néprajzi összefüggések Marcaliban és környékén. 90. p. Marcali jubileumára készülő kötethez nyomdába adva.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Darkó Jenő

A GÖRÖG RÍTUSÚ EGYHÁZ STÁTUSZA ERDÉLYBEN A 18. SZÁZADBAN

A magyar történelemben a 17. század végén bekövetkezett fordulat - amikor is a török kiűzésével egy időben a Habsburg-abszolutizmus az országot végérvényesen beillesztette a birodalomba - a központi hatalommal szemben a rendi erők vereségét jelentette. Az események mellékszínterén érvényesült a Habsburg-ház világimpériumának kiépítését szolgáló törekvés, a birodalomnak a nyugati hadszíntéren nyilvánvalóvá vált súlyos vesztesége kárpótlásaként a birodalom befolyását keleti, balkáni területekre kívánta kiterjeszteni. Ezt a terjeszkedést célozták a birodalom hatósugarába került görög rítusú keresztény népelemeknek adott kiváltságok. Az uralkodó ebben az esetben is egymástól elkülönítve kezelte a szerbeket, a ruténokat és a románokat. Míg a szerbek esetében az uralkodó hozzájárult a sajátos egyházszervezeti önállóság[1] fenntartásához, addig I. Lipót egyházi és világi tekintetben egyaránt eltérő bánásmódban részesítette a szintén görög rítusú ruthéneket és románokat. A megkülönböztetett bánásmód mögött nemcsak az ún. felszabadító háború visszás eredményei álltak, hanem az a végzetesen súlyos elhatározás is, miszerint ettől fogva az uralkodó Erdélyt külön meghódított tartományként kezelte.[2] A döntés mögött - talán - egyházpolitikai meggondolás is rejlett. Nyilvánvalóan az egykori királyi Magyarország és a visszakerült hódoltság területén a katolikus felekezet helyzetére nézve közömbösnek ítélték a szerbek egyházi önállóságát, nem így a ruthének és az erdélyi románok esetében,[3] akiknek viszont megszabták a római egyházhoz való hűséget. Erdélyben a protestáns rendek körében különösen nagy ijedelmet váltott ki a románoknak adományozott ún. második lipóti diploma (1701), amelynek pontjai - ha valóra válnak és az 1701-i országgyűlésen a Gubernium és a rendek nem tanúsítottak volna jelentős ellenállást - számukra azzal a veszéllyel jártak volna, hogy a román közrendűeket a katolikus rendekhez számítva a *"recepta religiók"* közül a katolikusok javára billent volna a mérleg nyelve - ami nem kizárható bécsi számítás. Méltán ál-

1. HADROVICS László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. In: Századok. 1942. - Uő.: L'église nationale serbe au XVIe et XVIIe siecles. In: Revue d'Histoire Comparée, 1943. - Uő.: Le peuple serbe sous la domination turque. Paris, 1947.
2. Az erdélyi Diploma Leopoldinum értelmében: vö.: Erdély Története. (Főszerk.: KÖPECZI Béla) I-III. k. Bp., 1989. II. k. (Szerk.: MAKKAI László) 880-881. p.
3. A ruthének problematikájával, a ruthének vallási uniójának kérdésével ezúttal nem kívánunk bővebben foglalkozni. Ld.: HODINKA Antal: A munkácsi görögkatolikus püspökség története. Bp., 1909. - Vö.: HALECKI, Oskar: Grenzraum des Abendlandes. Graz-Köln, é.n.: a brest-i vallásbékéről.

lapítja meg I. Tóth Zoltán: *"ha az áttérő román jobbágyokat"* egyúttal kiemelték volna *"a jobbágysorból, Erdély nemzetiségi története egészen új és meglepő fordulatot vett volna."*[4]

Az erdélyi románok egyházi unióját előkészítő tárgyalások és Athanaziosz püspök szerepe, valamint az únió következménye a történeti irodalomban eléggé közismert.[5] Van azonban a görög rítusú románok uniója körül néhány olyan kérdés, amely – nézetünk szerint – mindenképpen magyarázatra szorul. Ismert, hogy a magyar történetírás felfedte a szoros összefüggést a románság egyházi uniója és a dákó-román elmélet kialakulása között, ti. az utóbbi éppen az unitus papság körében fogalmazódott meg először.[6] Keveset tudunk azonban a szerbekkel szemben a románok egykor – esetleg – Erdélyben működött görög rítusú egyházáról. Dolgozatunkban pedig éppen annak kezdeteit kívánjuk megrajzolni.[7]

Görögkeleti népelemek létére az egykori Magyarországon a 15. századból több adatot ismerünk: így a Rozsd-szigeti királyi bolgárok, a Csepel-szigeti királyi rácok példái mellett említhetjük, hogy a Hunyadi család pártolta a görög rítusú egyházak és monostorok felállítását.[8] – Mátyás király egy 1479. március 21-én kelt oklevélben intézkedik a mármarosi vlach presbiterek ügyében.[9] Ugyanakkor a görög rítusú egyház 16. századi tevékenysége Erdélyben csupán másodlagos említésből ismert.[10] Román püspökről 1556-ig sehol sincs említés – írja Jancsó Benedek: *"1557-ben teszi Izabella királyné a felsődiódi kolostor igumenjét püspökké"*. A protestáns hitre áttért románokkal kapcsolatosak az 1566-i, 1577-i és 1579-i erdélyi országgyűlések végzései.[11] Elszórt 16. századi – csupán hivatkozásból ismert – adatok mellett tudomásunk van arról, hogy *"Báthori Zsigmond 1595. május 25-én szerződést kötött Mihály vajdával, amelyben Báthori '... a kalugerek rendjét meghagyja régi szokásaikban,*

---

4. I. TÓTH Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. In: Magyarok és románok. (Szerk.: GÁLDI László – MAKKAI László) Bp., 1943. I. k. 84. p.
5. U.o. i.h. – Vö.: HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar Történet. Bp., é.n. VI. k. 37. p. – Erdély Története. i.m. II. k. 885. skk. p. – A régebbi irodalomból figyelemre méltó: BUNYITAY Vince: Bihar vármegye oláhjai és a vallási unió. Értekezések a Történettudomány köréből. Bp., 1893. – JANCSÓ Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. Bp., 1896. I. k. 511. p. Vö.: HURMUZAKI, Eudoxiu: Fragmente zur Geschichte der Rumänen. Bucuresti, 1874–1886. II. k. 4. p.
6. I. TÓTH Z. /1943/ 87. p.
7. A szerbeknek adományozott kiváltságokkal külön is foglalkoztunk: I. Lipót által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok háttere c. dolgozatunkban. (Megjelenés alatt az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyvében) – Jelen vizsgálódásunk kiindulópontját meghatározza az a korábbi felismerésünk, miszerint az 1558-1561. évi török pusztítást követően – történetesen – Bihar megyében egy merőben új etnikum a *"valachok"* megjelenésével kell számolnunk, ugyanis az újonnan megtelepülők nem tekinthetők a 15. századi *"vlach"* keneziátusok kontinuus lakosságának. – DARKÓ Jenő: Görögkeleti népesség Magyarországon a XVIII. században. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom. II. (Szerk.: ERDMANN Gyula) Gyula, 1989.
8. Zsigmondhoz és Mátyáshoz köthető monostor- és templomalapítások: 1391: MUNKÁCS (HINTZ, Johann: Geschichte des Bistums der griechisch-nichtunierten Glaubensgenossen in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Siebenbürgens. Hermannstadt, 1850. 63. skk. p.) – 1457: VAJDAHUNYADVÁR (BINDER Pál: Közös múltunk. Románok, magyarok németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttélésekről. Bukarest, 1982. 134., 314. p. – 1470: GERGETEG (OL. C. 109. Helytartótanács, Alapítványi Osztály. Fassiones monasteriorum Graeci vitus non uniti. Nr. 3. fol. 21.
9. HINTZ, Johann /1850/ i.h. – Vö.: JANCSÓ B. /1896/ I. 422. p.
10. JANCSÓ B. /1896/ i. k. 424. p.
11. JANCSÓ B. /1896/ i. h.: *"... noha az oláh natio a hazában sem a statusok közé nem számláltatott, sem vallások nem a recepta religiók közül való ... püspököt a fejedelemtől kérjenek ..."* – Noha itt az *"oláh natio"* vallásáról bizonyosan tudjuk, hogy az nem volt *"recepta religio"*, mégis fenn kell tartsuk azt a nézetet, miszerint itt az *"oláh natio"* részéről a protestáns egyházi fenntartóság elismeréséről van szó.

szertartásaikban, isteni tiszteletük módjában [rítus] *és szabadságaikban' ...".*[12] A szerződésben hűséget fogadó Mihály vajda csakis az erdélyi fejedelemségnek a román fejedelemségek felett való befolyását tanúsítja, így az a kitétel, miszerint az említett kalugerek a tirgovistei érsek hatósága alá tartoznak, nem vonatkoztatható kizárólagosan az erdélyi állapotokra.

Mindezidáig csupán irodalmi hivatkozásból és Eudoxiu Hurmuzaki forrásközléséből volt ismert az erdélyi románok ügyében 1609. június 9-én, Gyulafehérvárott kibocsátott kiváltságlevél,[13] amelynek hitelt érdemlő másolatát sikerült az Erdélyi Kancellária iratai között megtalálni.[14] A bennünket közelebbről érdeklő részlet így szól: *"Mi Gábor, Isten kegyelméből*

---

12. Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár. (Szerk.: MÁRKUS Dezső) Bp., 1896. Erdélyi törvények - JANCSÓ B. /1896/ II. k. 423. p.

13. HURMUZAKI, E. /1886/ II. k. 4. p. - Reá hivatkozik JANCSÓ B. /1896/ I. k. 511. p., akinek HURMUZAKIról általában lekicsinylő véleménye van: *"Minekutána az erdélyi románoknak fő életfoglalkozása a marhatenyésztés volt, úgy emiatt papjaik Bethlen Gábor adománylevelein (1609), valamint Barcsai Ákosében (1659) és az Apaffyakében többnyire pastores Valachi nevet kapnak és csak ritkán említtetnek sacerdotes Valachi néven."* Majd így folytatja: *"Eltekintve attól a valószínű tollhibától, hogy Hurmuzaki 1609-ben Bethlen Gáborral fejedelmi oklevelet adat ki, igazán nevetséges tájékozatlanságot árul el ..."* - Jancsó nyomán a magyar történetírás nem is vett tudomást a szóbanforgó 1609. évi kiváltságlevélről. - Vö.: HÓMAN Bálint - SZEKFŰ Gyula, /é.n./ - I. TÓTH Z. /1843/ - MAKKAI László: Histoire de Transylvanie. Paris, 1946. - Erdély története. (Főszerk.: KÖPECZI Béla) Bp., 1986. - De nem tudtak arról a régebbi irodalomban sem: NILLES, N.: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae St. Stephani. 1-2. k. Innsbruck, 1884-1885. - BENKŐ József: Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus. Olim Dacia Mediterranae dictus. Orbis nondum satis cognitus. Nunc multifariam ac strictim illustratus. 1-2. k. Kolozsvár, 1834.

14. Erdélyi Kancelláriai Levéltár az Országos Levéltárban. OL. A. 108. M. Kancelláriai Levéltár - Ungarn und Sielenbürgen 53.: *"Nos Gabriel Dei gratia Princeps Transsylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes memorie commendamus ..., quod tangitur ordinem ... miserarum universorum et singulorum pastorum valachicorum ubivis passim in hoc Regno ... subjectis, in Ecclesiis constitutorum Graecorum Dogma, et professione sequentibus, quibus ipsi ... videlicet ... dominorum terrestrium filiis Jobagyionum extitissent ... sed pro consuetudine Jobbagyionali aequalem cum reliquis Jobbagyionibus conditionem, et onera qualibet plebea domino terrestri debentis sufferent, et portarent, volentes itaque ... muneri sublevari, id eis ex speciali gratia et potestatis nostrae plenitudine benigne annuentes et concedentes duximus, ut ipsi a modo imposterum cujuscumqui Jobbagyiones extiterent. ... sive Vladica ipsorum Albae Juliae degentis juxta morem Ritum, et consuetudinem Ecclesiarum Hungaricalium antiquam habeat potestatis facultatem, pro ampliori vero erga eosdem munificentie nostrae principalis declaratione universos et singulos ... pastores valachos dietas ecclesiarum valachialium in tota Transsylvania et Partibus Hungaricae Ditione Nostrae Transsylvaniae subjectarum existisset constitutos modernos, et futuros quoque pro tempore constituendos ab omnibus oneribus plebeis, et sevitiis civilibus quibuslibet domino terrestris debitis, et praestare solitis, exceptis tamen muneribus sive dominis, ab eisdem pastoribus ex antiqua consutudine dominis, ipsorum terrestribus dare consuetis benigne in perpetuum eximendos, et supportandos duximus, prout eximimus, et supportamus, praesentium per vigorem, quocirca vobis universis, et singulis spectantibus, magnificis, ... egregiis, nobilibus comitibus et comitibus, judicibus nobilium, ac universitati nobilium quorumcunque comitatum, nominanter autem comitatus Bihariensis, districtusque Belényesiensis, Hatszegiensis capitaneis, praefatis provisoribus, castellanis archium ac aliorum quorumvis locorum officialibus, tricemitoribus, teloniatoribus, pontium passivim, vadorum, viarumque custodibus, eorumque vices gerentibus, item prudentibus, ac circumspecti magistris civium, judicibus et juratis civibus, quorumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum cunctis etiam aliis quoque officio dignitate, et prefectura fungentibus, ubi vis in ditione nostra constitutis, et commorantibus, modernis videlicet et futuris quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus, et mandamus firmiter, quatenus visis praesentibus vos quoque a modo imposterum annotatos pastores valachos, successoresque eorum universos in praetacta nostra annuentia, et exemptione a nobis modo praemisso concessa inpedire, turbare, molestare, aut eosdem ad praeducta onera, et*

Erdély fejedelme, a Részek ura és a székelyek grófja, adjuk mindenki tudtára, akiket illet, hogy az országunkban élő valach papok rendjét akarjuk együtt és külön külön terheik alól felmenteni, akik az egyházi szokásaikban a görög dogma tanítását és gyakorlatát követik, és akik jobbágyi módon viselik a földesúri terheket ... közülük az engedelmeseket és azokat, akik arra hajlandóságot mutatnak különös kegyelmünkről teljes mértékben biztosítjuk ... gyulafehérvári vladikájuk a régi magyar egyházak szokása és erkölcse szerint hatalommal rendelkezzen ... a jelenre és a jövőre nézve pedig az országunkban ... lakó valach papok egyházi gyűlést tartsanak, minden közeteher és közszolgálat alól mentesek legyenek ..."[15]

A kiváltságlevél egyértelműen tartalmazza a valach papoknak adott mentességet. Az egyházi zsinat megtartásának előírása pedig arra utal, hogy a Bihar megyében, a belényesi járásban és a Hátszegen működő vlach papok tevékenysége már ekkor a kálvini egyház befolyása alatt állott.[16] – Az említett kiváltságlevelet Bethlen Gábor 1614. június 25-én kelt levelében megerősítette.[17] Az 1609. évi kiváltság eme megerősítéséről a történeti irodalom nem tud. Ellenben megemlékeznek egy – állítólag – 1624. szeptember 18-án kelt levélről, amelyben a fejedelem *"a fogarasvidéki oláh papságot menti fel minden tizedfizetéstől"*.[18] – Az 1624. évi levél természetesen publicitásánál fogva a fogarasi román püspökség primátusát valószínűsíti, amit viszont az 1609. évi levél ismeretében kérdésesnek kell tekinteni. Egyúttal a korai, de a 17. század kezdeténél ténylegesen nem korábbi szerveződést a bihari, azon belül a belényesi és a hátszegi vidékekhez kell kapcsolni.

A történeti irodalom – magyar részről[19] – jobbára csak a románság körében végzett protestáns kulturmisszió méltatásáról beszél. – A két Rákóczi és Apaffy korából néhány

---

servitia plebea, et civilia cogere, et compellere nequaquam praesumptis vel sitis ausi modo aliquali, secus non facturi praesentibus per lecte exhibet, restitute. Datum in civitate nostra Alba-Julia die 9^{a} mensis Juny, anno 1609. (et subscriptum erat) Gabriel princeps."

15. Az oklevél létére Jancsó egy megjegyzése is utal – habár burkolt formában – (i.m. I. k. 515.): *"1697-ben azok a jezsuiták, kik meg voltak bízva az erdélyi oláhság vallásos uniójának előkészítésével és végrehajtásával, egy jelentést írtak, melyben az oláh papságról többek között ezt írták: 'A pópák paraszt munkával foglalkoznak, szántanak, vetnek és kaszálnak, mert nem húznak híveikről tizedet. Jobbágyoknak tekintetnek és tartoznak teljesíteni minden fizetést és szolgáltatást éppúgy, mint a többi parasztok.' Eleinte a pópának még a szabad költözés sem volt megengedve. De 1609-ben Báthori Gábor fejedelem elrendelte, hogy a pópák a földesúr akarata ellenére is, de a fehérvári oláh vladika (püspök) tudtával egész családjokkal együtt elköltözhetnek más helyre. Azonkívül felmentette (természetesen csak az egyházi jószág után) minden jobbágyi szolgáltatástól és fizetéstől, kivéve azon ajándékot, melyet régi szokás szerint évenként a földesúrnak adni kötelezzenek."* – Vö.: HURMUZAKI, E. /1886/ II. 4. p.

16. A figyelemre méltó tény a kálvini egyház térhódítását bizonyítja a románság körében.

17. OL. A. 108. M. Kancelláriai Levéltár – Ungarn und Siebenbürgen 53. 92.: *"Nos igitur preamissa supplicatione nobis modo qui supra porrecta faventer admissa, et elementer exaudita praescriptasque Litteras Privilegiales sinon abrasa non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspensas, se omni prorsus vitio, et suspitione caventes, praesentibus Litteris nostris sive diminutione, et augmento aliquali inseri, et inscribi facientes, quoad omnes earum continentiam clausulas articulorum et puncta, eatenus, quatenus eadem rite et legitime existent emanata, viribusque earum veritas suffragatur acceptamus, approbamus, ac in perpetuum valituras gratiosi confirmamus. Szatmár pedentis, et authentici sigilli nostri munire roboratum vigore, et testimonio Litterarum mediante. Datum in civitate nostra Alba-Julia 25ta mensis Junii, anno domini 1614. Gabriel Bethlen."*

18. JANCSÓ B. /1896/ I. k. 516. p. – Vö.: HURMAZAKI, Eudoxiu, i.m. II. k. 5. p., aki a levelet Bethlenfalváról keltezi.

19. HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula, (é.n.) VI. k. – Erdély története. (Főszerk.: KÖPECZI Béla.)

görög rítusú püspök kinevezéséről van tudomásunk,[20] így ismert Brankovics Száva tevékenysége is.[21]

Az erdélyi románság világi státuszában és egyházi hovatartozásában nagy fordulat következett be a török kiűzését követően, a Habsburg-uradalom magyarországi berendezkedésének, I. Lipót uralkodásának időszakában. Nézetünk szerint az előzmények ismeretében a görög rítusú románok vallási uniója esetében annak egyháztörténeti jelentőségéről és nem kizárólag politikai jellegéről kell beszélni.[22] Az ügy tétje a bécsi udvar részéről nyilvánvalóan az ellenreformáció hadállásainak megerősítését kívánta szolgálni. Az unió mellett kiálló román papság lépését nem egy korábban vélt egyházi önállóság visszaállítására tett kezdeményezésként, hanem annak reálpolitikai jelentőségén túl a kálvini befolyás ellen történt fellépésként kell megítélni. Hiszen a görög rítus dogmatikai és liturgikus kérdésekben mégiscsak közelebb állott a római katolikus egyházhoz, mint a keresztény dogmatika és liturgia lutheri, vagy kálvini felfogásához. Nézetünk szerint a görög rítusú román egyház az athanazioszi fordulattal az önállósulása felé vezető úton a protestáns egyházi befolyást a pápai fennhatósággal kívánta felcserélni. Természetesen a román felfogás mindig abból indult ki, hogy a protestáns befolyást megelőzően a görög rítusú román egyház történetében volt egy korszak, amikor is az a balkáni népekhez hasonlóan autokefall formában szerveződött volna meg Erdély területén is.[23] – A bihari román betelepülés tanulmányozása során kitűnt, hogy az ott a 18. században fungáló román települések nem vezethetők vissza a 16. század végi török pusztításokat megelőző korszakra.[24] Mivel az erdélyi görög rítusú román egyház esetében ismert első kiváltságlevél a román egyház felett gyakorolt protestáns befolyásról tanúskodik, kézenfekvő, hogy a Hátszegen, a belényesi járásban és Fogaras vidékén a protestáns fejedelemség által megszervezett és a román népesség hitellátását szolgáló egyházszervezettel számoljunk, ebben az értelemben pedig az erdélyi román egyház uniója a római katolikus egyházzal egy lépés volt a felekezeti önállóságnak megfelelő egyházszervezet kiépítése felé.

A történeti irodalom a román egyházi unió előkészítését részletesen ismerteti. Tudtunk Theophilosz és Athanaziosz szerepéről – legfeljebb – magatartásukat nem értelmeztük kellőképpen. A görög rítusú román papság egykori szándékának helytelen megítélése mellett az uniót egyértelműen *"a jezsuita térítői szellemtől kiinduló törekvések"* számlájára írták.[25] Megállapították, hogy *"az egyesülés fő mozgatói a jezsuita rend tagjai voltak, különösen Baranyi László Pál gyulafehérvári plébános"* – valamint Hevennesi Gábor – *"az erdélyi urak részéről gr. Apor István kincstartó és gr. Mikes Mihály, az udvar részéről gr. Kollonich Lipót esztergomi érsek"*. Nem vették figyelembe, hogy az unió kimondását megelőzte a görög rítusú román papság zsinata 1697-ben, amelyen is kinyilvánították a római anyaszentegyházzal való egyesülési szándékukat. Egyúttal megfogalmazták azokat a követeléseiket, amelyek teljesülése esetén voltak csak hajlandók a római egyházhoz csatlakozni, úgymint kívánták: *"1. Hogy a görög szertartású papok és szerzetesek ugyanazon előjogok és jogok részesei legyenek,*

20. I. Rákóczi György 1643. évi kiváltságlevelét és az azt követő megerősítéseket ld.: HINTZ, J. /1850/ 70. skk. p.

21. A Brankovics-kérdésről bővebben megjelenés alatt álló dolgozatunkban írtunk újabban: Lipót császár által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok háttere. Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve.

22. I. TÓTH Z. /1943/ II. k. 82. p.

23. A balkáni egyházszervezetre és abban fontos szerepet betöltő szerb autokefal egyházra ld. HADROVICS László idézett munkáit. – Az ipeki szerb pártiárkátusnak a román egyház megszervezésében játszott fontos szerepére mutatott rá id. DARKÓ Jenő: Népességi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. Pécs, 1938.

24. JAKÓ Zsigmond: Újkori román betelepülés. In: Magyarok és románok. (Szer.: GÁLDI László – MAKKAI László) Bp., 1944. I. k. 508. skk. p. – V.ö.: DARKÓ J. /1989/

25. I. TÓTH Z. /1943/ II. k. 18. p. – Vö. BENKŐ J. /1834/ II. k. 231. p.

mint amilyeneknek nemcsak a római katolikus, hanem az unitárius, lutheránus és kálvinista papok már örvendenek. 2. Hogy minden faluban, amelyikben parókus lelkész van, az egyházközségnek parókusi háza legyen, nehogy a parókus lelkész idegen házban vagy telken legyen. 3. Hogy a parókus lelkészek a püspöktől függjenek és rendelkezése alatt álljanak, és semmiképpen se függjenek a világtól, mint eddig." A zsinat továbbá az egyesült egyház papjai és tagjai számára ugyanazokat a jogokat követeli, amelyeket a római katolikus egyház papjai és tagjai élveznek. Sőt azt is kívánja, hogy *"az egyesültek a jövőben ne tekintessenek csupán megtűrteknek, hanem a haza bevett fiainak."*[26]

A görög rítusú román papság a zsinaton előterjesztett követelések teljesítése fejében hajlandó volt a firenzei zsinat (1436) négy pontját elfogadni; úgymint hajlandók 1. elismerni, hogy a római pápa az egész keresztény egyház látható feje; 2. megvallani, hogy a menyország és a pokol között létezik egy harmadik hely, a tisztítótűz, amely a bűnös lelkek megtisztulását szolgálja; 3. elfogadni, megvallani és hinni a szentlelket, aki az atyától és fiútól származik, miként azt a római katolikus anyaszentegyház tanítja; 4. elfogadni, hogy az eucharisztiához elegendő a kovásztalan kenyér. Amikor Theophilosz püspök és a klérus testületileg alázatosan fordult kéréssel Ő császári királyi felségéhez, egyúttal kötelezték magukat a gyulafehérvári római katolikus plébános, Baranyi Pál előtt tett igéretük megtartására.[27]

A zsinat után a görög rítusú román papság egyháza ügyében 1698. április 14-én újabb folyamodvánnyal fordult az uralkodóhoz.[28] A tárgyalások menetét - feltehetően - megzavarta Theophilosz püspök az év júliusában[29] bekövetkezett halála. A püspöki székben utóda és az uniós tárgyalások folytatója Athanaziosz lett. - Az udvarhoz beérkezett kérvényekre válaszul Lipót császár 1699. április 14-én egy resolutiot[30] bocsátott ki, amelyet megküldve a guberniumnak kijelentette, hogy *"Aki a görög rítusú valach papok közül - bevett gyakorlat szerint - a görög rítus megvizsgálására, a pápaság elismerésére hajlandónak mutatkozik, azok a katolikus papok kiváltságainak örvendjenek. Akik pedig ugyanazon görög rítusú papok közül az említett tevékenységet gyakorolni nem óhajtják, vagy pedig a bevett felekezetek valamelyikével egyesülni akarnak, vagy pedig a saját felekezetük tagjai maradnak, amelyben most vannak, az abban való megmaradásukat határozták el, örvendjenek saját vallásuk privilégiumainak, saját jogon, amelynek most örvendenek, bizonyára örvendezni fognak."*[31] - A császári leiratot az országgyűlés az év október 20-án megtárgyalta és törvénybe iktatta.[32] Időközben sor került a görög rítusú román papság második uniós zsinatára. Az itt született felterjesztésre bocsátották ki 1699. február 16-án az első Diploma Leopoldinum-ot.[33] A diplomát az országgyűlés az év szeptember 8-án iktatta törvénybe.[34]

Úgy látszik az első diploma nem nyerhette meg Athanaziosz püspök és a görög rítusú román papság tetszését, minekutána 1700. szeptember 4-én újabb zsinatot tartottak.[35] Feltehetően a zsinat után Athanaziosz Bécsbe ment,[36] majd közbenjárását követően látott

---

26. NILLES, N., /1884/ I. k. 168-170. p. - Vö.: I. TÓTH Z. /1943/ 81. p.
27. NILLES, N. /1884/ I. k. 170. p. - BENKŐ J. /1834/II. k. 231-232. p.
28. BENKŐ J. /1834/ II. k. 232. p. - Vö.: HINTZ, J. /1850/ 107. - OL. A. 108. 53. 92.
29. BENKŐ J. /1834/ II. k. 234. p.
30. U.o. 232. p. - Vö.: NILLES, N. /1884/ I. k. 195. p.
31. BENKŐ J. /1834/ II. k. 232. p. *"Qui ex sacerdotibus graeci ritus valachus edita professione ad observantiam ritus apud Catholicos, cum agnitione Summi Pontificis se declaraverit, gaudebit privilegio Catholicorum etc."*
32. BENKŐ J. /1834/ II. k. 233. p.
33. NILLES, N. /1850/ I. k. 224-227. p. - Vö.: I. TÓTH Z. /1943/ 83. p.
34. BENKŐ J. /1834/ II. k. 232. p. - NILLES, N., /1850/ I. k. 232-233. p. - I. TÓTH Z. /1943/ 83. p.
35. U.o. 82. p.
36. BENKŐ J. /1834/ II. k. 234. p.

napvilágot 1701. március 19-én a II. Diploma Leopoldinum,[37] amely oly mértékben teljesítette a görög rítusú román papság kívánságait, amely a rendek nyílt ellenállását váltotta ki. Ugyanis az 1701. június 15-én egybegyűlt országgyűlésen a gubernium és a rendek nyíltan tiltakoztak *"a román papoknak a rendekhez való számolása"* miatt, mivel a diploma egész szelleme, de kiváltképpen annak 3. pontja ellentétben állott az 1691. évi december 4-i diplomával.[38]

Az országgyűlés magatartása meggondolásra késztethette az uralkodót, aki – nézetünk szerint – visszavonta a görög rítusú román papságnak adományozott második diplomát, így az a gyakorlatban soha nem ment át, és helyette Lipót 1701. szeptember 12-én kibocsájtotta a Novum Decretum-ot,[39] amely valójában az 1698. évi október 20-án az országgyűlés által is elismert resolutio megújítása volt. A Novum Decretum-ot 1701. december 19-én a görög rítusú román papság és népesség kedélyeinek lecsillapítására egy újabb hitlevél követte.[40] Végül is ez a lipóti hitlevél maradt érvényben, ugyanis csak ezt követte az országgyűlésen az újabb törvénybe iktatás.[41] A folyamatot az 1744. évi országgyűlés VI. artikulusának megfogalmazása zárja le, amely szerint: *"... a mi kedves Erdélyünk három nemzethez tartozó szeretett hű karainkat és rendeinket összesen és egyenként, valláskülönbség nélkül, még a római szentegyházzal valóban egyesült görög szertartásuakat is, minthogy ezek is katolikusok, úgyszintén eme fejedelemségünk bármely rendű és rangú többi lakosait, összesen és egyenként biztosítjuk és bizonyosokká tesszük, hogy őket az ő jogaikban, törvényeikben, kiváltságaikban, mentességeikben és kedvezményeikben ... úgy az egyházi, mint a világi dolgokban ... a legkegyelmesebben nem csak megerősítjük, hanem sértetlenül meg is tartjuk."*[42]

---

37. NILLES, N. /1850/ I. k. 289-290. p. – I. TÓTH Z. /1943/ 83-84. p. *"Az 1-sö pont biztosítja az egyesült egyháznak, személyeinek és dolgainak a római katolikus egyházzal azonos jogait. A 2. pont felmenti az unitus papokat mint a többi nemesi előjogoknak örvendőket a jobbágyi szolgáltatások minden neme alól. A legérdekesebb a 3. pont, amely nemcsak az egyháziakat, hanem a világiakat, sőt a közrendűeket is hozzászámolja a katolikus rendhez, feltéve ha szabályosan felveszik az uniót, ezáltal megszűnnek megtűrtnek lenni és a hazának a többi rendekhez hasonló jogokkal rendelkező fiaivá válnak. – Az 5. pont felállította az unitus püspök mellett az ún. teológusi intézményt ... A II. Diploma Leopoldinum – tartalma szerint – arra volt hivatva, hogy az egész erdélyi románság vallási állapotának, sőt bizonyos mértékben jogállásának és politikai helyzetének a szabályozója és meghatározója legyen."*

38. l. TÓTH Z. /1943/ 84-85. p. – V.ö.: NILLES, N. /1850/ I. k. 512. p. A II. Diploma Leopoldinum szerepét másként értelmezi, mintha az megvalósult volna: Iosif PERAVIN – KÖLLŐ Károly, Bevezető tanulmány Supplex Libellus Valachorum elé, Ford. és jegyzetekkel ellátta: KÖLLŐ Károly, Bukarest, 1971. különösen a 14. p.

39. OL. A. 108. M. Kancelláriai Levéltár – Ungarn und Siebenbürgen 53. 89.: *"... mandavimus, decrevimusque, quatenus Valachis Graeci Ritus liberum sit ex quatuor religionibus in Transylvania receptis is sua religio, nisi ritibus, quos de praesenti quoque observant, permanere hac tamen qualificatione, ut cui religionum adhaerebunt, ejusdem privilegiis et immunitatibus gaudeant. ... verum cum insuper sparseunt rumorem, quod ea sit meus nostra et voluntas quatenus Nos Valachos ad Unionem Catholicamque Religionem amplectendam cogeremus. Quo circa denuo Vobis notificamus, eam esse voluntatem Nostram positivam, ut Valachis sit liberum alterutra quatuor religionum in Transylvania receptarum amplecti, ejusdemque privilegiis et immunitatie bus gaudere, si vero animus sit iis suis in ritibus permanere, quos hodiernum observant, id quoque liberum esto, hac quidem conditione, ut nemo Valachos /: nisi qui velit gravissimam nostram sentire iram et animadversionem :/ in praedicta eorum libertate quoquomodo turbare aut impedire praesumat."*

40. HINTZ, J. /1850/ 107. p. – V.ö.: OL. A. 108. M. Kancelláriai Levéltár – Ungarn und Sieberbürgen 53. 92.

41. BENKŐ J. /1834/ II. k. 258. p.

42. Magyar Törvénytár. (Szerk.: MÁRKUS Dezső) Bp., 1896. Erdélyi törvények.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Erdmann Gyula

AZ ÚRBÉRES TERHEK NÖVEKEDÉSE ÉS EGY GAZDATISZT–KISKIRÁLY ÜZELMEI BÉKÉSCSABÁN A 19. SZÁZAD ELEJÉN

A felvidéki szlovákokkal 1718-ban újratelepített Békéscsaba 85.000 kisholdnyi területével a nagyhatárú alföldi községek sorába tartozott. Újabb- és újabb szlovák rajok érkeztek földjére, s így népessége 1773-ban 7.055, 1804-ben már 12.577 volt, s ezt követően (már zömmel a belső szaporodás révén) 1824-re 20.080-ra, 1847-re pedig 22.465-re emelkedett. Ekkor már Európa legnagyobb faluja volt.

A jobbágy- és zsellérlakosság helyzete az urbáriumig messze előnyösebb volt, mint a felvidéki jobbágyoké: a tizedet a telepítő Harruckern J. György örökre megváltotta számukra, a robot ismeretlen volt, a kilencedet pénzben váltották meg. Ezt az ún. taxalista állapotot tovább javította a regale beneficiumok folyamatos községi bérlete. Viszonylag alacsony bérleti díj fejében így a kommunitást gazdagította a kocsmáltatás, a mészárszékek, malmok, a halászat hasznának jó része. A bérlet erősítette az önkormányzatot, a beligazgatás szinte korlátlan függetlenségét. A taxát és a bérleti díjakat az előljáróság szedte be, s a birtokos csak azzal törődött: megkapta-e a szerződött összeget.

Az urbárium valamelyest rontott a jobbágyok helyzetén: bevezetésre került a robot, igaz hosszú időn át pénzben váltották meg. A szerződéses állapot változatlan maradt.

A választott előljáróság önállósága meglehetős volt. A nagylétszámú község direkt-, uradalmi vezérlése lehetetlen volt, erre nem is törekedett a birtokos. Az állami és földesúri adókat az előljárók gyűjtötték össze, ők gazdálkodtak a községi, illetve a bérelt javakkal. Az előljáróságot a bíró és a törvénybíró mellett 10 esküdt képezte. 1748-ban a birtokos elrendelte ugyan a 24 fős tanács választását (méghozzá életfogytiglani érvénnyel); ezt, a szabad királyi városokéhoz hasonló rendszert azonban Csaba népe elszabotálta. Évente választotta 10, később 17 esküdtjét és a bírókat is. A birtokos ezt kénytelen volt tudomásul venni. Az előljáróság 1. fokú bírói fórum is volt, s az örökségi ügyektől a kihágásokon át az árvaügyekig, ingatlan adás-vételektől a bűntető ügyek soráig maga ítélt el, intézett el mindent. Az igazságszolgáltatás 90 %-a felett rendelkezett, s ezek az ügyek csak fellebbezéskor kerültek az úriszék elé. A jobbágytelkek adásvételét is az előljáróságon lehetett intézni – igaz ezek az ügyletek már csak uradalmi jóváhagyással váltak érvényessé; e jóváhagyás azonban ritkán maradt el. Csabán és környékén nem volt földesúri allodium: ez szerencsés adottság volt, hiszen az uradalom nem tudta természetben hasznosítani a robotot, s így maradt a pénzbeli megváltás. Másként volt ez a Károlyi család Csongrád-vásárhelyi – közeli uradalmában, ahol, már a 18. század közepétől tapasztalható volt a robot természetben követelése. A 18-19. század fordulóján ott már a robot felét ledolgozták a jobbágyok. A Károlyiak ugyanis élenjártak a Dél-Alföldön az allódizálásban, s párhuzamosan az úrbéres terhek növelésében.

Nos, 1801-ben Csaba felett is gyülekeztek a viharfelhők. Károlyi Antal (mint Harruckern Jozefa férje) Csaba felének birtokosa lett, s ezzel ott is megkezdődött az uradalmi prés szorítása.

A napóleoni háborúk, a konjuktúra amúgy is növelte az uradalom étvágyát. Nőtt a ledolgoztatott robotnapok száma, amit szállítással, szekerezéssel kellett a csabaiaknak letudniuk. Az uradalom megkísérelte a kilenced természetben való követelését is, ami hosszú huzavona okozója lett (az uradalom ugyanis a legjobb földek termését vitte el kilencedként, s nem a minden 9. *"vontatót"*; a gazdatisztek késlekedése és a viták miatt lassan folyhatott csak a betakarítás stb.). A jobbágyok erős ellenállása miatt végül az uradalom kénytelen volt visszatérni a taxáltatáshoz.

Erősödött tehát az önállósághoz, viszonylag enyhe terheléshez szokott, s így jól boldoguló csabai jobbágyok, zsellérek és az uradalmak (az 1820-as években már tíz birtokosa volt a helységnek) konfliktusa, amely 1816-17-ben jutott tetőpontra, az ún. regulációval. A birtokosok elhatározták, úrbéres földjeik pontos kimérését és elkülönítését, illetve az úrbéres és nem úrbéres földek tagosítását. Ennek során Csaba 8.200 holdat vesztett, melyet addig évtizedeken át bérelt, s így a magáénak tudott, s amelyet most leválasztottak allodiumként. A megosztott uradalmak egyre több gazdatisztet alkalmaztak, s ezek részére is kihasítottak az úrbéres földekből 500 holdat. Csaba elöljárói öntudatosan, panasszal fordultak a nádorhoz leszögezve, hogy a királynak nem lehet érdeke az, hogy egy-két önző ember érdekét segítse elő. Emlékeztettek arra is: Ők fizetik az adót, ők adnak katonát. Az instancia a megyéhez került, s ott vizsgálat indult az értelmi szerzők ellen, amely szigorú megrovással zárult. A Helytartótanács pedig elutasította a panaszt, mivel – úgymond – allodiális földek elvétele nem sérti az úrbéresek érdekeit.

A regulációval párhuzamosan jelentősen megemelték az uradalmak az éves taxát. Ez 1777-ben 9.420, 1799-ben 26.820 pfrt. volt (időközben a népesség is felfutott, s a telekszáma is nőtt); 1817-ben már 40.000 pfrt. fölé emelték úgy, hogy közben a telekszám, az állatállomány alig változott, s a népesség sem nőtt már korábbi dinamikával! A lakosság ellenállása óriási volt, s ki is kényszerítette a taxa mérséklését. Így is 34 pfrt-ra rúgott egy-egy jobbágytelek éves úrbéri terhe, ami a 18. század végén *"csak"* 25 pfrt volt.

Szintén a reguláció körül vált szokássá, hogy az uradalmi tisztek és egyre több birtokos is több és több állatot hajtott ki a korábban a csabaiak által egyedül és megszorítás nélkül használt közlegelőre. Emiatt is felforrósodtak a kedélyek. Volt határrész, melyet az elöljáróság körülárkoltatott az uradalmi legeltetés ellen, majd az uradalom gyulai románokat vonultatott ki, hogy az árkot behányassa; a román kubikusokat a csabaiak szabályszerűen elűzték. A sorozatos viták 1836-ban a legelőelkülönözés megindításához vezettek, melynek során Csaba nagy legelő területet vesztett, mivel az uradalmak csak a törvényes 22 holdat biztosították jobbágytelkenként, s nem többet. Így sajátítottak ki az uradalmak 13.096 holdat! (a hiba persze a törvényben volt, amely a határban jelentősebb saját kezelésű allodiummal nem rendelkező uradalmakat is részeltette a közlegelőből).

A 19. század első éveitől az uradalmak egyre sűrűbben avatkoztak be a bíróválasztásba, a községgazdálkodásba, az úrbéres kocsmáltatás rendjébe. Időnként megvonták az elöljáróságtól a regále beneficiumok bérletét, s ezzel idegen bérlőket szabadítottak a lakosságra, akik elkobozták a gazdák pálinkafőző üstjeit, a máshonnan behozott italokat, akadályozták a gabonából történő lakossági pálinkafőzést és így tovább...

Mindezt azért idéztük fel, hogy látható legyen: a 19. század első éveitől egyre nő az úrbéres lakosság és az uradalmak ellentéte Csabán. Időnként robbanásig feszült a helyzet, jóllehet a csabai jobbágy helyzete ekkor is összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint Nyugat- és Észak-magyarországi társaié; ám ő saját, 18. századi terheihez viszonyított. Az erősödő konfliktushelyzetben tovább feszítette a húrt az egyes uradalmi gazdatisztek által elkövetett és egyre szaporodó visszaélések sora.

Az uradalmi tisztek szerepe Csabán a 18. században csekély volt, lényegében kimerült a taxa átvételében, s az időnkénti úriszéki szereplésben. A 19. század elejétől, az uradalmak osztódásával, az úrbéri prés növekedésével, az adminisztráció fokozódásával vált szerepük egyre jelentősebbé.

Csabán az első számú uradalmi tiszt a számtartó volt, mivel főnöke, a prefektus (jószágkormányzó) nem Csabán, hanem Gyulán, később Szarvason vagy Vásárhelyen lakott. A számtartó és néhány beosztott tiszt kezében így nagy hatalom összpontosult; minden, az uradalomaktól függő kérdésben (a taxa mennyisége, a robot hovafordítása, házhelyosztás, telek és építési engedély ügyek, a regale beneficiumok bérletbe adása és döntés az árendátorok személyéről, az uradalomtól nyerhető pusztabérletek stb.) döntő szavuk volt. Vitás úrbéri ügyekben az ő véleményüket vették alapul az úriszéken is. Szinte természetes, hogy ekkora ügykör, egy 20 ezren felüli lélekszámú település életkérdéseinek kézbentartása hamar ráébresztette az uradalmi tisztek egy részét arra: az ügyintézés során az *"ügyfelektől"* nem csekély személyi jövedelmet lehet húzni. Először csak ajándékokat fogadtak el az előljáróságtól – a Csabára kedvező intézkedések igérete fejében. Szokásos volt pl. húsvétkor a tiszteket egy-egy borjúval és báránnyal meglepni. Megesett, hogy a juttatásban a megyei tisztviselők is részesültek, sőt időnként a Csabán állomásozó csapatok tisztjei is – a lakosság és a katonaság közti jó viszony érdekében. 1797-ben, pl. pünkösdkor 40 bárányt osztottak így szét. 1794-ben már az is előfordult, hogy a csabai ispán a bíróval házhelyeket osztott pénzért, illetve szolgálatok (ledolgozás) fejében. Az előljáróság és a lakosság mindezt nem sérelmezte, bevett szokásként értékelte. Inkább foglalkoztatta a lakosságot az ekkor induló úrbéri sérelmek sorozata – itt már nem késlekedtek az érintettek az úrbéri perek megindításával. Így indul per 1800-ban 60 lakos nevében túlroboltatás miatt; e perben a lakosok nyertek és így 1804-ben az új uradalmi számtartó, Omaszta István fizette ki járandóságukat, 156 frt-ot. Ezzel szinrelép a kései feudalizmuskori Csaba legnagyobb vámszedője, Omaszta István. 1797-ben került Csabára (a katolikus Omaszta-ág alapítójaként) jegyzőnek, majd 1803-tól uradalmi számtartó lett, s ettől kezdve, 10-15 éven át szabályos rémuralmat honosított meg. Mindenek előtt létrehozta a bűnszövetkezetet: bevonta üzelmeibe – legalábbis fő vonalakban – felettesét, Vidovich Mihály prefektust, akinek testvére történetesen éppen Békés megye alispánja volt. Elérte, hogy Vidovich felé csak rajta át mehetett bármiféle írás, vagy bejelentés, mindenben az ő szava volt az első Csabán. Ezután alulról is biztosította magát: belenyúlt a bíróválasztásba, s kiszemelt embereit futtatta be. Így történt ez Lukoviczki János esetében is, akivel együtt két, szóba sem jöhető alakot jelölt; így is csak erőszakkal, a háborgók megfélemlítésével, figyelmeztető deresre húzásával érte el Lukoviczki *"megválasztását"*. Egyébként ekkortól hosszabb időn át kizárták az összlakosságot a bíróválasztásból, s csak a nagyobb gazdákat hívták meg.

A bűnszövetkezet kialakítása utáni időben Omaszta 200 házhelyet osztatott ki korrupt módon – pénzért, főként aranyakért, mivel bankót el sem fogadott; az így létesült utcát a csabaiak csak egyszerűen *"arany"* utcának nevezték, Omasztát pedig *"Arany-Ezüst-Nosza"*-ként emlegették. A bírákkal és a hasonszőrű előljárókkal Omaszta üzletelni kezdett, mégpedig a helység kasszájának rovására. Volt eset, hogy 16 ezer frt-ot vettek kölcsön különféle kereskedelmi műveletekhez; a pénzeket általában – évek után – visszafizették, természetesen kamat nélkül. Nem kis összegnek azonban nyoma veszett: az előljárók 80 ezer frt hollétéről nem tudtak a későbbi vizsgálat során számot adni. Ezekből Vidovich prefektus és Schneé inspector (felügyelő) is részesedett: 6.580 frt-ot kaptak az előljáróságtól 1808-1809-ben. Állítólag kedvező taxa-összeget jártak ki Csabának, s ezért kapták a nem kis összeget.

Mindennapos volt, hogy Omasztának, Lukoviczki, majd utána Bottyánszki György és Áchim Mátyás bíráknak és másoknak csabai jobbágyok és zsellérek dolgoztak uradalmi juttatások fejében. Volt, aki közel 1 évig dolgozott nekik egy házhelyért. Aki szót emelt, rövid úton került a deresre, amelyen 12-30 botot könnyen rászámoltak. Egy-egy nap – *"megesett"*

– 30 botozás is volt. Hrabovszki Györgyöt, akivel Omasztának régi ellentéte volt (e gazdától ugyanis jogellenesen elvett egy telket, melyet az úrbéri perrel visszaszerzett), a templom előtt vasárnap verték véresre, mivel Lukoviczki bíróvá választása ellen agitált. A félelem időszaka köszöntött városunkra. Többek között megyei határozatra hivatkozva potom pénzért kirendelték munkára a nincsteleneket. Ha az azokat dolgoztató gazda többet fizetett, együtt húzták deresre napszámosával. Nem voltak tekintettel semmire és senkire: terhes nőt is megpálcáztattak (meg is halt ő is, és a gyerek is a szülés után). Több mint 100 – a lakosok által 80 éve művelt – kertet vettek el, s annak adták, aki fizetett, vagy aki támogatta üzelmeiket. Elvettek sok kenderföldet is, s helyébe Omaszta silány földet adott. A lakosság először dinnyét vetett oda, hogy a kapálással javuljon a föld, s amikor valóban megjavult, a számtartó rátette a kezét, s ott építtette fel saját szállását – míg a lakosoknak ismét rossz, kiélt földet adott. 8-10 esetről is tudunk, amikor ok nélkül (igás állatok hiányára, vagy fizetési hátralékra utalva) elvettek telkeket, s a szokásos módon adták új használók kezére. Az új tulajdonosok és más kedvezményezettek lehettek azok, akik pl. Vidovich prefektus borát Váradról Csabára és Orosházára szállították. Azon már meg sem lepődünk, hogy Csaba borbírái pont Vidovich-tól vásároltak bort a csabai kocsma szükségleteire. Ilyen alapon szállítottak többen Aradról fát Omaszta és a bírák számára. A vizsgálat kapcsán aztán Omaszta is, a bírák is azt állították a ledolgoztatások kapcsán: ők fizettek volna, ám az illetők nem jelentkeztek a pénzükért.

Omaszta embere volt Rohoska János is, a katolikus kommunitás egyik leggazdagabb parasztja, aki gazdagságát nem kis részben az Omasztával közös üzletekből merítette. Omaszta ugyanis szívesen volt csendes társ bármiféle vállalkozásban, főként ha a községi pénzek forgatásáról volt szó. Így árendálta Rohoska Omasztával együtt éveken át a csorvási pusztát, ahol a szarvasi és csabai albérlőkkel szemben valóságos despotaként lépett fel. Kihasználva az inflációt és devalvációt, a bakókban kialkudott összeget 5-szörös értékű vfrt-ban követelte, a nem fizető albérlőktől pedig marhákat foglalt le, s akadt olyan albérlő is, akit ok nélkül alaposan elveretett a tarcsai ispánnal. Rohoska ellen 1813-ban és 1816-ban is per indult; az elsőben a csabai plébános vádolta azzal (joggal), hogy a közösség pénzén nem a katolikus kommunitásnak, hanem saját magának szerzett 2 malom építésére engedélyt, illetve a szentmiklósi pusztán a kibérelt kocsma utáni 300 frt egyházi támogatást nem fizette be, hanem zsebrevágta. A feljelentő lakosok rövidesen elálltak a per folytatásától, mivel Omaszta és tisztje megfenyegették őket. Egyedül a plébános folytatta a pert, ami 1823-ban (akkor már Rohoska örökösei ellen...) még folydogált.

A meglehetősen szabad élethez, alig csorbított autonómiához szokott csabaiak nem nézték tétlenül a fejleményeket. Már 1803-ban magához gr. Károlyihoz fordultak azzal a kéréssel, hogy az *"idegen és durva"*, hitel nélküli tisztektől (Vidovich, Omaszta) szabadítsa meg őket, nem csekély naivitással azt kívánták, hogy Károlyi gróf közvetlenül vegye át Csaba ügyeinek intézését. Ezután hosszú csönd következett, pedig a bűnszövetkezet működése épp ekkor kezdet kibontakozni. Ám nehéz volt ellenük fellépni: ha a lakosság az úriszékhez, mint 1. fokú bírósághoz fordult, ott elsőként éppen Omasztát hallgatták ki, s az ő szava döntött; az úriszék elnöke és ítélő bírái ugyan a csabai uradalomtól független, megyeileg kirendelt táblabírák voltak, ám eleve elfogultak voltak a gazdatisztek javára, nem is beszélve arról, hogy az alispán is ott állt Omasztáék mögött. Egyébként is: a megyei nemesek, táblabírák nem kis része valamilyen formában függött a megyében létező uradalmaktól, illetve tartott azok – összetartó – urainak befolyásától. Így parasztnak az úriszéken ritkán lehetett igaza az uradalom ellenében. A fellebbezett ítélet pedig a megyei törvényszékhez került, ahol ugyanazok a táblabírák ítéltek, csak más felállásban. Így érthető, hogy a csabaiak, amikor már nem tűrhettek tovább, egyenesen Budára, a Helytartótanácshoz fordultak ügyükkel. Olyan csabai, akinek volt veszteniválója nem mert fellépni az ügyben, így írástudó, jövő-menő, Csabán átmenetileg tartozkodó iparosokat béreltek fel. 1812-ben nem véletlenül ült a

gyulai megyei tömlöcben Laczó János és Farkas Mátyás és az uradalmi tömlöcben Mahlik András. Pénzt gyűjtöttek és felküldték őket Budára, ahol részint személyesen, részint a Csaba által fizetett ágens útján mondták el, adták be az Omasztáék viselt dolgaival kapcsolatos sérelmek özönét. Az akcióban – 1811 nyarán és őszén – Gécs Mihály, a Lukoviczki előtti csabai bíró is részt vett, ő volt az első a jómódú csabaiak közül, aki vállalta a nyílt fellépést. Beadványaikban nem kevesebbet kértek, mint Omaszta fondorlattal szerzett vagyonának konfiskálását és a bírák letételét. A Helytartótanács elrendelte a vizsgálatot, egyben menlevelet adott a három csabai kérvényezőnek: a vizsgálat lezártáig nem eshetett bántódásuk (hazatérve nem is késtek behatolni Omaszta házába és jól beolvasni neki).

A kirendelt megyei bizottság 1811. november végétől 1812. pünkösdjéig vizsgálódott, s több mint 100 tanút hallgatott ki. Az eredmény igazolta a feljelentéseket, s világosan mutatta Omasztáék bűnösségét. Pedig sokan nem mertek tanúskodni, féltek a retorziótól (Omaszta hajdúja nem véletlenül híresztelte: *"nem fogja bírni a karom a verést... egy szekér botot hoztak a számtartó udvarára"*). Így is éppen elegen kaptak bátorságot ahhoz, hogy részletesen kibontakozzék a korrupció és visszaélés sorozat. Közben Omasztáék megpróbáltak mindent: éjjel igyekeztek megfélemlíteni embereket; hamis tanúvallomásokra bíztattak, hamis okiratokat állítottak ki, megpróbálták Gécs Mihályt, mint az ellenpárt engesztelhetetlen tagját lopás gyanújába keverni stb. Igyekezetük rengeteg iromány eredményezett, de ezek igazságtartalma nem igazolódott. Mint ahogy nem igazolódott Omaszta végső vádja sem: ő a csabai beadványok szerzőit, s támogatóikat Hóra és Closkához hasonlította, kibontakozó lázadás rémét ecsetelte beadványaiban – gondolván, a parasztfelkeléstől, mint tűztől félő megyei és kormányzati tisztviselők erre majd kétségbeesetten fordulnak Omaszta ellenfelei ellen. A vizsgálat azonban Csabát nyugodtnak találta, szó sem volt felkelési veszélyről. Azt hihetnők, ezek után már csak a gyors igazságszolgáltatás volt hátra. Azonban, aki ezt hiszi, nem ismeri a feudális magyar bírósági gyakorlatot, permenetet és az abban rejlő lehetőségeket. A Helytartótanács 1812. július 21-én elrendelte, hogy úriszéken (?!) kezdjék el az ügy tárgyalását, majd a megyei törvényszékre, s onnan a Helytartótanácsra kellett küldeni az ítéleteket. Nos, az úriszéket évekig nem hívták össze, a felperes csabaiak periratainak elkészültét pedig a szükséges irományok át nem adásával gátolták. Az igazságkereső csabaiak türelme elfogyott, s 1813-ban, majd 1816-ban ismét közvetlen beadványokkal fordultak a Helytartótanácshoz, s ezekben már a megyei igazgatást sem kímélték. E beadványok megszövegezésében Vidovszki jegyző is segített. A megye a szolgálati utat be nem tartó, s a megyét elmarasztaló csabai beadvány ügyében gyors vizsgálatot tartott, s az értelmi szerzőket, Málik Mihályt és Vantura Tamást hosszabb-rövidebb időre bebörtönözte, Csabát pedig megfenyegette: ne merjen községi pecsét, bírói aláírás és az alsófokú hatóság záradéka nélkül felterjeszteni semmit. Kérdés persze, hogy az uradalom és immár a megye ellen panaszkodó csabaiak kitől kaptak volna hivatalos aláírásokat, pecsétet folyamodásaikra?

Voltak azonban Csabának támogatói megyei körökben is. Lehoczky Antal főügyész pl. szimpatizált ügyükkel, s igyekezett azt előmozdítani. Nem véletlen, hogy a vizsgálatok során Vidovich és Omaszta tiltakozott Lehoczky részvétele ellen, míg Csaba éveken át efféle ügyekben mindig a főügyész bevonását kérte. Az sem véletlen, hogy Lehoczkyt épp a per idején, 1816-ban függesztették fel állásából, s a továbbiakban utóda, Lengyel Márton már sokkal nehézkesebben vitte az ügyet. (Lehoczkyval már régen készültek leszámolni a megyei uradalmak; a főügyész 1811-ben pl. fellépett a nagyhatalmú gyulai uradalom ellen, mivel az a robotváltságot 5-szörös árban követelte; a gyulai uradalom felmérésekor az uradalom tiltakozott is Lehoczky kiküldetése ellen, mondván: nincs benne bizalma. Lehoczky ellen 1816-17-ben beosztottja, a másodügyész kezdett pert – ismeretlen okból – s ennek nyomán állították félre.) Az is megesett, hogy a csabaiak úriszéki beadványát Stummer Imre főszolgabíró terjesztette elő az úriszéken, mivel a csabaiak tudták, hogy különben elsikkad az

ügyük. Volt is az úriszéken felháborodás a főszolgabíró állítólagos hatásköri túllépése miatt. Még bújtogatással is megvádolták.

Közben Csaba nagy pere Omasztáék ellen állt. A Helytartótanács időnként sürgette az intézkedést, nem sok sikerrel. Az idő múltával egyre áttekinthetetlenebb lett az ügy: annál is inkább, mert több úrbéri per is belekeveredett. Összekuszálódtak a szálak. Mindez a vádlottak malmára hajtotta a vizet. Az eredeti iratokat és jegyzőkönyveket hol a fel- hol az alperesek kapták meg, s hónapokig ültek rajtuk. 1817-ben még csak egyetlen úriszéki ülésen volt túl a dolog; a felperesek a tanúvallomások meghitelesítését kérték, az alperesek pedig a felperesi bizonyítást szorgalmazták, s nem fogadták el a felperesi tanúkat stb. Ekkor Vidovich Mihály már nem prefektus, el is költözött bihari birtokaira. A Helytartótanács 1817. novemberében helyesen látta: a pert azért húzzák úgy el a megyénél, azért duzzad egyre, mert így nehezebb elintézni. 1818-ban azért nem sikerült a pert a megyei törvényszéken tárgyalni, mivel a felkért bírák kellő számban nem jelentek meg. – Csaba 1820-ban kénytelen volt védelmet kérni Omaszta elnyomása ellen, vagy Lehoczky Antal biztoskénti kirendelését kérte, vagy egyenesen királyi biztost kívánt. Ekkor már Rosthy Albert az alispán, s ő sietette az ügyet, mivel már a megyei igazgatás hitele is közszájon forgott. 1822-ben aztán meghalt Omaszta István anélkül, hogy hivatalosan elmarasztalták volna (11 évvel a nagy megyei vizsgálat után...). 1823-ban még felperesi tanúk hitelesítésével bíbelődtek (már azokkal, akik még éltek). A Helytartótanács sürgette az ítéletet, időnként határidőt is szabott, amit a megye nem teljesített. Igaz, közben a tanúvallomások száma 800-ra (!) emelkedett. Az ítélet végül 1830-ban született meg, 8 évvel Omaszta halála után. A megyei törvényszék a vádak zömét igazolva látta, de a csúszópénzeknek csak kisebb részét tudta bizonyítani. Így Vidovichon – a perköltségen felül – csak 7 aranyat, 50 frt-ot és 75 juh árát vették meg, a 4.500 frt-on túl, amit vesztegetésként kapott. Párhuzamosan a bíróság eljárást javasolt Schneé uradalmi inspektor ellen is a kétezer frt-os *"ajándék"* miatt. A csabai nép sanyargatása, a verések és visszaélések miatt csak a perköltség fizetése volt a büntetés. Ez ellen az ítélet ellen is fellebbezésnek volt helye, méghozzá birtokon belül. Így folyt tovább a dolog *"a maga útján"*; a végét nem is sikerült fellelni, meglehet, hogy elfeküdt, elfelejtődött. 1844-ben a Helytartótanács visszaküldött egy *"nagy"* úrbéri pert – lehet, hogy ez volt a lezárás (az iratot nem találtuk meg). Esetünkben a lényeg az, Omasztáék bizonyos bűnössége ellenére, jogi csűrés-csavarással, halogatással, jogi furfanggal évtizedekig lehetett a nyilvános elmarasztalást gátolni. Az ítélet után pedig következhetett a fellebbezések és további huzavonák áradata. A bűnösök pedig büntetlenül haltak meg.

A nagy pernek mégis megvolt a maga jelentősége Csaba szempontjából. Erősítette a jobbágyokban, a mezővárosban az úrbéri terhektől való szabadulás vágyát, ami elvezetett az 1845-ös örökváltsághoz.

Említsük még meg: a fiúk sokszor nem követik az apák példáját. Omaszta István fia, Zsigmond Csaba nagyrabecsült liberális értelmiségije lett, aki kezdeményezte a csabai kaszinó létesítését, okszerűen gazdálkodó, elismert ügyvéd volt, a megyegyűléseken a liberálisok egyik vezéralakja, 1848-ban országgyűlési képviselő.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Pálmány Béla

NÓGRÁDI ARMALISTA CSALÁDOK KÜZDELMEI NEMESI KIVÁLTSÁGAIK MEGŐRZÉSÉÉRT

Hajnal István a rendi társadalom jellemzői közül kiemelte, hogy míg a *"modern társadalom legfeljebb osztályokat ismer, nyílt, egymásbamosódó rétegeket, amikbe mindenki bejuthat az erők szabad érvényesülésének alapján... A középkor és az újkornak első századai ezzel szemben megrögzött rendi rétegekhez és alakulásokhoz kötötték az embert és a mozgást, az érvényesülést. A szabad mozgásért való küzdelem lett a legújabb kor jelszava, abban látta a haladás, a boldogulás alapfeltételét".*[1] Az apáról fiúra szokásszerűen öröklődő státus, nemesi birtok vagy jobbágytelek, változatlan mesterség vagy hivatal gyakorlása az élet isteni elrendeltetésű rendező elvévé vált. Minden kezdeményezés, amely az elég önálló helyi társadalmak ranglétráján felemelkedést vagy letaszítást eredményezett ellenállást, konfliktusokat váltott ki az érintettek körében. Ugyanakkor mindenütt, különösen az európai feudalizmusban állandó a mozgás, csak lassú, nemzedékeken át húzódik. *"Mindenekelőtt a családokon alapszik, s nem zárja be az egyént a nagycsalád, az atyafiság kereteibe."*

Magyarországon közismerten Werbőczi határozta meg a rendek sajátos előjogait. A Tripartitumban ugyanis - az 1514-es parasztháború sokkoló hatására a köznemesség társadalmi és politikai követeléseinek érvényt szerzendő - kimondta az egész nemesség *"egy és ugyanazon szabadságát"*, illetve a parasztság *"örökös szolgaságát"* - jogilag éles határvonalat húzva a kiváltságokat élvezők és a személyi szabadságuktól is megfosztottak közé.[2] Csupán a törvények szerint elismert nemesek élvezték a teljes személyi szabadságot és jogi cselekvőképességet, a kizárólagos birtokháborítást, a mentességet a jobbágyi adók és szolgáltatások alól. Így a nemesség megszerzése, a megszerzett, vagy öröklött kiváltságok, birtokok megőrzése a társadalom széles rétegeinek - egyéneknek és közösségeknek - képezte a fő törekvését.

Az *"igazi"* nemességen kívül azonban még sokféle, a teljes jobbágyi alávetettséghez képest felszabadulást, társadalmi felemelkedést jelentő egyéni és közösségi kedvezmény, előjog létezett a kései feudalizmusban, melyek megszerzése, megőrzése sok családnak, helyi közösségnek a létérdekét képezte. E kiváltságoltak közé tartoztak a török időkben tömeggé vált végvári vitézek és magánföldesúri hajdúk, továbbá a földesúri joghatóság alól személyükben felszabadítottak, akiket szabadosoknak (libertini) neveztek, a taksát fizető kézművesek, a kereskedők és a kiváltságos helységek a maguk különleges jogállásával.[3] A kiváltságok között általános volt a robot megváltása és a szabad költözés joga, amihez a

1. HAJNAL István: Az újkor története. Bp., 1936. (reprint 1988) 69. p.
2. Hajnal I. (1936) 71-72. p. ECKHART Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 326-327. p.
3. VARGA János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Bp., 1969. átfogó képet nyújt az átmeneti rétegek és az armalisták helyzetéről.

végvárakban és számos mezővárosnál a vallásszabadság, szabadalmas helységekben a széleskörű önkormányzat és a szép jövedelmet biztosító regálék – korcsma-, mészárszék-, malom-, serfőzde, pálinkaégető fenntartás, vám- és vásárpénzszedés – élvezete járult. Ha a földesurak, vármegyei, városi, királyi hatóságok, egyházak, vagy a katonaság megsértették a nemzedékek által őrzött kiváltságokat, éles konfliktusok keletkeztek az erőszakot alkalmazók és az előjogokat védelmezők között, amelyek orvoslása – jogilag szabályozott kérdésekről lévén szó – vármegyei és országos kormányzati szervek, illetve bíróságok ítéletére lett bízva. A török kiűzését eredményező hosszú felszabadító háború alatt az abszolutisztikus királyi hatalom kiépítésére törekvő I. Lipót hatóságai a fegyverek jogán (iure armorum) a magukénak tekintettek minden visszafoglalt nemesi birtokot, végvárat, mezővárost. A korábbi tulajdonosokat csak a birtokjog igazolása és nagy összegű fegyverváltság kifizetése esetén helyezeték vissza jogaikba. A Neoacquistioca Commissio tevékenysége országszerte számtalan nemesi családot fosztott meg birtokaitól és egyik fő oka lett annak, hogy 1703-ban a köznemesek tömegei csatlakoztak Rákóczihoz – Nógrádban azonban nem követelt áldozatokat, mivel a megye 1682-ben még kurucpárti nemessége 1683 novemberében visszatért I. Lipót táborába, 1698-ban pedig 8000 rhénes forinttal és 1200 pozsonyi mérő búzával megváltotta a ius armorumot.[4]

A nemesi szabadságok és birtokok elvesztésének veszélye Nógrádban a Rákóczi-szabadságharc bukása után vált sokak számára jelentőssé, mivel a romhányi csata után a kurucpártiak választásra kényszerültek: ha hűek maradnak a vezérlő fejedelemhez, maguk is proskribáltakká válnak és menekülni, birtokaikat elkobzásra hagyni kényszerülnek. Ha viszont meg akarják őrizni előjogaikat és vagyonukat, hűségesküt kell tenniök a császárra. A vármegye tisztikara többségében elhagyta a megyét, s a kuruc seregekkel tartott számos katonatiszti rangú nemes is. A nógrádi nemesség szabadságharc alatti politikai magatartását az 1711. január 14-én tartott megyegyűlés vizsgálta meg. Négy csoportba sorolták a nemesurakat. Az elsőben a Rákóczihoz ekkor is ragaszkodó 54 köznemes – köztük 3-4 armalista – került, akiknek a vagyonát elkobzásra ítélték. Sorukban található Ráday Pál, a fejedelem volt titkára, Gyürky Ferenc és Török András volt főispánok, Géczy Zsigmond és felsőgyőri Nagy János ezredesek, valamint a Bulyovszky, Disznóssy, Géczy, Jeszenszky, Mocsáry, Pelargus családok tagjai. Többen Lengyelországba is követték Rákócziékat, de 1712 és 1714 között hazatértek és a hűségesküt letéve megőrizték birtokaikat. Kivételt csak néhányan képeztek, így gr. Forgách Simon, a lőcsei fehér asszony apjaként kompromittálódott Géczy Zsigmond, Ráday Gáspár. A kamara által az 1710-es években elkobzott birtokaikat itthon maradt családtagjaik csak sokéves kérvényezés, jogi bizonyítási herce-hurca és jelentős összegű kárpótlás fizetése mellett tudták visszaszerezni. Így történt ez Fogách Simon szécsényi, somoskői és gácsi uradalomrátáival is, melyet a grófi nemzetség csak a kamara és zálogbirtokosok kielégítése után szerzett vissza. A szabadságharc idején *"erőszakos, vagy természetes halállal elhúnyt"* nemesek nem tehettek hűségesküt a bécsi uralkodónak, ezért birtokaikra is az elkobzás vagy az igazolás várt. A 30 nemesúr közé tartozott pl. az 1704-ben Eger ostrománál elesett Gyürky Ádám karabélyos ezredes, az öregségben vagy járványokban elhúnyt Darvas Ferenc, Dúl Mihály és Bende János alispánok, menyői Tolvay Ferenc losonci rektor. Egyelőre feltáratlan, hogy e több, mint 80 – és 6-8 kivétellel birtokos – köznemes közül hányan is vesztették el birtokaikat, de a későbbi nemességigazolások tükrében úgy tűnik, csak kevesen bűnhődtek ilyen súlyosan. A mohó birtokharácsoló gr. Koháry István és öccsei azonban bizonyosan számos jószág megszerzésére használták ki a bizonytalan

4. PÁLMÁNY Béla: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703). In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XII. 1986. Salgótarján, 1986. 14. és 71. p.; MOCSÁRY Antal: Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmétetése. Pesten, 1826. (Reprint 1982) III. k. 198., IV. k. 19. p.

helyzetet. Ügyvédeikkel állandóan kutatták a jogalapot a zálogbirtokok, örökségek megkaparintására, a végső szót pedig az uralkodó mondta ki, akinek e feltétlenül lojális, buzgón katolikus és katonai érdemeket szerzett főúri család a kegyeit élvezték. A két Koháry István, apa és fia háromnegyed évszázad alatt 11 uradalom birtokába jutott Hont, Nógrád és Pest-Pilis-Solt vármegyékben; mintegy száz község, puszta mellett olyan fontos mezővárosok ura volt, mint Nagykőrös, Kecskemét, Rimaszombat, Fülek, Balassagyarmat és Szécsény.[5]

Mindössze két nógrádi vezető nemes, Feja János alispán és Bossányi Ferenc hadbiztos alkotta az igazolási elbírálás harmadik csoportját. Ők még a Rákóczit és híveit proskribáló 1709-es labanc országgyűlés előtt, besztercebányai fogságuk alatt felesküdtek I. Józsefre és a romhányi csatát követően a megye alispánjai lettek.

A nemesség túlnyomó többsége, a negyedik csoportba sorolt 248 családfő a vizsgálat idején már *"hűséges"* volt; 36-an még 1709-1710-ben visszatértek a bécsi udvar hívei közé (pl. Gellén Gergely, Szígyártó István megyei tisztviselők, Korponay János és Sövényházi Ferenc kuruc tisztek és Radványi Ferenc – később a megye első történetírója), további 33 nemesúr a hűségeskü letétele után vált a pestis áldozatává, de visszapártolásával megmentette jószágait az elkobzástól. A többség, 179 családfő a szabadságharc idején végig otthon maradt és e passzív magatartásával elkerülte a hűtlenné nyilvánítás veszélyét. Zömükben birtoktalan nemeseket találunk közöttük, akik paraszti életmódjukból eredő évszázados tapasztalataik alapján a háborúkban a jövő-menő ellenséges seregek árnyékában a helyben maradás és a hatalmon lévőkhöz való alkalmazkodás filozófiáját követték.

Az armalisták előjogait ilymódon nem a szatmári békét követő, a korábbi politikai magatartást vizsgáló igazolások, hanem sokkal inkább az abszolutisztikus királyi hatalom kiépítésére irányuló újabb pénzügyi törekvések veszélyeztették. Az országos kormányhivatalok és az újonnan felállított állandó hadsereg fenntartásához növelni kellett az adóbevételeket, ezért célszerű volt olymódon is szaporítani az adózó népet, hogy felülvizsgálják a kétséges nemességű, de adó- és szolgálatmentességükhöz ragaszkodó kiváltságos családok eredetét.[6]

A 16-17. században a török hódoltság határvidékén fekvő Nógrád vármegyében a feudális kiváltságosoknak nagy számú és széles skálán elhelyezkedő rétegei éltek. 1684-ben a főrendeket 3 főpapi birtok (az esztergomi érsekség és főkáptalan, a váci püspökség) és 4 mágnás család – a Balassák, az Eszterházyak, a Forgáchok és a Kohárvak – 8-9 tagja képviselte. A köznemes családfők száma 1684-ben 209, 1688-ban 279 volt. 1709-ben 4 főpap és 12 főnemes mellett 468 köznemes, félnemes és szabados fizetett hadiadót Rákóczi államának.[7] A köznemességen belül élesen elvált egymástól a birtokosok és a birtoktalanok rétege. Utóbbiak a birtokadományozás nélkül, címeres levéllel kiváltságossá tett armalisták voltak. A vármegyében – bár a közgyűlési jegyzőkönyvek hiányos volta miatt a pontos szám megállapíthatatlan – a 17. században legalább 130-140 család szerzett armálist. Többségük gazdag parasztcsalád volt, akik továbbra is a faluban maradtak és zálogbirtokként (inscripto) nemzedékeken át művelték jobbágyi eredetű telkeiket. A vármegye északi, zömmel szlovák-

5. Nógrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: NML) IV. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (kgy. jkv.) 13. k. 1711. február 9. Az átállás körülményeiről REISZIG Ede: Nógrád vármegye története 1867-ig. In: BOROVSZKY Samu (szerk.) Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp., é.n. [1911] 447. és 471-473. p.; PÁLMÁNY B. (1986) 71-72. p. A Koháry család birtokállománya: a csábrági, szitnyai, divényi, viski, pereszlényi, szemerédi, szalatnyai, palásti és födémesi, füleki, balogi, szécsényi uradalmakhoz tartoztak a 18. sz. elején.

6. ILLÉSSY János: Az 1754-55. évi országos nemesi összeírás. Bp., 1902. 3-4. p.; REISZIG Ede: Nógrád vármegye nemes családai. In: BOROVSZKY S. i.m. [é.n.] 581. p.

7. REISZIG Ede: Nógrád vármegye nemes családai. In: BOROVSZKY S. i.m. 579. p.; PÁLMÁNY Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848) Századok, 1985/1. 18-21. p.

lakta vidékein így szerzett nemességet pl. az alsóesztergályi (Dolné Strháre) Frcska, a felsősztregovai (Horná Strehová) Balczer, Kalmár és Racska, a málnapatakai (Málinec) Kupecz, a mlágyói (Mládzovo) Ondrejkovics és Szkacsán (később Kacsányi), a nagylibercsei (L'uborec) Kindernay és Tornyos, a poltári (Poltár) Kovács, a rónyai (Rovnány) Vasas, a losonctamási (Tomasovce) Márkus, a zelenei (Zelené) Boros, a Fülek (Fil'akovo) környéki magyar falvak közül a Bolykon (Bol'kovce) élő Kalcsó és Tolmácsy, a fülekkelecsényi (Kl'acany) Karczag, a nagydaróci (Vel'ké Dravce) Kovács család. A vármegye déli, palóc falvaiban telepedtek meg többek között a bodonyi Kajtár és Tóth, az erdőtarcsai Fejér és Unghy, a hihalmi Harmos, az ilinyi Csikány, a nézsai és jobbágyi Agárdy, a herencsényi Kanyó és Keresztúry, a mihálygergei Leukó-Kiss, a rimóci Percze és Vincze, a sóshartyáni Adorján, a sipeki Balás családok. Több família ősei végvári vitézi érdemeikért szereztek armálist, pl. a füleki Apró, a Labancz-Nagy, a füleki Nagy, a mártonyi Nagy, a nagydaróci Kovács, a szécsényi Szabó és a Szakál nemzetségek, amelyek később valamennyien telkeket vettek zálogba és paraszti gazdálkodásból éltek. Végül egy különleges, eleinte armalista, később kurialista – azaz egytelkes – nemesi státusú csoportot képeztek a losonci kálvinista vallású céhes ipart űző polgárok, a Bejcsy, Czabán, Fábik, Ferenczy, Huszágh, Kulifay, Liszkay, Macza, Magyar, Nyírő, Szabó-Imre és Szigyártó családok.[8]

Ezeknek és a többi armalista familiának a megadóztatása évszázados viták forrása volt az országgyűléseken. Először az 1596:6. tc. mondta ki, hogy a címeres és egyéb nemesek, akik városi polgári és az adó alól nem mentesített telkeken laknak, földjeik után tartoznak az államnak adózni, a megyének pedig a rovásolását tűrni, majd több törvénycikk is megerősítette a nemesek adóköteles vagyonának létét, míg végül az 1723:6. tc. a nemesek személyük utáni adómentességét katonai kötelességeik fejében szentesítette, viszont végérvényesen kimondta, hogy *"a címeres nemesek, azok is, akik a szabad királyi s bányavárosokban véghelyeken, szabadalmas és nem szabadalmas mezővárosokban, vagy az országban egyebütt tartózkodnak, a megyék házi szükségleteire ... adózás alá esnek."*[9] A vármegyék saját hivatalszervezetük fenntartása végett ekkor már egy évszázada adóztatták az armalistákat, akik ugyanúgy fix összegben meghatározott taksát fizettek, mint az iparos, kereskedő, telkes vagy zsellér sátusú szabadosok, valamint a kuriális – vagyis nemesi majorsági földön települt, illetve csak egytelkes nemes által lakott – falvak, mezővárosok közösségei. Nógrád vármegye a korábbi évtizedekben kialakult taksálási gyakorlatot 1696-ban foglalta szabályrendeletbe, kimondva, hogy a címerleveles, az egytelkes (curalista) nemesek, a nemes anyától származó ún. félnemesek (seminobiles) és az örökös szabadosok családjukkal együtt megőrzik adómentességüket, viszont minden egyéb vagyonuk után, a nem nemes személyekhez hasonlóan, rovásadót kötelesek fizetni.[10] A paraszti életmódú, jobbágytelket zálogképpen birtokoló armalisták ettől kezdve a nem nemes adózókkal együtt kerültek megrovásolásra, ami azt a veszélyt rejtette magában, hogy elmosódik a rendi különbség köztük és a taksafizető *"nemtelenek"* közt, vagyis elveszthetik személyi szabadságaikat.

---

8. A megyei levéltárban őrzött számos összeírások – NML. IV. 1/a. Kgy. jkv. 1722. április 27., 1729. január 31., 1734. február 15. ülések, – NML. IV. 7/b. Dicalis öi. 10. (1688), 12. (1692), 39. (1709), 113., 114., 115. (1723), 150. (1734), 216. (1750/51), illetve ezeken kívül az Országos Levéltár Helytartótanács C 30 Acta nobilium – Idealia (65. cs.) és REISZIG E. Nógrád vm. nemes családai. In: Borovszky S. i.m. 584-628. p., valamint NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I-XI. k. Pest, 1857–1866. c. hatalmas művét vettük alapul az armalista családok készülő kataszteréhez.
9. RÁCZ István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp., 1988. 44. p. A törvények forrása a Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár (Szerk.: KOLOZSVÁRI – ÓVÁRI – MÁRKUS) Bp., 1899–1900 közötti kötetei.
10. NML IV. 1/a. Kgy. jkv. 1696. november 26.

Nógrád vármegye közgyűlése először 1722 tavaszán vizsgálta felül az armalisták és más *"gyanús"* nemesek kiváltságait. Járásonként idézték bizottság elé 59 család férfiait, akiknek a nemességét nem tették általánosan ismertté megyebeli ősi birtokaik és jobbágyok felett gyakorolt földesuraságuk. III. Károly rendelete – az Opus investigationis nobilium – körültekintő eljárást írt elő. A beidézetteknek okmányokkal – birtokadományozó vagy címeres nemeslevéllel, a nemesség megyebeli kihirdetését igazoló tanúsítvánnyal, családi osztálylevéllel, perirattal, továbbá a nemességet megszerző, vagy egyszer már igazoló ősöktől való törvényes leszármazást kimutató genealógiai táblával, a nemesi kiváltságok 60 évnél hosszabb élvezetét tanúkkal igazoló jegyzőkönyvvel – kellett alátámasztani igényüket *"az igazi és kétségtelen nemességre."*[11] Ezek beszerzése és bemutatása számos családnak nehézséget okozott, emiatt 15-en meg sem jelentek a bizottság előtt, ami *"védelemmulasztási makacsságot"* (vilipendium) jelentett és elég magas, 12 rhénes forintnyi büntetéssel járt. A füleki Apró Mihály, Lengyel Mihály, Nagy Mihály és Sinkovics László, a Jobbágyi Községben élő Agárdy András, Kanyó Márton és Kaszap András, valamint a felsősztregovai Balczer János, Szabó-Krajcsi György és a Kalmár fivérek kollektíven maradtak távol, mindannyian az igényelt nemesség bizonyítékainak beszerzési nehézségei miatt. Azok viszont, akik a második idézésre sem álltak elő – pl. Kudlik Mátyás, Bohunya Ferenc és a Lukács fivérek – végképpp lesüllyedtek a nem nemes adózók közé.[12]

Az armalistáknak, ha más vármegyébe költöztek, új lakóhelyük megyei közgyűlésén is ki kellett hirdettetni, megfelelően bizonyítani nemességüket. Nógrád vármegyébe a török kiűzését követő újratelepítés évtizedeiben nagyszámú felföldi nemes költözött le. Az 1722-es igazolások során ugyan csak négy-öt személy esetében kellett más megyéktől igazolást kérni: Petróczy András Zólyomtól, a Vizoviczkyak Túrócból sikerrel kértek igazolást, Gyarka András azonban csak Tótpróna mezőváros hatóságától tudott igazolást bemutatni, ezért az illetékes Túróc vármegyéhez kellett fordulnia, úgy tűnik eredménytelenül. Az 1754-1755-ös nemességigazolások során több tucatnyi olyan nemesi famíliát találunk, akik az 1720-as években még nem éltek Nógrádban, köztük azonban a házasság, uradalmi tisztségvállalás okán ideköltözött birtokos nemesek talán többségben vannak.[13] Az armalista családokra az a jellemző, hogy ide telepedvén, csak több évtized múltán kezdtek a nemességigazolás hosszú és terhes eljárásba, addig egyszerű jobbágyként, vagy mesteremberként adóztak. Már az 1710-es évek elején Szécsényben éltek Czecze István és Kukla István, valamint János mészárosok. Az összeírások szerint azonban Czecze és fiai csak 1732-ben, a Kuklák unokái pedig – Márkus néven – csak 1769-ben ismertették el nemességüket. Hasonlóan a nagylóci telkes gazda Kasza Márton is, aki a Rákóczi szabadságharctól fogva robotolt, csak 1750-ben igazolta két fia a család gömöri nemesi származását.[14] Miért ez a hosszú késlekedés ilyen főbenjáró ügyben? Ha egy jobbágyi rendű család új helyre költözött, a földesúrtól ingyen, de csak a szolgáltatások – köztük a megalázó robotolás – vállalása mellett juthatott telekhez. A nemes rendű jövevényeknek viszont többszáz rhénes forintnyi zálogkölcsönt kellett adniok, melynek kamata fejében élvezték a földek hasznát. A nincstelen vándorlók száma így előnyösebb volt, ha nem törekedtek nemességük elismertetésére és csak később, anyagilag megerősödve kezdeményezték *"gyökeres"* nemességök költséges igazolását és az inscriptionalis telekszerzést. Hasonló magatartást figyelt meg az Alföldön Rácz István is.[15]

---

11. NML IV. 1/a. Kgy. jkv. 1722. április 27. Az eljárás módjáról RÁCZ István (1988) 60. p.
12. NML IV. 1/a. Kgy. jkv. 1722. április 27.
13. ILLÉSSY J. (1902) a nógrádi nemesség összeírását közli 64-68. p.
14. PÁLMÁNY Béla: Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban 1542–1848. In: Tanulmányok Szécsény múltjából 5. (Szerk.: PRAZNOVSZKY Mihály) Salgótarján, 1982. 74. és 80-81. p.
15. RÁCZ I. (1988) 40. p.

Feltűnő jelenség még, hogy az igazoló bizottság elé idézett kétséges nemességű famíliák jelentős része egyenesen birtokos nemes volta elismerésének az igényével állt elő. Tipikus volt ez a mezővárosokban telket inskribáló nemesekre. Füleken pl. 1722-ben a 11 egész házhely közül 7, a 41 fél telek közül 6 volt nemes úr birtokában, Szécsényben pedig 1728-ban a 79 telkes gazda közül 7 egész és 4 fél házhelyes tartozott a nemesi rendhez.[16] Az igazolásra felszólított 4 füleki és 2 szécsényi *"kétséges nemes"* egyaránt birtokos státusúnak tartotta magát. Sinkovics Mihály bizonyítékként egy Korponay János füleki uradalmi meghatalmazott által – valószínűleg még 1690-ben – kiállított *"recognitionalis"* levelet mutatott be. A szécsényi Baghy Balázs és testvérei pedig szintén nem kevés zálogképpen birtokolt jószágra utaltak, de arra is hivatkoztak, hogy egykor saját birtokaik is voltak, amikor azonban végvári katonaként török fogságba kerültek, ezeket zálogba kényszerültek adni. A vármegye tisztviselői azonban egyiküket sem találták a birtokosok között említtetni a régi jegyzőkönyvekben, ezért a két családot az armalisták között, taksára kötelezve igazolták. Az egytelkes nemesek által birtokolt curialis falvakban élő kétséges nemcsek körében is tipikus igény volt a birtokos státus elismertetésére. A ebeckiek (Obeckov) közül a Csucz, Divényi és Tercsy helybeli, a Tiszántúlon, *"Chipunz"* pusztán birtokos Tarcsányi, a honti Bernecén jószágot bíró Szira családoknak pedig idegen megyékben fekvő földtulajdonát a bizottság elismerte, további igazolást kértek viszont a Krúdy család első nógrádi ősétől, az Ebecken élő Györgytől és az említett Petróczy Andrástól. A vizsgálat során a Bende vagy Hódossy, a Csepcsányi vagy Vladár és a kályi Sárközy familiák beidézett tagjait viszont csupán armalistának ismerték el. E családok később tudták biztosítani maguknak a birtokos nemesi állást: az Urbáriumban már a falu földesuraiként szerepeltek.[17] Egy másik, kúrialisták által lakott faluból, Kiskürtösről (Mály Krtis) beidézett Szigethy család birtokos voltát több megyebeli földesúr igazolta. Ezzel szemben a Bobor familia több mint 30 éve rovásadót fizetett. Ennek ellenére hiába hivatkoztak arra, hogy több trencséni faluban Szunyogh Annától öröklött birtokaik is vannak, sietve beszerzett tanúsítványaikat nem fogadták el és a Boborok továbbra is taksára lettek kötelezve. Sikerült viszont elismertetni birtokait a kiszellői (Malé Zlievce) Disznóssy vagy Veres és Gyura, a Szécsényben élő, de a Pest vármegyei Ócsán jószágrészt élvező Labancz-Nagy családoknak, elutasításra talált viszont – és a taksafizetők táborát gyarapította – a géci Kis István, Kudváry Imre és a kislibercsei (L'uborecka) Mikulay Mihály hasonló kérelme. A bizottság tehát e téren szigorú volt, csak keveseket fogadott be a birtokosok közé.

Armalista család birtokossá szabad nemesi birtok nádori adománnyal eszközölt megszerzése útján is válhatott. E nehézkes és költséges útnál egyszerűbb és gyakoribb, de hosszabb időt igénylő mód is adódott: egy birtokos nemes leányával kötött házasságba az anya által hozott jószágokat a gyermekek már birtokos nemesként élvezhették. Ezen esetben már személyükön kívül földjeik, terményeik is teljes adómentességet élveztek.

Minthogy a hivatallal járó anyagi felelősség fedezetét a saját földbirtok képezte, armalista nem viselhetett számadással járó vármegyei vagy uradalmi tisztséget sem, így egyetlen töredéktelek, néhány zsellér fölött gyakorolt joghatóság is minőségi különbséget képezett birtokos és armalista nemes között.

---

16. Besztercebányai Állami Levéltár – Radvány Kohaáry – Coburg cs. lt. Pars. II. 4237. Fülek városának 1722. évi telekfelvállalói.; PÁLMÁNY Béla: Szécsény úrbéri viszonyai az újratelepítéstől a jobbágyfelszabadításig (1690–1848). In: Tanulmányok Szécsény múltjából 1. (Szerk.: PRAZNOVSZKY Mihály) Szécsény, 1978. 58–59. p.

17. REISZIG Ede–VENDE Aladár: Nógrád vármegye községei. In: Nógrád vármegye – Magyarország vármegyéi és városai (Szerk.: BOROVSZKY Samu) Bp., é.n. 33. p.

A nemességigazolásokat 1726-ban, 1732-ben és 1734-ben megismételték, majd 1754–1755-ben került sor az utolsó országos vizsgálatra.[18] Ezek alapján egy időpontban áttekinthető a teljes vármegyei nemesség. Sokszor utalnak lakóhelyükre, főbb birtokaikra is. 1726-ban 10, uradalmakat is birtokló mágnás család volt Nógrád vármegyében: a törzsökös Balassa, Berényi, Forgách és Eszterházy grófokon kívül a Koháry, Szemere és Zichy famíliák a 17. században szereztek nagyobb jószágokat, a szatmári békét követően pedig az idegen eredetű gróf Stahremberg és Wolkra, valamint a gr. Szluha nemzetségek is. A 47 benepossesionatus – számos jobbágyot uraló – köznemes alkotta a vármegye gerincét, vezető tisztikarát.[19] Az 1754-1755-ös országos összeírás jegyzéke szerint Nógrádban 534 birtokos nemes férfi élt és csak 162 armalista.[20] A jobbágyokat uraló nemesek száma 1754-55-ben túlzottnak tűnik, mert 1734-ben is csak 190 földesúri joggal bíró köznemesi család élt, az 1770-1771-ben végrehajtott Úrbérrendezés során pedig 17 főúri és 190 köznemesi birtokost írtak össze.[21]

Mekkora lehetett az armalista családfők száma Nógrádban? 1728-1729-ben 44 helységbe 168 főt, 1750-ben pedig 35 helységben élő 155 főt taksált meg a vármegye.[22] E stagnálás, bizonyos mértékű csökkenés elég meglepő jelenség, hiszen a korábbi évszázadban és a 19. század első felében is nagy ütemben nőtt a birtoktalan nemesek száma. A fele annyi földön kétszer annyit termő alföldi vidékekre történő elvándorlás feltétlenül egyike a magyarázó tényezőknek, emellett a curialis falvakban – Cserhátszentiványban, Gécben, Nógrádmegyerben, Kiskürtösön (Maly Krtis) és Ebecken (Obeckov) – lakó töredéktelkes nemesek jogilag birtokosnak minősítése is csökkentette az armalisták számát, végül 1741 után a személyesen hadba szálló nemesek életük végéig mentesültek a címerlevelesekre egyébként rótt adóktól.[23]

Mária Terézia 1774-ben megváltoztatta a nemességvizsgálatok kampányszerű rendszerét és bevezette a nemességigazoló pereket. A vármegyék ügyészeinek kötelessége lett, hogy minden kétségessé vált nemességű személyt igazolásra szólítsanak fel és ellenük pert kezdeményezzenek. Azok viszont, akik helyre kívánták állítani nemesi jogaikat maguk indítottak pert a vármegye főügyésze ellen. Első fokon a vármegyei törvényszék ítélkezett, fellebbezni a Helytartótanácshoz és az Udvari Kancellárián keresztül magához a királyhoz lehetett. A bizonyítás kétféle módja közül az egyik az eredeti nemeslevéllel és a nemességszerzőtől való törvényes leszármazás kimutatásával, a másik forma a nemesi szabadságok legalább 60 éven át való élvezetének a tanúsításával történt. E productionalis perek 1848-ig szakadatlanul folytak. A kiváló genealógus, Nagy Iván a közgyűlési jegyzőkönyvekből 1760 és 1834 között 190 család kétségtelen nemességének igazolására, illetve kihirdetésére vonatkozólag talált bejegyzést.[24] E családok között immár korántsem csupán taksafizetésre kötelezett armalistákat találunk, hanem ismert birtokos köznemesi családokat – mint az Ajtich-Horváth, Beniczky, Farkas, Ficsor, Gedey, Géczy, Huszár, Kalmár, Komjáthy, Meskó, Muslay, Ruttkay, Sallay – is. A családonként kigyűjtött nobilitaria gyűjteményből számos hosszú éveken át tartó szívós küzdelmet ismerhetünk meg. Négy-öt nemzedékkel korábban élt nemességszerző ősöktől származó, többnyire az ország más vármegyéibe elköltözött rokonságok nemzetségi közösségként fogtak össze, hogy bemutathassák a kívánt bi-

18. REISZIG E. Nógrád vm. nemes családai. In: BOROVSZKY S. i.m. 581. p.
19. Uo. 580-581. p.
20. Uo. 582. p. ILLÉSSY J. (1902) 62-68. p.
21. REISZIG E. Nógrád vm. nemes családai. In: BOROVSZKY S. i.m. 583-584. p.
22. Ua.
23. Az 1751:19. tc. rendelkezéseit a napoleoni háborúk során megújították. (1805:1. tc. 17. paragrafus) Corpus Juris Hungarici i.m.
24. REISZIG E. Nógrád vm. nemes családai. In: BOROVSZKY S. i.m. 582. p.

zonyítékokat – címerleveleket, jegyzőkönyvi kivonatokat, tanúvallomásokat, genealógiai táblákat – fedezzék a magas illetéket és ügyvédi költségeket, megválaszolják a vármegyei ügyészek formai vagy tartalmi jellegű kifogásainak a sorát. Néhány példa rávilágít e produkcionális perek jellemzőire.

Az Angyal család két ága is szerepel az igazolásért pereskedők között. Mihály és hasonló nevű fia 1770 után kezdeményezte nemessége elismertetését a vármegye által. A család eredeti armálisát ugyan nem tudták előadni, azonban Gömör vármegye 1768-ban tanúsította nekik, hogy 1735-ben igazolták őket az 1660-ban kelt címereslevél alapján, s így 1776-ban Nógrád vármegye jegyzőkönyvébe is bejegyezték nemességüket. Az ifjabb Mihály fiának, Angyal Józsefnek 1844-ben idős emberként újra bizonyítania kellett a maga és elhunyt bátyja nemességét. A leszármazás igazolása könnyű volt, de nem elegendő, mert a kiváltságok szakadatlan gyakorlatában élést is bizonyítaniok kellett, amit az 1807 és 1837 között általuk fizetett nemesi hadisegélyek és hozzájárulások nyugtáival igazoltak. Ezek alapján a zsélyi mészáros mester igazolást nyert nemességéről a vármegyei főügyész által.

Még 1781-ben indított pert a sziráki Angyal Ferenc és a kiskürtösi Angyal József nemessége elismertetéséért. Minthogy sem armálist, sem leszármazási táblát nem tudtak bemutatni, s arra hivatkoztak, hogy apjuk, Antal és nagyapjuk is hosszú évtizedeken át katonáskodtak, ezért br. Balassa Ferenctől Felsőesztergályban (Horné Strháre) telket és földeket kaptak, és azt úgy művelték, hogy senki földesúr joghatósága alá nem tartoztak és a vármegye sem vetett ki rájuk rovásadót. A vármegyei főügyész azonban nem fogadta el nemesi jogoknak sem a *"vitézi ősöktől való származást"*, se a minden szabados által élvezett földesúri joghatóság alól való kivételezettséget, így a döntés az uralkodó kegyeire lett bízva. II. József 1783-ban jóváhagyta az első fokú ítéletet, s így a kérelmezők és utódaik nem kapták meg a remélt nemességigazolást.[25]

Bodonyi nevű nemesekből három nemzetség is élt Nógrádban. A Bodonyi-Tóth família három tagjának, Istvánnak, Jánosnak és Mihálynak adományozott címereslevelet a vármegye közgyűlésén 1696. december 10-én hirdették ki és nyomban meg is határozták taksaösszegüket.[26] A Kajtár-Bodonyi család azzal szerzett érdemeket, hogy a kurucokkal szemben felvonuló császári hadsereget a romhányi csatatérre a megáradt Lókus patakon átvezették, ezért Kajtár Miklós és négy fia 1714-ben nemességet és címert kapott, Bodonyban, Borsosberényben, Berkiben pedig birtokokat vettek zálogba. A harmadik, pusztán Bodonyinak nevezett családról csak annyit tudni, hogy ez volt a legnépesebb. A három Bodonyi nemzetség nemességét minden országos igazolás során elismerték, nehézségekkel csak azok a leszármazottak találták szemben magukat, akik – és ilyenek szinte minden más nógrádi armalista és birtokos nemes familiában szép számmal akadtak – alföldi vármegyékbe költöztek. Így tett Kajtár István, a nemességszerző egyik fia is, midőn fiatal családapaként az 1730-as évek közepén Csongrád mezővárosba költözött és ott *"érdemes lakos lévén sok szép gazdasággal bír"*, de *"mivel még azon időben az egész alföldön boldog világ volt"* nem törekedett kikerestetni nemesi szabadságát és – mint más csongrádi lakosok *"évente megfizette a porciót"*. 1805-ben – nyilván a napóleoni háborúk súlyos adóterhei miatt – unokái elhatározták, hogy törvényesen igazoltatják nemességüket. Minthogy a csongrádi és a nógrádi rokonság évtizedeken át látogatta egymást, a családfákhoz szükséges igazolások beszerzése nem okozott nehézséget. Annál inkább az, hogy sikerül-e bebizonyítani *"nemesi szabadságaik szüntelen gyakorlását"*. Plachy János főügyész a tények mérlegelése során a tanúvallomásokon kívül – melyek szerint a csongrádi Kajtárok, István három fia és öt férfivá érett unokája személyük után soha sem fizettek adót, csak vagyonuk után – azt is figyelembe vette, hogy többen közülük tanult és hivatalt viselő emberek, így Miklós (szül.: 1758)

25. NML IV. 1/h. Nemességi ir. Angyal cs. ir.

26. NML IV. 1/a. Kgy. jkv. 1696. december 10.

Nagykátán plébános és alesperes, unokaöccse, István (szül.: 1770) rékasi káplán, a Jánoshidán kasznári tisztet betöltő János 1756-ban a budai jezsuitáknál bölcsészetet végzett, a fiatal Miklós (szül.: 1790) pedig akkoriban diákoskodott, s így a nemesekhez hasonló személyi szabadságokat addig is élveztek és meg is érdemlik. Ezek alapján a csongrádi Kajtárok 1806-ban megkapták a kért nemességigazolást.[27]

Hasonlóképpen az Alföldre, a Bács vármegyei Nemesmiliticsre költöztek egyes Baghyak a 18. század közepén. E széles határú, termékeny földű községben 1848 táján már 36 nemes családnak voltak birtokai – 9 bunyevác nemesúr kivételével valamennyien magyarok és többnyire felvidékiek. Nógrádi eredetű volt a Berkó, Csernus, Dózsa, Kanyó és Laczkó nemzetség is. Baghy András és János egyszerű pásztoroknak szegődtek el a Pilaszanovics famíliához és életük végéig elmulasztották nemességük bizonyítását. Négy fiuk 1812-ben kért Nógrád vármegyétől igazolást, hivatkozva arra, hogy a Militicsen lakó távolabbi rokonaik 1768-ban már megkapták a bizonyságlevelet. A vármegye levéltárában az 1732-es első vizsgálat óta őrizték a nemzetség genalógiáját, ezekhez a kérelmezők saját keresztleveleiket, leszármazásuk tábláját és tanúság tételeket adtak pótlólag. Úgy tűnik, az egyértelmű *"gyökeres"* nemesi jogok mellett a kiváltságokkal való élés kérdését már nem feszegették a hatóságok, így a négy Baghy is megkapta az igazolást.[28]

A késedelmes igazolások nemcsak a Nógrádból az Alföldre leköltözött és ott a 18. század végéig nem nemesként is keveset adózó, költözési szabadságot élvező nemesi eredetű családokra voltak jellemzőek, hanem elég gyakoriak voltak a vármegyében huzamosan megtelepedő családok körében is. Néhány konkrét eset felvázolása most is segíthet az okok felderítésében.

A mai Nagylócban már 1698-ban megtelepedett Kasza Márton, s negyven éven át telket művelt és jobbágyként adózott. Fiai János és István az 1720-as évek elejétől házasok, az 1730-as évektől pedig saját telket műveltek. Fél évszázadon át semmi nyoma annak, hogy különböztek volna a többi jobbágycsaládtól. 1750-ben azonban Kasza István és János Gömör vármegyétől nemesi bizonyítványt nyert és azt még az ősszel kihirdették Nógrád vármegyében is. Igazolni tudták ui., hogy 1703-ban Gömör vármegye közgyűlése egy régi házassági szerződés alapján már elismerte nemességüket. Forgon Mihály szerint három, a kurucok táborában magát kitüntető fivér, Kasza Miklós, István és Mihály közül az utóbbi elidegenítette gömöri jószágait és fiával, Mártonnal együtt Nógrádban telepedett le.[29] Ez utóbbi meg is felel az igazságnak, de annyit hozzá kell tenni, hogy az átköltözés társadalmi süllyedéssel járt. A nemesség kihirdetése után Kasza János és fia, Mátyás már csak inscriptionalis szerződéssel – 300 rhénes forint zálog ellenében – kapta használatba Molnár István puszta fél házhelyét az irtványokkal, rétekkel együtt úgy, hogy mentes lett minden *"pénzbeli adománytól, robotától, urbarialis datiaktól"* és csak a dupla terménydézsmát – kilencedet és tizedet – irtások után pedig a hetedrészt követelte meg. Utódaik a fél házhelyet 60 éven át megtartották, 1818-ban azonban a földesúr, gr. Forgách József hivatalosan felajánlotta Kasza Jánosnak és Györgynek, hogy visszafizeti a nagyapjuk által letett zálogot, s adják vissza *"szabad akarattyára"* a féltelket. Rosszhiszeműek lettek volna a kisnemesek, ha nem veszik fel a folyó pénzben 400 forintban megszabott kompenzációt, mivel jogi orvoslatra nem számíthattak. A gróf viszont *"kegyes"* volt hozzájuk; *"az urbarialis tartozások megtétele mellett"* – vagyis a jobbágyi cenzus, kilenced, tized és robot természetben való teljesítése ellenében – meghagyta a megélhetést biztosító fél telket a birtokukban. Ezután már csak a személyi szabadság különböztette meg a lóci Kaszákat a falu jobbágyaitól. A család Varbóba

27. NML IV. 1/h. Nemességi ir. Kajtár–Bodonyi cs. ir.

28. NML IV. 1/h. Nemességi ir. Baghy cs. ir.; FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851. III. k. 99. p.; PÁLMÁNY B. (1982) 67-68. p.

29. FORGON Mihály: Gömör és Kishont vármegye nemes családai. Kolozsvár, 1809. II. k. 18. p.

(Vrbovka), illetve Hont vármegyébe költözött tagjai viszont tanultságuk és birtokos nemes leányokkal kötött házasságok révén földbirtokhoz, illetve vármegyei tisztségekhez jutottak és felemelkedtek a nemesi középrétegbe.[30]

Végül a lóci Szeles család nemességigazolásának többéves története nem is egy eredetileg nemességet szerzett, de *"ősi szabadságait"* két-három nemzedéknyi időre elvesztett armalista család küzdelme, hanem arra példa, hogy a nemességbizonyítási perek – kellő kitartás és furfangos ügyvédek felfogadása esetén – nyilvánvalóan címerlevelet soha nem szerzett ősök utódainak is lehetőséget nyújtottak a társadalmi felemelkedésre. A falu összeírásai ugyanis a 17-18. században mindvégig az adózó jobbágygazdák között mutatják ki az egyre szaporodó számú Szeleseket. Az Urbárium tabellájába is beírták 4 féltelkes és 2 negyedtelkes Szeles nevű gazda nevét. Mégis, 1785 körül Szeles Ferenc, István, Mihály, József és Albert megbízták Glosius János ügyvédet, hogy indítson pert nemességük elismertetése végett. Arra hivatkoztak, hogy vérrokonai annak a kecskeméti lakos Szeles Mátyásnak, aki 1632-ben címereslevelet kapott. Nógrád vármegye főügyésze azonban hamisítványnak találta az *"eredetiben"* bemutatott armálist és a bíróság első fokon elutasította a kérelmet. A család azonban *"számtalan fáradságára és költségére"* folytatta a pereskedést Pest-Pilis-Solt vármegye bírósága előtt. Itt azonban a családfát nem találták hibátlannak. A per országos üggyé vált, mivel hasonló nevű nemességigénylők ekkoriban más vármegyékben is folytatták keresetük érvényesítését: a PPS vármegyeiek 1787-ben, a zempléniek 1788-ban, a Csanádba költözöttek ezt követően *"legfelsőbb helyről"* kaptak igazolást. A szécsényi előnevű Széles (így!) família a 18. század közepén elszármazott Erdélybe is. Széles Mihály 1760 és 1770 között Kolozsvár, testvére, Tamás pedig 1782-ben Abrudbánya (Abrud) főbírája volt. Igazolásukat kérve arra hivatkoztak, hogy nemeslevelük 1784-ben a Horia-Closca felkelés idején elveszett. Valamennyi távoli Szeles hivatkozott nógrádi őseire is. Végül a *"nyomorult adózó állapotukra"* hivatkozó nógrádi családtagok is célhoz értek: 1798. június 15-én a király megerősítette nemességüket. Egész seregnyi, korábban adózó lóci Szeles vált így kiváltságossá; 1809-ben 90, 1825-ben 36 ilyen nevet viselő férfiút írtak össze, de más nógrádi falvakban is átszármaztak többen. Előjogokat szereztek ugyan, de vagyonilag zsellérsorban éltek, mint Nagy Iván jellemezte, *"igen középmódú állapotban"*.[31]

Előadásunkból – bár terjedelmi okokból csak néhány példa bemutatására volt lehetőség – kitűnhetett, hogy az 1722-1755 közötti nemességvizsgálatok majd az 1774-1848 közt lefolytatott nagyszámú *"produkcionális per"* kitűnő forrásanyagot képeznek a magyarországi rendi társadalom fennállása utolsó másfél évszázada tipikus és jelentős konfliktusaihoz. Tétjük nem volt kevesebb, minthogy családok, egész nemzetségek megőrzik-e, illetve visszaszerzik-e személyi és vagyoni szabadságot biztosító előjogaikat, vagy elvesztik nemességüket és ezáltal jogilag is lesüllyednek az adózó jobbágyok tömegeibe. Az ellentétes érdekek az adózók számát növelni akaró állami hatóságok és nemesi vármegyei testületek, illetve a nemzetségként összefogva a felemelkedésért, a lesüllyedés megakadályozásáért küzdő *"gyanús és kétséges nemesek"* között feszültek és a vitákat bírói döntések zárták le – a hosszadalmas, sok költséget, fáradságot igénylő eljárás végén nagyobbrészt a nemesség elismerésével, kedvező módon.

A nemesi jogállás megőrzéséért folytatott perekből képet kaphatunk egy-egy nemzetség nemességszerzésének körülményeiről, foglalkozásáról, vagyoni viszonyairól, házassági kapcsolatairól, vándorlásairól, társadalmi feltörekvési szándékainak szubjektív indítékairól. A forrásadottságok lehetővé teszik, hogy teljes vármegyék feudális kiváltságosainak makrostrukturális átrétegződését is megismerjük – több kutató pedig több vármegye nemesi társadalmának a feltárására és összehasonlítására is vállalkozhatna.

30. PÁLMÁNY B. (1982) 80-81. p.

31. Uo. 82-83. p. és NML IV. 1/h. Nemességi ir. Szeles cs. ir.

III. szekció

KONFLIKTUSOK A HELYI TÁRSADALOMBAN

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tar Ferenc

FESTETICS TASZILÓ GRÓF, MAJD HERCEG ÉS KESZTHELY KONFILKTUSAI

A 18. század közepétől Keszthely gazdasági, társadalmi fejlődésének fontos meghatározója volt a Festetics család jelenléte. *"A hely egyike azon kis városoknak, amelyeket csak úgy ismernek, mint az uralkodó főúr székhelyét, aki előtt mindenki fejet hajt, akinek mosolya megaranyozza az emberi létet ... A lakosság egyébként vagy a grófi tisztekből és munkásokból áll, vagy bizonyos tekintetben a város iskoláival és vallásos intézményeivel van összefüggésben".*[1] – írja 1815-ben Richard Bright angol utazó.

Többen rámutattak már arra, hogy milyen pozitívumok köszönhetőek a Festeticseknek a város fejlődésében. Az építkezések és a grófi, majd hercegi család jelenléte a településen kétségtelenül emelték a mezőváros rangját. Természetesen elsősorban I. Festetics György tevékenységét szokták kiemelni.

A keszthelyi uradalmat az 1830-as évek második felében Festetics Kristóf szerezte meg. Az általa 1765-ben létrehozott hitbizomány székhelyévé Keszthelyt tette meg. Az agilis, jelentős vagyonszerző földesúr és családtagjainak megjelenése azonban nyomban az önkormányzat szerepének csökkenését eredményezte. *"A Festeticsek a mezővárost a korábbi kiváltságos helyzetéből úrbéres színvonalra igyekeztek lesüllyeszteni. A keszthelyi lakosság gazdasági és jogi alásüllyedésének végére Mária Terézia urbáriuma tett végleges pontot, mely földesúr és úrbéres paraszt között semmilyen más társadalmi kategóriát nem ismert ... Az a hosszadalmas per, amelyet Keszthely mezőváros a Festeticsek ellen folytatott évtizedekig döntés nélkül húzódott. A felemelt úrbéri terhek, az önkormányzat megnyirbálása folytán a 19. század első felében a mezőváros visszafejlődött. Az úrbéri per végülis 1838. november 4-én örökös úrbéri szerződéssel ért véget".*[2]

Keszthely 19. század első felének fejlődését vizsgálva – Szántó Imre iménti megállapításával ellentétben – Benda Gyula kutatásai nem igazolják a visszaesést. Az önkormányzat csorbításához és az évtizedeken át tartó pereskedéshez azonban nem férhet kétség.[3] Ez Kristóf utódainak idejében is jellemző volt.

A 18. század közepétől a Festetics családnak nemcsak vagyona növekedett jelentős mértékben, hanem rangja is. 1772-ben Festetics Pált grófi rangra emelte Mária Terézia. A

1. SZERECZ Imre: Angol szemmel Keszthelyen százhúsz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright M. D. 1815. évi utileírásából. Keszthely, 1935. 69. p.
2. SZÁNTÓ Imre: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739–1848. ACTA HISTORICA, TOMUS LXXVIII. Szeged, 1984. 4. p.
3. DEGRÉ Alajos: A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II. Veszprém, 1964. 259-271. p.; SZÁNTÓ Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokokon 1711–1850. Budapest, 1954.

család tagjai közül II. Tasziló emelkedett a legmagasabb rangra. Volt császári és udvari kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és királyi főudvarmester; egyike az ország zászlósurainak és tagja volt a főrendi háznak. Kitüntetései közül kiemelkednek; az Aranygyapjas-rend, a Magyar Vöröskereszt-rend, az osztrák Lipót-rend, és az angol Viktória-rend. Mary Daugles Hamilton angol hercegnővel kötött házassága révén több nyugati uralkodó házzal került rokonságba. 1911-ben Ferenc József király a keszthelyi kastély urát hercegi rangra emelte.

Tasziló herceg és Keszthely között az ellentétek nehezebben mutathatók ki, mint elődeinél. A városnak fontos törekvése volt, hogy jó kapcsolata legyen az 1883-ban a Festetics hitbizomány élére került II. Taszilóval. A kapcsolatok hatékonyságához jelentősen hozzájárult az akkori városbíró – id. Reischl Vencel – személye, aki felismerte, hogy az irányítása alá tartozó település fejlődése csak akkor lehet kiegyensúlyozott, ha jó a kapcsolat a kastély urával.[4]

A város és a gróf, majd herceg konfliktusait azért is nehéz kutatni, mert meglehetősen kevés irat szól erről, illetve a helyi újságok sem utalnak erre, ami természetesnek vehető, hiszen nem voltak függetlenek az uradalomtól. Például az 1880-as években a *"Keszthely"* című hetilap szerkesztője a *"Méltóságos gróf urat"* arra kéri, hogy anyagi támogatásával sanyarú helyzetükön könnyítsen. Révai Miksa többek között arra hivatkozik, hogy újságja híven képviseli a grófi tulajdont képező *"hévízi fürdőintézet és a keszthelyi Uradalom érdekeit"*.

Persze attól még bizonyos konfliktusok léteztek és ki is mutathatók, annak ellenére, hogy kevés írás utal erre. Amikor 1883-ban II. Festetics Tasziló a hitbizomány élére került nyomban elkezdődött a keszthelyi kastély átépítése, kibővítése és az azt körülvevő park is át lett alakítva. A grandiózus munkálatok következtében a kastély és ura méginkább eltávolodott, elzárkózott a várostól. E távolságra utal a Pesti Hírlap egyik 1921-es cikke: *"Három méteres, sárgára mázolt végtelen kőfal futja körbe a százados park erdőrengetegét, a szigorúan őrzött kapu vasrácsán át, a lombok egy hasadékán keresztül csak lopva lehet kikémlelni az egyenletes félkörbe hajló, fehérre meszelt kastélyt ... Ez a kert, ez a kastély Keszthelyen olyan, mint valamikor a mandarinokkal körülvett kínai császár fénykorában, Pekingben a Tiltott város volt: ide csak a szolgáknak, vagy a nagyon nagy uraknak volt bejárásuk"*.[5] (Az írás hangneme ellen a keszthelyi újság néhány nappal később tiltakozott.) Nyilván váltott ki némi ellenérzést a keszthelyi iparosokban, hogy a kastély építéséhez a gróf külföldről kért mestereket. Keszthelyi szakemberek – Hencz Antal kivételével – alig dolgoztak a kastélynál.

Festetics Tasziló Keszthely legelső virilise, vagyis a legtöbb adót fizető polgára volt a településnek. Ezért érthető, hogy közvetve – uradalmi tisztjei révén – nyomon követte a település kiadásait, és egyes alkalmakkor szóvá tette kifogásait. Így volt ez 1896-ban, amikor fellebbezett a nagyközség képviselő testületének határozata ellen. Véleménye szerint az építendő Tapolca–Keszthelyi Helyiérdekű Vasút építéséhez túlságosan sok pénzt terveztek (15.000.- frt.). Szerinte a meghatározott összeg harmada is elégséges. Ezért a Törvényhatósági Bizottságtól a keszthelyi Képviselőtestület határozatának megsemmisítését kéri. Valószínű, hogy ezen egyenetlenség is hozzájárult ahhoz, hogy a Keszthelyt és Tapolcát összekötő vasút csak évekkel később épült meg.

Tasziló gróf 1901-ben felbontotta azt az egyezséget, amelyet nagybátyja, I. Festetics Tasziló Keszthely várossal kötött 1865-ben. Eszerint: *"... az évente megállapítandó és kivetés által fedezendőnek jelzett községi terheknek 28 %-át az uradalom pénztára fizeti ki."* Ezen elhatározását azzal indokolta, hogy a megállapodás óta a községi terhek hétszeresére emelkedtek, ezzel szemben a keszthelyi uradalom csak a kastély bővítésével gyarapodott. A

4. TAR Ferenc: A Reischl-család és Keszthely. Keszthely, 1989. Kézirat.

5. Pesti Hírlap, 1921. július 5. 4. p.

dúsgazdag földbirtokos elhatározása jelzi, hogy a város vezetőivel meglevő korábbi összhang megbomlott. (id. Reischl Vencelt 1893 után Nagy István követte a városbírói székben.)

Természetesen föl kell vetnünk azt a kérdést, hogy hogyan alakult Keszthely és a Festetics család kapcsolata az 1918-19-es forradalmak idején. Keszthelyen 1918. november 2-án alakult meg a Nemzeti Tanács a városbíró Reischl Imre elnökletével. Tehát a település irányításában nem következett be gyökeres változás. Erre egy hónap múlva került sor, amikor a keszthelyi Nemzeti Tanácsban kicserélődtek a személyek. Az ennél is nagyobb politikai változásra 1919. március 22-én a keszthelyi direktórium megalakulásakor került sor.[6] A forradalmi napok, hónapok, illetve a proletárdiktatúra idején a hercegi család elhagyta Keszthelyt és az országot is. A Tanácsköztársaság keszthelyi újságja a *"Testvériség"*, a politikai irányvonalnak és direktíváknak megfelelően többek között többször is hevesen támadta az elüldözött földbirtokos osztályt. Ezért is meglepő, hogy az újságban nem találunk olyan írásokat, amelyek egyértelműen a Festetics család ellen íródtak volna. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy az uradalom tisztjei a hercegi család vagyonából 1918-ban és 1919-ben is hozzájárultak az ellátási nehézségek csökkentéséhez.

A forradalmi napok elmúltával Festetics Tasziló és családja viszatért keszthelyi kastélyába, ahol nagy rombolást nem tapasztalt. Az új Magyarországon azonban mégsem igazán érezte jól magát. Nem pusztán a trianoni csapás súlytotta le, hanem elsősorban királyhűsége miatt az, hogy a Habsburgok elkerültek az ország éléről és Magyarország első embere egy nálánál alacsonyabb rangú középbirtokos, Ferenc József egykori szárnysegéde, Horthy Miklós lett. Mindezek visszahúzódóvá tették. Ez a magatartása különösen fokozódott felesége 1922-ben bekövetkezett halála után. Kevés kapcsolatot tartott a keszthelyi lakossággal, főúri vadászataira csak nagyon magas rangú méltóságok érkeztek. A település lakossága csak távolról figyelhette a hercegi kastély életét. A visszahúzódó özvegy csak ritkán mutatkozott a nyilvánosság előtt, sőt a kastély parkjában való sétálás alkalmával is megkövetelte alkalmazottjaitól, hogy magányában ne zavarják. Ezért terjedhetett el róla az, hogy *"embergyűlölővé"* vált.

Az 1920-as években és a harmincas évek elején a korábbi konfliktusok Keszthely és a herceg között eltompultak, Festetics Tasziló kevéssé foglalkozott a városi ügyekkel.

1933-ban Keszthelyen hunyt el. Jellemére, magatartására, emberekhez való viszonyára a Keszthelyi Hírlap nekrológja utal: *"Festetics Tassilo herceg, a nagy halott, egy egész ország, sőt egész Európa érdeklődése közben került díszes koporsójába. A kivételes nagyoknak kijáró tisztelet vette körül életében, kivételes mély gyász áll koporsója körül is ... Egy bizonyos: Festetics Tasziló herceg volt a történelmi Magyarország legnagyobb arisztokratája. Egymagában reprezentált egy egész korszakot, a kiegyezés utáni Magyarországot, annak arisztokráciáját ... Mint embert, szerették bizonyos titokzatossággal körülvenni. Való igaz, hogy nem kereste az utca nyilvánosságát..."*[7]

II. Festetics Tasziló és hitbizományi központja, Keszthely közötti ellentétek, konfliktusok nehezen kimutathatók, a felszínen szinte ezek nem is léteztek. Mégis úgy ítéljük meg, hogy a 18. és 19. századi a földesúri függőségtől való elszakadási törekvések a 19-20. század fordulóján is megmaradtak és ezért a nagyhatalmú arisztokrata család és az 1870-es évektől nagyközséggé degradálódott település között valós ellentétek feszültek, amelyek ritkán a felszínre is jutottak.

---

6. CZEGLÉDI József – SÁGI Károly: Adatok a Tanácsköztársaság keszthelyi történetéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 3. Veszprém, 1965. pp. 163-190. p.; TAR Ferenc: Keszthely 1918-19-ben. Keszthely, 1989. Kézirat.

7. Keszthelyi Hírlap, 1933. május 7. 1. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Ö. Kovács József

A ZSIDÓSÁG ÉS KÖRNYEZETÉNEK KONFLIKTUSAI A 18-19. SZÁZADBAN EGY DUNA-TISZA KÖZI MINTAVÉTEL TÜKRÉBEN

Polgárosodás és etnocentrizmus

Szűk keretek közé szorított és összegző, illusztratív példaválogatást tartalmazó elemzésem része annak a kutatásnak, amelyben a Duna-Tisza közi mezővárosi társadalmak és a zsidók szerepkörét szándékozom tisztázni. Mindeddig a korabeli Magyarország egyik legnagyobb mezővárosaként jegyzett Kecskemét vizsgálatát fejeztem be, amely egyúttal számomra a reprezentatív mintavétel lehetőségét is nyújtotta.[1] Nyilvánvaló, hogy most ezen ismeretek tükrében csak érintőlegesen tárgyalhatom más települések hasonló kérdéseit. Történeti – hivatali, ezért gyakran a pozícióőrzés álláspontjából keletkezett – írásos források alapján igyekeztem bemutatni a mezővárosi társadalomba fokozatosan integrálódó, ahhoz alkalmazkodó, ám ugyanakkor abból szinte kirekesztett, elkülönülő és sajátos kényszerpályákra került zsidók állapotát.[2]

A téma tényleges kifejtése előtt csupán tájékozódási, értelmezési szempontok felsorolására van lehetőségem, amelyek azonban megítélésem szerint fontosak.[3] Kiindulásként megemlíthetem, hogy a polgárosodásról a kortársi általános vélemény egyáltalán nem volt

1. Munkámat a Szabad György által irányított kutatáshoz illeszkedően végeztem. A támogatásért köszönetemet fejezem ki. Dolgozatom címe: A zsidók szerepe Kecskemét polgárosodásában, 1746–1867. Kézirat. (a továbbiakban Ö. KOVÁCS, Kézirat). Egy része megjelent: Levéltári Szemle, 1987. 4. sz. 30-43. p.
2. Landeszmann György szíves közlése szerint a kecskeméti zsidó hitközség iratanyaga – csekély mennyiséget kivéve – nincs meg. A gyakran emlegetett Borsodi Ferenc által írt kézirathoz nem jutottam hozzá.; Helyi történetükre ld.: HORNYIK János: A kecskeméti zsidók története. Szöv. gond., bev. írta Ö. KOVÁCS József. Levéltári Füzetek (Bács-Kiskun Megye) II. Kecskemét-Gyula, 1988.; Általában lásd: BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Válogatott tanulmányok 2. 1945–1949. Bp. 1986. (a továbbiakban BIBÓ, 1986. Zsidókérdés); SIMON Róbert: A zsidókérdés mint az egyenlőtlen fejlődés paradigmája. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp. 1985. (a továbbiakban SIMON, 1985.)
3. A gondolatmenetre ld.: VAJDA János: Polgárosodás, 687., 701. p. In: Vajda János válogatott művei. Bp. 1988.; BIBÓ, 1986. 2. k. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás történelem, 577. p.; SIMON, 1985. 1. p.; BIBÓ, 1986. Zsidókérdés. 715. p.; SZABAD György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 67. p.; LÖW, Leopold: Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte. Bp. 1874. 4-7. p.; VÖRÖS Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1848–1918. Kortárs, 1986. dec. 100-107. p.

pozitív. Sőt a polgár kifejezést még gyakran gúnynévként használták. S innen már nagyon közel vagyunk a Bibó István által is felületesnek minősített magyar polgárosodás zsidókérdésétől, amely voltaképpen az egyenlőtlen közép-kelet-európai fejlődés paradigmája. E kérdés meghatározóihoz Bibó főként a középkorba visszanyúló zsidóellenes előítéletet, valamint a zsidóság és környezetének egymásról szerzett tapasztalatait sorolta. Vizsgált korszakunkban a zsidókkal szembeni vallási ellenszenvet már mindinkább felváltotta a gazdasági konkurrenciából fakadó ellenkezés. S leginkább ez a külső nyomás, valamint a belső vallási kötelékek tartották össze a zsidóságot. A feudális kereteket fokozatosan feszítő, felbomló társadalom képe van előttünk, amely a zsidóktól is választ követelt: hogyan és milyen mértékben tagozódnak be a rendiséget erősen őrző szerkezetbe? Az átmenet kora által egyre sűrűbben felvetett bonyolult asszimilációs kérdésekre különböző reagálások érkeztek, amelyek egyúttal jelezték a zsidóságon belüli eltérő vagyoni, szociális és mentalitásbeli megosztottságot is.

Az adott településhez, tájhoz kötött konfliktusok gyökereit és megjelenéseit, azokra a forrásokban adott válaszokat vizsgálva állandóan tekintettel kell lenni az emancipáció – szekularizáció – asszimiláció – antiszemitizmus kérdéskörre. Arról nem is szólva, hogy az összeütközésekben számos ellentétes erő jelenik meg: a negatív előítéletekből eredő fenyegetettségérzés, vagy például az értékrendkülönbségek révén keletkezett antagonizmusok. Az egymástól elkülönülő etnikai csoportok esetében külön is beszélni kell a saját közösséghez való tartozás tudatáról, a másik tömbbel való versengés érzéséről, valamint az érdekek valóságos konfliktusán kívüli félelmekről és tévhitekről.[4]

A 18-19. századi zsidókép kialakulásában szerepet játszott tényezők közül most csak az uralkodó nemesi értékrend azon vonását emelem ki, amely a származás állandó kontrolljának fontosságára utalt. S ezt a *"jó"* vagy *"rossz"* családból való értékrangsort tovább tagolta a felekezeti diszkrimináció. De mindezt a törzsökösök és idegenek kérdéseként is felvethetjük, melynek hangsúlyos szerepére mintavételemben bőven találtam példát. E nehezen befejezhető gondolatsor további két elemét tartom még megfontolásra érdemesnek, amelyek szinte tömörítik az eddigi mondanivalót: ez pedig egyrészt az etnocentrikus ideológia, amely igen gyakran konfliktusra utal ott is, ahol az éppen nincs, de ez a gondolkodásban tovább él, másrészt a térségre is oly jellemző írás nélküli, erősen szóbeli hagyományokra épülő paraszti műveltség autonómiája, amely nemritkán hagyja figyelmen kívül az oksági összefüggéseket.[5]

A befogadás feltételei és jellemzői

Kecskemét és más települések történetének vizsgálatakor látható, hogy a zsidók befogadását elsősorban haszonelvű – törvényekre támaszkodó előírások szerinti – szempontok diktálták: kik és mekkora létszámban voltak képesek az adott település gazdasági

4. ALLPORT, Gordon W.: Az előítélet. Bp. 1977. 47-50. p.; DUBY, Georges: Emberek és strukturák a középkorban. Bp. 1978. 105-106. p.; HANÁK Péter: A másokról alkotott kép. In: A Kert és a Műhely. Bp. 1988.; Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok. Bp. 1980. Különösen CSEPELI GYÖRGY, WILSKA-DUSZYNSKA, Barbara, QUASTHOFF, Uta tanulmányai.

5. LOSONCZI Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1977. 127., 138., 141. p.; SUMMER, W. G.: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Bp. 1978. 38. p.; PACH Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi szemle, 1982. 3. sz. 379., 401-402. p.; VÖRÖS Antal: A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változásai (1850–1914), 305. p. In: Életmód: modellek és minták. Bp. 1984. (a továbbiakban Életmód, 1984); BALOGH István: A paraszti művelődés, 489. p. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 2. kiad. Bp. 1972.

életén lendíteni?[6] Fontos kritérium volt a letelepedési vagy kereskedési engedélyért folyamodó személy vagyonának nagysága és önellátó képessége, ugyanis csak így nem lehetett a város és a már megtűrt hitsorsosai terhére – vélekedett a tanács. Kecskeméten is kimondottan a gyapjú – és bőrkereskedelemre való tekintettel engedték meg a zsidók betelepedését. A bőr- és gyapjúkereskedelmi monopólium ellen végül 1795. évi közös levelében éppen a kecskeméti és a nagykőrösi tanács tiltakozott az országos hatóságoknál.

Kecskeméten a zsidók 1831-1837-ig például korlátlanul uralták a mészárszéktartás jogát: a görögöktől és más boltosoktól az 1820-as évektől vették át az üzleteket. 14 zsidó kézműves 1846-ban társulatot alakított. Állandó pénzügyleteket folytattak a lakossággal, a tanáccsal, s mindezek az uzsoráskodás vádsorozatait indították el. Az uzsora bizonyítása nehéz volt, bár az adatok meglévő gyakorlatra utaltak.

Közösségformálódás: belső tagozódás, konfliktusok, szekularizáció, asszimiláció

A zsidóság tulajdonképpen – külső nyomásra is – maga alkotta meg belső rendszerének tagozódását.[7] Vizsgált korszakunkban végig felfedezhetők a vagyon és a vallási kötelékek által szabályzott, közösségen belüli hierarchia írásba is foglalt nyomai. Az emancipáció és az asszimiláció súlyos kérdései tették még nyomatékosabbá és állandóvá a zsidóságon belüli, feszültségekkel terhes megosztottságot. Belső ellentétek szegélyezték a vagyont és a létszámot tekintve gyarapodó, de ugyanakkor differenciálódó kecskeméti zsidók útját is. A keresett források elnyerése körüli konkurenciaharc volt a konfliktusok állandó okozója. A tanácsi állásfoglalások is megosztották őket. A vezető testület 1812-ben 5 csoportját különböztette meg a kecskeméti zsidóknak:[8] az elsőbe az 1791. előtt is itt lakó árendások, a másodikba 1791. után a bőr- és gyapjúkereskedelem érdekében megtűrtek és éppen ittlevők tartoztak. Az előbbi kettő csoport – a kiváltságos tehetősebbek – szolgái alkották a harmadik, míg a kitiltás ellenére a városban titokban tartózkodók a negyedik réteget. Külön kategóriába sorolták a házaló, kóborló zsidókat. Az utóbbiak tulajdonképpen a teljes kitaszítottság állapotában voltak, mivel sem a város, sem a zsidó közösség nem fogadta be őket, ugyanis a zsidó előljárók 12 Ft büntetés terhe alatt kötelesek voltak jelenteni a tanácsnak az ún. *"lecsúszókat"*.

Egy későbbi vallási vita kapcsán az is ismertté vált, hogy a helybeli zsidó családokat három *"rendre"* osztotta a hitközségi előljáróság. A 136 családból 24-et az első, 60-at a második és 52-t a harmadik *"rendbe"* soroltak.[9] Kifejezetten vagyon alapján történt a rangsorolás, s így igen jól láthatók a belső tagozódás arányai. E differenciáltság – a vagyon nagyságának ismeretében is – a betelepedő és az őket követő nemzedékek életében is állandóan érzékelhető jelenség volt.

---

6. Ö. KOVÁCS, Kézirat 177-178., 212., 225-264. sz. jegyzet. A kecskeméti zsidók létszáma: 1787: 16 család (81 fő), 1848: 152. cs. (808 fő), 1870: 1512 fő.; Az uzsoráskodásról, annak gazdasági-társadalmi hatóerőinek hangsúlyozásáról: SZABAD György: A hitelviszonyok, 201-202. p. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 2. kiad. Bp. 1972.; Egy visszaemlékező szerint az uzsoráskodás inkább az alföldi vidékekre, illetve Pestre volt jellemző: MAYER, Sigmund: Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik. Wien und Berlin, 1917. 136. p.
7. Vö. LEWIN, Kurt: A kisebbségi csoport pszichoszociológiai problémái, 272. p. In: Csoportdinamika. Bp. 1975.; MARCZALI Henrik: Magyarország története II. József korában. Bp. 1888. 2. k. 276. p.
8. Bács-Kiskun Megyei levéltár (a továbbiakban B-KML) IV. 1528. c. Az izr. kapcs. ir. 1812. 3. sz.; IV. 1504. g. Kérelmek 1799. sz.n.
9. B-KML, IV. 1504. b. Közig. ir. 1845. 76. sz. Kecskemét földesúri széke már 1744-ben három osztályba sorolta az itteni zsidókat. IV. 1528. c. 1744. sz.n.

A tőkeszegény zsidókat adminisztratív eszközökkel könnyen kiutasították, annál nehezebben korlátozhatták mozgásukban a tehetősebb *"külföldieket"*. A szinte mindennapos konkurenciaharcban a toleráltak (például a Hellsinger és Schwarcz testvérek, Schweinger Márton, Valentin Moses, Hakker Izrael, Csillag Márton) állandóan sürgették a portékás idegenek kereskedésének rendszabályozását. Időnként a városból is kitiltották azt a zsidót, aki az *"idegenekkel"* kapcsolatot tartott. Így járt Leutner Jakab is, aki tollal kereskedett (harangozó és kántor is volt egyben): sorsát tekintve megoszlott a helybeli zsidók véleménye. A módos hitközségi előljárók kiutasítása, míg mások befogadása mellett foglaltak állást. Az előbbiek vádja így hangzott: miután konyhát tarthatott *"... a bicskás jövő-menő zsidóknak kezdett helyet adni, azokat étellel, itallal, szállással tartatni, velük társalkodni, kártyázni, éjszakázni* ... [szokott]"[10] Leutner a kiutasítás ellenére továbbra is a városban maradt, miután három év haladékot kapott Kecskemét elhagyására: a róla alkotott hitközségi vélemény azonban nem változott: *"de már meg vagyunk győződve, hogy ha szinte akarna is* [megváltozni], *nem lehet, mert a szegénység számos gyermekei szükségeik pótolások kényszerítik a bicskásokkal való társaságra ..."* A lassan két *"pártra"* szakadó zsidók konfliktusai gyakran öltöttek vallási formát. A kereskedelemben egyeduralmat élvező tehetősebb, de ugyanakkor a vallási normákat egyre kevésbé követők a hitközség vezetőségét is igyekeztek kezükbe tartani. Míg a kereskedelemből, a vagyonszerzésből kiszorultak sokkal inkább kötődtek az ortodox valláshoz. Mindezek természetesen általános jellemzői a zsidóság egyetemes történetének: Nyugat és Kelet eltérő fejlődése e tekintetben is választóvonalat húzott.

A kecskeméti zsidó közösség jó néhány tagja igyekezett a haladás és megosztottság gondját valamiképpen megoldani. Az iskolafelügyelők (Hellsinger Móric, Schweiger Salamon, Csillag Ignác stb.) 1845-ben helyhiány miatt a gyerekek iskolatermét másutt jelölték ki, ahová a vallási szimbólumokat is átvitték.[11] Ezek után azzal vádolták meg őket, hogy új templomot akarnak felállítani és így vallási szakadást idéznek elő. A *"vádlottak"* megvédték magukat, s közben így jellemezték a panaszt tevőket: *"... egy némely hitsorsosaink, minden korszerű haladás – és felvilágosodásnak ismert ellenségei"*. E vélemény és a régóta élő megosztottság egyre gyakrabban nyert hitközségi, elvi elismerést. S ezen csak időlegesen javíthattak az ellentéteket tompító kísérletek, mint például az említett iskolafelügyelők hivatali állásukról való lemondása. Kérték, hogy az *"ellenzék"* soraiból is válasszanak előljárókat, remélve azt, hogy így elmosódnak a határok a két *"párt"* között. S a megosztó vonalak eltörlését ösztönözték a polgárosodást mindinkább vállaló, az asszimiláció irányába haladó kecskeméti zsidók törekvései is, melynek eleven bizonyítéka volt – többek között – a kaszinó tagságot nyertek névsora.[12] Ám ugyanígy lehet megemlíteni Millhoffer István személyes példaadását, aki hivatását közelismertség mellett gyakorló orvos volt, s aki – mint például az 1831. évi kolerajárvány ideja alatt – származásra való tekintet nélkül tette a dolgát. A zsidó hitközségben 1841-ben az ő indítványára létrehozták a Kórház Egyesületet, melynek feladata a szegény betegek ápolása volt. Millhoffer ingyen gyógyított, s Buttinger városi gyógyszerész humánus gesztusának köszönhetően a zsidó szegények féláron kapták az orvosságot.[13]

A helyi zsidók között jó néhányan akadtak olyanok is, akik nevüket magyarosították. Kecskeméten ennek nyomait az 1850-es évektől fedeztem fel. Hakker Lőrinc és Salamon a Vágó vezetéknevet vették fel, Deuts Lehel az izraelita vallásról a keresztény hitre kívánt áttérni, s mint ahogy 1836. évi vallomásában mondta: ennek érdekében már tett is lépéseket. Minderre egy vásárbírósági kihallgatáson került fény, amikor az izraelita hitközségi előljárók

10. B-KML, IV. 1504. b. 1827. 40. sz.
11. Uo. 1845. 161. sz.
12. Uo. 1847. 188. sz.
13. Uo. 1845. 89. sz.

– Politzer Gáspár és Schweiger József – bepanaszolták Deuts Lehelt, mert a vallási ünnep ideje alatt boltját kinyitotta. Vallásváltoztatási szándékában nyilván nagy szerepet játszott gazdasági érdekeltsége, amit akadályozott a szigorú előírás. További sorsát nem ismerem, azt azonban igen, hogy ekkor még vállalnia kellett a tiltott árúsítás következményeit: boltjának megrongálását.[14]

A család különösen fontos funkciót látott el a zsidóság életében: s esetükben a kirekesztettségi helyzetből fakadóan nagy szerepe volt az életmód intézményesült szintje *"alatti"* ún. folklorisztikus életmód színterének. A polgári normát erősebben kifejező vagyon és kevésbé a szerelem jelentette a domináns mércét a párválasztás során.[15] Az 1832–1849-ig megvizsgált 75 házasságkötés azt az érthető gyakorlatot mutatja, hogy a család, pontosabban a közösség számára terhet nem jelentő és tehetős, a régebb óta Kecskeméten lakó zsidók által javasolt személyek kerülhettek be az itteni famíliákba.[16] Azok közül is elsősorban a legvagyonosabb, hitközségi előljárók családjaival igyekeztek rokonságba jutni. E közösség rejtett hálózatát, pozitív vagy negatív attitűdskáláját ma már nehezen – vagy csak erősen spkulatív módon – lehet felderíteni, hiszen az összességében idegenként kezelt zsidóságnak (árendás, sátorhelyet bérlő, türelmezett, itt tartózkodó commorans, hivatalosan elismert kereskedő, iparos, vagy éppen családtagként, jegyesként, bújtatott ingázó, honorácior stb.) a kondicionáló feltételek és lehetőségek ismeretében a tartós, életre szóló kapcsolataik jórészt az üzleti vállalkozások részeivé váltak. Még oly módon is, hogy a jegyesek, pontosabban a szülők házassági szerződéseket kötöttek.[17] A racionalitásra is utaltak még a rokonságon belüli házasságok, a levirátus és szororátus jogszokása. Mindezek egyúttal a belső ellentétek gerjesztői is voltak.

Mikroszinten közöl adatokat a belső családi viszonyokra Kecskemét leggazdagabb kereskedőjének, Hellsinger Izsák és feleségének végrendelete, amelyben a létező konfliktusok elmélyülésének meggátlása céljából is tételesen felsorolták örökségüket. S hogy a kapcsolatkeresést mennyire fontosnak tartották, arra a Hellsingerék mentalitása jellemző. Például 300 Pft-os alapítványt hagytak a református főiskola létesítésére, illetve a református és katolikus egyházra.[18]

Vásári és egyéb ellentétek. Antiszemitizmus.

A kisebb-nagyobb konfliktusok súrlódások, perpatvarok közé tartoztak a vásári bíróság elé vitt ügyek.[19] Tipikusnak nevezhető összeütközéseket említhetek meg. Ilyenek voltak például az adósságügyek: a zsidó üzletember és az adós juhász, vagy a feladatát nem teljesítő fuvaros a zsidó vevő és a foglalót letagadó eladó ellentéte. A keszkenő, subabőr, és egyéb portékák ellopására jellemző volt, hogy rendszerint a zsidó árúsok voltak a kárvallottak.

---

14. B-KML, IV. 1510. h. 4. Vásárbir. jkv. 1836. szept. 26.
15. NIEDERMÜLLER Péter: Az életmód mint a mindennapi élet stratégiája (Megjegyzések a városantropológiai életmódkutatáshoz), 368-371. p. In: Életmód, 1984; Zsidó lexikon. Szerk.: UJVÁRI Péter. Bp. 1929. 178. p.; A szépirodalom köréből ld.: HATVANY Lajos: Urak és emberek. Bp. 1963. 1. k. 28-29., 257-258. p.; A párválasztás során a korban általában a vagyon nagysága volt a legfontosabb szempont: TÁRKÁNY SZŰCS Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 289., 312. p.
16. B-KML, IV. 1940. Kecskeméti Izr. anyakönyvek, 1832–1849.
17. Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban PML), IV. 3. a. 4. Betáblázási jkv. 1844. 86., 133-134., 274. sz. 200-500-600 Vft-ra kötöttek szerződést.
18. B-KML, IV. 1504. v. Végrend. 21. 1852. 3. sz.
19. B-KML, IV. 1510. h. 4. Kecskeméti vásárbírósági jkv. 1820–1841. évi kötete és IV. 1002. m. 300. sz. Baja vásárbír. jegyzőkönyvének 1830-as évekbeli adatai alapján.

Ugyanakkor szinte mesterségnek tartották a zsidó zsebesek tevékenységét, s nem egyszer ítélték el őket. A csalások közé tartoztak például az árú hamisítások (bor, gabona stb.), amelyek aránya (zsidó vagy nem zsidó személy követte el) nemigen lehet különbséget tenni. A bajai szabók a konkurencia miatt a vidéki zsidók csalogató, népámító cselekedeteit bírálták. Gyakoriak voltak a kocsmai itatások, kártyázások ideje alatti lopások, manipulációs műveletek. S e hétköznapinak nevezhető összeütközések közé tartozott például annak a zsidó házalónőnek az esete, akit hitsorsosa megbecstelenített.

A sátorhelyelosztás miatti pálcázások, botozások, verekedések szinte állandóan napirenden voltak. Egy csavargónak minősített zsidó egy helybeli türelmezett (Schweiger) család gyerekét verte meg, a vásári sokadalomból többen a fiú segítségére siettek. Súlyos sértés lehetett a bicskás kifejezés is, mert e miatt néha ölre mentek a vitázók. Vicz Ferenc zsidó és Srukupa György egy tehénre alkudozott, miközben az utóbbi személy megverte Viczet és állítólag durván szidalmazta, bár ezt a fenyegetést végül nem tekintették bizonyítottnak.

Szintén a jól ismert torzsalkodások közé sorolhatók a gazda vagy gazdasszony és a szolga, szolgáló vitái, amelyek alapja rendszerint kisebb-nagyobb tárgyak (evőeszköz, ruhanemű) eltulajdonítása, majd a szökés volt. A szökés okaként Virág Klára 18 éves r. katolikus vallású lány azt vallotta 1849-ben, hogy Veisz Leopoldné állandóan szidalmazta és verte őt. Khun Dávidnét Almási Julis (r. kat., 17 éves) saját állítása szerint azért hagyta ott, mert gazdasszonya féltette tőle a férjét, s közben őt állandóan szidalmazta. A háziasszony viszont lopással vádolta szolgálóját.[20]

Összességében azt lehet mondani, hogy ezek az ellentétek nem vagy alig tértek el a korban tapasztalt egyéb népelemek konfliktusaitól. Ide – és már a következő rövid fejezethez – tartozik azonban, hogy a lakosság körében élt a zsidó és keresztény elkülönülés tudata, melyre példa Nagy Sándor zsidó tímár és 5. tizedbeli szomszédjának 1818 szeptemberi vitája.[21] Molnár a katonai beszállásolás állítólagos elhárítása miatt szólta meg Nagyot, az utóbbi szerint ezekkel a szavakkal "*ezek a pogány jordánok így csalják a keresztyént, ki akarnak búvni minden teher alól ...*" Nagy "*részeg disznónak*" nevezte Molnárt. A bírószék előtt Nagy 10, nem zsidó személyt idéztetett meg tanúnak, akik állították: a vádlott nem becstelenítette meg szomszédját, ám végül mégis elmarasztaló ítéletet kapott.

A vallási tömbönkénti elkülönülést – a viszonylagos békés együttélés mellett – egyébként számon tartották Kecskeméten, hiszen 1870-ben éppen az 5. tizedben lakott a zsidók legnagyobb hányada (539 fő, 36 %), s ugyanitt kiugróan kevés volt a katolikusok száma.[22]

Hornyik János levéltáros-történész szerint Kecskemétre jellemző volt a vallási türelem, s a szintén kortárs zsidó visszaemlékező sem beszélt nagyobb fokú antiszemitizmusról.[23] Bár mindez nem jelenti azt, hogy nem fordultak elő indulatos és elutasító vélemények, atrocitások.[24] Ide tartozott a céhek tiltakozása: a boltosok, a kofák és más lakosok ellenszenve a felvásárlási manőverek és az uzsoráskodással állandóan kapcsolatba hozott zsidó pénzügyletek miatt. Az egyéni elégtételek 1848-hoz közeledve szaporodtak, így például valószínű, hogy szándékos tett következménye volt Hellsinger Móric házának leégése. Hellsinger szerint "*szomszédai csupa irigységből és alaptalan bosszúból*" gyújtották fel a házát. A kiküldött

20. B-KML, IV. 1517. a. Úriszéki jkv. 1849. jan. 25. 124. sz.; 1842. febr. 8. 114. sz.

21. B-KML, IV. 1504. b. Közig. ir. 1848. 144. sz.

22. B-KML, IV. 1609. Összeírások 1870.

23. HORNYIK János: Kecskemét gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 83. p.; BLEYER Ferenc: A kecskeméti zsidók múltjából, 1850–1867. XV. 4. Vegyes ir. gyűjt.

24. Ö. KOVÁCS, Kézirat 333-338., 342. jegyz. sz.

tiszti főügyésznek kellett megakadályozni, hogy a ház leégésekor jelenlevők ne rombolják le a maradék négy öl magas és 14 öl hosszú kerítést.[25]

Nem feledhető el, hogy az elutasításnak igen gyakran nem maga a zsidóság, hanem inkább az általuk betöltött funkció volt az oka. S ez a funkció nem kevés kockázattal járt, melyre példa lehet Hellsinger Izsák esete is: az egyébként dúsgazdag kereskedő közvetítők útján egy szűrposztó vételbe kapcsolódott be. Később kiderült, hogy Petrovits Pál temesvári lakos, az eredeti tulajdonos, tulajdonképpen kétszer adta el ugyanazt az árút. S az egyik kárvallott Hellsinger volt.[26]

Összevetés és összegzés

A szélesebb sugarú és hatványozottan illusztratív szempontok alapján megválogatott adatok a zsidóság és környezetének kapcsolatában szinte ugyanazokat a helyzeteket tárják elénk.

Az abonyi közuradalomban is haszonbérlőként jelentek meg, s ezután állandó volt a kecskeméti üzleti tevékenységük. Baján és Nagykőrösön is a boltos és egyéb kereskedelem biztosította a letelepedéshez vezető utat, a megélhetést. Cegléd azonban csak 1849 után engedett be igazán zsidókat. A jászkunságba – ezen belül a Kiskunságba – valószínűleg a kiváltságos pozícióőrzés miatt is szigorúan tiltották letelepedésüket. Halason azonban kivételként igen jelentős számban foglalkoztak a gyapjú- és bőrfelvásárlással. Félegyházáról 1848 előtt – néhány tehetős zsidót kivéve – erélyesen kiutasították őket, s a források feltűnő ellenszenvre utalnak.[27]

Az önálló véleményalkotásra és a kapcsolatokra a következő példát említem meg: Kunszentmiklóson a zsidók a lakosoktól haszonbérbe vették boltjaikat. Ezt szigorúan megtiltotta a Jászkun Kerület felső hatósága. Böszörményi Varga Sándor helybeli tiszteletes azonban árendába adta boltját egy zsidónak, s írásos nyilatkozatot tett, hogy ő magára nézve nem tartja érvényesnek a tiltást. Ezzel *"magát világos ellenszegülésbe helyheztette"*, s ezt követően őt és a zsidókat is megfenyegették.[28]

---

25. B-KML, IV. 1504. y. Vegyes ir. 1849. 14. sz. Akadt olyan tanú is, aki szerint a két beszállásolt katona volt a tűz okozója. A katonaság soraiban máskor is előfordultak zsidóellenes megnyilvánulások. IV. 1504. b. Közig. ir. 1844. 144. sz.; Nagykőrösön pl. 1848 augusztusában Steiner József helybeli zsidó boltost éjjel otthonában megverték és kirabolták; egyes állítások szerint a tettesek önkéntes nemzetőrök voltak. PML, Nagykőrösi Oszt. V. 203-e. VIII. 49.

26. B-KML, IV. 1517. a. Hellsinger I. ügye, 1832.

27. Magyar Országos Levéltár, P 2 Abonyi közbirt. ir. 1840-es évek haszonbérl. szerz. 11. cs.; Bőv. ld. VAJDA Béla: A zsidók története Abonyban és vidékén. Bp. 1896.; KISS Géza: Baja története, 1688–1918. Kézirat, 56-58. p.; SALAMON Samu: A zsidók története Nagykőrösön. Törökszentmiklós, 1926. 3-5. p.; REZNÁK Erzsébet: Társadalmi és politikai harcok, irányzatok a XX. század elejéig. 271. p. In: Cegléd története. Szentendre, 1982.; KÁLMÁN Ödön: A zsidók letelepülése a Jászságban. Bp. 1916. 12-40. p.; Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban SZML) IV. 1. 1843. közgy. jkv. 792-793. p. 1844. 342. p.; NAGY SZEDER István: A halasi izraeliták története, 67. p. In: Uő: Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. Kiskun-Halas, 1936.; B-KML Kiskunfélegyházi Részl., V. 101. Prot. pol. 16. k. 1830. okt. 27.; V. 142. a. Közgy. jkv. 1853. júl. 22. 386. p.; V. 143. b. Közig. ir. 90. d. 1850. L 66. cs. 8. 79.

28. SZML, IV. 1. 1843. közgy. jkv. 753. p.

Más tájon és történeti közegben, jóval élesebb konfliktusok között telepedhettek be a zsidók a Vas megyei Szombathely városába.[29] A haszonelvű, józan piaci megfontolások végül itt is lehetővé tették a rendi korlátok megkerülését. A zsidóság és a környezet együttélése azonban Nyugat- és Észak-Dunántúlon nagy kitörésekkel (Szombathelyen 1848 áprilisában a zsinagógát is lerombolták) járt, míg vidékünkön nem volt ilyen fokú zsidóellenes megmozdulás. Kecskeméten 1848–49-ben a zsidók nemzetőrként is aktív szerepet vállaltak az önvédelmi harcban. Markánsan mutatja a régiók, települések közötti eltérést az is, hogy a magyarosodás útjára lépett és Chorvin Áron által szervezett aradi hitközséget mintának tekintette az ún. zsidó haladási párt, s a későbbi kor neves történésze, Márki Sándor szerint sem lehetett – a kisebb konfliktusokat leszámítva – Aradon antiszemitizmusról beszélni.[30]

Összességében: a korabeli mezővárosi társadalom életében zajló érdekütközések révén is a zsidók jelentős mértékben serkentették a lakosság árútermelésbe való aktív bekapcsolódását, előtérbe helyezték az üzleti vállalkozásokat. Akarva–akaratlanul is hozzájárultak a tradicionális paraszti életmód felbomlásához, a nemesi értékrend megváltoztatásához. A régiók közötti különbségekre is jellemző, hogy a Duna-Tisza közén nem ütköztek akkora ellenállásba, mint ahogy például ez az ország nyugati részén tapasztalható volt. Az okok közé tartozhattak többek között a Duna-Tisza köze településeinek a török korba visszanyúló fejlődészavarai, polgárosodásának gyengeségei, valamint a betelepedő zsidók asszimilációs törekvése. A konfliktusokat tekintve még az is megfigyelhető, hogy sokszor korántsem volt nagyobb a zsidóság és környezetének szembenállása, mint a lakosság egyéb rétegei közötti ellentét.

A zsidók asszimilációs folyamatának társadalomtörténeti szakaszait[31] (megtelepedés, kettős kultúra, beolvadás) kísérő külső és belső konfliktusokat megítélésem szerint a következő tényezők tették sajátossá: más kultúra és vallás, a jogegyenlőség hiánya, a perifériáról elinduló népesség kényszerhelyzetek és tradíciók által meghatározott vállalkozásai, s maga az integráló közeg reagálásai, társadalomfejlődési zavarai. Többség és kisebbség konfliktusaként mindezt igazán csak a jogegyenlősítés – 1867, 1894 – után lehet vizsgálni. Ha sarkítani akarnék, akkor azt mondhatnám, hogy két, kezdetben erősen különböző világ és felfogás ellentéte volt ez. S talán pontosabban szólva, a csíraállapotban lévő magyarországi kapitalizmus kihívásaira az elsők között mozduló, profitorientált zsidóság ütközött meg a patriarchálisnak nevezhető, rendi szerkezetet őrző elemekkel.[32] Ez a megállapítás természetesen elfedi a táji – történeti különbségeket és átmeneteket.

29. Ö. KOVÁCS József: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. Vasi Szemle, 1985. 2. sz. 248-275. p.; Még bőv. ld.: SIMON V. Péter: Zsidóellenes zavargások Vas megyében 1848 tavaszán, 117-131. p. In: Főiskolai Tudományos Közlemények. IV. k. Szombathely, 1984.

30. MÁRKI Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Második rész. Arad, 1895. 760-761. p.; Szegedre hasonlóképpen ld.: MARJANUCZ László: A szegedi zsidó családok a 19. században, 3. p. In: Szeged művelődéstörténetéből, 6. Szeged, 1988.

31. HANÁK Péter: A lezáratlan per, 360-362. p. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Bp. 1984.

32. Vö. pl.: VÖRÖS Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848), 578. p. In: Magyarország története 1790–1848. Bp. 1980.; WEBER, Max: A modern kapitalizmus kialakulása, 223-224. p. In: Uő: Gazdaságtörténet. Bp. 1979.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Dominkovits Péter

A KÖZNEMESI GAZDÁLKODÁSBÓL FAKADÓ ELLENTÉTEK GYŐR VÁRMEGYE NEMESI KÖZSÉGEIBEN 1800 ÉS 1848 KÖZÖTT

A 18. század végi Magyarország népességének 4,8 %-át kitevő, szélsőségesen differenciált nemesi társadalmának zöme a volt királyi Magyarország hódoltsággal érintkező vármegyéiben élt.[1] A kis területű történeti Győr vármegye is ezen egykori peremvidék részét alkotta. A II. József-kori első magyarországi népszámlálás a 30.491 fős lakosság 10,48 %-ára, 3.195 főre tette az itt élő nemességet.[2] Az 1800. évi insurrekciós összeírás e nemesség árnyaltabb bemutatását is segíti. Mivel az összeírások járásonként eltérő kategóriákat és szempontokat (is) használtak, azért a további kutatások - az eltérő kategóriáknak a helyi társadalom tükrében készített analíziseivel, a személyi *"átfedések"* pontosabb kiküszöbölésével - még jócskán finomíthatják az alábbi tendenciát jelző adatokat. E munkák várhatóan a vármegye így is nagyszámú curiális és armalista nemességének pár százalékos emelkedését hozhatják. Győr kül- és belterületét, allódiumait nem számítva a vármegyei nemesség 33,62 %-a curialista, 51,95 %-a armalista volt. A birtokos, curialista, armalista nemesi családok járásonkénti megoszlása a következő módon alakult:[3]

járások	birtokos	curialista	armalista	összesen
Pusztai	48	34	111	193
Sokoróaljai	46	101	199	346
Tó-Sziget-Csilizközi	10	261	302	573
Összesen:	104	396	612	1112

Bár a vármegye nemessége Győr jelentős nemesi lakossága mellett úgy a két mezővárosban (Hédervár, Szentmárton), mint szerte a falvakban fellelhető volt, mégis elsősorban a Csilizközben és a szomszédos szigetközi falvakban, a Pusztai járás Komárom (Bőny, Rétalap) és Veszprém (Asszonyfalva) vármegyékkel határos községeiben és a Sokoró vidékén tömörültek. A vegyes lakosságú nemesi községek és a jelentős nemesi lakossággal, gyakran

1. Magyarország története 1790-1848. Főszerk.: MÉREI Gyula. Bp., 1980. 486. p. (A korszak társadalomtörténete VÖRÖS Károly munkája.)
2. DÁNYI Dezső - DÁVID Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Bp., 1960. 63. p.
3. Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Győri Levéltára (GyL) IV. A. 6. j. Győr vármegye adószedőjének iratai, Conscriptio Dominorum Nobilium et aliorum sub nomenclatione hac in lege Compraehensorum, ad Generalem Regni Insurrectionem Obligatorum Anno 1800. Az összeírás felvett még más, kisebb nemesi csoportokat, pl.: a predialistákat is. (Bácsán 12 család, a pusztai járásban 1 család.)

nemesi communitas-szal is rendelkező községek között elmosódott a határvonal.[4] Győr vármegye esetében a korabeli statisztikák, összeírások eltérő adatai jórészt ennek is köszönhetők. Az 1773-as *"Lexicon locorum..."* 5 curialista községet tűntet el,[5] az 1828-as országos összeírásban a prediális nemesi Bácsa mellett 13 községet számláltak össze nemesi településként az összeírók.[6]

Dolgozatomban e prediális szék kivételével[7] a vármegye által elismert nemesi községekben lakó nemesség belső, gazdálkodásából fakadó konfliktusairól szólnék. Azokról, amely csoportos és egyéni szinten egyaránt irányult a biztonságot adó, de az egyéni törekvéseket korlátozó közösségi rend ellen[8] éppúgy, mint ettől nem szigorúan elhatárolhatóan a birtokos társak ellen. Az anyag gazdagsága és a terjedelem korlátozottsága csak egyes problémák kiemelését engedi meg, ahogy a hivatkozott példák is csak illusztrációként szolgálhatnak.

A 18. századi köznemesi gazdálkodás túlnyomóan a közbirtokosságok keretében történt.[9] Ezt a keretet a nagy *"aquisitorok"* örökösei is gyakran akadálynak vélték, és hosszas perekkel, *"háborúskodásokkal"* a birtokosztás arányainak megváltoztatására, esetleg a közföldek felosztására törekedtek. Bőnyben a 18. század második harmadától az egy fiúágból és hat leányágból álló osztályos nemzetségnek - az Iványos famíliának - miután az utódok nélkül elhalt fivérek részeit a fiág és a legidősebb leányág megszerezte, a meglévő ellentétek mellett egyre élesebben kellett fellépnie a községben zálogjogon birtokot szerzőkkel és a második generációba beházasodottakkal szemben. A Győr, Veszprém szűk határú, túlnépesedett nemesi falvaiból származó új birtokosok részben örökjogon akarták megszerezni a használt földeket (Lehner cs.), részben egymás között változó összetételű klikkek sorát alakítva pozícióik megőrzésére, birtokuk növelésére hatalmaskodások sorát követték el az *"osztályos családok"* ellen (Laky, Panda, Patonay etc. családok).[10]

---

4. Helyi példa az átfedésekre: Ballony, 1721-es kiváltságlevele a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárában: Lad. 67. fasc. 222. - 17046 (1802). A jobbágysorba süllyedő nemsség a lakosság 25,5 %-a. Problémáira pl.: GyL IV. A. 1. a. Győr vármegye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1817/580., vagy (Csiliz) Radvány, falukönyve a lakosság 41,33 %-át kitevő nemesi közösség mindennapjaiba enged bepillantást. Magyar Országos Levéltár (MOL) P 960. Hasonló problémáról ír Veszprém vármegyéből: HUDI József: Veszprém vármegye nemessége 1848 előtt. In: A Dunántúl településtörténete VI. PAB-VEAB Értesítő, Veszprém, 1986. 342-343. p.
5. Az öt curialis község: Cakóháza, Enese, Asszonyfa, Bőny, Rétalap. Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Bp., 1920. 125-127. p.
6. MOL N 26. Regnicolaris Levéltár Conscriptiones Regnicolares Anno 1828. Comitatus Jaurinensis. Az *"általános megjegyzések"* rovatban curialis községeknek írja a következőket: a községek neve mellett zárójelben a nemesség lakossághoz viszonyított arányát jelölöm a II. József-kori népszámlálás alapján. Cakóháza (4,65 %), Felpéc (40,4 %), Kisbabot (23,44 %), Kisbajcs (35,73 %), Meáve (34,78 %), Nagybajcs (31,07 %), Nyárad (39,02 %), Patas (9,55 %), Szap (33,4 %). Urbáriumot nem kapott nemesi közbirtokosságként kerültek összeírásra: Asszonyfa (8,63 %), Bőny (10,08 %), Enese (16,23 %), Rétalap (13,25 %).
7. Az eltérő jogállású országos- és egyházi nemesek, jobbágyok lakta prediális községekről: CSIZMADIA Andor: A bácsai preidális szék a 17-19. században. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk.: GECSÉNYI Lajos. Győr, 1978. 49-69. p., LENGYEL Alfréd: Az egyházi nemesi községek önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk.: BÓNIS György - DEGRÉ Alajos. Bp., 1971. 145-174. p.
8. E kérdéskört jobbágyközségekre nézve sokoldalúan tárgyalta: WELLMANN Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In: Történelmi Szemle, 1980. 3. sz. 376-449. p.
9. WELLMANN Imre: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 8. 1981. 67-68., 71. p.
10. MOL P 980. A Bíró Gelsei család levéltára, Capsa E. 1., 3.

A 18. század második felétől meginduló mezőgazdasági tömegtermelés a meglévő ellentéteket felerősítette és kiélezte, a közbirtokossági kereteket egyre inkább szétfeszítéssel fenyegette. Az egyéni érdekeit gátlástalanul érvényesítő Győr vármegyei nemesek jelentős része a hatalmaskodásokkal, a közös földek foglalásaival csak életnívóját próbálta megőrizni; a közföldek felosztása, mint a majorizálás egyik lehetősége, csak kevesek által volt kihasználható.

A közösségi rend és az egyéni vagy csoportos érdekérvényesítés konfrontációi mellett – az átnézett források alapján – többnyire a következő személyek és csoportok között alakultak ki konfliktusok:

a., osztályos örökösök, rokonok egymással szembeni ellentétei;[11]

b., özvegyekkel – gyakran a rokonsághoz tartozókkal – szemben elkövetett hatalmaskodások;[12]

c., szomszédos birtokosok közötti ellentétek;[13]

d., külső vagy községbeli bérlővel szemben elkövetett egyéni vagy csoportos hatalmaskodások.[14]

A rokonsági viszonyok e *"típusok"* gyakori átfedéseit hozzák, illetve tovább árnyalják, mint pl.: Enesén 1826-ban Nagy Mihály bátyja özvegyének házát, telkét és jószágait foglalta el.[15]

A létalapot jelentő mezőgazdaság – a gazdálkodást befolyásoló természetföldrajzi viszonyoknak megfelelően – a közösségi renddel szemben és a birtokostársak ellen elkövetett *"excessusok"* legfőbb tere volt.

Nézzük meg kissé részletesebben e konfrontációk leggyakoribb helyeit – a közföldeket (rétek, legelők), az erdőket és a kiváló jövedelmet biztosító szőlőbirtokokat – és e tereken az összeütközések leggyakoribb megnyilvánulási formáit.

a., A mezőgazdasági művelésre szánt földek foglalása a közföldek (rétek, legelők etc.) kisajátításai mellett[16] a legelőként is használt erdők irtásának tiltásában is megnyilvánult (Felpéc, Asszonyfa, Bőny). A bőnyi nemesi község közgyűlésein a tiltott legeltetések megakadályozása mellett a kompolásokkal, árkokkal jelzett foglalások visszaszerzéséről, a továbbiak megakadályozásáról tárgyaltak legtöbbször a nemes közbirtokosok. A kompromisszumok jegyében születő végzéseik és a szolgabírói, vármegyei törvényszéki *"beavatkozások"* e folyamatnak nem tudnak gátat szabni. A legtekintélyesebb családok (Iványos, Sáry) foglalásai során a belrend olyannyira megromlott, hogy 1833-ban a közbirtokosság felbomlása is felmerült. Nagy László director az őt segítő tisztségviselőkkel a rend helyreállítására a vármegye segítségét kérte. Ezen támogatástól sarkallva a belső egyezség ugyan létrejött, de a közgyűlések napirendjéről az intenzitásában ugyan csökkent *"birtok foglalások"* továbbra sem kerültek le.[17] A

11. Pl.: Felpécen a Falaky ágak között 1766–1838 során osztályos perek sorozata zajlott, melyek az elhalt ágak birtokaiból történő jobb részesedést, és az osztatlan birtokok megosztását célozták. GyL IV. A. 1. o. Birtokba való visszahelyezések No. 73.

12. GyL IV. A. 1. o. No. 28.

13. GyL IV. A. 5. a. Győr vármegye alispánjának iratai 9. cs. 1822. szept. 29., nov. 18.

14. Pl.: Magyary-Kossáné, Patonay Katalin bőnyi birtokából árendáló közbirtokos társától, Sáry Károlytól szevedett sérelme, aki hasznot hozó gyümölcsfáit kivágatta. MOL P 483. A Magyary-Kossa család levéltára 13. cs. Fasc. D. 1., GyL IV. A. 1. o. No. 37.

15. GyL IV. A. 1. o. No. 40.

16. MOL P 483. 13. cs. Fasc. D. 2. 1825. ápr. 2., 28.

17. GyL IX. 255/2. A bőnyi közbirtokosság közgyűléseinek jegyzőkönyve 159-160. p. illetve passim. A hant, földhányás alapjelentésű komp szót gyakran a területfoglalások jelölésénél is használták: TAKÁCS Lajos: Komp, kompol, kompolás. In: Magyar Nyelv, 1978. 3. sz. 349-353. p.

nemesi birtokosok egymással szemben elkövetett foglalásai repositios perek hosszú sorát eredményezték.

b., A nemesi községek legeltető állattartása a többnyire szűk faluhatár minél nagyobb részét követelte. (Asszonyfa, Kisbajcs, Nagybajcs, Szap etc.) A hadnagy vagy director vezetésével összeülő közgyűlések a szántóföldi művelés érdekében a mezőgazdasági munkákhoz, időjáráshoz igazítva gyakori végzésekkel jelölték ki a különböző állatok legelőit, határozták meg a *"tilosokban legeltetők"* bírságait. E szabályok rendszeres semmibevételét mutatja a közgyűlések folytonos problémája; a legeltetési rend betartatása, a vetések, vagy a tarlókon lévő kepék védelme.[18] Bőnyben sorozatos zálogolásokkal bűntették a tilosban legeltetőket, de ez nem sok eredményre vezetett. Az 1832. május 6-i közgyűlési határozat a közlegelőkön végbement nagymérvű tiltott legeltetésből befolyt, és kiváltatlanul felhalmozódott zálogok eladása mellett döntött.[19] Felpécen a hadnagy és az esküdtekből álló községi ítélőszék elé kerülő tilosban legeltető visszaesőként már a vármegyei törvényszék elé is kerülhetett.[20]

A gyapjúkonjunktúra elsősorban a Pusztai járás és a Sokoróaljai járás síkvidékén birtokló possessionatus nemességét juhnyájak tartására, az Alföldről felhajtott fűbéres állatok fogadására sarkallta. A tiltott legeltetések sokaságát is döntő részben e gazdák követték el. A községi tisztviselő hivatali visszaélését kívánta megakadályozni az a bőnyi végzés, amely 1832-ben a legeltetési rend betartásáért és zálogolásokért felelős mezőbíróknak megtiltotta a juhok tartását, illetve e tisztségre csak juhokat nem tartó birtokosokat tartott alkalmasnak.[21]

De nemcsak a valós élet vált el a határozatoktól, hanem egyes közbirtokosok nyomására a határozatok is sokat módosultak. Így az 1810-es években (is) tiltott hasznot hozó fűbéres állatok fogadását az 1820-as évek végére közösségi beleegyezéssel elfogadták. A konjunktúrális juhtartás nemcsak a konzerváló közösségi renddel, de a birtokos társak felemelkedést gátló csoportjaival is konfliktusok sorát eredményezte. Az agilisből nemesített feléci Deli János állatait az Ihász, Péntek, Pápay, Hamvay, Fazék, Major családok tagjai a közlegelőről zavarták el.[22] Asszonyfán a töredéktelken élő és birtoktalan nemesek és agilisek csoportja a Hollósy-féle juhnyájat zavarta el a közlegelőről, arra hivatkozva, hogy a gazdag bérlő 300-nál több birkát tartott, pedig a legelők csekélysége gazdánként csak 75 db-ot engedne.[23] A legelők csekélysége általános probléma volt. 1833-ban az asszonyfai Borsó Mihály magát mentő vallomásában azt állította, hogy e súlyos gond folytán *"minden birtokos a mezőt lopja"*.[24] A kisbaboti nemes communitas Edvi Illés Pált rekesztette ki egy időre birtokából, legelőnek használva azt.[25]

c., Bár a szakirodalomban a nemesi községek erdőhasználata kollektív nemesi jogként szerepel, ami azonban csak az osztatlan erdőkre volt igaz.[26] Asszonyfán 1759-ben osztották meg gróf Szapáry Borbála és Zsuzsanna erdőrészeit, és 1813-ig a felek egymást nem háborgatva legelőnek használták azt. Ekkor a Nagy, Berendy, Dohos, Imrefy, etc.

---

18. GyL IX. 255/2-3. passim. (1814 - 1846)
19. Uo. 1832. máj. 6.
20. GyL IV. A. 1. c. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1167/1810. sz.
21. GyL IX. 255/2. 1832. márc. 18.
22. GyL IV. A. 1. o. No. 84. 1842. jún. 3.
23. Uo. No. 30. 1819. máj.
24. GyL IV. A. 8. d. Győr vármegye nemesi törvényszékének iratai 66. cs. 156/1833.
25. GyL IV. A. 1. o. No. 70. 1838. máj.
26. DEGRÉ Alajos: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. In: Vas megye múltjából. Szerk.: HORVÁTH Ferenc. Szombathely, 1976. 110. p.

családok a többi örököst a használatból kizárva erdőirtáshoz, a föld megműveléséhez kezdtek.[27]

A homok megkötését szorgalmazó 1807: 21. tc. hatására[28] több nemesi község is erdőtelepítésbe kezdett. (Bőnyben, Felpécen egyes birtokosok szilvafákkal vegyesen szőlőket is ültettek.) E telepítés Felpécen már 1811-ben *"privatizálások"* tere lett.[29] Az így ültetett bőnyi erdőt elsősorban legeltetésre használták. Az 1852-ig érvényben lévő erdőrendszabások betartására az évenként választott erdőbírók és a felfogadott *"jagerek"* ügyeltek, de az erdő elhanyagolását hozó tiltott legeltetéseket – leginkább a szarvasmarhák kártételei a fiatal növényekben, hajtásokban volt a panaszok tárgya – és a fokozódó szántóföldi művelés érdekében tett irtásokat megakadályozni nem tudták.[30]

Felpéc curialis község az 1769-ben elfogadott statutum betartatását követelte 1821-ben, amikor az extraneus Matrovich Pál engedélyezett erdőirtását egyes birtokosok a közlegelő kárára önkényesen követték, és oda szőlőt telepítettek.[31]

d., A Sokoróvidék szőlői írott forrásainkban már a 11. századtól megjelentek, s az idők során az itteni szőlőtermelés jelentősége csak növekedett. A 18. század elején a reorganizálódott vidéken Kispéc, Kajár, Kisbaráti, Nagybaráti, Szemere mellett a curialis Felpéc életében is nagy jelentősége volt a szőlőművelésnek.[32]

Az osztályos testvérek, rokonok között több ízben ellentétek robbantak ki, amelyek célja: a jól jövedelmező osztatlan szőlők kisajátítása volt.[33] A testvér vagy rokon zálogjogon szerzett, vagy árendált szőleje is képezhette a *"szálka"* tárgyát.[34] A vagyonosodni akaró, *"frissen nemesített"* bérlőre sem néztek mindig jó szemmel szomszédai.[35]

Az ismerősen hangzó esetek felemlítése mellett érdemes egy 1826-ban újra vizsgált ügy mellett hosszabban is időzni.

Az átbirtoklásokkal fokozatosan a felpéci határhoz csatolt Halihegy a 18. század első felében közlegelőből végleg szőlőhegy lett. A közös nemesi birtok egy részén gecsei, gyömörei, szerecsenyi, vaszari jobbágyok kaptak dézsmás szőlőket, más részeit a nemes családok saját kezelésükbe vették. 1756-ban 12 nemes família *"a gyengébb birtokúakat jobbágyi sorsra alázni"* törekedvén, a közös földekből kialakított szőlőbirtokok után rajtuk (a gyengébb birtokosokon) gyakran erőszakkal is mustban, borban, pénzben kilencedet, ahogy forrásunk írja *"dézsmát"* vettek. Az erőszakos *"dézsmálásról"* szóló panaszokat 1794-1826 között vármegyei vizsgálatok követték. 1825-ben e földesúri járandóság behajtása véres összeütközést eredményezett, ami szükségszerűen vonta maga után az újabb vármegyei vizsgálatot. A korábbi iratok átnézése a felek és a tanúk meghallgatása után a törvényhatóság kis finomítással a fennálló helyzetet törvényesítette. Azaz: akik azelőtt rendszeresen megtagadták a földesúri kilenced adását, és azt tőlük csak erőszakkal tudták behajtani, most őket e terhes és

27. GyL IV. A. 1. o. No. 5. 1814.
28. Magyar Törvénytár 1740–1835. Szerk.: MÁRKUS Dezső. Bp., 1901. 355-359. p.
29. GyL IV. A. 1. a. 767/1811.
30. MOL P 1928. A Bezerédy (ménfői) család levéltára 2. cs. 4. tétel, GyL IX. 255/2-3. passim.
31. GyL IV. A. 1. c. 1946/1821.
32. GECSÉNYI Lajos: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII-XVII. században. In: Győri Tanulmányok 9. 1988. 19-38. p., uő.: Győr megye gazdasági-társadalmi helyzetének néhány kérdése a XVII-XVIII. sz. fordulóján. In: Arrabona 19-20. 1977–1978. 391-392. p.
33. GyL IV. A. 21. Szolgabírák előtt folytatott perek iratai 5. cs. 1823. ápr. 26.
34. GyL IV. A 5. a. 9. cs. 1822. aug. 5.
35. GyL IV. A. 1. o. No. 69.

veszélyes szolgálat alól felmentették (25 nemes és agilis). Mindazok, akik csak 1825-ben tagadták meg (6 fő), vagy mindig kiszolgáltatták és már részben át is adták (22 fő), vagy hasonlóképpen megajánlották, de a *"villongás miatt"* a beszolgáltatásával még hátra vannak (4 fő) és azok a *"makacsok"*, akik a bíróság előtt nem jelentek meg (4 fő) továbbra is kötelesek e földesúri járandóságot megadni.[36]

A fenti, leggyakoribb területek mellett a közjövedelmekből történő részesedés (mészárszék és csapszék bérbeadása, a közös malomrész haszna) is több alkalommal egyenetlenségeket okozott.[37] A vármegye által kiszabott közmunkák is alkalmat adhattak az egyéni célok keresztülvitelére, ahogy ez 1820-ben a Bakony-ér *"regulációjánál"* Bőnyben történt.[38]

A Pusztai járás ezen legnagyobb nemesi községében 1819 májusában *"a familia gyülése áll orcája alatt"*, Takó Sándor directorsága idején, a közbirtokosok egy csoportja a közjövedelmeket saját céljaira fordította. A tett legitimizálását a mit sem sejtő (?) járási szolgabíró és esküdt meghívásával és jelenlétében próbálták elérni, de e mesterkedés kiderült, és 26 birtokos követelése nyomán a kártérítés is megörtént.[39]

Az asszonyfai előljárók a vármegye jogkörét figyelmen kívül hagyva 1810-ben rövid időre saját hasznukra önkényesen kezelték az árvák vagyonát.[40]

E rövid dolgozatban a választott téma megközelítési és feldolgozási lehetőségeinek csak egy szeletét érintettem. További kutatásokkal nemcsak az itt felvázoltak részletesebb kifejtése, árnyaltabb bemutatása tehető meg, hanem egy jól dokumentált nemesi község *"konfliktus rendszere"* is felrajzolható lenne, ahol a családi és egyéni stratégiák, azok változásai saját mozgásterükben kerülnének analizálásra. Nem szabad feledni a jogtörténet oldaláról történő megközelítést sem, amire már e források jelentős részének lelőhelye is mutat, hisz az ilyen és ehhez hasonló perek irataival a szolgabírói ítélőszék, és a sedria iratanyagaiban is gyakran találkozhat a kutató, ahogy jópár ilyen eset az ország nagybirósági elé is eljutott. A kevéssé ismert községi bíráskodáshoz is sok fontos információt adhat e kutatás.[41]

---

36. GyL IV. A. 1. o. 3. cs. szn.
37. GyL IV. A. 1. a. 2731/1841., WELLMANN Imre: A köznemesség ... 68. p.
38. GyL IV. A. 1. a. 752/1820.
39. MOL P 483. 13. cs. Fasc. D. 1. 1819. máj. 27., GyL IV. A. 1. a. 1037/1819., IV. A. 1. c. 1037/1819. Az ilyenkor szűkszavú közgyűlési jegyzőkönyvben az esetnek nincs nyoma: GyL IX. 255/2. 1819. máj.-aug.
40. GyL IV. A. 1. a. 1294/1810.
41. A községi bíráskodás kutatásának fontosságára két Győr megyei település – Révfalu, Szemere – példáján legutóbb Hajdú Lajos hívta fel a figyelmet. HAJDÚ Lajos: Adalékok a községi bíráskodás történetéhez. In: Jogpolitika 1988. 3. sz. 10-12. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Bánkiné Molnár Erzsébet

A JÁSZKUNSÁGIAK TÖREKVÉSEI A JÁSZKUN KERÜLET IGAZGATÁSÁNAK DEMOKRATIZÁLÁSÁRA 1843 – 1844-BEN

A jászok és kunok különleges jogállása a magyar középkorra nyúlik vissza. Témánk szempontjából azonban kiindulási alapnak az 1745-ben bekövetkezett jászkun redempciót tekintjük. Ettől kezdve a Jászkun Kerület particuláris joga Mária Terézia 1745. május 6.-ai privilégiumán, annak 1751. évi országgyűlés által is jóváhagyott és megerősített változatán, valamint az 1799. évi statutumokon alapult. E fő privilégiumok és a statutum azokat a viszonyokat legalizálják, részletezik, és szabályozzák, melyek a redempció következtében a jászok és kunok között kialakultak. Ezek régebbi privilégiumaik alapelveivel is megegyeztek, azokra és a szokásjogra támaszkodtak.

A Jászkun Kerület önkormányzati élete az 1745-ös privilégium elvei szerint szerveződött, a későbbiek során azonban attól egyre inkább eltávolodott, torzult és a kezdeti elveknek már csak a látszata, vagy sok esetben még az sem maradt meg. Az 1843-44-es évben kirobbant mozgalom az egykori demokratikus elvek érvényesítését tűzte célul, felhasználva azt az alkalmat, hogy az országgyűlés napirendjén a szabad királyi városok és a Jászkun Kerület közigazgatási szerkezetének törvény általi szabályozása is szerepelt. Ezekről az úgynevezett rendszeres bizottsági munkákról külön tanulmányban írtam, ezért itt nem kívánom az 1791-1844-ig húzódó munkát ismertetni.[1]

Az 1745-ben kiadott kiváltságlevél negyedik pontja szól a tisztviselők szabad választásáról. E szerint: nádori főkapitányt maga a nádor nevezhet ki, s ennek elnöksége alatt választják a lakosok kerületi tisztjeiket; a bírákat, s a helységek más tisztségviselőit a lakosok minden más befolyás nélkül, maguk közül vagy máshonnan választhatják. A kiváltságlevél hetedik pontja pedig kimondja: amint az összes lakosok és beköltözők a kerületek közös kiváltságait és javait tekintve egyenlő állapotúak, azonos kiváltságoknak és terheknek örvendenek, ugyanúgy a tényleges terhek is valamennyi lakosra, következésképpen a nemes személyekre is háramlanak. A teherviseléssel kapcsolatban tudnunk kell, hogy a jászok és kunok személyük után adómentesek voltak, de vagyonuk után nem, mivel fizették az állami contributiókat, viselniük kellett a katonaállítás és beszállásolás terheit és az önkormányzat költségeit.

A Jászkun Kerületbe 25 communitas tartozott, 17 mezőváros és 8 falu. A Hármas Kerület (Jász, Kis- és Nagykun Kerület) legfőbb hatósága a generális congregatio, a három

1. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: A *"rendszeres bizottsági munkálatok"* szerepe a Jászkun Kerület közigazgatásának megreformálásában (1791 – 1843/44.) In: ZOUNOK A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 1. Szolnok, 1986. 103-127. p.

kerület közös közgyűlése volt.[2] A közgyűlésen résztvettek és személyenkénti szavazati joggal bírtak a kerületi magisztrátus tagjai, az egyes kerületek előljárói és a nádori táblabírók. A helységek küldöttséggel képviseltették magukat, melynek tagja lehetett az egyes helységek főbírája, nótáriusa és más, a helyi tanács által megbízott személy, de a létszámtól függetlenül minden helység csak egy szavazattal rendelkezett. A közgyűlés hatásköre az élet minden területére kiterjedt. Legfőbb hatóságként működött az igazgatási, rendészeti és jogszolgáltatási önkormányzatok felett.

Az egyes kerületek élén a kerületi kapitány állt. A kerületi közgyűlés tagjai a magisztrátuson kívül a Hármas Kerület magisztrátusának képviselői és a kerület helységeinek főbírái, nótáriusai, esetleg egyéb küldöttei voltak. Hatásköre az egyes kerületre terjedt ki.

Az egyes helységek élén a főbíró és a 12 tagú tanács állt, bár 1781-től helységenként eltérő időpontban alakultak külső tanácsok is.

A fő- és alkapitányok hivatala életfogytiglan szólt. A magisztrátus tagjait 3 évenként a közgyűlés választotta, igen hosszadalmas kandidálási eljárással és a nádor kijelölési jogának fenntartásával. A jelöltek között minden alkalommal szerepelt az éppen hivatalban lévő tisztségviselő, azt kihagyni sem lehetett.

A privilégium szerint négy asszesszort – táblabírót – is választhattak. Az idők során ezek választása teljesen elmaradt, s a nádor a helységek megkérdezése nélkül nevezte ki őket, sőt az így kinevezett táblabírák számát egyre szaporította. A táblabírák kinevezését a helységek már 1790-ben sérelmezték, de ezt a nádor visszautasította. Ugyanekkor már kifejezésre jutott az a sérelem is, hogy választás alkalmával a közgyűlésben a hivatalban lévő magisztrátusnak is szavazati joga van.

A generális magisztrátus választásával kapcsolatban a privilégium által biztosított jogok fokozatosan torzultak, a nádori táblabírák száma egyre szaporodott és hivataluk örökössé vált. A sérelem elevenen élt a Jászkunságban, s ezért nagy reményeket fűztek az 1791-ben megindult rendszeres bizottsági munkálatokhoz, a kerület jogi és igazgatási szerkezetének reformja azonban évtizedekig nem került az országgyűlés elé.

A közben eltelt időszakban a privilégium demokratikus elveitől teljesen eltávolodott a kerületek igazgatása, s a folytonos sérelmek hatására az elégedetlenség konkrét tiltakozási akciókhoz és más egyenlő jogokat követelő megmozdulásokhoz vezetett.

1843-ban a nádor által kinevezett és közgyűlési szavazati jogot kapott táblabírók száma már 16 fő, s így az a lehetetlen helyzet alakult ki, hogy azok a táblabírák, akiknek a választásából a Jászkunság lakossága teljesen kizáratott, a magisztrátussal együtt 35 szavazattal birtak, s a kerület 25 helységét bármikor leszavazhatták. A választások teljesen formálissá váltak, több tisztség gyakorlatilag örökös lett, hiszen a magisztrátus ily módon önmaga által választatott.

Az egyes helységek előljáróinak vásztásában szintén torzulások következtek be. A lakosságnak – pontosabban csak a redemptusoknak – csupán a főbíró megválasztásába volt beleszólása, a szenátorok választásába már nem, azokat maga a tanács vaalsztotta, de nem évenként, csupán üresedés esetén. Ezek hatására az egész kerületi vezetésre általánossá vált a dinasztikus hivatalviselés és rokoni összefonódás.

A hivatalhoz, illetve *"választott"* tisztségekhez való ragaszkodás fontos motívuma volt – a hatalom gyakorlása mellett -, hogy az egyenlő teherviselés elvének és privilégiumban rögzített jogszabályának megsértésével valamennyi aktív és visszavonult tisztségviselő adómentességet élvezett.

Az adómentesség megszűntetését Kunszentmiklós küldöttei már 1832-ben kérték a Jászkun Kerület közgyűlésétől, mely akkor a döntést a kerületek rendezését tárgyaló ország-

2. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása 1745 – 1848-ig. – In: A Jászkunság kutatása 1985. Kecskemét – Szolnok, 1987. 345-401. p.

gyűlés hatáskörébe utalta.[3] 1835-ben – 5 kiskun település nevében – két kiskun kerületi küldött jelent meg az országgyűlésen, hogy a jászkun magisztrátus tisztségviselőinek adó alá vonását sürgesse.[4] Ekkor már 300 aktív vagy visszavonult – a legnagyobb birtokkal rendelkezők közül kikerült – tisztségviselő élvezte az adómentesség előnyeit. Mivel az előnyökről lemondani nem akartak, a választási rendszer torzításával, mintegy önmagukat újraválasztva őrizték hatalmukat. Ez a hatalomra jutott, többségében konzervatív vezető réteg minden reform útját igyekezett elvágni. Adómentessége megszűntetése, összekapcsolva a választási rendszer átalakításával, nem csupán az adófizetők terheit csökkenthette volna, hanem lehetőséget nyithatott volna áldozatkészebb, a reformok iránt nyitottabb, a választóktól függő, s ezért érdekeiket jobban képviselő előljárók hivatalba jutására.

Az újabb alkalom a sérelmek orvoslására 1843-ban érkezett el, amikor az országgyűlés a szabad királyi városok rendezését tárgyalta. A Jászkun Kerület követei Szluha Imre nádori főkapitány – főkapitányi hivatalának és hatáskörének fenntartásával – és Vágó Ignác jász kerületi kapitány voltak. A Jászkun Kerület közgyűlése utasítást adott a követeknek: érjék el, hogy ezen az országgyűlésen a kerületek rendezése is napirendre kerüljön. Szluha azonban a szorosan vett magisztrátus érdekeivel azonosult és a rendezési terv szükségtelenségét igyekezett bizonyítani. Szentkirályi Móric, Pest megyei követ fellépésének hatására azonban mesterkedése sikertelennek bizonyult, s végre a kerületek igazgatási reformja is felkerült az országgyűlési napirendek közé.

A rendezési javaslatokkal kapcsolatos részletes követutasítás megadásához a közgyűlés elrendelte a javaslatok helységenkénti véleményezését oly módon, hogy a véleményezés csupán a tanácstestületeken belül, a lakosság bevonása nélkül történjen.[5] Így véltek olyan előterjeszthető javaslatot összeállítani, melyet a konzervatív Szluha, s az ugyancsak konzervatívok közé tartozó nádor segítségével az országgyűlés majd szentesít. Így megvalósulni látszott a közigazgatási rendezés is, de nem csorbult volna a magisztrátus kialakult előjoga sem.

Az 1843 nyarán kirobbant jászkunsági mozgalom azonban megváltoztatta az események tervezett menetét. Az ország nyilvánossága elé tárt sérelmek jogorvoslást követeltek, melyek elől többé nem lehetett kitérni.

A mozgalom szerveződése egymástól függetlenül, azonos időszakban kezdődik a Kiskun és a Jász kerületben.

Az 1843. július elején kiadott közgyűlési felhívás után a kiskun helységek azonnal szervezkedni kezdtek. Félegyháza javaslatára küldötteik július 26-án Szabadszálláson kívántak összegyűlni véleményeik egyeztetésére.[6] A közös tanácskozás tervezése a magisztrátus tudomására jutott, s Szluha utasítására a jászkun alkapitány megtiltotta a gyűlekezést. A tiltás a kiskun kapitány betegsége miatt csak két nappal a tervezett összejövetel előtt érkezett meg a helységekbe.[7] Ekkor már megindult a lakosság körében a szervezés. A Kiskun Kerület négy felső városában – Lacháza, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Fülöpszállás – aláírásokat gyűjtöttek azoktól, akik a kerületek rendezését a privilégium szerint kívánták. Mivel a korábbiakon ők is okultak, egyben pénzt is gyűjtöttek, hogy kívánságaikat a Jászkun Kerület magisztrátusának megkerülésével közvetlenül juttathassák el az országgyűléshez. Kunszentmiklóson maga a főbíró tartott népgyűlést, ahol kimondták, hogy a bajok oka a belszerkezetben van.[8] A kiskunsági szervezkedés személyes vezetői és irányítói mindenütt a honorá-

3. Szolnok Megyei Levéltár (SzML.) Jászkun Kerület (JKKer.) Kgy. jkv. 1836. 499., 504., 520. kgy. sz.
4. SzML. JKKer. kig. fasc. 4. No. 2259/1835.
5. Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) Kiskunhalasi levéltára (Kh. lt.) Protocollum Currentale 30. p. 588.
6. BKML, Kh. lt. Protocollum Currentale 30. p. 579-581.
7. BKML, Kh. lt. Protocollum Currentale 30. p. 592.; DAMHA [Damjanich Múzeum Helytörténeti Adattára] 1623-88.
8. SZML, JKKer. kig. fasc. 4. No. 2269/1843.

ciorok közül kerültek ki. A név szerint ismert 8 vezető szerepet vállaló közül 6 személy ügyvéd, egy főbíró, egy szenátor volt. Ők gyűléseket tartottak, ahol megmagyarázták a privilégiumot, és felhívták a figyelmet arra, milyen okok vezettek az oly gazdag Jászkunság népének elszegényedéséhez. Sürgették a szabad választás visszaállítását és a képviseleti rendszer bevezetését. Az országgyűléshez beadandó folyamodványt 900 aláíró támogatta.

A kiskunsággal egyidőben kezdődött a jászsági szervezkedés, mely a kerületek székvárosában szinte a magisztrátus szeme előtt bontakozott ki. Élén Pethes József, volt jászberényi főbíró állt. Pethes tekintélyes jászberényi redemtusnemesi családból származott, jogot végzett, s több évi kerületi tisztségviselés után 1839-ben Jászberény főbírója lett. A főbíróságról 1842-ben leköszönt, mert nem tudta megakadályozni egy jászberényi szenátor törvénytelen, a választási rendszert megcsúfoló beiktatását. Személyes tekintélye a jászsági mozgalom kiterjedésének legfőbb záloga volt. Pethes már a főbírói tisztéről való leköszönése körülményei miatt is kivívta maga ellen a kerületi vezetés haragját, s hogy utólagos alkalmatlanságát bizonyítsák – minden eszközt felhasználva – bűnvádi eljárás alá vonták a közvagyon hanyag kezelése és sikkasztás miatt. A lakosság előtt köztiszteletben álló volt főbíró ettől, mint az igazságáért küzdő személy még népszerűbbé vált. Személye maga volt a jó ügy szimbóluma, s vagyona, továbbá értelmi képességei még nyomatékosabban alátámasztották tekintélyét.

Pethes igen körültekintő módszerességgel és nagy ember- és helyismerettel fogott a szervezéshez. Felhasznált minden alkalmasnak vélt eszközt az emberek megnyerésére. Itt nemcsak az elmondott beszédeket kell kiemelni, hanem azt is, hogy a perbe fogott volt főbíró figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy hivatalát már más viseli, a tanácsházán hívott össze népgyűlést, s a főbírói székből szólt az emberekhez. Az aláírási ívek fejrészét hivatalban lévő írnokokkal készíttette el, a maga és a helység házához egyaránt hívott céhmestereket és tekintélyes jász polgárokat, akik hívására kivétel nélkül megjelentek és végrehajtották kérését vagy utasítását.

1843. július 6–10-e között valamennyi jász helységbe eljutott több példányban is a következő aláírást gyűjtő ív: *"Fel jegyzése azon szabad* [a helység neve] *Birtokos lakosok neveinek, kik a Ns Megyékhez és az Ország Gyűléséhez a végett folyamodnak, hogy a Privilégiumok életbe léptetése, Kerületi tisztek adóztatása, Képviseleti Rendszer, és Szabad választási jog hathatós közbe vetések által hova előbb eszközöltessen, – mely folyamodást elfogadván nevek aláírásával meg erősítették."*[9] A Kiskunsággal való kapcsolatot bizonyítja, hogy ott is az előzővel szó szerint megegyező aláírási íveket foglaltak le a vizsgálat során.

Természetesen Pethes egyedül nem győzte volna az egész Jászság szervezését. Közvetlen segítője volt nemes Pintér László birtokos, jászberényi lakos, választott polgár; Sipos György jászberényi birtokos lakos, Hunyadi Flórián mihályteiki iskolai gondnok és még számosan, akik az egyes helységekben gyűjtötték az aláírásokat.

Pethes, Kiss Endre jászberényi tanító közreműködésével elkészített egy folyamodást, melyet az aláírási ívekkel együtt az országgyűléshez kívánt beadni. Ebben felsorolta a kerületek sérelmeit és kívánalmait. A folyamodvány nyelvezete igen cirkalmas, nehezen érthető és sok helyen túl sértő megfogalmazású volt. Mihályteiken, ahol a helység házánál Pethes személyesen olvasta fel az egybegyűlteknek, többen kifogásolták is ezt. Ekkor Pethes megígérte, hogy majd Pesten megbeszéli Kossuthtal és ami kihagyandó, azt kihagyják.[10] Pethes itt is a bírói székből szónokolt, de amikor látta, hogy az emberek nem értik a bonyolult szöveget, hangnemet váltva áttért az elérhető előnyök ismertetésére: csökkenteni kell az adót – mondta –, s ha a folyamodást elfogadják, akkor annak, akinek 20 Ft volt az adója ezután csak 5-6 Ft lesz, s a szabad választás eredményeként a nép a neki nem tetsző tanácsot

9. SZML. JKKer. Fenyítő Törvényszék iratai 33. füzet, 1. kötet, 14. sz. – 2 I.
10. U.o. 2 G.

vagy nótáriust *"ki hányhatja"*. A hallgatóság ennek ellenére félt aláírni, s Pethesnek a meggyőzés érdekében többször kellett beszédet tartani. Amíg Pethes jelen volt, még a nótárius is megígérte segítségét, de amikor elment nyomában csak a bizonytalanság, s a jól ismert magisztrátus megtorlásától való félelem maradt. A tanítók nem akarták lemásolni az aláírási íveket, amiért Hunyadi Flórián *"lovaknak, ökröknek"* nevezte őket, s Kiss Endre a jászberényi deák iskola tanítója is megfeddte őket, mert *"írni tudók, s mégsem cselekszenek"*. Végül is Mihálytelken 4 aláírási ívre kezdtek a lakosok felíratkozni.

Jász Felső Szent Györgyön, Sipos György jászberényi gazda járt. A tanítóhoz vitte el az aláírási íveket, de az csak akkor kezdte meg az aláírások gyűjtését amikor Sipos megnyugtatta, hogy a Jászságban már több százan, a Nagykunságban pedig 2.000-en aláírták. A bátorítás, hogy oly sokan az ügy mellé álltak, s nyíltan követelnek, a sérelmektől elkeseredett, de megfélemlített jászságiaknál hatásosnak bizonyult. A szervezés menetét az utólagos vizsgálati iratokból, tanúvallomásokból rekonstruálhatjuk.

Az egyes helységekben tartott beszédek után aláírási íveket küldtek házról-házra a csőszökkel, a bakterokkal, vagy egy-egy kevésbé félő gazdával. Az íveket hordók írástudók voltak. Felírták a gazda nevét, aki írástudatlan volt az keresztvonással erősítette meg az aláírást, aki tudott írni az sajátkezűleg írt alá. Az ívet hordozók általában csak annyit mondtak: Pethes uram kéreti az aláírást, hogy bizonyítani tudja, kiállnak mellette a szabadságért. A másik visszatérő szöveg az volt: ha akarják, hogy szabad bor- és húsmérés legyen és az adót mindenki egyformán fizesse, akkor írjanak alá. Ez utóbbi agitációs módszer annyira hatott, hogy sokan már a kért szabadságok birtokosainak érezték magukat. Egyre gyakrabban fordultak elő adómegtagadások, s a házaknál hús és bormérések. Vásárokban és kocsmákban is gyűjtöttek aláírásokat. A szervezkedés a magisztrátus tudomására jutott, s azonnal megkezdődött az ellenintézkedések sora, mindenekelőtt a tényleges helyzet felderítése.

A Hármas Kerület kisgyűlése – melynek csak a szorosan vett magisztrátus volt tagja – 1843. július 6-án már tudósításokat kért a helységek nótáriusaitól. A nótáriusok tisztsége kinevezett tisztség volt a kerületekben, elmozdításukat csak a nádor engedélyezhette. Ezért ők voltak az abszolutisztikus kormányzásra törekvő tisztikar legfőbb támaszai. Jelentéseikből tudta meg a magisztrátus, hogy Pethes nemcsak az országgyűléshez készül beadvánnyal fordulni, hanem az instanciát az egyes vármegyéknek is megküldik.

Augusztus 9-én 2.331 aláírással a Kiskunság és a Jászság beadványát az országgyűlés elé tárták, csatolva hozzá a belrendelkezési javaslataikat. A beadvány vizsgálati iratokhoz csatolt másolatából idézünk néhány, a szervezkedés okát is feltáró részletet:[11] Meglepően értesült a Jászkunság népe a kerületi követek országgyűlési megnyilatkozásairól, hogy *"közöttünk csend és béke uralkodnak, következve rendezésünkre nem igen nagy szükség van"*. Ezért az országgyűléshez fordulnak, s bár a beadványt a megfélemlített jászkunsági népnek csak töredéke írta alá, az mégis az egész kerület lakosságának óhaját fejezi ki. *"Mert az igazság érdekében legyen mondva* – folytatódik a beadvány – *most legközelebbi Jász-Kun Kerületek első követe az Ország Gyűlés szünnapjait arra használta, hogy megjelenvén a kerületek kebelébe, békés mozgalmaink ellenébe, mellyeket rendeztetésünk iránti javallatokra nézve a Kerületi Köz Gyűlés határozatához képest a Községek Előljáróival együtt tettünk, csak azért mert gondolatainkat eszme tsere mellett küldött képviselők által egységesiteni igyekeztünk – hatalommal s tiltó pótenssel lépett fel .... Mely jelenet, s annak meggondolása után, hogy azt oly személy tette, ki kormányzói hatóságát követi állásában is megtartá nyilván, akaratának a Kerületek Közgyülésén többséget biztositani eléggé hatalmas lehetvén, semmi reményünk, hogy a Kerületek hatósági útjón készülendő rendezési javallatokban ohajtásaink némirészben is kifejeztessenek."*

A vizsgálathoz visszajuttatott aláírási ívek töredékesen maradtak meg.
Az elemezhető 2.108 aláírás helységenkénti megoszlását az alábbiakban mutatjuk be:

---

11. U.o. 3 H-3.

Mihálytelek	71	Kunszentmiklós	399
Jászberény	637	Szabadszállás	212
Jászkisér	14	Halas	241
Jászfényszaru	8	Félegyháza	317
Jász Szt. György	19	Fülöpszállás	229
Jászjákóhalma	60		
Jászapáti	1		
Jászság összesen:	810	Kiskunság összesen:	1.398

Pethes minden igyekezete ellenére a Jászságból kevesebben írták alá mint a Kiskunságból. Minden valószínűség szerint ez a beadványban is említett megfélemlítettségnek a következménye.

Az aláírásokat vizsgálva birtokos polgárok és mesteremberek mellett a nemesek neveit is megtalálhatjuk. A népességhez viszonyított arányánál jóval nagyobb a honoráciorok résztvétele. Merészebbnek közülük is a kiskunságiak bizonyultak. A Kiskunságban is kimagasló a kunszentmiklósiak résztvétele, ahol az aláírók között van a főbíró, 5 tanácsos, 8 ügyvéd és 10 választott polgár. Kiskunhalason 6 ügyvéd, 1 mérnök, 1 orvos és 1 táblabíró írt alá. Jászberényben csak 5 ügyvéd 1 választott polgár és 1 táblabíró található az aláírók között.

Kicsit késve, már az országgyűlési beadvány után kezdték a szervezkedést a Nagykunságban. A vezető szerepet Túrkeve és Kisújszállás vállalta. Augusztus 19-én fogadta el a kisújszállási tanácsülés azt a rendezési tervet, amelyet a Jászkun Kerület minden helységének megküldtek, s amely végül irányadóvá vált. A nagykunsági szervezkedés higgadtságával, átgondoltabb javaslataival hatott a kerületek többi helységére is. Részletesen kidolgozott mintát készítettek a képviseleti rendszer bevezetésére, megszabva a választók és választhatók körét, a választások módját. Tervezetüket Kunszentmárton és Karcag teljes egészében elfogadta, Kunhegyes és Madaras némi módosítással, a többi kiskun és jász település is ehhez igazodott. Egyedül Jászjákóhalma zárkózott el minden haladó törekvéstől. Szerintük nem kell népképviselet, mert az csak felfurdulást eredményezne. Érdemes itt megjegyezni, hogy korábban 60 jákóhalmi aláíró gondolta az ellenkezőjét.

Ezek a javaslatok nem az országgyűléshez, hanem a kerületi közgyűléshez kerültek, ahol ekkor már szó sem lehetett elsikkasztásukról. Az 1843. szeptember 4-i közgyűlésen így végre elfogadták a részletes rendezési tervet, mely tükrözte a kerület lakosainak kívánalmait is. A tervezetet a közgyűlésből hivatalosan felterjesztették az országgyűléshez és megküldték a vármegyéknek.

Kérdés tehát, hogy szükség volt-e népmozgalomra, hiszen végül a közgyűlésen elfogadott rendezési javaslatot vitatta meg az országgyűlés. Kimondhatjuk, hogy igen, mert a megrettent tisztikar így nem akadályozhatta meg a sérelmeknek az ország nyilvánossága elé kerülését. Az országgyűlési követi tisztet betöltő főkapitány fellépését a rendezés szükségessége ellen, elsöpörte a haladó szellemű követek kiállása a Jászkunság népe mellett. Igaz, a törvényjavaslatból 1844-ben nem született törvény, de a kerület törekvéseit többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A felvetődött problémák orvoslását részben 1848, részben a kiegyezés utáni polgári korszak hozta meg.

Végezetül szólni kell a mozgalom megtorlásáról, a kerületi vezetés és a nádor ellenreakcióiról.

A szeptemberi országgyűlési beadvány felolvasása után a nádor – a Jászkun Kerület főbírája – azonnali vizsgálatot rendelt el, bár kikötötte, hogy maga a folyamodás az intézkedés okául ne szolgáljon. Kivizsgálandónak tartotta, hogy: 1. a peticióhoz csatolt aláírásokat az aláírók beleegyezésével írták-e; 2. ki és hol készítette a folyamodványt, s a kiskunok

hogyan csatlakoztak; 3. milyen szerepük volt a helyi vezetőknek. Egyébként a nádor elítélte a folyamodvány hangnemét.

A vizsgálatot a Jászkun Kerület tiszti alügyésze vezette. Nem válogatva a törvénytelen eszközökben és a megfélemlítési módokban. A Kiskunságban és a Nagykunságban elsősorban az ott élők határozott elvhűsége miatt bűntetőper nélkül zárult le az ügy. A Jászságban azonban valóságos hadjárat indult Pethes és támogatói ellen. Huszonhárom személyt vontak lázítási perbe, s két éven keresztül folytatták a pert, felhasználva a hamis tanúktól kezdve a periratok elsikkasztásáig minden eszközt Pethesék ellen.

A vezető szerepet vállalók közül elsőként Sipos Györgyöt támadták meg. Sipost 1843 augusztusában az önkéntes vallomás hitelesítésére hivatta be a tiszti alügyész, s amikor az gyanútlanul megjelent, 5 napra a gonosztevőknek fenntartott börtönbe záratta. A megfélemlítés ekkor nem érte el a célját. Pethes a jászberényi nagytanácsteremben népgyűlésen szólította fel a megjelenteket, lépjenek fel a törvénytelenség ellen, mert *"ami ma Sipossal történt, holnap vélem vagy más becsületes polgárral"* is megeshet. A gyűlés után 72 jászberényi lakos fordult panasszal a jászkun alkapitányhoz, hogy akadályozza meg a törvénytelenségeket. A válasz jogszerűnek minősítette az alügyész eljárását. A lakosok a nádor segítségét is kérték, melyre annyi intézkedés történt, hogy Sipos további két hét börtönt kapott.

A megrettent jászok ezután több levélben is kérték a nádor segítségét, s mert a szervezők bujkálni kényszerültek, megpróbáltak személyes menleveleket is szerezni. A nádor azonban mindvégig visszajuttatta a hozzá írt kérelmeket a kerületi magisztrátushoz, szabad folyást engedve a megtorlásnak, s bár önmaga nem vett benne részt, mindvégig elnézte a vizsgálat során előforduló visszaéléseket.

A kerületi kisgyűlés vizsgáló tiszteket nevezett ki, akik végigjárták a helységeket, tanúvallomásokat gyűjtöttek az aláírások hamis voltára. Pethest a *"lázítási pertől"* elkülönülő sikkasztási ügyekkel vádolták, hamis tanúkkal bizonyítva a főbírósága idején elkövetett visszaéléseit.

A törvénytelenségek sorozata a Jászságban újabb akciót váltott ki. 1844. tavaszán ismét aláírást gyűjtő kampányt szerveztek ahhoz az országgyűlési beadványhoz, melyben sürgették a rendezési terv törvénnyé emelését.

Ekkor Pethes főleg a céhekre támaszkodott, de a húsvéti ünnepeket kihasználva a misére gyülekező népet is igyekeztek az ügy mellé állítani és bátorítani. A már ismert szervezőknek elég volt egy-egy helységben megjelenni, a nép azonnal összegyűlt. Egy-egy magánvendégeskedés, vagy lakodalom is aláírásgyűjtő alkalommá vált. A céhmesterek Pethes kérésére táblát járattak, s a céh-comissáriusok tudta nélkül gyűléseket hívtak össze, ahol aláírásukkal ismételten megerősítették az előző évi kívánalmakat. A céhek által összegyűjtött pénzen Pethes és 15 társa Pozsonyba ment, ahol többször is jártak Szentkirályi Móricnál, Pest megye országgyűlési követénél, hogy a petíció és a rendezés tárgyalását sürgessék. Pethesék az alsó tábla támogatását igyekeztek megnyerni, ugyanekkor a Jászkun Kerület országgyűlési követei – egyikük a nádori főkapitány – a felső tábla tagjainál tettek tisztelgő látogatásokat, hogy megakadályozzák a törvénytervezet felsőtáblai jóváhagyását.[12] Pethesék erről nem tudtak, ezért május 27-én győzelmük biztos tudatában tértek vissza Jászberénybe, ahol a nép valószágos hősként fogadta őket. Az ezer főt meghaladó tömeg – a jászberényi homoki csárdánál – hajadonfővel hallgatta Pethes győzelemről beszámoló beszédet. Fehér ruhás lányok a nép nevében koszorúval jutalmazták, majd 100 lovas kiséretében puskaropogás és újjongás közepette bevonult Jászberénybe.

A tisztikar ekkor megrettent, s a tiszti ügyész utasítást adott, hogy a már említett sikkasztási per (*"búza per"*) ürügyén Pethest el kell fogni és börtönbe záratni. Ő azonban a

12. SZML. JKKer. kig. fasc. 8. No. 2033/1844.

hírt meghallva a Heves megyei Csányba menekült, ahol mint nemesnek birtoka volt. Heves megye pedig a kerület többszöri kérésére sem volt hajlandó kiadni.

Kényszerű távozásának az lett a következménye, hogy a Jászságban maradt megfélemlített hívei sorra ellene fordultak. Megbánó vallomásokat tettek és igyekeztek minden felelősséget Pethesre hárítani. A végső csapást az 1844. június 4-én, a nádori törvényszék által is jóváhagyott ítélet jelentette. Ebben Pethest és három társát, mint akik 1840-ben Jászberény előljárói és jövedelmeinek kezelői voltak 386 véka közszükségre termett gabona eltulajdonításáért 1-1 1/2 év börtönre ítéltek.

Korábban senki nem hitte, hogy a bűnügy valós tényen alapul, ám a nádori jóváhagyás megingatta az egyszerű polgárokat. A nádor olyan óriási tekintélynek örvendett a kerületek lakossága előtt, hogy hasonlóan a jó királyba vetett hithez, tévedhetetlennek és kétségbe vonhatatlannak tartották ítéletét.

Közben a lázítási perben folytatott vizsgálat egyre több vallomást és jelentést produkált az aláírási ívek hamis voltának bizonyítására. A homorációrokat egyenként hallgatták ki, s közülük csak kevesen tartottak ki korábbi állásfoglalásuk mellett, bár elképzelhető ezen vallomások meghamisítása is. Több mozzanat utal arra, hogy a lakosság véleménye csak a tiszti vizsgálati jegyzőkönyvekben változott meg. Ezek közül csupán egyet emelünk ki. A vizsgálati iratok között található egy, a jászberényi tanácshoz 1844. december 20-án küldött beadvány, melyet 36 aláírással támasztottak alá. Kemény hangvétele ellentmond a tanúvallomásokból tükröződő megbánásnak, félrevezetettségnek. A beadvány a Jász Kerület tisztségviselőinek pazarlását kárhoztatja: "... *mivel aztat* – írják – *hogy a Fő Kapitány Urunk el adósodott és éhvel haló Polgártársaink rovására lakomázzon, s a mint tudva van egy rókáról két bőrt húzzon bármely áldozatunkba kerüllyön is tűrni nem fogjuk, s itten emlékül a jövő karnak is – nyiltan kimondjuk és jegyzőkönyvbe iktatni kérjük; hogy mi mind azokat kik ebbeli fellépésünket akadályozzák, és a szegény nép zsírján vásárlott ajándékokat elfogadják, vérszopó nadályoknak tekintjük, s mint ollyanokat útálattal meg vetni s kerülni fogjuk.*"[13]

Közben Pethes a Borsod megyei Szilvás községbe távozott, majd elterjedt a hír, hogy mivel a nádori ítélet megmásíthatatlan, bevonul a börtönbe. 1844. december 29-én a Jászság minden helységéből összegyűlt tömeg várta a jászberényi határban, hogy még egy pillantást vethessen a nép jogaiért harcoló börtönbe vonulóra. Többeket ekkor fogtak el. Egésznapos hiába való várakozás után a jászberényi főbíró felszólítására a tömeg csendben szétoszlott.

A lázítási perben 1845. szeptember 5-én hozott ítéletet a Jászkun Kerület Fenyítő Törvényszéke. Pethes József a jászberényi rabmunkáltató intézetnél hetenként 1 napi böjtöléssel, vasban töltendő két évi rabságra ítéltetett. Bernáth József, Sipos György és Hunyadi Flórián ugyanott 1 évi, 1 személy fél évi, hárman negyed évi, 3 fő 1 hónapi 2 fő 2 heti börtönbűntetést kapott, 10 fő pedig törvényszéki dorgálásban részesült. Az ítéletet 1846. március 5-én a Nádori Törvényszék jóváhagyta,[14] végrehajtása megtörtént.

Utóirat

Pethes József 1848-ban a jászjákóhalmi választókerület országgyűlési követe.

Szentkirályi Móric 1848-ban a Jászkun Kerület főkapitánya.

Illésy János, aki a vizsgálati években Kisújszálláson élt és Nagykun kapitány volt, és 1849-ben, amikor Szentkirályi a császáriak oldalára állt, a kerületek Kossuth Lajos által kinevezett kormánybiztosa lett.

---

13. SZML. JKKer. Fenyítő Törvényszéke iratai 33. füzet, 1. kötet, 14. szám – N 9-S.

14. U.o. No. 19.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Labádi Lajos

VIHAROS TISZTÚJÍTÁS SZENTESEN A KIEGYEZÉS UTÁN

Az ország többi településéhez hasonlóan, Szentesen is általános lelkesedéssel fogadták a magyar alkotmány helyreállításának első megnyilvánulását: a felelős magyar minisztérium 1867. február 20-án történt kinevezését. Az 1861 végén felfüggesztett városi képviselő-testületet helyettesítő Váltsági és Gazdasági Bizottmány február 21-i ülésén elhatározták e nevezetes esemény méltó megünneplését, kifejezésre juttatva azon meggyőződést, hogy a magyar kormány kinevezése egyben az *"alkotmányos önkormányzat felderülő napját"* jelenti.[1]

A szentesiek az alkotmányosság helyreállításától mindenekelőtt azt várták, hogy végre kedvező elintézést nyer a város két legégetőbb, hosszú ideje vajúdó ügye: az 1865-ben elvesztett rendezett tanácsú városi jogállás visszaállítása, és az örökváltságból adódó úrbéri kárpótlás. Azonban csalódniok kellett. A hónapok teltek, de egyik kérdésben sem történt érdemleges előrelépés. Különösen nyomasztóan hatott a város jogi státusának tisztázatlansága, amelynek következtében még szeptember-október folyamán is a provizórium idején kinevezett falusi tanács állt a város élén, vagyis a szentesiek a többi várostól eltérően nem választhattak alkotmányos tisztikart és képviselőtestületet. Beadványok sokaságában sürgették e felemás helyzet tisztázását, de a vármegye és a miniszteriális szervek közömbös hozzáállása miatt az ügy alig mozdult előre. A lakosság körében a türelmetlenség érthető módon egyre nőtt.[2]

1867. október közepén a rendezett tanács ügye végre kimozdult a holtpontról. A sok huzavona után a belügyminiszter népszavazást rendelt el, amelyen a szavazók óriási többsége a rendezett tanács visszaállítása mellett voksolt. (Megjegyzendő, hogy a város 27.500 fős lakosságából csupán 1.781-en rendelkeztek szavazati joggal. A szavazásra jogosultak közül 790-en éltek jogukkal, s 4 kivétellel a rendezett tanács mellett szavaztak.) A szavazás eredményét a minisztérium tudomásul vette, és elrendelte az új városi szervezet felállításával kapcsolatos választások megtartását.[3]

Az az egység, amely Szentes társadalmát a rendezett tanács visszaszerzéséért folytatott küzdelemben jellemezte, a cél elérése után egycsapásra felbomlott. A választási előkészületek során a mélyben lappangó ellentétek a felszínre törtek, s az eddig akcióegységben küzdő tábor különböző érdekeltségi csoportokra esett szét. A megosztottság nem volt újkeletű, gyökerei a szabadságharc leveréséig nyúltak vissza. Akkor az egyik oldalt az abszolutista hatalomnak behódoló és azt kiszolgáló hivatalnokok, valamint az érdekeltségileg hoz-

1. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (a továbbiakban CSML /SzF/ Szentes Város Váltsági és Gazdasági Bizottmányának jegyzőkönyvei (a továbbiakban Vált. – Gazd. Biz. jgyk.) 25/1867. sz.
2. CSML /SzF/ Vált. – Gazd. Biz. jgyk. 28., 48., 64., 105. és 109/1867. sz.; Csongrád Megye Bizottmányának jegyzőkönyvei (a továbbiakban CSM. Biz. jgyk.) 108., 504., 861/1867. sz.; Szegedi Híradó, 1867. június 2., szeptember 17.
3. CSML /SzF/ CSM. Biz. jgyk. 890., 1363/1867. sz.; Szentes Város Polgármesterének általános iratai 1710/1867. sz.

zájuk kötődők szűk rétege alkották; a másik oldalt a parancsuralmi rendszert elutasító, passzivitásba vonult *"kompromitáltak"*, mögöttük az 1848 emlékét őrző tömegekkel. A két ellentétes tábor először a rövid 1860/61-es alkotmányos időszakban került nyíltan szembe egymással. Kiélezett küzdelemre nem került sor, mivel az 1848-as alkotmányosságot visszakívánók túlsúlya elsöprő volt. Az abszolutista hatalmat kiszolgálók hivatalaikat elvesztve időlegesen háttérbe szorultak. A provizórium idején (1862-67 között) ismét a többségi tábor került alulra, de már nem passzív szemlélőjeként az eseményeknek. Bizonyították ezt a Váltsági és Gazdasági Bizottmány – amelyben a 61-es alkotmányosok többséget élveztek – és a kinevezett városi tanács közötti heves csatározások. Minőségi változásnak számított, hogy az ún. *"alkotmányos-párt"* vezetői – akik a provizórium idején megtagadták a hivatalvállalást – a küzdelembe egyre fokozottabb mértékben bevonták a tömegeket. A különböző címen kieszközölt nyilvános népgyűléseken sikeresen aktivizálták a város lakosságát a provizórikus tanács ellen. Ebben Oroszi Miklós, volt 1861. évi polgármester játszotta a főszerepet, aki meghonosította azt a gyakorlatot, hogy a templomok előtti hírestelő helyekről rendszeresen a nép elé tárta a város közérdekű ügyeit. Fellépéseivel döntő befolyást nyert a közvélemény alakítására. Népszerűsége egyre nőtt, különösen a kisparaszti rétegek körében, mivel beszédeiben hangot kaptak azok az elfojtott vágyak, melyek az úrbéri terhek megváltoztatására, az adók csökkentésére, a volt földesúr által zálogban tartott földek visszaszerzésére vonatkoztak. Ugyanakkor személyével szemben egyre tartózkodóbbá váltak az addig vele egy táborba küzdő értelmiségiek és a város módosgazda elemei. Ez az 1865. évi országgyűlési képviselőválasztáskor vált nyilvánvalóvá, amikor a nép jelöltjének számító Oroszival szemben az említett rétegek saját jelöltet állítottak a régi népvezér, a volt 1848. évi polgármester – Boros Sámuel – személyében. Próbálkozásuk kudarcot vallott, Oroszi a választásokon elsöprő győzelmet aratott. A kisebbségi alkotmányosok fellépésének súlyos következményei lettek. A választási küzdelem során ugyanis hozzájuk csatlakoztak a volt abszolutista és provizórikus tisztviselők, és mivel ezt nem hárították el, a város közönsége előtt rendkívüli módon lejáratták magukat. Ettől kezdve egy táborba sorolták őket a provizoristákkal, amely azt jelentette, hogy a közvélemény megvetése kiterjedt az *"intelligenciára"* és a város módosgazda elemeire is.

A rendezett tanácsi választások küszöbén tehát nem a politikai meggyőződés szerint kialakult csoportok kerültek szembe egymással, hanem eltérő állású és érdekű társadalmi rétegek, korabeli szóhasználattal élve: a *"nép-pártja"* és az *"urak-pártja"*. A tét pedig az volt, hogy a néppárti többségnek sikerül-e saját jelöltjeiből megalakítania a város új tisztikarát és képviselőtestületét, kiszorítva a város önkormányzati irányításából az értelmiségi és a legvagyonosabb elemeket.

A választásokat megelőző korteskedések tovább növelték a szakadékot a két tábor között. A nép körében általánosan elterjedt meggyőződéssé vált, hogy az értelmiség és a velük tartó módos gazdák összejátszanak a földesurakkal, pénzt és jószágot kapnak azért, hogy a várost ismét az uraságok birtokába juttassák. Uralkodó jelszó volt, hogy a *"diplomás urak"* eladják a várost és annak jogait, tehát nem szabad rájuk szavazni. Több helyen elhangzott az is, hogy az urakat agyon kell verni. A néppárti gyűléseken a *"népfenség"* eszméjére hivatkozva hírdették a nép alsó osztályának hivatását az igazgatásra. Az egyik pártvezér – ifj. Bartha János – megfogalmazása szerint: *"A tálas éppen olyan okos ember, mint az ügyvéd, – eleget uralkodott már az arisztokrácia, uralkodjék ezentúl a népfenség!"* A néppártiak nyiltan hangoztatták, hogy mellettük van a *"nyers erő"*, azaz a nem választók tömege is, tehát nem kell félni, sőt a célt erőszakkal is ki kell vívni. Az *"urak-pártját"* reakciónárius pártként emlegették, az összejöveteleik helyéül szolgáló kaszinót pedig a *"reakció fészkének"* titulálták.[4]

4. Szegedi Híradó, 1867. december 8., 12., 19., 22.; 1868. január 2., 5.

A tömegek rendkívüli aktivitása és a hangoztatott jelszavak tartalma megrémítette az *"intelligens"* osztályt. A népkedély felizgatásáért Oroszi Miklóst tartották felelősnek, figyelmen kívül hagyva, hogy valójában az abszolutizmus éveiben felhalmozódott sérelmek törtek a felszínre, melyeket az alkotmányosnak hirdetett kormány és országgyűlés felemás intézkedései nem csökkentették, hanem inkább fokoztak. Oroszi Miklós pártjának egyre veszélyesebb irányba tolódása méginkább közelítette egymáshoz a volt 61-es alkotmányos párt értelmiségi-módosgazda részét és a bukott provizórikus rendszer képviselőit. A szövetkezés – amelynek élén Stammer Sándor volt cs. kir. álladalmi ügyész, majd főszolgabíró, a provizórium idején Csongrád megye másod alispánja; Farkas Gedeon ügyvéd és Jurenák Eduárd, Szentes legvagyonosabb embere állt – arra irányult, hogy minden eszközzel megakadályozzák Oroszi Miklósnak és követőinek beválasztását a városi elöljáróságba; vagyis hogy a nép jelöltjeivel szemben továbbra is biztosítsák az értelmiségi és vagyonos rétegek túlsúlyát a város irányításában. Ennek volt is reális esélye, ugyanis az értelmiségi – nagygazda – provizórikus párt a szövetkezés révén létszámbeli fölényt élvezett a választás lebonyolítására hivatott 1861-es városi képviselő-testületben.

A viharosnak ígérkező tisztújítás 1867. december 3-án vette kezdetét. A kedélyekre némileg csillapítólag hatott, hogy a választások tényleges megkezdése előtt a közgyűlés – a két párt tagjaiból kinevezett – egy 41 fős bizottmányt azzal a feladattal, hogy állítsa össze azoknak a személyeknek a névsorát, akiket a *"közóhajtás"* a hivatalok betöltésére alkalmasnak tart. A pártok képviselői abban is megállapodtak, hogy a kijelölő tízes bizottmány – amelynek tagjai egy kivétellel a provizórikus párthoz tartoztak – mindkét párt jelöltjeit kandidálni fogja az egyes tisztségekre. Ezek után a 41-es bizottság a névjegyzéket elkészítette, s átadta a választási elnöknek. A kijelölő bizottmány zárt ülésre vonult vissza, hogy kandidációját megtegye a polgármesteri állásra. A városháza előtt egybegyűlt nép feszült érdeklődéssel várta a fejleményeket.

Rövid tanácskozás után a választási elnök ismertette a polgásmesteri állásra kijelölt személyek neveit. Ezek Jurenák Ede, Farkas Gedeon és Stammer Sándor voltak, vagyis a provizórikus párt vezetői. A meglepetés okozta dermedt csendet hamarosan hangzavar váltotta fel. Senki sem akarta elhinni, hogy a néppárti többség jelöltjét – Oroszi Miklóst – kihagyták a jelöltek közül. A választási elnök – figyelmen kívül hagyva a mind erőteljesebb tiltakozást – felszólította a választókat a szavazás megkezdésére. Az egybegyűltek többsége kijelentette, hogy a kijelöltek egyikét sem akarják polgármesternek, és követelték Oroszi felvételét a jelöltek közé. A tízes bizottság ezt kategórikusan megtagadta, s kitartott jelöltjei mellett. Ekkor az Oroszi-párt részéről hivatalosan is óvást emeltek a tízes bizottság népóhajtást semmibe vevő önkényes eljárása ellen, párthíveiket pedig felszólították, hogy tartózkodjanak a szavazástól.

A szavazatok összeszámlálásából kitűnt, hogy az 1.774 választó polgár közül mindössze 293 szavazott. A legtöbb szavazatot Jurenák Ede nyerte el, ennek alapján a választási elnök őt hírdette ki Szentes város megválasztott polgármesterének. Ezt a tömeg – *"Nem kell uraság embere, Oroszi kell!"* felkiáltásokkal – ingerült fenyegetőzések közepette utasította vissza. Az elnök – látva a felbolydult közhangulatot – a választást felfüggesztette, s a folytatást másnap reggel 9 órára tűzte ki.

December 4-én reggel – az előző napi események hatására – Jurenák Ede bejelentette, hogy nem fogadja el polgármesterré történt megválasztását. A tízes bizottmány új választást rendelt el. Ezúttal Farkas Gedeon és Stammer Sándor mellé Oroszi Miklóst is felvették a jelöltek listájára. A szavazás várható eredménye nem volt kétséges. A leadot 838 szavazatból Oroszi Miklósra 639 esett, vagyis abszolut többséggel nyert.

Az általános nyugalom láttán a tízes bizottság ismét megkísérelte, hogy a választások előtti pártközi megállapodást félreértve, a főbírói posztra csak saját pártjabeli jelölteket állítson. Nem csoda, ha megismétlődtek az előző napi jelenetek. A választók többsége

egyértelműen kinyilvánította, hogy nekik egyik jelölt sem kell, s *"vad felkiáltások és fenyegetések"* között követelték a néppárti jelölt kijelölését. A választási elnök kijelentette, hogy semmi körülmény között nem változtatnak a jelöltek névsorán. Ez csak olaj volt a tűzre. A néppárti tömeg még erőteljesebben ragaszkodott saját jelöltjéhez. A tömeghangulat hatására a három kijelölt ügyvéd visszalépett a jelöltségtől. A tízes bizottmány szorult helyzetbe került. Belátta, hogy jelöltjei sorra megbuknak a választók akaratán, azt viszont összetételénél fogva nem vállalhatta, hogy a polgármester-választáshoz hasonlóan, a bizottmány közreműködésével győzedelmeskedjenek a néppárt jelöltjei, ami a választások folytatása esetén elkerülhetetlen lett volna. Ezért zártkörű ülésre vonult vissza, ahol arra az elhatározásra jutott, hogy felsőbb miniszteri utasításig a tisztújítást felfüggeszti; az új választásokig pedig Oroszi Miklós megválasztott polgármesterre bízza a város vezetését.

A tízes bizottmány visszalépése némi zavart keltett. Oroszi – immár felesketett polgármesterként – értekezletre hívta egybe híveit a további teendők megbeszélése végett. A megjelent választók Bartha János vármegyei alügyész véleményéhez csatlakoztak, amelyeknek lényege az volt, hogy mivel a kijelölő bizottság ragaszkodott lemondásához, s nincs törvény, amellyel őket a választás folytatására lehetne kényszeríteni, a további intézkedési jog visszaszállt arra a testületre, amely őket a választás körüli eljárás lebonyolításával megbízta. Ebből kiindulva felszállították Oroszi Miklóst, hogy úgy is mint 1861-es polgármester, és úgy is mint most megválasztott és felesketett polgármester, hívja össze a választások levezetésére felhatalmazott 1861. évi képviselő-testületet, az válasszon új választási elnököt és kijelölő bizottmányt, s intézkedjen a választások folytatásáról.[5]

Így is történt. December 5-én összeült a 61-es képviselőtestület, igaz csak 43 képviselő részvételével. Az egybegyűltek – természetesen zömmel a néppárthoz tartozó képviselők – kimondták a választások folytatását. Az új kijelölő bizottmány – egyértelmű pártösszetétele ellenére – a kandidálásnál nem mellőzte az ellenpárt jelöltjeit, mint azt elődje tette. Viszont a leadott szavazatok számából az is egyértelműen kitűnt, hogy most a provizórikus párt hívei tartózkodtak a szavazástól, ami azt jelentette, hogy az új városi tisztikar egyoldalúan a néppárt jelöltjeiből fog megalakulni.

Látva a választások várható kimenetelét, a lemondott tízes bizottmány beadványt intézett közvetlenül a belügyminiszterhez. Ebben részletesen taglalták a választásokat megelőző korteskedéseket, hangsúlyozva az Oroszi Miklós mögött tömörült párt *"urak"* ellen uszító, izgató magatartását. Lemondásuk okaként azt hozták fel, hogy a tízes bizottmány *"... nem akarván a kerítések áttörésével* [a városháza udvarára] *betódult, választó képességgel sem bíró, legtöbbnyire felizgatott néptömeg által sem magát, sem pedig egyes polgártársát tényleges erőszaknak kitenni ... – kényszerítve volt a választás további intézkedésig a veszélyt hozható események elől visszavonulni"*. A továbbiakban elmondták, hogy a *"megválasztott polgármester által, mostmár nyílt ajtók s kapu mellett, legnagyobb részben nem választóképes tömeg befolyásával, kényekedve szerint – a választási jog és törvények vakmerő mellőzésével – a tisztújítás egyoldalúlag folytattatik."* A történtekre hivatkozva kérték a választás felfüggesztésének elrendelését, illetve a folytatás irányítására egy miniszteri biztos kiküldését.

A fentiekhez hasonlóan nyilatkozott a szentesi szolgabíró is, aki az alábbiakban összegezte véleményét: *"A választás egész fejlődését figyelemmel kísérve, afelől győződtem meg, hogy az úgynevezett itteni Oroszi párt csekély kivétellel mind a nép alsóbb osztályából áll, kik egyes pártvezérek által a végtelenségig elámítva; az értelmiség, birtokos és józanabb osztály – az ököljog gyakorlásától tartván – velök szemközt megnem állhat; azon tény pedig, hogy az Oroszi pártot egyedül a nyers tömeg követi, kitetszik a tisztújítás folyó hó 4-én és 5-én megtartott foly-*

5. CSML /SzF/ CSM. Biz. jgyk. és iratai 1379/1867. sz.; 522/1868. – 1941/1867. A. melléklet; 522/1868. – 23/A. számú melléklet; 522/1868. – 30. számú melléklet.

tatásából, hol néhány pártvezéren kívül egy tekintélyes földmíves vagy értelmes vásztó sem jelentkezett."[6]

A további fejleményeket idő hiányában nem részletezem. A lényeg az, hogy a panaszos feljelentések alapján a belügyminiszter vizsgálatot rendelt el. Erre hivatkozva a vármegyei bizottmány határozatilag kimondta, hogy a vizsgálat befejezéséig, illetve a rendezett tanács *"kifogás nélküli"* választás útján való megszervezéséig, a provizórium idején működött városi tanács vegye vissza a közigazgatási teendők intézését. Vagyis – a vizsgálat eredményétől függetlenül – felfüggesztették a két napja hivatalba lépett városi tisztikart. A vizsgálat heteken át tartott, amelynek eredményeként a vármegye elrendelte a tisztújítás megismétlését. Csupán a polgármester-választást ismerte el törvényesnek. Az 1868 februárjában lezajlott új választásokból az *"urak-pártja"* került ki győztesen, amely ezúttal élvezte a vármegye hatékony támogatását.[7]

A küzdelemben alulmaradt néppártnak némi vígaszt nyújtott, hogy a polgármesteri tisztség vezérének, Oroszi Miklósnak jutott. Efeletti öröme azonban igen rövid ideig tarthatott.

Néhány hónapi hivataloskodás után ugyanis – egy sajnálatos családi tragédiából kifolyólag, melyet az ellenfeleknek sikerült a polgármester erkölcsi lejáratására felhasználnia – Oroszi Miklóst előbb felfüggesztették állásából, majd – be sem várva a lábrakapott képtelen vádak beigazolódását (amelyek között a gyilkosság is szerepelt) – lefogatták és a szegvári vármegyei tömlöcbe szállították. Elmarasztaló ítélet ugyan nem született, sőt hivatalosan sokáig vádat sem emeltek, ennek ellenére Oroszit egy éven át elzárták a külvilágtól, megtagadva tőle az ügyvédfogadás és a védekezés jogát. Az eset az országot foglalkoztató botránnyá nőtt. S bár 3 évi meghurcoltatás után beigazolódott Oroszi Miklós teljes ártatlansága, a végeredményen ez mit sem változtatott. Ellenfelei számításának megfelelően Szentesen bukott emberré vált és távoznia kellett a városból. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a népvezér raboskodása idején a polgármesteri széket Stammer Sándor volt császári hivatalnoknak sikerült megszereznie.)

6. CSML /SzF/ CSM. Biz. iratai 522/1868. – 23/B-C-D. számú melléklet, 39-41. számú melléklet; Csongrád Megye Főispánjának iratai 287/1867. sz.

7. CSML /SzF/ CSM. Biz iratai 522/1868. – 2-41. sz. mellékiet, 522/1868. – F. mellékiet, 522 – 479/1868. sz.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Láczay Magdolna

AZ AGRÁRSZOCIALISTA MOZGALOM SZABOLCSI SAJÁTOSSÁGAI

1897-98-ban néhány hónapra az ország figyelmét vonta magára a szabolcsi falvak egy csoportja, ahol az itt élő szegénység szervezett formában követelte életének változtatását. A megye urai közül az épp akkoriban nyugalomba vonuló, igen népszerű és nagy tudású Kállay András főispán a helyi lap hasábjain írja meg véleményét, tapasztalatait a földmunkások mozgalmáról.[1] Először meglepődik, hogy itt, ahol a parasztság öntudatos, önérzetes, a szabadságeszmék iránt fogékony, de az alföldi városok lakóitól sok mindenben eltér, attól elmaradottabb, hogyan volt képes ilyen szervezetten fellépni. Majd írásait összegyűjtve, füzet formájában is elküldik az érintetteknek, sőt röplap is készül. A Tolsztoj elveit is valló Kállaytól idézek: *"a társadalom nem engedheti meg, hogy a szocializmus, ez a törvénytelen ágyból született, csak keresztényi kötelességből keresztvíz alá tartott, lelencházból szökött idétlen gyerkőc nagyra nőjjön, legalitást kapjon. Mert ennek a mozgalomnak nincs múltja, gyökértelen, hacsak a Dózsa lázadást, a reformációt, mint a szó nemes értelmében vett egyenlőség és szabadságnak előharcosát, második József világ-polgári tanait, Martinovicsnak a francia forradalomtól kölcsönzött eszméit, vagy pláne az 1848-i törvényhozás szabadelvű intézkedéseit nem vesszük annak".*

Kállay András a képtelenség érzékeltetésére sorolt történelmi gyökereit az idők múltával valóságnak érezve, sőt büszkén vállalva, van valami abban az állításában, hogy ez a mozgalom hasonlatos a lelencből szökött gyermekhez. Sem születésére, sem megjelenésére nem számítottak, és igyekeztek sürgősen eltüntetni.

Az események konkrét elemzése előtt már jól láthatók azok a jelek, amelyek majd megszülik a földmunkások mozgalmát. Ezek közül elsőként említendő a földbirtoklás változása.

A feudalizmus korának utolsó évtizedében a megyében még igen nagy számban élnek kisbirtokos nemesek, a század végére a kisbirtokosok száma megcsappan, helyette a nagybirtok válik általánossá. 1895 és 1900 között (azonban) ez a folyamat méginkább észlelhető.[2] A statisztikák csak arra adtak lehetőséget, hogy a földhöz való jogviszony változását hasonlíthassuk össze. Eszerint 1895-ben tulajdonosi joggal megközelítően 544 ezer kh-at írtak össze, mellette kerekített értékben 22 ezer kh-at bérleti jogon birtokoltattak, és a haszonélvezeti jogú földterület 235 ezer kh-at tett ki. Az öt évvel későbbi adatlapok felvételekor már abból is adódhatnak eltérések, hogy a részbirtokokat nem vették mindannyiszor külön adatnak, de a változás így is szembeszökő. A tulajdonosi jogon összeírt földterület 432 ezer kh, azaz 112 ezer kh-dal kevesebb, a bérletben használt 1895 óta 139 ezerrel nőtt, azaz 161 ezer kh, míg a haszonélvezeti jogú csak 11 ezer kh, ami lényeges csökkenés az előző felvétel 235 ezer kh-jával szemben. Ezt a képet tovább vizsgálva kiderül, hogy az öt év alatt jelentős, új birtoklási

1. A Nyírvidék 1897–1898-ban sorozatot nyit Kállay András számára, majd az 50 éves Nyírvidék Albuma (Szerk.: VERTSE K. Andor, Nyíregyháza, 1928.) összefoglalót közöl erről 262-263. p.
2. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. (Magyar Statisztikai Közlemények) I-III. kötet Budapest, 1897–1900. Az 1910-es népszámlálás adatai.

mód is kialakult, ez pedig a vegyes birtoklású kategória, ami megközelítően annyi földterületet érint, mint a bérletben használt. Az adatok azt mutatják, hogy az összes földmennyiség 3/4-e a megyében valamiféle birtoklási változáson ment keresztül. Az 1900-as állapotok elemzése szerint a két szembenálló pólust érzékeltetve úgy csoportosítottuk a birtokkategóriákat, hogy az 500 kh-on felülieket vettük nagybirtoknak, és az 5 kh és az ez alattiakat a törpebirtokos és vagyonnélküli paraszti birtokoknak. Így a nagybirtokos gazdaságok száma a megyében 296, és az összes gazdaságnak ez az 1,02 %-a. A birtokában lévő földmennyiség viszont a megye összes művelhető területének 59,39 %-a. (Megjegyzem, hogy a 1000 kh-on felüli birtokok 44,7 %-ot tesznek ki, és 145 gazdaságot érintenek.) Az elszegényedést a másik oldalról az mutatja, hogy az 5 kh és ez alatti gazdaságok száma 17.868, azaz az összes gazdaságnak a 62,04 %-a, és a hozzákötheto földterület a megyei összesnek csupán 3,37 %-át adja.

Mivel a szabolcsi lakosságnak több mint 2/3-a a föld hasznából élt (319.818 ezerből 230.373 ezer ember), jó lenne tudni, kik lettek új tulajdonosok, bérlők, földmunkások, önálló parasztok, azaz az egyes kategóriák személyi összetételének, jogállásának megismerésére kísérletet tenni.

Úgy tűnik ez valóban csak kísérlet lehet, mivel elég kevés, és nehezen összeegyeztethető anyag áll a rendelkezésünkre. (A tulajdonosokat is őrző kataszteri kimutatásokat és az anyakönyveket ezúttal nem volt módom megvizsgálni, összevetni. Az anyakönyvek – lévén, hogy ezidőben csak egyháziak jöhetnek zömmel számításba –, hiányosak.)

Az agrárszocialista mozgalomba bekapcsolódó települések közül kiemelve azokat, amelyekben jelentősebb szervezkedés volt, egylet alakult, levelezés, kapcsolattartás, program vagy kívánságaik megfogalmazása született, mintegy félszáznyit számlálhatunk össze.[3]

A földrajzi elhelyezkedésük roppant meglepő felfedezéshez vezetett. A községek egyik, és nagyobb csoportja a Rétközben vagy annak peremén helyezkedik el, másik csoportja pedig a nyírbátori járásban. Ez utóbbi ugyan nem mutatott a múltban annyi összekötő földrajzi vagy társadalmi jegyet, a további vizsgálat azonban különös eredményt kínált.

A fenti községek lakosságát vallási hovatartozás szerint is két fő csoportba sorolhatjuk. A rétközi és ehhez kapcsolódó falvakban szinte kizárólagos a református, míg a második csoportban a református és a görögkatolikus vallás a jellemző. Ez utóbbi pedig úgy terjedt el a vidéken, hogy a telepítések idején (főleg a 18. században) a környező vidékekről költöztek ide ruszin, román nemzetiségűek a jobb megélhetés reményében. E tények kínálják máris a következő vizsgálódási lehetőséget. Milyen volt a jogviszony a feudalizmus utolsó korszakában ezeken a településeken, illetve mit hozott számukra 1848, majd a későbbi, a kiegyezéssel szentesített átalakulás. A kutató itt rendkívül nehéz feladat elé kerül, mivel le kellene jutnia az egyes ember panaszának vizsgálatáig, követnie kellene a fél évszázadnyi idő generációs változásait, amire bizony a források igen kevés lehetőséget kínálnak. Maradnak tehát az összeírások, a községek jellemzőit tartalmazó kimutatások.[4] Elsőként említem a nemesi conscriptiokat. Az 1847-es összeírás nem tartalmazza ugyan a felvettek anyagi viszonyait tükröző adatokat, így mellette csupán a tendencia jellegű közlést, Fényes Elek 1848-ban gyűjtött,

3. Az egyes települések dokumentumai a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Agrárszocialista Gyűjteményében (IV. B. 411.), illetve A munkásság és a parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1886–1919 (források és dokumentumok). Szerk.: HÁRSFALVI Péter, Nyíregyháza, 1981. című kötetben találhatók. – Korábban TÓTH István: Földosztó mozgalmak Szabolcs-Szatmár megyében (1897–1898). Budapest, 1963. és a Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1849–1948. Szerk.: PÖLÖSKEI Ferenc és SZAKÁCS Kálmán, Budapest, 1962. kötetekben jelentek meg feldolgozások, amelyek inkább a fennmaradt dokumentumok közlését tartották elsődlegesnek.

4. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. A. 1. 47. sz. 1362. d. 1847. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851. Magyarország vármegyéi és városai, Szabolcs vármegye. Szerk.: BOROVSZKY Samu, Budapest /1900/

majd 3 évvel később publikált adatait használhattuk, amit lényegében megismétel a megyét bemutató Borovszky-féle monográfia. Már ez alapján is megfigyelhetők egybeesések, magyarázatokat sugalló tények. A mozgalom gócpontjain a nemesség száma igen magas, mondhatni, hogy ők határozták meg a település jellegét. Néhány példa: Pátroha, Lövőpetri, Székely, Nyírtass, Kék, Gemzse, Kis- és Nagybáka (ma Szabolcsbáka), Kékcse. E településeken volt a legerősebb a mozgalom a községek első csoportjában. A második típus is leírható a nemesek arányszámait figyelve, csak éppen fordított képet mutat az első típussal. Itt is meghatározó a vallás, de itt főleg görögkatolikusok éltek, s az ő általuk lakott falvakban nem voltak jellemzőek korábban a nagyobb lélekszámban itt élő kisnemesek. Sőt inkább nagybirtok, vagy néhány földbirtokos a jellemző. Ilyenek pl. Nyíracsád, Oros, Ófehértó, Kállósemjén.

A lakosságról 1900-ban készített, ma már forrásnak minősülő adataink ismét lehetőséget kínálnak összevetésre. Részint ismerjük a települések lélekszámát (Borovszky), részint a gazdaságok számát 1895-ből, és adott egy 1911-ben megjelent, de 1900-as adatokat rögzítő gazdacímtár[5], amelyik közli, hogy az egyes településeken kik a tulajdonosok és a bérlők. Az említett félszáz község adatait így kigyűjtve már csak a végeredményt, a változást konstatálhatjuk, és csupán a vezetékneveket használhatjuk fel arra, hogy a helybeliek korábbi társadalmi helyére következtethessünk. Az őslakosság nevei – szinte két évszázad forrásait nagyjából áttekintve – nem mutatnak olyan változást, hogy ne tehetnénk meg ezt a következtetést az adott időszakra.

A legszembetűnőbb, hogy milyen nagy mértékben csökken a birtokosok száma 1848 és 1900 között. Pátroha esetében 171 nemesi jogállásúról adnak hírt 1847-ben, 15 jelentősebb gazdaságot sorolnak fel ugyanezen időszakból, majd 1900-ra már csak 6 nagyobb gazdaságról tudósítanak, s birtokosaik közül senkinek a neve nem szerepelt korábban. Az új birtokosok között lehetett öröklés útján ide kerülő, elsősorban a nemesi származású nevek esetében van ezen feltevésnek realítása, de mindenképp új földesurak az olyan nevűek, mint: Guttman, Reich, Grósz. A földet tulajdonjogon bírók neveit számbavéve csak azt a megállapítást tehetjük, hogy a jelzett községekben igen kevesen maradtak a módosabbak között a régebbi nevek viselői utódaiból, sok az új, idegen származásra utaló tulajdonos, és mégtöbb az idegen bérlő. A bérlők között is lényegesen kevesebb a régi, illetve a magyaros csengésű név, és szinte meghatározó a zsidó származásra utaló vezetéknév. A bérlők kilétére csupán ennyiből nehéz abszolút megállapításokat tenni, de néhány esetben a tendenciákat, a folyamatot érzékelni lehet. Előfordul, hogy az új birtokosnak régen azon a helyen élő a bérlője, aki vagy korábbi kisnemes, vagy felszabadított jobbágy utódja (pl. Kemecse, Gemzse esetében), vagy a nemrég letelepülők között előfordul, hogy már birtokos is, de másutt még bérlő.

Felfedezhető ez például Anarcson, ahol Diner Ede és fia Angyalossy Pálné birtokának bérlője, özv. Diner Edéné pedig 216 kh-on már tulajdonosként gazdálkodik. Egészében véve azonban nem a zsidó nagybirtokos, hanem a bérlők száma jelentős ebben az időszakban, előfordulnak már nagybérlők is, de jellemzőbb az az állapot, amit Oros község esetéből kiindulva állapított meg Bosnyák Béla.[6] Az idevalósi és maga is zsidó származású tehetséges közgazdász azt írta 1909-ben, hogy az ide főleg Galíciából érkező zsidóság tőkeszegény, így a vidék gazdasági életében később és nehezebb körülmények között találta meg a helyét. Megjegyzendő, hogy iparral jószerével nem is foglalkoztak, és nagykereskedő is csak kevés került ki innen. Tőkegyűjtésük – és ez minden bérlőre igaznak mondható – épp a gazdálkodásukból származott, és ez váltott ki ellenérzést, tiltakozást a földművesekből.

5. Magyarországi gazdacímtár. Szerk.: RUBINEK Gyula, Budapest, 1911.

6. BOSNYÁK Béla: Oros község gazdasági és társadalmi rajza, Budapest, 1910. A Galilei kör pályázatán díjat nyert.

A gazdálkodás módjának változásait csak jelezve, Réfi Oszkó Magdolna kutatásaira hagyatkozva[7], megállapíthatjuk: A vízszabályozási munkák végeztével viszonylag rövid idő alatt jelentős területek váltak szárazzá, a szántóföldi művelésben hasznosíthatóvá a korábban vízjárta Rétközben és annak peremén. Ugyanezen területeken megváltozott a művelési ágak aránya, de még mindig sajátos földhasznosítási szerkezetet mutatott ez a gazdaságilag is elkülönülő kiskörzet.

A legnagyobb arányú művelési ág a szántó lett, a Nyírség-peremi részeken a szőlőművelés a domináns, a kertgazdálkodás a Tiszát kísérő folyóhátra jellemző, míg a szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas területek a szántó-rét, a rét-legelő, a szántó-legelő és legelő típusú határhasználatokat mutatják. A határ ugyan nagyobb lett, a föld mégsem elég, és ennek csak részben oka, hogy a hagyományos, nyomásos gazdálkodás elavult, a korábbi állattenyésztő- és földművelési egyensúly megbomlott, a növénytermesztés elsődlegessé vált, de nem adott megfelelő munka- és megélhetési lehetőségeket az itt élőknek.

1848 előtt már volt hasonló feszültség, de akkor a tagosítások rendezésével – gyakran perekkel – sikerült a közös haszonvételű legelőket megvédeni, az 1848-as forradalom győzelmével pedig úgy tűnt lehetőség nyílik nemcsak a jobbágyok felszabadításával, hanem az egyéb jogállásúakból is kialakítani az egységes parasztságot. Valójában csak az igény jelent meg, kinek-kinek a maga szempontjából megfogalmazva már akkor is, és 1849 nyaráig nem tudtak megnyugtatóan lezárni egyetlen ilyen jellegű panaszt, pert sem.[8] Később, 1853 után volt egy rendezési kísérlet, sajnos erről a szabolcsi iratanyag csak szórványosan maradt meg. A valóságos okok és indítékok 1897-es felszínrekerülése viszont azt mutatja, hogy 1853-ban nem oldódtak meg, vagyis az 1848-ban az úrbériségen kívül élőknek a földhöz való viszonya továbbra is rendezetlen maradt, és így radikális földfoglaló mozgalomhoz vezetett.

A mozgalomba bekapcsolódó falvak szervezését kezdetben senki nem irányította, a panaszok megfogalmazása – ha a feudális jogrend kifejezéseit használhatnánk ezidőre –, a szokott módon történt, hol szóban, hol írásban kérték kívánságaik teljesítését.[9] A legfontosabb, a legtöbbször előforduló pontokból összeáll az agrárszocialista mozgalom programja, ha ugyan meg nem kérdőjelezi a mozgalmat minősítő jelzőt. Kékcse község lakói előadják, hogy a földesúr a 3428 kh-nyi határból a község 800 lakosának csak 509 holdat hagyott, amiből 169 kh a papnak, a tanítónak és a jegyzőnek kimért, és mindössze 340 holdon osztoznak a többiek. Kérik tehát, hogy uzsora nélkül kaphassanak árendás földet, töröljék el a harmadosföldeket, de ezek szinte mindenütt megfogalmazódtak. Az viszont egyedi, hogy mint írják *"az 1848/49-ben a földes uraságnak úrdolgásai voltunk, s földbirtoklási jogot csak 19 ember kapott, mi tehát mint szegény zsellér és napszámos emberek kérjük ugyan azon arányban földbirtoklási jogunkat"*. Gáván tartott szocialista gyűlésen a környék falvainak lakosai a főszolgabírónak adták elő, hogy a harmados földet és a hozzá tartozó úrdolgát el akarják töröltetni, amit a jelenlévő főszolgabíró érthetőnek tartott.

Itt már együtt találjuk a korábban kisnemesi falunak tartott gávaiakat az ibrányi zsellérekkel, de immár sérelmeik azonossá váltak. A Gégény községben tapasztaltakat a legidősebb főszolgabíró Krasznay Péter, aki fiatalon maga is honvéd volt, különlegesen kommentálja: *"Vezetőjük, Técsy István, 6 évvel korábban jómódú kisbirtokos nemes ember, községi bíró volt, azóta elkorhelyedett ... vagyonát elkorhelykedte, dolgozni soha nem szeretett, s most már mint elzüllött állású, de írástudó régi nemes ember, minden vakmerőségre kész"*.

---

7. RÉFI OSZKÓ Magdolna: Adatok a Rétköz 18-19. századi agrárföldrajzi képéhez, Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis Tomus 11/H, Földrajz, Nyíregyháza, 1987. 93-101. p.
8. LÁCZAY Magdolna: A nemzetőrség szervezése Szabolcs-Szatmárban 1848 nyarán. Szabolcs-Szatmári Szemle 1977/2. 65-72. p.
9. A 3. jelzetnél felsoroltakban találhatók az egyes községek dokumentumai.

Ezesetben meglehet, hogy valóban elzüllött emberről van szó, noha megjegyzem, lévén ez szülőhelyem, hogy ma is élnek ilyen nevűek a faluban, és ma is van tekintélyes, vezető közülük, elsősorban azonban itt egy folyamat jól exponált egyedéről kapunk képet. Másutt is akadtak ilyenek, amit bizonyít például, hogy a korábban jelentős számú nemességgel rendelkező Kis- és Nagybákán azt jelentik ki, hogy programjukat maguk alakították, izgató itt nem járt. Földmívelővel, azaz a Várkonyi István lapjával, el vannak látva, és országos költségre előbb 2-2, majd 5-5 krajcár gyűjtését szavazták meg. Ugyanezen helyeken ismertek a vezetőségbe választottak is, és adataik mutatják, hogy a társadalmi-anyagi helyzetük romlását mi jelenti: ifj. Kolozsi Jánosnak (ibronyi születésű) Tornyospálcán földje van, Rochlitz és Friedmann bérgazdaságban szolgál. A vezetőség megválasztása, munkája általában tájékozottságra vall, szinte mindig jogszerűen járnak el, és mindig van közöttük írástudó. Az ország más vidékeivel egyébként a Földmívelő, illetve a görögkatolikus vallásúak esetében a Magyar Néplap olvasásán keresztül ismerkednek meg, mivel az újságok nagy számban voltak jelen. Nyírtassra 600 példányban járt, olvasták, de a főszolgabíró jelentése szerint is, nem ez vezetett lázongáshoz. Karászra 300 előfizetőnek járt, de volt község ahová felolvasni elhordták a Földmívelőt.

A Várkonyi vezette mozgalomhoz önként csatlakoztak, hajlandók voltak őt védeni, de valójában egyetlen panaszos levélben, szabályzatban nem szerepel egy erős kötődésre utaló jel sem. Nem tarthatjuk annak, hogy a parasztkongresszusra résztvevőket akarnak küldeni, de azok nem jutnak el Törökbálintra, mert letartóztatják őket. Nem vall többről a berencsieknek az a kijelentése sem, hogy *"Mink Berencs lakói követeljük az egyenlő szavazati jogot"*, mint a nemesi kiváltságok új körülmények közötti élesztéséről. Sokkal nagyobb a szociális helyzetükre, a gazdasági kiszolgáltatottságukra utaló panasz, legtöbbször a harmados földek és az utána követelt szolgáltatások, a holdnyinak mondott, de csak 700 ölnyi árendás föld, a dohányosok szerződéseinek kijátszása, amiket a megyei vezetés nagyjából el is ismer. A régebbi, türelmesebb főszolgabírók saját tekintélyükkel igyekeznek jobb belátásra téríteni a lakosságot, és mint adott állapotot, helyzetüket elfogadtatni. Még a református egyházat is kérik a tömegek megnyugtatására, amit Kiss Áron püspök meg is tesz. Ennek ellenére néhány helyre karhatalmat rendelnek ki, de nagyobb összeütközés ebben a megyében nem volt. Akiktől megértés várható lett volna, onnan nem érkezett. A Népszava 1898. február 12-én ilyeneket közölt: *"A szabolcsmegyei földművelő nép nem szocialista, csak annak nevezi magát, éppen úgy, mint ahogy Dózsa korában feltűzte a kereszt jelvényét és magát keresztes vitéznek nevezve támadta meg a földesurak kastélyait. Szabolcson az ősi elnyomás ellen lázong a nép és tán meg akarja ismételni azt, amit annyiszor megpróbált, és ami ránézve mindig csúfos kudarccal végződött"*. Azt kell mondjuk, több állításában helyeselhetjük a cikkíró közlését, csakhogy más szempontok vezérelnek. Íme összecseng a főispán és a Népszava véleménye: mindkettő Dózsa népéhez hasonlítja azokat, akik reménytelenül, de magukat hajszolva nem bírnak tovább így élni. Nem szocialisták abban az értelemben, ahogy a munkáspárt azt megfogalmazta, nincs szövetségesük, csak múltjuk, így félbemaradt forradalmuk, amiből legalább formát keresnek, hogy szintén múltban gyökerező bajaikra orvoslást követeljenek. Szökött lelencgyermekhez hasonlította Kállay András mozgalmukat, nemkívánatosnak. És valóban azok is lettek. 1898 végére már csak szórványosan hallatszik el a megyeházáig panasz, de ugyanezen községekből megindul a kivándorlás[10], hogy majd ettől kezdve szinte minden generáció elengedje szerencsét próbálni, kenyeret keresni a maga kivándorlóit Amerikába és itthonra, Magyarország más tájaira.

10. RÁCZ István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Budapest, 1980. – SZÁSZI Ferenc: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig. Nyíregyháza, 1972.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Molnár András

"VÁGTATÓK" ÉS "FONTOLVA HALADÓK". POLITIKAI ÉRDEKCSOPORTOK HATALMI KONFLIKTUSAI A REFORMKORI ZALÁBAN

1843 tavaszán gróf Majláth János *"vágtató párt"*-nak, *"vágtató oppositio"*-nak nevezte a zalai liberálisok Csányi László vezette balszárnyát a *"Nemzeti Újság"* hasábjain.[1] Hertelendy Károly, a zalai konzervatívok pártvezére pedig a *"Világ"*-ban bélyegezte őket *"túlzó"*, *"rohanó"*, *"uralkodó"* pártnak.[2] A konzervatívok *"fontolva haladó"* elnevezése érdekes módon éppen Csányi Lászlótól eredt: néhány hónappal korábban, a Pesti Hírlap egyik vezércikkében használta először e kifejezést.[3] A saját pártját ért *"vádakat"* 1843 nyarán a következő érvekkel utasította vissza: *"Fogalmam szerint szavak minők 'rohanó párt' szükségkép föltételeznek egy vagy több más pártokat is, melyek tespedjenek vagy menjenek, a megyét politikai felekezetekre osztják,* [...] *már pedig Zalánk évek és évek óta egy és oszthatatlan volt, oszthatatlan annyira, hogy a vegyes házassági ügyet ide nem értve, 1834-ik év óta elvekre nézve gyűléseinken soha véleménykülönbség nem mutatkozott"*.[4] Ismereteink szerint a zalai konzervatívok valóban ritkán hangoztatták véleményüket a lényeges politikai kérdések elbírálásakor. 1836-ban a jobbágyok sorsán könnyítő Deák szabadelvű politikájával fordultak szembe néhányan,[5] 1841-ben a vallásügyi viták során szintén az ő, vallásszabadságot hirdető nézeteit támadták,[6] végül 1843 tavaszán a köztehervíselés, a nemesi adózás bevezetése (és megint csak Deák személye) ellen léptek fel.[7] A konzervatívok nyílt, összehangolt fellépésére más politikai kérdések kapcsán nem került sor. Csupán néhányan hangoztatták időnként egyéni véleményüket, mint például a jobbágyszármazású és minden nemesi pártküzdelmen kívül álló novai esperes, Plánder Ferenc.[8] Miközben azonban a magát *"szabadelvűnek"*

1. Világ, 1843. április 19. (31. sz.) 246. p.
2. Világ, 1843. május 17. (39. sz.) 314. p.
3. Pesti Hírlap 1842. szeptember 22. (180. sz.) 671. p. vö.: VISZOTA Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1927. I. rész. (1841 – 1843) 692. p.
4. Pesti Hírlap, 1843. június 22. (258. sz.) 417. p.
5. Zala Megyei Levéltár (ZML) Séllyey család levéltára. Deák Ferenc Séllyey Elekhez. Kehida, 1836. szeptember 25., KÓNYI Manó: Deák Ferencz beszédei 1842 – 1961. 2. bőv. kiad. Bp., 1903. II. köt. 1-3. p.
6. Magyar Országos Levéltár (OL) P. 61. Bogyay család levéltára. 10. cs. Hertelendy Károly beszéde Zala megye közgyűlésén, 1841. január 11.
7. FERENCZI Zoltán: Deák élete. Bp., 1904. I. köt. 362-390. p.; KÓNYI II. köt. 3-54. p.
8. ZML Letétek. Egyedi vegyes iratok gyűjteménye. 5766. sz. Plánder Ferenc bejegyzései a novai keresztelési anyakönyvbe. (gépelt másolat). DEGRÉ Alajos: Plánder Ferenc élete, egyénisége, politikai nézetei. In: PLÁNDER Ferenc: Göcsejről. (A Göcseji Múzeum Közleményei 29.) 49-52. p.

nevező Zala jelentős, nem egy esetben kezdeményező szerepet játszott a magyar liberális ellenzék reformmozgalmában, a kifelé egységesnek mutatkozó vármegyét súlyos hatalmi harcok osztották meg.

A politikai indítékokkal is átszőtt belső hatalmi ellentétek történeti előzményeit a következőképpen vázolta fel 1825 februárjában Séllyey Elek, Deák és Csányi barátja (akkor a muraközi járás főszolgabírája). Mária Terézia korában főként két, egymással is rokonságban álló család vetélkedett a hatalmi elsőségért: a Forintos és az Oszterhueber. II. József erőszakos uralkodása idején háttérbe szorultak a korábban vezető tekintélyes családok, a vármegye főtisztviselői a szerényebb vagyonú köznemességből tanultságukkal emelkedtek ki. József halála után egy felvilágosult, ellenzéki tisztikar lépett hivatalba – ezt a néhány éves időszakot a szabadkőműves és jakobinus eszméket valló Spissich János neve fémjelezte. 1795-ben azonban a Martinovics összeesküvés felgöngyölítése során (nem utolsó sorban a józsefi kor félreállított tisztviselőinek feljelentései nyomán) vizsgálat indult a haladó tisztikar ellen. Az *"árulás elnyerte bérét"*: a feljelentő Sümeghy József alispán lett. A régi tekintélyes családok nem kis bosszúságára Sümeghy még nálánál is alacsonyabb rangúakat emelt fel a tisztikarba, tette pedig mindezt az udvar által kinevezett főispáni helyettes, gróf Amadé Antal támogatásával. Amadé *"kevés valódi karaktere lévén, a tehetősebb nemesekkel kezet fogott"*. Az olcsó népszerűséget kereső Sümeghy és a korrupt Amadé ellen első ízben 1810-ben léptek fel, mégpedig az 1809-es nemesi felkelésben kitűnt fiatal tisztek. *"Tapasztalatlanságuk"* miatt csak félsiker született a tisztújításon: közülük többen is bekerültek ugyan a tisztikarba, de Sümeghy alispán maradt. Végre az 1815-ös tisztújítás alkalmával Szegedy Ferenc, *"a mély belátású, egyenes szívű, de az általa jól esmért köznemességnek hizelkedni nem tudó Szegedy"* lett az alispán, és *"vele egy csaknem egészen új magisztrátus"* lépett hivatalba. Ekkor a *"tehetősebb státusok feladása"* nyomán vizsgálat indult a hivatalával visszaélő Sümeghy és Amadé ellen. Sümeghy-ék, hogy a vizsgálat alól kibújhassanak, *"azon iparkodtak, hogy gyenge alispán választassék, és ezt Nedeczky Ferenc személyében vélték feltalálni"*. Nedeczky az 1819-es *"restaurációkor céljának elérésére alacsony módokhoz, megvesztegetésekhez fogott, és a köznemesség karakterét egészen elrontotta."* A tehetősebbek Hertelendy Györgyöt óhajtották, és őt támogatta Szegedy is. *"Győzött a jót kívánó rész, és Hertelendy lett alispán"*. A tisztikarban azonban kínos változás történt; *"mihelyest Szegedy kilépett, megfordították sokan köpönyegjöket, és Sümeghy részre állottak. A részre nem hajló, és az ellentmondást elszenvedő Hertelendy csak hivatalának élt"*. Szervezkedni kezdtek ellene Sümeghy hívei, és Domján József másodalispánnal kívánták felváltani. Hertelendy azonban az 1823-as vármegyei ellenállás alkalmával olyan derekasan viselte magát, hogy *"égig magasztalta a status Hertelendyt és a magisztrátust"*. A Hertelendy-párti *"ifjúság szemei felnyílának, tüzet kapott, és Amadéval addig gorombáskodtak, míg el nem hagyta a megyét,"* helyette Batthyány Imre lett az adminisztrátor, *"szelíd, jó, de járatlan a megyék dolgaiban."* Amikor megkezdődtek az 1825-ös tisztújítás előkészületei, a Sümeghy uralma alatt korrumpálódott *"prókátorok"* zúgolódni kezdtek a szigorú törvényességet követelő Hertelendy ellen, elfelejtve annak érdemeit. Ismét kiújultak a családok régi ellentétei, a *"véghetetlen rágalmazásoknak szünete nem volt. Inkey Imre akarván alispán lenni, a gyengéket bő, de nem alapos beszédjei által kívánta megvesztegetni, ígérvén nékik jó rendet és hivatalokat, a köznemességet pedig vendégelvén."*[9]

9. ZML Séllyey cs. lt. Séllyey Elek politikai iratai. SÉLLYEY Elek: *"Zala állapotja 1825. eszt*[endő]*ben. Írtam mulatságul utolsó farsangi napokban."* Állítását megerősítik: VÖRÖS István: Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972. 307-317. p., DEGRÉ Alajos: Zala megye vezetőségének kiválasztása a feudalizmus végén. In: Jogtörténeti tanulmányok. V. Bp., 1984. 47-57. p., DEGRÉ Alajos: Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. In: Zalai Gyűjtemény 2. Tanulmányok. Zalaegerszeg, 1974. 43-67. p.

Az 1825-ös tisztújításon végül is Inkey Imre ugyan másodalispán lett, de az első alispán Hertelendy György maradt, és megtartották hivatalukat hívei, a korábbi főszolgabírók is, csupán az alszolgabírák közé kerültek be Inkey emberei.[10] Inkey az 1828-as tisztújításon azután már megbukott, és ugyan Hertelendy is lemondott, de hívei kerültek az alispáni székekbe: Deák Antal és a korábban idézett Séllyey Elek. Ekkor tűnt fel először a vármegyei tisztikarban a később vezető szerepet játszó kővágóőrsi református kisbirtokos, Kerkápoly István, mint tapolcai főszolgabíró.[11]

Amadé és Sümeghy bukásával a zalai *"loyalisták"* vezér nélkül maradtak, és a vármegye 1823-as ellenzéki fellépése döntő, megsemmisítő csapást mért a helyi kormánypártra: Zalában az ellenzék került hatalomra. Az elkövetkező három országgyűlésre már ellenzéki, de konzervatív *"rendi-sérelmi"* utasítást kaptak a vármegye követei: 1825-ben Szegedy Ferenc és Deák Antal, 1830-ban Kerkápoly István és Deák Antal, végül 1832-ben Zalabéri Horváth János és Deák Antal.[12] Közben 1831-ben (anélkül azonban, hogy a vármegye politikájában a legcsekélyebb változás történt volna) személycserékre került sor. A leköszönő Deák Antal helyét Zalabéri Horváth János foglalta el az első alispán székében, másodalispán pedig a tekintélyes vagyonú lesencetomaji középbirtokos, Hertelendy Károly lett. Hertelendy ekkor került először szembe a volt országgyűlési követtel, Kerkápollyal, ekkor körvonalazódtak ki először a vármegyét nemsokára élesen megosztó, többé-kevésbé másfél évtizedig állandó vezetőségű *"választási"* pártok körvonalai.[13] *"Tudni kell, hogy mi választásokra nézve már hosszabb idő óta pártokra oszlottunk"* – emlékezett később ezekre az évekre Csányi – *"az egyik mindenkor az alkalomtól kölcsönözte nevét, a másik több évektől fogva Hertelendy-pártnak hívatik."*[14] Az 1830-as évek Zalájában már nyoma sem volt a kormánypártnak: az ellenzék konzervatív és szabadelvű szárnya küzdött egymással. A látványos politikai fordulat 1833 és 1836 között, Deák Ferenc követi tevékenységének idején zajlott le a vármegyében. Miután Deák Antal a követségről leköszönt, a máskor egymással szembenálló pártok *"szellemi felsőbbségénél fogva"* Deák Ferencet választották közakarattal a vármegye követévé. A megye eredetileg konzervatív utasításait *"az országgyűlés folyama alatt sokszor meglepő korteskedési fogásokkal sikerült az idő irányához átváltoztatni"*, s vele a vármegye közvéleményét a liberális eszmék befogadására felkészíteni.[15] Időközben azonban súlyos pártviszály ütötte fel a fejét Zalában.

1834-ben ugyanis leköszönt a követi megbízatásról Zalabéri Horváth János is, helyére pedig Hertelendy és Kerkápoly pályázott. Ekkor még Deák (és amiről a vármegyében nem tudtak, a nádor) támogatását is élvezte Hertelendy, így hiába mozgósítottak ellene nagy tömeget az ellenfelek, a több ezer nemes részvételével megtartott követválasztáson Hertelendy győzött.[16] Hertelendy néhány hónapos pozsonyi tartózkodása után visszatért Zalába, hogy személyesen vezesse az első alispáni hivatal megszerzésére törekvő pártját. Kerkápoly hívei, miután jelöltjük megválasztását a nagytekintélyű Deák Antal is ellenezte, előbb Deák

10. ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (Kgy. jkv.) 1825: 1649. A helyi tisztújítások jogi szabályozását és *"szertartásrendjét"* elemzi: MOLNÁR András: Zala megye reformkori tisztújításai. Levéltári Szemle 1989. 3. sz. 18-30. p.
11. ZML Kgy. jkv. 1828: 1021.
12. DEGRÉ Alajos: Zala megye reformkori követutasításai. In: Levéltári Közlemények 44-45. évf. 1974. 143-160. p.
13. ZML Kgy. jkv. 1831. 1621.
14. Pesti Hírlap, 1844. január 14. (317. sz.) 29. p.
15. U.o., vö.: FERENCZI: I. köt. 76-77. p.
16. OL 22. Deák Ferenccel kapcsolatos iratok. 2. cs. 8. tétel. Deák Ferenc levele sógorához, Oszterhuber Józsefhez. (Gépelt másolatok az OSZK Levelestárában őrzött eredetiről) a.: Kehidán, 1834. január 2. b.: Pozsony, 1834. március 25.

Ferencet, majd a vagyonos Botka Józsefet kívánták alispánná választani. Deák azonban már ekkor leszögezte, hogy ő semmilyen választástól függő, (lekötelezettséggel járó) hivatalt nem vállal el, így maradt a nem különösebben kiemelkedő személyiségű, ám annál gazdagabb Botka József. Ez utóbbi körülmény befolyásolta azután döntően a választás kimenetelét: miután a kortesek hetekig tartó etetéssel, itatással, óriási költségek árán próbálták megnyerni maguknak a kisnemességet, az győzött, aki a megvesztegetésre többet tudott áldozni. Az 1834. szeptember 22-én lezajlott tisztújításon a vármegye addigi történetének legnagyobb választói tömege gyűlt össze: az első alispán választásakor több mint 4600 érvényes szavazatot adtak le. A Botka neve alatt fellépő Kerkápoly-párt elsöprő győzelmet aratott a *"Hertelendyánusok"* felett: maga Kerkápoly másodalispán lett.[17] Így a református nemesi közösségek és a szabadelvű politikai vezetők támogatását élvező *"protestánt párt"* került hatalomra.[18] 1836-ban, az országgyűlés végeztével ugyan szervezkedni kezdtek a vármegyében is a konzervatív ellenzék korábbi hangadói (így Deák Antal és Zalabéri Horváth János) a liberális jobbágytörvények ellen, de szervezkedésük kimerült az egymásközti vitákban, nem alakítottak pártot és végső soron sem a vármegye politikáját, sem a további választási küzdelmeket nem befolyásolták.[19]

1836 és 1839 között Zala vármegye vezető szerepet játszott a Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjak szabadon bocsátását, az ellenük folyó hűtlenségi, szólásszabadsági perek megszüntetését követelő ellenzéki mozgalomban. Amikor pedig 1837/38 fordulóján radikális, a kormányt elítélő beszédei miatt perbe akarták fogni a szabadelvű párt egyik zalai vezérét, Csányi Lászlót, az ellene folyó vizsgálat során választási ellenfelei (Hertelendyék) végül is félretették a belső ellentéteket és derekasan kiálltak a liberális pártvezér mellett. Vallomásukban sorra letagadták a Csányi ellen felhozott vádakat.[20]

Kiállásuk annál is inkább becsülendő, miután alig néhány hónappal korábban, 1837. szeptemberében ismét alul maradtak a Csányi által is támogatott Kerkápoly-párttal szemben a tisztújításon. Kerkápoly hívei az eltelt három év során (nem utolsósorban a sikeres Deák-i politikának köszönhetően) megerősítették hatalmi pozícióikat, és 1837-ben félreállították a korábban is jórészt csak eszközül használt Botkát. Kerkápoly lett az első alispán, hivatalát egészen 1848 elején bekövetkezett haláláig meg is tartotta.[21] A tisztújítási győzelem politikai hatalomátvételt is jelentett egyszersmind, ahogy erre később a Deák-ellenességéről ismert Csík Boldizsár emlékezett: *"az akkoron szabadelvű, utóbb túlzó párt hatalomra vergődvén, a véleményben ellentétben álló egyéneket a hivataloskodhatástul kizárván, maga elvbarátait hivatalnokoknak megteremtette."*[22] Ez volt egyébként az első alkalom, hogy a katolikus egyház nyílt agitációval és anyagi támogatással is fellépett Hertelendyék mellett, a *"protestáns párt"*

17. OL P. 1522. Csányi család levéltára. Csányi László ismeretlen barátjához 1834-35 telén. (Egykorú másolat); ZML Kgy. jkv. 1834: 2024., 2081-2083., OL N. 119. Takács Sándor hagyatéka. 25. doboz. 46. fasc. 6410/a. Franz an seinen Bruder Josefh Orosz in Pressburg. Szala Eger[sz]eg 13. oktbr. 1834., vö.: RÉVÉSZ László: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. München, 1968. 139-141. p.
18. DEGRÉ Alajos: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1974/3. sz. 342. p.
19. ZML Séllyey cs. lt. Deák Ferenc Séllyey Eleknek, Kehida, 1836. szept. 25., VÁCZY János: Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822-1875. Bp., 1890. 17-18. p.: Deák Ferenc Kossuth Lajosnak, Kehida, 1836. aug. 18., 20-22. p.; D. F. Kossuth Lajosnak, Zalaegerszeg, 1836. szeptember 10.
20. MOLNÁR András: Kísérlet Csányi László perbefogására 1837-ben. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1988. (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, 1989. 137-155. p.
21. ZML Kgy. jkv. 1837: 2177., Uo. Közgyűlési iratok 1838: 256.
22. ZML Megyefőnöki elnöki iratok. Külön kezelt folyamodások. 1850: 75. Csík Boldizsár Önéletrajza.

ellen. *"A veszprémi püspök 2000 pengő forintot adott ellenfelünknek, és minden papot körlevéllel szólított fel ellenünk"* – írta Kerkápoly egyik híve Csányinak.[23]

Az 1839-es követválasztás előtt híre ment, hogy Inkey Imre és Forintos György vezetése alatt szervezkedik *"Deáknak személye ellen"* egy eddig hol ide, hol oda csapódó, bukott tisztviselőkből álló párt. A Deákot támogató Kerkápoly-párt, hogy elejét vegye a vármegye újabb meghasonlásának, kiegyezett Hertelendyékkel, mégpedig úgy, hogy Deák mellé Hertelendyt jelölték követnek. Az 1839. május 6-i követválasztáson csaknem 3000 nemest mozgósítottak Deák és Hertelendy hívei a harmadik *"párt"* elnyomására, és jelöltjeiket követté választották.[24] Amíg azonban az 1832/36-os országgyűlés alatt még maga Hertelendy is a szabadelvű követutasítások készítését támogatta,[25] az 1839/40-es országgyűlés idején már számos kérdésben szembefordult a nálánál mindig is radikálisabb Deák Ferenccel; Hertelendy a mérsékelt szabadelvűek táborából lassan a kozervatívok közé sodródott.[26] Táborát rövidesen tovább szaporították azok a bukott és bosszúra éhes tisztviselők, akiket az 1840-es tisztújításon rostált ki a tisztikarból a vármegyét uraló liberális párt.[27] A mellőzött és félreállított tisztviselőkből verbuválódott Hertelendy-párt politikai kérdésben (támogatójuknak, a klérusnak védelmében) először 1841-ben, a vallásügyi viták során szállt szembe nyíltan, a vármegyegyűlésen is, a vallásszabadságot hirdető, és a klérust elítélő liberálisokkal.[28]

1843. tavaszán megsokszorozódva, felerősödve törtek felszínre mindazok az ellentétek, amelyek a liberális párt néhány éves *"uralma"* alatt a vármegyében felhalmozódtak. A heves politikai összecsapás ürügyéül ugyan a nemesi adózás bevezetésének terve szolgált, de mindenki tudta, hogy igazából másról van szó: a kormánykörök Deák Ferenc, Hertelendy Károly konzervatív, *"revansista"* tábora pedig a liberális párt megbuktatására használta fel a korteseszközökkel megdolgozott kisnemesi tömegeket. Míg a liberális párt minden igyekezete arra irányult, hogy viszonylag szűk körben, az *"intelligencia"* részvételével döntsenek a vármegye követutasításáról, Hertelendyék az adózás ellen ingerelték a kisnemességet. Ráadásul a kormány megbízásából és saját érdekeiktől is hajtva gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök sokezer forintot áldozott a liberálisok megbuktatására. A siker ezúttal nem maradt el: az 1843. április 4-i közgyűlésen a megfélemlített, lepénzelt és leitatott kisnemesek mintegy 1600 főnyi csapata leszavazta a nemesi adózás tervét, aminek Deák visszalépése lett a következménye.[29] Miután ilyen feltételek mellett sem Hertelendy, sem senki más nem mert a követségre vállalkozni, új követválasztást írt ki, és az utasítások újabb tárgyalását rendelte el a liberális befolyás alatt álló vármegyei vezetés. Most már a liberális párt is igénybevett minden korteseszközt: saját fegyverükkel kívánta legyőzni a konzervatívokat. Szinte erején felül költekezett, hogy visszaállítsa a vármegye elvesztett becsületét. A több hónapig tartó korteskedések során Deák bevallása szerint is több tízezer forintot költöttek el. Végül az augusztus 31-i, megismételt követválasztáson a liberálisok vonultattak fel nagyobb tömeget, megszavaztatták az adót, és követté választották Deák Ferencet. Deák azonban, látva pártjának ingatag fölényét, és az egész országban általánossá váló konzervatív előrenyomulást,

23. OL P. 1522. Szabó János Csányi Lászlónak. 1837. augusztus 12.

24. Pesti Hírlap 1844. január 14. (317. sz.) 29-30. p. Csányi László: Czáfolat Zalából., ZML Séllyey cs. lt. Séllyey László Séllyey Eleknek. Zalaegerszeg, 1839. május 15., ZML Kgy. jkv. 1839: 1645.

25. Pesti Hírlap, 1843. június 22. (258. sz.) 417. p.

26. OL P 313. Hertelendy család levéltára 3. cs. 1. tétel. Hertelendy Károly Deák Ferencnek Pozsony, 1839. június 10. (Hertelendy Károly 1839/40-es országgyűlési naplója ugyanitt található).

27. ZML Kgy. jkv. 1840: 2281.

28. ZML Séllyey cs. lt. Séllyey László Séllyey Eleknek. Zalaegerszeg, 1841. január 19.

29. MOLNÁR András: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. In: Levéltári Szemle, 1987/2. sz. 47-59. p.

lemondott a követségről. Lépése súlyos válságot idézett elő a helyi liberális párt soraiban. Legjobb barátai hagyták el, és visszavonultak a vármegye közéletéből. Szabaddá vált az út a hatalom megszerzésére törő, Forintos György által vezetett *"Hertelendyánusok"* előtt.[30]

Miután 1844 nyarán *"Csányinak, Horváthnak sem pénzük, sem kedvük nem volt a tisztválasztásba az akkori körülmények között tettlegesen befolyni"*[31] a vezetők nélkül maradt liberális párt meg sem próbálta befolyásolni a tisztújítás menetét. A két liberális alispán (Kerkápoly és Csillagh Lajos) ugyan a helyén maradt, de leköszönt a korábban megválasztott fő- és alszolgabírák döntő része. A mintegy 1500 többségében *"Hertelendyánus"* kisnemes jelenlétében, 1844. június 10-én megtartott tisztújításon végre hivatalt kaptak Hertelendy bizalmas emberei. (Köztük Bogyay Lajos, a későbbi császári megyefőnök).[32]

A vereség után Deák ocsúdott fel hamarabb. A vármegye 1844. november 4-i közgyűlése, melyen csak az *"intelligencia"* volt jelen, megsemmisítette a konzervatívok korábbi (korteseszközökkel kivívott) adóellenes határozatait. Ekkor jelölte ki Deák a liberálisok új taktikáját: *"Tegyen bár az ellenfél korteserővel bármit a haladás elvei ellen, mi azt a legközelebbi gyűlésen, melyre ők korteseket nem hoznak, meg fogjuk változtatni!"*[33] 1844. december 2-án fényes vacsorával ünnepelte a liberális tábor a vezérek, Csányi és Horváth visszatérését, a kibékülést Deákkal. A jelenlévők ekkor *"becsületszóra"* megfogadták, hogy megtesznek minden tőlük telhetőt a liberális reformkövetelések, legelső helyen a közteherviselés kivívásának érdekében. Fogadalmukat egy rövid liberális program- és egységnyilatkozat aláírásával pecsételték meg.[34] Miután a hivatalok elnyerésével megelégedő konzervatívok, lényeges politikai kérdések kapcsán többé nem hallatták hangukat, a liberális párt a védegylet mozgalomra támaszkodva szervezte újjá önmagát. Az első zalai egyletet még 1844 decemberében Csányi alapította Nagykanizsán, 1845 novemberében pedig már 14 védegyleti osztály működött a vármegyében, vezetőségük döntőrészben a liberális párt tagjaiból került ki.[35] Miután a liberálisok anélkül is a vármegye politikai döntéshozói maradtak, hogy a tisztikarban is többségben lettek volna, ellenük a vármegyébe 1845 nyarán érkező adminisztrátor, gróf Festetics Leó sem tudta sikerrel mozgósítani a helyi konzervatívokat.[36]

Az utolsó jelentős politikai összecsapásra az 1847-es tisztújítás alkalmával került sor. A tisztújítás politikai jelentőségét a következőképpen hangsúlyozta ekkor a liberális párt egyik vezetője, Zalabéri Horváth János: *"Hazánk politikai bonyodalmaiban a tisztújítási mozgalmak legtöbbnyire nem személy, de elvkérdéssé változtak, így minden mozgalom egyszersmind politikai pártmozgalom, melynek jó vagy bal eredménye a szabadelvű vagy pecsovics párt mérlegének egyensúlyát rúgtatja fel vagy alá"*.[37] A liberálisok kísérletet tettek arra, hogy rávegyék az adminisztrátort a korábbi alispánok újraválasztására, és a tisztújítás szűk körben tartására, ám Festetics Leó kijelentette: *"Ha jobbra 400 kaputos, amott 500, ha mindjárt merő bocskoros állana is, csak is egyedül a többségnek adná az elsőbbséget."*[38] Mindkét részről kezdetét vette

30. KÓNYI: II. köt. 3-54. p., FERENCZI: I. köt. 362-390. p.
31. VÁCZY: 142. p. Deák Ferenc Wesselényi Miklósnak, Kehidán. 1844. november 27.
32. ZML Kgy. jkv. 1844: 1858.
33. VÁCZY: 143. p. Deák Ferenc Wesselényi Miklósnak. Kehidán. 1844. november 27.
34. VÁCZY: 150-152. p.Deák Ferenc Csapody Pálnak. Zalaegerszeg, 1844. december 4. A program egykorú másolata: ZML Zalavári apátság házi levéltára. Loc. 3. fasc. 2. No. 129/b.
35. OL R 104. Védegyletre vonatkozó iratok. Igazgató választmányi jelentés a Védegyleti közgyűlésre.; Zala megye, 1904. szeptember 25. (39. sz.) 3. p.
36. MOLNÁR András: Követválasztás – fegyverek között!? A zalai ellenzék és az adminisztrátor vitája a katonai karhatalom bevetéséről. (Megjelenés alatt a Hadtörténelmi Közleményeknél.)
37. ZML Dervarics család levéltára. Dervarics András hivatali iratai. Zalabéri Horváth János Dervarics Andráshoz. Zalabér, 1847. április 23.
38. Budapesti Híradó, 1847. május 2. (585. sz.) 294. p.

tehát a korteskedés. Az első alispán (Kerkápoly István) személye vitán felül állott, a másodalispán hivatalára azonban a liberálisok Csillagh Lajost, míg a Hertelendy-pártiak Bogyay Lajost jelölték. A választás előtti napokban különösen elmérgesítette a szembenállást a *"Hertelendyánusok"* egyik kortese a (már 1843-ban is vezető szerepet játszó) konzervatív Rumy Károly, aki több helyen is véres verekedést provokált a liberálisokkal (azután pedig feljelentette őket a császárnál).[39]

1847. június 14-én végül is többezer feltüzelt kisnemes nézett egymással farkasszemet a tisztújítás színhelyén. A két pártot katonai kordon választotta el egymástól. Első alispánná egyhangúlag Kerkápolyt választották. A másodalispán személyéről több órás vita folyt, aminek Bogyay Lajos üzenete vetett véget: ha nem támogatja őt az abszolút többség, visszalép a jelöléstől. Így, miután a csalódott Bogyay-párt ingerülten, katonai kísérettel távozott, az ottmaradó liberálisok másodalispánná választották Csillagh Lajost, és a saját jelöltjeiket ültették a hivatali székekbe.[40] A konzervatívok *"nagy tervére"* már csak utólag derült fény: állítólag azt tervezték, ha Bogyay mellett lett volna a többség, a közös jelölt (Kerkápoly) helyett Hertelendyt jelölték volna első alispánnak![41] A vereséget szenvedett konzervatívok távol maradtak a néhány hónappal későbbi követválasztásról, így a liberális párt két fiatal jelöltje, ifj. Csúzy Pál és Tolnay Károly képviselhette Zalát az utolsó rendi országgyűlésen.[42]

39. ZML Kerkápoly István első alispán hivatalos iratai. 1847. június 10-13.

40. Pesti Hírlap 1847. június 27. (904. sz.) 418. p. július 9. (911. sz.) 22. p., GERANDÓ Ágost: politikai közszellem Magyarhonban I. rész. Pest, 1848. 102-104. p. ZML Kgy. jkv. 1847:2138.

41. BÁTORFY Lajos: Zalai tisztújítási pasquil 1847-ből. In: Hazánk, 1889. X. kötet 75-78. p.

42. Zala reformkori pártküzdelmeit részletesen feltárja a szerző további két tanulmánya: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Csány László 1790–1848. (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990. 5-60. p., Pártküzdelmek költészete. Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából. In: Művelődéstörténeti tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg, 1990. 193-227. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tilcsik György

EGY KÖZGYŰLÉSI BOTRÁNY A REFORMKORI VAS MEGYÉBEN

Az 1839/40. évi magyar országgyűlés egész menete és lefolyása világosan és egyértelműen bebizonyította, hogy a bécsi udvar által az előző diéta óta kendőzetlenül alkalmazott durva és az alkotmányosságot teljesen figyelmen kívül hagyó, egyszersmind a liberális ellenzék, de az egész ország erejét és ellenállókészségét lebecsülő terrorpolitika hibás alapelvre épült, és ennek következtében a kormány – ha átmenetileg is, de – visszatérni kényszerült a törvényes formák betartásához. Így az 1840-es évek elején a közélet mind szabadabbá váló légkörében a vármegyék közgyűlései, pontosabban az azokon elfogadott határozatok mind nagyobb jelentőségre tettek szert, bár ezen megállapítás elsődlegesen azokra a közgyűlésekre érvényes, amelyeken olyan, a vármegyék egész politikai életét alapvetően befolyásoló döntések születtek mint a tisztviselők megválasztása, az országgyűlési követek kijelölése és beszámoltatása, valamint az országgyűlési követutasítások tartalmának meghatározása. Ezeken a közgyűléseken a szembenálló felek között kiélesedett és nem egyszer elmérgesedett politikai viták többször is heves összecsapásokhoz vezettek, és nem számított ritkaságnak az sem, hogy botrányos jelenetek zavarták, akadályozták vagy tették lehetetlenné az érdemi munkát.

Ezek a botrányok nyilvánvaló és szoros összefüggésben voltak azzal, hogy a tisztújító, követválasztó vagy az utasításokat véglegesítő vármegyei kongregációkon szerte az országban a néhány tucatnyi rendszeres résztvevő mellett, gyakran nagyszámú, politikailag teljesen iskolázatlan kis- vagy birtoktalan nemes is megjelent, akik a fentiekből következő manipulálhatóságuknál fogva akár többségként, akár nyers erőként kiválóan felhasználhatók voltak a napi politikai küzdelemben, azaz az éppen szőnyegen lévő kérdésekkel kapcsolatos határozatok meghozatalában. Így azután az 1840-es években több, olyan vármegyei közgyűlés zajlott le Magyarországon, amelyen a megyeszékhelyre becsődített, általában itallal, ritkábban pénzzel befolyásolt kisnemesi tömeg agresszív fellépése döntött el botrányos körülmények között nagyfontosságú kérdéseket.[1]

Az alábbiakban egy ilyen, közelebbről Vas vármegyében, nevezetesen pedig a nemesi adómentesség megszüntetésével kapcsolatos vita nyomán kirobbant közgyűlési botrány – azaz egy, a feudáliskori Magyarország legfontosabb középszintű politikai döntéshozó és önkormányzati fórumán lezajlott nyílt konfliktus – kiváltó okait, lefolyásának körülményeit és közvetlen következményeit igyekszünk feltárni és bemutatni.

1. VARGA János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). I. rész. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 11. Szerk.: KANYAR József. Kaposvár, 1980. 179-183. p.

Vas megye 1842. november 7-ére összehívott nemesi közgyűlése a még az 1840. augusztus 3-án hozott határozatával huszonnégy tagúra bővített és állandóvá tett, az országgyűlési követutasítások kidolgozásával megbízott választmányát utasította, hogy mihamarabb kezdje meg a közelgő diétán várhatóan napirendre kerülő kérdések áttekintését, és e célból meghagyta, hogy a választmány 1843. január 9-én és az azt követő napokon tartson üléseket.[2] A kongregáció egyúttal a járási fő- és alszolgabírák feladatává tette, hogy a vármegye ezen döntését járásaikban tegyék közhírré, minthogy az országgyűlési választmány *"... ülései nyilvánosan tartatván, ebbeni megjelenéstől senki kirekesztve nincs."*[3]

A közgyűlés e döntés alapján az 1843. január 9-én megkezdett ülésein az első alispán, Békássy Imre elnöklete alatt működő választmány lényegében a kor összes fő kérdését megtárgyalta, és ennek nyomán egy 48, az átfedések miatt valójában azonban 45 pontból álló előterjesztést készített, melynek jelen dolgozatunk szempontjából legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- az országgyűlési költségeket kizárólag a nemesek viseljék;
- a háziadó fizetéséből a nemesek is vegyék ki részüket, azaz a nemesi adómentesség felszámolása;
- az ősiség eltörlése;
- a nem nemesek birtokbírhatásának és hivatalképességének legalizálása;
- az állam közreműködésével végbemenő, egyoldalú – csak a földesúrra nézve kötelező – örökváltság törvénybeiktatása, és ehhez kapcsolódva a felszabadult községek szavazati joggal rendelkező képviselete a vármegyék közgyűlésein;
- a zsidók emancipációja, és türelmi adójuk eltörlése.[4]

A választmányi üléseket követő első, 1843. február 6-ára összehívott vármegyei közgyűlésen Békássy alispán arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy a választmány munkáját befejezte ugyan, de mivel időközben több új és nagyfontosságú tárgy merült fel, azok megvitatása további üléseket és munkát igényel. E bejelentés nyomán a közgyűlés a teljes egészében elkészülő választmányi munkálat tárgyalását a május 1-én esedékes kongregációra halasztotta.[5] E döntést azonban a március 13-án megtartott Vas vármegyei közgyűlés megváltoztatni kényszerült, tekintettel arra, hogy amennyiben a követutasítás-tervezet vitája csak május 1-én kezdődött volna meg, akkor nem állt volna elegendő idő rendelkezésre a nagyszámú kérdés alapos megtárgyalására, miután a diéta összehívása május közepére volt várható. Ezért a március 13-i közgyűlés úgy határozott, hogy az országgyűlési választmány előterjesztésének áttekintésére és az utasítások véglegesítésére áprilisban rendkívüli megyegyűlést tartanak Vasban.[6]

Mint ilyenkor mindig, most is mozgásba lendült a vármegye hivatali gépezete, és a főszolgabírák már tíz nappal a közgyűlés időpontja előtt hirdetményeket küldtek szét és köröztettek járásukban, hogy az ott élő és szavazati joggal rendelkező nemeseket értesítsék a rendkívüli kongregáció határnapjáról és tárgyáról.

---

2. Vas Megyei Levéltár (továbbiakban: VaML) Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűléseinek jegyzőkönyvei (továbbiakban: Megyei közgy. jkv.) 2013/1842. sz.
3. U.o.
4. VaML Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűléseinek iratai. Országgyűlési iratok. Követutasítások. (továbbiakban: Köv. ut.) 1843/44.
5. VaML Megyei közgy. jkv. 1/1843. sz.
6. VaML Megyei közgy. jkv. 758/1843. sz.; Pesti Hírlap (továbbiakban: PH.) 1843. márc. 12.

Ezalatt, egészen pontosan 1843. március 25-én egy szentiványfai kisnemes, név szerint Kemnitzer Ferenc az alábbi, és mint később kiderült az április 3-ára összehívott közgyűlés kimenetelét döntően befolyásoló levelet fogalmazott meg:

"Nemes Communitások!

Az uralkodó korszellemessek a nemesség kiváltságos jussaikon rágódnak, és végtére a nyolc századok óta élvezett szabadságunktúl, függetlenségünktűl megfosztani, gonosz szándékok,

Rendes adófizetés alá is vonni törekednek és így a nemességet egészen sírba temetni, kinullázni gonosz feltételök.

Ezen, életünkbe vágó kérdésnek megoldására jövő április 3ik napja tűzetett ki. Kívántatik tehát, hogy minden nemes ember, aki alkotmányát jövőre is fenntartani kívánja és szabadságát szereti, Szombathelyen megjelenjen, nehogy ellenségeink szótöbbsége által felül haladván, a nemesség jogai örökre és visszapótolhatlanul eltörültessenek.

Nem adózunk! – legyen e jelszó, melytűl el nem állunk, mert ha a sok szép és ékes szavakra hajulnánk, halálunk okvetlen beállni fog. Itt van tehát az idő, melyben megmutatnunk kell, hogy eltántoríthatlan hívséggel és szeretettel viseltetünk nemesi szabadságunk fenn és megtartását. Ajánlok erős akaratot.

Költ Sz. Ivánfán, Martius 25én 1843 évben

Kemnitzer Ferenc".[7]

Kemnitzer e levelet négy példányban készítette el, s csatlakozására való felhívással elsősorban Kemenesalja kis- és birtoktalan nemesek által lakott falvaiba juttatta el.[8]

Kemnitzer felhívása igen eredményesnek bizonyult, és már az április 3-ára meghírdetett közgyűlést megelőző napon nagyszámú kis- és bocskoros nemes tűnt fel Szombathelyen, s a nap délutánján sor is került egy olyan összetűzésre, mely előrevetítette a másnapi botrány árnyékát. Április 2-án 5 és 6 óra között ugyanis néhány, zömmel pósfai illetőségű közbirtokos nemes élén egy Horváth József nevű, szintúgy Pósfán lakó személy a megyeszékhely piacterén, egészen pontosan a városi kávéház előtt nagy nyilvánosság jelenlétében sűrű szitkozódások és káromkodások közepette vonta felelősségre Kéthelyi Mihályt, járásuk szolgabíráját. Azzal vádolták őt, hogy hivatali kötelességét elmulasztva, nem tájékoztatta a pósfai nemeseket a vármegyei közgyűlés időpontjáról és tárgyáról, s ha Kemnitzer értesítését nem kapták volna meg, nem is jöttek volna be Szombathelyre.

Kéthelyi a szokatlan és durva támadásra nem jött zavarba. Zsebéből magabiztosan húzta elő azt a körlevelet, amelyen éppen Horváth József kezevonása bizonyította, hogy Pósfára időben eljutott a kongregáció határnapja és a tárgyalandó kérdések tartalma, majd pedig arra kérte Horváthot, hogy ő maga olvassa fel a hirdetmény szövegét és annak hátoldalán saját írását. Ekkora már a vitatkozókat egy nagyobb csoport vette körül, melyből kivált Szabó György vármegyei másodügyész. Szabó egyrészt figyelmeztette Kéthelyit, hogy nyilvánosan nem tartozik számot adni egy magánszemélynek saját hivatali működéséről, másrészt Horváthnak azt tanácsolta, hogy amennyiben kifogása van szolgabírája ellen, úgy azt másnap, a közgyűlés szine előtt tegye meg.[9] A nyilvánvalóan sarokbaszorított Horváth így válaszolt Szabónak: *"Hát kicsoda az úr, b...om a természetét, megmutatom én, hogy tartozik számot*

---

7. VaML Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai (továbbiakban: Megyei közgy. ir.) 1426/1843. sz. 3. sz. melléklet.

8. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. A kiküldött választmány összefoglaló jelentése (továbbiakban: Jelentés) 3. sz. melléklet.

9. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Szabó György, Bárdossy László és Zsoldos Ferenc vallomása; Vas vármegye Törvényszékének iratai. Büntetőperes iratok (továbbiakban: Bünt. ir.) 84. köt. 70. sz. Bárdossy László, Szabó György és Zsoldos Ferenc vallomása; Vas vármegye Törvényszéke iratai. Törvényszéki ülésjegyzőkönyvek (továbbiakban: Törv. jkv.) 129/1844. sz.

adni"![10] Közben még néhány, a pósfaiakkal egy követ fújó személy érkezett a helyszínre. Így egyre többen durva hangon támadták, szidalmazták Kéthelyit, s félő volt, hogy a szolgabíró nem ússza meg ép bőrrel a vitát. Ekkor Bárdossy László, a vármegye tiszteletbeli aljegyzője lépett közbe, s nyilvánvalóan a hangoskodókat lecsendesítendő, felolvasta, majd pedig megmutatta a jelenlévőknek a Kéthelyi által köröztetett hirdetményt és azon Horváth Józsefnek a tudomásulvételt igazoló írását, melyből világosan kiderült, hogy a szolgabíró ellen felhozott vádak alaptalanok.[11] Horváthot mindez nem térítette észhez, hanem – vélhetően veresége miatt érzett haragjában – *"...garázdaságát ezen szavakkal koronázta: Az igaz, hogy ez így történt, de én mégiscsak azt mondom, hogy az úr hivatalában negligenter járt el, és máskor jobban teljesítse kötelességét!"*[12] Ezt követően a sokaság eloszlott anélkül, hogy komolyabb összeütközésre került volna sor.

Másnap, április 3-án délelőtt féltízkor a megyeház zsúfolásig megtöltött nagytermében az elnöklő főispáni helytartó, gr. Czindery László köszöntő, egyben nyugodt viselkedésre és higgadt vitára felszólító szavainak elhangzása[13] után a vasi konzervatívok máris támadásba lendültek, és minden nehézség nélkül elfogadtatták azon indítványukat, hogy tekintettel *"... a távolabb vidékről is nagy számmal besereglett nemességre, mely csak néhány, közelebb érdekével kapcsolatban lévő tárgyak iránt vagyon oly éber figyelemmel, s azok meghatározásában óhajtana közvetlen részt venni, szemellenessenek ki azon tárgyak, melyek közakarat szerint ezek sorába tartózkodóknak esmérhetnek..."*.[14] E döntés alapján a szokásostól teljesen eltérő módon a tárgyalás során nem az országgyűlési választmány előterjesztésének sorrendjéhez igazodva haladtak, hanem a javaslatok közül kiemeltek ötöt – így a nemesi adómentesség megszüntetésének, az ősiség felszámolásának, a nem nemesek birtok- és hivatalképességének, valamint az országgyűlési költségek kizárólag nemesek által történő viselésének indítványát – és a választmányi előterjesztés elé helyezve megkezdték azok vitatását.[15] A vármegyei főjegyző, Bezerédy László egyre erősödő lármában kezdte meg az országgyűlési választmány azon javaslatának felolvasását, melyben az a nemesek adómentességének megszüntetését kezdeményezte, s amikor a főjegyző azon szakaszhoz ért, hogy *"... a megyei házipénztár minden költségét – ide nem értve a katonatartás terhéből valókat – az ország mind nemes, mind nem nemes lakói értékjükhez képest együtt viseljék ..."*,[16] a teremben több helyről is a *"Nem fizetünk! Nem adózunk!"* kiáltások hallatszottak. Ekkor előbb Vidos József táblabíró, a vármegye 1838 és 1842 közötti időszakában volt alispánja, majd pedig a tárgyalt kérdések nagy horderejére való tekintettel vármegyéje közgyűlésén személyesen is megjelent Batthyány Lajos igyekezett – nem sok sikerrel – érvelni a nemesek adóztatásának bevezetése mellett. Mind Vidos, mind pedig Batthyány felszólalását a konzervatívok többször is megzavarták bekiabálásaikkal.[17] Utánuk kért szót Széchenyi János – Széchenyi István idősebb bátyjának, Lajosnak a fia –, aki Szentkereszten volt birtokos,[18] és akit 1842. augusztus 27-én alispáni rangban Vas vármegye fő útibiztosává választottak.[19]

---

10. Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Zsoldos Ferenc vallomása.
11. Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Bárdossy László és Szabó György vallomása.
12. Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabó György vallomása.
13. Megyei közgy. jkv. 834/1843. sz.; Nemzeti Újság (továbbiakban: NÚ.) 1843. ápr. 12.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
14. VaML Megyei közgy. jkv. 835/1843. sz.
15. VaML Megyei közgy. jkv. 835/1843. sz.; NÚ. 1843. ápr. 12.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
16. VaML Köv. ut 1843/44.
17. NÚ. 1843. ápr. 12.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
18. BÁRTFAI SZABÓ László: A sárvár-felsővidéki Széchenyi család története. III. köt. 1820–1920. Bp., 1926. 584. p.
19. VaML Megyei közgy. jkv. 1721/1842. sz.

Széchenyit, aki Vidoshoz és Batthyányhoz hasonlóan a nemesi adómentesség felszámolásának szükségességéről igyekezett meggyőzni az egyre ingerületebbé váló tömeget, már beszéde közben egy, az ellentábor tagjaiból álló csoport vett körül.[20] Miután mondanivalóját befejezve helyére visszaült *"... a tisztelt gróf úr körül lévő nemesség azonnal nekinyomult és szitkok között többen utánna kapkodván megfogni igyekeztek."*[21] Többen – közöttük bizonyíthatóan Győrfy József bobai, Horváth József pósfai és Téglás Imre keresztúri nemesek – félre nem érhető szándékkal, heves káromkodások közepette igyekeztek Széchenyi felé.[22] Elszabadult a pokol és tumultuózus jelenetek követték egymást. A megtámadott gróf inzultálásában különösen Horváth József és Téglás Imre járt elől. Előbbi *"Meg kell fogni, s fejét le kell vágni, és mivel holnap lesz Zala vármegyében gyűlés, oda kell vinni!"*[23] kiáltással bíztatta társait, utóbbit pedig csak Bárdossy László tiszteletbeli aljegyző akadályozta meg abban, hogy Széchenyit tettleg bántalmazza. Erre Téglás haragja Bárdossy ellen fordult, akit megragadott, majd pedig jól megráncigált, s a feldühödött támadót csak az erélyesen fellépő közbátorsági főbiztos, Tóth Sándor tudta úgy-ahogy lecsillapítani.[24]

Természetesen voltak a teremben, akik Széchenyi védelmére keltek. Így például Ballia Antal bődi illetőségű nemes, aki *"... őseitől öröklött bátorsággal és nemes elszántsággal a Széchenyi után iramlani akaró csoportot megakadálozni akarván, az asztalra fellépett, s miután személles tekintetének s szava hatalmának hódolatát a fölizgatott tömeg megtagadta, azokat merényük végrevitelében oldalán csüngő kardja segítségével vitézileg mindenképp visszatartóztatni igyekezett. Miközben alóla a szék elrántatott, a padolatra esett..."*[25] Ezen közben Széchenyi *"... a háta mögött zajongók tolongása miatt székét oda hagyván könnyű szökkeléssel az asztal túlsó felére ugrott..."*[26] és néhány megszeppent, de lélekjelenlétét megőrző vármegyei tisztviselő – így Czindery László adminisztrátor, Békássy Imre alispán, Széll József másodalispán, Bezerédy László főjegyző, Tóth Sándor közbátorsági főbiztos, Laky Pál és Vidos József táblabírák, valamint Batthyány Lajos és gr. Zichy Bódog társaságában kirohant a teremből és az őket követő indulatos és szitkozódó tömeg elől a főispáni helytartó lakása felé menekült, mely a tanácskozóteremtől nem messze volt.[27] A menekülők csoportja ekkor kettévált. Valószínűleg Tóth Sándor javaslatára Széchenyi János, Tóth és Zsoldos Ferenc uradalmi ügyvéd a főispáni helytartó lakrésze mellől nyíló lépcsőn át folytatták útjukat,[28] míg a többiek az adminisztrátor lakásába zárkóztak be. Tóthnak még arra is volt gondja és ideje, hogy a menekülést biztosító lépcsőhöz vezető ajtó elé őrt állítson Szabados Mihály vármegyei katona személyében, *"... nehogy az ajtót a tömeg észrevegye"*.[29]

A nagy kavarodásban az üldözők – közöttük Horváth József, Domján Ferenc, Molnár Dániel és Tulok Dániel Pósfáról, valamint Győrfy József Bobáról – egyre csak Széchenyi Jánost keresték. Horváth kilépve a nagyterem ajtaján megragadta Szabó Györgyöt, a vármegye másodügyészét – akivel előző nap a piactéren már összeütközésbe keveredett – és az

20. PH. 1843. ápr. 20.

21. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Borosta István vallomása.

22. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Balogh László, Balogh Antal és Bárdossy László vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 69. sz. Balogh Antal vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Balogh László és Borosta István vallomása; Törv. jkv. 128/1844., 129/1844. sz.

23. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Zichy Bódog vallomása.

24. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Bárdossy László vallomása; Törv. jkv. 128/1844. sz.

25. VaMl Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Bárdossy László vallomása.

26. U.o.

27. VaML Bünt. ir. 84. köt. 69. sz. Ankerl Jakab vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabados Mihály vallomása.

28. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Szilágyi János vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabados Mihály és Zsoldos Ferenc vallomása.

29. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabados Mihály vallomása.

arcába kiáltotta: *"Az úr a gróf?"*[30] Midőn Horváth rájött, hogy nem Széchenyit kapta el, elengedte Szabót, aki nyomban elmenekült, és ijedtségében meg sem állt hazáig.[31] A megyeház folyosóján Téglás Imre ugyancsak Széchenyit vizslatta, és ezen foglalatosságának csaknem Ankerl Jakab szombathelyi polgár lett az áldozata, akit Téglás összetévesztve Széchenyivel megfogott, és csak társai figyelmeztetésére engedett szabadon.[32]

Horváthék eközben a főispáni helytartó lakásához értek, de annak ajtaját természetesen zárva találták. Ekkor Horváth előbb bottal és szóval megfenyegette, majd pedig félrerántotta a lépcsőhöz vezető ajtó elé állított őrt, s rárivalt, hogy mutassa meg, hol tartózkodik Széchenyi. Molnár egy pálcával oldalba bökte Szabadost, és *"Packe dich!"* kiáltással elzavarta.[33] Ezt követően Horváth egy kocsiládát vágott a bezárt lakásajtónak, míg Domján és Molnár részint felmászva próbálták lefeszíteni, részint kézzel ütve és lábbal rugdosva igyekeztek lefeszíteni, betörni azt.[34] Az ajtó végül engedett, s a támadók máris az előszobában álltak. Itt Győrfy kivette Horváth kezéből a kocsiládát, mivel azt hitte, hogy az *"... valami drága muzsika..."*.[35] Horváth erre egy széket vágott a földhöz, majd annak darabjaival esett neki a szobaajtónak, és rövid idő alatt be is törte azt. Az adminisztrátor szobájába heves szitkozódások és káromkodások közepette berohanó támadók közül – a cimborái és saját vallomása szerint is erősen ittas állapotban lévő – Horváth egy, az ablak előtt álló szakállas férfihoz – Batthyány Lajos volt az – lépett abban a hitben, hogy Széchenyi Jánost érték utól. Társa, Domján Ferenc világosította fel tévedéséről,[36] aki viszont durva szitkozódások között fordult Czindery Lászlóhoz, és az adminisztrátort a nemesi adómentesség kérdésében elfoglalt álláspontjáról faggatta.[37] Czindery nem vesztette el önuralmát és lélekjelenlétét. Rövid beszédben intette önmérsékletre a támadókat,[38] akik belátva akciójuk kudarcát és nyilván azt, hogy Széchenyi nincs a szobában, le is csendesedtek. Győrfy nagy nehezen kituszkolta a helyiségből a még mindig haragos főkolompost, Horváthot,[39] mire társai is elhagyták a főispáni helytartó lakását.

Mialatt ezek az események a nagyteremben és az adminisztrátor lakásán lejátszódtak, természetesen a megyeház előtt és a ház udvarán sem volt nyugodt a hangulat. Az udvaron összeverődött tömegben a szinte tántorgásig részeg Jánossy Ferenc, szentkereszti nemes botjával integetve biztatta a Széchenyit üldöző csoportot:[40] *"Fogjátok meg a kutyának valót, most ugyan kimutatta foga fehérjét..."*[41] Mások azt üvöltözték: *"Dobjátok le, hadd lássuk el itt*

30. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabó György vallomása.
31. U.o.
32. VaML Bünt. ir. 84. köt. 69. sz. Ankerl Jakab vallomása; Törv. jkv. 128/1844. sz.
33. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Szabados Mihály vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Szabados Mihály vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
34. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Bárdossy Pál vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
35. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Győrfy József vallomása.
36. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Tar József, Ankerl Jakab, Szabados Mihály, Győrfy József és Domján Ferenc vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Tar József, Szabados Mihály és Borosta István vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
37. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Horváth József és Domján Ferenc vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
38. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Laky Pál vallomása.
39. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Győrfy József és Laky Pál vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Laky Pál vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
40. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. 1. sz. melléklet. Orczy József vallomása.
41. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Orczy József vallomása.

lenn."[42] Az ablakokban állók így replikáztak: *"Innen kiszöktették már, de vigyázzatok, hogy el ne szökhessen."*[43]

Több szemtanú állította, hogy Kemnitzer Ferenc – aki maga nem vett részt az üldözésben – a botrány idején több beszédet is mondott, melyekben a nemeseket egyfelől Széchenyi elfogására, másfelől pedig arra biztatta, hogy szabadságukat, azaz előjogaikat, ha kell, vérrel is védelmezzék meg.[44]

A felizgatott tömeg végül is lecsendesedett, s ekkor az alispán, Békássy Imre több község előljárójával együtt küldöttségbe ment az adminisztrátorhoz, s kérték, rendelje el az ülés folytatását. Czindery hajlott a kérés teljesítésére, s a megyeházán maradt nemesek visszatértek az ülésterembe.[45]

A számbeli többségen túl a kialakult légkör is a konzervatívoknak kedvezett, és nem tekinthető meglepetésnek, hogy a közgyűlés elvetette, azaz az országgyűlési követutasítások sorából kihagyandónak ítélte a nemesi adómentesség megszüntetését. Ugyanez történt a választmányi munkából előre kiemelten tárgyalt – vagyis az ősiség felszámolását javasló – pontokkal is. A kiemelt ötödik tárgy – ez az országgyűlési költségeknek kizárólag a nemesek által történő viselése volt – megvitatását pedig a közgyűlés későbbre halasztotta.[46] E határozatok a Pesti Hírlap tudósítója szerint a *"... legnagyobb csenddel, percek alatt meghozattak anélkül, hogy a választmányi munkálat védelmére csak egy szózat is emelkedett volna."*[47]

Ezt követően a közgyűlés azzal oszlott szét, hogy munkáját másnap folytatja. A nap kétségtelen *"hőse"*, Horváth József a megyeházáról távozva néhány cimborája kíséretében a piactér felé vette útját, s eközben összetalálkozott Nagy Józseffel, a Széchenyi János védelmére rendelt katonával, aki nem tudni mi okból, a botrány előtt és alatt a városházán tartózkodott.[48] Horváth megállította a katonát és fogcsigorgatva, nagy dühösen a következőket mondta neki: *"Servus József barátom! Gróf Széchenyit kikergettük a gyűlésből, hanem köszönheti – b...m a természetét –, hogy kezem közé nem került, mert mindjár széjjel szabtam volna."*[49] Horváth ezután a piac felé távozott.[50]

Ezzel azonban még nem ért véget a nap. Délután 2 óra tájban ugyanis a megyeszékhely közelében fekvő Perint község kocsmájában Busics János, a pösei iskolamester Szabó Miklós vármegyei aljegyzőt és Seper Lajos főszolgabírót kipellengérező gúnyverseket énekelt és azokat kívánságra másokkal is megtanította. A versek szövegét az egyik szem- és fültanú leírta és eljuttatta a megyeházára.[51]

Ugyancsak 2 óra körül a püspöki sörházban Hompasz Péter, nárai illetőségű nemes Széchenyi Jánost, Szabó Miklóst és Seper Lajost ordenáré hangnemben szidta, és kijelentette, ha elkapja őket, kitekeri a nyakukat. Seper Lajos szolgabíró apja, Seper István is jelen volt a sörházban, akit Hompasz erőszakosan megtámadott és azzal vádolta meg, hogy

---

42. PH. 1843. ápr. 20.
43. U.o.
44. VaML Megyei közgy. jkv. 1426/1843. sz.; Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Hegedűs Sándor, Kovács Antal, Skényi János, Weiszenböck Károly, Koller Antal és Dinhof Ferenc vallomása; Törv. jkv. 81/1845. sz.
45. PH. 1843. ápr. 20.
46. VaML Megyei közgy. jkv. 835/1843., 841/1843. sz.; NÚ. 1843. ápr. 12.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
47. PH. 1843. ápr. 20.
48. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Nagy József vallomása; Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Nagy József vallomása; Törv. jkv. 129/1844. sz.
49. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. Nagy József vallomása.
50. U.o.
51. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Seper István vallomása., 1. sz. melléklet. Fülöp György és Bertha János vallomása., 15. sz. melléklet.; Törv. jkv. 13/1845. sz.

gazembert nevelt a fiából. A nagyobb verekedést csak Bóna Ferenc, csömötei közbirtokos határozott fellépése akadályozta meg.[52] Ezzel végképp lecsillapodtak a kedélyek, és a közgyűlés első napján kirobbant botrány *"hősei"* és szenvedő alanyai lakóhelyükre tértek.

Az országgyűlési választmány előterjesztésének további pontjait az elhúzódott ülés miatt csak másnap, április 4-én tárgyalhatta meg Vas vármegye közgyűlése, mely ülésen az előző napinál lényegesen kevesebb jelenlévőt számlálhattak össze. A sok helybenhagyott vagy némileg átszerkesztett javaslat mellett a kongregáció – nyilvánvalóan még az előző napi események hatása alatt – elvetette többek között az állami ellenőrzéssel végbemenő egyoldalú, csak a földesúrra nézve kötelező örökváltság törvénybeiktatását és a zsidók emancipációját kezdeményező pontokat.[53]

Így összességében elmondható, hogy az eredeti választmányi javaslat leghaladóbb tartalmú indítványai – miután azokat az 1843. április 3-án és 4-én lezajlott közgyűlés elvetette – nem kaptak helyet az 1843/44. évi országgyűlésre delegált Vas vármegyei követek anyautasításában.[54]

A közgyűlés harmadik napján, azaz április 5-én nyújtotta be Berzsenyi Miklós főügyész azon jelentését, amelyet a két nappal korábban történt zavargás okainak kivizsgálásával kapcsolatosan készített. Berzsenyi jelentésében rámutatott arra, hogy a Széchenyi János megtámadása és üldözése, majd pedig az azt követően kialakult botrány jórészt Kemnitzer Ferenc lázító hangú körlevelének volt egyenes következménye és ezért a főügyész Kemnitzer és társai ellen tiszti vizsgálat lefolytatását kezdeményezte.[55] A közgyűlés egyúttal – persze már a botrányhősök távollétében – *"... vérző szívvel emlékezvén azon gyászos pillanatokra, melyekben a nemesi jogok legszentebbike, a szólási, tanácskozási szabadság tapodtatott le a fölizgatott tömeg által, ennek elkövetői, úgy okozói ellen tiszti vizsgálatot..."*[56] rendelt el, melynek lefolytatására egy négytagú bizottságot küldött ki, s egyúttal a járási fő- és alszolgabírákat utasította, hogy e bizottság munkáját mindenben segítsék és támogassák.[57]

A vizsgálat és következményei

A bizottság csakhamar munkához látott, és vizsgálódásainak eredményeit összegző, csaknem másfél tucat melléklettel ellátott jelentését az 1843. augusztus 7-ére összehívott vármegyei közgyűlésre nyújtotta be. A közgyűlés az előterjesztés alapján a botrány kirobbantásában tevőlegesen részt vállaló személyek – így Horváth József, Domján Ferenc, Molnár Dániel, Tulok Dániel, Győrfy József és Téglás Imre – ellen büntető-, a többi gyanúsított személy – vagyis Kemnitzer Ferenc, Jánossy Ferenc és testvére János, Hompasz Péter, valamint Busics János – ellen pedig fenyítő per megindítását írta elő Berzsényi Miklós főügyésznek, akit egyben utasítottak, hogy a vádleveleket a legközelebbi törvényszékre nyújtsa be.[58]

---

52. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz. Jelentés. Seper István vallomása, 1. sz. melléklet. Seper István és Bóna Ferenc vallomása; Törv. jkv. 15/1845. sz.
53. VaML Megyei közgy. jkv. 841/1843. sz.; NÚ. 1843. ápr. 12., ápr. 15.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
54. VaML Megyei közgy. jkv. 841/1843. sz.; Köv. ut. 1843/44.; NÚ. 1843. ápr. 12., ápr. 15.; PH. 1843. ápr. 13., ápr. 20.
55. VaML Megyei közgy. jkv. 844/1843. sz.; NÚ. 1843. ápr. 19.; PH. 1843. ápr. 20.
56. VaML Megyei közgy. jkv. 844/1843. sz.
57. U.o.
58. VaML Megyei közgy. jkv. 1426/1843. sz.; Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz.; NÚ. 1843. aug. 22.; PH. 1843. szept. 10.

E döntés alapján mind a tizenegy személy ellen Vas vármegye törvényszékének 1843. december 14-én megtartott ülésén indult meg az eljárás,[59] melynek során a vád képviselője erőteljesen, de természetesen kizárólagosan támaszkodott a közgyűlés által kiküldött négytagú bizottság összefoglaló jelentésére. A vizsgálatok – beleértve a bizottság vizsgálatait is – során a gyanúsítottakon kívül csaknem hatvan személyt hallgattak ki,[60] s összesen hat pert indítottak. A periratok egyértelműen igazolják, hogy széleskörű és igen alapos adatgyűjtés nyomán születtek meg végül az ítéletek. Szembetűnő és nehezen érthető, hogy a botrány elsőszámú szenvedő alanyát nem hallgatták ki, s így nem is rekonstruálható pontosan, hogy Széchenyi János a nagy kavarodásban végül is hol talált menedéket Horváth és társai elől.

Legkorábban, 1844. június 15-én Horváth, Domján, Molnár, Tulok, Győrfy és Téglás állt bírái elé. Főbüntetésként Horváth másfél évi, Domján és Molnár 9-9 hónapi, Tulok és Győrfy egy-egy hónap,[61] Téglás pedig 3 hónapi, vassal, közmunkával és böjttel súlyosbított börtönt kapott.[62] E mellett valamennyiüket kötelezték a perköltségek, továbbá börtönbeli tartózkodásuk költségeinek megtérítésére, Horváthot, Molnárt, Tulokot és Győrfyt pedig ezen túl az okozott károk helyreállítási költségeinek megfizetésére is.[63] Ezen utóbbi tétel a megrongált székek és ajtók javítását, a nagyteremben álló asztal zöld posztóborításának kicserélését, továbbá kisebb lakatosmunkák kifizetését jelentette, és mindösszesen 68 forint 40 krajcárra rúgott.[64] Horváthék egyébként az ítélethirdetés után kérelmezték a törvényszéktől, hogy büntetésük megkezdését – a küszöbön álló mezei munkára való tekintettel – halassza el novemberre.[65] A törvényszék a beadványt elutasította ugyan, de úgy határozott, hogy "... *tekintetbe vévén azonban, hogy a folamodók elítéltetésük üdejét előre nem tudhatván, a szükséges intézkedéseket családjok körül megtehessék, dolgaik elrendezése végett f. hó 24-ig hazabocsátatnak.*"[66]

Busics János, a Jánossy testvérek és Hompasz Péter ügyében 1845. január 14-én hirdetett ítéletet Vas vármegye törvényszéke.[67] Közülük egyedül Hompaszt találták bűnösnek, aki ezért 3 hónapi, vassal, közmunkával és böjttel nehezített börtönbüntetést kapott, és őt is kötelezték a perköltség, valamint a börtönbeli tartózkodásását fedező összeg megfizetésére.[68]

Érdekesnek, sőt különlegesnek minősíthető a Kemnitzer ellen lefolytatott eljárás több oknál fogva is. Az inkriminált körlevél szerzője ellen indított perben 1845. március 6-án született ítélet. És bár a vármegyei közgyűlés által kiküldött négytagú bizottság összefoglaló jelentése, valamint a többi, botrányokozással vádolt és elítélt személy elleni perek iratainak tanúsága szerint a zavargás fő előidézője a szóban forgó felhívás volt, Kemnitzert mindössze a vármegyei tisztviselők rágalmazásában, valamint tekintélyük lejáratásában marasztalták el, és a törvényszék a 66 forint 54 krajcár perköltség megfizetésén túl csupán dorgálásban részesítette.[69] Kemnitzer nyomban megfellebbezte az ítéletet, így a per a Királyi Tábla elé került,[70] amely azonban – nem tudni mi okból – több mint negyven hónap múltán sem

59. VaML Törv. jkv. 334/1843., 336/1843., 337/1843., 339/1843., 340/1843., 341/1843. sz.
60. VaML Megyei közgy. ir. 1426/1843. sz.; Bünt. ir. 84. köt. 69. sz., 84. köt. 70. sz.
61. VaML Törv. jkv. 129/1844. sz.
62. VaML Törv. jkv. 128/1844. sz.
63. VaML Törv. jkv. 128/1844., 129/1844. sz.
64. VaML Bünt. ir. 84. köt. 70. sz. "L" és "M" jelű melléklet.
65. VaML Törv. jkv. 140/1844. sz.
66. U.o.
67. VaML Törv. jkv. 13/1845., 14/1845., 15/1845. sz.
68. VaML Törv. jkv. 15/1845. sz.
69. VaML Törv. jkv. 81/1845. sz.
70. VaML Törv. jkv. 95/1845. sz.

reagált. Időközben Kemnitzer a mozgóvá tett és a Dráva védelmére rendelt, önkéntes Vas vármegyei nemzetőrezred kapitányaként a Somogy vármegyei Iharosberényben 1848. augusztus 18-án ínlázban meghalt.[71] Ezért Vas vármegye törvényszéke 1849. február 2-án tartott üléséből küldött felirattal tudatta a Királyi Táblával, hogy a per Kemnitzer halála miatt ad acta teendő.[72]

Összefoglalás

Közismert, hogy az 1843/44. évi országgyűlés előtt a bécsi udvar átfogó akciót indított. Ennek egyenes következményeként az országgyűlésre való felkészülés idején a Vasban lejátszódott folyamattal azonos visszalépés következett be a követutasítások kidolgozására kiküldött választmányok munkálatainak tárgyalása során többek között Borsod, Gömör, Fejér, Szatmár és Zala vármegyék közgyűlésein is.[73]

Jóllehet így a Vas vármegyei esetet nem minősíthetjük elszigetelt jelenségnek, ugyanakkor azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az eddig áttekintett források mégoly alapos áttekintése nyomán sem sikerült olyan adatokra bukkannunk, melyek arra utalnának, hogy az 1843. április 3-i közgyűlési botrány kirobbantásában a perbefogottakon kívül más személyeknek bármilyen szerepük lett volna. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a fentebb ismertetett összeütközés a nemesi adómentesség felszámolását elfogadó, sőt kezdeményező Vas vármegyei liberális középbirtokos nemesség és az ellene saját egzisztenciális érdekeinek megvédése érdekében fellépő kisnemesek nyílt politikai konfliktusa volt.

A vasi liberálisok minden esetre gyorsan levonták az országosan is nagy port felvert botrány rövid- és hosszútávra érvényes tanulságait. Ezzel elérték, hogy az 1847/48. évi országgyűlésre delegált Vas vármegyei követek számára szóló követutasítás fokozatosan, tehát nem néhány hét vagy hónap alatt állt össze, s ez egyben azt is jelentette, hogy a konzervatívoknak 1847-ben nem volt lehetőségük arra, hogy az 1843. április 3-án történtekhez hasonlóan, egyetlen közgyűlésen nyílt erőszak alkalmazásával kizárják a vármegye követutasításából a feudalizmus lebontását célzó legfontosabb javaslatokat, elképzeléseket.[74]

Az 1843. április 3-án megkezdődött és fentebb ismertetett Vas vármegyei politikai konfliktus tanulságai megítélésünk szerint röviden az alábbiakban összegezhetők:

1. Magyarországon az 1840-es évek elején a politika országos szintjén biztosított, a korábbiakhoz képest szabadabb lehetőségek önmagukban még nem eredményezték a helyi- és középszintű döntésmechanizmus és politikai gyakorlat liberalizálódását.
2. A nem tiszta politikai körülmények között, nevezetesen fizikai erőszakkal kicsikart döntések is csakis rövid távon érvényesülhettek, még a feudális, tehát önkorrekcióra képtelen politikai struktúrában is.

---

71. VaMl Vas vármegye alispánjának iratai. 214/1848. sz.; Vámoscsaládi rk. halálozási anyakönyvi másodpéldányok.
72. VaML Törv. jkv. 48/1849. sz.
73. DEÁK Ferenc beszédei. Összegyűjt.: KÓNYI Manó. 2. bőv. kiad. II. köt. Bp., 1903. 1-54. p.; HORVÁTH Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 2. jav. és bőv. kiad. II. köt. Pest, 1868. 378-383. p.; Magyarország története 1790-1848. Magyarország története 5/2. köt. Főszerk.: MÉREI Gyula. Bp., 1980. 894-895. p.; MOLNÁR András: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. = Levéltári Szemle, 1987. 2. sz. 47-59. p.; VARGA János: A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. = Századok, 1980. 5. sz. 727-751. p.
74. Erre vonatkozóan lásd: TILCSIK György: Politikai tendenciák Vas megyében a feudalizmus bomlásának végső szakaszában. = Vasi Szemle, 1984. 1. sz. 84-90. p.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Ieda Osamo

KÖZPONTI ÉS KÖZSÉGI SZÖVETKEZETEK A HANGYA SZÖVETKEZETI MOZGALOMBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A magyarországi szövetkezeti mozgalom a 19. század második felében kezdődött. A szövetkezetek a kezdeti időszakban főleg a hitelellátásban működtek, s többnyire városi jellegűek voltak. A század nyolcvanas éveitől kezdve azonban tömeges és falusi jellegű szövetkezeti mozgalom jött létre. Ugyanis az akkor kialakult agrárius mozgalom kezdeményezésére egymás után láttak napvilágot a falusi hitelszövetkezetek, és a század végén szintén az agráriusok indították el a szövetkezeti szervezés második hullámát, a fogyasztási szövetkezetek létrehozását. A Hangya, a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete 1898. évi megalakulásától kezdve központul szolgált a falusi fogyasztási szövetkezetek szervezésében és árúkkal való ellátásában. A gomba módra szaporodó falusi hitel- és fogyasztási szövetkezeteknek köszönhető az, hogy az első világháború küszöbén már elérte a nyugat-erurópai országok szintjét, a szövetkezetek terjedését illetően.

A hitel- és fogyasztási szövetkezeteknek különösen a falvakban volt kétségtelen a jelentősége, hiszen addig, ameddig nem alakultak ki a szövetkezetek, a hitelezés és az árúellátás az uzsorások, illetve szatócsok monopóliuma volt. A szakirodalom az ilyen értelmű gazdasági fontosságukról már többször is megemlékezett, de arról, hogy a szövetkezeti mozgalmat kezdeményező agráriusoknak milyen koncepciójuk volt, s mi volt a végső céljuk, alig alig adott képet.

De természetesen nem azért foglalkozunk itt a Hangya szövetkezet történetével, mert mindeddig nem tárták fel, hanem, mint látni fogjuk, azért, mert a történet magában hordozza az akkori magyar gazdaság és társadalom legmélyebb problematikáját, válságát, s egyben a válságból való kibontakozás figyelemreméltó törekvéseit is.

A Hangya központ és a községi szövetkezetek alakítása

A Hangya szövetkezetek életrehívása a Magyar Gazdaszövetségtől származik. A Gazdaszövetség 1896-ban gróf Károlyi Sándor vezetésével független gazdákból szerveződött meg, akik már ezelőtt is olyan gazdasági felfogást vallottak, hogy az akkori agrárválságnak az alapvető oka a magyar gazdaság monopolstruktúrájára, egyoldalúságára vezethető vissza, s hogy a válságból való kibontakozás irányadója a szövetkezeti összetartozandóság legyen a különböző gazdasági területeken.

1897 decemberében a Gazdaszövetség a falusi hitelszövetkezetek addigi sikeres szervezése alapján elhatározta, hogy fogyasztási és értékesítő szövetkezeteket épít ki a kereskedelmi *"monopóliummal"* szemben. 1898 januárjában meg is alakult a Hangya központ, amelynek feladata volt *"a falusi szövetkezeteket visszatartani a ballépésektől, őket tanáccsal ellátni, s köztük és a nagykereskedők s gyárosok közt létesíteni a kapcsolatot, ..."*

A központ létrehozását követően a Gazdaszövetség felhívta a megyei gazdasági egyesületeket arra, hogy szervezzenek fogyasztási szövetkezeteket a községekben és a rendületlenül folytatódott szervező akció, amely legelején a Felvidéken s aztán Erdélyben történt erőteljesebben, eredményezte a kb. 1300 szövetkezet létrejöttét országszerte az első világháború küszöbéig.

A szervező munka igen gyors ütemben haladt, de ha közelebbről nézzük, akkor a szervezés irányításában több változás figyelhető meg. Az első fordulat a szövetkezeti boltok berendezésére vonatkozóan történt, ugyanis a Hangya központ kész volt a szövetkezeti boltok berendezéséhez szükséges alaptőkéhez berendezési hitel címén hozzájárulni, hogyha a szövetkezet nem tudott összegyűjteni a tagoktól elég pénzt a bolt megnyitására. Az 1900. év folyamán azonban a Hangya központ ezt a berendezési hitelt megszüntette. A megszüntetésnek két oka volt:

Egyrészt a Hangya központ pénzügyi gyengesége, ugyanis a hitelintézetek nem voltak hajlandóak hitelt nyújtani a cégnek, s az igazgatósági tagoknak kellett saját erejükből megoldani a pénzügyi problémákat, ha a Hangya központ rászorult. Ezt a pénzügyi nehézséget fokozta a gyakorlati ügyvezetésben felmerült, különösen a kinnlevőségek behajtását illető fegyelmezetlenség. Így a Hangya központ elnöke Károlyi Sándor a cég jövőjét a pénzügyek rendbehozása nélkül nem látta biztosítva, és az év közepén meghívta a Magyar Általános Hitel Bank vezérigazgatóját, őrgróf Pallavicini Edét igazgatósági tagnak, s őt bízta meg az ügyintézés felülvizsgálatával.

Másrészt a falusi szövetkezetek megszilárdulása érdekében feltétlenül szükségesnek találták a tagok által jegyzett üzletrészek befizetését, és úgy vélték, hogy *"ahol ez kivihetetlen, ott célszerűbb abbahagyni a mozgalmat"*.

Ilyen anyagi és elvi okokból az igazgatóság, illetve a végrehajtóbizottság elhatározta a berendezési hitel teljes megszüntetését.

Egyébként is az elnök, Károlyi Sándor az önsegély elvével ellentétesnek látta a szövetkezeteknek nyújtandó anyagi támogatást, még akkor is, amikor a szövetkezet kezdeti nehézségekkel küzdött. Így pl. amikor az Abaúj vármegyei bátyokcsákai szövetkezet vezetője az alábbi levéllel fordult az elnökhöz: *"Miután az üzletrészek számát legalább is 100-ra szeretnők felvinni, s miután ahhoz erőink csekélyek, azon gondolatra jöttünk, hogy ... Méltoztassék minket a kezdet nehézségein* [át]*segíteni, szövetkezetünket némi pénzbeli támogatásban kegyesen részesíteni. Nagyméltóságod kegyes jószívűségén és példáján felbuzdulnak a többiek is, a közönség jege ezáltal olvadozni fog s mi csakhamar 300-400 tagot fogunk számlálhatni s áldani Excellentiád emlékét"*, akkor Károlyi így válaszolt: Miként *"szövetkezetüknek megalakítása és szervezése körül útmutatással, tanáccsal és erkölcsi támogatással segítségükre volt önöknek a Hangya, úgy a jövőben a szükségeshez képest ily természetű támogatásra számíthatnak. Pénzbeli segélyezés azonban ellenkezik a szövetkezés szellemével, miért is ez iránti kérésére tagadó válaszomat közlöm"*.

Tehát elmondhatjuk, hogy a Hangya központ igen korán vezetett be olyan szervezési elvet, amely szerint a Gazdaszövetség által felülről alakított szövetkezetek anélkül nem kezdhetik meg működésüket, hogy a szövetkezetek saját tagjaiktól össze ne tudnák gyűjteni az elegendő alaptőkét. Ez azt jelentette, hogy az önsegélyi elven alapuló helyiéli szervező munka lett a falusi szövetkezetek létrehozásának döntő tényezője.

A fenti első fordulat után bizonyos munkamegosztás keletkezett a Gazdaszövetség és a Hangya központ között, de az 1906. év elején felszínre került a Hangya központon belüli vita a Gazdaszövetség szervező munkája körül. Ugyanis a cég egyik igazgatója, gróf Mailáth József szemében a szervező munka erőszakoskodásnak tűnt a *"még nem érett nép"* felett, viszont az igazgatóság többsége úgy vélte, hogy mégis *"nem zárkózhatik el"* a szervezéstől. Károlyi Sándor ekkor súlyos betegsége miatt már nem lehetett jelen sem az igazgatósági, sem a végrehajtó-bizottsági üléseken. Azonban határozott nézete volt a kérdésről, amelyet

többször is közölt egyik legközelebbi munkatársával, Bernát Istvánnál: *"Bennem ezen óvatossági szempont azért éled föl leginkább, mert a szövetkezetek anyagi célzatait és kulturális missiójáť felette fontosnak tartom, melyet nem lehet Európa keletén úgy reábízni a véletlenre s a szabad alakulásra, mint a nyugaton, mert ez véletlenből magával a szövetkezeti eszme halálát is hozhatná. A nyugatiak mindebben a szabadság korlátozását, az államszocializmus egy nemét látják, melynek minden kifejlődött demokrátia természetes gyűlölője. De akkor azután ideértünk a szóhoz, mely e mondatot, az eszmét uralja, a kifejlődött demokrátiához, mely oly subtil distinctiónak látszik a nyugati ember előtt, míg tényleg ez a distinctió roppant nagy, mert a lenni vagy nem lenniről van itt szó t.i. nem arról, hogy kifejlődött demokrátiának a jóvoltáért csináljunk szövetkezeteket, hanem arról, hogy csináljunk szövetkezetet ott, ahol demokrátia nincs még, ahol azonban a demokrátiát megalkotni akarjuk".*

"... a szövetkezeti mozgalom nemcsak az anyagi feladatokat célozza, de egyúttal a közerkölcsre nemesítőleg hasson, a közgazdasági szellemet fejlessze, főkép méltányosságra tanít. Az öntevékenységre kell tanítani, nem az állami segélyre, és a saját erőre, mely szívós kitartásban rejlik, kell szoktatni. Mégis azon különböző fejlettségű és faji tulajdonokkal bíró népcsoportoknál, melyek nálunk vannak, mindenütt nem lehet magánkezdeményezést követelni. ... A keleten vezérek vannak és katonák, de altisztek nincsennek. S ebben rejlik a fő különbség a kelet és a nyugat között, ..."

Károlyi szerint pont azért, mert a nép *"nem érett"*, fel kellett nevelni a népet a demokráciára a szövetkezeti mozgalmon keresztül, s a középréteg (altisztek) hiányában a keleten nélkülözhetetlen volt a felülről való szervezkedés.

A Hangya központ egyébként a szövetkeztek helyszíni kezdeményezését és vezetésének elvállalását elsősorban a papoktól és a tanítóktól várta, és ez így is történt. Ugyanis az 1914-ben működött 348 szövetkezetből, amelyekről részletes adatok állnak rendelkezésünkre, több mint 60 százaléka vagy a papok vagy a tanítók kezdeményezésének eredményeképpen jött létre.

Minden esetre a fenti vitában Mailáthnak a kérdésfelvetésből nem alakulhatott szótöbbség az igazgatóságban. Pedig egy évvel később, 1907-ben a szövetkezetek szervezésének visszafogása igazgatósági határozattá vált, de itt már más szempont indokolta ezt. Ugyanis Pallavicini Ede, akit Károlyi Sándor halála után a Hangya központ elnökévé választottak, a cég pénzügyi romlását figyelembevéve, új szövetkezetek alapításának korlátozását ajánlotta. Erre viszont az alelnök, Ivánka Oszkár és egy új igazgatósági tag, gróf Károlyi Mihály ellenvéleményt vetettek fel. Károlyi Mihály Károlyi Sándor utódaként belépve az igazgatóságba, nagy erőfeszítéssel folytatta a szervezőmunkát, a megyei közigazgatósági hatóságokat felszólítva a közreműködésre. Az igazgatóságon belüli vitából olyan megegyezés alakult ki, hogy *"... csak oly szövetkezetek rendeztessenek be, ahol elegendő alaptőke van s a berendezési hitelre előreláthatólag nem szorulnak"*.

A kompromisszum értelmében a szervezkedés tempója valóban lelassult. Pedig ez a korlátozás az 1908. év vége felé már visszaszorult, és 1909 januárjában újra kezdték a gyors ütemű szervezést.

A tempó visszaállítása a Hangya központ pénzügyi helyzetének megállapodásával függött össze, amiről a következő fejezetben fogunk részletesen szólni. Itt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szervező munka az 1907-ben Pallavicini által felvetett korlátozástól kezdődően függvényévé vált a Hangya központ pénzügyi helyzetének. Ez nagy fordulat volt, mert eredetileg a szövetkezeti mozgalom a Gazdaszövetség kezdeményezésére társadalmi mozgalomként indult el, most azonban ez a koncepció háttérbeszorult, és a cég *"üzletszerűsége"* lépett az előtérbe.

Pedig 1907-ben nemcsak ez, hanem másik változás is történt, amely lényegesebb is volt. Tudniillik az 1907. évi útmutató könyv olyan szöveget tartalmazott, ami az addigi ugyanolyan jellegű könyvekben nem szerepelt: *"Ott, ahol hitelszövetkezet van, a tagok ez utóbbitól vehetik*

kölcsön egyénileg üzletrészük értékét, hogy azt a fogyasztási szövetkezetnél teljesen befizethessék".

Ez az új lehetőség a fenti kompromisszummal kapcsolódott össze úgy, hogy a kompromisszumban felvetődött berendezési feltétel, vagyis *"elegendő tőke"* nyilván követeli az üzletrészek erőteljes befizetését, több tagságot, s ehhez a Hangya központ rövidebb útnak találta azt, hogy a szövetkezetek tagjai az üzletrészük befizetésére kölcsönt vehessenek föl. Viszont, mint láttuk, 1900-ban, amikor beszüntette a berendezési hitelt a központ, azzal indokolta ezt, hogy a szövetkeztek saját erőfeszítésükkel gyűjtsenek kellő alaptőkét, illetve tagokat, bármilyen nehéz feladat is ez. Most már ez az önsegélyi elv, a szövetkezési szellem visszavonult és az ellenkező felfogás került a helyébe.

A Hangya szövetkezeteket szervező munkák tehát annak ellenére, hogy mindig gyors ütemben haladtak, elvi változásokon mentek át. A második fejezetben a változások hátterét is keresve, vizsgáljuk meg a Hangya szövetkezetek üzleti viszonyait.

A kereskedelmi- és hitel kapcsolatok a Hangya központ és a községi szövetkezetek között

A központ és a szövetkezetek közötti kapcsolat alapvetően ugyanolyan volt, mint a nagykereskedelem és a kiskereskedelem között. A községi szövetkezeteknek nem volt kötelező, hogy mindent a központtól rendeljenek meg, bár kötelékébe tartoztak. Ezt jól mutatja az, hogy a szövetkeztek az összforgalomnak kb. 40-60 százalékát bonyolították le a központtal. De nem az árúcsere lebonyolítása volt az egyedüli kapcsolat a két fél között, hanem a hitelnyújtás és igényvétel is fontos szerepet játszott.

1. *"Rugalmas"* hitelnyújtásból szabályos hitelnyújtásra.

A Hangya központ által nyújtott hitelek közül a forgalmi hitel volt a legfontosabb. De kezdetben különböző váltóhitelek is jelentős súlyt kaptak. Ugyanis a szövetkezetek a központ által megszabott keretek között vehettek fel hiteleket, amelyek külön a forgalomra és külön a váltóra is vonatkoztak. Pl. elvileg *"A"*-szövetkezetre 2000 Korona forgalmi hitel és 1000 K. váltó hitel volt felvehető. Azonban a gyakorlatban ezen felül is élvezhettek hitelt a szövetkezetek, mert az ügyvezető, Balogh Elemér nem vette szigorúan a keretek betartását. Tehát gyakorlatilag a szövetkezetek nagyon *"rugalmas"* hitelforrással rendelkeztek, s az ügyvezető a túllépésekről nem számolt be az igazgatóságnak, amelytől elvileg hozzájárulást kellett volna kérni.

Az ilyen *"rugalmas"* hitelnyújtás azonban 1904-ben, az ellenőrzés problémái körül felmerült viták után már tarthatatlannak bizonyult. A vita azzal kezdődött, hogy Károlyi Sándor bírálta a nem megfelelő ellenőrzést:

"... Hangya nem dolgozik avval a kellő precisióval, melyek a kereskedelmi vállalatok jók hírének alapját adják. Tényleg nem felelünk meg többé kellően a szövetkezetek nyilvántartásának, ellenőrzésének, ... az összes szövetkezetek mérlegeinek megállapítása és a kimutatás elkészítése minden évben pár hónappal később történik meg. ... jól mondja Pallavicini őrgróf, hogy ilyen gyenge apparatus mellett terjeszkedni veszélyes".

Az akkori Hangya központban külön ellenőrzési osztály foglalkozott a kötelékébe tartozó szövetkezetekkel, illetve azoknak ügyviteli ellenőrzésével, s az ügyvezető, Balogh irányította az osztályt. Egyébként az ellenőrök jelentései alapján állapította meg az igazgatóság az egyes szövetkezetekre vonatkozó hitelkereteket. Tehát az ellenőrzési osztály pótolhatatlan volt és Károlyi Sándor éppen ennek az osztálynak működését kifogásolta. Valóban felmerültek a viták során olyan problémák is, amelyek az addigi *"rugalmas"* hitelnyújtásból, a kellő ellenőrzés hiányából következtek. Többek között a laza ellenőrzésre vezethető vissza az is, hogy nem kevés szövetkezetnek volt jelentős tartozása, amely időhatáron belül még nem volt befizetve. Emellett olyan szövetkezetek is voltak, amelyek sok

hitelt kaptak a központtól, de csak keveset vásároltak tőle. És végül egy visszaélés esete jutott az igazgatóság tudomására, ugyanis egy szövetkezet össztartozása 58.000 K.-ra rúgott, s ebből 16.000 K. defraudációs (sikkasztás) volt. Ezekre az esetekre utalva, Pallavicini erősen kritizálta az ügyvezetőt, úgy, hogy:

"nem fogom eltűrni, hogy ... a megszabott hiteleket folytonosan túllépi és a túllépéseket mindig csak akkor jelenti be, amikor már baj van, ..."

Az ellenőrzés problémái körüli viták nemcsak a Hangyán belül, hanem kívül is zajlottak, úgy, hogy 1904-ben az egyre szaporodó szövetkezeteket tekintve, napirendre tűzték új szövetkezeti törvény elkészítését, s ezt követően éles viták keletkeztek. Ebben a Hangya szövetkezetek lettek a támadások célpontjai. A támadásokat a Hangya ellenségei indították el, és a viták folyamán az ellenőrzések ügyvitelének megbízhatatlansága miatt is kifogásolták a szövetkezeteket. A törvénytervezet is előírta a szövetkezetek ellenőrzésére való hivatalos beavatkozást. Ilyen körülmények közepette a Hangya központnak mielőbb ki kellett a belülről is, kívülről is felvetődött bajokat küszöbölnie, különben az a veszély fenyegetett, hogy állami beavatkozással készül törvény a szövetkezeti belső ügyvitelt illetően. A külső viták ugyan háttérbe szorultak, mert a törvényhozást felfüggesztették, de a belső viták továbbra is folytatódtak.

Károlyi Sándor, mivel közben kiderült, hogy az ellenőrzési osztály vezetőjének szánt személyt nem lehet odahelyezni, azt javasolta, hogy: *"... a vezérigazgató és az ellenőrök között egy új instantiót létesítünk, és ezáltal Balogh felelősségét a helyes számviteli felügyelet tekintetében csökkentsük, ..."*

Ez a javaslat Ivánka és Balogh részéről rögtön ellenállásra talált. Ráadásul Pallavicini sem értett egyet a javaslattal, s ragaszkodott ahhoz, hogy egy megbízható személy legyen az ellenőrzésben, aki: *"fejlesztené az erkölcsi contactust a központ és a vidéki tagok között"*. Károlyi ugyan nem kifogásolta ezt az ötletet, de az ő szemében nem lehetett szó erről, mert éppen amiatt javasolta az instanciót, hogy nem állt rendelkezésre olyan személy, mint akiről Pallavicini beszélt.

Így az új ellenőrzési rendszerért folytatott viták zátonyra futottak, de nem voltak eredménytelenek, mégpedig azért nem, mert a viták során felmerült hiteltúllépéseket illetően, azoknak elhárítása érdekében új szabályok alakultak ki. Így például a hitelezés pontos nyilvántartására bevezették a kötelező írásbeliséget.

A másik fontos szabály, amely szintén a hitelezésre vonatkozott, az volt, hogy a nyújtandó hitelek megállapításánál az veendő alapul: mennyi forgalmat bonyolítottak le a szövetkezetek a központtal, és elvileg az előző évi forgalom 25 százaléka legyen a felső határ. Továbbá a váltóhitelek keretét, amely a visszaélések egyik forrása volt, megszüntették.

Egyébként ez a 25 %-os rendszer a hitelnyújtás korlátozását is jelenthette a szövetkezetek szempontjából, és a szövetkezeteket arra ösztönözte, hogy csökkentsék a forgalmukat a központtal, s ehelyett a másokkal való forgalmukat bővítsék ki. Ez, hogy úgy mondjuk, a szövetkezetek eltávolodása volt a Hangya központtól.

2. Erőteljes előzetes tőkebefektetések és nagyobb forgalom kényszere a szövetkezetekkel szemben.

A szövetkezeteknek a központtal lebonyolított forgalma évről évre egyfolytában növekedett, és 1905-ben a Hangya kötelékébe tartozó szövetkezetek száma is elérte az 500-at. Az így kiszélesedő üzletre nézve, 1904-ben a végrehajtó bizottság ülésén felvetődött a saját székház felépítése. Az ülésen azonban nem szavazták meg a tervezetet, s ezért Károlyi Sándor ellenvetésül azt tanácsolta: az Országos Központi Hitelszövetkezet házában, amely közel jövőben létesítendő lesz, legyen irodája és raktári helysége. Ezt a tanácsot a Hangya központ, s az igazgatósági tagok többsége is elfogadta. Pedig a következő év elejére a tagok többsége már a székház építése mellett foglalt állást, s így Ivánka és Balogh, Károlyi Sándor

ellenvéleménye ellenére keresztülvitte a kb. 300.000 K.-ra rúgó telek megvételét székház építése céljából. Emellett az év közepén egy másik építési tervről is határoztak: amely szerint a Felvidéken egy raktári központ létesítendő Nagyszombaton. Ezzel egyidejűleg kezdte el a Hangya központ nagyszabású szövetkezeti akcióját Erdélyben a Földmívelési Minisztériummal együtt, s az év végén a végrehajtó bizottság már határozott az erdélyi kirendeltség létrehozásáról Nagyenyeden.

Az ily gyors ütemű építéseket folytató igazgatósággal szemben Károlyi Sándor kifogást emelt, hiszen még nem volt kellő ellenőrzési apparátusa: *"A Hangya most esik bele a nagyzási hóbort betegségébe, melynek el nem tagadható tünete az új építkezés"*.

Pallavicini Ede azonban úgy vélte: *"Az építkezés elkerülhetetlen, mert a raktárak központosítása nélkül lehetetlen az árúk helyes, olcsó kezelése és a szövetkezetek pontos kiszolgálása végett"*. Így, hogy Pallavicini benne volt az építkezés tervében, már nem lehetett visszatartani az igazgatóságot a tervtől, és 1905 végén elkezdték építeni a székházat, s a nagyenyedi kirendeltség is elkészült az 1906. év folyamán. A nagyszombati központ létesítése pedig egy darabig halasztódott, de 1908 elején az is elkezdte működését.

Eközben, mint láttuk, a szövetkezetek eltávolodtak a központtól, de ekkor inkább az építkezések érdekelték a központot. Pedig a valóságban a nagy tőkebefektetések, amelyek a forgalom viszonylagos csökkenése mellett és külső hitelre támaszkodva történtek, a Hangya központ pénzügyi egyensúlyát nagy mértékben rontották, és az 1906. év vége felé már a fizetési eszközök hiánya is megmutatkozott.

Így 1907 elején a Hangya központ, mivel már a városi hitelintézetekre támaszkodva sem volt képes a pénzügyeket lebonyolítani, arra szorult, hogy Károlyi Mihály olyan nagy összegű alapítványi tőkét gyűjtsön össze az Esterházyaktól vagy a Károlyiaktól, amellyel a sürgősen visszafizetendő tartozásokat ki tudják egyenlíteni. Ez így is történt, ugyanis Károlyi rövid idő alatt 200.000 K.-t gyűjtött össze. Maga Károlyi Mihály is 200.000 K.-t nyújtott be alapító üzletrészként a Hangya központnak az év végén. Ebben az évben ezek mellett az Osztrák-Magyar Bank és a magyar kormány már mérsékelt kamatláb mellett jelentős összegű kölcsönt helyezett el a Hangya központnál.

A fenntiekkel párhuzamosan a Hangya központ a forgalom kibővítése s takarékosság érdekében két új szabályt hozott a kötelékébe tartozó szövetkezetekkel szemben. Tudniillik az 1907 elején azt határozta el a központ, hogy az a szövetkezet, amelyik az összeforgalomnak kevesebb mint 70 százalékát bonyolítja le a központtal, a 70 százalékig terjedő különbözetnek 1 százalékát fizesse be ellenőrzési költségek címén a központ javára. Ezt ilymódon indokolták: a Hangya központ az új szabállyal azokat a szövetkezeteket kívánja felébreszteni, amelyek a központ által nyújtott *"előnyt"* nem ismerve, *"igazságtalanul"* keveset vásároltak a központtól, s így a szövetkezetek azért, hogy a központ több előnyt nyújthasson, *"folyton szaporítják a forgalmát"*. Ez a megítélés alig férhet össze az üzleti szabadsággal. Amikor a 25 %-os rendszert bevezették, amely egyáltalán nem korlátozta a szövetkezetek üzleti szabadságát, akkor is voltak olyan szövetkezetek, amelyek a kapott hitelhez képest csak keveset vásároltak a központtól. Ilyen értelemben az új teherviselés módja a központ és a szövetkezetek közötti viszonyok lényeges változását idézte elő.

A második új szabály, amelyik 1908-ban jött létre, s szinte ugyanabból a gondolatból született, a központ hiteleinek kamatozására vonatkozott. Eszerint az olyan szövetkezetek, amelyek az összforgalmuknak kevesebb, mint 50 százalékát vásárolják a központtól, 1 %-kal több kamatot fizessenek a központtól élvezett hitelük után.

A Hangya központ a különböző intézkedések eredményeképpen 1908 utolsó hónapjaiban már túl volt a pénzügyi válságon, sőt az év végén egy millióra rúgott a központ rendelkezésére álló hitel. A cég ezt követően újra folytatni kezdte az erőteljes tőkebefektetéseket. Először a Felvidék középső részére szolgáló kirendeltség létesítését határozata el és a következő évben meg is kezdte működését Balassagyarmaton. Ezen kívül 1909-ben

egymás után határoztak borpincék megvételéről, az Országos Központi Hitelszövetkezet-beli boltok átvételéről, telkek megszerzéséről, árúházak, raktárak építése céljából stb. Ezzel együtt nagymértékben megnőtt a tisztviselők állománya is.

A szövetkezetekre vonatkozóan is szintén 1909 elején történt döntés, ugyanis a hitelkereteket nagymértékben kibővítették. Az addigi 25 %-os rendszer helyett olyan szabályt vezettek be, amely szerint a szövetkezetek az előző évben igénybe vett hitelnek háromszoros összegéig voltak kötelesek árúkat vásárolni a központtól, és a hitelkeret már nem a központtal lebonyolított forgalomtól, hanem az összforgalomtól függött, és rendszerint másfélszerese, kétszerese, esetleg háromszorosa volt az addigi kereteknek. Ugyan ez nem volna nagy változás, hogyha csak azt vennők figyelembe, hogy a központtal lebonyolított forgalomhoz képest 25 %-ról 33,3 %-ra növekedett a keret, de ha a keret megállapításának sorrendjét is figyelembe vesszük, akkor tisztán látható a változás jelentősége, ugyanis az teljesen megfordult az új szabály szerint. Ebből következhetett, hogy a szövetkezetnek abban az esetben, ha bizonyos okok miatt nem tudta időben kiegyenlíteni a tartozását, s így automatikusan növekedett a központnál nyilvántartott össztartozása, a következő évben többet kell vásárolnia a központtól, függetlenül attól, hogy a szövetkezet akarta, vagy sem. Tehát ez a szabály nemcsak a hitelkereteket kibővítő, hanem a forgalmat kényszerítő eszköz is volt.

A Hangya központ így a szövetkezetekkel való viszonyát alapvetően változtatva, folytatta az erőteljes tőkebefektetéseket, és 1909 után rövid idő alatt több vidéki központ is létesült: a sátoraljaújhelyi kirendeltség, a nagyenyedi raktárközpont, a zsolnai raktárközpont, a nagyváradi raktárközpont. Mindezek már 1914-ben működtek.

Kétségtelen, hogy ezek a kirendeltségek, raktárközpontok hozzájárulhattak *"a szövetkezetek pontos kiszolgálásához"*, de a kereskedelmi hatékonyság egyre romlott. Ugyanis a Hangya központ költségei az első években csökkenő tendenciát mutattak az összforgalomhoz viszonyítva, viszont 1907 után egyre növekvő tendencia uralkodott. Az ilyen, nem hatékony tőkebefektetéseket nem lehetett volna anélkül folytatni, hogy a Hangya központ magát ne kényszerítené arra, hogy *"folyton szaporítsa a forgalmát"*. Tehát az inefficiencia és a több-forgalom kényszere az erőteljes tőkebefektetéseknek a következménye volt.

* * *

A Hangya központnak ugyan rövid idő alatt sikerült széles üzleti hálózatot felépíteni, de közben, mint láttuk, megváltoztatta a vezetést irányító alapelvét. Az első években ugyanis az önsegélyi elv megvalósítására való törekvés volt az irányadó mind a szövetkezetek, mind pedig a központ vezetését illetően, az utóbbi években pedig a központnak az üzleti fejlesztésre irányuló érdeke került előtérbe, s ezzel szemben a szövetkezetek a többforgalom kényszere miatt egyre inkább elveszítették üzleti szabadságukat. Ennek a fordulatnak az első jele a székházépítkezés volt. Károlyi Sándor, amikor a Hangya központ ilyen irányban kezdett haladni, a következő nézetét juttatta kifejezésre:

"Népünket az önkormányzatra kell tanítani. Erre elég rövid idő alatt képessé teszi a szövetkezeti élet a községben s megyében az önkormányzat, míg tisztviselőink szellemét oda kell átalakítanunk, hogy népeinket a közigazgatás tutélája [gyámsága] *alól mindinkább felszabadítva, fejlesszék benne* [a] *jogérzetet és a méltányosságot, tanítsák az önkormányzatra.*

A rutén actiónak, a szövetkezeti mozgalomnak, a megyei közigazgatási reformnak végczélja ez legyen".

Károlyi Sándor önkormányzatot tűzött ki a szövetkezeti mozgalom végcéljául, s az önkormányzat létrejöttének feltételeként tartotta szükségesnek, hogy a nép kiszabaduljon *"a közigazgatás tutélája alól"*. Károlyi ugyan itt *"a közigazgatás tutélájáról"* beszél, de nyilvánvaló, hogy ő nemcsak a közigazgatás tutélájára gondolt, hanem más tutélákra is. Így az is kétségtelen, hogy Károlyinak oly dilemmája volt: a Hangya központ mellett, amelyekből

könnyen lehetett egy új tutéla a nekiszabott feladatokra s a társadalom hagyományaira nézve, hogy lehet a szövetkezeteket önsegély, illetve önkormányzat elve alapján működtetni. Láttuk már, hogy az első években a berendezés és a hitelezés kapcsán milyen szabályokat vezettek be ennek érdekében. De azt is láttuk, hogy a szövetkezeteket ellenőrző osztályt kellőképpen nem sikerült átalakítani. Pedig ez az átszervezés kulcskérdés volt a központ és a szövetkezetek közötti viszonyok további alakulását illetően. A gyakorlatban ez a folyamat azonban úgy ment végbe, hogy átszervezés nélkül hajtottak végre nagyszabású építkezéseket, elsősorban a tekintélyes székházat. Károlyi Sándor szemében, aki az építkezést *"a nagyzási hóbort betegségének"* ítélte meg, nagyon valószínűen úgy tűnt fel, hogy a Hangya központból lesz egy tutéla, ha tovább is így halad a központ.

Felhasznált források

1. Levéltári források

a. Országos Levéltár, Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Igazgatósági ügyek és érdekeltségek osztálya (Z 791), Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek (1-4. kötet).
b. OL., Hangya..., Végrehajtóbizottság (Z 1387), Végrehajtóbizottsági ülési jegyzőkönyvek (1. csomó, 1. tétel).
c. OL., Károlyi nemzetség levéltára, Károlyi Sándor (P 389).

2. Kiadott források

a. Balogh Elemér: Emlékeim – a negyvenéves *"Hangya"* és a közgazdasági egyetem története – Bp. 1938.
b. A Hangya termelő- értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve. Bp. 1923.
c. Szövetkezés, a magyar gazdaszövetséghez tartozó szövetkezetek és falusi gazdaszövetségek hivatalos lapja. Bp. 1900.
d. Útmutatás fogyasztási szövetkezet alapítására és vezetésére. Bp. 1900, 1902, 1903, 1905.
e. Tájékoztató fogyasztási szövetkezetek szervezéséről. Bp. 1906, 1907.
f. Tapasztalatok. Bp. 1901.
g. Az értékesítő és fogyasztási szövetkezetek célja, szervezete és működése. Bp. 1899.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Hudi József

HATALOMGYAKORLÁS A NEMESI KÖZSÉGEKBEN A 18-19. SZÁZADBAN

A magyar köznemesség meghatározó részét képező egytelkes nemesi réteggel az elmúlt évszázadban meglehetősen mostohán bánt történetírásunk. A fel-fellángoló érdeklődés nyomán a kutatás csak részeredményeket hozott, s még ma sem vagyunk abban a helyzetben, hogy átfogó, ugyanakkor kellően árnyalt képet adjunk e társadalmi réteg történeti útjáról.

A középkori magyar falu önkormányzatára először a földközösség eredetét nyomozó gazdaságtörténetírás hívta fel a figyelmet még a múlt század végén.[1] A nemesi községek önkormányzatával azonban csak századunk huszas éveitől kezdtek komolyabban foglalkozni. A jogtörténészeket elsősorban az izgatta, hogy az élő községi jognak a korábbi "*jogfejlődéssel való okozati kapcsolatát*" feltárják. Nem titkolt szándékuk az volt, hogy a magyar községi jog szerves fejlődését bizonyítsák, elhomályosítva az idegen (főként osztrák) jogrendszernek a magyarra gyakorolt hatását.[2] (Szándékaikkal persze nem álltak egyedül: a helyi önkormányzatok múltjának kutatása később sem tudott elszakadni az aktuálpolitikai elgondolásoktól.)

Alsó László, majd Révai József, Holub József és mások úttörő munkájának a sztálinista államrendszer kiépítése után - érthető okokból - nem akadt folytatója.[3] A hatvanas évek második felétől kezdett ismételten foglalkozni a gazdaságtörténet, a néprajz és a jogtörténet a kisnemesi közösségek múltjával.[4] A megjelent publikációk alapján felvázolhatók azok a jogok keretek, amelyek a nemesi községek mindennapi életét meghatározták.

1. A községszervezet jellemzői

Legelőször is egy terminológiai kérdést kell tisztázni: mit nevezünk nemesi (kuriális) községnek? - A válasz nem könnyű, hiszen tudjuk, hogy a 18-19. században a közfel-

1. TAGÁNYI Károly: A földközösség története Magyarországon. Lásd Az ősi társadalom magyar kutatói. (Szerk.: Zsigmond Gábor) Bp., 1977. 336-380. p., illetve VARGA István: Tagányi Károly a régi magyar községről. Agrártörténeti Szemle 1957/1-2. sz. 8-14. p.
2. ALSÓ László: Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről. Bp., 1928. 23-24. p.
3. RÉVAI József: Kisnemesek Tajnán. Bp., 1942. HOLUB József: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Regnum 1944 - 1946.
4. Itt elsősorban Balázs Péter, Csizmadia Andor, Degré Alajos, Jablonkay Géza, Kállay István, Kiss Ákos, Lengyel Alfréd, Maksay Ferenc, Szabad György, Szabó Béla kutatásaira gondolunk. Közülük kiemelendő Degré, aki a nemesi község szervezetéről és gazdálkodásáról összefoglalóan írt. DEGRÉ Alajos: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. In: Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Szombathely, 1976. 100-119. p.

fogásban és a jogban is széles értelemben használták a kuriális kifejezést. Kuriális helységnek tekintették az egytelkes nemesek lakta községeket éppúgy, mint azokat, amelyekben a kisnemesek (egytelkesek, armalisták) az úrbéres jobbágyokkal vegyesen laktak. S ami még nehezebbé teszi a fogalom értelmezését: a földesúr allodiális földjére települt, az úrbéresekétől eltérő jogállású falvakat is e jelzővel illették.[5] A terminológia tisztázatlanságából fakad az is, hogy kutatóink sokszor nem is tesznek különbséget a nemesi községek és nemesi közbirtokosságok között, összekeverve a köznemesség különböző rétegeinek szervezeti-gazdasági alakulatait. (Éppen ezért, jó lenne a közbirtokosság fogalmát a jómódú középbirtokos családok közös gazdálkodási szervezetének fenntartani.)

Mi kutatásunkat az egytelkes nemesek lakta falvakra szűkítettük le, a többi településtípust csak az összehasonlítás miatt említjük. A kérdéssel kapcsolatos szakirodalom és az általunk legjobban ismert Veszprém megyei községek példáján szeretnénk bemutatni a nemesi önkormányzat működését, a működés során felmerülő konfliktusokat.

A jogtörténetírás a nemesi községszervezetet legtöbbször a jobbágyközséggel szembeállíva szokta bemutatni.[6] A legszembetűnőbb különbség a kettő között az, hogy míg a jobbágyközség földesúri hatalom alatt áll, addig a nemesi községben a személyükben szabad birtokosok együttesen gyakorolják a földesúri jogokat. Úriszék nem ítélkezik felettük, feljebbviteli fórumuk a nemes vármegye hatósága.

A jobbágyközségeknél jóval szélesebb önkormányzatuk van, mely kiterjed az igazgatásra, gazdálkodásra, bíráskodásra, s a politikai jogok gyakorlására. Persze, a felvázolt ideális kép a valóságban sokkal bonyolultabb. A nemesi község autonómiáját jelentős mértékben korlátozta, hogyha a községhatár egy részét valamely nagybirtokos vagy jómódú középbirtokos nemes szerezte meg az idők folyamán, hiszen az ő földesúri jogait is figyelembe kellett venni. Ilyen pedig gyakran előfordult.

A történeti irodalomból ismeretes, hogy még erősebb volt a mezővárosokban (pl. Keszthely, Somlóvárhely, Szekszárd stb.) és az egyházi nemesek falvaiban élő nemesség függése a földesuraktól.[7] S előfordultak olyan esetek is, hogy a török uralom alatt vagy még korábban létesült nemesi község a 18. században megizmosodó nagybirtok nyomása alatt összeroppant, s lakói jobbágysorba süllyedtek (pl. a Nógrád megyei Losonc-Tugár, a vasi Nemeskismedves, a veszprémi Peremarton).[8] A pusztulás mértéke különösen a hódoltsági peremvidékeken volt nagy, hiszen akadt olyan vármegye, amelyben a nemesi községek egyharmada-fele elpusztult vagy elvesztette kiváltságait.

Az eddigi kutatások szerint a nemesi község a 16-17. századi előzményekre visszavezethetően a 18. század közepére épült ki, s a század második felében szilárdult meg. Ez azt jelentette, hogy a község jogi képviselőjévé a bíró (öregbíró, másutt hadnagy) vezette előljáróság vált, melyet a pecséthasználat széles körű elterjedése is kifejezett.

A helyi sajátosságokat összetételében is kifejező előljáróság sokirányú teendőket látott el:

1. Irányította a termelőmunkát, végezte a közös vagyon kezelését.

---

5. VARGA János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1848. Bp., 1967. 71-72. p.

6. CSIZMADIA Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976. 61-63. p.

7. DEGRÉ: i.m. 100. p. Somlóvásárhelyen viszonylag későn, csak az 1830-as években szervezik meg a nemesek tanácsát. Lásd Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. b. 160/1841. közgy. sz. Devecserben azonban már 1829 előtt is létezett nemesi községszervezet. Lásd Uo. 2031/1941. közgy. sz.

8. MOCSÁRY Antal: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esmerteté e. Pest, 1820. I. köt. 81-83. p. DEGRÉ: i.m. 101. p. Peremarton – bár több királyi donatio is védi nemeseit – 1759-ben ismét a veszprémi káptalan földesúri joghatósága alá kerül. V.ö. ILA Bálint – KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 330. p.

2. A zavartalan termelőmunka érdekében ügyelt a **közrend**re és közbiztonságra.
3. **Hatósági jogkört** gyakorolt (panaszok kivizsgálása, peres felek közti egyezség megkísérlése, letelepedési engedély kiadása, árvaatya kinevezése, stb.).
4. A **törvényalkotás** jogával élve statutumokkal, végzésekkel szabályozta belső életét, melyet az országos jogszabályalkotás 1848-ig jóformán érintetlenül hagyott.
5. **Bíráskodott** kisebb büntetőügyekben és polgári ügyekben. Ítéletei ellen a vármegyéhez – a szolgabíróhoz és a megyei törvényszékhez – lehetett fellebbezni.

S most röviden bemutatjuk a nemesi önkormányzat felépítését. Az önkormányzat választás útján létrehozott **testületi** (közgyűlés, tanácsülés) és **egyedi** szervekre osztható. Legfontosabb testületi szerve a közgyűlés volt, melyen – büntetés terhe alatt – a község valamennyi felnőtt nemes férfi tagjának részt kellett vennie. A helyi szokás szerint az évi első közgyűlésen (január vagy november elején, másutt Szent György napja táján) számoltatták el a leköszönő, s választották meg az új tisztségviselőket. A választás ünnepi szertartás keretében, többes jelöléssel, szavazatszámlálással vagy közfelkiáltással történt. Az előljárók szolgálataikért leggyakrabban az eljárásdíjak és büntetéspénzek bizonyos hányadát osztották fel egymás között. Tartós távollét esetén napidíjat is elszámolhattak.

A második testületi szerv a **tanácsülés** (kisgyűlés), mely rendszeres időközönként ült össze, s a napi igazgatási teendőket látta el a neki alárendelt egyedi szervek útján. A bírót több helyen évente választották, az esküdti tisztség azonban hosszabb időre – nemegyszer életfogytiglan – szólt. A legtöbb helységben az előljáróság tagjának számított a községgel szerződéses jogviszonyban álló jegyző is. (Aki, jól tudjuk, majd a szakértelmet fogja jelenteni a polgári korszakban.) A tanácsülés munkájában kezdettől fogva a kollektív döntés elve érvényesült.

A bírónak, illetve a tanácsnak alárendelt különféle tisztségviselők "*szakfeladatot*" láttak el – minden külön képesítés nélkül. A szervezeti differenciálódás már 18. század második felében megkezdődött. A bírótól a pénzkezelést a **pénztáros** (perceptor) vette át, visszaéléseit az **ellenőr** (controllor) vigyázta. Önálló felelőse lett az **erdőgazdálkodásnak** (ellenőr, inspector), a különböző **közjövedelmi forrásoknak** (pl. malom-, makk-, borbíró), valamint a tűzrendészetnek (hadnagy).

2. Hatalomgyakorlás: szervezet – konfliktusok – konfliktuskezelés

Kérdés most már: kik gyakorolták a hatalmat a nemesi önkormányzatban?
Először is: a nemesi községekben **három társadalmi csoport** különíthető el:

1. Nemesek,
2. Agilisek, vagyis a feleségük vagy anyjuk révén nemessé lett jobbágyok,
3. Jobbágyok, szolgarendűek.

Nem nehéz megállapítani, hogy a 19. században a nemesek már legtöbb helyen kisebbségbe kerültek. A hatalomgyakorlás szempontjából mégis csak ők, s az agilisek jöhetnek számításba, hiszen a szolgák (a jobbágyok) egyáltalán nem kerülhettek be az önkormányzatba. (Más a helyzet a vegyes lakosságú helységekben) (pl. Alsóőrs) vagy a mezővárosokban, melyekben jobbágyok is lehettek az előljáróság tagjai[9]

9. VÖRÖS Hajnalka: Nemesi közbirtokosság a Balaton-felvidéken. (Alsóörs, a XVIII. század közepétől 1848-ig.) Kézirat. Bp., 1988. Lásd VeML Kézirattára, 32-52. p. A községi levéltár egyes forrásait ismerteti, illetve közli JABLONKAY Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). In: Agrártörténeti Szemle 1968. 1-2. sz. 180-201. p. Vegyes összetételű előljáróság működött Somlóvásárhely mezővárosban 1840 előtt. Lásd VeML IV. 1. b. 1103/1840. közgy. sz.

Az agilisek korábban nemes birtokuk révén egyenjogú tagjaivá válhattak a nemesi községeknek. A 18. században azonban az egyes vármegyékben (pl. Zalában) megindult jobbágysorba süllyesztésük, s ennek következtében fokozatosan kiépült önvédelmi szervezetük is.[10] Az agilisek községszervezetének megjelenése azonban még sok helyütt nem jelentett teljes szakadást, mert a közös birtoklást érintő kérdésekben a nemes és agilis elöljáróság együtt határozott. A szervezeti összefonódásnak fogható jele, hogy egyes helyeken (pl. a Vas megyei Nemesmagasiban, a Veszprém megyei Mencshelyen) a falu közgyűlésen választották meg mindkét elöljáróságot.[11] Ám akár tagja volt az agilis réteg a nemesek közösségének, akár nem, tekintélye nem vetekedhetett a nemesekével. Ezt legérzékletesebben a statutumoknak azon pontjai fejezik ki, melyek a nemeseket pénzbüntetésre, az agiliseket *"jobbágyi módra"* testi fenyítésre ítélik.

A megismert forrásokból megállapítható, hogy a legfontosabb, anyagilag is jövedelmező tisztségeket viszonylag szűk réteg tartotta a kezében. Szentgálon 1802–1826 között – amennyire ez a hiányos tisztújítási iratokból kiderül – 36 családból kerültek ki a tisztségviselők. A bírói hivatalt egy-egy személy évekig is betöltötte. A Szent György napi tisztújításokon a legélesebb harc a bíróválasztásnál folyt. A leadott szavazatok száma szélsőségesen változott. A közgyűlésen általában 55-100 ember voksolt, de előfordult, hogy 22 szavazattal lett valaki bíró – nyilvánvalóan a legszűkebb elöljáróság jóvoltából. De nemcsak évről évre változott a megjelentek száma, hanem a tisztújító közgyűlés alatt is, amely egyes csoportok érdektelenségét is mutatja. 1810-ben pl. Gombás Istvánt 56 szavazattal választják bíróvá, Tamás Márton kisbíró azonban már csak 50 szavazatot kap.[12]

A tényleges hatalom gyakorlására jó példa Szentgál. Itt a közös haszonvételekre igényt tartó ősi *"vadászfamíliák"* játszottak meghatározó szerepet a falu életében. Bár a 3-4, vagy 5-8 ágon birtokló szegényebb családosok is bekerülhettek a népes elöljáróságba, a hatalom 36 módos gazda kezében összpontosult a múlt század első felében. Találóan jellemzi magatartásukat egy panaszos folyamodvány, mely szerint a községet *"úgy kormányozzák, amint önnön hasznok keresése kívánnya"*.[13]

Elsősorban a zilált birtokviszonyok, a személyi-rokoni összefonódások teszik lehetővé, hogy az *"előkelő emberek"* a rendtartást semmive véve, a tanácsba híveiket, az általuk *"padnyomóknak"* nevezett személyeket téve, hasznot húzzanak a közhivatalokból. Példa nélkül áll, hogy 1810-ben szabályos népfelkelésnek kell elsöpörnie a lehetetlenné vált *"machiavellusokat"*: Szűts Jánost, Tamás Pált és Beretz Györgyöt. S a vármegyének is évekbe telt, míg rendet teremtett; a szabad királyi városok mintájára felállította 1814-ben a 60, 1816-ban a 40 tagú külső tanácsot, amely az elöljáróságot ellenőrizte.[14]

Általános tapasztalatként rögzíthető: a tisztújítási küzdelmek hevességét meghatározta, hogy az egyes elöljáróság mekkora gazdasági – s ezzel összefüggő politikai – hatalmat tar-

10. HOLUB József: Az agilisek. In: Jogtörténeti tanulmányok. Bp., 1980. 109-123. p. SZABÓ Béla: Az agilisek és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért. In: Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 131-144. p. A Káli-medencében élő kisnemesekről és agilisekről HUDI József: Kisnemesi birtokforgalom a Káli-medence falvaiban (1800–1850). In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. (Szerk.: LACKOVITS Emőke) Veszprém, 1988. 19-47. p.

11. DEGRÉ: i.m. 107. p. Mencshelyen (Veszprém vm.) az agilisek a 18. században még helyet kaptak az elöljáróságban, a 19. század első harmadában azonban már kiszorultak onnan. Lásd VeML Mencshely község feudális kori iratai, Bírói számadáskönyv 1836. jan. 2.

12. VeML V. 402. x. Szentgál község feudális kori levéltára, Tisztújítási iratok 1802–1826.

13. Uo. Közigazgatási iratok. *"Reflexiok, vagyis Észrevételek"* címmel a vármegyéhez írt folyamodás a községi elöljárók visszaélései miatt. 1816. aug. 16.

14. Uo. Közigazgatási iratok. Kis János szentkirályszabadjai ügyvéd, szentgáli birtokos folyamodása a vármegyére a szentgáli elöljáróság visszaélései miatt. 1810. okt. 17.

tott a kezében. A nagy kiterjedésű, tehetős községekben (pl. Nemesvámos, Noszlop, Szentkirályszabadja) a legfontosabb tisztségek komoly befolyással párosultak, s jelentős többletjövedelmet is biztosítottak a hivatalviselőknek. A szűk határú, rossz természetföldrajzi adottságú községekben azonban bizonyosan tehertételt jelentett a tisztségvállalás. (Csak példaképpen: Szentgálnak 1833-ban 6600, Halimbának 6000, Öcsnek 2600, Borszörcsöknek, Noszlopnak, Nemesszalóknak 2000-2000 pengő forint volt a bevallott évi tiszta jövedelme, sok közbirtokosságnak és nemesi községnek azonban még az 500 pengő forintot sem érte el.)[15]

Nem állítható az sem, hogy a kedvező helyzetű községekben a jómódú birtokosok mindegyike közvetlenül részt kívánt volna venni a hatalomgyakorlásban. A befolyásosabb családok inkább az alsóbb megyei tisztségekre (pl. esküdt, szolgabíró, járási biztos) pályáztak. Példaként említhetjük a szentkirályszabadi kurialisták közül a Rosos, a vámosiak közül a Paál, a mencshelyiek közül a Duchon családot.

Az önkormányzati hatalomgyakorlásban számos egyéni és csoportérdekből keletkezett konfliktusra kellett megoldást találni. Az előljárók körében a leggyakrabban előforduló visszaélések a következők voltak:

- a közjövedelmek hűtlen kezelése,
- hivatali megvesztegetés,
- részrehajló ítélkezés,
- a hivatali hatalommal való visszaélés.[16]

A vármegyéhez az előljáróság visszaélései miatt benyújtott panaszok mögött legtöbbször mélyebb, az egész közösséget érintő ellentétek húzódtak meg. Ezek egy része gazdasági (pl. a szegényebb rétegek harca a földért, a legelőért, erdőért), más része jogi jellegű (pl. az agilisek kiszorulása az önkormányzatból), de felbukkannak a vallási ellentétek is. (Pl. a többségben vagy hatalmi pozícióban lévő protestáns nemesség korlátozza a katolikus jobbágyok, szolgák szabad vallásgyakorlatát, illetve fordítva.)

A felmerült konfliktusok megoldása három szinten történhetett:

1. A lakosok egymás közti, illetve az egyes előljárók és lakosok közti ügyeket általában a helyi önkormányzaton belül intézték el, fenntartva a feljebbvitel lehetőségét.
2. Az egyes magánszemélyeknek az egész előljáróság elleni panaszai a szolgabíró ítélőszéke elé kerültek.
3. Bizonyos ügyek (pl. nagyobb bűnügyek, polgári perek), a község más község elleni vitás ügyei (pl. határhasználat), vagy az egész községet érintő kérdések esetében a vármegye joghatósága döntött.

A Veszprém vármegyei törvényszéken 1828–1839 között vezetett rabnyilvántartásokból[17] kiderül, hogy az önkormányzati hatalomgyakorlásból származó vitás kérdéseket az esetek túlnyomó többségében helyben elintézték. A tizenkét év leforgása alatt csupán egy-két esetben fordult elő, hogy valakit ellentállásáért, a tisztségviselők becsmérléséért ítélnek el. Nemes Csörgei Sámuel szilasbalhási lakost, birtokost pl. "*makacs ellenszegülésért*" másfél évi, vasban eltöltendő, heti egy napi böjttel járó, közmunkával súlyosbított börtönbüntetésre ítélik 1837-ben. Nemes Bóday Ferenc öcsi lakos "*erőszakos etetésért*" hasonlóan kemény büntetést kap. Fél évi, vasban eltöltendő börtönnel, közmunkával, s heti két napi koplalással büntetik 1839-ben.

---

15. Uo. IV. 1. b. 601/1833. közgy. sz. A királyi koronázási költségek Veszprém megyére eső részének kivetéséről készült lajstrom.
16. ZSOLDOS Ignác: A szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Pápa, 1842. 455. p. (A nemesi község előljáróságának esküformájában előforduló visszaélések.)
17. VeML IV. 3. Veszprém vármegye Sedriájának iratai. Rabprotocollum 1828–1839.

Az elmondottak, alapján azt gondolhatnánk, hogy a vármegye – s rajta keresztül az állam – csak alkalmanként avatkozott a helyi önkormányzat ügyeibe. Erről azonban szó sincs, hiszen a legtöbb vármegyében a megyehatóság statutumokban szabályozta a falusi önkormányzat egyes területeit, s jóváhagyása kellett a helyi statutumok érvényesítéséhez is. Szélsőséges példa erre Veszprém megye, amely 1814-ben egységesen szabályozta a nemesi községek és önkormányzatok működését.[18]

Különféle típusú helyi önkormányzatok egy irányba fejlődtek a 18-19. században: mozgásterük fokozatosan beszűkült, működésükben egyre nagyobb szerepet játszott a mindenhatónak vélt állami akarat. Így történhetett, hogy 1848 után a különböző múltú községek nagyobb törés nélkül be tudtak illeszkedni a polgári bürokráciába, s hagyományaik egy részét is át tudták menteni a következő nemzedékekre.[19]

18. ZSOLDOS: i.m. 455-464. p.

19. A faluközösség hagyományos rendjének felbomlásáról WELLMANN Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In: Történelmi Szemle 1980/3. sz. 376-449. p.

IV. szekció

MODERNIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALOM. KONFLIKTUSOK A MODERNIZÁCIÓS FOLYAMAT SORÁN A 18-19. SZÁZADBAN

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Kovács Katalin

KONFLIKTUSOK ÉS KONFLIKTUSKEZELÉSI TECHNIKÁK EGY SVÁB FALUBAN

A szóbanforgó település: Bóly, egy dél-baranyai nagyközség, amelynek népessége a két világháború között szinte teljes egészségben német nemzetiségű volt és az itt élők - a kitelepítések dacára -, napjainkban is nagyobb részt helyi sváb származásúak.[1]

A tárgy pontosításánál maradva: azokról a társadalmi kapcsolatokról lesz szó az alábbiakban, amelyek reprodukciójuk feltételrendszerét, társadalmi pozíciójuk megőrzését vagy meghaladását tekintve ellentétes érdekű csoportokat kötnek össze, és ebből következően e kapcsolatok nyílt vagy rejtett konfliktusokkal terheltek. E konfliktusokat a folytonos mozgás jellemzi, ami egyrészt az érintett csoportok pozícióharcának következtében, a közöttük kialakuló többé vagy kevésbé borulékony egyensúlyviszonyok, másrészt a szűkebb és a szélesebb külső világban való elhelyezkedésük változásának függvényében alakul. Ha sikerül egy adott rendszer szintjét (például a lokális közösségét) meghaladó szintű rendszerben (például a regionális piacon) az egyik vagy másik, egymással konfliktusban álló csoportoknak kedvező pozíciókat szerezni, teret nyerni, ez feloldhatja a csoportok közötti érdekellentétet. Még ebben az esetben is fentmaradhatnak azonban feszültségek, de legalábbis a másság, az egymástól való különbözőség hangsúlyozása. Különösen abban az esetben válik ez hangsúlyossá, ha az érdekellentétek nem szüntek meg, csupán egyik csoport a másiknak fölébe kerekedvén, képessé vált a riválisa csoportnak az övével ellentétes érdekérvényesítő tevékenységét többé vagy kevésbé korlátozni.

Akárhogy is: az egyes emberek viszályait és a helyi társadalmi csoportok között fennálló konfliktusokat mintegy hivatalból elbíráló intézményeken kívül, (mindenekelőtt a jogrendszer tartozik ide) az egymásnak alá, illetve fölérendelt, vagy egymással egy adott szempont (például a társadalmi megbecsültség) tekintetében egyenrangú felek között kialakuló érintkezést, a rájuk vonatkozó explicit szabályozáson túlmenően, rejtett technikák, látszólag más célú cselekvések és a mögöttük meghúzódó elvek is befolyásolják. Így funkcionálhat úgy, hogy *"kezeli"* a fennálló konfliktusokat, a szóbanforgó egyének (csoportok) habitusa, azaz észlelési és értékelési sémáik, cselekvéseik generáló elve szerint.[2]

A két világháború közötti bólyi társadalomban működő konfliktuskezelési technikák rekonstruálására az idős, hetven éven felüli korosztály tagjaival készített interjúk alapján[3] teszek kísérletet.

---

1. A német nemzetiségűek arányáról ld. Tegzes, 1986. Hooz, 1986.
2. BOURDIEU, P. 1978. Különösen a 238. p.
3. Összesen mintegy harminc interjú szövege képezi a tanulmány alapját; amelyeket Hadas Miklós, Váradi Mónika és Kovács Katalin készítettek.

Amikor a bólyiak lokális közösségéről beszélünk, nem érthetünk ide mindenkit azok közül, akiknek lakóhelye Bóly volt a huszas, harmincas években, csak azokat, akiket áthatott a közös származás tudata és a hajdani nincstelenségben való osztozás, a telepessors közössége. Két, igen fontos összetevője táplálkozik t.i. a bólyi svábok méltóságérzetének idegen és nincstelen múltjukból: az egyik egy sajátos self-made-man ideológia és az ennek megfeleltethető egyenlőségeszmény, melynek értelmében bármely nincstelen előtt nyiva áll az örömök kertje, ha a kulcsot, mely a kaput nyitja, a kezében tartja. A másik – ezzel összefüggő, az egyenlőségeszménynek egy más hangsúlyú megfogalmazása –, hogy mindazok, akik kívülmaradtak az örömök kertjén, érdemtelenek is egyben, hisz a bentlévők az élő bizonyítékai annak, hogy a kaput ki lehet nyitni.

Mi ez a kulcs? Mindenekelőtt a szorgalom, az olyan életvitel, amelynek központjában a munka áll, annyi, amennyit csak erejével bír az ember, és oly módon elvégezve, amilyen jól, szépen, rendesen, pontosan stb. csak kitellik tőle. Ugyanilyen fontossága van a megtermelt javak védelmének, a takarékosságnak, és általában a mértékletességnek, vagyis a fogyasztás szigorú szabályozásának. Aki olyan életvitel kialakítására kényszerül vagy szánja önkéntesen magát, amelynek központjában a fenti értékek szerepelnek, annak rendkívül fontos a békesség, azon nyugodt körülmények, amelyek lehetővé teszik a megfeszített munkára való koncentrációt és nem borítják fel az aszketikus életrendet. Ez a magyarázata annak a lojalitásnak, ami az ilyen életvitelű egyének vagy csoportok viszonyát jellemzi azokhoz a felsőbbségekhez – legyen bár szó égi, vagy földi hatalmakról –, amelyeknek e létfeltételek megteremtését a szóbanforgók tulajdonítják. Ugyanakkor azt, aki ilyen életvitelt vállal, teljesítménye, önmaga és a hozzá hasonló életvitelűek közösségének gyarapodása, méltóságérzettel, önbecsüléssel tölti el.

Mindezzel annak az ethosznak a legfontosabb összetevőit írtuk le, amely a bólyi sváb telepesek (származási) közösségét jellemzi, lényegében függetlenül attól, hogy a telepítésük óta eltelt másfél-két évszázadban milyen differenciálódási folyamatok hatottak soraikban, milyen foglalkozási és vagyoni csoportokra oszlottak. Nem nehéz a rokon vonásokat felismerni ezen ethosz, és a *"kapitalizmus szelleme"* között, amelyet más körülmények és civilizációs szint mellett, Weber az ún. *"protestáns etikában"* látott legtisztábban megnyilvánulni, és lényegében ugyanezeket a vonásokat összegzi Bourdieu is, amikor bevezeti a *"kispolgári habitus"* kategóriáját.[4]

A bólyiak lokális (származási) közössége az önmagán kívülesőkkel szemben, hozzájuk képest mérte meg magát. Ide voltak sorolhatók azok, akik bár osztoztak velük falujukban, de nem tartoztak a származási csoporthoz, így az ún. *"intelligencia"* beszármazott tagjai, elsősorban a zsidók és a hercegi uradalom tisztesei, sőt maga a hercegi család is természetszerűen, valamint azok a szolgalónépek, akik uradalmi cselédként vagy szolgákként, esetleg házi cselédként állottak a módosabbak szolgálatában. Ők túlnyomórészt magyar vagy sokac nemzetiségűek voltak. Más oldalról természetszerűleg elhatárolták magukat más helyi közösségektől, amelyekhez képest kiválóbbaknak tartották önmagukat. Ennek szimbolikus reprezentációjául szolgáltak ők maguk, a módosakban és az ehhez való eljutás alternatíváiban gazdag lokális közösség, a pallérozottság és a továbbhaladás garanciáit biztosító intézmények (Kaszinó, Zárda, Katolikus Legény Egylet, Ifjúsági Egylet), a fejlett infrastruktúra, a reprezentatív építmények, amelyek a község egyszerű polgárainak szolgáltak lakóhelyül stb.

A bólyiaknak a környező települések lakóival fennálló, kezdetben rejtett, majd az erőviszonyok háború utáni megváltozásával hirtelen explicitté váló érdekellentéte a tőkeerejükből adódott, amely lehetővé tette számukra, hogy tőkebefektetési szándékból, vagy gazdaságaikat kiterjesztendő illetve intenzifikálandó, jelentős mértékben kiszorítsák egyes falvak

4. Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: BOURDIEU, 1978.

népét azok saját határából. Így vásárolták fel szinte teljes egészében a versendi határ szőlőtermesztésre alkalmas részét és jelentős nagyságrendet képviselt a bólyi birtokosok aránya a monyoródi szőlőhegyen is. A konfliktus hosszú ideig rejtett maradt, hisz forma szerint a szabad piacon tulajdonok cseréltek gazdát, de mert a *"magukénak"* és *"másokénak"* elkülönítésére a bólyiak igencsak érzékenyek voltak, terjeszkedésük *"magyarázataként"* amazok laza munkaerkölcsét és pocsékoló hajlandóságát könyvelték el. E *"magyarázat"* – tartalmától függetlenül – a konfliktus ideológikus hárításaként értelmezhető.

Figyelmünket a lokális (származási) közösség belső tagolódásra irányítva anélkül, hogy részleteznénk a statisztikai adatokat, két, nagyjából hasonló gazdasági súlyú és társadalmi megbeszültséggel (presztizzsel) bíró csoportot különíthetünk el: az önálló, magukban, segédekkel és/vagy inasokkal dolgozó iparosok és a birtokos parasztok csoportját, Bólyban a huszas-harmincas években a mezőgazdaságból élők és az iparban foglalkoztatottak aránya nagyjából kiegyenlített volt, kb. 40-40 %-át tettek ki a község keresőinek, ami azt jelenti, hogy társadalomszerkezetét illetően a település inkább hasonlított a mezővárosokra, mint a korabeli falvakra. Röviden jellemezve a két csoportot és érdekviszonyaikat, a következőket mondhatjuk: a parasztság rendkívül sikeres volt a birtokaprozódás megakadályozásának tekintetében, a vizsgált periódusban[5] mintegy 100, tíz holdon felüli gazdaságot működtetett, s ezeknek közel fele nagyságát tekintve meghaladta a negyven magyar holdat. E gazdasági hatékonyság mögött a tradició eszközrendszerének sikeres alkalmazása állt, nevezetesen az öröklési szabályok szigorú betartása, a házasságkötési és szülési stratégiákat szabályozó konvenció és az ilymódon biztosított tőkeerő révén a birtokvásárlási törekvések eredményessége.

Ha mármost azt a kérdést tesszük fel, hogy voltak-e érdekellentétek a paraszt és iparosközösség között reprodukciójuk feltételrendszerét, társadalmi pozícióik megőrzését vagy meghaladását illetően, akkor erre a kérdésre igennel kell válaszolnunk, hozzátéve, hogy ezek a konfliktusok is többé-kevésbé rejtettek maradtak és az elkülönítő jegyek szimbolikus reprezentációjában is csak töredékesen nyilvánultak meg.

A parasztság számára ugyanis a relatíve nyitott iparos közösség, (amely a regionális piac felvevőképességén túl, mindenekelőtt e nyitottságának köszönhette rendkívül gyors ütemű gyarapodását), azt a veszélyt hordozta létével magában, hogy megkérdőjeleződnek azok a jól bevált tradicionális technikák, amelyet a zárt, hagyományos paraszttársadalom oly sikerrel alkalmazott gazdasága és befolyása megőrzése vagy meghaladása érdekében. A századvég és az azt követő időszak Magyarországának adott civilizációs szintjén mind a törzsöröklési rend sokesetben kegyetlen érvényesítése, mind a házasságkötésekkel és a születéskorlátozással kapcsolatos szabályok betartatása csak úgy volt lehetséges, hogy a csoporthoz tartozók valamennyien legitimnek fogadják el azt a tradició által szentesített rendet (Weber), amely a hatékonyságnak állott szolgálatában. E legitimációra jelentett potenciális veszélyt az ezen elveket kevésbé következetesen alkalmazó, mégis sikeres iparosközösség.

Más oldalról – és ez is a rejtett érdekellentétekhez tartozik –, a tőkéjét befektetni szándékozó módos iparosság mint versenytárs jelentkezett vevőként az amúgy is szűkös földpiacon. (Ez utóbbi természetesen az iparosok oldaláról is megfogalmazható és az előbbinek is határozott relevanciája volt hosszútávon mindenképpen, t.i. a helyi piac korlátozottságát jelentette a parasztság tradicionálisan leszorított fogyasztói magatartása.)

Röviden ugyanis-mindenekelőtt az építő szakmákban dolgozók és az asztalosok számára biztosított piacot a parasztok gazdasági hatalmának szimbolikus reprezentációja, amely a hatalmas, 4-6 szobás, városi (nem is kispolgári) mintára építtetett szecessziós polgárházakban és azok reprezentatív berendezésében öltött formát, ezek azonban több generációra szóló, egyszeri beruházások voltak. A tárgyi világ többi eleme, az öltözködés, a táplálkozás, a

5. 1935-ben a 5-50 holdas gazdaságok száma 107 volt, átlagos területük 22,1 kh. Mellettük 2 db 50 kh-nál nagyobb és 182 db. 5 kh-nál kisebb gazdaság működött. Ld. KSH. 1937.

hajviselet egy igen szűk, mindössze néhány családra kiterjedő gazdagparaszti réteg ünnepi viseletétől eltekintve, megmaradt a régi: a hagyományos – bár polgárias jellegű és igényes – népviselet szintjén.

Az iparosok közössége elkülönülésének szimbolikus reprezentációja a parasztokétól eltérően az öltözködés, a nyelvhasználat, a viselkedés szinterein zajlott, hangsúlyosan városi és standard (irodalmi német, irodalmi magyar) mintákat követve. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a megváltozott fogyasztói magatartás rendkívül korlátozott érvényű, csak meghatározott alkalmakra terjedt ki, és nem érintette a kispolgári habitus egyik legfontosabb alapelemét a takarékosság átfogó érvényesítését. Ez éppen abból adódott, hogy a fogyasztói magatartás megváltozása az elkülönítő szimbolikus reprezentáció elemeként, elsősorban reprezentatív funkciót töltött be. Ugyanakkor – mintegy észrevétlenül – még egy fontos funkciója is volt, az nevezetesen, amelyet Bourdieu *"előlegezett, vagy előlegző szocializációnak"* nevezett.[6]

E szerint a beállítódások és viselkedési modellek megváltozásának tipikus útja, hogy egy felfelé törekvő társadalmi csoport azon rétegek repertoárjából emel ki viselkedési mintákat, fogyasztási módokat, – ha mégoly töredékesen is –, amely rétegek felé törekszik. Az ilymódon végbement, mintegy gyakorlási folyamat után, esélyesebbé válik a vágyott pozíció megszerzésére.

Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a kispolgári habitusnak, amely a bólyiak lokális (származási) közösségét jellemzi, egy szigorúbb változatával élt a parasztok és egy engedékenyebb variációjával az iparosok közössége. S utóbbi nemcsak az engedékenységében különbözött, hanem kiegészült egy fontos elemmel, nevezetesen a korrektség, az üzleti becsület követelményével, amely a parasztokénál vagyoni tekintetben jóval differenciáltabb iparos közösségnek a tisztán, vagy tisztábban kapitalista vállalkozó tagjaira vonatkozott elsősorban. Ugyanennél a szűk rétegnél jelent meg a magán és közérdeket összeegyeztető kapitalista vállalkozói ethosz, amely a *"kenyéradó"* nemes felsőségének pozíciójába emeli a vállalkozót, aki ilymódon nemcsak magáért, hanem munkásaiért és a fizetett adói, valamint a különböző testületekben való aktív közreműködése révén a szélesebb közösség, a helyiek, sőt az ország épülését segíti elő önmaga gyarapításával.

Ha a bólyiak közösségének két főcsoportját jellemző habitusvariációk különbségeire keresünk magyarázatot, úgy tűnik, hogy azt a csoportok jellegének, pozícióinak és ebből következően aspirációinak eltéréseiben találhatjuk meg. Nevezetesen, hogy a bólyi parasztság minden paraszttársadalom szükségképpeni *"résztársadalom"* mivoltából, és a sikeresen alkalmazott tradicionális technikákból adódóan, úgymond elérte, amit elérhetett. Reprodukciós stratégiái középpontjában így elsősorban pozíciói megőrzése állott, és a civilizációs fejlődés adott színvonalán a gazdasági hatékonyság megteremtésének és feltételrendszere biztosításának sem látszottak a helyi közösség számára hatékonyabb eszközei, mint amelyeket a tradíció szolgáltatott számukra. Ez nem jelentette azt, hogy a paraszttársadalomból kilökődő férfiak ne az úri rendbe igyekeztek volna, és ebben ne lettek volna eredményesek, csupán azt, hogy erre a parasztcsaládok nem törekedtek, és csak azon gyermekeik számára preferálták ezt az utat, akik nem jöhettek számításba a törzsvagyon örököseiként. Funkcionális tekintetben ugyanakkor a parasztcsaládok így készülhettek fel a legjobban arra a világra, amelyben a tradíció eszközkészlete nélkül is megbecsült tagjaivá válhattak (volna) a polgári /nem rész/társadalomnak.

Nekik tehát nem volt miért és *"kiknek"* ellesni viselkedését, öltözetét, táncait, hacsak nem válaszként az iparosok elkülönülésének szimbolikus reprezentációira. Ezzel szemben a viszonylag nyílt iparos közösség *"A"* polgári társadalomba igyekezett, amelynek korántsem volt a csúcsain, de még a csúcsok közelében is alig. Ez magyarázza a városi polgári társadalom

6. Különbségek és megkülönböztetések. In: BOURDIEU, 1978.

különböző rétegeinek életvitele iránti fogékonyságukat, amelynek megnyilvánulási formái a helyi paraszttársadalomból való elkülönülésük szimbolikus reprezentációjaként is működtek, miközben kifejezték törekvéseik vágyott irányát.
Továbbá: az iparosok és a parasztok közötti érdekellentétek kioltását szolgálták azok az intézmények, amelyek az elkülönülés szimbolikus reprezentációjára adtak legális fórumot. Ugyanígy hatott az együvé tartozást is megerősítő (vallási, hazafias és *"feljebbvalói"*) ünnepeken való egyenrangú és szintén reprezentatív célzatú szerepeltetésük, ahol saját zászlaikkal és jelvényeikkel vonulhattak fel, valamint azok a szabályok, amelyek a községi előljáróságban való részvételi arányukra vonatkoztak.

Más oldalról nemcsak érdekellentétek, de érdekazonosságok is fennállottak a két főcsoport között, amelyeket a parasztlányoknak iparoslegényekkel kötött házasodási preferenciája reprezentált, s végül, de nem utolsó sorban, igen erős szálak fűzték össze a két főcsoportot, mindenekelőtt azért, mert - amint ezt a dolgozat remélhetőleg érzékeltette -, a két társadalmi csoport mindennapi cselekvéseit, értékrendszerét, világlátását generáló elvek, vagyis az őket jellemző *"habitusok"*, alapvonásaikat illetően számos tekintetben megegyeznek.

Irodalom

BOURDIEU, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Gondolat, 1978.
HOOZ István és mások: A nemzetiségek Magyarországon. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár, 1985.
TEGZES Ferenc: Statisztikai források Baranya megye nemzetiségtörténetéhez a két világháború között. In: Baranyai Helytörténetírás 1980. 495-531. p.
WEBER, Max: Gazdaság és társadalom. KJK, 1987.
WEBER, Max: Gazdaságtörténet. Gondolat, 1985.

Forrásmunkák

Az 1930. évi népszámlálás. Budapest, KSH. 1932.
Az 1935. évi birtokstatisztika. Budapest, 1937. KSH

Valamint helyi adatgyűjtés, elsősorban személyes megfigyelések, interjúk. A magamkészítette interjúkon kívül felhasználtam Hadas Miklós négy, Váradi Mónika kettő terjedelmes interjúját.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Hadas Miklós

LÁTENS KONFLIKTUSOK ÉS KONFLIKTUSKEZELÉSI TECHNIKÁK.

(ADALÉKOK EGY SVÁB KÖZSÉG BELSŐ TAGOLÓDÁSÁNAK ÉS SZIMBOLIKUS HARCAINAK VIZSGÁLATÁHOZ)

A durván tartós diszpozícióként, észlelési-, értékelési- és cselekvési sémák együtteseként definiálható habitusfogalom bevezetésekor Bourdieu nem teszi egyértelművé, mit is ért e habitust kondicionáló *"létföltételek struktúrája"* fogalmán, továbbá nem vállalkozik arra sem, hogy a habitusfogalmat tovább differenciálja. A bólyi példa kapcsán az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a *"létföltételek struktúrája"* fogalmat árnyaltabbá és konkrétabbá tegyem, valamint új elemzési egységet vezessek be a Bourdieu által kizárólagosan használt *"társadalmi osztály"* fogalma mellett.

A két világháború közötti időszakban Bóly község lakosságának mintegy 40-40 %-át alkotják az iparosok és a parasztok. Így ők képezik a helyi társadalom túlnyomó súlyú középrétegét. Fölöttük helyezkedik el a helyi elit (száz holdon felüli gazdák, sok segéddel dolgozó iparosok, orvosok, papok, jegyzők, stb.), alattuk pedig a napszámosok és cselédek. E származásában lényegében homogén német helyi társadalmat kívülről övezi a Montenouvo hercegi uradalom öntörvényű világa. A középréteget – mely további vizsgálódásunk kizárólagos tárgyát képezi – alapvetően összeköti és meghatározza a közös múlt, azaz a tradicionális német paraszti kultúra hagyomány-, szokás-, jog- és normarendszere, a római katolikus vallás életvitelt megszabó dogmarendszere, valamint a vándorlások, kitelepítések minduntalan változó körülményeinek személyiségalakító sorsközössége. Így a közösségbe tartozókban nagy valószínűséggel kialakul egy többé-kevésbé homogén, viszonylag jól körülírható diszpozíciós rendszer. Ennek legjellegzetesebb összetevői: a fegyelmezett munkaetosz, a takarékos életvitel, az autoriter viselkedési minták követése, a puritán pedantéria, az érzelmek elfojtása, és az erős lokálpatriotizmus, önbecsülés, becsületérzés.

A történelmi sorsközösség kondicionálta kulturális-etnikai meghatározottságok mellett a közösség diszpozíciós rendszerét a széles értelemben vett szociális-politikai környezet is alakítja. E hatás mindenekelőtt az iskola és a katolikus egyház szocializációs fórumai révén közvetítődik. E fórumok a *"jellemes gondolkodás"*, a *"kötelességtudó magatartás"*, a *"gyakorlati vallásosság"*, a *"liberális eszmékkel szembeni örök eszméket valló katolikus világnézet "*, az *"illem"*, a *"jólneveltség"*. Ugyanakkor az idegen etnikai közösség kívülállása, mássága által karakterizálható társadalmi pozíció is fontos meghatározó tényező. Mindezek következtében a közösség gyakran adja jelét a fönálló értékrendet megkérdőjelezetlenül elfogadó apolitikus és olykor kifejezetten apologetikus attitűdmegnyilvánulásoknak.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a tradicionális német népi kultúra által behatárolt és meghatározott diszpozíciós rendszer kiegészül a szociális-politikai föltételek által kondicionált konform-apolitikus beállítódással, s ezek együttesen képezik a bólyi társadalom

középrétegeinek többé-kevésbé homogén habitus-magját. E habitus-mag megléte valószínűsíti a nagyjából homogén tárgyi kultúra, életritmus, életvitel-centrum, belső politikai tagoltság kialakulását.

E homogén habitus-mag és az általa közvetített gyakorlatok nagy részének hasonlósága azonban nem jelenti azt, hogy a közösség életvitele minden tekintetben homogénnek volna mondható. A munkamegosztás szerinti elkülönülés ugyanis azt valószínűsíti, hogy az iparosok és a parasztok életterében, értékrendszerében és viselkedésében egymástól eltérő, ám ugyanakkor interdependens variációk alakulnak ki. Így például eltéréseket figyelhetünk meg a két csoport szakmai szocializációjában (az iparosok idegenben is tanulhatnak, könnyebben eljutnak a városba, míg a parasztlegények inkább saját birtokukhoz kötöttek) és termékeik szükségletkielégítő jellegében (az iparosoknál nagyobb a valószínűsége, hogy változó szükségletek kielégítésére specializálódjanak). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a munkamegosztás heterogenitása megtöri a közösség létföltételek struktúrájába ágyazottságának homogenitását, és így erősen valószínűsíti, hogy a homogén habitus-magra a munkamegosztási pozíció kondicionált habitus-variációk épüljenek.

A két habitus-variáció által meghatározottan a leíró megközelítés révén is jól érzékeltethető különbségek jönnek létre a két csoport cselekvési mintáiban és stratégiáiban, aminek következtében a nagyjából homogén közösségi életvitelen belül elkülöníthetővé válik két eltérő és egymásra vonatkoztatott életstílus-minta. Míg az iparosok inkább a városi divatot követik (cilinder, görbe kalap, lakkcipő, fehér kesztyű,), a parasztok inkább a helyi tradíciókhoz ragaszkodnak (félkabát, konty, fejkendő, stb.). Az iparosok az irodalmi némethez közelebb álló nyelvet használnak, a parasztok a sváb egy helyi dialektusát beszélik. Az iparosok inkább magyarul beszélnek, magyar anyanyelvűnek vallják magukat, míg a parasztokról többnyire ennek ellenkezője mondható el. És jóllehet mindkét csoport esetében a cselekvési stratégiák objektív összehangolási alapját a gazdasági stratégiák képezik, az iparosok esetében a gazdasági stratégia funkcionális súlya valamivel kisebb mint a parasztoknál. Ebből adódóan más stratégiák funkcionális súlya megnövekszik. Így életvitelükben nagyobb szerepet kapnak a kulturális beruházások és olykor a látszólag pénzszóró, szimbolikus fogyasztási megnyilvánulások. Mintaértékűnek tekinthetjük, hogy például a fiatal iparossegéd első fizetését teljes egészében egy új Omega órára költi. A parasztok gazdasági stratégiáinak funkcionális primátusát jelzi, hogy körükben gyakrabban fordul elő, hogy egyneségú rokonok házasodnak össze.

A két csoport közötti elkülönülés nem csupán a külső jegyek alkalmankénti manifesztációjában, hanem *"tételesen lefektetett renddel"* (Weber) bíró egyesületek, egyletek alakítása révén is intézményesül. Az iparosok kezdeményezésének köszönhetően már 1889-ben megalapítja az akkori plébános az *"iparosifjúság számára"* a *"Németbólyi Római Katholikus Legényegyletet"*, amit egy évvel később a parasztfiatalok számára létrehozott *"Római Katholikus Ifjúsági Egylet"* megalapítása követ. A két egylet belső fölépítése, szervezeti rendje kísértetiesen hasonlít egymásra. Mindkettőnek a mindenkori bólyi plébános illetve segédplébános az elnöke, mellettük állnak a *"titkos szavazással hosszabb időre választott"* világi elnökök. Van továbbá pénztáros, dékán (illetve senior a parasztoknál), vicedékán (vicesenior), rendező, választmány. Egyik egyletben sem lehet politizálni, azaz *"uszítani"*, *"agitálni"*, (stb.).

A strukturális homológiák ugyanakkor a szimbolikus megkülönböztetések ezrével társulnak. Mindkét egyletnek van címere, zászlója, védőszentje, de ezek természetesen eltérnek egymástól. Az iparosok egyleti köszönése: *"Isten áldja a tisztes ipart"*, a parasztoké pedig az *"Isten áldja kezünk munkáját"*. Mindkét egyletben a hét három estéjén tartják a rendezvényeket, de természetesen más-más napokon. A bálokon többnyire azonos zenére táncolnak, ám az iparosok mindent elkövetnek, hogy olyan új, divatos táncokat is bevezessenek, amit a parasztok még nem ismernek.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a bólyi társadalom középrétege egységes származású, egységes habitusmaggal és életvitel-centrummal rendelkező tényleges közösségként írható le, melynek tagjai többé-kevésbé egységes becsülettel, önbecsüléssel valamint társadalmi megbecsüléssel (presztízzsel) bírnak. Egységes életvitel-centrumuk a tradíciók és a közös múlt által behatárolt és meghatározott, nagy valószínűséggel egymás között házasodnak, továbbá bizonyos hatalmi jogokat (helyi közigazgatás) monopolizálni igyekeznek. Ezért – Max Weber fogalmát fölhasználva – e középréteget származási rendként definiálhatjuk. Emellett azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a munkamegosztás által kondicionált habitus-variációk közvetítésével a származási rend belsőleg differenciálódik, és két rendies jellegű (azaz számos vonatkozásban rendi sajátosságokat mutató) életstílus csoporttá alakul. A két, ideáltipikusan leginkább hivatásrendként definiálható csoport tevékenység- és stratégiarendszere egymáshoz viszonyított, egymás által kölcsönösen meghatározott. Mindezzel pedig – amellett, hogy a habitus-fogalmat megtartottuk és tovább differenciáltuk – a Bourdieu által kizárólagosan használt osztály-fogalom mellé bevezettük az osztályoktól eltérő, tényleges illetve kvázi-tényleges közösségek jelölésére szolgáló integrációs egység, a rend fogalmát.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTÚSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Horváth József

A GYŐRI VÉGRENDELKEZŐK CSALÁDI KONFLIKTUSAI A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN[1]

Amint azt több történész megállapította már, a végrendelkezőnek utolsó akarata írásba foglalásával többek között az volt a célja, hogy elejét vegye az örökösei közötti későbbi viszályoknak; ugyanakkor felhívták a figyelmet arra is, hogy maga a végrendelet is számos esetben lehet további konfliktusok forrása.[2] Emiatt a testamentumok kapcsán három formában is találkozhatunk konfliktusokkal:

1. a testáló elmondja azon már befejeződött (vagy éppen folyamatban lévő) összeütközéseit, amelyek utolsó rendelését befolyásolják;
2. felsorolja azon konfliktus-lehetőségeket, amelyek bekövetkezésétől tart és kísérletet tesz rendeléseivel azok elkerülésére;
3. amennyiben ez nem sikerül és az ügyből viszálykodás vagy netán per lesz, annak szerencsés esetben nyoma marad a városi protocollumokban vagy valamelyik később keletkezett végrendeletben is.

Előadásunkban ezen három formában előforduló konfliktusok együttes vizsgálatát kíséreljük meg. Az idő rövidsége miatt nem térhetünk ki az előforduló problémák minden típusára: vizsgálódásunkat ezért a családi konfliktusok csoportjára szűkítjük. Számos izgalmas terület marad így ki, melyből itt csak kettőt említenénk: nem foglalkozhatunk a korszak vallási viszonyaival, melynek konfliktusai – ha ügyesen elrejtve is, de – forrásainkban is tükröződnek[3]; és el kell tekintenünk pl. a kintlevőségek behajtása körüli bonyodalmak felvá-

1. Egy megjegyzés: a levéltári források esetében kizárólag a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Győri Levéltárának anyagára hivatkozunk, így a továbbiakban ezt külön nem jelöljük.
2. Ld. pl. TÁRKÁNY SZŰCS Ernő: Magyar jogi népszokások (Bp., 1981.) 726. p. vagy ANTAL Péter: Végrendelkezés Debrecenben az 1820-as években. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII. (Debrecen, 1986.) 59-60. p.
3. 1613-tól ugyanis a protestánsok csak a városon kívül gyakorolhatják vallásukat, melyet végrendeletükben sem hangsúlyozhatnak ki emiatt, de rendelkezéseikből még érződik odatartozásuk. (Erről ld. Győri végrendeletek 1600–1630 c. kéziratban lévő doktori disszertációnkat, mely 1988-ban készült e témáról. 95-96. p.). A korszak vallási viszonyairól a két legfontosabb tanulmány BEDY Vince: Adatok Győr város 16. és 17. századbeli lakosságának vallás szerint való megoszlásához. In: Győri Szemle, 1934. 52-59. p. illetve PATAKY László: A győri református egyház története (Bp., 1985.) c. munkájának vonatkozó fejezetei.

zolásától is, pedig a testálók lassan fizető adósai között olyan nevek is előfordulnak, mint Himmelreich György szentmártoni apát vagy éppen *"Őfelsége"*.[4]

Az említett és nem említett izgalmas témáknál is fontosabbnak érezzük azonban a testálók családi konfliktusainak vizsgálatát, még ha az számos nehézséggel jár is. Nemrég Granasztói György hívta fel egyik tanulmányában a figyelmet arra, hogy mennyire keveset tudunk a korszak polgári családjáról, hogy az e korral foglalkozó tanulmányok mennyire megkerülik annak eldöntését, mit is kell családnak tekinteni.[5] Áttekintése eredményeképpen ő azt állapítja meg, hogy a család fogalma koronként is, tudományszakonként is változik, saját kutatásaiból pedig arra a következtetésre jut, hogy a 16. század közepén Kassán is az ún. kiscsalád volt a jellemző, mely általában 4-6 fő között mozogott, itt pedig átlagban alig haladta meg a 4 főt.[6] Mivel vizsgálódásunkban nem csupán a ténylegesen együttlakó családtagok ellentéteit, hanem az öröklés körüli teljes családi konfliktusrendszert kíséreljük meg röviden bemutatni, nem ezt a kisebb – lényegében a mai ún. nukleáris családnak megfelelő – együttest vizsgáljuk, hanem azt kibővítjük a testálónak az innen már kikerült házas gyermekéhez, a még élő felmenőihez, a többnyire már önálló családot alkotó testvéreihez, valamint az összefoglaló néven leggyakrabban *"atyafiak"*-nak nevezett közelebbi vér szerinti rokonaihoz fűződő viszonyának áttekintésével is.[7]

Nehézséget jelent, hogy a szociológiai irodalomban a konfliktus fogalma nincs egységesen meghatározva. Cseh-Szombathy László tanulmányát áttekintve mi a fogalom tágabb értelmezését választottuk: a fent említett család tagjainak minden egymás közötti emberi összeütközését igyekeztünk figyelembe venni.[8] Meg kell említenünk még két olyan problémát is, amely a forrástípusból adódik. Az egyik: nagyon kevés az olyan eset, amelyből képet kapnánk a vitás ügy lefolyásáról is (még a befejezett konfliktusok említésénél is ritkán fordul ilyen elő). Többnyire csak *"pillanatképeink"* vannak, melyek kiegészülése más forrásból csak a véletlenen múlik. Ezt nehezíti említendő másik problémánk is: a testálás után néha csak évek vagy évtizedek múltán került színre a vitás kérdés, és nem is biztos, hogy ugyanott. Hogy csak két példát említsünk: egy 1621-ben zajló győri perben Vembek Mesaros Péter 1586-ban tett testamentumára hivatkoznak, 1608-ban pedig Szabo György általunk ismeretlen végrendelete körül támad bonyodalom, mely valószínűleg Pozsonyban kelt.[9] Ez tovább csökkenti a forrásainkban leírt, valamint a jegyzőkönyvek bejegyzéseiben található konfliktusok egybecsésének valószínűségét. Emiatt jelentős számú, de többségében különálló adattal rendelkezünk a kb. 360 átvizsgált végrendeletből: ezek összefoglalását kíséreljük meg az alábbiakban.

Már a testamentumok döntő többségének bevezető soraiból kitűnik: készítőjük egyik fő célja az, hogy örökösei meg tudjanak osztozni békességgel hátrahagyott javain. Különösen érezhető ez a nagyobb értékekről rendelkezőknél illetve ott, ahol a konfliktus kitörése valami

---

4. Az előbbi 1627-ben Farkas István vármegyei esküdtnek tartozik egy öltözet csimazin ruhával, 12 akó borral és összesen 190 forinttal, míg az utóbbi Olaß Jánosnak adósa 1619-ben tégla árában és földhordásban 500 rénes forinttal, melyről a hitelező *"aufczug"*-gal is rendelkezik (Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Végrendeletek. 1. köt. 113. p. és 59. p. – a továbbiakban GYKHL Végr. 1. köt.; jelzete: XII/1c/1.).
5. A polgári család a középkor végi Magyarországon (Adalékok és feltevések egy *"jóléti társadalom"* természetrajzához). In: Történelmi Szemle, 1982. 4. sz. 605-664. p.; a hivatkozott rész 605-608. p.
6. Uo. 608., 610. és 611. p.
7. A szociológiai irodalomban használatos család-fogalmak áttekintését ld. CSEH-SZOMBATHY László: Családszociológiai problémák és módszerek (Bp., 1979.) c. munkájának A család meghatározása c. fejezetében (10-33. p.); az ún. nukleáris családról uo. 17. p.
8. A konfliktus fogalmáról ld. CSEH-SZOMBATHY László: A házastársi konfliktusok szociológiája (Bp., 1985.) 12-21. p.
9. Protocollum Ab Anno 1608., 172. p. illetve 31-35. p. (a kötet jelzete: IV. A. 1001/a/4.)

miatt várható. Az 1635-ben testáló Barbel Kristóf pl. – akinek csak az *"Also Austriay Orszagh hazanal"* van 2 tételben 13 és fél ezer rénes forintot kitevő több éves kintlevősége a kamatokon kívül – így mondja el ezt: *"... akarwan azokaert enys holtom Utan io rendelest hadny, es az veszekedestis s egyenetlensegett el tauoztatny, á mely giakorta az Uilaghy el mulando jokert ßokott tamadny".*[10] De említhetjük pl. az 1622-ben lényegesen kisebb, átlagosnak mondható vagyonról rendelkező Sos Bálintnét, aki céljaként említi: *"Az en maradekimat giermekemet es Unokamat tob attiamfiaiual egiut bekeseges chendes es niugodalmas alapatatban hagjhassam ...".*[11] A konfliktus elkerüléséhez persze mindenképpen kellett az is, hogy a testáló rendelkezései egyértelműek legyenek. Ez az esetek döntő többségében így is volt, de előfordul néhány példa az ellenkezőjére is. Közülük Szabo György esetét idézzük, akinek testamentumát az érintettek – ki nem igazodván annak rendelésein – a város elé vitték, ahol annak átolvasása után azt a döntést hozták, *"Hogy az ßabo görgy testamentomaban vadnak Homalios beßedek, meliekett vilagosagnak okaertt Iteletre ßentt Sekett illetik ..."*[12] És persze kellett még az is, hogy örökösök belenyugodjanak a rendelésekbe, ne akarják megmásítani azokat. Erre a testálók többsége szépen kéri őket, míg néhányan inkább a fenyegetés erejében bíznak, mint pl. a testamentumát ekképpen záró Czallawycz Balázs: *"S atkomban legien ualakik azt az en Testamentomomatt feöl bontanak holtom uthan".*[13]

A családon belüli viszonyokat vizsgálva a legtöbb adatunk a testáló és házastársa közötti kapcsolatra van, ezen belül szép számmal kettejük konfliktusaira is. Ezek kutatásához kiváló lehetőséget biztosítanak az olyan esetek, ahol mind a férj, mind a feleség végrendelete fennmaradt: eddig kb. 20 ilyen végrendelet-párt találtunk.[14] Ezen esetek egy részében – ilyen pl. Dallos Pál, Torkos Péter, Stahel Tamás és Tuba Balázs illetve feleségeik utolsó rendelése – a korábban testáló férj olyan részletes utóörökös-rendelést készít, amely csaknem nullára szorítja felesége testálási lehetőségeit, akinek így nincs más választása, mint – az adósságok és kintlevőségek esetleges pontosítása után – férjének rendelkezéseit jóváhagyni és megerősíteni.[15] Az ilyen utóörökös-rendelések készítése e korszakban Győrött meglehetősen gyakori volt, ami azért említésre méltó, mert Verbőczinél e lehetőség a 12 évnél fiatalabb gyermekek jogainak védelmében volt a testálónak megadva és a Hármaskönyv szerint addig volt hatálya, amíg a gyermek ezt az életkort eléri.[16] Az említett esetek némelyikében pedig a testáló gyermekei ez időpontban már felnőttek.[17] Tehát az ilyen esetekben a férj e ren-

10. GYKHL Végr. 2. köt. 124. p. (Jelzete: XII Ic/2.)
11. GYKHL Végr. 1. köt. 158. p.
12. Prothocolum Ab Anno 1608., 35. p.
13. GYKHL Végr. 1. köt. 66. p.
14. A pontos számukat egyelőre nem tudjuk, mert néhány esetben a névazonosság nem biztos, hogy házastársi kapcsolatot is jelent (gyakoribb neveknél lehet puszta véletlen is), bizonyítani pedig eddig más forrásokból nem sikerült; ugyanakkor van példa arra is, hogy a testáló özvegye újra férjhez menvén, az új férje nevén végrendelkezik (erre hozunk még példákat).
15. Sorrendben: GYKHL Végr. 1. köt. 24-25. p., uo. 2. köt. 49-53. p., 118-120. p. és 207-208. p.; GYKHL Fasciculus 296. N. 28822.; GYKHL Végr. 2. köt. 112-113., 143-146. és 277-278. p.; Dallos Pál utóörökös-rendelését közöltük A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről c. dolgozatunkban. In: Győri Tanulmányok 8. köt. (Győr, 1987.) 135. p.
16. VERBŐCZI István: Magyar és Erdély Országnak törvénykönyve. III. 30. (az általunk használt 1773. évi kalocsai kiadásban az 559-560. p.).
17. Az elsőként említett Dallos Pál 3 gyermeke közül pl. a testáláskor (1609-ben) Erzsébet már férjes; Miklós másfél évtized múlva már győri püspök, előtte esztergomi kanonok; János pedig 1613-ban már vármegyei szolgabíró (ld. erről GECSÉNYI Lajos: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: Levéltári Szemle, 1988. 3. sz. 21. p. illetve 33. p.)

delkezése sértette mind feleségének, mind gyermekeinek érdekeit. Ennek ellenére nem találtunk példát arra, hogy valaki ez ellen szót emelt volna.

Találunk viszont olyan végrendelet-párokat is, ahol a kettő egybeolvasása családi konfliktust sejtet. Nézzünk meg egy példát erre is! Szimberger György 1619 őszén készült testamentumára a pontosság jellemző: mindent hagyományként oszt fel felesége és János nevű fia között, tételeit aprólékosan elrendezve: így megszabva pl. azt, hogy a feleségéé a felső, míg fiáé az alsó malom legyen. Kettőjükön kívül csak néhány apróbb hagyományt tesz másoknak. E kínos precízség, valamint néhány rendelésének hangulata arra enged következtetni, hogy felesége és fia nem lehettek valami jó viszonyban egymással. Ezt megerősíti utóörökös-rendelése 1620 májusában, melyben pénzügyeinek állását pontosítja, nyilván a későbbi viták elkerülése végett.[18] Özvegyének 1628 őszén kelt végrendeletéből azután még érdekesebbé válik a kép: ő ugyanis vagyonát 2 lánya között osztja fel hagyományképpen és hozzáteszi: halála után Szimberger János az ő maradékait meg ne háboríthassa, mert őt mindenből megelégítette, ami az atyjától reá maradt.[19] Tehát arról van szó, hogy János a férj, a 2 lány pedig a feleség első házasságából származott, közös gyermekük nem volt, így mindegyik fél a saját maradékainak igyekezett hagyni vagyonát, ami érthető is; de hogy a másikéról meg sem emlékeznek egy kis hagyománnyal sem, az mindenképpen ellentétekre utal.[20]

Mindenképpen külön említést érdemel az a két esetünk, amelyben 3-3 forrásunk ismert, mivel az egyik testáló 2 testamentumot is készített. Ezekben azt is figyelemmel kísérhetjük, hogy a körülmények változásával hogyan változott a testáló utolsó akarata. 1621-ben készült Balthauser Prukner végrendelete, melyben vőjét és unokáját hagymányokkal elégíti ki (a lánya már meghalt) és mindenét feleségének, Máriának hagyja, hogy arról szabadon rendelkezhessék, mivel együtt keresték.[21] Az özvegy 1627-ben István Márton házastársaként testál és néhány hagyományon kívül mindent férjének hagy, hivatkozva arra: a vele tett kézfogón ő megígérte mostani férjének, hogy ha legalább egy esztendőt együtt töltenek, úgy mindenét neki hagyja; és mivel azóta hét év telt el, ezen ígéretét itt is megerősíti; kiköti ugyanakkor azt is: ha az ura előbb halna meg, mint ő, *"ugy Senkij az ö attyafiay közzül ez testamentom ßerint ualo rendelethez ne nyulhasson"*. Férje lányának pedig, akit ő – ugymond – édes lányaként szeret, nem hagy semmit! E furcsának tűnő döntését viszont részletesen megindokolja a következőkkel:

- ha a lány férjhez menetelét megérik, tudják, hogy mit kell neki adniuk;
- ha ő – a testáló – halna meg előbb, úgy férje – a lány édesapja – tudja, hogy mit kell tennie;
- ha a férje halna meg előbb, úgy ő – aki a mostohát lányának vallja – tudja hogy mit kell tennie;
- ha viszont mindketten meghalnának, úgy úgyis e lány lesz egyedüli örökösük, csak az oldalágat kell szokás szerint kifizetnie.[22]

Bár ezen érvelés formailag hibátlannak tűnik, az ügy utóéletének ismeretében e szokatlan döntés mögött az átlagosnál csavarosabb eszű testálónk spekulációját véljük látni. 1630-ban ugyanis újabb végrendeletet tesz – ismét Balthauser Prukner özvegyének mondva magát! –, amiben már nincs szó a mostohalányáról – talán ő is meghalt közben? -, viszont

18. Végrendelete és codicillusa egymás után: GYKHL Végr. 1. köt. 129-131. p.
19. Uo. 136-138. p.
20. Hasonló lehet a helyzet pl. Döbrösy Szabo Györgyék esetében is, akinek 1639-ben testáló felesége vagyonát Pesti István nevű fia, valamint férje között osztja meg; a férj 1644-ben testálva nem említi e mostohafiát, említi viszont házas leányát és János nevű fiát, akiket viszont a felesége nem említett (GYKHL Végr. 2. köt. 215-217. p. és 301-303. p.)
21. GYKHL Végr. 1. köt, 141-142. p.
22. Uo. 55-59. p.

mindent a saját öccsének, Hanz Spiczpekernek hagy és második férjének rokonságát az öröklésből teljességgel kirekeszti.[23]

A másik érdekes eset Buiatt Olaß Mátyás és családja végrendeleteihez kötődik. Felesége 1616 októberében tett testamentumot, melyben majd' mindent az urának hagy, mondván: annak holta után minden *"az en leaniomra"* szálljon.[24] Buiatt Olaß Mátyás 1619 augusztusában testált, a házát 2 gyermekének hagyva, hogy egyikről a másikra szálljon holtok esetén. Ő ekkor már ismét nős, de kicsi a valószínűsége, hogy mindkét gyermek mostani feleségétől származna.[25] 1628-ban azonban Olaß Mátyás új végrendeletet készít, melyben kijelenti: Margit nevű lánya, Kastellán Mihály felesége a házból már semmit ne követelhessen, mert őt abból már kifizette; hozzáteszi továbbá, hogy első felesége a házat Margitnak hagyta, de ő ez ellen a káptalannál szót emelt és megsemmisítette a rendelkezést. Így e ház mostani feleségéé, valamint tőle származó gyermekeié – kettő már van, most születik a harmadik – legyen.[26] És hogy a vitát kizárja, rendelkezik arra az esetre is, ha a felesége a házat eladná.[27] Mindezen pontos számításokon alapuló rendelésekből egy gondos családfő képe bontakozik ki, akit az újabb testálásra családi körülményeinek alapos megváltozása – újabb két gyermek születése – késztethette és emiatt került fokozatosan szembe elhalt felesége végrendeletével is. Ezen együttes azonban kiegészül még egy 4. forrással is: 1637-ből fennmaradt ugyanis az említett Buiatt Margitnak, ekkor már Kastellán Mihály özvegyének testamentuma: Ebben csaknem mindenét bátyjának, Morgoran Györgynek hagyja (róla eddig nem hallottunk!); de megemlíti azt is, hogy a 2 öccsének van nála 200 forintja; a fiúk egyike pedig nála van, a másik Nezsiderben a gyertyacsinálónál.[28] Ebből úgy tűnik, hogy talán sikerült elsimítani a korábbi családi konfliktusaikat.

Még egy végrendelet-párt kell még említenünk! Latos Mihály 1625-ben készítette végrendeletét, melynek szomorú érdekessége, hogy nemhogy örökösnek való kijelölést, de még hagyományt sem tartalmaz! Ennek oka – amint az az adatok összesítése után kiderül –, hogy adóssága messze meghaladja csekélyke vagyonának értékét.[29] Emellett egy meggondolatlan kereskedő képe tárul elénk, aki sok esetben azt sem tudja, hogy kinek mennyivel tartozik, így teljesen a hitelező becsületességére kell hagyatkoznia. E magatartása nyilván számos családi konfliktus forrása volt, amint azt 5 évvel később testáló özvegye is bizonyítja: ő kénytelen kihangsúlyozni, hogy a ház nem a férjéé volt, hanem az ő őseié és így a két árva

---

23. GYKHL Végr. 2. köt. 24-26. p.; vagyis éber testálónk a körülmények változásait – azt, hogy a férjének tett ígérete nem kötötte már – egyből kihasználva öccsének igyekezett átmenteni teljes vagyonát, kizárva ezáltal nemcsak második, de első férje, valamint a saját további rokonságát is.
24. GYKHL Végr. 1. köt. 93-94. p.
25. *"Győr város tanácsának iratai. Végrendeletek 1601–1742."* c. iratcsomó, 42. sz. (A továbbiakban: Városi Végr. – jelzete IV. A. 1001/j/1). Testamentumából az sem kideríthető, hogy az egyik gyermek a felesége által említett lány, Margit-e, vagy 2 másikról van szó; mindent összevetve az tűnik valószínűbbnek, hogy Margitot, valamint mostani feleségétől született gyermekét említi.
26. GYKHL Végr. 1. köt. 209-210. p.; említi, hogy a lányának adott pénzről *"uallo quietantia leuelből ky hattak azt, es nem specificaltak, hogj az hazambelj reßerül attam az megh neuezettLeyanomnak aßt az ßaß Magiar forintot, de en arra ertettem, es ugj attam Leyaniomnak hogj ha az mostani felesegemtul Jakobinatul uallo giermekim elnek, az hazambul az megh neuezett Leyaniom semi reßt ne kiuanhasson, noha az elseő felesegem ugj tet uolt Testamentomot, hogj az en holtom utan, az haz zalion az meg neueztetet Leyanyomra, de en annak a Nömes Gjőrj Captalanbelj Urak előt Contradicaltam es anihilaltamis ..."*
27. E teljesen pontos, minden eshetőségre kiterjedő rendelkezéssor pontos ismertetésére itt nincs lehetőségünk: megtettük ezt említett doktori disszertációnkban (203-204. p.)
28. GYKHL Végr. 2. köt. 161-164. p.; tehát Morgoran György neki féltestvére lehet, vagyis édesanyja előző házasságából származhat.
29. GYKHL Végr. 1. köt. 189-190. p.

leánya örökölje háborítatlanul; és ha valakinek az ő ura erre is kötést tett volna, akkor az érvénytelen, mert azt az ő híre és akarata ellen tette.[30] Hasonlóképpen nem bízott meg a férjében az 1628-ban testáló Csoka Jánosné, aki úgy rendeli, hogy a házát adják el és kapja meg egyenlőképpen két házas leánya, de – mint hozzáteszi – *"keß penzul kezekben ne adassek, hogy az en Uram el ne ueßtegesek tulek"*.[31] De nem lehet túlságosan jóba mostani második férjével Hans Sagner özvegye sem, mondván: ő már férjét mindenben kielégítette, így a javaiban semmit ne keressen![32]

Egy olyan esetről is tudunk, amikor a házasfelek közötti konfliktus szakításhoz vezetett: az 1626-ban testáló Márthon Szabo Gergelytől tudjuk, hogy felesége *"hwtit megh ßeguen, mind egessegemben, kiualtkepen betegh agyamban felem Soha Nem jeőwen, Sem Istennel, sem hwtywel Nem gondolwan, Sem az eő gyermekyre gondot Nem Viseluen ..."* elhagyta őt. Hogy miért tette, arról e végrendeletből sajnos nem tudunk meg semmit; a férj rendeléseiből – aki mindezek ellenére 100 forintot hagy neki! – úgy tűnik, hogy mind vele, mind gyermekeivel haragosan viselkedik azóta is.[33]

A házasfelek közötti kapcsolatra még egy utolsó példát említünk: a nemes Simonkouitth Katalin végrendeletét. Ő házát, melyet az első urával keresett, mostani urának, nemes Kun Miklósnak hagyja, figyelembe véve azt, hogy amikor első urának atyafiai pörösködtek vele a házáért, Kun 150 forintot költött a pörre, a pénzt atyai jószágának eladásával szerezve meg és ugyanennyit költött a ház újjáépítésére is. És neki hagyja lábasmarháit is, mivelhogy együtt keresték.[34] Ez két kérdést is felvet. Az egyik: testálónk nemes létére a *"közszerzemény"*-re hivatkozik, ami a jogtörténeti szakirodalom szerint a nemeseknél nem létezik, csak a városi polgároknál és a jobbágyoknál.[35] Eddigi tapasztalataink alapján úgy tűnik, hogy ez a korszak győri gyakorlatában nem okozott problémát.[36] A másik: testálónk a lábasmarhákat férjének hagyja, pedig korszakunkban a nemes házastársak között az ingó javakban még nem volt kölcsönös öröklés: csak az 1687. évi 11. tc. mondta ezt ki.[37] Vagyis testálónk e rendelésével kedvezett férjének az atyafiság jogaival – és az érvényben lévő törvénnyel – szemben!

A szülők örökösként ritkán fordulnak elő, hagyományosként gyakrabban, a leggyakrabban pedig utóörökösként. Ezzel kapcsolatos konfliktussal nem találkoztunk. Az 1621-ben testáló hajadon, Thorkos Erzsébet hívja fel a figyelmet arra, hogy nővérei az apján semmit ne kereshessenek abból, ami ő neki az ősi, örökölt javaiból visszahagy.[38] E rendelése egyébként megegyezik a törvényes öröklés rendjével.[39]

A testálók gyakran hagyományoznak testvéreiknek és nem ritka az sem, hogy örököst is jelölnek közülük. E témában néhány megtörtént konfliktusról tudunk forrásainkból. Így pl. az 1627-ben végrendelkező Kopany Miklós hagyományt tesz húga mellett Mihály nevű öccse számára is, *"iollehet eo sem ennekem keresett, seot az melj tißen hat ßamu marhat uele eggiut*

30. Uo. 2. köt. 36. p.
31. Uo. 1. köt. 205. p.
32. Uo. 127. p.
33. Uo. 242-243. p.
34. Uo. 2. köt. 34-35. p.
35. Ld. pl. WEISS Emília: A túlélő házastárs öröklési jogi jogállása történeti kialakulásában és fejlődési tendenciáiban (Bp., 1984.) 94. p.
36. Több példát is találunk erre, így pl. Czepke Imre és Jaxitth Szabo Miklós végrendeletében (GYKHL Végr. 1. köt. 185-186. p. illetve 197. p.)
37. 1687-ig a nemesi öröklési jogban az ingó öröklés csak a túlélő feleséget illette meg, a túlélő férj az általa adott jegyajándékon kívül a feleség minden javát tartozott a rokonságnak kiadni (ld. erről WEISS i.m. 93. p.
38. GYKHL Végr. 1. köt. 154. p.
39. Az ősi javakban a felmenők megelőzik az oldalágat. Ld. TÁRKÁNY-SZŰCS E. i.m. 722. p.

kerestemis, maga el haitota megh az eoleot tißen niocz eßtendeouel, amikor el hagiot".[40] Vasuarj István 1621-ben elmondja, hogy a nénjével pörlekedése volt a ház miatt, amit végül úgy intéztek el, hogy ha ő akarja megtartani a ház felét, tegyen le a növérének 53 ft-ot; ha pedig a nővére akarja megtartani, úgy adjon testálónknak 52 ft-ot.[41] Ugyanezen évben Balázs Kouach házának felét Miklós nevű öccsének hagyja, de kiköti: csak akkor nyúlhasson a házhoz, ha 2 éve fennálló adósságát a feleségének megfizette.[42] Azt gyakran kihangsúlyozzák testálóink, hogy testvérüknek azért nem hagynak a házból – vagy csak pusztán jó akaratukból hagynak -, mert őt az ősi javakból már kielégítették.[43] Bizonyos esetekben a családi belső viszonyok kifejeződésének lehet azt is tekintenünk, hogy a testáló mekkora összeget hagy testvéreinek. Preal Mihály pl. 1625-ben 200-200 rénes forintot hagy 2 nénjének és öccsének, akik valószínűleg Feldspurgban laknak.[44] Ezen rendelését özvegye 1626 júliusában – már Barbel Jakab házastársaként testálva – meg is erősíti, ami mutatja azt is, hogy a közben eltelt másfél évben nem volt mód az összeg kifizetésére.[45] Ellenpéldaként Szalay György győri kereskedőt említenénk: ő – akinek csak a kintlevősége kb. 3200 ft – öccsének mindössze 2 ft-ot hagy![46] És nyilván az is a konfliktusok elkerülését szolgálta, hogy testálóink a testvéreknek tett hagyományoknál praktikus szempontokat is figyelembe vettek: így pl. Meßaros András deák, aki vagyonát 6 egyenlő részre osztotta felesége, fia, anyja, valamint 3 öccse között, míg a negyedik, most hadban lévő öccsének – akinek állatot vagy földet hagyni a bizonytalan idejű távollét miatt ugyanolyan kockázatos lett volna, mint kihagyni az öröklésből – ötven tallért hagy.[47]

A közvetlen leszármazóiról mindenki megemlékezett, az esetek egy jelentős részében úgy, hogy egyenlő arányban osztotta fel közöttük vagyonát. E csoportból csak egyetlen jelenséget emelnénk ki: többször előfordul – így pl. felpéci Vince Balázs vagy Barbely Mátyás végrendeletében –, hogy nemes testálóink gyermekeik között egyenlően osztják fel vagyonukat, tekintet nélkül a leánnyegyedre.[48] Gyakran előfordul a nem egyenlő osztás is, hiszen testálóink ilyenkor beszámították a gyermekeiknek tett korábbi kifizetéseket is (többnyire a kiházasítási, ritkábban a kitaníttatási vagy egyéb költségeket). Ez esetekben csaknem mindig kérik gyermekeiket, hogy fogadják el így az arányokat. A legszebben ezt talán a kétszeresen özvegy Karoll Kata fejezi ki, aki első férjétől származó fiát, Kaussy Pált emlékezteti arra, hogy özvegysége idején őt milyen nehéz körülmények között tanította Bécsben és Grácban is és ezt végiggondolva igazán megértheti, hogy többet kapott ő eddig bármelyik testvérénél, ezért most ne háborogjon, hogy nem kap semmit sem.[49] Nyilván a konfliktus elkerülésének szándéka motiválta a *"speciális helyzetű"* gyermekekről való különös gondoskodást is. Erre két példát említenénk! Az egyik: majdnem tucatnyi testálónk tesz említést arról, hogy felesége gyermeket vár és úgy rendelkeznek, ha az megszületik, úgy ugyan olyan arányban örököljön, mint a már meglévők. A másik: jó néhányszor történik említés távollevő – esetleg önhibáján kívül távollevő – gyermekről. Így pl. Syluester Frelik házastársa 1617-ben azt em-

40. GYKHL Végr. 1. köt. 52-53. p.
41. Uo. 156-158. p.
42. Uo. 159-160. p.
43. Ezt láthatjuk pl. Piczko Szabo Márton házastársának végrendeletében (GYKHL Végr. 1. köt. 61. p.): ő Barbely György nevű bátyjának 10 forintot hagy saját jó akaratából.
44. GYKHL Végr. 1. köt. 184-185. p.
45. Uo. 244-246. p.
46. Uo. 122-124. p.
47. Uo. 217. p.
48. Mindkét említett testálónknak két fia és egy lánya van (Városi Végr. 12. sz. illetve GYKHL Végr. 1. köt. 65. p.)
49. GYKHL Fasciculus 296. N. 28827.

líti, hogy az előző urától volt 2 fia, akik Győr elestekor – tehát több mint 20 éve – estek török fogságba: ha visszajönnének, úgy tartozzék az ura adni nekik a testamentumosok ítélete szerint.[50] De idézhetjük pl. 1630-ból Horczöki Istvánt is, akinek fia, Dömötör *"Erdely orßagh"* határára ment: ha egy éven belül megjönne, úgy testálónk rendelése szerint legyen az övé a háza, a szőlője és a ruházata; ha viszont ezalatt nem jönne meg, úgy mindez legyen két unokájáé.[51] Más a helyzet természetesen akkor, ha a gyermek más okból nem tart kapcsolatot a szüleivel. Vince Imre özvegye 1625-ben említi, hogy van egy fia az első urától, akiről nemt tudja, hogy hol van: őneki nem is hagy semmit, vagyonát 2 lánya között osztja fel.[52] Claudius Schuller feleségének szintén előző házasságából származik az az Osualdt nevű fia, akit 12 éve nem látott: ha Győrbe jönne, úgy csak 5 ft 60 pénzt adjanak neki.[53] Egy esetben sejthetjük még, hogy a fiú körül valami probléma van: Jakustich Zeőcs Mihályné 1616-ban hagyományokat tesz fiának is, de hozzáteszi, *"Hol penigh az fiamnak Janosnak ualahol ualami gialazatos hire miatt ualo fogiatkozasa történnek, auagy holta, mindenekbol semmisse tartassek ..."* és minden a lányáé legyen.[54]

Ha a testáló házas leánya elhalt már, úgy általában a vőről is melítést tesznek: többnyire kisebb hagyományt kap, esetleg adósságát engedik el. Néhányszor azonban nagyobb szerepet is kap: Odor Tamásné pl. 1629-ben újvárosi házát vőjének, Olaß Pálnak a gondviselésére bízza, de kiköti: ha 2 éven belül valami híja lenne a háznak, nem viselvén gondot reá, úgy azt vegyék el tőle![55]

Ha a testálónak élő és elhalt gyermekei egyaránt vannak, úgy előfordul, hogy az élő gyermekekkel egy sorba kerül az öröklésnél az elhalt gyermektől származó unoka is. Ez több esetben vezet konfliktusokhoz. A legjobb példa erre Tuczkor Meßaros Péter özvegyének 1618 októberében kelt végrendelete, melynek egyik rendelésével házának felét Ilonka nevű lányától származó Kun Péter nevű unokájának, míg másik felét János és Miklós nevű fiainak hagyja, kérve őket, hogy az ő hagyása szerint békében maradjanak és ne háborogjanak. Hogy ez utóbbi nem egészen így történt, azt sejthetjük abból, hogy testálónk 3 hónap múlva fiókvégrendeletet készít, melynek egyetlen célja e rendelkezés megváltoztatása olyanformán, hogy a ház 3 egyenlő részre osztassék a két megnevezett fia, valamint unokája között és néhány feltételt is szab, biztosítani akarván ezzel a további konfliktusok elkerülését.[56] Még bonyolultabb lehet a már említett özvegyasszony, Karoll Kata helyzete, aki 2 házasságából származó 4 gyermeke között osztva fel javait, a legtöbbet a 2. férjétől származó Dániel nevű fiától maradt árva unokájának hagyja, kérve a többieket, hogy ne háborogjanak ez ellen.[57] Sajnos itt nem ismerjük az esetleges fejleményeket.

A mostoha gyermekekkel kapcsolatban egy említés már történt Balthauser Prukner özvegyének első végrendeletét idézve. Chiatt Kolmar Simon 1624-ben ugyancsak elmondja, hogy mostohalányát ugyanúgy szereti, mint a sajátját: ez annyiban igaznak tűnik, hogy

---

50. GYKHL Végr. 1. köt. 83. p.
51. Uo. 2. köt. 39. p.; azt sajnos nem tudjuk, hogy a 2 unoka Dömötörtől származik-e vagy másik gyermekétől; az egy év kikötése érdekes és a Verbőczinél használt *"időmúlás"* fogalmára emlékeztet, mely szerinte falusiaknál egy év és egy nap; ő azonban azt is hozzáteszi, hogy a vér szerinti atyafiak osztozásánál nincsen időmúlás (i.m. I. könyv LXXVIII. tit. és III. könyv 15. tit. – 195-196. p. és 530-531. p.)
52. GYKHL Végr. 1. köt. 183-184. p.
53. Uo. 65. p.
54. Uo. 81-82. p.
55. Uo. 2. köt. 5. p.
56. Uo. 1. köt. 149-151. p.; így kiköti, hogy János nevű fia adja át az unokának az ő apjától maradt adóslevelet, mivel azokról az adósságokról a 2 testvér már ki van elégítve; Péter viszont tartozzék a két fiút *"mint ßerelmes Battiayt beöchületesen megh köuetny ..."* (Uo. 151. p.)
57. GYKHL Fasc. 296. N. 28827.

egyiküket sem jelöli örökösének, hanem mindent a feleségére hagy, hogy minden csak *"az eo Directioia es Dispositioia alat"* legyen.[58] A többi esetben a velük való bánásmód vegyes: egyesek ugyanúgy jelölik örökösükül, mint saját gyermekeiket, mások csak hagyományokat adnak nekik; ki senki nem tagadja őket; a legszélsőségesebb Holtsapffel Markus rendelése, aki mostohalányának, mivel őt már mindenből kifizette, 5 ft 60 pénzt hagy csak.[59]

A gyermekek után az atyafiakról esik szó legtöbbször forrásainkban. Hogy sok probléma volt velük e téren, azt bizonyítja az, hogy mennyire körültekintően igyekeztek testálóink őket kielégíteni, de az is, hogy milyen alaposan megmagyarázták, ha nem hagytak nekik semmit. Az esetek egy részében a hagyomány konkrét személyeknek szólt, míg más esetekben csak összefoglaló néven emlegették őket. Emiatt felvetődik a kérdés: kit tekintettek ekkortájt *"atyafi"*-nak, hányadig ízig terjedt ki? Wenczel Gusztáv egyetemes jogtörténeti munkájában azt említi, hogy a germán örökösödési jogban az oldalág a 7. ízig örökölt, Tagányi Károly pedig ezzel egyetértve a hazai gyakorlatról azt mondja, hogy a katolikus vallás és a Hármaskönyv egyaránt a negyedik ízig tiltja a házasságot, tehát addig tart a vérrokonság.[60] Forrásainkból erre csak egyetlen adatunk van: a nemes Buday Márton rendelkezik úgy, hogy vagyonából ami a hagyományok után megmarad, azt osszák szét rokonai között a negyedik ízig bezárólag.[61] Az esetek egy részében azonban ezt észrevehetően korlátozták: az 1636-ban testáló nemes, Hamar Orbán pl. utóörököseinek rendeli közelebb való atyafiait, de csak a *"Catholica religio"*-n lévőket.[62] De nem kevesen vannak azok sem, akik kimondják, hogy az atyafiaknak az ő javaikban semmi keresetük nincsen. Egyesek azonban óvatosabbak: Szöch Ferenc pl. ugyan nem tud arról, hogy osztályos atyafia létezne, de intézkedik arra az esetre is, ha ilyen felbukkanna.[63] Más esetekben – mint már említettük – a testáló konkrétan kijelöli, hogy kik azok az atyafiak, akiknek a hagyomány jár, esetleg a rokonsági fokozat pontos megjelölésével. Néha még azt is kijelöli, hogy ki nem kaphat abból! Az 1637-ben Jaxitth Szabo Miklós özvegyeként testáló Tarrodi Anna asszony pl. – aki vagyonát tételesen osztja ki a megnevezett atyafiaknak –, egyik rendelését így zárja: *"Az mit penigh Tarrodi Susanna Ochemnek hattam atkomban legyen, ha mit abbul az Ura kezeben adna, ketβer mondom, mert tekozlo ember az"*.[64] Hogy e korban tartottak az átok erejétől, azt mutatja az is, hogy Horuatt Mártonné csak azért hagy az egyik atyafiának 15 forintot, hogy az *"ne mongion halalhirben gonoβt"*, mert egyébként eleget költött már rá.[65] És talán hasonló meggondolásból cselekedett Szalay Györgyné is, aki 1624-ben 3 megnevezett atyafia mellett hagy két olyannak is, akinek a neve nem jut az eszébe, mert már nagyon régen látta őket, de a megnevezettek meg tudják mondani, kikről van szó.[66]

Hogy az atyafiság néha nem nyugodott bele a nekik szánt hagyományba, azt mutatja, hogy a városi protocollumokban lejegyzett peres ügyekben nem ritkán hivatkoznak egy-egy testamentumra is. Hogy csak egyet említsünk: 1608-ban jelentkezik a városnál Nemety Pál deák két öccse, akik elmondják, hogy bátyjuk halála előtt – *"1607 tayban"* – a főemberek

58. GYKHL Végr. 1. köt. 174-175. p.
59. Uo. 2. köt. 77. p.
60. Egyetemes európai jogtörténet. 2. kiad. (Buda, 1870.) 226. p. illetve A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész – A családi és öröklési jogszokások (Bp., 1919.) 43. p.
61. GYKHL Végr. 1. köt. 196. p.
62. Uo. 2. köt. 159. p.
63. Uo. 121. p.
64. Uo. 158. p.
65. Uo. 1. köt. 97-98. p.
66. Uo. 167. p.

intésére testamentumot tett és kérik, *"hogy az az testamentom producaltassek, hogy ha az my angiunk az ßerent cielekhedett-e ..."*.[67]

A konfliktusok elkerülését szolgálta az is, hogy néhány testálónk azt is megszabta, hogy halála után – ha örökösei nem akarnák megtartani – kinek legyen a házára elővételi joga. Így pl. Santo SSabo János Péter nevű öccsének, Dallos Gergely János nevű sógorának, Kapra István pedig unokája férjének, Laky Gáspár deáknak biztosítja ezt a jogot.[68]

Az atyafiakkal kapcsolatban két témakört kell még megemlítenünk. Ezek egyike az özvegy vagy második házasságában élő testálónak az elhalt házastársának atyafiaihoz való viszonya. Két példát említenénk erre is. A már többször idézett Karoll Kata asszony elmondja, hogy ami az első urától maradt rá jószág, azt ő nem bírhatta, részben a török miatt, másrészt urának bátyja, Kauassy Jakab miatt.[69] A Raykay János deák házastársaként 1614-ben testáló nemes Dörögdi Zsuzsanna pedig Vázsonyban kelt testamentumában részletesen ismerteti elhalt első férjének téstvérével, Horuatt Jánossal való konfliktusait. Elhalt férje hagyott neki 100 forintot és 200 ft jegyruhát, mely 300 forintot az említett testvér le nem tette, amikor ő a mostani urával elhált, így ő azóta zálogon bírja az elhalt urától reá maradt jószágot, melyet mostani férjének hagy 3 gyermekével egyetemben és addig legyen az övéké, amíg azt a 300 forintot kézhez nem kapják. Emellett említ egy másik ügyet is, melyben 200 forint járna neki, valamint a Chobanz alatt kapott egy szőlőt: ezeket is férjének és gyermekeinek hagyja, kikötve: ha a megnevezett testvér vagy maradékai a szőlőt el akarnák venni, vagy az összesen 500 ft tartozást le nem tennék, akkor örökösei felbonthassák a végzést és megvehessék *"az beochuleteös Nemes Uarmegye erejewel"* az eredeti összeget, *"tizennegy ßaz"* forintot.[70] Arra sajnos nincs adatunk, hogy mióta húzódik ez az ügy.

A másik problémakör, amiről szólnunk kell: a Győrött élő idegen testálók viszonya atyafiságukhoz. A városban ezidőtájt főként németek, kisebb számban horvátok és olaszok éltek: ezt az arányt képviselik vizsgált forrásaink készítői között is. Mindegyik csoportról elmondható, hogy utolsó rendelésében szót ejt távol lévő rokonságáról is. Lucas Corona alias Olaß pl. 1623-ban úgy rendelkezik, hogy ami atyai és anyai örökség reá Olaszországban maradt, az legyen az ott maradt atyafiaié; amit viszont itt szerzett, ahhoz nekik semmi közük ne lehessen, mert ezt mind ő maga szerezte.[71] Az 1629-ben testáló Stadler Anna, Opitz János hitvese pedig 2 Regensburgban lakó Stadler atyafinak hagy együtt 40 rénes forintot, hozzátéve azt is: ha mindhárom gyermeke kiskorúként halna meg, úgy férje tartozzék e három atyafit 300 rénes forinttal kifizetni és azok ne kereshessenek rajta többet.[72] Az esetek döntő többségében azonban német származású testálóinkra az jellemző, hogy az esetleg jelentkező atyafiak számára hagynak egységesen 5 forintot és 60 pénzt, az ország élő törvényére és szokására hivatkozva. Eddigi kutatásaink során kevesebb, mint 23 végrendeletben találtunk ilyen adatot, némelyikben több összefüggésben is. Ezen izgalmas kérdés részleteire itt nem áll módunkban kitérni, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy nem

67. Prothocollum Ab Anno 1608, 30. p.

68. GYKHL Végr. 1. köt. 76. p. és 99. p. illetve Városi Végr. 28. sz.

69. GYKHL Fasc. 296. N. 28827.

70. GYKHL Végr. 1. köt. 79-80. p.; a jegyruhára vonatkozó adat azért is érdekes, mert ebből következtetni lehet vagyoni viszonyaira, hiszen Verbőczi a jegyruha értékét a nemesek vagyonának nagyságával arányban határozta meg. Eszerint a 200 ft értékű jegyruha egy kb. 50 jobbágy fölött rendelkező nemesember számára volt előírva (i.m. I. könyv, 93. tit.).

71. GYKHL Végr. 1. köt. 164. p.

72. Uo. 2. köt. 17. p.

Ausztriából, hanem valamely német tartomány/ok/ból származhat.[73] A családi konfliktusok szempontjából vizsgálva a dolgot, két kérdésre kell választ adnunk. Az egyik: kik kapták ezt és milyen esetekben? Az eddigiek során 2 példát említettünk erre: egy 12 éve nem látott fiút és egy kiházasított mostohalányt.[74] Haibel Györgyné a húgának hagy ennyit, míg a többi esetben mindig az atyafiakról van szó.[75] Ez alapján úgy tűnik, hogy a gyermekek számára ez a kirekesztés egy békésebb módja lehetett, hiszen ezzel a további öröklésből ki lettek zárva. Az atyafiak számára is volt ilyen jellege, amit megerősíteni látszik néhány olyan *"kommentár"* is, mely szerint azért hagy az atyafiaknak ennyit, *"miuelhogy semmi ioual mostanaig nem uoltanak"* illetve egy másik megjegyzés: *"miuelhogi en semmit nem hoztam el az Attiamtul es anyamtul maradot jokbul..."*.[76] Vagyis az így nyilatkozók pusztán a vérségi kötelék miatt tették e rendelést és nyilván volt konfliktus-elhárító szerepe is, hiszen e törvény biztosította az atyafiság jogait, de ugyanakkor szabályozta is lehetőségeit az öröklésnél.

A másik kérdés: olyan esetekben, ha a Győrött élő német származású testáló magyar házastársat választott, hogyan alakult e hagyomány? Ennek megválaszolására egyelőre kevés adatunk van, de hogy a testálók érzékelték az ebben rejlő konfliktus-veszélyt, azt mutatja Balthauser Prukner özvegyének már többször idézett végrendelete: ő kiköti, hogy ha mind mostani férje, mind ő maga meghalnának, úgy az örökös (férjének a lánya) tartozzék a mindkét részről jövő atyafiaknak 5 ft 60 pénzt hagyni, majd hozzáteszi: *"Mellyel noha nem tartoznek az attya reβről ualo Attyankfianak, Mind azon altal, hogi ualamj zugolodas, es Szapolodas belöle ne köuetkezhessek, akarom hogi nekikis ez meg adattassek"*.[77]

Végezetül néhány mondatot szólunk arról is, hogy a lakóként élő testálóink milyen kapcsolatban voltak gazdájukkal illetve saját rokonságukkal. Általában az a jellemző, hogy szállásadójuknak hagytak valamit. Feltűnő kivételként említhetjük meg Kouaczius Varga Pétert, aki gazdájának nem hagy semmit.[78] Néhányan az öröklésnél is előnyben részesítik őt, mint pl. 1622-ben Garazda Péter, aki egyetlen vagyonát képező nagybaráti szőlőjét Nagy Györgynének hagyja, aki testálónkat 24 éve tartotta jámborul házánál és táplálta betegségében, míg atyafiainak nem hagy semmit, mert azok soha semmi nyavalyájában nem segítették őt.[79] De a legérdekesebb e téren Widak András 1620 novemberében készített végrendelete, melyben néhány hagyomány kivétele után mindenét gazdájának, Szabó Istvánnak és feleségének hagyja.[80] Ezen rendelkezésbe két érintett atyafi, Vidak Barbely Benedek és Szabo András nem nyugodott bele és keletkezési körülményeinek kivizsgálását kérte a városi tanácstól. A tárgyaláson öt olyan személyt hallgattak meg, akik a kérdéses időpontban a testáló közelében voltak: közülük 3 városi esküdt, 2 pedig a testáló szomszédja. A jegyzőkönyv tartalmazza ezen személyek részletes vallomását, melyek ismertetésére itt nincs lehetőségünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy volt alapja a feltételezésnek: e rendelkezés valószínűleg nem a súlyosan beteg, beszélni már csak nagyon nehezen, a jelenlévő testamentumosok számára alig

---

73. Két feltehetően ausztriai származású testálónknál, Christoff Hop alias Wienner-nél illetve *"az Austrya Orsagnak toruenye es Sokasa"* szerint testálni akaró Mathes Temmerl-nél nem fordul elő (GYKHL Végr. 1. köt. 143-144. p. illetve 232-235. p.); Azok közül, akiknél előfordul, Bider Farkas feleségéről tudjuk, hogy Bajorország Attenfink nevű helységéből származik; az említett Stadler Anna talán regensburgi; Hans Jacob Drauttról pedig tudjuk, hogy Hamburgból került Győrbe (GYKHL Végr. 2. köt. 167. p. és 17. p. illetve Protocollum ab Anno 1600., 328. p.); a többiek származásáról egyelőre nincs adatunk.

74. GYKHL Végr. 1. köt. 65. p. illetve uo. 2. köt. 77. p.

75. Uo. 1. köt. 202-203. p.

76. Uo. 1. köt. 189. p. illetve uo. 2. köt. 168. p.

77. Uo. 1. köt. 58. p.

78. Uo. 27-28. p.

79. Uo. 155-156. p.

80. Uo. 136. p.

érthetően tudó testáló utolsó akarata volt, hanem a környezetéé és az e véleményt kifejezésre juttató *"Cantor Uram"*-é – azaz Vasuary György győri kántorkanonoké –, aki a többi tanúnál korábban érkezett a helyszínre és a testamentumot tanúként írta alá.[81] Hasonló jelentőségű ferdítésre nem találtunk példát forrásainkban.

Végül egy olyan esetet kell megemlítenünk, ahol a testálót érte erőszak: 1637-ben végrendelkezik Kuttner Mátyás deák – mint monja: *"... ezen ßerenczetlen alapatomban hogy Fraistetter Görgy hegyes Töreuel altal ßegezet es Vert ..."*[82] Sajnos azonban arról, hogy hogyan történt az eset, milyen konfliktus volt mögötte, semmit sem tudunk.

81. A jegyzőkönyvet ld. Protocollum ab Anno 1600., 78-80. p.; Vasváry Györgyről ld. BEDY Vince: A győri székeskáptalan története (Győr, 1938.) 407. p.

82. GYKHL Végr. 2. köt. 165. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Bősze Sándor

EGY EPIZÓD AZ 1880-AS ÉVEK SOMOGYI ANTISZEMITA ZAVARGÁSAIBÓL. EGY ANTISZEMITA EGYESÜLETALAKÍTÁSI KÍSÉRLET[1]

Az 1882. április 4-én eltűnt tiszaeszlári 14 éves kislány, Solymosi Eszter akaratán kívül országos és nemzetközi politikai viták, összeütközések, valamint tragikus hazai események elindítója lett. Az indulatok elszabadulásának mélyben húzódó és összetett okainak elemzését csak egy többszempontú analízis során lehet elvégezni. Témánk megközelítése azonban szükségessé teszi az okok némelyikének felvillantását.

A magyar kapitalizmus dualizmus kori fejlődése együtt járt az ország társadalmi szerkezetének átalakulásával: az uralkodó osztály egyes rétegei – főleg a középbirtokosok –, vagy a mezővárosi és a kisvárosi polgárság jelentős része a gazdasági és a politikai életben teret vesztettek,[2] míg a burzsoázia a korábbinál kedvezőbb helyzetbe került, ami – természetesen – felszínre hozta az eddig lappangó ellentéteket is. Mivel a kialakulófélben lévő új magyarországi burzsoázia egyes rétegei a történelemi okokból éppen betagolódó zsidóság egy részét is magukban foglalták, az összeütközés sajátos színeket kapott – a vallásos érzelmektől, a konkurenciáktól való félelmeken keresztül a fajelmélet megjelenéséig.[3] Magának az asszimiláció tényének korabeli megítélése önmagában is komoly ellentétek forrása volt, annál is inkább, mert ez a folyamat hozzávetőlegesen 2,5-3 millió, zömében, németet, szlovákot és zsidót érintett.[4] Ezzel összefüggésben nem hagyható figyelmen kívül az idegenellenességgel torzuló, 1849 utáni magyar nacionalizmus sem.[5] A Függetlenségi és 48-as Párton belüli irányzatok, illetve az ellenzék és a kormánypárt közti pártküzdelmek, a *"vármegyéknek a kormány központosító politikájával szemben megnyilvánuló ellenszenve"* is[6] hozzájárult ahhoz a többirányú, sok ellentmondást magában hordozó folyamathoz, amely az 1880-as években ért arra a szintre, hogy egy Magyarországon végigvonuló politikai összecsapás kiindulópontja lett.

---

1. Egy korábbi dolgozat részletének, a szerény adatbázis által, kiegészített része = Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1987. SML.
2. Magyarország története. 6/2. 1848–1890. Bp., 1979. Akad. K. (továbbiakban: Mo. tört. 6/2.) 1273. p.
3. Uo.
4. HANÁK Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. = In: Történelmi Szemle. 1974/4. 515., 528-528. p.
5. GLATZ Ferenc: Polgári fejlődés, nacionalizmus, asszimiláció a XIX. században. A magyar nemzeteszme történetéhez = In: Nemzet, kultúra – kultúrált nemzet 1867–1987. (Bp.), 1988. Kossuth. 47-48. p.
6. Mo. tört. 6/2. 1273-1275. p.

A politikai antiszeminizmus legismertebb képviselője, Istóczy Győző programját 1875 áprilisában hírdette meg először a parlamentben. Sikeresnek nem mondható szereplését követően 1878-ban lépett fel ismét. Szervezkedése és a nemzetközi antiszemita mozgalmak aktivitásának hatása megnövelte követőinek számát,[7] melyet vidéken is érzékelni lehetett.

A zsidóellenesség Somogy vármegyei jeleit a Roboz István-féle *"Somogy"* c. liberális hetilap hasábjain kísérhetjük végig.[8] A konzervatív, következetesen antiszemita-ellenes lap érzékenyen reagált e veszélyes társadalmi jelenség minden megnyilvánulására. Figyelmük a legapróbbnak tűnő dolgokat sem kerülte el (pl. a névmagyarosítások). 1882. februárjától több - az antiszemitizmust - bíráló írás jelent meg az újság lapjain, figyelemmel kísérte a tiszaeszlári per eseményeit, tudósított a pozsonyi zsidóüldözésről. A hangulat feszültebbé válása az 1882. május 1-i vármegyei törvényhatósági közgyűlésen kialakult vitában is érzékelhető volt.[9]

Istóczy 1875-ös fellépését követően - egyebek mellett - zsidóellenes egyesületek szervezésével is próbálkozott. E munkában a vidéki középbirtokosok, a katolikus alsópapság és az egyetemisták köréből több követőre is talált.[10] A nemzetközi antiszemita mozgalom és főképp annak németországi példájára életrehívott Magyarországi Nemzsidók Szövetségének Központi Egylete alapszabály-tervezetébe is bevették, hogy az *"országban fiókegyletek szervezendők..."*.[11] Istóczyék 1882-1883-ban a mozgalom csúcspontját jelentő tiszaeszlári vérvád körül kavargó indulatokat is kihasználva minden eszközt harcba vetettek. Ebbe a sorba illeszkedett a somogyiak szervezkedése is. 1882. szeptember 12-én Kaposváron 22-en elhatározták, hogy egy antiszemita egylet alakítására népgyűlést hívnak össze.[12] Ezt követően az első antiszemita gyűlést egy héttel később meg is tartották.[13] Az újabb, október 30-i esetről a *"12 Röpirat"*, az antiszemiták központi lapja tudósított: eszerint - 366 meghívott jelenlétében - a Korona szállóban tartották meg nagygyűlésüket, melynek elnöke Nemes Józsa volt.

A bőszénfai plébános miután kifejezte örömét az antiszemiták eddigi sikerei felett, vázolta a megalakítandó egyesület célját: *"Társadalmunkat a teljes elzsidósodástól megmenteni ... addig is, míg elkövetkezik az idő, midőn állami és törvényhozási intézkedéssel a zsidóság ... a keresztény államokat elhagyni kényszeríttetik."*[14] Az antiszemita egylet Somogy vármegyei Keresztény Védszövetség néven alakult meg, s vele egyidőben kaposvári megjelenéssel - Népjog címen - hetilapot is alapítottak. Főszerkesztője Szalay Károly, kaposvári törvényszéki vizsgálóbíró lett. A korábbi függetlenségi képviselő 1884-ben a csurgói kerületből antiszemita programmal jutott be a parlamentbe. Egyébiránt, mint ügyvéd ő volt a tiszaeszlári perben Solymosi Eszter édesanyjának jogi képviselője.[15] Az antiszemiták tudósítása - nyilván jelentőségüket fokozandó - eltúlozta sikereiket. A kormánypárti Somogy, belügyminisztériumi forrásokra hivatkozva, kisebb méretű rendezvényekről írt: a népgyűlés megszervezését célzó összejövetelre - Nemes Józsa aláírásával - kiküldött 100 meghívóra

---

7. Uo. 1272. p.; KUBINSZKY Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890. (Bp.). 1976. Kossuth. (továbbiakban: Kubinszky) 61-62., 145. p.; VENETIANER Lajos: A magyar zsidóság története. Hasonmás kiad. Bp., 1986. Könyvért. (továbbiakban: Venetianer).
8. Köszönettel tartozom Nagy Zoltán kollégám alapos munkájának, amelynek adatait nagy haszonnal lehet felhasználni.
9. Somogy. 18. évf. 1882. 19. sz. 1-2. p.
10. KUBINSZKY 60. p.
11. Uo. 241. p.
12. Uo. 148. p.
13. Somogy. 18. évf. 1882. 39. sz. szeptember 26. 1-3. p.
14. KUBINSZKY 148. p.
15. HORTOBÁGYI Ágost: Somogyi Helikon. Kaposvár, Merkur Ny. 1928. 189. p.

20-25-en jöttek el.[16] A népgyűlést a Korona szállóban akarták megtartani; tulajdonosa azonban nem adta át az igényelt termet. Így a Hönig-féle kocsmába vonultak a.hozzájuk csapódott 200 fő körüli hallgatósággal. Itt döntöttek az egylet megalakításáról. Elnöküknek Szalay Imrét, Károly testvérét választották meg.[17] A hivatalos források[18] szerint a Magyar- és Erdélyhoni Izraeliták Országos Irodája is tudomást szerzett a tervezett népgyűlésről. Erről jelentést küldött a belügyminiszternek, aki Jankovich László főispánt fokozott éberségre figyelmeztette. E harmadik verzió szerint az egylet szervezői 100 forintért bérbe vették a Korona Nagyszálló egyik termét, amelyet - ugyanakkor - a kaposvári izraeliták is kibéreltek 300 forintért, így a szervezők az értekezletet valóban egy *"zugkocsmában"* kényszerültek megtartani. Miután kiszivárgott, hogy ezen Nemes Józsán kívül Lóránt Antal kaposvári rk. káplán is részt vett, a veszprémi püspök is kénytelen volt belekapcsolódni az ügybe. *"... szigorúan meghagyta, hogy a Somogy megyében felmerült zsidóellenes mozgalomban való részvételtől tartózkodjanak, az antiszemitikus egyletbe be ne lépjenek, vagy ha már beléptek volna, nevüket az egyleti tagok sorából töröltessék, s minden összeköttetést ezen egylettel megszakítsanak..."* Az egyesület alapszabály-tervezetéről és tiszti karáról 1883. január 6-án döntöttek. A belügyminiszter a hozzá beérkezett novellatervezetet - fogalmazási okokra hivatkozva - nem fogadta el. Az egylet vezetősége a legjobban kifogásolt részeket átfogalmazta: *"... az egylet arra akar szövetkezni, hogy egy tag sem vásárol zsidótól és nem ad el zsidónak,* - szabatosan mondva - *izraelitával nem bocsátkozik üzletbe ..."* Egyébként a Belügyminisztérium - a kormány magatartásával összhangban - az országban egyetlen antiszemita egyesület alapítását - így a Somogy vármegyeiét - sem engedélyezte.[19] Konkrétan az egyesület (Védszövetség) működéséről az elmondottakon kívül nincs is primér adatunk, de joggal feltételezhetjük: az egyletalapítók tevékenysége sem merült ki e kisérletben. Egyebek mellett antiszemita bálokat rendeztek, kultúrális rendezvények részvételében igyekeztek diszkriminálni az érintett települések zsidóit (pl. 1882. november 4-én és 5-én Szigetváron)[20] röplapokat terjesztettek stb. 1883-ban antiszemita zavargások sorozata vonult végig az országon: *"... a mozgalomnak két nagy gócpontja alakult ki: az egyik a Dél-Dunántúlon, ahol zsidó bérlők és kereskedők ellen, a másik az északi megyékben, ahol elsősorban a Galiciából betelepült zsidó kiskereskedők, pénzkölcsönzők ellen irányult."*[21] A dél-dunántúli régióban, ezen belül - Zalát nem számítva - Somogyban, csaptak a legmagasabbra az indulatok. Országos viszonylatban is az érintett települések számát tekintve -, Somogy vármegye járt az élen a következő színhelyekkel: Alsók, Barcs, Babócsa, Berzence, Bükkösd, Darány, Csurgó, Gyékényes, Istvándi, Kaposvár, Kéthely, Kisdobsza, Kötcse, Marcali, Nagydobsza, Nemesvid, Nagyatád, Nagybajom, Sarkad, Szigetvár és Vízvár.[22] A törvényhatóság - a kormány utasításainak is megfelelve - erélyesen lépett fel és pl. a főszolgabíró Szigetváron a zavargók közé lövetett, Berzencéről 10, Szigetvárról pedig 7 embert ítéltek el.[23] Az 1884-es választásokra a felforrósodott hangulat volt a jellemző. Az antiszemiták azonban csalódtak, mert eredményeik jóval szerényebbek voltak a vártnál. Somogy hét jelöltjéből hárman - Gruber János, Szalay Károly és Imre - kerültek be a tisztelt Házba.[24] A mozgalom a választásokat követően az évtized végére lassan elhalt.

16. Somogy. 18. évf. 1882. 39. sz. szeptember 26. 2. p.
17. Somogy. 18. évf. 1882. 44. sz. október 31. 3. p.
18. Országos Levéltár. BM. K-150-VII-8/1883. 2355. 1127. cs.
19. Mo. tört. 6/2. 1275. p.
20. Somogy. 18. évf. 1882. 46. sz. november 14. 1-2. p.
21. KUBINSZKY 129. p.
22. Uo. 127-129. p.
23. SML. alispáni iratok. 971/1884.; 4357, 5097/1885. Somogy. 19. évf. 1883. 36. sz. szeptember 4. 2. p.
24. KUBINSZKY 205-211. p.

A Somogy Megyei Keresztény Védszövetség megalakítása csak egy epizód volt az 1882-1884-es esztendők eseményeinek sorában. Az antiszemitizmus látszólag vereséget szenvedett. A somogyi egyesület megalakítása körüli huzavonák, melyek még az anekdótikus elemektől sem voltak mentesek, szintén ezt látszottak igazolni. A késői utódok szerencsés helyzetében, melyben megadatik számukra, hogy egy hosszabb – évszázados – távra tekinthetnek vissza, már mérleget és tanulságot vonhatunk, mely szerint ha a társadalom életében bármilyen csekély mértékű is egy deviáns jelenség, azt nem lehet egy kézlegyintéssel elbagatellizálni, hisz Európa történetében indult már más *"izmus"* is *"zugkocsmából"*.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Marjanucz László

A ZSIDÓ-KERESZTÉNY VEGYESHÁZASSÁG SZEGEDEN A SZÁZADFORDULÓN

1894-ben a parlament recepciós vitájában Papp Géza, a javaslat előadója azzal érvelt az elfogadás mellett, hogy a zsidóság a legalkalmasabb és leghasznosabb a magyarral való egybeolvadásra. A polgári házasságról szóló törvény aztán az izraelita hitfelekezethez tartozók számára előzetes vallásváltás nélkül is lehetővé tette a vegyesházasságot. De miért is válhatott konfliktusforrásává a vegyesházasság, hisz történetileg és szociológiailag a vegyesházasság a keresztények és zsidók közötti társadalmi távolság csökkentését jelentette, s ezáltal joggal tekinthető a sikeres asszimiláció jelének, s mint ilyen feltétlen konfliktusoldó szerepet játszott. Csakhogy a vegyesházasság egyéni, családi asszimilációs csatorna, amely a partnerek sikeres integrálása mellett felvetette a beolvadás egyéb gazdasági, társadalmi szempontjait is, s így minden jogi és nemzeti azonosság, vallási egyenjogúság ellenére továbbéltek és változtak a keresztények és zsidók közötti társadalmi ellentétek.

Rövid referátumunkban Szeged századfordulós vegyesházassági piacát elemezzük különböző demográfiai és szociológiai szempontokból a korabeli sajtó, valamint állami anyakönyvek alapján. Szeged legolvasottabb napilapja, a Szegedi Napló idevágó hírei 1895-ben még elsősorban névmagyarosításokról tudósítottak, de több esetben szóltak arról is, hogy keresztény-zsidó jegyespárok várnak a polgári házasság életbe léptetésére. Minden esetre a recepció márciusi főrendiházi megbuktatásakor a lap szenvedélyes hangvétellel cikkezett a liberalizmus bukásáról, figyelmeztetve arra, hogy a zsidó recepció elutasítása tulajdonképp a testvérré fogadás, az egyenjogúság elvetését jelentette.

Ez a politikai természetű vereség sajátos konfliktuskezelésre késztette a szegedi zsidóságot. Magyar hazafiságának arányos redukciója helyett Rózsa Izsó hitközségi elnök az elszenvedett keserűség ellenére a haza iránti kötelesség még odaadóbb teljesítésére sarkallt. A beolvadási szándék valószínűleg egyedi, szélsőségesen demonstratív megnyilatkozásának tarthatjuk Kohn Ábrahám vállalkozását, aki az egyik katolikus templom közelében nyitotta meg *"Katolikus legényekhez"* címzett kocsmáját. Sikeres üzleti vállalkozás nem lehetett, mert heteken belül kénytelen volt becsukni boltját. Ugyanakkor a szomszédos Szabadkán Geiger Mór kereskedőt kiközösítéssel fenyegették meg a hitközségben, mert a gyűlés tárgyalási és jegyzőkönyvi nyelvéül a magyart javasolta a német helyett.

A vallásszabadság törvénybe iktatása után a szegedi hitközség több tanácskozáson vitatta meg a vele kialakítandó viszonyát. Lőw Immánuel kihangsúlyozta a vallási kötődés fontosságát, hisz - állította - a zsidóság ma sem bír élni a liberalizmus áldásával, még ma sem meri önérzetesen felemelni a fejét. Lichtenberger Mór szerint helyesebb lenne, ha senki nem kötődne az egyházhoz, vagy legalább is megszünne az az antiliberális gyakorlat, hogy adminisztratív intézkedéssekkel gondoskodnak a vallás dolgairól. Végeredményben a szegedi hitközség pozitívan foglalt állást a vegyesházasságok ügyében. Az október 25-i országos rabbigyűlésen, ahol többen a keresztények és zsidók között kötött házasság megáldása ellen

foglaltak állást, a szegedi hitközség erőteljes hazafias érzületét nyilvánította ki *"a kerékkötő rabbikkal"* szemben. Szeged a fenti határozatoktól függetlenül kész volt a zsinagógában áldást adni a vegyesházasságokra. Ezzel a szent kötelességgel – mondta Rózsa Izsó – nemcsak a zsidó vallásnak, hanem a magyar hazának is tartoznak. Más álláspontra helyezkedett Lőw Immánuel, aki a vegyesházasságok tényét összeegyeztethetetlennek tartotta a zsidó szokásjoggal. Így ebben a kérdésben szakadás állt be a hitközség vezetősége és a rabbi között. Jóllehet akadt még szegedi hang a rabbigyűlés mellett, így pl. Szivessy László jeles ügyvédé, de összességében kisebbségben maradt a hangos vallási szárny. Jellemző a helyi zsidóság vallási elközömbösülésére, hogy Szeged első felekezeten kívüli polgára Back Sándor kereskedő lett. Minden esetre a törvény fogadtatásával kapcsolatos viták már jelezték, amit egyébként személyes visszaemlékezések is megerősítenek, hogy a zsidó vallás nem könnyítette meg a vegyesházasságot.

Nézzük ezek után a számokat! Szegeden 1906-ban 898, 1907-ben 1153, 1908-ban 1121 házasságkötést regisztráltak. Ezek közül összesen 92, 98, illetve 131, azaz a házasságkötések 10,2, 8, illetve 11,7 %-a tartozott a vegyesházasságok körébe. Látható, hogy 1907-ben a házassági hajlandóság számszerű növekedése ellenére valamelyest megtorpant a vegyesházasságok trendje. Ez elsősorban a református lakosság hirtelen nagyobb arányú kivándorlásával volt összefüggésben. Szeged vegyesházassági szerkezetében sajátos vonás volt, hogy az ilyen típusú társadalmi kapcsolatteremtés legintenzívebb módon a katolikusok és reformátusok között alakult ki. Utóbbiak felekezeti népességükhöz viszonyítva legnagyobb arányban léptek vegyesházasságra (1907-ben pl. a házasulandó református férfiak 34 %-a). Míg ugyanez az arány a római katolikusoknál 20 %, az izraelita vallásúaknál csak 3 %. Ezek a számok egyszerre jelzik, hogy nem nehezedett különösebb társadalmi nyomás az egyéni asszimiláció vegyesházassági stratégiájára, másrészt nyilvánvaló, hogy a katolikus vallás biztos többségi helyzete és városi hagyományai inkább a katolikus endogámia irányába hatottak. Ezzel ellentétben a közvetlen szomszéd, de alapvetően református jellegű Hódmezővásárhelyen az 1907-ben házasuló református férfiak 68 %-a más felekezetű hölgyet vett el.

Módosul a kép, ha a felekezetileg vegyes egybekeléseket a nők oldaláról vizsgáljuk. Feltűnő, hogy 1905 és 1908 között a Szegeden férjhez ment katolikus nők évenként kb. 65 %-os átlagban választottak más felekezetű partnert. Ugyanez a mutató a zsidó lányok esetében kb. 5 % évenként. A nők részéről nagyobb mértékben megmutatkozó vegyesházassági hajlandóság valószínű oka nemcsak a vallásukhoz fűződő viszony rugalmasabb kezelésével, hanem a családi és anyagi kötelékek, illetve kilátások független mozgásteret csökkentő hátásával is magyarázható. Nem véletlen, hogy a Napló *"előkelő esküvők"* rovatába szinte kivétel nélkül a felekezeti eliten belül létrejött házasságok kerültek, mint pl. Scheer Simon (orvos) és Prosznitz Margité (gazdag kereskedő lánya), akik tiszteletére maga Lőw Immánuel adott díszebédet. Mindent egybevetve a századforduló elején Szegeden az évenként megkötött házasságok átlagosan 10 %-a volt vegyes jellegű. Ha most csak a zsidó-keresztény vegyesházasságokra fordítjuk figyelmünket, ott is hasonló arányokat észlelhetünk. 1895 és 1915 között összesen 216 alkalommal anyakönyveztek zsidó-keresztény házasságkötést. Amennyiben arányukat a Szegeden lakó zsidó népességhez viszonyítjuk, tehát az évente átlagos tíz házasságot a 6800 fős populációhoz, Szeged összlakosságának közel 6 %-ához, akkor a vegyesházasságot nem tekinthetjük tömeges asszimilációs mintának.

Azonban, ha a zsidó-keresztény egybekelések számát az ugyanazon évben kötött összes zsidó-zsidó házassággal vetjük egybe, akkor a vegyes kapcsolatok elérték a tiszta zsidó-zsidó házasságok 12 %-át (évi kb. 8-10 vegyesházasság arányolott a kb. 55 tiszta zsidó-zsidó házassághoz). Ez közel megfelelt az országos átlagnak, de valamivel meghaladta a környező asszimilációs központok rátáját (Arad, Szabadka).

Jelzett időszakunkban az összes zsidó-keresztény polgári házasságból 122 esetben zsidó férfi volt a vőlegény és 94 alkalommal keresztény férfi.

A zsidó férfiak nagyobb arányának okairól fentebb már szóltunk. Nagyon fontos viszont annak számbavétele, hogy a zsidóság mely társadalmi csoportjai vettek részt a házassági cserében. Az adatok megvizsgálása alapján azt kell mondanunk, hogy korszakunkban a zsidó társadalmi elit – úgymond – *"nincs rászorulva"* az érvényesülés demográfiai előmozdítására. Vegyesházasságra elsősorban a helyi zsidóság kispolgári csoportjai léptek (pincérek, hordárok, kereskedők, államhivatalnokok, segédek, kárpitosok, órások, fényképészek stb.). A kivételnek tekinthető banktulajdonos, orvos, járásbíró, színházi karmester, részvénytársasági igazgató által kötött frigyek demográfiai sajátossága azonnal szembeötlik: 35 és 56 év között léptek házasságra. Igazán érdekessé akkor válik e néhány adat, ha hozzátesszük, hogy a partnerül választott keresztény nők átlagos életkora viszont 25 év volt. A fenti házasságok csoportsajátos átlagéletkora mögött valószínűleg a műveltség és vagyon összefonódásából adódó presztizstöbblet éltességet és zsidóságot egyaránt kompenzáló hatása cserélődött ki a fiatalsággal és a katolicizmussal. A kereskedő, iparűző és más kétkezi tevékenységet folytató zsidó vőlegények átlagos életkora 26 év volt, s közel hasonló korú nőket (átlag 23-24) vettek feleségül. Tehát a zömében 25 és 35 év között kötött házasságok az életkor megállapodottságát, az anyagi háttér megteremtését tükrözik. Pusztán az életkorok összevetése alapján azonban nehezen bizonyítható, hogy e házasságok alapja a partner (a feleség) keresztény státusza kiváltotta társadalmi igazodás lett volna. Ez esetben több lett volna az azonos korban, vagy idősebb nővel kötött házasság. Elképzelhető, hogy a pár év partneri differenciát tükröző trend nem annyira a megfontolás, mint inkább személyes vonzalom alapján megült mennyegzőket takar.

A keresztény vőlegények foglalkozás-megoszlása szintén a házasulandók kispolgári, munkás összetételét tükrözi. Több mint fele a frigyre lépőknek valamilyen iparos segéd, napszámos, munkás, borbély, bádogos, szabómester, géplakatos stb. Míg a vőlegények másik nagy csoportját a különböző magántisztviselők (könyvelő, gazdatiszt, kasznár, cégjegyző), illetve állami hivatalnokok (díjnok, jegyző, írnok) és néhány értelmiségi (tanár, színész, mérnök) alkották. Miután a zsidó mennyasszonyok foglalkozási adata csak ritkán van feltüntetve, így közvetve az apa foglalkozásán keresztül következtethetünk arra, hogy a vegyesházasság eredményezett-e valamelyik fél számára konnubiális felemelkedést. Sajnos itt is csak szórványadatok állnak rendelkezésre, ezért óvatos megállapításokat tehetünk a foglalkozás nélküli zsidó mennyasszonyok házassági motívumaira nézve. A lakatos, a magánzó és a kereskedő édesapák mellett találunk 3 földbérlőt, 5 földbirtokost, 2 gyártulajdonost és szép számmal tisztviselőket. Érettebb korban lévő lányaik (átlagosan 27 év) számára, akik feltehetőleg a háztartásban dolgozó asszony szerepét vállalták föl, férjük keresztény származása és részben értelmiségi státusza ellensúlyozhatta a rangon alul kötött házasság tényét.

Más a helyzet a foglalkozással rendelkező zsidó mennyasszonyok esetében, akik egyszerűen praktikus házasságot kívántak kötni. Keresztény pékségéd – zsidó könyvelő nő, pincér – varrónő, törzsőrmester – fodrásznő, asztalossegéd – szakácsnő, napszámos – mosónő, MÁV irodakezelő – gépírónő, vásári mutatványos – vásári mutatványos; példákat lehetne szaporítani a racionális, az egymást kiegészítő gazdasági tevékenységek, illetve képviselőik összeházasítására.

Konfliktushelyzeteket elemeztünk, de erről érdemi véleményt mondani igazán csak a házas együttélés eredményeinek, az életközösség tartalmának ismeretében lehet. A válási gyakoriság statisztikailag is elemezhető adatsorai, s az így nyert kép a sikeres, vagy sikertelen házasság egyik lehetséges objektivációja. Ám legalább ennyire fontos a családi élet belső, intim szférájának az ismerete is. Ezt sajnos kvantifikálható statisztikai adatokkal nehezen lehet konstruálni.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tímár Lajos

A KÖZÉPFOKÚ ISKOLARENDSZER MODERNIZÁLÁSA ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS KONFLIKTUSAI BUDAPESTEN 1873-1943 KÖZÖTT

Az 1867-es kiegyezés után a polgári átalakulás egy sor akadályozó tényezője megszűnt, s a felgyorsuló tőkés fejlődésben az 1873-ban három város egyesüléséből létrejött Budapest egyre jelentősebb szerepet játszott.

A nemzettéválás folyamata az egész kulturális szféra intézményrendszerének átformálását is felvetette, s ezen belül elsősorban az iskolarendszer formai és tartalmi korszerűsítésének igényét. Ezek a korszerűsítési igények sokkal határozottabban jelentkeztek Budapesten, hiszen a fővárosnak a soknemzetiségű, gazdaságilag rendkívül heterogén országban egyfajta modernizációs pólus szerepét is be kellett töltenie. Az oktatási rendszer társadalomtörténeti vizsgálatában David Hammack szerint négy alapvető kérdésre kell válaszolnunk:

- Milyen intézmények biztosították az iskoláztatást, s hogyan változtak ezek idő-belileg?
- Milyen ismeretanyagot közvetítettek az iskolák a tanmenetben, a tankönyvek-ben és a tanárok kultúrális attitüdjén keresztül?
- Kik látogatták az iskolákat? Hol, hány éves korban és mennyi ideig?
- Milyen hatást gyakoroltak az iskolák a tanulókra?[1]

E négy kérdés közül mi vizsgálatunkban szorosabban az első és a harmadik kérdést elemezzük, elsősorban e problémákra próbálunk választ adni. Az oktatási rendszer különböző szintjeire részletes, időbeli változást követő elemzést itt nem adhatunk. Csupán a társadalmi mobilitás szempontjából lényeges intézményi sajátosságokat emeljük ki.

Az általunk vizsgált korszak tágabb politikai szempontból két alapvető szakaszra bontható. E két korszak közé az első világháború, majd ezt követően a rövidéletű polgári demokratikus forradalom, illetve a tanácsköztársaság, majd ennek leverése után a trianoni diktátumban meghúzott határok az ország területe kétharmadának elvesztését jelentik, vagyis döntő választóvonalat jelentenek politikai értelemben. A politikai ideológia szempontjából az első világháború utáni korszak a liberalizmus háttérbeszorulásával és a jobboldali eszmeáramlatok fokozódó térhódításával jellemezhető. Az oktatási rendszer működését meghatározó tágabb gazdasági, társadalmi és politikai feltételek az adott korszakban időről-időre módosultak, változtak. Azonban az iskolarendszerben végig jellemző sajátosság, hogy

1. David C. HAMMACK: The Development of Urban Schooling in America, History of Education Quarterly, Spring 1933. 69. p.

az elemi iskola negyedik osztálya jelentette az alapvető elágazási pontot. Innen a négy-, illetve hatosztályos polgári, illetve a nyolcosztályos középiskola és az itt szerzett érettségi biztosította a társadalmi mobilitás lehetőségét, az utóbbi esetben konkrétan a belépő jegyet az egyetemekre.

Budapest népességszáma 1873 után dinamikusan bővült és a bevándorlók között még hosszú ideig jelentős szerepet játszanak a német anyanyelvűek. 1873-ban a népiskolákban 18.237 magyar mellett 10.340 német anyanyelvű tanuló található, s majdnem eléri az ezret az egyéb nemzetiségek aránya.[2] Épp ezért a város iskolapolitikájában már az 1860-as évektől egészen a századfordulóig kiemelt szerepet játszott az elemi oktatási rendszer, mint a magyarosítás, az asszimiláció egyik alapvető eszköze.

Az iskolarendszer mennyiségi és minőségi fejlesztése a rohamosan növekvő népesség mellett jelentős beruházásokat igényelt. Az állam 1883-ban költségvetésének egy százalékát költötte a közoktatásra, a főváros viszont 15 %-ot és ez az arány a századfordulóra már 23 %-ra emelkedett. Érdekes összehasonlítás, hogy ebben az időszakban Bécsben 14,2 %, Berlinben pedig csak 9,8 %-os ez az arány.[3]

Budapest oktatási rendszere nem csupán a magasabb szintű képzést nyújtó iskolák jelentősebb szerepében különbözött a vidéktől, hanem abban is, hogy a fővárosban az elemi iskolára előkészítő óvodák szerepe már a századforduló után is jelentőssé vált. 1911/12-ben az állam mintegy kétmillió koronát költött óvodákra, Budapest viszont közel egymillió koronát. Budapest óvodáskorú gyermekeinek 29,2 %-a jár óvodába. Meglepő, hogy Bécs városa csupán 13 óvodát tartott fenn és ezekre a budapestieknek alig több mint egyötödét költötte. 1911/12-ben az elemi iskolákban már majdnem 100 %-os beiskolázás jellemző, s a fiúk 93 %-a, a lányok 89 %-a végzi el az elemi iskola négy osztályát. Az oktatás csaknem 100 %-ban ingyenes és a tanulók 38 %-a kapott ingyen tankönyvet, 14,3 %-a számára a főváros biztosította a napközi ellátást is.[4] Ezek az adatok is jelzik, hogy Budapesten az oktatás alsó szintje, de nemcsak ez, a nyugat-európai színvonalat elérte. 1911/12-ben Budapest 17 milliónál valamivel több koronát költött iskoláira, amely 23,1 %-os költségvetési arányt jelent. Összességében a 701 oktatási intézmény közül a főváros 502-t, azaz az ilyen jellegű intézmények 71,6 %-át tartotta fenn. A 218 elemi iskolából 171 községi, vagyis abszolút többségű, és emellett 5 állami és 26 felekezeti, 4 egyesületi és 12 magániskola működött.[5] Az elemi oktatás szinte általánossá válása jelentősen csökkentette az analfabéták számát. Budán 1869-ben a lakosságnak még 40,1 %-a, Pesten 35,7 %-a analfabéta volt. Ez a szám 1910-re a fővárosban 15,5 %-ra apadt. Országosan viszont még ekkor is több mint 30 % az analfabéták aránya.[6]

1911/12-ben az elemi iskolákban a magyar anyanyelvűek aránya mintegy 90 %, vagyis nagyobb mint a magyarság aránya a fővárosi népességen belül, mely ekkor 85,9 % volt. A magyar származású, magyar anyanyelvű tanulók aránya úgy növekszik, ahogy egyre feljebb kerülünk az iskolatípusok hierarchiájában. Az iparos és kereskedő tanonciskolákban a fiú tanulók között a magyarok aránya majdnem ugyanannyi mint az elemi iskolákban. (90,2 %). A középiskolákban a fiú tanulók között 97,5 % a magyar anyanyelvűek aránya.[7]

---

2. BÓJA Gergely: Jelentés a budapesti tankerület népoktatási állapotáról az 1873-ik évben. Bp., é.n. 26. p.
3. ILLYEFALVY I. Lajos: A közoktatásügy Budapesten a világháborút megelőző években. (Public education in Budapest in the years before the First World War) Statisztikai Közlemények. 71/3. (1935) 26. p.
4. TŐKÉCZKY László: Társadalmi gazdasági fejlődés és oktatás Budapesten. In: Az oktatás távlati fejlesztése Budapesten. /Szerk.: Tamás KOZMA/ Oktatáskutató Intézet, 1988. 69-71. p.
5. ILLYEFALVY I. Lajos: A közoktatásügy Budapesten a világháborút megelőző években ... 24. p.
6. HAVAS István: Budapest községi oktatásügyének vázlatos története, Budapest székesfővárosi községi iskolák évkönyve 1912/13-as iskolai évről. 48. p.
7. ILLYEFALVY I. Lajos: A közoktatás Budapesten ... 9., 39. és 45. p.

A leány tanulók között a magyar anyanyelvűek aránya mindegyik iskolatípusban alacsonyabb volt, mint a fiú tanulók esetében. Ez azzal magyarázható, hogy az izraelita vallású leány tanulók aránya – akiknek jelentős része németül beszélt, magasabb volt az egyes iskolatípusokban, mint a fiúké.

Az 1911/12-es tanévben az iparos és kereskedő tanonciskolákban az izraelita vallású leányok aránya 24,4 %, a fiúké 16,5 %, a polgári iskolákban pedig 39 %, illetve 33,6 %. A gimnáziumban az izraelita vallású leányok aránya közel 50 %, a fiúké viszont csak 35,8 %.[8] Hasonló aránykülönbség a lányok és fiúk arányában figyelhető meg az evangélikus vallásúak között is, akik között a nem magyar, azaz német és szlovák anyanyelvűek aránya magasabb volt, mint a katolikus vagy református vallásúak között.

1873-1914 között a főváros népességének gyors növekedését és a foglalkozási szerkezet lényeges módosulását figyelhetjük meg. Felvetődik a kérdés: a városnak a magyar gazdaság és társadalom átalakulásában játszott szerepe mennyiben tükröződött az iskolarendszerben? A főváros polgárosodó társadalma az 1880-as évektől fokozatosan megteremti saját utánpótlását, s ebben közvetlenül és közvetve jelentős szerepe volt az iskolarendszernek. Korábban már említettük, hogy a főváros oktatásügyre fordított kiadásai többszörösen meghaladták az országos átlagot. Ugyanakkor a város tulajdonában lévő iskolák, elsősorban elemi iskolák aránya is teljesen egyedi volt. Egy korabeli szerző a községi iskolák sajátos szerepét így értékelte: *"Ime a községi iskola, mint a nemzeti kultúra kohója ugyanazon a helyen, ahol a felekezeti iskolában még a tanító sem tud magyarul."*[9] Hozzá kell tennünk, hogy ebben az időszakban a tanulóknak már csak 12-13 százaléka járt nem községi iskolákba.

Budapesten az 1870-es évektől rohamosan bővült egy sajátos iskolatípusnak, a polgári iskolának a szerepe. Itt alakult ki a legkorábban és legtisztábban a kispolgári osztályokra épülő polgári iskola. A megalkotásában vezető szerepet játszó Csengery Antal ezt az iskolatípust elsősorban a városi középosztálynak szánta. Ennek az iskolafajtának a népiskolai oktatáson túl, de a történetileg kialakult klasszikus középiskolán innen húzódtak társadalmi, oktatási értelemben vett határai. A város gazdasági életének és társadalmának átalakulását a polgári iskola sajátosan tükrözi, egyrészt a tanulók származás szerinti megoszlásának változásában, másrészt abban, hogy az iskola elvégzése után milyen társadalmi presztizsű állások elnyerése vált lehetővé és milyen továbbtanulási esélyeket biztosított. Az iskolai tanulók száma az 1910-es évekig rohamosan növekedett. Az 1920-as évektől abszolút számban a tanulók száma elmaradt az 1910-es évitől, azonban ez a 10-15 éves korosztály létszámának csökkenésével függött össze, hiszen minden száz 10-15 éves korú lakosra jutó polgári iskolai tanulók száma a két világháború között folyamatosan nőtt. 1900-ban 12,8 %, 1910-ben 16,2 %, 1920-ban 26,8 %, 1925-ben 29 %, 1930-ban 36,7 %.[10] A beiskolázottak számának növekedése és a középiskolai beiskolázás párhuzamos növekedése azt eredményezte, hogy a polgári iskola a fővárosban egyre inkább a kispolgári, sőt a munkásrétegek számára is elérhetővé vált. A polgári iskolák oktatási rendszeren belüli szerepét illetően éles vita bontakozott ki a közoktatás országos irányítói és a fővárosi oktatásügy vezetői között. Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter már 1879-ben, egy leiratában figyelmeztette a főváros tanfelügyelőjét: *"A polgári iskolákból is egy kis gimnáziumfélét akartak csinálni, miáltal a polgári iskolák iránti nagyközönséget zavarba hozták. A polgári iskolákról alkotott e téves felfogást ki kell tisztázni."*[11] A leiratot követően készült el a polgári iskolák új tanterve. A fővárosnak sikerült elérnie, hogy a helyi tantervet tárgyaló bizottság elfogadta azt az indok-

8. ILLYEFALVY I. Lajos: A közoktatás Budapesten ... 9. p.

9. HAVAS István: Budapest községi oktatásügyének vázlatos története ... 61. p.

10. BABIRÁK Mihály–dr. KOKOVAI Lajos: A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása és társadalmi jelentősége. Budapest (1935) 31. p.

11. Magyar Országos Levéltár VKM 1879. szept. 5.

lást, hogy a főváros különleges viszonyai, különleges tanítási anyagot és különleges tanítási módszert kívánnak. Viszont az ez után hozott országos szintű intézkedések a fővárosi polgári iskolák számára is hátrányosabb helyzetet teremtettek. A gazdasági, erdészeti és állatorvosi tanintézetek főiskolai rangra emelésével ezek az intézmények bezárultak a polgári iskolát végzettek előtt. A köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. 1. törvénycikk is kirekesztette őket a számukra alighogy megnyílt hivatali pályákról. A polgári iskolák ötödik-hatodik osztályai a fővárosban elvesztették vonzerejüket. Fokozatosan csökkenő társadalmi presztizsük jól tükröződik a továbbtanulási arányokban. 1902-ben a polgárit befejező tanulóknak még 84 %-a tanult tovább, 1932-ben már csak 32 %-a.[12]

A főváros és vidék polgári iskolái között a tanulók pályaválasztásában jellegzetes különbségeket fedezhetünk fel. Az adatok világosan utalnak a polgári iskolai tanulók országosan tipikusnak tekinthető pályairányultságára, nevezetesen a fiúknál a felső kereskedelmi és ipari szakiskolákban való továbbtanulás, illetve a leányok esetében a kereskedelmi szakiskola és a tanítóképző jelenti a legvalószínűbb továbbtanulási lehetőséget. Ugyanakkor a főváros és a vidék között néhány jellegzetes különbség is megfigyelhető. Míg Budapesten a fiúk közül háromszor annyian tanulnak tovább ipari iskolákban, mint vidéken, a leányok között pedig Budapesten a továbbtanulási arány megközelítette a fiú tanulókét, 65,5 %, addig vidéken ez az arány csak 39,6 % volt.[13] A továbbtanulás arányait és irányát az 1902-es és az 1932-es évre vonatkozóan összevetve különösen szembetűnő, hogy az értelmiségi pályák felé kaput nyitó iskolatípusokban továbbtanulók aránya fokozatosan csökkent.

A polgári iskola IV. osztályát végzett tanulók pályaorientációja 1900-ban (%)[14]

Fiúk közül továbbtanul	Budapest	Magyarország (Budapest nélkül)
Polgári iskola V. osztályában tanul	8,0	16,7
Középiskolában	3,2	4,6
Felső kereskedelmi iskolában	19,8	24,2
Katonaiskolában	8,0	3,8
Ipariiskolában	13,4	4,4
Tanítóképzőben	6,0	12,6
Gazdasági iskolában	1,2	3,4
Más iskolában tanul	10,9	–
Tovább tanul összesen:	**70,5**	**69,7**
Önálló pályára lép		
Ipar	8,0	4,5
Kereskedelem	2,3	3,7
Közhivatal	2,6	10,8
Magánhivatal	1,0	
Egyéb	1,5	–
Otthon marad	1,0	3,3

12. DOBOS László: Az egykori polgári iskola szerepe iskolarendszerünkbe. Pedagógiai Szemle 1970/12. 1140. p.
13. SZIKLÁS Rudolf: Egy év a fővárosi iskolák történetéből. Polgári Iskolai Közlöny, 1903. pp. 315-316. p.
14. SZIKLÁS Rudolf: Egy év a fővárosi iskolák történetéből. Polgári Iskolai Közlöny, 1903. pp. 315-316. p.

Lányok közül[15] továbbtanul	Budapest	Magyarország (Budapest nélkül)
Felső leányiskolában	6,0	0,7
Gimnáziumban	2,6	2,4
Tanítóképzőben	13,0	19,3
Óvónőképzőben	3,3	0,1
Kereskedelmi iskolában	26,2	5,3
Ipari iskolában	7,3	4,4
Szakiskolában	7,1	7,4
Tovább tanul összesen:	**65,5**	**39,6**
Önálló pályára lép		
Ipar	0,4	0,3
Kereskedelem	0,8	0,4
Vasút-, Posta	0,7	0,7
Iroda	1,4	–
Otthon marad	20,1	49,7
Ismeretlen	11,1	9,3

Az adatok világosan utalnak a polgári iskolai tanulók országosan tipikusnak tekinthető pályairányultságára, nevezetesen a kereskedelmi iskolákban és ipari szakiskolákban való továbbtanulás, illetve leányok esetében kereskedelmi szakiskola és tanítóképző jelenti a legvalószínűbb továbbtanulási lehetőséget.

A másik mozzanat, a tanulók társadalmi összetételének megváltozása. Ebben Budapesten szintén lényeges fordulat történt. A polgári fiúiskolákban a negyedik osztályosok között három évtized alatt közel felére csökkent a továbbtanulók aránya. Ezzel szoros összefüggésben a pályára lépők aránya a harmincas évek folyamán meghaladta a 60 %-ot. 1902-ben a polgári fiúiskolákban tanulók közül a legnagyobb csoport a felső kereskedelmi iskolába áramlott. 1932-ben viszont az iparos tanonciskolákba többen mentek (42,4 %), mint a gimnáziumokba és a kereskedelmi középiskolákba. Az ezen utóbbiakban továbbtanulók együttes aránya (23,0 %). A negyedik osztályt befejezett leány tanulók között 30 év alatt 0,3 %-ról 16,8 %-ra nőtt a tanulmányaikat iparos tanonciskolában folytatók aránya. A polgári iskolás lányok között továbbtanulók aránya a fentebb említett időszakban kismértékben nőtt, szemben a fiú tanulók továbbtanulási arányának jelentős, majdnem 50 %-os csökkenésével. Ugyanakkor 1932-ben a polgári iskola negyedik osztályát befejező lányok közül minden negyedik az újtípusú iparos- és kereskedőképző tanfolyamokat látogatta.[16]

Fentebb vázolt pályaválasztási változások mögött a főváros társadalmának és ezzel összefüggésben a polgári iskola szerepének jelentős módosulása húzódik meg. Budapesten az elemi iskola negyedik osztályát befejezők közül egyre többen tanultak tovább polgári iskolákban és középiskolákban.

Tehát a 30-as évek elején az elemi iskolát elvégzők közel 60 %-a, illetve 30 %-a a következő évben már a polgári, illetve a középiskolák padjaiban ült. Mindez azt is jelentette, hogy emiatt a túliskolázottság miatt a fővárosban az iparostanonc tanulók 50 %-a vidéki volt. A polgári iskolában tanulók jelentős aránynövekedése a tanulók társadalmi hátterének megváltozását is jelentette. Az ilyen jellegű statisztika elsőként az 1899-es évről áll rendelkezésre. Ekkor a fiúk 20,9, a lányok 33,7 %-a volt értelmiségi származású.[17]

15. BABIRÁK Mihály – dr. KOKOVAI Lajos: A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása ... 62-79. p.
16. Uo. 79. p.
17. Uo. 62. p.

A polgári iskola negyedik osztályát befejezett fiúk pályaválasztása Budapesten 1902-ben és 1932-ben[18]

Pályaválasztás	a tanulók száma		a tanulók száma	
	1902	%	1932	%
A polgári iskola V. osztályában tanul	56	6,7	–	–
Középiskolában és tanítóképzőben	63	7,5	80	5,6
Katonai iskolában	55	6,6	–	–
Kereskedelmi középiskolában	210	25.1	247	17,4
Egyéb iskolában	177	21,2	93	6,6
Tovább tanul	**561**	**67,1**	**420**	**29,6**
Ipari tanonc iskolában	56	6,7	600	42,4
Kereskedelmi tanonc iskolában	16	1,9	125	8,8
Üzleti pályára vagy közszolgálatba lép	25	3,0	74	5,2
Otthon marad	6	0,7	88	6,3
Ismeretlen	172	20,6	109	7,7
Összesen:	**836**	**100,0**	**1.416**	**100,0**

A polgári iskola negyedik osztályát befejezett lányok pályaválasztása Budapesten 1902-ben és 1932-ben[19]

Pályaválasztás	a tanulók száma		a tanulók száma	
	1902	%	1932	%
Középiskolában és tanító-képzőben tanul	143	12,3	185	11,4
Kereskedelmi középiskolában	29	2,5	178	11,0
Tovább tanul	**172**	**14,8**	**363**	**22,4**
Iparos tanonc	4	0,3	273	16,8
Kereskedő tanonc	1	0,1	64	3,9
Iparos tanfolyam	–	–	143	8,8
Kereskedő tanfolyam	–	–	278	17,1
Egyéb tanfolyamok	276	23,7	81	5,0
Összesen:	**281**	**24,1**	**839**	**51,6**
Üzleti pályára vagy közszolgálatra lép	13	1,1	48	3,0
Otthon marad	219	18,8	259	15,9
Ismeretlen	482	41,2	115	7,1
Összesen:	**1.167**	**100,0**	**1.624**	**100,0**

18. Uo. 79. p.

19. Az adatokat Budapest székesfőváros statisztikai évkönyveiből gyűjtöttük. (1905 – 1932) évkönyvek.

Az elemi iskola negyedik osztályát befejezett tanulók továbbtanulása Budapesten 1903-1931 között[20]

Az elemi iskola negyedik osztályát befejezte		A polgári iskola első osztályát befejezte			A gimnázium első osztályát befejezte	
tanév	tanulók száma	tanév	tanulók száma	%	tanulók száma	%
1903-1904	11.880	1904-1905	3.736	31,4	2.132	17,9
1924-1925	12.863	1925-1926	6.324	49,2	2.983	23,2
1930-1931	13.005	1931-1932	7.574	58,2	3.707	28.5

Végigtekintve az adatokon, a közel félévszázados időszakban az értelmiségi származásúak arányának folyamatos csökkenése figyelhető meg. 1935-ben a fiú tanulóknak már csak 9,1, a leány tanulóknak pedig csupán 17,3 % értelmiségi foglalkozású, származású. 1899-ben az önálló iparosok és kereskedők gyermekei képviselték a legnépesebb foglalkozási csoportot, arányuk 32 % volt. Ez az arány 1935-re a felére csökkent. Az ipari és kereskedelmi segédszemélyzet gyermekeinek arányemelkedése – figyelembe véve e rétegnek az összes népességen belüli aránynövekedését – nem különösen jelentős. Annál inkább szembetűnő az altiszti réteg térnyerése. Az altisztek össznépességen belüli aránya 1899-ben – bár erre nincs hivatalos statisztika, csak részleges adatok állnak rendelkezésre – bizonyos, hogy kevesebb 5-6 %-nál, tehát nem jelentős. Viszont a fiú polgári iskolákban már ekkor is 8,2 % az arányuk és ez az arány 1935-re 24,2 %-ra nőtt.[21]

Mind a fiú, mind a leány tanulók között folyamatosan növekedett a korabeli statisztika által alsóbb néposztálybelieknek nevezettek aránya. (Ipari és kereskedelmi alkalmazottak, altisztek, cselédek, napszámosok.) E foglalkozási csoportok együttes aránya a fiúiskolákban 1900-ra, a leányiskolákban 1921-re haladta túl az 50 %-ot. 1931-ben a fiúk között már 75 %, a leányok között pedig 68,6 % az úgynevezett alsóbb néposztálybeli. Az 1930-as években a gazdasági válság hatására valamelyest csökken e csoportok aránya, azonban az 1930-as évek végétől újabb lendületet vesz e rétegeknek a polgári iskolákba áramlása, ahogy ekkoriban megfogalmazták, elárasztják a polgári iskolát. Az alsóbb rétegek térhódítása nem csupán a megnövekedett társadalmi aspiráció következménye. Nem jelentéktelen mértékben készteti a polgári iskola elvégzésére ezeket az alsó társadalmi osztályokat az is, hogy a főváros magas színvonalon álló ipara és kereskedelme a tanoncszerződtetésnél előnyben részesíti a polgári iskolai bizonyítvány felmutatóit.

A különböző társadalmi rétegek arányváltoztatása jól tükrözi a polgári iskola fokozatos funkcióváltozását. Felvetődik a kérdés, miért küldték a századfordulóig az értelmiségi rétegek gyermekeit ebbe az iskolatípusba?

A leányokat általában azért, mert nekik a polgári iskola gyakorlatias irányú tanítása igen megfelelő. A fiúkat pedig nagy számban azért, mert ez az iskola az ipari vagy kereskedelmi pályára készülők számára előtanulmánynak teljesen elegendő. A polgári iskolát a felsőbb társadalmi rétegek ugyan már ekkor is alacsonyabb rendűnek tartják a középiskolánál, mégis főleg a kisebb jövedelműek gyermekeiket az olcsóbb és könnyebben hozzáférhető polgári iskolába küldik, hiszen ennek elvégzése után mind a felsőkereskedelmi iskola, mind a tanítóképző révén bent maradhatnak, vagy bejuthatnak az úgynevezett magasabb társadalmi rétegekbe. A polgári iskolának a társadalmi mobilitásban játszott sajátos szerepét, a 20-as évek híres vallás- és közoktatási minisztere, Klebelsberg Kúnó találóan így jellemezte; "A

20. BABIRÁK Mihály – dr. KOKOVAI Lajos: A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása ... 40-41. p.
21. Uo. 40-41. p.

hanyatló egzisztenciáknak még mindig haladék a lemondásra, a sikeres feltörekvőknek idő a megerősödésre."[22]

A tanulók származás szerinti megoszlása a különböző iskolatípusokban

A főváros iskolarendszerének a társadalmi mobilitásban játszott szerepét a különböző iskolatípusokban a tanulók társadalmi hátterének részletesebb vizsgálata révén elemezhetjük három időmetszetben. Saját adatgyűjtéseink és számításaink alapján módunk van arra, hogy a szülőket, vagyis a tényleges társadalmi rétegződést a hivatalos adatgyűjtéseknél pontosabban tükröző csoportokba rendezzük. Az elemi iskolai tanulók ilyen csoportokba rendezése és az összehasonlítás bázisaként való felhasználása lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen eséllyel juthatnak el a társadalmi hierarchia különböző szintjeire. Az egyik, mobilitási szempontból nagyon fontos rétegnek, az altiszteknek az összenépességen belüli arányát csak az 1941. évi népszámlálási adatokból tudjuk kiszámítani. A korábbi időszakokra az elemi iskolai tanulókon belüli arányuk ad egyedüli támpontot arra, hogy ezen jellegzetes réteg súlya hogyan változott a főváros társadalmán belül. Az 1910-11-es tanév adatai jelzik, hogy ekkor az értelmiségi származású fiúk számára a polgári iskola már nem igazán vonzó, az értelmiségi származásúak aránya a középiskolákban már akkor közel 45 %. Ez az arány a harmincas években és a negyvenes évek elején 55 % fölötti. A vagyonukból élők heterogén csoportjának a burzsoáziával összevont adatai azt sugallják, hogy ekkor az úgynevezett *"self madé man"*-ek jelentős arányban küldték gyermekeiket gyakorlati ismereteket nyújtó iskolákba, így az iparos és kereskedő tanonciskolákba is.

Az önálló iparos és kereskedő szülők gyermekeinek aránya az 1910/11-es tanévi 20,5 %-ról az 1929/30-as tanévre 15,8 %-ra csökkent. Ezekhez az arányokhoz viszonyítva az iparos és kereskedő tanonciskolákban mindkét időpontban magasabb százalékkal volt reprezentálva mindkét foglalkozási csoport, mint az elemi iskolákban. 1910/11-ben a polgári fiúiskolákban még valamivel magasabb volt az arányuk, mint a fiú iparostanonc iskolákban. A középiskolákban mindhárom időpontban valamivel magasabb arányban jutottak be, mint az elemi iskolai részesedésük. Az önálló iparosok és kereskedők gyermekeinek iskolai mobilitási esélyeit csak az 1930-as évek közepétől tudjuk elkülönítve elemezni Budapest valamennyi iskolatípusára vonatkozóan. A polgári iskolában számarányuk az össznépességen belüli aránykülönbségüknek megfelelően alakult. A középiskolában viszont már egyforma arányt képviselt e két foglalkozási csoport, vagyis a kereskedők gyermekeinek értelmiségivé válási esélye több mint kétszerese volt az önálló iparosokénak.

22. KLEBELSBERG Kuno: Az oktatásról. Új Magyarország 1926. máj. 5.

A tanulók társadalmi megoszlása a különböző iskolatípusokban az 1910-11-es iskolaévben Budapesten[23]

Az apa foglalkozása	Elemi iskola[x]	Fiú ipa-ros tanonc[x]	Fiú keres-kedő tanonc[x]	Fiú polgári iskola[x]	Leány pol-gári iskola	Közép-iskolák[xx]
Nagy- és közép-birtokos	–	–	–	–	–	2,9
Kisbirtokos						1,5
Mg. munkás				0,7		
Vagyonából élő	1,5	7,0	6,7	2,9	4,0	8,3
Burzsoá						8,1
Értelmiség	11,6	2,9	11,3	13,6	26,0	44,8
Kisiparos és	20,5	23.3	39,4	24,0	26,3	10.0
Kiskereskedő						8,8
Altiszt és	2,1	1,7	0,7	3,4	2,1	0.7
Munkás	58,5	55,4	29,7	48,6	36,2	13,3
Egyéb, ismeretlen	5,8	9,7	12.2	6,8	5,4	1.6
Tanulók száma	56.481	14.787	1.161	6.865	8.625	11.324

x = A mezőgazdasági foglalkozásúakat az egyéb, ismeretlen csoportba sorolta a korabeli statisztika.
xx = 1907/1908-as tanév.

23. Az adatokat az egyes iskolák évkönyveiben közölt adatok összesítésével, illetve az 1911. év Budapest székesfőváros statisztikai évkönyveiből számítottuk.

A tanulók társadalmi megoszlása a különböző iskolatípusokban az 1929/30-as iskolaévben Budapesten[24]

Az apa foglalkozása	Elemi iskola	Fiú ipa-ros tanonc	Fiú keres-kedő tanonc	Fiú polgári iskola	Leány pol-gári iskola	Közép-iskolák[x]
Nagy- és közép-birtokos						
Kisbirtokos	0,4					3,1
Mg. munkás		4,0	3.5	1,4	0,8	–
Vagyonából élő burzsoá	0,5	1,2	3.3	0,5	0,3	2,2
Értelmiség	15,5	5,2	13:6	10,7	18.3	58.6
Kisiparos és kiskereskedő	15,8	21,3	27.2	19,1	18,4	19.6
Altiszt	14,6	14.6	12.5	20,9	19,6	5,0
Munkás	45.7	43.6	30.6	37,8	33,8	7.2
Egyéb, ismeretlen	7.5	10,1	9.3	9.6	8.8	4,3
%	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Tanulók száma	49.167	18.667	1.557	7.581	8.719	20.526

x = A Középiskolákhoz a gimnáziumokat és a reálgimnáziumokat soroltuk.

24. Az adatokat Budapest székesfőváros 1930. évi évkönyvéből, illetve az iskolai évkönyvek alapján számítottuk.

A tanulók társadalmi megoszlása a különböző iskolatípusokban az 1941/42-es iskolaévben Budapesten[25]

Az apa foglalkozása	Elemi iskola	Fiú ipa-ros tanonc	Fiú keres-kedő tanonc	Fiú polgári iskola	Leány pol-gár. iskola	Közép-iskolák[x]	Gimná-zium
Nagy- és közép-						0,6	0,7
birtokos	0,1				0,1	0,9	1,0
Kisbirtokos	0,1	2,7	1,6	1,2	1,5	1,7	1,4
Mg. munkás	1,1	5,2	3,0	2,1	1,0	0,4	0,1
Vagyonából élő	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,4	0,8
Burzsoá	1,3	0,4	0,3	0,4	0,7	3,6	2,8
Értelmiség	15,2	7,5	6,2	8,7	14,4	56,2	63,3
Kisiparos	6,7	14,8	15,5	10,7	13,3	8,8	7,2
Kiskereskedő	4,0	6,0	4.8	4,8	5.8	6,2	5,5
Altiszt	5,4	7,8	12,2	10,6	10,9	5,7	3,7
Munkás	57,5	47,1	50,3	55,0	45,8	11,8	8,2
Egyéb,							
ismeretlen	8,4	0,3	0,9	5,8	6,3	3,5	5,3
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tanulók							
száma	51.350	18.634	1.986	10.422	12.599	30.730	21.369

x = A középiskolákhoz a gimnáziumokat és a reálgimnáziumokat soroltuk.

A munkásság aránya már 1910/11-ben 58,5 % volt az elemi iskolai tanulókon belül. Ezen társadalmi osztály részesedése az általunk vizsgált további időmetszetekben jellegzetesen az elemi iskolai részesedés függvényében változik. Az altiszti réteg gyors térhódítása a polgári iskolákban és középiskolákban különösen akkor szembetűnő, ha más társadalmi rétegekkel hasonlítjuk össze. E réteg gyermekei az 1930-as évektől a kisiparosoknál nagyobb, a kiskereskedőkhöz hasonló eséllyel kerültek be a polgári iskolákba. Az 1934/35-ös tanévben az önálló iparosok és kereskedők gyermekei a polgári iskolákban 12,4 %, illetve 5,9 %-ot képviseltek, míg az altisztek 11,4 %-ot. A középiskolákban a fentebbi két foglalkozási réteg aránya egyformán 9,4 % volt, míg az altiszteké 2,8 %. 1941-42-ben az altiszti származásúak aránya a polgári fiú és leányiskolákban majdnem duplája volt a kereskedőkének, pedig az elemi iskolákban a kiskereskedők aránya 4 %, az altiszteké 5,4 % volt. Középiskolákban, azaz az értelmiségivé válás esélyeit jelentő intézményben is alig marad el ez a réteg a kiskereskedőktől és kisiparosoktól. Különösen feltűnő, hogy az elemi iskolákban a munkásszármazásúak aránya tízszerese volt az altisztekének, középiskolákban viszont a munkás szülők gyermekeinek aránya csak duplája volt az altisztekének.

25. Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve és az iskolai évkönyvek alapján számítottuk. /1942/

A tanulók származás szerinti megoszlása a II. és VI. kerület gimnáziumaiban[26]

Az apa foglalkozása	1929/30-as tanév		1941/42-es tanév	
	II. kerület	VI. kerület	II. kerület	VI. kerület
Nagybirtokos	1,1	0,1	0,7	0,4
Középbirtokos	3,2	-	1,6	0,6
Kisbirtokos	1,0	0,3	1,4	1,2
Mezőgazdasági munkás	1,1	-	0,2	0,6
Vagyonából élő	5,6	1,8	1,4	0,7
Burzsuá	1,8	6,5	3,1	4,6
Értelmiség	68,7	51,2	59,7	44,0
Kisiparos	6,0	8,6	7,6	10,3
Kiskereskedő	4,1	22,6	3,9	10,6
Altiszt	3,3	2,8	6,7	6,3
Munkás	3,0	5,4	9,5	16,0
Egyéb	1,1	9,3	3,7	4,7
%	100,0	100,0	100,0	100,0
A tanulók száma	623	1386	2588	2340

Az 1929-30-as és 1940-41-es tanévre az egyes középiskolák értesítő könyveinek összesítésében módunk van arra, hogy Budapest két, részben szélső pólust képviselő kerületében leegyszerűsítve fogalmazva, az úri középosztállyal jellemezhető II. kerület és a tipikus polgári rétegekkel jellemezhető VI. kerületet hasonlítsuk össze. 1929-ben a két kerület társadalma közötti különbségek plasztikusan tükröződnek a középiskolák tanulóinak származás szerinti összetételében. A II. kerületben a nagy- és középbirtokos származásúak aránya szembetűnő, míg a VI. kerületben az értelmiség után a kiskereskedők gyermekei alkotják a második legnépesebb csoportot, 22,7 %-os részesedéssel. 1941-re a VI. kerületben a kiskereskedő származásúak aránya a tanulók között több mint felére csökkent, de csökkent az értelmiségi származásúak aránya is. A kerületben e két rétegen belül legmagasabb a zsidók aránya, akiket középiskolai továbbtanulási esélyeikben is korlátoztak a zsidótörvények.

A középiskola szerepe a fővárosi zsidóság társadalmi mobilitásában

Közismert, hogy a zsidó származású rétegek jobban rányomták bélyegüket a magyar polgári fejlődésre, mint bárhol máshol Európában. 1910 táján Budapest az egészében félperiférához tartozó országban az egyetlen európai színvonalú nagyváros volt, melynek polgári rétegei az ország modernizációjában meghatározó szerepet játszottak. A zsidóság az értelmiségi elitnek már az első világháború előtt is döntő eleme volt. Épp ezért érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen szerepe volt a zsidóság beiskolázási stratégiájában a különböző iskolatípusoknak, mindenekelőtt a középiskoláknak. A középiskolák, ide értve a gimnáziumokat és a reáliskolákat, érettségi bizonyítványa nemcsak az egyetemi felvételre jogosított fel, hanem önmagában is jelentős társadalmi presztizst biztosított. Az első világháború előtt az érettségivel rendelkező zsidó nem számított kitaszítottnak, hanem választójoggal rendelkező polgárrá vált. Ez egy megkülönböztető privilégium volt, hiszen az ország lakosságának alig több mint 6 %-a rendelkezett szavazójoggal. Már a középiskola négy osztályának

26. Az iskolai értesítők adatainak összesítése alapján.

elvégzése biztosította a középosztály alsó rétegeibe való bejutást. Az első világháború után a középiskolai érettségi társadalmi előnyei az erősödő antiszemitizmus légkörében csökkentek. Az első világháború után pedig az egyharmadára zsugorodó országterületre, s így Budapestre is nagyszámban áramlottak be diplomások és ez csak fokozta az értelmiség elhelyezkedési nehézségeit. Majd az 1929-33-as válság újra felduzzasztotta az állástalan diplomások számát. 1934-ben a frissen végzett orvosok 30 %-a, a fiatal mérnököknek 55,2 %-a munkanélküli volt.

A korspecifikus középiskolai beiskolázási arányok Budapesten és vidéken a zsidók és nem zsidók között (1900-1941)[27]

Időszakok	Vallásközpontok	A középiskolások aránya a 10-18 évesek között		A középiskolát végzettek aránya a 18 évet betöltöttek között
		Budapesten	Vidéken	
1880-	zsidók	11,9	-	-
-1881	nem zsidók	6,5x	-	-
1890-	zsidók	10,0	-	-
-1891	nem zsidók	6,0	-	-
1900-	zsidók	13,1	8,2	4,5
-1901	nem zsidók	6,0	1,6	0,85
1910-	zsidók	13,9	8,5	6,2
-1911	nem zsidók	6,2	1,9	1,1
1920-	zsidók	24,2	18,1	10,8
-1921	nem zsidók	12,1	2,35	1,9
1930-	zsidók	25,6	21,6	15,5
-1931	nem zsidók	15,0	4,1	2,9
1940-	zsidók	25,9	23,8	16,3
-1941	nem zsidók	17,2	5,0	4,4

x = Ekkor a nem zsidók között a katolikusokat, a kálvinistákat és az evangélikusokat vette figyelembe Karády Viktor.

A 10-18 év közöttiek adatait elemezve szembetűnő volt, hogy az 1881-es tanévben a 10-18 év közötti budapesti zsidók 11,9 %-a járt középiskolába, a nem-zsidók ezt a beiskolázási arányt csak az 1920-as évekre érték el. A főváros és az ország egésze közötti különbségeket jól jelzi, hogy a nem-zsidó korosztály beiskolázási szintje lényegesen elmaradt a fővárositól, s 1900/1901-es tanévben kevesebb mint egynegyede volt a fővárosi szintnek. Ugyanakkor a fővárosi és vidéki zsidók iskolázottsági szintje közötti különbség kisebb volt, mint a nem zsidók esetében, sőt míg a nem zsidók közötti beiskolázási arány-különbség 1900-1941 között végig több mint háromszoros volt a főváros javára, addig a budapesti és vidéki zsidók között a beiskolázási különbségek fokozatosan csökkentek. 1930-ban Budapesten minden negyedik, vidéken minden ötödik középiskolás korosztályba tartozó zsidó középiskolába járt. A fővárosiak és vidékiek beiskolázottsági szintjében mutatkozó különbség fokozatos csökkenése összefüggött a zsidóságnak az országosnál jóval magasabb és folyton növekvő urbanizáltságával. 1869-ben a zsidók 29,5 %-a lakott törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú

27. KARÁDY Victor: Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Interwar Hungary, in Jonathan Frankel, ed., Studies in Contemporary Jewry /Bloomington, 1984/ 235. p.

városokban, 1910-ben már 66,8 %, 1930-ban pedig már 72,9 %. Az 1920. évi numerus clausus azt célozta, hogy mesterségesen korlátozzák a zsidók térhódítását az értelmiségi pályákon. Az egyetemek jórészén uralkodó antiszemita légkör még csak tovább fokozta a törvénnyel biztosított korlátozások hatását. De ezek egyikének sem sikerült csökkentenie a zsidóság középiskolák iránti igényét. A beiskolázási arány, mint láthattuk, a két világháború között példátlan szintre emelkedett. A magyar zsidóság történeti, szociológiai vizsgálatának egyik kiváló szakértője, Karády Viktor szerint a *"Zsidók, bár általában jelentős mértékben túlreprezentáltak a klasszikus középiskola minden típusában, – általában azokat az iskolatípusokat részesítették előnyben – így reáliskolát, később a reálgimnáziumot, ahol a modern tárgyak kiemelt hangsúlyt kaptak a klasszikus tárgyak helyett."*[28] Kétségtelen, hogy a reáliskolákban, illetőleg a gimnáziumokban német és más nyugati nyelvek oktatása (a latin és görög helyett) a magasszintű matematikaoktatás, az egyetemek természettudományi fakultásai felé is jó ajánlást jelentettek, illetve a gyorsírás tanítás az üzleti pályára készülők számára is hasznos volt. Az adatok arra utalnak, hogy a zsidóság valóban preferálta a középiskola modernebb formáit. Az adatokat részletessebben tanulmányozva azonban egy időben változó és sokrétű stratégia figyelhető meg a zsidóság iskolatípus választásában.

Az 1880-as évek végén, 1890-es évek elején még mintegy másfélszer többen tanultak reáliskolákban, mint gimnáziumokban, azonban a gimnáziumokban tanulók aránya fokozatosan növekedett. A harmincas évek közepén a gimnáziumokban tanuló fiúk száma nem sokkal maradt el a reálgimnáziumokban tanulókétól a gimnáziumban tanuló leányok száma pedig több volt, mint a reálgimnáziumokba járóké. Az viszont tény, hogy az elitképzést nyújtó reálgimnáziumokban 50-60 % volt az izraelita vallásúak aránya. Így például az 1933/34-es tanévben a Berzsenyi reálgimnáziumban 63,6 %, a Bólyaiban pedig 59 % volt a zsidók aránya.[29] Az 1890-es évekig a polgári iskolára is erőteljesen épített a zsidóság, gazdasági-társadalmi pozíciójának javításában. A tanulók mintegy 40 %-át tették ki és egy kisebb részük a középiskolákban tanult tovább, nagy részük pedig a felsőkereskedelmi iskolát választotta. Később, ahogy a zsidóság gazdaságilag jobban megerősödött, illetve az értelmiség aránya nőtt, úgy orientálódtak egyre jobban a középiskolák felé. De a zsidóság kispolgári és munkás rétegei számára a polgári iskola a harmincas években is fontos társadalmi pozíciót megőrző, illetve javító intézmény maradt, hiszen a harmincas években az ipari és kereskedelmi tanonciskolákban a négy polgári szinte már előfeltétellé vált, ahhoz hogy valaki valamelyik kvalifikált szakmát kitanulhasson.

Az izraelita vallású tanulók aránya Budapesten a különböző középfokú intézményekben (%-ban)[30]

Tanév	Polgári iskola	Reáliskola, reálgimnázium	Gimnázium
1889/90	39,1	45,1	28,2
1892/93	40,1	46,8	30,1
1894/95	39,4	47,5	32,0

28. KARÁDY Victor: Jewish over-schooling in Hungary: its sociological dimensions. /kézirat/ 13. p.

29. KARÁDY Victor: Jewish Enrollment Patterns ... 234. p.

30. Az iskolai értesítőkönyvek adatai alapján.

	Polgári iskola		Reáliskola, reálgimnázium		Gimnázium	
Tanév	fiúk	leányok	fiúk	leányok	fiúk	leányok
1911/12	33,6		48,9	36,6	35,8	49,8
1933/34	14,6	15,8	25,2	30,7	18,4	32,2
1942/43	10,1	12,1	13,9	6,7	15,5	18,8

Áttekintve a főváros oktatási rendszerének a társadalmi mobilitásban játszott szerepét, az olvasóban felvetődhet a kérdés, hogy mennyiben általánosíthatók, illetve mihez hasonlíthatók ezek az adatok. Ezzel kapcsolatban írja Roger Hollingswort: *"Egy adott város történetét ritkán tudja meg az olvasó, hogy a város vajon hasonló-e más városokhoz és ha igen, melyekhez és miben."*[31] Budapest nemcsak a gazdasági élet meghatározó központja volt, társadalma is lényegesen különbözött a többi vidéki várostól. A magyar településhálózat a csúcstól lefelé haladva a kis falvakig, a tanyavilágig, olyan hierarchikus láncolatot alkotott, melynek egyik pólusa Budapest, mely a nemzetgazdaságon belül centrum szerepet játszott. Viszont lefelé haladva a településhierarchiában egyre erősödik a periféria jelleg. Mindez szemléletesen tükröződik a gimnáziumi tanulók lakóhely szerinti megoszlásában is. Az 1938-39-es tanévben a magyar gimnazisták több mint egyharmada Budapesten és közvetlen környékén lakik. (Pontosabban szüleik). Itt, vagyis a mai Budapest területén ezer helyben lakó keresőre 34 gimnazista jut, vagyis kétszer annyi, mint az országban általában. A gimnazisták további 55 %-a városban, további 10,7 %-a azon nagyközségekben járt iskolába, ahol gimnázium volt. E két településcsoportban a helyben lakó szülők ezres csoportjaira 24, illetve 10,7 gimnazista jutott. A gimnáziumokkal nem rendelkező településeken az ország népességének 58,2 %-a lakott, a 10-18 éves gyermekek a vidék és falu nagyobb természetes szaporulata miatt e korosztálynak több mint 60 %-át tették ki. E területen a bejáró, ingázó gimnazistákat is figyelembe véve ezer keresőre csupán 7 gimnazista jut.[32]

A fentiekkel nemcsak az oktatási rendszer területi differenciáltságát kívántuk illusztrálni, hanem arra is utalni óhajtottunk, hogy az oktatás társadalom-történeti vizsgálatában a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára is egy differenciált megközelítést kellene kidolgozni. Országokat összehasonlítva például Magyarország a középiskolába járók arányát, vagy az érettségizők arányát az adott korcsoporthoz viszonyítva már 1900-ban is nyugat-európai szinten állt. Például az érettségizettek aránya 1900-ban Németországban 0,9, Magyarországon 0,8 %; 1931-ben Németországban 3,3, Franciaországban 2,3, Magyarországon 2,9 %.[33] Ugyanakkor Magyarországon belül a 18 évesek között az érettségizettek aránya Budapesten több mint hatszorosa volt az országos átlagnak. Tehát az országok közötti összehasonlításban a következő lépcsőfok annak vizsgálata lehet, hogy az egyes összehasonlítandó országokon belül a településhálózat hierarchikusan konkrétan hogyan tagolódik az oktatási rendszer alap-, közép- és felsőbb szintjeit illetően. Ismernünk kell, hogy az oktatás különböző mutatóinak nemzeti átlaga milyen szélső értékeket takar, s a területi-földrajzi differenciáltság milyen értékű. E problémák jövőbeli vizsgálata azért is fontos, mert a területi variációknak megvan a maguk belső rendszere, s ezek a csupán térbelinek tűnő sajátosságok elválaszthatatlanok az adott nemzeti társadalom reprodukciójának alapvető folyamataitól.

31. J. ROGER: Hollingsworth and Ellen Jane Hollingsworth, Dimensions in Urban History, /Madison, 1979./ 53. p.

32. SZOMBATFALVY György: Az értelmiség utánpótlása. Társadalomtudomány. 1941/3. 326. p.

33. Fritz K. RINGER: Education and Society in Modern Europe. /Blamington and London, 1979/ 55. és 140. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Kemény Mária

KONFLIKTUS, VITA ÉS DÖNTÉS AZ AKADÉMIA SZÉKHÁZÁNAK ÉPÍTÉSZETI STÍLUSÁRÓL

Az önkényuralom időszaka alatt a pesti Akadémia féllegalitásban működött, jogi státusza rendezetlen volt. 1858-ban azon az áron sikerült legalitáshoz jutnia, hogy az Akadémia testülete elfogadta a ránézve rendkívül sérelmes állami felügyeletet. Ily módon az Akadémia jogot szerzett irodalmi megemlékezéseknek álcázott politikai demonstrációk megszervezésére – ilyen volt például a Kazinczy születésének 100. évfordulóján rendezett ünnepség 1859 októberében, Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának leleplezése, Berzsenyi niklai síremlékének avatása, s a legnagyobb esemény: 1860. április 9-én Széchenyi halotti ünnepélye. Azáltal, hogy az ekkor még óvatos, de egyre nagyobb erővel kibontakozó függetlenségi és ellenálló megnyilatkozásoknak az Akadémia az élére tudott állni szellemi és intézményes keretet kínálva számukra, a korszak társadalmi életében egy időre vezető szerephez jutott, és komoly politikai-morális tőkét gyűjtött. Ezt a politikai-morális tőkét az Akadémia akkori elnöke, Dessewffy Emil[1] éleslátásával és helyzetfelismerésével valódi tőkévé tudta átváltoztatni, amikor 1860-ban gyűjtést kezdeményezett az akadémiai palota felépítésére, s a tudományos célokat szolgáló alaptőke gyarapítására. A gyűjtés azt eredményezte, hogy felépíthették a palotát, a szomszédos telken a bérházat,[2] s maga az alaptőke is megkétszereződött. A gyűjtés azért volt ilyen sikeres, mert kezdettől fogva szimbolikus gesztusként értelmezték az adakozást: az Akadémia támogatása egyúttal az egész nemzeti ügy támogatását is jelentette.

Az épület megvalósítását éppen ezért rendkívüli figyelem kísérte. Kezdettől fogva sokan és erőteljesen követelték a teljes nyilvánosságot. Nem volt véletlen tehát, hogy már a tervezés és előkészítés során mély konfliktus bontakozott ki az épület stílusának kérdése körül, melyet szenvedélyes sajtóvita kísért.[3] Ebben a vitában az építészeti, városépítészeti problematika mellett komoly indulattal merültek fel politikai, társadalmi kérdések is, és ez megmutatta a konfliktus valódi jellegét.

1. DESSEWFFY Emil gróf (1814–1866) konzervatív politikus, gazdasági szakember. 1844-től a Budapesti Híradó szerkesztője, 1855-től a MTA elnöke. Részt vesz a Tisza-szabályozás megszervezésében, ő a Földhitelintézet első elnöke. Szerepet vállal az októberi diploma előkészítésében.
2. Ebben az épületben helyezték el ma az Akadémiai Könyvtárat.
3. A vita két éven át, 1860 tavaszától, 1862 nyár elejéig tartott. A vitacikkeknek helyt adtak a napilapok: Pester Lloyd, Pesti Napló, Sürgöny, stb., de a folyóiratok is: Budapesti Szemle, Kritikai Lapok; a vitát állandóan követte a Vasárnapi Újság.

A történet két főszereplője az elnök, Dessewffy Emil, és Henszlmann Imre,[4] a későbbi műtörténész professzor, aki rendkívül széleskörű tudásában és tevékenységében sűrítve hordozta a kor társadalomtudományának ellentmondásait. Henszlmann korán vezető szerephez jutott a palota tervezési munkáinak irányításában, s elképzelése szerint az egyetlen helyes megoldás az lett volna, ha a palotát gótikus stílusban építik fel. Mint az Akadémia egyetlen építészetben jártas tagját, visszahívták Párizsból, ahol 1853 óta tartózkodott. Kinntartózkodásának voltak politikai okai is, a forradalomban ugyanis Pulszky Károly titkáraként nagyon aktívan vett részt, Párizsban azonban nem politizált, hanem tudományos kutatómunkát végzett. Ennek szintén megvoltak az előzményei korábbi munkásságában, hiszen ő volt az, aki a reformkorban az első komoly magyar nyelvű művészetelméleti munkát írta. Amit azonban ekkor Párizsban kutatott, az nem teoretikus, hanem empirikus módszerességet követelt. Azt a sejtését akarta ugyanis bebizonyítani, hogy a gótikus templomok alaprajzának és részleteinek méreteit törvényszerűen két alapméret aránya határozza meg. Ehhez gyűjtött éveken át adatokat, mért fel több mint száz francia és angol templomot.

A gótizálás a 19. századi európai építészet egyik legerőteljesebb mozgalma volt. Angliában neogót templomok sokaságát építették, Franciaországban műemlékvédelem ürügyén a gótikus katedrálisokat átépítették, a mozgalom leghatalmasabb teljesítménye pedig a kölni dóm felépítése volt.[5] A kölni dóm éppúgy, mint a mi akadémiaépületünk, a kor számára szimbólikus jelentésekkel telített. Jelenti a német egységet, jelenti a szellem, a lélek, a hit teremtő erejét, jelenti a régiek nagy titkainak megfejtését, és hagyományaik folytatását. Henszlmann e nagyhatású mozgalomhoz csatlakozott, s a maga kissé alkimista jellegű elgondolása szerint, de modern tudományos módszerességgel kereste a titkot, s kereste egyúttal Magyarország számára a nagy európai hagyományt, amelyhez nemzete csatlakozhat.

E titok, s e hagyomány keresésével nem állt egyedül, munkájáért, s eredményeiért nyugaton komoly tudományos elismerésben részesült. E mozgalom hitével és meggyőződésével tért haza, s rögtön megformálta azt az ideológiai keretet is, amelybe Magyarországon a gótizálás beilleszthetőnek tűnt. Hosszas és szerteágazó fejtegetéseiből[6] itt egy dolgot érdemes kiemelni, s ez érvelésének historizáló okfejtése. Eszerint Magyarországon a nemzet nagy korszakaiban, IV. Béla, Nagy Lajos, Károly Róbert és Mátyás idején mindvégig a gótikus építészet volt uralkodó, s legkiválóbb építészeti emlékeink – melyeknek feltárását éppen ő és Ipolyi Arnold[7] kezdte meg a reformkorban – gótikus stílusúak. Henszlmann számolt azzal a korabeli ellenséges előítélettel, amely a gótikát német eredetű stílusnak tartotta, s ezt igyekezett a kor legújabb tudományos eredményeivel cáfolni, de nem számolt azzal, hogy Magyarországon nincs élő hagyománya a gótikának, a városok képére nem nyomja úgy rá a bélyegét, mint Németországban, Franciaországban vagy Angliában, nem jelenik meg a

4. HENSZLMANN Imre (1813–1888) egy kassai vaskereskedő fia. Orvosi doktorátust szerez, de barátjával Pulszky Ferenccel együtt Bécsben művészettörténettel kezd foglalkozni. Első műve 1841-ben jelenik meg: Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt. Az 1850-es években Párizsban és Londonban dolgozik a gótikus építészet arányelméletén. 1860-ban tér haza. Itthon a Műemlékek Országos Bizottságának vezetője, később egyetemi tanár lett.

5. A kölni dóm építését 1560-ban félbeszakították, s 1824-től, illetve nagyobb erővel 1840-től kezdve folytatták a fennmaradt eredeti tervek szerint.

6. HENSZLMANN Imre: A középkori építészet. I. rész. Budapesti Szemle, 11. kötet, 1860. 309-333. p.; II. rész. 12. kötet 1861. 118-149. p.; U.ő.: Minő stylben építsük az Akadémia épületét? Budapesti Szemle, 12. kötet. 1861. 371-378. p.

7. IPOLYI Arnold (1823–1886) teológus, régész, a paleográfia, ókeresztény művészet szakértője, érdeklődési körébe tartozik az ősi magyar monda- és hiedelemvilág is. 1863-tól egri kanonok, 1869-től a pesti papnevelde kormányzója, később besztercebányai, majd nagyváradi püspök. Akadémiai tag, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Képgyűjteménye ma az Esztergomi Keresztény Múzeum törzsanyagát alkotja.

hétköznapi élményvilágban, s ezért a történelmi hivatkozás sem lehet igazán hatásos. Amire a történelmi utalással valójában apellált, az a nemzeti nagyság, nemzeti egység eszméje – ennek fogalmában azonban sokkal több a nyugat-európai romantikus historizáló nemzetfogalmakkal közös elem, mint a speciálisan magyar tartalom. Henszlmannak ez a korabeli magyar történetírás egyes törekvéseinek[8] szemléletével megegyező, érzelmi, indulati mozgósító erővel bíró nemzetfelfogása alkalmas volt arra, hogy a közvéleményt maga, s a gótikus stílus mellé állítsa, amellé a stílus mellé, amelyben olyan nagy látványos reprezentatív épületeket emeltek, mint a londoni és a pesti parlament, vagy a bécsi városháza,[9] de amelyről mégis bebizonyosodott: utópia, hogy a század modern nagyvárosainak meghatározó stílusa legyen. És, hogy ez utópia, azt az ezoterikus építőpáholyok tagjain és a mozgalom hívein kívül már mindenki tudta az Akadémia-vita idején Európában.

Dessewffy egy másik nagy európai hagyományhoz csatlakozott stílusválasztásával. Ő a klasszikus-reneszánsz-barokk tradíciókon nyugvó, de új szemléletű historizáló eklektikus irányzat követője volt. A világi főúri (arisztokrata) reprezentáció az építészetben kizárólag ebből a hagyományból táplálkozott.[10] Ez volt tulajdonképpen az építészet igazi nyelve, erre épült természetesen az építészeti akadémizmus is. A századeleji klasszicizmus tőlünk nyugatra és keletre is, azaz mind Párizsban és Londonban, mint pedig Pétervárott, folyamatosan, töretlenül nőtt át a historizálás első vonulatába, a neoreneszánszba, s onnan tovább a neobarokk felé. Nálunk azonban a forradalom és az önkényuralom az építészetben cezúrát hozott, s ezért válhatott Magyarországon az újrakezdéskor, az 1860-as évek elején élesen és nyíltan tudatossá a hagyomány hiánya, a stílus pluralizmus elbizonytalanító jelensége, és a stílusválasztás szubjektivizálódása. Erről jegyezte meg keserűen Henszlmann, hogy az akadémia építési bizottságának tagjai közül Dessewffy Sansovinoért és a késő reneszánsz velencei építészetéért rajongott, Károlyi Györgyl[11] a párizsi Louvre architektúráját szerette, Eötvös pedig egyszerűen nem tartotta alkalmasnak a gótikát akadémiai palota céljára.[12] A historizálás ugyanis a nagy reneszánsz-barokk építészeti teljesítmények újrateremtő megismétlésében, újraátélésében kívánta saját korának szellemi gazdagságát kifejezni, az egyén, a személy számára hagyva meg a választás lehetőségét az elmúlt korok legkiválóbb alkotásai, szellemi kincsei közül. Éppen ezért válik a nevelésben rendkívül jelentőssé az európai kulturkincs felsoroló-leltározó lexikális feldolgozása. E műveltségeszmény mélyén Magyarországon ott húzódik az az alapfeltevés, hogy létezik egy minden művelt ember számára birtokba vehető európai kultúra, s hogy ennek minél mélyebb elsajátítása által európaivá válhat az egyes ember, és ezáltal az egész nemzet is. Ezt az alapfeltevést, s ezt a műveltségeszményt, melyet a vitában Dessewffy, az arisztokrata képviselt, a gründerzeit nagypol-

8. Elsősorban az irodalomra is nagy hatást gyakorló német nyelven író Aurel Ignaz Fessler, majd később Thaly Kálmán képviselte a romantikus-nemzeti irányzatot, ez azonban a közgondolkodásban mély nyomot hagyott.

9. A londoni parlamentet Ch. Barry és A. W. Pugin tervei szerint 1840 és 1852 között, a bécsi városházát F. von Schmidt tervei szerint 1872-82, a pesti parlamentet pedig Steindl Imre tervei szerint 1884-1904 között építették.

10. Példaképpen a Nemzeti Múzeum környékén néhány arisztokrata vagy nagypolgári palota: Károlyi Alajosé volt a Pollack Mihály tér 3., építette Ybl 1863–65-ben, a Pollack Mihály tér 10. Festetich-palota volt, szintén Ybl tervezte 1862-ben, a Bródy Sándor út 4. pedig Ádám Károlyé volt, építette Weber Antal 1875–76-ban.

11. KÁROLYI György (1802–1877) katonatisztként indult, már fiatalon Széchenyi barátja, céljainak mindvégig támogatója. Ő is a legnagyobb adományozók között van 1825-ben az Akadémia alapításánál. Széleslátókörű, rendkívül sokat utazik, 1828–29-ben Széchenyivel együtt Német- és Franciaországot, Angliát ismeri meg, de jár Kisázsiában, Palesztinában, Máltán is. Országgyűlési követ, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője.

12. HENSZLMANN Imre: Az Akadémia palotájának eddigi története. Kritikai Lapok, I. évf. 1862. 12. p.

gársága is maradéktalanul elfogadta, s ezért válhatott a historizmus, az eklektika a 19. századi nagy urbanizáció nemzetközi építészeti stílusává.

Az Akadémia palota körül kibontakozó vita igazi tárgya mégsem a stíluskérdés volt. Erre a időszakra ugyanis polarizálódott az akadémiai testület, feltűntek, és megerősödtek a realista, pozitivista szaktudományosság képviselői, akik mind képzettségükben, mind elméletileg is igényes gondolkodásmódjukban szembekerültek a hagyományos, részben önművelésen alapuló, módszertanilag konzervatív tudományosság művelőivel. Ez egyúttal hatalmi és társadalmi polarizációt jelentett: a modern tudományosságot ugyanis lényegében a fiatal, polgári vagy kisnemesi származású tudósok, míg a tradicionális tudományt az Igazgató Tanács tagjaiként jelen lévő arisztokraták képviselték. Az Igazgató Tanácsi tagság örökletes volt azoknak a családoknak a tagjai között, akik az alapításkor adományokat tettek. A döntési-hatalmi jogkörökben élesen szétváltak a tudományos kérdések, amelyekben a tudós társaság egész testülete dönthetett – ilyenek voltak például a tagfelvételi ügyek – valamint az intézmény egészének irányítási kérdései, köztük a pénzügyiek, amelyekbe csak az Igazgató Tanács tagjainak volt beleszólása. Ez a paternalisztikus vezetés a modern tudományosság megerősödésével kezdte elveszíteni létalapját, és pozíciója tovább gyengült a közadakozás után, amikor a tudományos célú alaptőkében kevesebb mint felére csökkent az eredeti adományok aránya.

A stílusvita idejére a feszültségek a két csoport között látványosan kiéleződtek. Ennek számos megnyilatkozását ismerjük. Az arisztokrata oldal például így nyilatkozott a polgári tudóstípusról: *"ki ha Isten és a protectio kedvezésével elérte a dicsőség és haszon cimborasóját, a néhány száz forint fizetésű rendes tagságot, még oly kevéssé szokott márványmozaik a sima parquetthez, hogy majd vajmi könnyen el is csúszhatik rajta."*[13] Ezek a feszültségek váltak azután manifesztté a stílusvitában, illetve a stílus feletti döntés hosszadalmas folyamatában. Lássuk ennek rövid történetét.

A háromtagú Építési Bizottság Henszlmannt bízza meg az építési program kidolgozásával, s mikor ezt Henszlmann gótizáló homlokzati vázlat kíséretében bemutatja, megdöbbenéssel észleli, hogy javaslata erős ellenállásba ütközik. Nem adja fel reményét, azonnal lebeszéli a Bizottságot arról, hogy nyílt építészeti pályázatot hirdessen, s javaslatot tesz arra, hogy a meghívásos pályázaton kik vegyenek részt. Akciója sikerrel jár, összesen három pályázót hívnak meg: Ybl Miklóst,[14] Heinrich Ferstel bécsi építészt,[15] és őt magát, azzal a feltétellel, hogy terveit gyakorló építész közreműködésével készíti el.[16] Henszlmann ekkor megkeresi két konkurensét, és saját beszámolója szerint ígéretet kap tőlük arra, hogy ők is gótizáló tervet fognak készíteni. E lépéseiért mindkét oldalról súlyos szemrehányások érik: a nyilvánosság, s ezen belül a sértett építésztársadalom felrója neki, hogy megakadályozta a nyílt verseny kibontakozását, a tervek beadásakor pedig Eötvös utasítja el felháborodottan ezt a manipulatív eljárást. Henszlmann erre így válaszol: *"bennünket kényszerített sok évi tanulmányainkon alapuló meggyőződésünk úgy cselekedni, ahogy cselekedtünk."*[17] Amíg a pályázati tervek készülnek, ő maga – aki a színfalak mögött igyekszik megszabadulni a nyilvánosság és a morál terheitől – indít sajtókampányt, amelyben Ipolyi

13. KECSKEMÉTHY Aurél: Az akadémia palotája hol? minő arányokban? minő stylben és ki által lenne építendő? Sürgöny, I. évf. 1861. 230. sz.
14. Ybl Miklós az állítólagos megegyezés ellenére nem neogótikus, hanem neoreneszánsz terveket készített, s ezeket rejtélyes okból a beadás másnapján visszavonta.
15. Heinrich FERSTEL (1828–1883), a bécsi Votivkirche, Iparművészeti Múzeum, Osztrák-Magyar Bank és az Egyetem építője.
16. Henszlmann nem volt képzett építész, ezért segítőtársként maga mellé vett két gyakorló pesti építészt Gerster Károlyt és Frey Lajost.
17. HENSZLMANN: i.m. 14. p.

Arnold segítségével, aki költői szépségű előadást tart a gótika geneziseiről[18] igyekszik meggyőzni a közvéleményt arról, hogy csak a gótikus stílus választása jelentheti a nemzeti ügy pártolását.

Dessewffyék sem cselekszenek egyébként különbül. Amikor kiderül, hogy a pályázatra egyetlen számukra elfogadható terv sem érkezett be, titokban bízzák meg Németország két vezető neoreneszánsz építészét, a müncheni Leo Klenzét[19] és a berlini Friedrich August Stülert,[20] hogy a program alapján készítsenek ők is pályázati terveket. Amikor ez itthon kiderül, a sajtóban felháborodott tiltakozások látnak napvilágot az ellen, hogy esetleg idegen építész kapja a megbízást, az Akadémián pedig Kubinyi Ferenc vezetésével követelni kezdik, hogy a végleges tervet az Akadémia egész testülete demokratikus szavazással választhassa ki. Ezt az indítványt Dessewffy azonnal elutasítja, s teljes határozottsággal kifejti, hogy az Akadémiának mint testületnek nem áll jogában gazdasági és pénzügyi döntéseket hozni, (a stíluskérdés gazdasági vetületeire céloz),[21] mert az *"csupán tudományos intézet".*[22] *"Az Akadémiának, a valódi háziúrnak befolyása e szerint elutasíttatott, de egyszersmind kiderül természetellenes viszonya az igazgatósághoz"*[23] kommentálja Henszlmann összefoglaló cikkében. Kubinyi azután ebben az irányban folytatja a támadást, és kifejti, hogy a közadakozás olyan helyzetet teremtett, amelyben már nem tartható fenn az Akadémia és az Igazgató Tanács korábbi viszonya. *"Jelenti ez okból Kubinyi úr, hogy a jövő nagygyűlésen indítványt teend, hogy az akadémia és az igazgató tanácsa közti viszony szabadelvűbb alapon rendeztessék"* mert ... *"így tarthatja fenn az akadémia önállóságát, így emelkedhetik azon tekintélyre, mellyel a párisi akadémia bír."*[24] Dessewffy persze ezt az indítványt *"az eredeti alapítások természetével nem tartja összeegyeztethetőnek."*[25] Ekkor valóban még nincs annyi ereje a demokratizálódást kívánó tudóscsoportnak, hogy lerázza magáról a paternalisztikus vezetést. Az alapszabályok módosítására még tíz évet kell várni.

Henszlmannék sikeres propagandája következtében Pesten petíciót fogalmaznak, aláírást gyűjtenek a magyar terv elfogadása érdekében, s kifejezik reményüket, hogy figyelembe veszik majd *"az építészeti szakértők, a pesti művészek, a nagy közönség, s az együtt lévő országgyűlés óhajtását, ha az óhajtás a hazánkfiai által készített terv mellett nyilatkozik."*[26] A közvélemény *"óhajtása"* sem elég ahhoz, hogy az Építési Bizottság elálljon eredeti szándékától, s ne egy német építésztől származó neoreneszánsz tervet válasszon. A végleges megbízás újra csak titokban megy el Berlinbe, még az illetékes akadémia tagokból álló bizottság végleges döntése előtt. Ezt a látszatbizottságot a viták során sikerült ugyan kikényszeríteni, de az olyan tagokból állt, akik (post festum) megszavazták a Stüler-tervet.

A kiábrándulás, a csalódás óriási, az Akadémia nagyon sokat veszít felhalmozott erkölcsi tőkéjéből, mert a legitimitását vesztett vezetés csak nyílt diktatórikus eszközökkel képes keresztülvinni döntéseit. Henszlmann, kétes szereplése ellenére, úgy érzi, joggal tehet szem-

---

18. IPOLYI Arnold: A középkori emlékszerű építészet Magyarországon. Budapesti Szemle, 14. kötet. 1862. 72-107. p.
19. Leo von KLENZE (1784-1864), I. Lajos udvari építésze Münchenben. Legfontosabb művei: a müncheni Alte Pinakothek és Glyptothek, és a Walhalla Regensburg mellett.
20. Friedrich August STÜLER (1800-1865) IV. Frigyes Vilmos porosz király építésze. Fő művei a berlini múzeumszigeten a Neues Museum és a Nationalgalerie, a frankfurti régi Tőzsde, a kölni Wallraf-Richartz Muzeum, és a potsdami Orangerie és Hohenzollern vár.
21. A neoreneszánsz stílust olcsóbbnak tartották, mint a neogótikust.
22. TÓTH Lőrinc: Az akadémia palotája építési ügyében. I. rész. Sürgöny, I. évf. 1861. 164. sz.
23. HENSZLMANN: i.m. 16. p.
24. Beszámolók az Akadémia üléseiről. Budapesti Szemle, 13. kötet. 1861. 126-127. p.
25. U.o.
26. HENSZLMANN: i.m. 16-17. p.

rehányást Eötvösnek, a nemzeti ügy elvesztése miatt: *"sajnos ... még az is, hogy a háromtagú bizottságnak jelentése alatt ott áll koszorús költőnk báró Eötvös József neve is, ki a testvér művészetet különvéleményben pártolni elmulasztotta, s így maradandó munkái közé e mulasztást sajátkezűleg bejegyezte."*[27]

A kor sajátos paradox volta mutatkozik meg ezekben az eseményekben: a demokratikus kísérlet megbukott, egy európai rangú, gyönyörű épület viszont felépült.[28]

27. HENSZLMANN: i.m. 23. p.

28. A vitát feldolgozó korábbi irodalom: PULSZKY Károly: Az Akadémia szerepe a képzőművészetek fejlődésében. Akadémiai Értesítő III. évf. 1892. 333-340. p.; KOMÁRIK Dénes: A nemzeti építőstílus keresése. Feszl és a pesti Vigadó. Építés - Építészettudomány XVII. k. 1-2. sz. 127-136. p.; KOMÁRIK Dénes: Der Bau des Palastes der Akademie in Pest. In: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. 1846 - 1930. Kiállítási katalógus. Collegium Hungaricum, Wien, 1983.; HAJNÓCZI Gábor: A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémia palota körüli vitában. In: Forradalom után - kiegyezés előtt. Szerk.: NÉMETH G. Béla. Gondolat, 1988. 195-214. p.

V. szekció

AZ IPAROSODÁS TÁRSADALMI KONFLIKTUSAI

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Vári András

REGÁLÉKONFLIKTUSOK: URAK, PARASZTOK, BÉRLŐK

Az alábbiakban az egyik legnagyobb magyarországi birtokkomplexum, a Károlyi-birtokok 1760-1826 közötti regálébérlőinek, továbbá a birtokigazgatás és a parasztok közötti kofliktusaival kívánok foglalkozni.[1]

A legjelentősebb regálék az árúkereskedelemmel és az ipari tevékenységgekkel voltak kapcsolatosak. Ami a kocsma, a mészárszék, a malom, a sör- és a pálinkaház, a téglaégető, a rév és a komp bérletét jelentették, de a hamuzsír- és az üveghuták működésének is az erdőhasználat földesúri kiváltsága képezte az alapját és így ezeknek a hutáknak a bérlete is a regálé-bérletekkel rokonítható. E gazdasági ágazatok, amennyiben sikerült őket bérlet helyett saját rezsiben üzemeltetni, a korabeli nagybirtok összbevételének negyedét-felét adták, s ez az arány mutatja kiugró jelentőségüket. A magyar nagybirtok jelentős részén azonban a 18. század végén ezeket a jogokat és berendezéseket nem saját számlára hasznosították, hanem bérbeadták. Ekkor persze, mivel a bérleti díj nyilván alatta maradt az adott gazdasági ágazat vagy egység tiszta jövedelmének, szűkebb jövedelemforrást jelentettek a nagybirtok számára, de ennek arányában tágabb, a mezőgazdaságra épülő terménykereskedelem és feldolgozóipar teljes tevékenységi körének nagyobb részét felölelő gazdasági mozgásteret a bérlőknek.

A saját számlára való működtetés, illetve a bérbeadás fenti szembeállítása már arra is utal, hogy maga a regálébérlet is konfliktusokból született: a komplex többlépcsős gazdasági szervezetet feltételező, jelentősen ingadozó árú és minőségű termékekkel kapcsolatos és ráadásul a munkavégzés ütemét és minőségét tekintve nehezen *"normázható"* tevékenységek csak rendkívüli erőfeszítések árán voltak integrálhatók a nagybirtok gazdasági szervezetébe. Csattanós példa erre a földesúri kocsmáltatás árualapjainak biztosítása: A Károlyiak borbevásárló helyeként funkcionáló kéczi uradalom az 1770-es évek modern, megreformált birtokigazgatásában is olyan káoszt volt képes produkálni, melyben két, egymást követő évbe egyszer az adott uradalom összbevételeivel azonos nagyságú, másodszor annak tízszeresét kitevő (20.000 rajnai forintos) hiányt tüntetett föl a gróf kezébe adott év végi jövedelemösszesítő kimutatás. Ez a hiány azonban fiktív volt, a társuradalmak számára végzett borvásárlásokkal kapcsolatos könyvelési hibából származott: nagysága, és a tény, hogy minden ellenőrzésen átcsúszott, jól jelzik, hogy mennyire túlterhelték az igazgatási apparátust az ilyen jellegű feladatok.[2]

---

1. V.ö. még a kérdéshez kapcsolódóan: VÁRI András: A birtokigazgatás bürokratizálódása a nagybirtokon (XVII-XIX. század), Történelmi Szemle (sajtó alatt); v.ö.: Der handelsmonopolisierende Großgrundbesitz und seine sozialgeschichtliche Auswirkungen im 18-19. Jahrhundert. In: Sándor GYIMESI (szerk.): Binnenhandel und wirtschaftliche Entwicklung, Budapest, 1989. 273-291. p.
2. Országos Levéltár, Károlyi nemzetség levéltára (a továbbiakban: OLK) P 406. fasc. 46. *"Summarium Generale ... 1791"*; *"Explanatio"* uo.; P 406. fasc. 10. *"Summarium Generale ... 1789"*.

A megoldás kettős volt: egyrészt a birtokigazgatási rendszer modernizálása, bürokratizálása jelentette, másrészt a fent vázolt, csak üggyel-bajjal ellenőrizhető gazdasági tevékenységek bérbeadása és ezen keresztül az igazgatás terhétől és költségeitől szabadulás egy csekélyebb, de biztos jövedelem mellett. A két megoldás nem feltétlenül illett harmonikusan össze: a birtokigazgatási apparátus szervezeti határain belül fegyelemre és részletes elszámolásokra szorított tisztek kifelé, a kisebb ellenállás felé, a birtokigazgatásnak alávetett, függő helyzetű parasztgazdák és más gazdálkodó alanyok irányában keresték a gyors meggazdagodás útjait. A legcsalogatóbb prédát pedig a legnagyobb jövedelem koncentrációt megvalósító bérlők jelentették a ragadozó étvágyú gazdatisztek számára.

Ez volt egyben a társadalmi konfliktusok egyik alaptípusa is: ám a bérbeadó képviselője, végrehajtó közege és a bérlő közti konfliktus sem nem tipikusan magyar, sem nem valamilyen későfeudális jelenség, inkább a bérleti rendszer általános velejárója. Az ilyen típusú konfliktusok számát viszont jelentősen szaporíthatta a jogok, kötelezettségek és szolgalmak elnagyolt vagy hiányzó megállapítása, ami egyrészt a polgári magántulajdon-fogalom hiányából és ezzel is összefüggésben a gazdasági tevékenységet szubszidiárisan, a tételes jogszabályokat kiegészítő érvénnyel szabályozó, élő és alkalmazott szokásjogból fakadt. Így a szerződések szövege a reformkorig csak nagyon ritkán tartalmaz vis maior klauzuát. A bérlő és bérbeadó felelőssége a bérlet egyes részeinek javítási, fenntartási, illetve felújítási költségeit illetően nincs kellően elhatárolva.[3] Az is sajátosan magyar vonás, hogy a regálé-jogok olyan széles tevékenységkörre terjedtek ki, hogy a bérlet nemcsak akkor jelentette több regálé összefűzését egy *"üzembe"*, ha ezt a forgalom indokolta (pl. egy mezővárosi kocsma kombinálását mészárszékkel, bolttal, sóárendával), hanem akkor is 3-4 regálé jellegű jogot kellett biztosítani magának a bérlőnek, ha egyszerűen a bérelt telep, berendezés stb. *"működési feltételeit"* akarta megteremteni. Így pl. az erdők mélyén eldugott üveg- és hamuzsírhuták legényeinek ellátására többnyire kocsmajogot is bérelt a hutabérlő. Arra már többnyire nem futotta tőkéjéből, hogy erdőket is bérbevegyen, a szerződésben rendszerint vagy azt kötik ki, hogy az uradalom meghatározott mennyiségű tüzifát szállít, vagy azt, hogy az uradalom tartozik vágnivaló cserjést, harasztot *"mutatni"* (kijelölni) a bérlőnek. A bizonytalanság ilyen halmozódása persze még újabb lehetőségeket nyújtott a gazdatiszteknek: a Károlyiak egyik udvarbírájának például sikerült kétszer egymásután kiszorítani az 1750-60-as években a válaszúti üveghutát bérlő zsidót, és végül is csődbe juttatta.[4]

Állítható, hogy a regálébérlőknek létformája volt a konfliktus, és nem is csak a fenti típusú, gazdatiszt-bérlő összecsapások miatt, melyeket – a hazai súlyosbító körülmények ellenére – a bérleti rendszerekre általánosan jellemzőnek, és nem a sajátosan magyar vagy későfeudális viszonyokban gyökerezőnek vélem. Emlékezzünk rá: a regálék, és a regálék analógiájára kezelt kereskedelmi és iparűzési jogosítványok kizárólagos jogot jelentettek valamilyen tevékenységre egy adott területen.[5] Ez egész Közép-Európában (osztrák-cseh, bajor, porosz területek) így volt, de a magyar királyságban jóval szélesebb tevékenységkörre vonatkoztak és kb. 50-100 évvel tovább maradtak fenn a regálék. A regálék monopol jellege szembeállította a bérlőket a vidéki gazdasági élet minden más szereplőjével.[6] A jobbágyokkal szemben a regálék kizárólagosságának védelmét, a pálinka- és borcsempészetet, illetve a szomszéd településeken illetve határrészeken fekvő *"külső"* kocsmákban való italfogyasztás

3. A XVIII. századi szerződéstípusok jól szemlélhetők: PETÁNOVICS Katalin: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772–1793). In: Zalai Gyűjtemény 17. sz. Zalaegerszeg, 1981.

4. A szerződéseket és a zsidó bérlő keresetét a hutamester ellen ld. OLK P 1531. No. 85.

5. Ez a kizárólagosság odáig ment, hogy 1773-ban ismételten elrendelték a falusi bíráknak, hogy a más idegen földesurak promontóriumain termett borukat a lakosok még saját házi fogyasztásukra sem hozhatják be az uradalomba. OLK P 1531. No. 58.

6. OLK P 1531. No. 1316.

megakadályozásának feladatát a nagybirtok igazgatási apparátusa mintegy mellékesen, egyéb teendői között is elég jól ellátta, a mezővárosokkal, kisnemesekkel vagy más kiváltságos státusú rendi csoportokkal szembeni fellépést azonban már a bérlőknek kellett szorgalmazni.[7] Nem lehet azonban a paraszti ellenállás gyakoriságáról, elterjedtségéről pusztán az úriszéki, ügyészségi iratokban való lecsapódás alapján véleményt mondani – nem lehet tudni, hogy a tisztek hány ügyet intéztek el az írásbeliséget mellőzve, illetve mennyi minden nem is jutott tudomásukra.

A lakosság lehetőségeit a monopóliumok kijátszására nézetem szerint alapvetően gazdálkodási módja, településszerkezete és rendi státusa határozta meg. Az extenzív gazdálkodási módok betagozódása a nagybirtok üzemi rendjébe szinte csak formális volt, így az erdőélő, ártérre, vizes-mocsaras területekre épülő, vagy pusztákon folytatott gazdálkodási rendszerekben még az eme archaizáló rendszerek *"kereskedelmi kapuját"* jelentő kocsmákat is csak üggyel-bajjal sikerült ellenőrzés alatt tartania a nagybirtoknak. Ennek a tényezőnek a hatását erősítette a településszerkezet szétszórt vagy koncentrált jellege. Bár a gazdálkodási rendszerek a napóleoni konjunktúra előtt feltehetőleg az ország területének nagyobb részén működtek, az extenzív gazdálkodás – definíció szerint – területre vetítve csak viszonylag csekély termékforgalmat tart el, ezért a de jure illegális kereskedelmi tevékenységet a nagybirtok tolerálta. Ezt tükrözi, hogy például az 1740-es években az erdődi uradalom falvai szinte kivétel nélkül száraz kocsma pénzt fizettek, vagyis nem a regálét bérelték, hanem a regáléjog nem gyakorlásáért fizettek a földesúrnak csekély térítést.[8] Az extenzív gazdálkodás sajátosságaira támaszkodva viszont csempészet, vagy zugtermelés, zugkereskedelem formájában még igen sokáig ellen lehetett állni a nagybirtok jövedelemnövelő törekvéseinek.

Ebben a lakossági ellenállásban azonban nagyobb és egyre növekvő szerepet játszott a rendi státus és politikai szervezettség, melyek természetesen gazdálkodási módtól függetlenek voltak és így a szemtermelő, intenzívebben gazdálkodó területeken is meghatározóak voltak. A taxás jobbágyoknak csak öntudata és szervezettségi foka különbözött az örökös jobbágyoktól, ami a kollektív, de az uralkodó jogrend szerint mindenképpen a jogosulatlan ellenállási formák hatékonyságát növelte. A kisnemesek viszont akár erőszakkal is megkísérelték kétségbe vonni a földesúri regáléjogokat és még e végső eszközük legitimitásának elismeréséért is az alkalmankénti siker reményében vehették fel a harcot a vármegyei bíróság előtt.[9] Természetesen ezek utóvédharcok voltak, s a kisnemesi ajtókat betörő, hordóikat kiütő és boraikat elfolyató uradalmi udvarbírák elleni pereiket többnyi-

7. OLK P 1531. No. 613. Tőke-terebesi pálinkacsempészek megbüntetése 1807-ben. A báthori kocsma árendása, Fried Mendli följelentésére Martonyi Ignácz tiszttartó megtalálja praevaricatort, kinek a városháza pincéjében volt 600 iccés hordója 1801-ben.

8. OLK P 397. 99. cs. Introitus Anni 1740.; Erdődij és Béltekij Dominiumoktóll Obveniált Kész Pénz ... 1741, 1742, 1743.

9. Így például Tiszabecsen Szirmay szerint az 1800-as évek elején kb. 100 házból 35-ben nemesek és 8 zsidó család is lakott. Nem csoda, hogy a Károlyiak még 1827-ben is úgy találták, hogy *"Korcsma és mészárszékjussal is élhetett volna az uraság, mivel majd minden háznál korcsma és mészárszék volt, de talán épp ezért a jusst még árendába sem lehetett adni."* A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Kiadta gr. Károlyi László, összeállította: ÉBLE Gábor és PETTKÓ Béla. Budapest, 1911. 180. p. SZIRMAY Antal: Szathmár vármegye fekvése, történetének és politikai esmének. Buda, 1809.

re elvesztették,[10] az uradalmi ellenőrzési lehetőségeknek azonban éppen ezek a tényezők, a társbirtokosok, illetve kisnemesek, különösképpen kisnemesi közösségek jelenléte voltak a legfontosabb, a reformkorig ható korlátai.

Nemcsak az uradalom és alattvalói közti *"objektív"* erőviszonyokon múlt a regálék érvényesíthetősége. Az alattvalók fontos szövetségeseket nyerhettek egyrészt a vármegyében, melyek, miként maguk a községek is, érdekelve voltak a közterhek viselése alól mentesített személyek számának korlátozásában, így kétségbe vonták, hogy pusztán a földesúri regálék bérlete már a nemesekkel azonos adó-, forspont- és beszállásolási mentességet biztosítana a nem-nemes bérlőknek.[11] Bár a nagybirtok a legmerevebben erre az álláspontra helyezkedett, tisztjei nem mindig mertek a bérlő érdekében a vármegye tisztjeivel ujjat húzni. Inkább csak egyszerűen továbbították a bérlő panaszát a központi birtokigazgatásnak és zsebrevágták az onnan érkező letolást – amely nem maradt el, hiszen a földesúri jogot szűkítő gyakorlat meghonosodását mindenáron kerülni akarták és az elérhető bérleti díj is csökkent, ha a bérlőnek adóztatással is számolnia kellett.[12] Ha viszont sikerült a regálébérlőnek magát a közterhek viselése alól kivonnia, úgy a községek panaszolták ezt be az úriszéken, a terhek arányosabb elosztását követelve. Nehéz megmondani, hogy ebben a kérdésben a vármegye vagy az uradalom volt-e az erősebb. A jogtörténeti irodalom véleményét a vármegyei törvényszék hatáskörének bővüléséről, ítélkezésének egyre rendszeresebbé válásáról és a végrehajtás elmélyülő szabályozásáról és szakszerűségéről a Károlyiaknak és alattvalóiknak a Szatmár vármegye törvényszéke elé került ügyeit áttekintve csak megerősíteni lehet.[13] Feltűnő azonban, hogy a földesúri bíráskodás terjedelme, rendszeressége és szakszerűsége is fokozódott. Így a nagybirtok ellenfelei, akár a kisnemesek, de különösen a jobbágyi és mezővárosi közösségek egy olyan ellenféllel kerültek szembe, amely nemcsak, hogy részben saját ügyében is bíráskodhatott (nem nemesek ügyei első fokon az úriszék elé kerültek), de egyre alaposabban tudott bizonyítékokat gyűjteni, vizsgálatokat folytatni és ügyét a vármegye törvényszékénél is meglehetős jogi szakszerűséggel képviselni. Az uradalmi igazgatási apparátus korszerűsödésének egyik *"mellékterméke"* volt ez a jogi szakszerűség, a kisnemesek számára viszont az évvel egyenlő szintre jutás és így a jogviszály megnyerésének egyenlő esé-

---

10. Lásd pl. Nemes Dávid István matolcsi lakos perét, akinek távollétében 1820-ban 3 uradalmi tiszt 12 *"katonásan felöltözött"* hajdúvárosi hajdúval betörte kapuját, ajtaját, boroshordóit, edényeit összevágták, s a gazdasszony szerint a készpénzt is magukhoz vették. A tisztek parancsra, *"commissio mellett"* cselekedtek. A per megjárja a vármegye és a kúria fórumait is, ám Dávid végülis elveszti. Ezután kicsiben való pálinkaméréssel kísérletezik, amivel mint az a tiszti jelentésből kiderül, nem esik nagy kára, ha uradalmi tisztek széttöretik edényeit, mivel egyszerre csak kevés pálinka van nála. Újabb per indul. OLK P 404. 35. cs. Nemes Darubán Simon elleni büntető pere Vármegye székén Nemes Dávid István matolcsi lakosnak.

11. Erdődön 1805-ben a (keresztény, valószínűleg sváb) kocsmárost forspontozni hajtja a megye. A Helység által az *"Uraság conventionátusai"* ellen beadott instantiát Kende Pál viceispán *"indorsálja"*, avval, *"hogy ámbár conventionátusok is, de ha ezter nem a M. Uraságg Curiáján vagy Házában lakik mindenféle köz tereh hordozásra szorittassanak az feő portión kívül."* OLK P 1531. No. 744.

12. Szintén 1805-ben az 1803-ig árendát és toleraciapénzt fizető zsidó panaszolja, hogy 2 év óta a vármegye tisztjei porciót is kivetnek rá, pedig ő a regálé Beneficiumokat ugyanazzal a szabadsággal vette ki, mellyel maga az uraság hívja. Szerinte a vármegyei tiszteknek az a falubeli román *"súgott"*, akinél ő, a zsidó, többet ígért az uralomért. A panasz szerint a helyi ispán nem mer a vármegyei tisztekkel *"ujjat húzni"*, és csakugyan, még az erdődi uradalom vezetője, a tiszttartó sem hoz döntést, csak továbbítja az instantiát. Csak a kerületi inspector dönt úgy, hogy közbelépésre utasítja az uradalmi ügyvédet (igaz, 10 nap befutotta a három stációt az ügy). OLK P 1531. No. 577.

13. V.ö.: DEGRÉ Alajos: A megyei közigazgatás alakulása a XVIII. sz. elején. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Jogtörténeti Tanulmányok IV. Budapest, 1980.; HAJDÚ Lajos: Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985.

lye igen komoly költségeket jelentett.[14] Az alattvalók és a földesúri regáléktól hátrányosan érintettek szövetségese lehetett a központi igazgatás, a helytartótanács is, de úgy vélem, a vármegyénél jóval kevésbé hatékony módon. Ezt szemlélteti a nagykárolyi boltbérlő és vaskereskedő 1781-es panaszának elintézési módja. Korábban a boltot és a kereskedés jogát (a vásáron kívül) monopóliumként megkapó kereskedők a kontárok árját elkobozhatták és legalábbis többé-kevésbé számíthattak a birtokigazgatás aktív támogatására (versenytársaik tevékenységének megtiltására). 1781-ben viszont a konkurrencia betiltását szorgalmazó kérvényre három vezető Károlyi tisztviselő is úgy véli, hogy a közelmúltban hozott, a monopóliumokat tiltó királyi rendelkezések miatt immár nem lehet a konkurenciát egyszerűen betiltani. A vaskereskedő tevékenységére viszont szüksége van az uradalomnak, hiszen rendszeresebben és nagyobb választékból tudja ellátni, őt mint az inkább csak alapcikkekkel kereskedő *"kontár"* társai. Ahhoz, hogy az utóbbiak által támasztott versenyben az előbbinek haszna ne csökkenjen, az urbárium kínálta a megoldást: a *"kontárok"* nagykárolyi polgárok, Nagykároly mezőváros és így polgárai de jure *"jobbágyok"* lévén, a jobbágytelkek tartozékai pedig az urbárium szerint mezőgazdasági tevékenységre rendeltetvén, minden egyéb javak és jogok átengedése az uraság kegyétől függvén, az urbárium ilyen értelmezése a házaiknál vaskereskedést folytató nagykárolyi polgárok tetszés szerinti összegű megadóztatását is lehetővé tette – amivel persze a monopólium fenntartását az uradalom számára kellemes és jövedelmező módon lehet elérni.[15]

Míg viszonylag részletes szerződési feltételek esetében sem csupán a bérbeadó birtokos akaratától, vagy a bérlet fizikai jellemzőitől és az üzletmenet hullámzásaitól függött egy-egy bérlet jövedelmezőségének alakulása, hanem egész sor más tényezőtől is: így például a birtokigazgatás tisztjeinek mohóságától, *"összjátékától"* és játékterétől, a nagybirtok központi igazgatása a vármegyei tisztség és a gazdatisztek közti hatalmi egyensúlytól, a helyi paraszti és a nemesi közösségek erejétől és a nagybirtok velük szemben kialakított, többé kevésbé agresszív politikájától. Így a bérlet jövedelmezősége nemcsak gazdasági előrelátás, spekuláció tárgya volt, hanem a helyi hatalmi viszonyok alakulására is valamilyen rövid távú prognózist kellett adni: a vállalkozások a jól-rosszul eltalált gazdasági jellegű számításokon és várakozásokon kívül a helyi hatalmi viszonyok futóhomokjára is épültek.

Jellemző erre a sokszoros bizonytalansággal terhelt helyzetre, hogy többé-kevésbé még a *"hatóság"* által is számításba vevődött, hogyha például elrendelik, hogy a kocsmárosok italt hitelbe ne adjanak, akkor talán majd *"találkoznának némelyek, akik a kocsmárost azon okon megh támadnák, sőt talán megh is vernék"* (1772).[16] A várakozásnak megfelelően valóban találkoztak is némelyek.[17] A bor árának megfizetését tapintatlanul sürgető és ezért tettleges rendreutasításban részesülő árendás nem zsidó, úgy gondolom, a rendreutasítást egyszerűen szemtelen sürgetésével érdemelte ki. (A rendreutasítás egyébként olyan határozott volt, hogy

14. Az uradalom *"helyzeti előnyét"* jól példázza Herczegh Ferenc urad. fiscalis levele a districtualis fiscalishoz a Nyírbátor városa által a piricsei pusztán fenntartott kocsmában esett vérengzésről, mely jó alkalmat kínál az uradalom által törvénytelennek tekintett mezővárosi kocsmáltatás elleni fellépéshez. OLK P 1531. Bo. 590. No. 749. A kisnemesek költségeit az említett (ld. 10. j.) Nemes Dávid István egy másik pere, melyben gyümölcsöskertjeinek dézsmamentességét állítva az elkobzott termés árának megfizetését követelte. A summás pert összesen 9 hónapon keresztül 6 alkalommal tárgyalta a vármegye, a végül megítélt anyagi kár (a leszedett gyümölcs) 385 Rft-ra rúgott, maga fáradságaiért 32 forintra tarthatott igényt, míg az összes egyéb perköltség több mint kétszer ennyit, 976 forintot tett ki. OLK P 404. 35. cs. Ns. Dávid István repositionalis pere 1817/19.

15. OLK P 1531. No. 277.

16. OLK P 397. 2. kötet. 1772. április 18-i tisztiszék.

17. OLK P 1531. No. 910. A lugosi vendégfogadóst megveri, életveszélyesen megsebesíti az, akitől a bor árának megfizetését kérte.

kis híján belehalt.) Már a zsidóknak más nehézségeik is támadtak. *"Lebl Aranyos Megyesi Zsidó Josephházán M. uraság Arendassa lévén exponálta, hogy az Oláh Papnak némelly Szavait az Hellységbeliek megértvén, hogy vétek volna a Zsidótúl bort innya, Arra való nézve nem is ittak úgy mint az előtt..."* amit elismerve az úriszék le is szállítja azévi árendáját[18]

A különböző árendásokra semmiképpen nem készíthető valamilyen vallási, nemzetiségi vagy rendi megoszlást tükröző statisztika. Ezt már a források korlátozottsága sem teszi lehetővé, de úgy vélem a feladat elvi okok miatt még az árendások adott időpontra teljes listáját nyújtó forrás birtokában sem lenne elvégezhető. Az *"árendás"* ugyanis nagyon különböző gazdasági szerepeket takar és teljesen folyékony átmenete van a különböző conventionatus alkalmazotti statusok felé – az például gyakori eset, hogy a vendégfogadós a bort conventióért árulja, a pálinkát és a sört árendába veszi. Ugyanakkor, mint már említettem, az árendás is kap rendszerint különféle nyers- és tüzelőanyagokat, gyakran ővé a melléktermékek haszna sőt, árendásként is kap még hozzá ilyen megnevezéssel conventiót, leginkább természetbeni gabonajuttatást.[19] A földesúri saját üzem és a bérlet közötti határ tehát roppant nehéz meghúzni.

Mindezek ellenére állítható, hogy a bérlők jelentős része, de nem többsége zsidó, viszont feltétlenül többséget alkotnak az *"idegenek"*. Idegenek abban az értelemben, hogy nyelvük és vallásuk előtt az adott uradalomban képviseltektől, tehát a zsidókon kívül a görögök és a távolabbról idevándorolt keresztények (morva, tót stb.) is idesorolandók.

Úgy vélem, nemcsak arról van szó, hogy e mozgékony elemek kiválasztják a nekik megfelelő, jelentős kockázattal járó de gyors felhalmozást biztosító gazdasági szerepeket. Az összefüggés fordítva is igaz: a szerepek is keresik rátermett betöltőiket. A sokféle társadalmi és gazdasági kockázattal terhelt lét az egyik legfontosabb túlélési stratégiává avatja a menekülést, a folytonos továbbállást. Ez egyrészt kihat az üzletmenetre: a vagyont liquiden kell tartani, tartósan beruházni, földet venni nem szabad. Ebből logikusan következne a helyi társadalomba integrálódás gyengesége is, hiszen sem az átmeneti vendég bérlő, sem a falusiak számára nem éri meg hosszútávú együttműködést kialakítani, és nincs is minek kapcsán: ha a bérlő bérletén kívül nem szerez magának a helyszínen olyan vagyontárgyakat, gazdasági alapokat, melynek kapcsán valamilyen módon beletagozódhatna a tulajdon helyi rendjébe, úgy kapcsolataik felületes tudomásulvétel szintjén maradnak. Ezt a gyenge integrációt tükrözheti a bérlők általában mérsékelt ingatlanvagyona. Ezt tükrözi esetleg az az eset is, amikor az egyházközség kurátoraitól csak nehezen, legalább 12 %-os kamatra tud kölcsönvenni a kocsmabérlő zsidó. A kurátoroktól később megtudjuk, hogy egyszer egy zsidó már adós maradt a pénzükkel, ám ezzel nem a törvényes mérték dupláját kitevő kamatot kívánták magyarázni, hanem vonakodásukat, hogy a zsidónak egyáltalán kölcsönt adjanak. A kurátorok a helyi gazdaságban és társadalomban gondolkodnak, a zsidó idegen, a vonakodás érthető.[20]

Ez a markáns gazdasági helyzet egységes réteget határolna körül, melynek fő jellemzői a magas mobilitás, a jelentős felhalmozóképesség és a helyi társadalomba való viszonylag csekély betagozódás. A rétegen belül a rendi tagozódás (zsidó-keresztény, úr-paraszt) viszonylag háttérbe szorulna. Igenám, csakhogy legjobb védekezés a támadás. Ez a jelen esetben azt jelenti, hogy a bérlő megkísérli a társadalmi környezet változó hatalmi, kulturális stb. viszonyaiból fakadó gazdasági kockázatait azon keresztül minimalizálni, hogy illeszkedni próbál társadalmi környezetéhez, eltanulja annak értékrendjét és magatartási mintáit, valamiféle helyi társadalmi koalíciónak lesz legalábbis kültagja.

---

18. OLK P 1531. 36. köt. 1765. január 22-i úriszék jkv-e.

19. V.ö.: OLK P 397. 2. köt. 433. p. Somogy Ferenc jószágigazgató rendelete 1785. november 16-án a lugosi vendégfogadóról. További példák PETÁNOVICS: id. mű.

20. OLK P 1531. No. 1205.

Nyilvánvaló, hogy ez az út nem mindenki számára állt nyitva, a messziről jöttek, különösen, ha vallási- etnikai határokon túlról érkeztek, hátrányosabb helyzetben voltak, mint például a zsidók, görögök. Ezek valószínűleg inkább az előbbi, mobilitásra alapított taktikát kellet, hogy válasszák, noha persze sem a továbbállás gyakorisága, sem az integráció *"mélységére"* nincsennek közvetlen adataink. Mindenesetre feltűnő, hogy az igazán nagy vagyonok és vállalkozások úgy tűnik, a görög-zsidó árendások kezében voltak inkább.[21] Van arra is adat, hogy a kocsmabérlő zsidók főleg a pálinkafőzést és -eladást erőltették, megsértve contractusokat, ami szintén a gyors haszon, a könnyű csalás és az árú könnyű elrejtése által motivált magatartásra utal.[22] Ez is magyarázhatja, hogy a zsidók és általában az idegenek nem voltak túlzottan népszerűek és például Misztótfalu mezőváros tiltakozik az ellen, hogy az eredetileg neki járó, de 50 Rft-ért a földesúrnak visszabocsátott negyedéves kántorkocsmáltatást zsidónak adják ki bérbe.[23] Persze, mint általában az ilyen jellegű vádaknál és tiltakozásoknál, itt is fölmerül a gyanú, hogy esetleg nem pusztán a fogyasztók, a *"lakosok"* érdeke játszhatott szerepet, de a konkurens gazdasági csoportoké is. Arra, hogy Misztótfalun nemcsak a zsidók kereskedelmi tisztessége lehetett némileg kifogásolható, egy ugyanabból az évből (1793) származó panasz is rávilágít, mely szerint a helység előljárói a helység nevében vállaltak egy árendát, de valójában csak nyolcan vannak hozzá társak, vagyis ha az üzlet nyereséges, ők osztoznak rajta, ha veszteséges, a helység fizeti a hiányt.[24]

Az idegenség buktatóit éppen egy nem-zsidó integrációs kisérlet kudarca kapcsán figyelhetjük meg legjobban. Szlanyina Bálint morvaországi posztókészítő[25] több társával együtt az uraság hívására és költségén érkezett Nagykárolyba, ahol is azonban házat, műhelyt nem kapván, mesterségéhez fogni nem tudott. (Ez a prefektus saját bevallása szerint tipikus szituációnak tekinthető az uradalomban.)[26] 1772-ben kiárendálta a fábiánházi kocsmát, a magával hozott tőkéből azonban a kocsma mellett gazdaságot is fölszerel és kereskedésbe fog: ruhaféléket, sőt *"kását"* ad el a helybelieknek, marhát és dohányt vesz, majd idővel dohányfelvásárlóvá növi ki magát. Emellett pénzt is ad kölcsön, úgy egyeseknek, mint a falunak, készpénzzel fizeti a falura kirótt portiót, és természetesen eladásai is nagyrészt hitelbe mennek. Nyolcéves kocsmároskodása alatt többször is restantiába marad az eladott borok árával, ám ezek 2-300 Rft-os összegek, 1780-ban a restantia ennél jóval nagyobb. Executiót küldenek rá - ez a tiszt döntése - és evvel egyidőben a restantia összegét is vitatni kezdik, azt állítva, hogy a kocsmán bor árában keletkezett adósságokat meghamisítva, megnagyobbítva jegyezte fel - ez a falusiak találmánya. A két irányból jövő támadás lehet egymástól független is, de korántsem elképzelhetetlen, hogy előbb vagy a falusiakkal, vagy a

---

21. A lugosi vendégfogadót pálinkafőzési joggal árendáló Herschl Löbl adósságai fejében 1789-ben felbecsült ingó vagyona 690 Rft-ra ment, ebbe egész biztosan nincsenek benne pénzkihelyezései. Ez a vagyon nagyobb, mint az ugyanebből az évekből származó keszthelyi iparos- és kereskedő hagyatékok ingatlan nélküli része. V.ö.: BENDA Gyula (szerk.): A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Budapest, 1988. és OLK P 1531. No. 314. Ugyanakkor egy kocsmaépületet 1793-ban 190 váltó forintra becsültek: OLK P 1531. No. 605.

22. Somogyi Ferenc urad. prefectus írja 1785. december 15-én: *"mind az három heljen* (Fábiánháza, Mérk, Ecsed - V. A.) *igen rosszul viseli magát az árendás zsidó, mert pálinkánál egyebet nem árúltat, az házakat is igen tisztátalanul tartya, úgy hogy becsülletes vendégek megszállani is átalkodnak, amint ezt Lónyai Urak ott létében tapasztaltam ..."* OLK P 397. 2. kötet. 441. p.

23. OLK P 1531. No. 881.

24. OLK P 1531. No. 882.

25. A Szlanyinával kapcsolatos összes további adatra, ha másként nem jelölöm, ld. OKL P 1531. No. 445.

26. OLK P 397. 2. köt. 397. p. Somogyi Ferenc prefectus írja a posztókészítőkről: *"némelyek közülük pénzben bérelt házakban, némelyek pedig más háte megett Zsellérképpen lakván, Mesterségek folytatására alakalmatos helyek nincsenek"* (1784. szeptember 1.).

birtokigazgatás egyes képviselőivel különbözött össze az árendás, és a másik konfliktus az első következménye volt. Arról nemigen lehet szó, hogy a dolgokat valamilyen automatizmus vezérelte volna – a 800 Rft-os restantia ezen a területen ezekben az években nem akkora, hogy feltétlenül exetutiót vonjon maga után, a tisztség más alkalmakkor 1400-1600 Rft-os restantiákat is elnézett,[27] és a hitelügyletekben járatlan és ezért naivul költekező lakosok fölgyorsuló eladósodása által kiváltott spontán lázadás is kizárható (a falu gazdasága viszonylag speciális, a hitelügyletek mindig is jelentős szerepet kellett, hogy játsszanak – bor, marha, dohány). Az úriszék salamoni ítélete szerint a falu által elismert adósságokat a kocsmáros azonnal szedje be és fizesse be az uradalomnak, a falu által vitatott összeget viszont felezzék meg és egyik felét a kocsmáros, a másikat a falu tartozik az uradalomnak megfizetni. A kocsmáros vesztesége azonban jóval több volt, mint a falusiak által kétségbe vont tartozások fele. Egyrészt azonnal ki kellett mennie a kocsmából, másrészt *"bukását"* látva immár azok sem fizették vissza tartozásaikat, akik nem bor árában maradtak adósok, hanem dohányra kaptak előleget vagy pénzt vettek kölcsön. Végül pedig a falu magatartása is alaposan megváltozott: Szlanyina méheit elpusztították, egyik lovába villát szúrtak, másiknak torkát vágták el, miközben ő ügyeit intézve úton volt, a lánya által megkérdezett falusiak közül senki nem ért rá megnyúzni a dögöt, éjjel viszont több idejük volt, mert megnyúzták és a bőrt ellopták, 16 öreg disznójából csak 3 került meg, vetését felprédálták, a bíró portiót vetett ki rá (emlékszünk, az uraság bérlői adómentesek voltak), megbírságolta és láncra verve vitte végig a falun, egyik – nem fizető – adósa azt állította, hogy felesége kurva és gyermekét nem férjével csinálta – egyszóval gondjai igencsak megszaporodtak. Körülbelül két évig szívós utóvédharcokat folytatott, kérvények egész sorát írta, megpróbált az egyik vele feltehetőleg személyes jóviszonyban levő tiszten keresztül egy másik uradalmi kocsma bérletéhez jutni, hogy onnan próbálja beszedni kinnlevőségeit. Másik kocsmát nem kap, sérelmeivel kapcsolatban általában további vizsgálatot rendelnek el, melyet végülis nem követ intézkedés. Más birtokosnál viszont sikerül kocsmát bérelnie, és 1783-85 között ügye állni látszik. 1786-ban hirtelen fordulat történik, mégpedig egyszerre minden fronton: a volt nótáriussal végigjárva a falut, legtöbben elismerik tartozásaikat, amit a nótárius listába foglal. A tisztek – noha ugyanazok, akik korábban negatív döntéseket hoztak ügyében – most segítik követelései behajtását, sérelmeiért, káraiért kárpótlást rendelnek adni. Igaz, először vonakodtak úriszéket tartani, de Szlanyina az alispánhoz fordul, amire létrejön az úriszéki tárgyalás, ahol mindenben javára ítélnek. Az arányokat szemléltetendő megjegyzem, hogy a végülis megítélt károsszeg több, mint kétszerese annak a teljes restanciaösszegnek, amely miatt az egész ügy elindult. Ez mutatja a kocsmáros, illetve ebből általánosítva a nagyobb kereskedelmi – és hitelüzleteket folytatók sebezhetőségét, de azt is, hogy a kocsmáros legfeljebb pillanatnyilag volt illiquid, de egyébként fizetőképes maradt, az ellene való fellépés az uradalom gazdasági szempontjai alapján értelmetlen volt. Ám a fordulat sem magyarázható, ha nem feltételezünk valamilyen kulisszák mögötti kiegyezést az érintettek között. A kezdetben vesztésre álló kocsmáros vagy *"megtanult viselkedni"* és megfelelő kapcsolatokra tett szert, vagy komolyabb összegeket süllyeszthetett a megfelelő zsebekbe, esetleg mindkettő megtörtént.

A másik utat képviselő, a helyi érdekkoalíciókba jól rosszul beletagolódó regálébérlők *"összjátékát"* gazdasági partnereikkel csak a fentieknél is hosszabb ismertetésekkel tudnám illusztrálni, azonban itt erre terjedelmi okokból nem vállalkozhatom. Az viszont már önmagában is jelentős tény, hogy erre a bizonytalanságra épülő gazdasági helyzetre egy olyan réteg is vállalkozik, amely minden, csak nem idegen: egykori tisztek szolgálatuk végeztével kocsmát, hamuzsírhutát bérelnek,[28] sőt, van olyan alárendátor is, aki – vélhetőleg a rossz

27. OLK P 1531. No. 1122.

28. V.ö.: OLK P 1531. No. 85., 299.; P 397. 2. köt. 479. p.

üzletmenet hatására – kiméri meglévő borát, újat nem rendel, holmijából, amit lehet, elvisz, aztán elszámolás nélkül továbbáll és a szomszéd faluban vállal notáriusságot.[29] Úgy tűnik, hogy oeconomusok, ispánok, notáriusok és bérlők (ha nem idegenek) rendileg körülbelül egymagasságban vannak. Van olyan bérlőfiú, aki miután *"20 Esztendőkig mindenféle Oskolákat"* elvégzett, hazatérve állást keres. A tiszttartó rábízza a surányi megyeri uradalom conscriptióját, *"hogy ez által valami tsekély Recommendatióm lehessen Méltóságos Gróff kegyelmes uram előtt,"* mint írja. Az összeírást ingyen elvégzeve, az ekkor harmincéves legény a grófhoz írott kérvényében vagy *"oeconomus szolgálatot"*, vagy *"árendás jószágot"* kér 1815-ben. A rendi színvonalat Fodor János dokumentálja legjobban: a börvelyi nemesek egykori hadnagya 1779-ben Irinyi alispán királydaróczi jószágán gazda, 1780-ban a Károlyi-birtokon szeretne kocsmárosságot kapni.[30]

Tekintve, hogy az idegenek mobilitása és *"agresszív"* gazdasági magatartása és a *"beilleszkedők"* rendi integrációs stratégiái között persze egy egész sor átmenet is elképzelhető, a téma még további elemzést érdemel. Az viszont remélem, az eddigiek alapján is szembeszökő, hogy az iparosodás előtti gazdaság egyik legmarkánsabb, legspeciálisabb gazdasági szerepével van dolgunk a regálébérlők kapcsán. Ennek ellenére a fentiekből úgy vélem egyértelműen kitűnik, hogy a gazdasági magatartásokat igen eltérő irányokba terelte a gazdaság szereplőinek eltérő rendi státusa, társadalmi pozíciója. A regálébérlők társadalmi konfliktusai tükrözik gazdasági és társadalmi szerepük kétértelműségét, de igazi tanulságnak a gazdasági szerepek vázolt, az induló társadalmi pozíció és a választott stratégia függvényében való kettéválását érzem.

29. OLK P 1531. No. 1040. Stauffler mérgesi kocsmáros ingó javainak conscriptiója (1797).
30. OLK P 404. 35. cs.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

N. Czaga Viktória

KÉZMŰVESEK, IPAROSOK, KERESKEDŐK A BUDAI VÉDEGYLETBEN

Buda szabad királyi város a 19. században az ország legnagyobb szőlőművelő és bortermelő városává fejlődött. 1840 körül területéből 40 %-ot tett ki a szőlő (5.334 hold), ugyancsak 40 %-ot az erdő, míg a beépített terület – amelynek növekedését a környező hegyek korlátozták – mindössze 20 %-ot foglalt el. A városi lakosság számát tekintve a 18. század végén az ország harmadik legnagyobb városa Pozsony és Debrecen után. A 19. század elejére a lakosság létszámának növekedése lelassul: 1836-ban 33.400, 1838-ban 35.000 körül mozgott és tizenhárom év múlva, 1851-ben is csak 37.953 lakosa volt

A történetileg kialakult hat városrésze közül a Vár mutatkozott a legvárosiasabbnak. Itt a jómódú polgárok mellett jelentős létszámban laktak kormányszékeknél alkalmazott hivatalnokok is. A Tabán, a Krisztinaváros, az Országút és Ujlak lakosai elsősorban szőlőműveléssel és bortermeléssel foglalkoztak. A Vízivárost és kisebb mértékben a Tabánt kereskedők és kézművesek lakták.

A budai szőlők gazdag termést adtak. Az évi 200-240.000 akó borból 90.000 akó helyi fogyasztásra, a többi piacra került. A budai szőlőbirtokosoknak nem voltak értékesítési nehézségeik annak ellenére sem, hogy számuk még a 19. század első felében is növekedett, s ez egyben a szőlőbirtokok elaprózódását jelentette. A 18. század végén még 3,6 negyed volt az átlagos szőlőbirtok, ami 1847-re már 2,7 negyedre csökkent.

A kézművesek többsége készárútermelést folytatott, s elsősorban maga árulta a boltban termékeit, illetve vitte a helybeli heti és országos vásárokra. A piaci lehetőségek a 19. század első felében növekedtek, kihasználása a budai kézműveseknek is érdekében állt, de az elavult termelési módszerek és a tőkeszegénység nem sok lehetőséget biztosított számukra.[1] Ám az is igaz, hogy a házzal, műhellyel és szőlőbirtokkal rendelkező budai kézműves a 40-es években még biztonságban érezte magát, s kevésbé tartott a nemzeti elszegényedés következményeitől. Ezzel magyarázható, hogy Budán úgy a szőlőbirtokos gazdálkodók, mint a kézművesek körében csekély érdeklődés mutatkozott a védegyleti mozgalom hazai ipart pártoló programja iránt. Az Országos Védegylet Buda vidéki osztálya csak 1845. november 13-án alakult meg, s az összesen 138 fiókegyesület között mindössze a 136. volt.[2] Szervezésével azért kellett sietni, mert november 16-án kezdődött a Védegylet országos értekez-

1. Budapest története III. k. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Főszerk.: GERÉVICH László, Szerk.: KOSÁRY Domokos, Írta: NAGY Lajos. Bp., 1975. 275-277., 298., 318-319., 341-342. p. és 363-364. p.; BÁCSKAI Vera: Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: Pest-budai árvíz 1838., Szerk.: FARAGÓ Tamás. Bp., 1988. 200., 213. p.; BÉLAY Vilmos: Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán 1790–1848. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. Bp., 1961. 365. p.

2. Hetilap, 1846. márc. 24. 24. sz.

lete, s a reformellenzékre nem vetett jó fényt, hogy éppen az ország kormányzati székhelyén, a fővárosnak is tekintett Budán, nem volt még fiókegyesületük.

Az alakuló közgyűlésen elnöknek gróf Pejácsevich Jánost választották meg, aki egyben a Gyáralapító Társaságnak is elnöke volt, s nemzetgazdasági kérdésekben Kossuth tanácsadói köréhez tartozott.[3] Elnökhelyettesük ugyancsak arisztokrata származású: azonban báró Eötvös József személyében nemcsak az országos hírű írót és politikust, hanem a város szülöttét is megtisztelték választásukkal. Az elnök és az elnökhelyettes csupán a nevét adta a budai védegylet mozgalomhoz. A fiókegyesület alig két éves fennállása alatt Pejácsevich mindössze két közgyűlésen elnökölt, Eötvös pedig csak az alakuló közgyűlésen vett részt, aholis a megválasztott, ám távollévő elnököt képviselte. Az osztály megszervezésére valójában az országos értekezlet után került sor. Nem alulról jövő kezdeményezés eredménye volt, hanem nagyonis felülről szervezték meg: létrehozásában és irányításában a vezető szerep a város hivatalnokainak jutott. Mellettük jelentős szerepet töltöttek be az ún. értelmiségiek – hírlapírók és ügyvédek –, nem létszámuk miatt, hiszen mindössze hat személyről van szó, hanem a társadalmi téren kifejtett tevékenységük és személyes kapcsolataik következtében.

Az alapítók között találjuk a város főjegyzőjét és helyettes aljegyzőjét, a város főügyészét és törvényszéki főjegyzőjét.[4] Miután királyi leirat tiltotta a kormánytisztviselők belépését a védegyletbe, csupán egy kamarai tisztviselőt találunk a tagok között. Ez a tiltó leirat magyarázat arra is, miért nem vett részt a város polgármestere, főbírája és városkapitánya a budai védegyleti mozgalomban. E három vezető tisztség betöltése ugyanis nem szabad választás útján történt, hanem úgy, hogy a Kamara által kinevezett királyi biztos három-három jelöltje közül választottak az erre jogosult polgárok. A tanácsosi, főjegyzői, ügyészi, aljegyzői állás esetében azonban fordított volt a helyzet: a választópolgárság és a tanács jelöltjeiből a Kamara nevezte ki őket.[5] Ez utóbbi gyakorlat, ha szerény mértékben is, de lehetővé tette új, kívülről jött személyek bekerülését a tanácsi testületbe. A budai védegyleti mozgalom indulásának évében, 1845-ben Oeffner Ferenc polgármester már tizenhét év óta, Schreiber Ferenc főbíró pedig hét év óta viselte tisztségét, s 1848 nyaráig hivatalukban is maradtak.[6]

A tanácsi hivatalnokok létszáma a Védegylet Buda vidéki osztályának név szerint ismert tagjainak egy-nyolcadát tette ki, akik azonban állásuknál, hivatali tekintélyüknél fogva – a városvezetés ellenállását megkerülve – a reformellenzék társadalmi és politikai célkitűzéseit népszerűsítették a budai polgárság körében. A budai fiókegyesület hírlapíró tagjain keresztül személyes kapcsolat is fűzhette őket a reformellenzék vezetőihez, mert igaz ugyan, hogy Andorffy Károly a német nyelvű és kormánypárti Pester Zeitung munkatársa volt és Királyi Pál Széchenyi lapjáé, a Jelenkoré, de Frankenburg Adolf, az Életképek kiadója korábban Kossuth közvetlen munkatársa volt a Pesti Hírlapnál. Az ő jelenlétük a fiókegyesületben nem a védegyleti mozgalom gazdasági célkitűzéseinek megvalósulását jelentették Budán. Frankenburg pl. az évtizedekkel később írt naplójában meg sem említette a budai védegyletet, mint olyat, amely a honi ipar támogatására alakult, sőt, ő az országos mozgalmat is sokkal inkább a hazai, különösen a budai német polgárok magyarrá válása eszközének tekintette. Nem kis türelmetlenséggel igyekezett ezt a folyamatot – naplója tanúsága szerint – siettetni. Példa

3. KOSÁRY Domokos: Kossuth és a Védegylet. Bp., 1942. 36. p.

4. Budapest Főváros Levéltára X. 118. Az Országos Védegylet Buda vidéki osztályának központi választmányi üléseinek jegyzőkönyvei 1845–1847. Jegyzőkönyvek nemcsak a választmányi, hanem a közgyűlésekről is készültek. A továbbiakban külön jelzetet csak akkor használunk, ha idézünk vagy más forrásra hivatkozunk; SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp., 1899. 2. k. Buda város tisztviselői és egyéb alkalmazottai.

5. Bp. tört. III. k. 433-434. és 353. p.

6. SCHMALL: i.m. 282-283. p.; BFL IV. 1002. ee. Buda sz. kir. város levéltára, Tisztújítási iratok 1723–1843.

erre, hogy amikor 1847 nyarán a budaiak ünnepséget rendeztek a Horváth-kertben és a német színház igazgatója az általa felállított étkezdét a *"Wilkommen"* felirattal látta el, s azt sem Frankenburg és társai, sem a városkapitány felszólítására nem cserélte fel magyarral, *"az impertinens szatira fölötti közindignációnak kifejezést adván"* – írja – *"hangosan kifütyöltük, s egypár üveglámpát az állványról leparittyáztunk. Persze, hogy a 'crawall' azon körökben, melyek a német elem konzerválására a magyar fővárosban magokat különösen hivatva érezék, nem jó vért csinált: a féltucat összezúzott mécses elégtételt kívánt ..."*[7]

Miután a város legfőbb, s nem is akármilyen megélhetési forrása a bortermelés volt, a szőlőművelő és bortermelő polgárok között csekély érdeklődés mutatkozott a mozgalom iránt. A fiókegyesületbe mindössze három szőlősgazda lépett be. A hazai termékek önkéntes fogyasztására alakult Védegylet iparpártoló programjában a bor egyébként sem szerepelt. A budai bort különben sem kellett védelemben részesíteni a budai piacon, hiszen anélkül is számtalan vád érte a polgárokat, hogy az általuk termelt bornak ők a legfőbb fogyasztói.

Sokkal nagyobb érdeklődés a védegyleti mozgalom iránt a budaiak által gyárnak nevezett, valójában nagyobb műhelyek tulajdonosai között sem mutatkozott. E műhelyek közül négy érdemelte ki a gyár nevet: az Első Magyar Szarugomb és Fémárúgyár, élén Szajbold Frigyes csontgombgyárossal, Ganz Ábrahám vasöntődéje, Zsigmond Károly szőnyeggyára és Werther Frigyes gépgyára. Mind a négyen tagjai voltak a budai fiókegyesületnek.

Az Első Magyar Szarugomb és Fémárúgyárat 1845-ben egy részvénytársaság hozta létre. E krisztinavárosi gyárban valóban nagyüzemi termelés folyt. 1846-ban 42 – túlnyomórészt külföldi – munkást foglalkoztatott, hetente 5-600 csomag gombot készítettek (1 csomag = 12 tucat gomb). Ganz Ábrahám is 1845-ben alapította vasöntödéjét, s 1846-ban már két ház tulajdonosa volt és hatvan munkást foglalkoztatott. Ő állította üzembe az első gőzgépet Budán. Zsigmond Károly szintén 1845-ben alapította szőnyeggyárát a Krisztinavárosban. Werther Frigyes azonban nem a védegyleti mozgalom időszakában hozta létre gépgyárát, hanem jóval korábban, 1841-ben.[8] Ennek ellenére sikereit a budai fiókegyesület figyelemmel kísérte és a magáénak vallotta.[9]

Ha közelebbről megvizsgáljuk, mi tette lehetővé e négy budai gyár fejlődését, akkor azt tapasztaljuk, hogy a legkevésbé sem a védegyleti iparpártoló eszmék. Szajbold Frigyes Bécsből tette át székhelyét Budára, keresett cikkekkel – gombokkal, csatokkal, órakulcsokkal – jelentkezett a piacon, s bécsi kapcsolatai révén szállított exportra is. Tömegcikket és művészi kivitelű terméket egyaránt előállított.[10] Ganz Ábrahám vasöntődéjének és Werther Frigyes gépgyárának felvirágzását pedig a Pesti Hengermalom megrendelései tették lehetővé. Mégis sokatmondó adalék a két gyártulajdonos működéséhez, termelési stratégiájához, hogy az 1846. évi iparegyesületi kiállításra Ganz Ábrahám csak egy síma öntöttvas kandallót küldött, ami a kiállítás műbíráló bizottsága szerint tökéletes munka volt ugyan, de nem sok. Arra a kérdésre, hogy miért csak egy terméket állított ki, azt válaszolta, hogy annyira elátják őt megrendelésekkel, hogy nincs ideje a kiállításra készülődni.[11] Werther Frigyes több terméket állított ki, többek között egy gőzkazánt is, amely tökéletes volt, ám *"a kazán hosszában felrakott csúcsszegfők a szemnek szépek"* ugyan, *"de amellett, hogy a gép lényegi részei közé nem tartoznak – megdrágítják azt. ... Márpedig egy gyárosnak arra kell törekedni, hogy készítményei ne csak jók, de olcsók is legyenek."*[12]

---

7. FRANKENBURG Adolf: Emlékiratok Pest, 1868. 2. k. 221-223. p.
8. E gyárakról részletesen ír: MÉREI Gyula: A magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp., 1951.
9. Magyar Országos Levéltár Országos Ipartestület P 1073. 16-4018/1846. sz. i.
10. Hetilap, 1846. május 8., 37. sz.
11. MOL P. 1073. 17-5898/1846. sz. i.
12. MOL P. 1073. 40-sz.n. i.

A többi budai védegyleti *"gyártulajdonos"* gyára inkább nagyobb műhely volt, mintsem gyár. Ezek közül a legjelentősebb Hajós Sándor kalapmesteré, amelyet tulajdonosa 1847-ben tudott gyárrá nyilváníttatni.[13] Ha valaki, akkor Hajós Sándor az, akinek fejlődését a védegyleti mozgalom segítette elő.[14] Az 1846. évi iparkiállítás műbírálói azonban kifogásolták kalapjainak minőségét: női selyemkalapjai nem szépek, nehezek és drágák.[15] Márpedig a védegyleti mozgalom, amikor a honi cikkek kelendőségéért, vásárlásáért szállt síkra, elsősorban a női vásárlókra számított.

Nagyobb műhellyel rendelkezett még ifj. Szabó József asztalos, aki a 40-es évek elején tért haza külföldi vándorútjáról. Svájcban, Bázelben tökéletesítette szakmai tudását olyannyira, hogy az 1846. évi kiállításra küldött biedermayer női hálószobabútora inkább remekbe készült vizsgadarabnak illett be, mintsem a mindennapi élet színteréül szolgáló polgári bútordaraboknak.[16]

E fent említett gyárak közül a Pesti királyi váltótörvényszéken 1846-ban csak az Első Magyar Szarugomb- és Fémárúgyárat jegyezték be. A Kereskedelmi és Iparkamarai Jelentés 1852-ben már csak kettőt nevezett meg közülük: Werther Frigyesét és Ganz Ábrahámét.

A budai kereskedők ugyancsak gyér érdeklődést mutattak a fiókegyesület iránt. Az ismert öt kereskedő közül három csak azután csatlakozott a mozgalomhoz, miután a fiókegylet vezetői biztosították őket affelől, hogy *"ha valamely kereskedő, árus vagy iparűző magát a védegylet lajstromába°sorozza, ezen kötelezettség csak saját egyedi személyét terheli, nem pedig azon iparágat is, melyet élelme forrásául választott."* Csatlakozásuk után buzgóságukban és ügyszeretetükben odáig is elmentek, hogy pl. a külföldről behozott cukrot hazai címkével ellátva árulták. Ez, az országos védegyleti mozgalom alapeszméjével homlokegyenest ellenkező módszer azonban nemhogy megrovást nem váltott ki a tagokból, hanem ellenkezőleg, sikerként könyvelték el azt.[17]

A budai osztály működésének korlátai a csatlakozó iparosok és kézművesek számára is nagyon hamar világossá váltak, amikor anyagi támogatásért fordultak a fiókegyesülethez. Az osztály vezetői siettek ugyanis leszögezni, hogy az egylet kizárólag *"a honi gyártmányok kelendőségének biztosítására"*[18] alakult, s nem kölcsönök nyújtására és gyárak alapítására. Tevékenységük pedig – anyagi lehetőségek hiányában – csak arra szorítkozhatott, hogy az Országos Védegylet vezetősége által meghirdetett feladatokat közvetítették a tagok felé. Így pl. azt a felhívást, amely a hazai dohány fogyasztására és a hazai gyapjúkelmék vásárlására szólította fel a védegyleti tagokat. Az osztály vezetői azonban felismerték, hogy egy élvezeti cikk használatában nehéz befolyásolni a fogyasztókat, éppen ezért a dohány fogyasztását a *"polgárok morális érzetére"* bízták azon meggyőződésben, hogy *"a hona javát szilárdul óhajtó honfi ... tudni fogja, miként kelljen az önös monopólium trafikáit látogatni vagy elkerülni."*[19]

A védegyleti mozgalom ideje alatt az egyetlen ígéretesnek induló vállalkozás a hazai gyapjúkelmék fogyasztását befolyásolhatta volna kedvezően Budán. A Gyáralapító Társaság kezdeményezésére ugyanis Buda-Ujlakon egy gyapjúfonógyár létesítését határozták el, de a vállalkozás messze túlnőtt a fiókegyesület lehetőségein. Anyagi kihatásait – a telek átengedését, részvények jegyzését – a budai tanács és választópolgárság vállalta magára. A megvalósulás azonban nem tőlük függött, hanem a Kamarától, amelynek – amint azt a fiók-

13. MOL P. 1073. 40-sz.n. i.
14. MOL Magyar Kir. Helytartótanács lt. C. 64. Departamentum Commerciale 18-39/1843., 18-158/1847. sz. i.; Hetilap, 1846. április 7., 28. sz.
15. MOL P. 1073. 40-sz.n. i.
16. MOL P. 1073. 40-sz.n. i., 17-380/1846. sz. i.; Hetilap, 1846. július 10., 55. sz.
17. BFL X. 118. 1846. április 5. Választmányi ülés jkv-e.
18. BFL X. 118. 1846. október 22. Választmányi ülés jkv-e.
19. BFL X. 118. 1847. január 3. Közgyűlési jkv.

egyesület választmánya megállapította – *"a királyi szabad városok még mindig pupillusai."* Hiába hivatkozott a budai tanács a Helytartótanácshoz intézett feliratában a város szegénységére, s a gyár működésének az általános jólétet emelő hatására, a Kamara a Helytartótanács pártoló átiratától függetlenül elutasította a kérelmet.[20]

A budai osztály sikertelen kísérletet tett egy *"árú- és iparcsarnok"* felállítására is, ami az egyik budai kereskedő boltjának és raktárának iparcsarnokká való kinevezését jelentette volna. Az iparcsarnok tulajdonosa azonban semmiféle biztosítékot nem kapott arról, hogy árúcikkei elkelnek, csupán csak azt a *"morális ígéretet"*, hogy az egyleti tagok nála vásárolnak.[21] A budai iparcsarnok valójában nem működött, mert ezt a kezdeményezést is bizalmatlanság kísérte a polgárok részéről, s mert 1847 elejére a lakosság közönye a budai védegyleti mozgalmat teljes kudarcra ítélte.

A budai kézművesek, iparosok számára nem a védegyleti mozgalom, hamem az 1841-ben alakult Iparegyesület bizonyult hasznosabbnak. Az Iparegyesület ugyanis polgári fekvő birtokot felmutató tagjainak 1-200 pft-s kölcsönt nyújtott.[22] A házzal, műhellyel (sőt szőlőbirtokkal) rendelkező budai kézműves így lehetőséget kapott műhelyének szerény mértékű továbbfejlesztésére anélkül, hogy bármiféle politikai színvallásra kényszerült volna, hiszen vezetői, a budai tanács és választópolgárság, az Iparegyesületet kezdettől fogva támogatta. Ösztönözte a polgárokat arra, hogy vegyenek részt a kiállításokon, sőt anyagilag is támogatta az egyesületet: 100 pft-t fizetett az Iparegyesület pénztárába a Kamarától nyert engedély után.[23] A gesztus értéke és az összeg nem csekély, ha tudjuk, hogy a szabad királyi városok kiadásait a Kamara ellenőrizte olyannyira, hogy 50 pft feletti kiadásokhoz már az engedélye volt szükséges.[24]

A budai védegyletnek alig másfél éves fennállása alatt kb. 114 tagja volt, közülük 56 személyt sikerült név, s 44-t foglalkozás szerint is meghatározni.[25] De akár az 56-os, akár a 114-es létszámot vesszük figyelembe, mind a kettő a mintegy 35-37.000 lakosú város elenyésző részét teszi ki. A budai védegyleti mozgalomban tehát fel sem merülhetett annak lehetősége, hogy a védegylet gazdasági programját felvállalva a város kézműves-iparos lakosságának anyagi helyzetén lendítsenek valamelyest. Pénzbeli lehetőségek hiányában ezek a célkitűzések jegyzőkönyvekben rögzített vágyak maradtak csupán, s nem volt jelentősége annak, hogy hány iparos-kézműves-kereskedő csatlakozott a mozgalomhoz. A budai fiókegyletet vezetői, a tanácsi hivatalnokok és tisztségviselők, a reformellenzék polgári származású hívei és szövetségesei, nem is ezért hívták életre, hanem sokkal inkább a védegyleti mozgalom politikai és társadalmi célkitűzéseinek népszerűsítésére Budán.

Az Országos Védegylet Buda vidéki osztályának név szerint ismert tagjai

I. Tisztviselők, hivatalnokok

Városaik:

1. Eberling Mihály — 1843: kancellista; 1846: tanácsi iktató; 1847: törvényszéki iktató; 1847: aljegyző.

20. MÉREI: i.m. 290. p.; MOL Ht. lt. C. 49. Depart. Civitatense 12-65/1847. sz. i.
21. BFL X. 118. 1846. május 10. Közgyűlési jkv.
22. MOL P. 1073. 57-475/1845.
23. BFL IV. 1002. j. Tanácsi levelezés 396/1843. sz. i.
24. Bp. tört. III. k. 433. p.
25. BFL X. 118. 1846. június 2. Választmányi ülés jkv-e; Lásd a budai védegyleti tagok névsorát.

2. Farkas Samu — 1819: főügyész.
3. Házmán Ferenc — 1843: főügyész; 1847: tanácsi főjegyző; 1843/44 és 1847/48-ban országgyűlési követ 1848-ban képviselő, 1849. augusztusában elmenekült az országból.
4. Micsinyei Antal — 1845: kancellista; 1846: helyettes jegyző; 1847: főjegyző; 1849. augusztusában elbocsátva.
5. Nerodolik József — 1838: aljegyző és tiszteletbeli ügyész; 1843: főügyész, tanácsos.
6. Perviz János — 1844: tiszteletbeli alügyész; 1845: alügyész.
7. Veidinger Alajos — 1843: törvényszéki aljegyző; 1847: törvényszéki főjegyző; 1849. augusztusában elbocsátva.

II. Kormányhivatalnok:

8. Radnay Ferenc — Magyar Kamara

II. Értelmiségiek:

9. Andorffy Károly — ügyvéd; hírlapíró a Pester Zeitungnál; 1848: városkapitány; 1849. augusztusában elbocsátva.
10. Davidovics Dávid — ügyvéd; 1844: a tabáni szerb közösség jegyzője.
11. Jóry Ferenc — ügyvéd.
12. Schandrik Pál — ügyvéd, 1847: tabáni esküdt.
13. Frankenburg Adolf — hírlapíró Életképeknél.
14. Királyi Pál — ügyvéd hírlapíró a Jelenkornál.

III. Szőlőművelő-, bortermelő:

15. id. Karl József — 1825: újlaki kerülő.
16. Pafkovich Antal — 1830: tabáni bíró.
17. Valter József

IV. Kereskedők:

18. Kulmann Károly — 1838: országúti esküdt; /1848/: országúti bíró.
19. Nőtigh Károly
20. Szavich Döme
21. Tenkó János
22. Spitzer Mátyás

V. Gyárosok:

23. Ganz Ábrahám — vasöntő.
24. Sajbold Frigyes — csontgombgyáros.
25. Werther Frigyes — gépgyáros.
26. Zsigmond Károly — szőnyeggyáros.

VI. Iparosok:

27. Fauser Eduárd — vasöntő.

28. Hajós Sándor — kalap/gyáros/.
29. Hunkler Antal — szabómester.
30. Jakobson Károly — ácsmester.
31. Lovass István — kalaposmester.
32. Manokovich András — órás.
33. Ráth Péter — gyógyszerész.
34. Rodiczky Ferenc — kefekötőmester; 1847: vízivárosi esküdt.
35. Rotta Antal — kárpitosmester.
36. Stern Móric — könyvkötő; a várbeli Szentháromságszobor gondviselője. 1843: a városházi kápolna kurátora.
37. id. Szabó József — asztalosmester.
38. ifj. Szabó József — asztalos.
39. Tóth István — asztalosmester.
40. Verderber József — tímármester; 1829: országúti esküdt.
41. Vonberger Mátyás — asztalosmester.

VII. Név szerint ismert tagok, akiknek foglalkozását még nem sikerült megállapítani

42. Arkauer Ferdinánd
43. Gánóczy József
44. Hoicsi Miksa
45. Hornig Mátyás
46. Krach Mihály
47. Pyber Sándor
48. Reder /Röder/ Adolf
49. Saghter Béla
50. Schreiber Károly
51. Scriba Bálint — 1832: a tabáni katolikus község esküdtje.
52. Semmelweis Ágoston
53. Zsibovics Ferenc

VIII. Egyéb

54. Pejacsevich János — a Buda vidéki osztály elnöke.
55. Eötvös József — alelnök.
56. Kohn Lénárd — a zsidó hitközség előljárója.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Bircher Erzsébet

BIRODALMI GAZDASÁGPOLITIKA ÉS A LOKÁLIS ÉRDEKEK KONFLIKTUSAI A MAGYAR KŐSZÉNBÁNYÁSZAT ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Két, különböző léptékű gazdaságpolitika összeütközéseinek az elemzése – még ha azok olyan, látszólag jelentéktelen kérdés körül robbantak is ki, mint a 18. század második felében megindult hazai kőszénbányászat – ellentmondó törekvéseket, érdekviszonyokat tárhat fel.

Csakúgy, mint a korszak minden kérdésében, a két szembenálló fél itt is az erejében megrendült, struktúrájában változó nagyhatalom, illetve annak a rendi bástyák mögé húzódott, függetlenségének maradékait védelmező magyar nemessége volt. Az abszolutizmus központosító törekvéseivel szemben megmerevedő magyar politikai intézmények küzdelme dichotomikus folyamatot eredményezett. A magyar nemesség ellenállása nem volt eredménytelen: a monarchikus hatalom egységesítő tendenciáival szemben sikerült megőriznie a partikuláris függőségeknek egy olyan szövevényét, amely középkori intézményekben, törvényekben gyökerezett. A Habsburgok abszolutizmusa a hiányzó szerkezeti egyöntetűség és szilárdság miatt sem gazdasági, sem politikai tekintetben nem érte el az *"ideális"* abszolutista állam jellemzőit.[1]

A birodalomépítés elvi kimunkálása során pedig valamennyi teoretikus erre tette a fő hangsúlyt. A monarchia gazdaságpolitikája, amely Johann Joachim Becher, Wilhelm von Schröder és Philipp Wilhelm von Hörnigk munkássága nyomán alakult ki, legfőbb célkitűzésének azt tekintette, hogy az imaginárius, nemzetek feletti fogalomból valódi politikai és gazdasági egységet formáljon.

Hörnigk híres műve, az 1684-ben megjelent *Oesterreich über alles, wan es nur will* ... az osztrák birodalomépítő gazdaságpolitikai elképzelések kátéja. A belőle kirajzolódó kép egy olyan, autarchiára berendezkedő birodalmat körvonalazott, amely szerint a Habsburg-uralom alá tartozó valamennyi ország és tartomány korábban már kialakult gazdasági jellemzőit kell figyelembe venni, s a belső arányokat nem megváltoztatva kell az egységre törekedni.

Hazánk az abszolutizmus nézőpontjából – mezőgazdasági terményein kívül – egyetlen figyelemre méltó értékkel bírt: és ez a még romjaiban is európai jelentőségű nemesfém- és

1. ANDERSON, Perry: Az abszolutista állam. Budapest, 1980. Az osztrák abszolutizmus jellemzőiről: 389-426. p.

érchányászatunk.[2] Ennek 17-18. századi ismételt felvirágoztatása az abszolutista gazdaságpolitika egyik leglátványosabb lépése volt.[3]

Nem könyvelhetett el azonban hasonló eredményeket a megindúló kőszénbányászat ügyében, s ennek jogi, gazdasági- és társadalmi okai egyaránt voltak. A jogi problémák köntösében azonban többnyire gazdasági érdekek húzódtak meg, s így az okok egyenként nem elemezhetők.

A kőszénbányászattal kapcsolatos jogok hazánkban ebben az időszakban nem voltak szabályozva. Míg a korábban már említett nemesfémbányászat a ius regale részét képezte – és így gyakorlatilag a korona belügye volt –, addig a kőszén kibányászása körül eldöntésre várt a kérdés, hogy egyáltalán kinek van joga kutatni és bányászni, a ius regale része-e, vagy a pars fundi elve alapján a földtulajdonos birtoka részének kell-e tekinteni. Ez utóbbi esetben ugyanis senki, még a politikai hatalom képviselője sem bányászkodhatott az érdekelt földtulajdonos beleegyezése nélkül. E kérdés 1788-ig jogilag eldöntetlen maradt, s látszólag ez a joghézag képezte a viták forrását.

A magyar szénvagyon sorsa – úgy tűnik – a földesúri ellenálláson fordult meg. Míg Mária Terézia 1758-ban az örökös tartományokban *"szabad"*, tehát bárki által kibányászható ásványnak rendelte a kőszenet, addig nálunk ezt soha nem vezették be.

A földesúri álláspontokat összefoglaló és támogató országbírói vélemény egy 1492-ben, II. Ulászló által kiadott artikulusra támaszkodott: az ebben foglaltak szerint az arany, ezüst és más fémek kivételével – amelyek után a tulajdonosnak a bányák jövedelmének arányában urburát kell fizetnie –, illetve a sóbányákat kivéve – amelyek egyedül és kizárólag a királyi felség hatalma alá tartoznak – a földtulajdonosnak joga van, hogy javait szabadon élvezhesse. Az I. Ferdinánd által 1552-ben kiadott 36. törvénycikkely is úgy rendelkezett, hogy az új bányák nyitásánál meg kell különböztetni – ahogyan mindig is volt – a nemesek, illetve a kamara bányáit.[4]

Valójában azonban a jogi érvek mögött a magyar társadalom- és gazdaság struktúrájából adódó érdekek álltak, hiszen Európában nem volt egyedülálló dolog a kőszénnek a földbirtok részeként való kezelése. Például a 16. század Angliájában, Erzsébet uralkodása alatt a bányaregálé csak a nemesfém-bányászatra korlátozódott, s így a koronától teljesen függetlenül, a pars fundi alapján indult meg a kőszénbányászat is. I. Károly ugyan tett rá kísérletet, hogy megszüntesse ezt a joggyakorlatot, de alulmaradt a küzdelemben: a kőszén bányászatát nem tudta kivenni a *"landlords"* kezéből.[5]

A végeredmény közismert: az angol ipari forradalom, amely elindította Anglia modernizálását, jövedelmező üzletté tette a kőszénbányászatot, s nemcsak az ipar, hanem a hatalmas arányú háztartási fűtés is eredményezte, hogy 1800 táján Anglia széntermelése 2 millió tonna körül mozgott.[6] A konklúzió nyilvánvaló: a jogi rendezetlenség csak a kereteit adta meg a kőszénbányászattal kapcsolatos ellenállásnak, a valódi ok a kőszénfelhasználás technikai lehetőségeinek – és így a piacnak is – a hiánya volt. A kis létszámú vállalkozói réteg pedig a lehetőségek olyan kényszerpályáján mozgott, amely – még a politikai hatalom esetleges támogatásával együtt – sem volt képes változtatni ezen a képleten.

---

2. HECKENAST Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1690–1790). Történelmi Szemle, 1973. 1-2. sz. 188-207. p.
3. A téma részletes ismertetését lásd FALLER Jenő: A magyar bányagépesítés úttörői a XVIII. században. Budapest, 1953.
4. BÁN Imre: Adatok a magyar kőszénbányászat történetéhez a XVIII. században. Bányászati és Kohászati Lapok, 1934. Különlenyomat a 4., 5., 6. és 7. számból, 21-23. p.
5. WEBER, Max: Gazdaságtörténet. Budapest, 1979. 155. p.
6. BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV-XVIII. században. Budapest, 1985. 367. p.

A merkantilista gazdaságpolitikával szemben – ebben a kérdésben is – a klasszikus ellentét legmarkánsabban abban a polémiában analizálható, amelyet Sopron város, mint földbirtokos folytatott az első hazai kőszénbánya nyitásáról az udvari kamarával.

A Sopron melletti bánya művelése a szénvagyon felfedezésétől fogva a kamara érdeklődésének az előterében állt, ami az erősen iparosodó Alsó-Ausztria manufaktúráinak energiagondjaival magyarázható. Mivel a kőszén tengelyen való szállítása olyan mértékben növelte meg annak árát, hogy a szállítási költségek olykor a többszörösét is kitették a kitermelési költségeknek, így ez a bánya jelentett megoldást a manufaktúrák energia-problémáinak a megszüntetésére.

Látszólag tehát adott volt a piac, s hogy Sopron ennek ellenére, az uralkodói leiratokkal szemben passzív ellenállásba burkolózva megtagadta a bánya művelését, annak igen racionális okai voltak.

A városi gazdálkodás feudális keretei közé csak egy igen rugalmas, rövid távon még biztosan önmaga érdekei ellen is tevékenykedni merő városvezetés illeszthette volna be egy olyan, nagy tőkeigényű, lassú és bizonytalan megtérülésű beruházás megindítását, mint amilyen a szénbányászat.

Sopron ugyanis egyike volt a 14 magyarországi városi földbirtokosnak, mégpedig ezek között is – Körmöcbánya és Nagyszombat után – a harmadik legnagyobb. Telekállománya 4.648 hold, úrbéreseinek száma pedig 1.159 volt.[7] Amint az az 1766. évi úrbérrendezés anyagából kitűnik, a város jövedelmeinek legnagyobb része mindig falvainak a robotmunkájából, vagy annak megváltásából származott.[8] Egyébként magára a városra a tradicionálisan erős kisipar, az intenzív szőlőművelés és a jelentős tranzitkereskedelmi tevékenység volt jellemző.

Az, hogy a városi bevételek legnagyobb része a feudális járadékokból származott, s hogy e bevételek fölött a városi vezetést adó patríciusréteg rendelkezett, gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy az akkumulálódó tőke nem feudális jellegű vállalkozást indítson el. A legelfogadottabb *"pénzforgatási"* lehetőségnek a pénzhitelezést tartották, s ezt jól bizonyítja a városkönyveknek az az adata, amely szerint Sopron 1774-ben – jóllehet maga is erősen el volt adósodva – hiteleinek a likvidálása helyett több más várossal együtt a kincstárnak adott kölcsönt 6 %-os kamatra.[9]

A szénvagyon felfedezése után a város tett ugyan egy kísérletet a bánya művelésére, illetve a szén értékesítésére, de tapasztalatai lesújtóak voltak. Az 1759-es eladási jegyzék[10] szerint eladhatatlannak bizonyult a szén: nem lehetett érte olyan keveset kérni, hogy az iparosok, kereskedők elvigyék. A számadáskönyvek tanúsága szerint 1759 és 1764 között összesen 110 forint és 34 krajcár volt a kőszéneladásból a bevétel, amellyel szemben ott állt a kitermelésre fordított készpénz-kiadás 318 forintja, s ezt az összeget még tovább növelte a pénzben ki nem fejezett tételek sora: az útépítésre, szállításra, fakitermelésre fordított robot. Törvényszerű volt tehát, hogy ilyen előzmények után a város lemondott a bányászatról.[11]

A kamara azonban nem. 1763-ban Morgenbesser Ferenc Antal alsó-ausztriai bányabírót bízták meg azzal, hogy mérje fel a lehetőségeket és tegyen jelentést ottani tapasztalatairól. A Morgenbesser részvételével tartott tanácsülésen a szakértő azt javasolta a városnak, hogy a

---

7. Sopron város Levéltára (a továbbiakban: SvLt.), IV. 1003. b. ee. Liber Conceptuum Latinorum et Germanicorum de anno 1780. 43. p.
8. SvLt. Prothocollum für 1766.
9. KÁLLAY István: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Századok, 1963. 3. sz. 1060-1061. p.
10. SvLt. Kammererrechnung 1759. 159-161. p.
11. SvLt. IV. A. 1003. b. Raths. Prothocoll. 1787.

várható haszon és a famegtakarítás érdekében vagy maga alapítson, vagy polgárai alapítsanak bányatársaságot, akár a kincstár principalitása alatt is.

A magisztrátusnak, úgy tűnik, fenntartásai voltak a várható hasznot illetően, s bár ezen a tárgyaláson már felmerült, hogy a mész- és téglaégetők faszükségletének a kiváltására esetleg fel lehetne használni a szenet, de – úgy látszik – a lehetséges károk nagyobb súllyal estek latba, mint az esetleges nyereség, s így a város vonakodott a bányászat megkezdésétől, azt pedig kategorikusan elutasította, hogy másnak engedje át a bánya művelését. Egyben kifejtette álláspontját, amely szerint az esetleges bányanyitást senki sem engedélyezheti rajta kívül és elutasította, hogy a városnak bárkitől is engedélyt kelljen kérnie erre, mivel ebben a kérdésben egyedül csak a városnak van kompetenciája.[12]

1769-ben Mária Terézia ismételten felszólította a várost, hogy művelje a bányát, s nyomatékul egy újabb szakértő is érkezett, aki azonban a város álláspontjával értett egyet: *"a bányászat itt nem haszonhajtó, hiába való kiadások mellett nagyon csekély reményt nyújt"*.[13]

Az első kőszénbánya ipari méretű termelése csak 1791-ben indult meg. A periódust sok szempontból jellemezték azok az érvek, amelyek a Sopron és a Tersztyánszky Dániel vállalkozót támogató, a birodalmi gazdaságpolitikát képviselő kamara közötti levélváltás során fogalmazódtak meg.

Tersztyánszky a ius regale alá tartozó ásványnak minősítve a kőszenet, s ezért a bakabányai bányabíróságon kutatási és művelési engedélyt kért a területre, de mivel a város vezetői ezt a lépést jogszerűtlennek ítélték, így igaza védelmében a kamarához fordult. Az ügy némiképp túldimenzionált voltát jól jellemzi, hogy Mária Terézia is állás foglalt benne:

"Minthogy minden jól kormányzott országban és közösségben a közérdek a magánérdek elé helyeztetik, mi magunk is tisztán a közjó érdekéből jutalmak kitűzésével is buzdítandóknak és serkentendőknek véljük azokat, akik a szén bányászatával igyekeznek a fa általános hiányán segíteni. Ezért tehát Sopron városunk ama indokait, melyeket a Hívségteknek küldött jelentésben felsorol és amelyek alapján Tersztyánszky Dánielt a területtől távoltartani és a szén bányászatában akadályozni igyekszik, mint elégteleneket és a közérdekkel ellenkezőket, nem fogadhatjuk el.

Mert, ha a Sopron alatt elhúzódó szén-telérek – amint mentségül felhozatik – még valóban éretlenek, akkor miért nem engedi Sopron városunk, hogy nevezett kérelmező a saját kockázatára és kárára kutasson?

Ha pedig érettek, akkor miért nem kezdi meg önmaga a munkát, vagy miért nem tűri, hogy más sürgesse azt?

Ami pedig ugyanezen városunk ama állítását illeti, hogy félti erdeit és vadjait: ez a félelem egyáltalán nem helytálló, hiszen nem a magánosok kedvteléséből, hanem a fa helyettesítése és a közhiány megakadályozása céljából vállaltatnak a gondok és a tervek.

Ezen okok miatt kegyelmesen megparancsoljuk Hívségeteknek, hogy akaratunkat Sopron városunkkal azonnal közölje, hogy ámbár a szén bányászatát a földesúri haszonvételi jognak mintegy járulékául tekinti és véli, mégis, a köz érdekéből, vagy önmaga kezdje meg azt, vagy pedig a nevezett kérelmezőt ebben ne akadályoztassa, mert jóllehet azt akarjuk, hogy a város elsőbbségi joga érintetlen maradjon, mégis, ha nem él azzal mennél előbb és helyesen, akkor nem fogjuk tűrni, hogy az említett Tersztyánszky Dániel akadályoztassék ebben a munkában."[14]

A város engedett, de a kísérlet 10 hónap munka után kudarcba fulladt, s végül a kamara 1770-ben egy véglegesnek tűnő döntéssel felmentette a várost a gazdaságtalan művelés alól.

---

12. BÁN Imre: A brennburgi kőszénbányászat története 1759-től. Különlenyomat a Bányászati és Kohászati Lapok 1936. évfolyamának 4-7. számból. 10-11. p.
13. Magyar Országos Levéltár, Prothocollum Consilii Cameralis anno 1765. 387-689. p.
14. Hofkammerarchív: Münz- und Bergwessen, Fasc. 12. (Wien), Nr. 1529. ex Mai 1769. A latin eredetit közli BÁN Imre: A brennburgi kőszénbányászat etc. Oklevéltani függelék, 29-30. p.

Sopron erre a döntésre hivatkozva kérte 1782-ben a Magyar Királyi Helytartótanácstól a felmentés érvényben tartását, leírva kérvényében, hogy a bánya művelése csak kárt okozna a közösségnek.[15]

1788-ban II. József kamarai rendelettel szabályozta a kőszénbányászat jogát és abban – legitimizálva a földesúri álláspontot – a földtulajdon részének nyilvánította a kőszenet.[16]

Az abszolutizmusnak, mint politikai hatalomnak az e területen való beavatkozása ettől a pillanattól kezdve átlényegült: az instrukciók sorát a gyakorlati tevékenység váltotta fel. Ez olykor kimerült a vállalkozók protekcionista támogatásában, de ennél személyesebb beavatkozásra is van adatunk: egy rövid ideig például Ferenc császár is tagja volt az egyik legfantasztikusabb célokkal létrejött vállalkozói csoportnak, amely e bányát művelte.[17]

E csoport elképzelése szerint a bánya gazdaságos művelése azzal vált volna lehetővé, ha csatornát építenek Bécsből Sopronon át Győrig. Ez nyújtott volna módot arra, hogy a szállítás költségeit erősen lecsökkentve, olcsó tüzelőanyaggal lássák el a Bécs környéki üzemeket.

A csatorna tervének grandiózus voltával csak a végrehajtás kudarcának a nagysága volt összehasonlítható. A Pecsenyédnél elakadt építést soha nem fejezték be.

A bánya művelése azonban 1791-től már megindult: és ez a tény jelezte azt is, hogy a valódi piaci lehetőségek megjelenésekor, ha nehezen is, de túl lehetett lépni a kezdeti sikertelenségeken. Egy olyan vállalkozói réteg jelentkezett, amelyik már a Sopron és Bécsújhely környéki iparosokból verbuválódott, s a kibányászott szenet éppen a saját üzemeikben való felhasználás tette gazdaságossá.

Ettől az időponttól kezdve a bányászattal kapcsolatos konfliktusok jellege megváltozott, jóllehet számuk nem csökkent. A birodalmi érdek és a helyi társadalom összeütközéseit felváltotta a tulajdonos és a mindenkori bérlő közötti konfliktusok sorozata. Ez azonban már más típusú érdekellentét volt.

Hogy a nehézségek nem szűntek meg, arra egy angol utazó, Towson 1793-ban papírra vetett, csodálkozó szavai utalnak: *"egy ilyen szénbányát egy olyan népes városhoz közel, mint Wien, kincsnek kellene gondolnunk, de itt az egész kontinensen olyan előítélettel vannak a szén használatával szemben, hogy csak néhány gyárban használják."*[18]

Összegezve a vázolt vitasorozat tanulságait: azzal a kérdéssel kell tehát szembenézmünk, hogy valóban a helyi ellenállás, a rendi, földesúri érdek volt-e az, ami kőszénbányászatunkat ilyen nehézségekkel állította szembe az első évtizedekben? Úgy tűnik, hogy a magyar földesúri réteg ellenállása – ritka kivételként – itt nem retrográd nézeteiből, hanem a magyar gazdasági, piaci feltételek jobb, reálisabb ismeretéből fakadt.

A realitásokat figyelmen kívül hagyva az abszolutizmus olyan, valóban az európai fejlődési trend felé mutató igényeket támogatott, amelyek mögött nem volt olyan társadalmi, gazdasági háttér Magyarországon, hogy a lehetőségek valóra váltására *"királyi út"* állt volna rendelkezésre.

---

15. Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Acta Oeconomica, Iadula D. Fasc. 5. 22-23. p.
16. F. A. SCHMIDT: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze. II. Teil. 17. k. 445. p.
17. BÁN Imre: Csatornatervek kőszeneink szállítására kőszénbányászatunk első korszakában. Bányászati és Kohászati Lapok, 1943. 1. sz. 101-107. p.
18. TOWSON: Trawels in Hungary. London, 1797. 40. p.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Gajáry István

MODERN IPARI – TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK HIÁNYA, AVAGY MIÉRT NEM FEJLETT A BUDAI IPAR A REFORMKORBAN

Előljáróban annyit szeretnék jelezni, hogy a szekcióvezető elképzelése szerint kutatásom arra irányult volna, hogy a reformkori Budán ki lehet-e mutatni bármilyen olyan társadalmi konfliktus, megmozdulás nyomát, amely a városi iparos réteg körében mutatkozott meg, s nem vethető össze a hagyományos, középkori típusú, iparban dolgozó réteg konfliktusaival (céhesek és céhen kívüliek, kontárok-mesterek). A tiszta feudális jogrendszer utolsó néhány évében végeztem vizsgálatot tanácsi és egyéb, ipari, iparjogi adatokat tartalmazó iratokban. Ez a néhány év, az 1834–1839 közötti fél évtized volt az, amit az 1840. évi, az ipar és a kereskedelem jogviszonyait egyaránt gyökeresen megváltoztató törvénysorozat közvetlen előzményének kell tekintenünk, de amikor ezek még csak legfeljebb alkalmi, helyi joggyakorlatként működtek, törvényi szabályozás nélkül. Ebben a jelzett időszakban semmiféle újabb típusú konfliktussal nem találkoztam a hivatali iratok áttanulmányozása során. Ennek következtében a fő kérdés úgy módosult, hogy mik azok a gazdasági, társadalmi körülmények, amelyek a konfliktusok modernizálódását lehetetlenné tették, illetve nem segítették elő.

Buda városa – földrajzi fekvése következtében – meglehetősen szerencsétlen példának is tekinthető egy ilyen vizsgálathoz: ellentétben Pesttel, ahol a város egésze nagyjából lakottnak mondható, s az ipari üzemek folyamatosan, az újonnan betelepülő külvárosokban létesültek. Az iparos társadalom összetételéről, belső rétegződéséről egyértelmű és viszonylag egységes forrásanyag csak Budáról maradt fenn az adókönyvek formájában, s ezek a város nagyobb gyárai, ipari üzemei működéséről tudósítanak, illetve kiinduló információt szolgáltatnak.

A város földrajzi fekvése igen erősen meghatározó. A városközpont – nyugatról délnek indulva körben – a Vár körül helyezkedett el: Krisztinaváros, Tabán, Víziváros, Országút, majd ettől északra Újlak külváros. Ezeket a városrészeket, illetve földrajzi adottságaikat, ipari lehetőségeiket vizsgálva rögtön megállapíthatjuk, hogy Újlak és Tabán hosszú, Országút rövid Dunapart-szakaszát ebben az időszakban a hajómalmok sora foglalta el, tehát itt más, nagyobb vízigényű ipar telepítésére nemigen volt lehetőség. (Ugyanilyen mértékű partlekötés a pesti oldalon egyáltalán nem volt!) Ez magával hozta azt, hogy az összes vízigényes ipar (függetlenül céhes vagy gyáripari jellegétől) erősen a Vízivárosra koncentrálódott, hiszen ott volt lehetőség nagyobb arányú vízkitermelésre, csatornázásra, míg a kevésbé vízigényes iparok egy része a 18. század utolsó harmadában betelepülő Krisztinavárosban jutott vezető szerephez. Ez konkrétan annyit jelentett, hogy az 1830-as évek második felében a Vízivárosban 5 (3 bőrgyár, egy-egy kalap- és festő-nyomógyár), a Krisztinavárosban 2 gyárat (a Werther-féle gépgyárat, amelynek privilégiuma ugyan későbbi, de már ekkor is jelentős ipari üzem; és a Müller Fülöp-féle kocsigyárat, amely az ikervárosok egyik leghíresebb ipari létesítménye volt, s amely a bécsi hasonló üzemek elé küzdötte magát a piacon) találtunk. Az

Országúton egyáltalán nincsen gyáriparra utaló adat. Újlakon egy enyvgyár volt, ami mint ilyen és egyetlen, még hozzájutott a szükséges vízhez. Így tehát a földrajzi fekvés már önmagában nagyon meghatározó volt. Emellett éppen a malmokkal betelepített tabáni és újlaki part sokáig hajóvontatási szakasz is volt.[1]

Meghatározó szerephez jutott az a körülmény is, hogy a Tabán pl. egy főként török birodalmi származású, sokáig főként kiskereskedésből élő etnikum által volt lakott. Ennek következtében az ipari fejlődés kereteit determinálta az is, hogy nagyobb piacterek kialakítására sem volt lehetőség. 1852-ben (?) egy párizsi képes útikalauzban úgy fogalmaztak, hogy *"a passzázsok – az ipari fényűzés új találmánya – üveggel fedett, márvánnyal burkolt átjáróudvarok, [s] egész háztömböket szelnek át, melynek tulajdonosai összefogtak e spekuláció céljára. A felülről megvilágított udvarok mindkét oldalán a legelegánsabb üzletek sora húzódik, az ilyen passzázs egy egész kis város, egy egész kis világ."*[2] Ilyenre Budán egyáltalán nem találunk példát: úgy tűnik, hogy itt ilyen létesítmények kialakítására már lehetőség sem volt, ugyanakkor tudható, hogy Pesten a Haris-bazár, majd a Párizsi-udvar stb. kisebb, de jelentős kereskedelmi centrumokat jelentettek.

Ilyen földrajzi adottságú településről szólva igen nehéz kijelenteni, hogy primitív volt az iparszerkezete. Feltehetően differenciáltsága sokkal bonyolultabb, mint a fejlettebb városokénak, hiszen számos sajátos, egyéni alakulat jelenhet meg egy ilyen helyzetben. Éppen ezért kezdtem el vizsgálni az irodalomban általában mellékesként, jelentéktelenként kezelt korabeli gyáripart, ezzel a vizsgálódás határait is leszűkítettem, s egyidejűleg áttekinthetővé is vált a forrásanyag, amely ugyanakkor egy ipari vezető rétegről szolgáltatott alapvető információkat.

Utolsó körülményként szót kell ejtenem arról is, hogy – a szerbek mellett – a város meghatározó lakossága egy igen konzervatív beállítottságú, német származású polgárság volt. Ez a német polgárság a jogok teljes kihasználásával igyekezett megvalósítani – igen sikeresen – bezárkózását, amit jól mutat, hogy ebben az időszakban Pesten mind az iparban, de főként a kereskedelemben és a hitelélletben jelentős a zsidóság száma és aránya, ugyanakkor Buda-Újlakon 1832-ben csak kb. 119 zsidó család élhetett az árvíz után, 1842-ben pedig 258 zsidó háztartást írtak össze.[3]

Vizsgálatom következő lépése volt a gyárak működésének, jogi kereteinek tanulmányozása. Az 1840. évi, a gyárak jogviszonyait első ízben rendező törvény előtt helytartótanácsi privilégium alapján működtek ezek a létesítmények. E privilégiumok megadásának rendszere a 18. századtól kezdve változatlan: a gyárnoknak ki kell mutatnia ingó- és ingatlanvagyona mértékét, valamint a már működő üzem, vagy műhely foglalkoztatottságát (létszámát) és teljesítőképességét (a megtermelt bevételben). Ez a jogi feltételrendszer teljes mértékig a feudális jogrendszerbe illeszkedett bele.

---

1. A szabályozatlan partszakaszon vontatott hajók forgalma és a hajómalmok nagy száma egyébként is sok problémát okozott, amik csak a gőzhajózás rendszeressé válásával, majd a gőzmalmok terjedésével csökkentek, tehát 1830, illetve 1850 után.

2. GALL, Ferdinand von: Paris und seine Salons. 2. köt. Oldenburg, 1845. 22. Idézi: BENJAMIN, Walter: A második császárság Párizsa Baudelaire-nél. In: Angelus novus (Bp., 1980.) 852. p. Az idézetet ismeretlen okból W. BENJAMIN 1852-re datálja.

3. Bp. Főv. Levéltára IV. 1002/r. Buda v. Tanácsa iratai. Vegyes összeírások. Zsidók összeírásai: Újlak 1832, Buda 1842. Újlakon kívül főként a Tabánba települt izraeliták, ezek száma – az 1825–1827 közötti halálesetek alapján – nagyjából az újlakiéval lehetett azonos. (Vö. MOÉSS Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. (Bp., 1968.) 70-77. p. Más városrészekbe az izraeliták csak az árvíz után telepedtek le nagyobb számban, akkor is főként a Víziárosban. Ezeket jól mutatja, hogy 1842-ben a Tabánban 136, Újlakon 77, a Víziárosban 38 zsidó családot írtak össze, míg az Országúton 5, a Krisztinavárosban 2, a Várban pedig 1 fő volt a számuk.

A technikai feltételeket, körülményeket tanulmányozva furcsa eredményre jutottam, bár a rendelkezésemre álló hagyatéki leltárak a szükségesnek csak töredékét jelenthetik. A gyárnok csupán az állóeszköz-jellegű szerszámokkal rendelkezett, egyéb termelőeszközei az alkalmazottak tulajdonában lehettek – vagyis bedolgozókról lehetett szó –, miután ezeket a vagyonleltárakban nem lehet fellelni. (A gyárnokok ugyanis legényekkel is dolgoztattak, akiknek vándoridejébe elismerték az így ledolgozott időt.) A technikai fejlődést is meghatározta ez a körülmény, hiszen a legények birtokában nem lehetett komolyabb, fejlettebb termelőeszköz. A technikai és társadalmi körülményeket meghatározta az is, hogy igen sok napszámos is dolgozott ezekben az üzemekben, akiknek semmiféle jogviszonyuk nem volt a gyárnokkal szemben, azon túlmenően, hogy dolgoztak nála. Ez a körülmény is jól tükrözi azt, hogy céhes termelési keretekből kinőtt üzemekről van szó. Csak az 1840-es évek elején készült el Pesten az első olyan üzem, amelyik gőzgépet használt, s ez a Hengermalom volt. Ezzel indult meg az a fejlődési folyamat, amelynek eredményeként sorra állítottak fel gőzgépeket, de Budán, az 1850-es évek végén még mindig csak 12-13, főként kisteljesítményű gőzgép működött, természetesen beleértve a legjelentősebbeket, a gőzmalmokat is.

Mindez mutatja, hogy a gyárnokok a gazdasági fejlesztésnek egy olyan módozatára tettek kísérletet, ami a meglévő társadalmi- gazdasági- és technikai keretek között a termelés nagyságának növelését tűzte célul maga elé. S tették ezt olyan módon is, hogy alkalmazottaik egy jelentős része, sokszor akár kétharmada (!) – amint azt a 18. század vége óta a konfekcióiparban már ismert tény – bedolgozó volt, aki a termelési folyamatnak nyilvánvalóan csak egy töredékét végezte el. Ez arra utal, hogy a gyárnokok egy része elsődlegesen a munka megszervezésével volt elfoglalva, beleértve a nyersanyag beszerzésétől az egyes részfeladatok elvégzésén át a kereskedőnek történő átadást is. Ugyanakkor sem a technikai fejlesztésre nem fektettek súlyt, sem arra, hogy a kereskedelembe valamilyen formában és mértékig beleszóljanak, viszont – a jelek szerint – a kereskedelem sem akart beleszólni az ipar ügyeibe, vagyis az ipari vállalkozásokban a kereskedelmi tőke jelenlétét nem lehet kimutatni.

Mire alapoztak akkor ezek a gyárak, nagyobb üzemek? Ez a kérdés a ruházati iparnál tulajdonképpen másodlagos is, hiszen ennek termékeire mindig volt vevő. Ezek mellett volt egy enyvgyáros, de ez mint egyetlen vegyi alapanyaggal foglalkozó iparos, feltehetően megfelelő piachoz jutott a fővárosban. A Krisztinavárosban volt Müller Fülöp kocsigyára, ahol a különböző szakmák képviselői mintegy láncra fűzött szerkezetben termeltek, dolgoztak, egészen Müller visszavonulásáig, illetve veje, a pesti Kölber hasonló gyárának előtérbe kerüléséig, amiután a budai gyár rövid idő alatt elsorvadt. Ezek után maradt 3 fontos bőrgyár, amelyekről viszont tudható, hogy termelésüket elsődlegesen hadiszállításokra, katonai megrendelésekre építették. Ez annál is fontosabb, mivel ezek az üzemek nem készterméket, hanem félkészárut, esetleg csak nyersanyagot állítottak elő továbbfeldolgozásra, amit az állam mindig előbb tudott nagy mennyiségben felhasználni, mint a kis mesterek. Ez igen jó mutatója a korabeli iparos-mentalitásnak, ugyanis nyugaton ekkor a fő megrendeléseket már a kereskedők révén bonyolították, s a kereskedelmi tőke már erősen érdekelt volt az ipari teljesítmények növelésében. Ugyanekkor Pest-Budán a fő megrendelő az állam, s ritka kivételként egy-egy iparos kísérli csak meg a kiugrást, több-kevesebb sikerrel, s hosszú távon általában eredménytelenül. Ennek persze oka volt az is, hogy a kellő piaci feltételek kialakulását/kialakítását erősen akadályozták a jogi feltételek hiányosságai is. Pl. a betáblázások csak egy 1723-as, egymondatos törvény alapján kerültek bejegyzésre, az 1840. évi első magyar csődtörvény előtt az osztrák csődtörvényt alkalmazták, viszonylag kevés eredménnyel. Mindebből következik, hogy ezek az emberek elsődlegesen az államra számítottak megrendelőként, tehát az állam jelentette számukra a piacot, amennyiben ez egyáltalán piacnak tekinthető.

Végezetül nézzük meg azt, hogy ebben az időszakban miért nem változtak és miért nem változhattak ezek a körülmények. Ezek az emberek nemcsak a technikai és gazdasági

feltételrendszerben és a hagyományokban gondolkodtak, hanem társadalmi mentalitásuk is ezt a viszonyt tükrözte. Az 1830-as években működött 12 gyárnokból 5 volt választópolgár és többen tanácsnoki, vagy egyéb tisztet is betöltöttek. Ez mutatja azt is, hogy nem valamiféle hatékony gazdasági tevékenységre törekedtek, hanem a városban meglévő *"állóvíz"*-ben és kizárólag ennek feudális jogi keretei között keresték a maguk helyét, presztízsét is. Ennek lett következménye az is, hogy hiába jött ki 1840-ben a modernizálás lehetőségét magában hordó és magába foglaló törvénycsomag, a Czaga Viktória által, a védegyleti mozgalomról felvázolt mentalitás – lásd az előző tanulmányt – az 1840-es évek végén még mindig erős és meghatározó a városban. Sajnos ezek a törvények igazán csak az ötvenes évek végétől, főként a hatvanas évek során kezdtek el érdemben hatni a gazdasági fellendülés érdekében, ha nem is feltétlenül a kívánatos mértékben.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Mazsu János

IPAROSODÁS ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG – AVAGY MIRE JÓ A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

A társadalmi egyenlőtlenségek és azok alakulásának kutatását nem kevesen a társadalomtörténet *"királyi útjá"*-nak nevezik. Akik némi maliciával teszik, azok arra utalnak, hogy főként az 1968-as diáklázadások és újbaloldali mozgalmak hatására Nyugat-Európában és az USA-ban felerősödött egyfajta társadalmi igazságérzet, amely biztos sikerré, bestsellerré avat minden olyan történeti munkát, amely a társadalom különböző csoportjai közötti különbségekkel akár mint társadalmi–történeti igazságtalansággal, akár mint a jelenkori egyenlőtlenségek előzményével foglalkozik.

Akik e kifejezést pozitív értelemben használják – legtöbbször maguk is társadalomtörténeti kutatók –, igazolásképpen a következő szakmai érvekre hivatkozhatnak:

– A társadalmi egyenlőtlenségek történeti vizsgálata egyfajta jótékony integratív erőként működött az elmúlt egy-másfél évtizedben, hiszen az egyes társadalmi osztályokat és rétegeket önálló tárgyként és kutatástechnikailag elkülönítve vizsgáló közelítések helyébe egyfajta, a társadalmi csoportok közötti viszonyokat a kutatások fókuszába állító szemléletet hozott. Ez a látásmód nem csupán az egyes társadalmi csoportok vizsgálatába bezárkózott kutatásokat késztette tágasabb dimenziókba, de a nemegyszer *"lágy"* és *"kemény"* adathalmok egyaránt mozgató descriptio mellé emancipálta az analízist is.

– A társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára kidolgozott kutatási hipotézisek, empirikus vizsgálati módszerek a közös szemléleti bázison közelebb vitték és viszik egymáshoz a sokszor eltérő adottságú forrásokkal és különböző társadalmi fejlődési problémákkal szembesülő nemzeti történeti kutatásokat és mind a részvizsgálatok, mind az absztraktabb, a társadalomszerkezetre vonatkozó következtetések szintjén nagyobb lehetőségeket kínálnak a valódi összehasonlításokra.

– A teoretikusabb beállítottságú kutatók a szociális egyenlőtlenségek szisztematikus és konzekvens, az empiriára alapozott kutatásban látják az osztályelemektől megfertőződött, vaskos ideológikus előfeltevéseket tartalmazó társadalomszerkezeti sémák kontrolljának a lehetőségét. A vérmesebbek pedig a felkutatott és felkutatandó társadalmi egyenlőtlenségek mentén kirajzolódó új társadalomszerkezeti hálón keresztül újabb társadalmi struktúramodellhez vagy modellekhez való eljutás útját vélik felfedezni a társadalmi disparitások megismerésében.

– Valamivel ambivalensebb a politikai história szempontjai felől közelítők véleménye. Egy jelentős részük úgy tartja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mértéke, a differenciák valós vagy vélt negatív elmozdulásának sérelmi élménye a társadalmi konfliktusok egyik fő forrása. Az e véleményt vallók többsége elismeri ugyan, hogy a társadalmi csoportoknak a

konfliktusokban való részvétele, aktivitása, attitüdjei kiformálódása mögött nehéz direkt módon megtalálni a nyers szociális egyenlőtlenségeket és mozgási dinamikájukat, hiszen azokat ideológiai és konfliktuskezelő mechanizmusok alakítják és kanalizálják. Ezzel együtt is a mindenkori konfliktusok meghatározó faktorának azonban a társadalmi egyenlőtlenséget tartják. Közülük hadd említsem itt csupán Erik Hobsbawm nevét. E szempontból az ellenkező végletet képviseli Harold Perkin, aki a szociális egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok politikai megjelenése kapcsolatát olyan távolinak tartja, hogy azok szerinte ideológiai erőszaktétel nélkül nem is érdemesek – alkalmasak a vizsgálatra. Ha a szociális egyenlőtlenségek és a társadalmi–politikai konfliktusok kapcsolatának megítélése nem is a vitáktól, sőt szélsőséges ellentétektől mentes, a konfliktusok mozgatórugóit feltárni akaró kíváncsiság jelentős impulzusokat adott a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásának.

A kutatások fősodra alapján hogyan definiálható a társadalmi egyenlőtlenség? A vizsgálatok objektumai leggyakrabban a társadalom makrocsoportjai: osztályok és rétegek, elit/ek/ és a tömeg, foglalkozási csoportok, etnikai, vallási és nemzeti kisebbségek, esetleg nemek. Kisebbrészt irányulnak csupán a kutatások mikrocsoportokon – pl. család-háztartás, munkahelyi közösség – belüli egyenlőtlenségek feltárására. A társadalmi egyenlőtlenség legáltalánosabban a fenti társadalmi csoportok különböző részesedése az anyagi és nem anyagi jellegű javakból és a társadalmi szolgáltatásokból. Nem értékelődnek társadalminak a földrajzi–éghajlati okokból vagy pl. a nemek közötti egyszerű, nyers biológiai különbségekből vagy akár a testi megjelenés vagy a szellemi képességek eltérő adottságaiból fakadó differenciák – bár azok elemeikben megjelenhetnek a társadalmi disparitásokban.

A társadalmi egyenlőtlenség anyagi komponensei: a vagyoni-jövedelmi helyzetben, a munkakörülményekben, a lakásviszonyokban, a fogyasztásban létrejövő differenciák.

A nem anyagi jellegű komponensek: az oktatásban–művelődésben, orvosi ellátásban, a szabadidő eltöltésében, pihenésben és rekreációban, társadalmi mobilitási esélyekben, a saját életpálya megválasztásának lehetőségeiben, a társadalmi és jogbiztonság területén, valamint a társas érintkezés, kapcsolattartás és szerveződés lehetőségeiben való eltérő részesedés.

A társadalmi egyenlőtlenségek politikai–hatalmi aspektusai többnyire hiányoznak a vizsgálódásokból, mint ahogyan – más megfontolásból – az összehasonlítási kísérletek tudatosan kerülik ki a nemzetek közötti egyenlőtlenségek érintését, vagy azokat mint regionális differenciákat értelmezik.

Alárendelten jelentkezik a kutatásokban a korosztályoknak mint társadalmi csoportoknak a vizsgálata – a generációk közötti különbségek szerencsésebb esetben is a társadalmi mozgásfolyamatok megragadásának a technikájaként értelmeződnek – kevésbé figyelve arra, hogy egyes történeti szituációkban a társadalmi egyenlőtlenségek miért is öltenek élesen generációs jelleget.

A 18. század végétől a 20. század elejéig tartó időszakra vonatkozó kutatások központi – ha nem is egyedüli – kérdése: az iparosodás, az ipari forradalom különböző hullámai hogyan hatottak a társadalmi egyenlőtlenségre. A szak- és a képzetlen ipari munkásság, illetve a fizikai és a szellemi munkásság (white collars) közötti disparitást fókuszba állító nyugat-európai kutatások az alapkérdés mellett feltűnően nagy gondot fordítanak annak a megválaszolására is, hogy az egyenlőtlenségek és változásaik mennyire fakadtak valóban az iparosodás emberi erőforrások iránti igényeiből, és melyek voltak a szociális disparitásoknak azok az elemei vagy változási folyamatai, amelyek inkább kötődtek történeti tradíciókhoz, politikai-hatalmi szerkezetekhez vagy szituációkhoz – és így nem voltak szükségszerűek egy rapid modernizációs periódusban.

Ezen kérdésfelvetések mögött nem lehet nem észrevenni a társadalmi egyenlőtlenség – kutatások újabb, számunkra is megszívlelendő indítékát: szükségszerű volt-e, hogy a nyugati társadalmak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével fizettek az iparosodásért? Általánosabban fogalmazva: voltak-e, lehetségesek-e olyan útjai-módjai az iparosodásnak,

amelyben a radikális gazdasági modernizáció, a gazdasági fejlődés megteremtése kisebb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket indukál, megfér kevesebb emberi elnyomorodással, kisebb társadalmi feszültségekkel és politikai konfliktusokkal?

A problémakör kutatói közötti szűkebb értelemben vett szakmai viták egyik csomópontja az eredmények oldaláról hangoztat kételyeket magával az egyenlőtlenségkutatás súlyával szemben. Azzal érvelve, hogy mivel a hosszú 19. század egészében Nyugat-Európában az egész társadalomra nézve növekedett az életszínvonal, az elemi műveltség, a munkakörülmények, a szociális biztonság, stb., a szociális egyenlőtlenségeknek a magasabb jóléti bázison fokozatosan csökkent a jelentősége, társadalmi struktúráló szerepe.

Manapság már kevesebb vita folyik viszont afelett, hogy a nyugati társadalmakban az anyagi és kulturális bázis színvonalának emelkedése az iparosodás sodrában nem volt egyenletes. Legtöbb részkutatás és áttekintő munka egyetért abban, hogy a sokáig makacs hit, amely szerint a feudalizmus végső szétrombolását jelentő ipari forradalom elősegítette a szociális különbségek eltünését vagy legalábbis csökkenését, – nem tartható. Az első ipari forradalmak időszakában – Angliában a múlt század közepéig terjedően, Franciaországban kb. az 1880-as évig, Németországban a századfordulót megelőző évekig – a társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek minden területen, majd a jelzett fordulópontok után a kiegyenlítődés tendenciái indultak be, leginkább kutatási eredményekkel is alátámasztottan a vagyoni és jövedelmi helyzetben, a munkakörülményekben és talán a legteljesebben, – és a világháborúig befejezetten – az elemi műveltség, az alfabetizáció területén. Ahol a kiegyenlítődés tendenciáival szemben sokasodnak a szociális differrenciák növekedésére utaló kutatási eredmények is: a lakásviszonyok, az egészségügyi viszonyok, a várható életút, illetve a társadalmi mobilitás viszonyai területén.

A folyamatok és az okok értelmezése területén is felfedezhetők mind az egyetértés mind a viták sűrűsödési pontjai. Az egyetértés leginkább abban mutatkozik meg, hogy a nyugati társadalmakban az alsóbb osztályok fizettek nagy árat rövid távon az ipari forradalomért – főleg a mezőgazdasági munkásság szegényedett el, de az ipari munkásság nagyobb része is pauperizálódott mind abszolút értelemben, mind pedig viszonyítva a vagyonosodó középosztályhoz. Hosszabb távon viszont a társadalom egésze nyert.

Széles körben elfogadott az a magyarázat, hogy a primer iparosodás periódusában sokkolóan nagy volt a magas profit hajtóereje, talán Németország kivételével teljesen hiányzott az állam kiegyensúlyozó–kiegyenlítő szerepe és még egészében nem volt világos az összefüggés a termelés-fejlesztés és a tömegfogyasztás között, így az nem válhatott a beruházói-vállakozói stratégiákban, pl. a bérek emelésének, *"karbantartásának"* motívumává.

Nem tekinthető csupán kutatástechnikai jellegűnek azon kérdés körül kialakult vita, hogy a társadalmi egyenlőtlenség elemei között hierarchikus vagy más jellegű viszony van?

A leggyakoribb álláspont az – emplicit vagy explicit módon akár –, amelyik a tulajdonviszonyokat tekinti a társadalmak 19. századi osztálytagozódása meghatározó elemének, s konzekvenciájaként a kutatások során elsődlegesnek tekinti a vagyoni-jövedelmi helyzet vizsgálatát, és annak szorosabban vagy lazábban alárendelve vizsgálja a szociális egyenlőtlenség többi komponensét. Jellegzetes kutatói szemlélet, amelyik a társadalmi munkaszervezetben és annak konkrét megjelenési formájában, a munkahelyen elfoglalt helyet, az ott kialakult viszonyokat tartja szorosan és hierarchikusan összekapcsoltaknak. E szemlélet szerint a munkahelyen kívüli társadalmi viszonyokban az egyenlőtlenség az előbbiektől függetlenül alakul – ezért mellérendeltek és egyenlő súlyúak. Úgy tűnik, hogy az utóbbi közelítések egyfajta felmentést adnak a komplex és teoretikusabb vizsgálódások alól, másrészt azonban pontosan e felmentések felszabadító ereje ösztönöz újabb területek (pl. szerveződési minták, szerepmodellek, mentalitás, családi és társaskapcsolatok) bevonására a kutatásokban, illetve

a korábbiaknál részletezőbb, a mindennapi élet aspektusaira jobban figyelő és árnyaltabb elemzésekre.

A kutatási eredmények tágabb kontextusban való interpretációja területén az utóbbi években konszenzus látszik kirajzolódni abban, hogy az iparosodás hatására erősödött a nyugati társadalmak osztályjellegű tagozódása. Ez kétségtelenül tükröződött az osztályöntudat mindennapi és teoretikus kialakulásában is, és abban, hogy a társadalmi konfliktusok egyre gyakrabban mint osztálykonfliktusok jelentkeztek az első világháború előtti periódusban. Vitatottak viszont a konzultációhoz vezető gondolatmenetek és érvelések.

A primer indusztrializáció fázisában ugyanis az osztálytagozódás erősödésének **fő érve** az osztályok közötti társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, míg a múlt század utolsó évtizedeire vonatkozóan az osztályokon belüli társadalmi különbségek csökkenését tartják döntő fontosságúnak. Ezen érveléseket kérdőjelezik meg, gyengítik azok a kutatási eredmények, amelyek a nyugat-európai iparosodás mindkét periódusában kimutatják, hogy a tételezett osztályok közötti egyenlőtlenségeknek és az osztályokon belüli társadalmi disparitásoknak az alakulása eltérő tendenciákat mutatott. Itt csupán két példára hadd utaljak: Angliában az 1840 előtti években az ipari szakmunkásság vékony rétege és a képzetlen ipari munkásság tömegei közötti egyenlőtlenségek olyan mértéket öltöttek, hogy a képzett ipari munkásság – korabeli megfogalmazással – egyféle munkásarisztokráciaként a társadalom ötödik rendjévé vált. Ez az ipari munkásságon belüli differenciálódás némi késéssel megismétlődött valaminnyi iparosodáson áteső európai társadalomban. A másik példa: Franciaországban az alsó középosztályhoz sorolt városi kisvállalkozó és tisztségviselő rétegek és az ipari munkásság közötti szociális egyenlőtlenség mértéke csekélyebbé vált mint az alsó és felső középosztályhoz tartozó rétegek között kialakult szakadék. Mindezek a problémák újra aláhúzzák, hogy a társadalmi egyenlőtlenség kutatásának – eredményei mellett – legnehezebben megválaszolható kérdése, hogy a társadalmi differenciák hogyan is épülnek be a társadalomszerveződés folyamataiba, hogyan és milyen mértékben és milyen mechanizmusokon keresztül alakítják az egyes társadalmi csoportok mindennapi képzeteit, politikai nézeteiket és attitüdjeiket, résztvételüket a társadalmi konfliktusokban.

Talán a kissé vázlatosra sikerült előadás bizonyítja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatása – ha nem is királyi út – de lehetőség a hazai társadalomszerkezet történeti rekonstrukciójában is újabb szempontok bekapcsolására, távlataiban pedig egy reálisabb struktúrakép kialakítására.

Ez még akkor is nagy dolog, ha a társadalmi egyenlőtlenséget én is csak áttételein keresztül tartom alkalmasnak a társadalmi konfliktusok magyarázatára.

Irodalom

G. ANDERSON: Victorian Clerks. Manchester, 1976.

ANDORKA Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982.

Uő.: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898–1942. Statisztikai Szemle, 1979.

P. BOURDIEU: A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése. Budapest, 1978.

S. BOWLES: Egyenlőtlen iskolázás vagy a társadalmi munkamegosztás újratermelődése, In: FERGE Zsuzsa – HABER Judit: Az iskola szociológiai problémái. Budapest, 1974. 93-107. p.

M. CRAFT [szerk.]: Family, Class and Education. London, 1970.

G. CROSSICK: An Artisan Elite in Victorian Socoety. Kentish London 1840–1880. London, 1978.

Uő.[szerk.]: The Lower Middle Class in Britain 1870–1914. London, 1977.
FERGE Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Budapest, 1976.
A. GIDDENS: The Class Structure of the Advanced Societies. London, 1973.
R. Q. GREY: The Aristocracy of Labour in 19th–Century Britain 1850–1914. London, 1981.
E. J. HOBSBAWM: The Labour Aristocracy in Nineteenth–Century Britain. In: P. W. STEARNS – D. WALKOWITZ [szerk.]: Workers in the Industrial Revolution. New Brunswick, 1974.
H. KAELBLE: Historical Research on Social Mobility: Western Európe and the USA in the 19th and 20th Centuries. New York, 1981.
Uő.: Industrialisation and Social Inequality in 19th–Century Európe. New York, 1986.
F. KRAUS: The Historical Development of Income Inequality in Western Europe and the United States. In: P. FLORA – A. J. HEIDENHEIMER [szerk.]: The Development of the Welfare State in Europe and America. New Brunswick, 1981.
G. LENSKI: Power and Privilege. A Theory of Social Stratification. New York, 1966.
S. M. LIPSET – R. BENDIX: Social Mobility in Industrial Society, Berkeley, 1962. [2. kiadás]
S. M. LIPSET: Social Mobility and Equal Opportunity. Public Interest, vol. 29. [1972. Fall]
F. F. MENDELS: Social Mobility and Phases of Industrialization Journal of Interdisciplinary History, 1976.
F. PARKIN: Class Inequality and Political Order. Frogmore, 1972.
Uő. [szerk.]: The Social Analysis of Class Structure. London, 1974.
T. PARSONS: Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification revisted. In: E. O. LAUMANN [szerk.]: Social Stratification.: Research and Theory for the 1970s. New York, 1970.
H. PERKIN: The Recruitment of Elites in British Society since 1880. Journal of Social History, 1980. Winter.
F. K. RINGER [szerk.]: Education and Society. Bloomington, 1979.
W. D. RUBINSTEIN: Welth and the Wealthy in the Modern World. London, 1980.
L. STONE: Literacy and Education in England 1640–1900. Past and Present, vol. 42. [1969]
Uő.: Schooling and Society: Studies in History of Education. Baltimore, 1976.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Szulovszky János

PRESZTIZS ÉS PROPAGANDA, AVAGY A FOLKLÓR MINT KONFLIKTUSOLDÓ ESZKÖZ

Munkarecept: Végy egy szociológiailag jól körülhatárolható csoportot: legyenek mondjuk egy viszonylag újkeletű mesterség művelői, azonos felekezethez tartozóak, etnikailag is közös gyökerűek, és ráadásul egy elég pontosan meghatározható területről rajzanak szét Európába, meghonosítva az új iparágat. Azután nézzük meg: az egyes társadalmakba, kultúrákba mi módon, milyen konlfiktusok árán épült be, illetve beépült-e egyáltalán ez a társaság? Az eredmény éppúgy jellemzi a befogadókat, mint a be nem fogadókat.

Az előadásomtól azonban ne várják e recept maradéktalan megvalósítását, a *"kész ételt"*, a terjedelmi korlátokon túl már csak azért se, mert a kifejtendő témámban még a tudományos kuktálkodás elején tartok, így kutatásaim e fazekából most csupán egy merőkanálnyi, forró ízmintát adhatok. Ami azt is jelenti, a majdan elkészülő mű aromája még változhat.

Történeti háttér: A kéményseprés - mert a továbbiakban e mesterségről lesz szó - mint foglalkozás kései jelenség, a lakóház füsttelenítéséhez kapcsolódik. Az első kéményeket a 11-12. század táján építették, Dobsa László szerint Észak-Itáliában.[1] A kéményes házak viszonylag lassan hódítottak teret. Még 1520-ban is a híres-hírhedt Lucrecia Borgia férje, Alfonso d' Este egy veronai építésztől kérdezte meg, hogy kell célszerű kéményeket építeni.[2] Kéményseprással eleinte kőművesek, tetőfedők, kályhások és szénhordók foglalkoztak.[3] Hogy megélhetésüket biztosítsák, vándorlásaik során jóformán egész Európát bejárva fűszereket, déligyümölcsöket, szalagokat, piperecikkeket árúsítottak és csereberéltek. Egyes német városok 1533-ban rendeletekkel tiltották a *"házaló kéményseprők üzelmeit"*.[4]

1. DOBSA László: Vezérfonal a kéményseprőipar segéd- és mestervizsgálatokhoz. Bp., 1942. 8-9. p.; A kémény kialakulásáról: BARABÁS Jenő: A lakóház füsttelenítéséről. Ethnographia, LXXXI. 1970. 267-287. p.; DÁM László: Magyar Néprajz I. Építkezés. Bp., 1980.
2. BOBSA László i.m. 9. p.
3. FASOLT, E.: Zur Geschichte der österreichische Rauchfangkehrer. Wien, 1928.; PAPP Ferenc: Tűzrendészeti közigazgatás kézikönyve. Szeged, 1928. 103. p.; DOBSA László i.m. 10-11. p.; REKETZKI, Else: Die Wiener Rauchfangkehrer, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, XII. 1955-56. 198. p.; SZULOVSZKY János: Zur gesellschaftlichen Beurteilung des Schornsteinfegerhandwerks. In: NAGY-BÁKAY Péter - NÉMETH Gábor red.: III. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Band. 2., Veszprém, 1987. 355. p.
4. BOBSA László i.m. 10. p.

Önálló foglalkozássá válásában itáliai és Svájc olaszlakta területéről származó mesterek játszottak döntő szerepet.[5] Sokáig meglehetősen lebecsült foglalatosság volt,[6] nem tekintették becsületes céhbeli mesterségnek, s ez szinte egészen a 18. századig lehetetlenné tette céhalapításukat.

Magyarországon a kéményre vonatkozó legkorábbi írásos adat – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint – 1395-ből való.[7] Bár a pozsonyi számadáskönyvek már 1439-ben a tanács kiadásai között felsorolják a kéményseprő járandóságát, azonban a kéményseprésnek, mint iparszerű foglalkozásnak a reális datálása hazánkban a 16. század. A mesterség a 17. század végéig jelentéktelen szerepet játszik, s igen szűkös megélhetést nyújt.[8] A városi élet fejlődésével, az építkezések növekedésével és a mind gyakoribb károkat okozó tűzvészek miatt terelődött a hatóságok figyelme a kéményseprés fontosságára. Ez a körülmény adott lehetőséget a vándor olasz kéményseprők letelepedésére a 17. század második és a 18. század első felében. Céhalapításukra 1748-ban került sor. Mária Terézia kiváltságlevelei révén nyertek reáljogot előbb a győri, majd a budai kéményseprők.[9] Munkájuk tűzrendészeti fontossága miatt a későbbiekben is a jogi szabályozások során megkülönböztetetten kezelték e mesterséget, s bizonyos kedvezményeket kaptak.[10] Ez lét- és vagyoni biztonsághoz, gazdasági helyzetük lényeges javulásához vezetett. E szakma fénykorában – 1884 és 1940 között – a zárt kerülettel rendelkező mesterek kétkezi munka alól voltaképpen mentesülve, fokozottabb mértékben tudtak részt venni szűkebb-tágabb környezetük közéletében, és jelentősebb vagyonnal és társadalmi tekintéllyel az úgynevezett középosztály módosabb tagjai közé számítottak. Jellemző erre az időszakra az az (ön)értékelés, miszerint egy községben az *"elit a pap, a kántor, a kántortanító, a kéményseprő és esetleg még a patikus volt"*. Természetesen más volt a helyzet a segédeik esetében, bár az ő jövedelmük is magasabb volt az átlagosnál.[11]

1949-ben a kéményseprőipart is államosították. Megszüntették a zárt kéményseprő körzeteket, s ezáltal az ezekért való személyes felelősségvállalást is. A tapasztalt mesterek

---

5. V.ö.: PUCHNER, K.: Süddeutsche Kaminfegerfamilien italienische Herkunft. Archiv für Sippenforschung, 13. 145. skk.; DOBSA László i.m. 10. és 12. p.; REKETZKI, Else i.m. 209-217. p.; SPIESZ, Anton: A céhrendszer a Magyar Királyságban és helye az összeurópai céhrendszerben. In: ÉRI István et alii. Szerk.: Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1979. 236-243. p.
6. V.ö.: pl. MEGERLE, Johann Ulrich (Abraham a' Santa Clara):Etwas für Alle. Dresden, 1905. 441-446. p.; STRATHEARN, Gordon – COCKS, T. G. B.: A People's Conciences Constable, 1952.
7. BENŐ Loránd – KISS Lajos – PAPP László szerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970. 437. p.
8. DOBSA László i.m. 16. p.
9. Ld. pl. SPIESZ, Anton i.m. 240. p.; SZULOVSZKY János i.m. 356. p.
10. Ezekről: ld. RÓZSA Miklós tanulmányait: Céhen kívüli iparok és iparosok az Ideiglenes Iparrendtartás igazgatási rendszerében. In: NAGYBÁKAY Péter szerk.: III. Kézművesipartörténeti Szipózium. Fertőd, 1976. október 26-27. Veszprém, 1977. 90-117. p.; Iparos szervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás igazgatási rendszerében. In: ÉRI István et alii szerk.: Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium.Veszprém, 1978. november 22-24. Veszprém, 1979. 139-174. p.; Az első magyar általános ipartörvény iparigazgatási rendszere. In: NAGYBÁKAY Péter szerk.: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1980. december 1-2. Veszprém, 1981. 122-159. p.; Das Verwaltungssystem des zweiten ungarischen allgemeine Gewerbegesetztes bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. In: FÜLEP Zsófia – NAGYBÁKAY Péter – SOMKUTI Éva red.: II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Veszprém, 21-26. 8. 1982. Veszprém, 1983. 119-128. p.; A második magyar általános ipartörvényen alapuló iparigazgatás rendszere a XIX. század végéig. Kézirat, é.n.
11. SZULOVSZKY János i.m. 357. p.

zömét kényszermyugdíjazták. Mindezek végső soron az évszázadok során megszerzett presztízsük elvesztését eredményezte.[12]

A néphagyomány tükrében: Sajátos kinézete révén a kéményseprő alakja hamar beépült a magyar nép hiedelem- és szokásvilágába. Ezt elősegítette, hogy ritka foglalkozása volt, különösen a 17-18. századig, amíg szinte egy egész megyére kiterjedő területet látott el egy kéményseprő, s így megjelenése eseményszámba ment.

A fonóban és a maszkos alakoskodás egyéb alkalmain szívesen utánozták jellegzetes figuráját,[13] s a kormos játékosoknak – rendszerint (többen is) becltöztek – pusztán a megjelenése is derűt keltett.[14] Az Eger környéki farsangi felvonulásnak, a reménésnek elmaradhatatlan szereplője volt a kéményseprő.[15] A kéménytisztítás munkafolyamata, a (golyós)kefe és a kémény szexuális metafórává is vált – a kéményseprő alakoskodó játékok zömmel szexuális töltetűek[16] –, s maga a kéményseprő is kedvelt alanya a pikáns történeteknek.[17] Ahogy a dal egyértelműen fogalmaz:

Ennek a kislánynak nincs babája,
kéményseprő jár az udvarába.
Kéményseprő jöjjön be,
kotorgasson idebe'
a szobába', meleg ágyba'.[18]

De nemcsak kedélyes alakja a népéletnek: a gyerekeket ijesztgetik is vele. Igaz, ezt valamelyest ellensúlyozza az a rendkívül elterjedt hiedelem, miszerint a kéményseprővel való találkozás szerencsét jelez.

Érdemes itt egy kicsit elidőzni. Mi lehet a gyökere ennek a képzetnek? Erre maguk a kéményseprők sokszor megkapóan naiv feleteket próbáltak adni. Például: ha egy fehér ruhás kislány ment át az utcán, figyelme elkalandozott, de az utolsó pillanatban meglátta a vele szembejövő kéményseprőt, megkönnyebbülten felsóhajtott, beh' szerencse, hogy észrevettem és így nem kormoztam össze a ruhámat... Vagy: ha nem füstölt rendesen a kémény vagy nagyon is füstölt a sparhét, és épp akkor toppant be a kotró, a gazdaasszony örömében felkiáltott: de szerencse, hogy épp most jött![19] Ezeknél összehasonlíthatatlanul mélyebb magyarázattal szolgált 1932-ben a bécsi kéményseprő ipartársulat elnöke: *"ez a hiedelem igen régi időkbe nyúlik vissza, amikor még a városokat erdők övezték, amelyekbe a polgárok vadászni jártak. Ha a vadász szénégetővel találkozott, ez számára szerencsét jelentett. (...) Ezekről a szénégetőkről származott át a szerencsélhozó tulajdonság az ugyancsak kormos kéményseprőre"*.[20]

---

12. SZULOVSZKY János i.m. uo. – Többek között e helyzet megváltoztatására a kéményseprő vállalatok 1971-ben létrehozták a Kéményseprőipari Fejlesztési Társulást, ami később átalakult Országos Kéményseprőipari és Tüzeléstechnikai Gazdasági Társasággá, amely a kutatásaimat is finanszírozza. Ezért e helyt is köszönetet mondok. (A Társaság 1990-től Magyar Kéményseprők Országos Egyesülete néven működik tovább.)
13. ÚJVÁRY Zoltán: Játék és maszk. Dramatikus népszokások. I–III. Debrecen, 1983. I/120. és 292., II/188-189., 325. és 329., III/125-127., 192. és 196. p.
14. ÚJVÁRY Zoltán i.m. III/125. p.
15. PALÁDI-KOVÁCS Attila: Farsangi *"remélés"* Eger vidékén. Ethnographia, LXXIX. 1968. 241-251. p.
16. ÚJVÁRY Zoltán i.m. III/126-127. p.
17. Lá. pl. ÚJVÁRY Zoltán: Menyecske a kemencében. Budapest – Debrecen, 1986. 153. p. (Micsoda bulsza!), 160. p. (Menyecske a kemencében.)
18. Saját gyűjtés (a továbbiakban: S. gy.), Sarkad.
19. S. gy.
20. Kéményseprők Országos Központi Értesítője, XXIII. 1932. 5-7. sz. 31. p.

Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor is nyitva marad a kérdés: miért szerencsét hozó a kéményseprő, illetve a szénégető?

Ahogy az újabb mezőgazdasági eszközökhöz a régiekről,[21] úgy a kéményseprő alakjához is a már meglévő hiedelmekből tapadhattak hiedelem-motívumok. A magyar néphitben is ismert a fekete defenzív varázsereje.[22] A kémény a lakóház kiemelt, kultikus helye,[23] a korom a *"szent tűz"* lerakódása. Számos hiedelem fűződik a seprűhöz[24] és a létrához,[25] a jellegzetes attributumokhoz. Külszíne, valamint az ördög feketeségének képzete révén a kéményseprő figurája kontaminálódott az ördöggel.[26] A gyermekijesztőkben ezt gyakran meg is fogalmazzák: *"ha rossz leszel, elvisz a kéményseprő, az ördög bácsi"*, mondták a gyerekeknek.[27] A magyar hiedelemvilágban az ördögképzet rendkívül heterogén, egyaránt előfordul negatív, illetve pozitív szerepben, bár az utóbbinál ez általában valamilyen feltételhez kötött.[28]

Bár általánosan elterjedt az a hit, hogy a kéményseprővel való találkozás szerencsét jelent, különösen újév napján, ám ez korántsem kizárólagos. Mint negatív előjel Szendrey Ákos – Szendrey Zsigmond mindmáig kéziratban lévő Babonaszótárában egy esetben sejlik fel: a *"Jászságban rövidesen veszedelem éri azt, aki kéményseprővel álmodik"*.[29] Elkerülte figyelmüket Székely Leo múltszázadvégi gömöri közlése, miszerint kéményseprővel találkozni szerencsétlenséget jelez.[30] Debrecenben napjainkban is lehet ilyen vélelemre akadni.[31] Szalatnán (Baranya megye) ha kéményseprőt látnak, a jobb kéz középső újját a mutatóújjra teszik keresztbe, hogy el ne vigye a szerencséjüket. Ha egy gyerekcsoportban volt egy szemfülesebb, odaszaladt a kéményseprőhöz, rácsapott annak hátára, és azt mondta társainak: *"leütöttem a szerencséteket"*.[32] Hogy ezeknél az adatoknál nem szövegromlásról van szó, megerősítette recens gömöri gyűjtésem, mely során többek között a következő vélekedésre akadtam: *"Kéményseprővel találkozni szerencsétlenség. Ha meglátom, megfogom a gombot, mert elviszi a szerencsém". "Jaj vele találkozni nagy szerencsétlenség, mert olyan mint az ördög!"* Amikor rákérdeztem, és újév napján is szerencsétlenséget jelez a velük való találkozás, azt a választ kaptam: *"nem, akkor szerencsét"*.[33]

Nem elég csupán a kéményseprő jellemzőit (megjelenését, eszközeit) és az azokhoz tapadó hiedelmeket megnézni ahhoz, hogy magyarázatot tudjunk adni a kéményseprőhöz

---

21. ÚJVÁRY Zoltán: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. (Műveltség és hagyomány, XI.) Debrecen, 1969. 188. p.
22. Ld. pl. ERDÉLYI Zsuzsannna: Adatok a magyar népköltészet szerelmi szimbolikájához. Ethnographia, LXXII. 1961. 588-589. p.
23. V.ö. BARTHA ELEK: Házkultusz. A ház a magyar folklórban. (Studia folkloristica et ethnographica 14.) Debrecen, 1984.
24. Ld. pl. SZENDREY Ákos – SZENDREY Zsigmond: Babonaszótár. é.n. 1919. (Kézirat, az MTA Néprajzi Kutató Csoport kézirattárában.)
25. SWZENDREY Ákos – SZENDREY Zsigmond i.m. 1392.
26. Napjaink csokoládé-krampusza is gyakran szarvas-patás kéményseprőt mintáz.
27. S. gy., Putnok. – Szuhafőn a közel egykorúak így évődtek a kéményseprővel: *"Hé, mi újság a pokolba?"* Mire jött a válasz: *"Anyád baszik a sarokba!"* S. gy.
28. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Bp., 1981. 98-99. p.; ROSKOFF, G.: Geschichte des Teufels 1-2., Leipzig, 1869.; ÁKOS Károly: Az ördög. Bp., 1964.
29. SZENDREY Ákos – SZENDREY Zsigmond i.m. 1089.
30. SZÉKELY Leo: Gömörmegyei babonák. Ethnographia, VII. 1986. 374-379. p.
31. Velényi Rudolf szives baráti közlése.
32. S. gy.
33. S. gy.

fűződő, egymással ellentétes hiedelmekkel; kísérletet kell tenni a szokáscselekvések értelmezésére is.

A leglényegesebb szokáselem megnyálazott újjal a gomb megnyomása, illetve fogása. A nyál a rontáselhárítás egyik eszköze,[34] a gomb megnyomása voltaképpen önmagunk belevetítése egy zárt, mágikus körbe, amelynek a gomb ad keretet. A mágikus kör pedig tudvalevően elzár attól, akitől vagy amitől félünk.

Ha a néphit szerint a kéményseprő szerencsét hozott volna már a kezdetekben is, akkor miért volt szükség a védekező gesztusokra? Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha azt feltételezzük, hogy eleinte úgy vélték, szerencsétlenséget jelez a vele való találkozás, s idővel megfordult az előjel. (A dolgok, jelenségek önmaguk ellentétébe való átcsapása a kultúrában nem egyedi jelenség.) Az előjelváltás pillanatát mutatja az a már idézett gömöri adat, mely szerint újév napján nem érvényes a negatív jelleg.

Ha elfogadjuk a fentieket, érthető az is, hogy a gomb megfogása a gomb megnyomásának a csökevényesedése. Amikor eredeti értelmét fokozatosan elvesztette a kéményseprővel való találkozás, a gombfogás megváltozott értelmű és funkciójú szokás lett.

Most már csupán az a kérdés, minek a hatására történt az előjelváltás?

Az önkép: A társadalomban élő emberek, csoportok több-kevesebb tudatossággal törekednek valamilyen image kialakítására. A kéményseprőknél ez az igyekezet meglehetősen erőteljes és átgondolt volt. Az önmagukról kialakított kép terjesztésének az újévi kéményseprő falinaptár volt a legfontosabb eszköze. Az általam ismert legkorábbi darab a 19. század első éveiből való.[35] Eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik, a falinaptár ajándékozásának szokása az 1840-es években kezdett mind jobban elterjedni.

A naptárak versikéi rendszerint a kéményseprő mesterség nehéz, veszélyes és áldozatos voltáról, a köz érdekében végzett megelőző tűzrendészeti tevékenységük fontosságáról szóltak. 1854-ben például így:

Földi pályánk egész folyta
Nem egyéb, mint védelem:
Házikókban, palotákban
Segitségüng (sic!) ott terem.
Ha lobogva kandalóból
A vészes láng kiroham,
Megvívunk a füst-özönnel
S oltunk, míg csak szikra van

S mint a villám sebbel-lobbal
Mászunk meg kéményt, kürtőt;
Megvetjük a tűzoszlopot,
A sírunkká lehetőt. –

A láng szürnyű dühe ellen
Mindent híven védve meg,

34. Ld. pl. WLISLOCKI Henriktné: Nyál és köpés a magyar néphitben. Ethnographia, VII. 1896. 460-465. p.; KOVÁCS János: A kuruzslás eszközei a szegedi boszorkány-perekben. Ethnographia, IX. 1898. 355., 360. és 363. p. Helyesen mutat rá SZENDREY Zsigmond, hogy a nyáltól külön kell választani *"a sokszor csak szinleges köpés-t, mert ez nem eszköz, hanem eljárásmód, amelynek eredete és célja egészen más, mint a nyállal való lekenésnek"*. SZENDREY Zsigmond: A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethnographia, XLVIII. 164. p.

35. Az Országos Széchenyi KönyvtárAgrárgyomtatványok Tárában.

Lőn gyakor tapasztalásunk:
Sokszor a láng miliy remek

Az, melly ég az érzeményben,
Melly a nemesért lobog,
Pártfogóink szívjósága,
Melly ránk kegygyel mosolyog.[36]

A naptárak voltaképpen a kezdetektől fogva kétnyelvűek (német és magyar) voltak, s csak az 1880-as, 90-es évektől vált kizárólagossá a magyar nyelv.

Presztízs és propaganda: Egy társadalomban nem célszerű idegen testként élni, különösen nem egy szolgáltató ipar művelőinek. Természetes tehát a törekvés a beilleszkedésre. Ennek egyik mozzanata az alkalmazkodás a helyi szokásokhoz, folklórhoz. A magyar néphagyományban máig elevenen él az újévi köszöntés hagyománya.[37] Cselekvően alkalmazkodva ehhez a gyakorlathoz, ezt használták ki mesterségük elfogadtatására, a velük szembeni előítéletes magatartás oldására a kéményseprők. Vagyis: feltételezésem szerint a kéményseprőhöz fűződő szerencse-képzet előjelváltása végső soron az erre irányuló tudatos propaganda eredménye, amit elősegített a magyar hiedelemvilág ingatag ördög-alakja, s méginkább a néphitet jellemző ambivalencia.

Mindez természetesen még további vizsgálódást igényel, de mint bevezetőmben jeleztem, – hogy a kiinduló hasonlatnál maradjak –, kutatói tűzhelyemről nem veszem le még e probléma-fazekat. Ám bármi legyen is a végeredmény – esetleg más kukta analizise –, azt mindenképpen bizonyosnak vélem, hogy abban nem mellőzhető az a fűszer-szerep, amit image-uk népszerűsítésében a kéményseprők játszottak.

Végezetül: Olyan már-már közhelyszámba menő, általánosabb érvényű összegzés helyett, hogy lám, a történetivel egyenértékűen kezelt néprajzi elemzés fényt deríthet a történelmi valóságnak a történészi vizsgálódás elől rejtve maradó dimenzióira, summázat gyanánt álljon itt inkább egy továbbparafrazált Hoppá Mihály-féle[38] parafrázis:

Tiszteljétek egymás folklórját és alkalmazkodjatok is hozzá, hogy hosszú életűek lehessetek ezen a földön!

---

36. Eredetije a Magyar Kéményseprők Országos Egyesülete szakmatörténeti gyűjteményében, Budapest, Rákospatak u. 70-72.

37. Az újévi köszöntés természetesen nemcsak a magyar néphagyomány sajátja.

38. HOPPÁL Mihály: A mindennapi folklór-tények tipológiája. In: NIEDERMÜLLER Péter szerk.: Folklór és mindennapi élet. (Folklór – társadalom – művészet, 7.) Bp., 1981. 25. p.

VI. szekció

VÁROSI KONFLIKTUSOK

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Forrai Judit

A PROSTITÚCIÓ MINT TÁRSADALMI KONFLIKTUS

A prostitúció a magántulajdonon alapuló társadalom "*pestise*". E "*járvány*" társadalomtörténeti kutatása és történelmi megközelítése lényegében egy mindenkor erkölcsileg el- és megítélt társadalmi tünet elemzésének a lehetőségét jelenti. Bár a prostitúció a társadalmi gondok csupán felszíni megjelenése, a jéghegy csúcsa: mégis gyakran kezelik úgy e témát, mintha önálló jelenség lenne, amely független a mindenkori társadalom alapvető szerkezetétől, mely létrehívta.

Az árútermelő magántulajdonon alapuló társadalmakat megelőző alakulatban, azaz az ősközösségben a férfi és a nő kapcsolatát a horda szükséges munkamegosztása alakította ki. Természetesen itt nem kell figyelembe venni azokat az – olykor zavarosnak ható – elgondolásokat, amelyeket a későbbi társadalmak önmaguk igazolására alakítottak ki. Vagyis, a horda társadalmában mind a nőknek mind a férfiaknak egyenlő feltételek között kellett élni. Ez a táplálékszerzésre és az elosztásra egyaránt vonatkozott (kivéve az újszülöttek táplálásának időszakát). Semmiféle indokot nem lehet arra találni, miért kímélte volna a horda férfi tagja a nőneműt, amikor minden pillanatban és szituációban saját élete fenntartása foglalkoztatta.

A férfi és a nő tevékenységének, s munkájának a szétválása a magántulajdon kialakulásával egyidőben történik. Az új munkamegosztás a törzsi vagyontól elkülönített magánvagyon kezelésének felel meg, amikor a férfi feladatává a magánvagyon szaporítása, a nőké annak megőrzése és örökítése lesz. A magántulajdon védelme megkívánja annak csorbítatlan élvezetét, valamint azt, hogy a vagyon egyéni birtoklását mások számára is egyértelművé tegye. A legelemibb értékvédő és érdekvédelmi egység maga a család, tehát a szülők mint örökhagyók, és a gyerekek, mint az örökösök közössége.

A civilizáció menetében egyfajta árúcsere eredményeként alakul ki a család, amit házasságnak nevezünk, s amely egyben jogi cselekmény is, mert tisztázza a vagyoni helyzetet, illeve megállapodást hoz létre a házasulók között. (Érdekesen világítja meg ezt a magyar nyelv, melyben a vevő a vőlegény – vevőlegény – mivel az anyós vőnek, vevőnek nevezi az eladó lány "*megvásárlóját*".) A házasság rendszerint érzelemmentes, miután az árúcsere törvényeinek megfelelő racionális adás-vétel egészen a 19. századig.

A vagyon szentségének védelme folytán a szerződésből kilépni nem lehet, s ha mégis felbontják, csak az eredeti állapot visszaállításával cserélhető vissza az "*árú*". Ám ez igen ritka eset.

A javakkal korlátozottan rendelkező árútermelő állami, egyházi, és erkölcsi védelemben részesül. Az ősközösséget felváltó társadalomban a házasságkötés, fajtáját tekintve, lehet például rablási házasság, vagyis olyan erőszakos cselekmény, ahol a férfi, – Westermarck szerint – a lány elrablásával helyettesíti az ifjú feleség anyagi javakkal való megváltását. Ez az aktus korántsem olyan romantikus mint hinnénk, hiszen kifejezetten a vagyoni háttér hiányán nyugszik. A házasságkötés másik fajtája a vásárlási házasság, ami lényegében árúcsere, vagyis az árú értékének megfelelő munka illetve szolgálatok cseréje. A legismer-

tebb példa Jákobé, aki az asszonyért hét évet szolgált Lábánnál, mivel nem tudott fizetni. Nagy bánatára azonban nem Rachelt, a szeretett lányt kapta meg a fátyol alól, hanem annak a nővérét, Leát. Rachelt az apa további hét év szolgálatért adta el a kitartó szerelmes férfinak. Ilyen férfi abban a korban igen ritka volt, mert a szerelem és a házasság nem bizonyultak összetartozó fogalmaknak.

A házasság formáit tekintve sokféle lehet:
I. Csoportházasság: vagyis több férfi több nővel kötött házassága (pl. punaluáknál, todáknál);
II. Egyének közötti házasság, ezen belül:

1., Poliandria, vagyis egy nő és több férfi közötti házasság (pl. Tibetben);
2., Poligámia, vagyis egy férfi több nővel kötött házassága (pl. a mohamedánoknál, a mormonoknál, s helyenként a Távol-Keleten);
3., Monogámia, vagyis két különnemű egyén közötti házasság. Feltehetően egyér telmű vagyonjogi vonatkozásai miatt ez utóbbi vált a leggyakoribb és legelterjed tebb formává.

A házasság formái között minőségi változást az hozott, amikor a csoportházasságot az egyének közötti házasság váltotta fel. A csoportházasságban a tulajdon is nagy valószínűséggel csoporttulajdont takart. Ám a páros· kapcsolat már leplezetlenül a tulajdonformák szexuális vetülete lévén, s így az egyéni, a személyi tulajdon rendelkezik a magántulajdon minden ismérvével aminek a hatására a férfi és a nő kapcsolatában lényegi változás megy végbe. Megszűnik a csoportházassággal járó közösködés, és a férfi és a nő demográfiai-vagyoni helyzetétől függő, konkrét személyekhez kötött legalizált kapcsolat, házasság alakul ki (poliandria, poligámia vagy monogámia). A házasság a tulajdon bővítését szolgálja, így ésszerű vagy kívánatos, hogy közel azonos vagyonnal rendelkezők között jöjjön létre ez a különös árúkapcsolás, a házassági szerződés. Végső soron mind a feleség *"megvásárlása"*, mind a menyasszonyi hozomány kialakulása abból következik, hogy a házasságra lépők különösen érdekeltek a magántulajdont örökítő szerződés létrehozásában. Minden házasság megegyezik tehát abban, hogy a tulajdon fenntartását sőt annak a bővítését szolgálja.

Keleten a vagyon nagysága szimbolikusan is összefügg a feleségek és ágyasok számával. Aki több feleség lábára tudott gyűrűt húzni, annak a gazdagsága már számottevő volt. A többnejűség és az ágyasok száma gazdasági státus-szimbólumot jelentett.

Nyugat e helyett gazdaságilag racionálisabb tulajdonformát alakított ki. Végül is ez vezetett a monogámiához, mely egyfajta születésszabályozóvá is vált a többi házassági formához viszonyítva. Célja az örökösök korlátozott száma, ezáltal a vagyon szétaprózásának megakadályozása. Nem véletlenül alakult ki az elsőszülött örökösödési joga, vagy az elsőszülött leány előre sorolt férjhezmenési joga. Engels szerint a monogám család a barbárság középső és felső foka között alakult ki, végleges győzelme a civilizáció kezdetének egyik ismérve. A monogámia: *"Korántsem az egyéni szerelem gyümölcse volt, ahhoz a legcsekélyebb köze sem volt, hiszen a házasságok továbbra is az előnyök szempontjából kötött megállapodások voltak"*.[1] A házassági formákat a demográfiai szükség is módosította, a férfi- vagy nőhiány, illetve a többlet is szabályozta. Például a Korán négy törvényes feleséget engedett az igazhitűeknek, hiszen az iszlám terjeszkedő katonapolitikája miatt a háborúk során sok harcos esett el, így a nők kerültek többségbe. Ugyanígy pl. Luther, aki nemcsak a hesseni őrgrófnak engedélyezte a kétnejűséget, hanem a westfáliai béke után Németországban általánosan megengedték a kétnejűséget, a háborúk okozta magas férfimortalitás miatt.

1. ENGELS, F.: A család a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1982.

A házassági szerződés létrejöttekor, miután az adás-vétel ceremóniája lezajlott, a vevő – a férj – úgy viselkedik tulajdonával, ahogyan egy árúval szokás. A férfi, ha szegény, igavonó barmává teszi az asszonyt, így hasznosítja az árút: ha gazdag, csecsebecsének teszi meg. Kettőjük viszonyának minősítését a vagyon határozza meg. A tulajdon, vagyis a feleség kötelessége, hogy azt tegye, amit tőle megkövetelnek. Igen fontos, hogy férjén kívül mással nemileg nem érintkezhet. A nő házasságon kívüli kapcsolata, azaz a házasságtörés a nő esetében tilalmas. A férjén kívül, esetleg mástól származó gyermek örökösödési jogát ezzel kívánták kizárni.

A jog az erkölcs, az egyház a férj mellett állt, ezért a társadalom elítélte a házasság – tehát a vagyonhoz való hűség – megszegőjét. Házasság felbontását az árúcsere alanya, tehát a nő nem kezdeményezhette, házasságtöréséért, mint legnagyobb vétségért viszont halálbüntetés járt. Egyes országokban még ma is elő-előfordul ez a barbár hagyomány. Változás csak a 19. században következik be.

A házasságon kívüli nemi érintkezés lehetősége kizárólag a férfiakra vonatkozott, vagy azokra a nőkre, akik nem törvényes feleségnek minősültek. A hűség azonban szemben áll a nemi vágyak, érzelmek és a fajfenntartás ösztönével. A férfitermészet igénye a promiszkuitás, és ez teremti meg a prostitúciót. Ez a konstrukció végső soron a vagyon védelmének érdekében jön létre, tehát a prostitúció éppúgy a magántulajdont védi, mint az arra létrehozott jog, erkölcs vagy etika.

A házasságon kívüli nemi érintkezésnek két ismertebb formája a prostitúció és a vadházasság. Közös vonásuk, hogy a vagyontól független nemi kapcsolatot jelent, azaz a fajfenntartási ösztönt kielégítő kapcsolatot, melyben vajmi kevéssé érvényesül a jog és az erkölcs védelme.

A vadházasság – konkubinata – azonos személyhez kötött, viszonylag hosszabb távú életközösség, amely független a vagyontól. A kizárólag nemi célzatú prostitúció és vadházasság mellett bizonyos átmeneti formát jelent a heterizmus, amely főleg társadalmi kapcsolatot és csak esetleges nemi kötődést jelent. A heterizmust úgy is felfoghatjuk, mint a civilizáció legnagyobb szabadságtartalmával rendelkező kapcsolatot. Morgan szerint: *"Heterizmus: a férfiak férjezetlen nőkkel folytatott, a monogám házasság mellett fennálló házasságon kívüli nemi érintkezését jelenti, amely, mint ismeretes, a civilizáció egész időszaka alatt a legkülönbözőbb formákban virágzik és mindinkább nyílt prostitúcióvá válik".*[2]

A heterizmus közvetlenül a csoportházasságból vezethető le, abból az önátengedési áldozatból, amellyel a nők megváltották az erényességre való jogukat. A pénzért való odaadás kezdetben vallási aktus volt, a Szerelem Istennőjének templomában történt, az érte járó pénz a templom kincstárába folyt be. *"Az arméniai Anaitisz, a korinthoszi Aphrodité hieroduléi éppúgy, mint Indiában a templomokban foglalkoztatott vallási táncosnők, az úgynevezett bajadérok voltak az első prostituáltak. A barbárság felső fokán a rabszolgamunka mellett szórványosan előfordul a bérmunka is és vele egyidőben, annak velejárójaként, a szabad nők iparszerű prostitúciója a rabszolganők kényszerű kiszolgáltatottsága mellett".*[3]

A görög viszonyokat jellemzi Demosthemes megállapítása: *"Feleséget azért veszünk, hogy törvényes gyermekeket kapjunk és hogy a házban legyen egy hűséges gazdasszonyunk; ágyasnőket azért tartunk, hogy kiszolgáljanak és ápoljanak; a hetérák pedig a szerelem élvezetére valók".*

A prostitúció meghatározása annak függvényében változik, hogy hogyan történik tudomásulvétele és koronkénti megítélése.

---

2. MORGAN, L. H.: Az ősi társadalom. Budapest, 1961.

3. ENGELS, F.: A család a magántulajdon és az állam eredere. Budapest, 1982.

A római Ulpianus (i.e. 228) szerint a prostitúció: anyagi ellenszolgáltatás fejében biztosított (pecunia accepta) nyilvános, válogatás és lelki vonzódás nélküli (sine delecta) kapcsolatot jelent.[4]

Szent Jeromos Fabiolához intézett 28. levelében írja: "*Prostituált az, akinek gyalázata mindenki által megvásárolható (cuius publica venalis est turpitudo)*". A budai zsinat (1279; 48 cikk) szerint: "*A rossz nő és különösen a nyilvános szajhák, akik testüket hitvány pénzért vagy más díjazásért válogatás nélkül árúba bocsájtják*".

Parent-Duchatélet (1836) már így fogalmaz: "*Prostituált az, aki pénzért való árúba bocsájtása esetről-esetre többszörösen bebizonyult és ismétlődött; ha a lány ismeretes erről; ha elfogatás történt; ha vétség közben rajta érették; valamint ha egyéb tanúk vagy rendőri közegek bebizonyították ...*".[5]

Bloch (1907) később úgy határozza meg e fogalmat: "*A prostitúció a házasságon kívüli nemi érintkezések bizonyos meghatározott formája. A prostituált-meg nem határozott személynek nyilvánosan, ritkán ingyen, rendesen keresetszerűen megvásárolhatóság formájában közösüléshez vagy más nemi cselekvéshez odaadja magát*".[6]

Mindezen megállapítások abban feltétlenül megegyeznek, hogy a prostitúció fő kritériumának a megvásárolhatóságot tekintik. Ha az árú – a prostituált – vásárolható, akkor ő maga kénytelen az árúforgalom szabályainak alávetni működését, azaz önmagát. Ily módon maga a biológiai aktus, a fajfenntartás ösztöne jelentkezik vevőként, és alanyává a piac törvényeinek alárendeltje: a prostituált válik.

A házasság és a prostitúció intézményét vizsgálva azt látjuk, hogy ezek történelmileg, társadalmilag, gazdaságilag meghatározott jelenségek. A házasság a magántulajdon örökítése érdekében létrehívott, szigorúan szabályozott párkapcsolat, melyben – az ipari forradalom nyomán, a 19. században – az érzelmi töltés is teret nyert.

A prostitúció viszont a maga "*árú*" jellegével egyre nagyobb méreteket öltött, nagyipari szintre emelkedett, elszakadt a házasság egységétől, amely őt létrehívta. A monogám család kialakulásának időszakától kezdve e különös adás-vétel tárgya a nő, akár a házasságban, akár a prostitúció "*húsvásárában*", s a különbség csupán az árú értékében van. Vagyis, ha házasság céljából történik a vásár, akkor az aktus egyszeri, amely nagy összegű, hosszútávú és a javak öröklődése miatt feltétlen hűségre kötelezi az "*árút*", aki ezért létbiztonságot kap cserébe és élvezheti a házasságba fektetett javak (tőke) hozadékát. A prostituált jogtól, szerződéstől független, megvétele egyszeri alkalomra vonatkozik és viszonylag olcsó. Tartósabb kapcsolat (heterizmus) esetében az ügylet a vevő részéről bármikor és következmények nélkül felbontható. Ilyenformán a prostitúció nem különleges jelenség, hanem a magántulajdonon alapuló család-struktúra szerves része, annak kiegészítéseként jelenik meg, még akkor is, ha olykor annak tagadásának tűnik. A tevékenység kereskedelmi illetve árúviszonnyá válik, s ezért a társadalom elítéli és megveti. A megítélés súlyának mértéke a mindenkori hatalom helyzetétől és érdekétől függ. Általában devianciaként fogják fel, és az ellene való védekezés mértéke is változó.

A prostitúció mindig a városokban alakult ki. (Pejoratív jellegű elkülönítése a vándorló népeknél még ismeretlen). A piacgazdaság kialakítja az urbanizációt, az árúk cseréjének általánosabb koncentrálását, a kereskedelmi és pénzforgalmi intézmények létrehívását, befolyásolja az elosztást és a munkamegosztást. Elkülönül az alapanyagtermelő, az iparos, a kereskedő és bankár, arisztokrata és uralkodó, polgár és vezető, és a javak szűkössége miatt kialakul az elszegényedett sokaság.

---

4. ULPIANUS: Corpus Juris Civilis Digesta, (lib. XXIII. t. II.)
5. PARENT, A. J. B. – DUCHATELET: De la Prostitution dans la Ville de Paris. Paris, 1836. Balliere.
6. BLOCH, I.: Korunk nemi élete. Budapest, 1907. Dante

Birkbeck 1818-ban egy város kialakulását Amerikában így látja: "*Először az árúraktáros jön néhány láda árúval s megnyitja boltját. A szomszédságban fogadót nyitnak, itt száll meg az orvos meg a jogász, aki jegyzői minőségben működik és egy vállalat ügynöke. De ide érkezik egy boltos is, az arra járó utasokkal együtt. Nemsokára következik a kovács és a többi kézműves, ahogy igény mutatkozik a munkájukra. Ezután jön az iskolamester, aki egyúttal minden keresztény felekezet papi teendőit ellátja: megtartója így a születőfélben lévő közösségnek ... Ott, ahol eddig csak állatbőrökben öltözött embereket lehetett látni, immár szép, kék öltözetben mennek templomba, kartonruhás, szalmakalapos asszonyaik oldalán*".[7]

A városnak, – mert törvénye a növekedés – szüksége van a mindig megújuló embertömegre, melyet a város csillogása, vélt vagy látszólagos szabadsága vonz a más földrajzi területekről. A városok fényűzőek, lenyűgözőek, létrehozzák a mindent átfogó piacot. Cantillon szerint "*a városok gazdagságával együtt járnak az élvezetek*", s ennek megfelelően a húspiac, a prostitúció is. Ennek, mint iparnak, fejlődésénél nagy szerepet játszik az infrastruktúra kialakulása, amely húzóágazatként működik. A szexpiac folyamatos működtetése az iparágak művelőinek bázisa. A kerítő, a selyemfiú, a felhajtó, a kocsmáros, a háziúr, a hoteltulajdonos, a vendéglős, a mosónő, a fodrász, az ékszerész, a varrónő, az ágyneműkészítő, a cipész, a kalapos, a kocsis, a szolgáló megélhetésének biztos forrása a prostitúció. A működtetők megkeresik a nagyforgalmú kikötőket, kereskedelmi gócokat, ahol más árúk is bőségesen találhatók, ahol a választék vonzást jelent.

A városokban a munkamegosztás sokrétű. A férfitömegek eleinte céhekben, később manufaktúrákban és gyárakban keresnek és találnak megélhetést. A nők többsége – főleg a szegényebb réteg – a háztartásokban próbál szerencsét. De ezek felvevőképessége nem tart lépést a városokba áradó, a férfiakat követő nők tömegével. A városi prostitúció hatványozott növekedésének fő oka tehát az, hogy míg egyrészt a város – a koncentrált árú és munkaerőpiac – látszólag létbiztonságot ígér a vidéki éhínség és gyakran a társadalmi önkény okozta elszegényedés ellen, a valóságban a munkaerő kereslet nem emelkedik olyan mértékben, mint a munkaerő kínálata. Így a nők egy része – ügynökök hálóján keresztül – a bordélyokban talál helyet magának.

A forrásokból kitűnik, hogy a prostituáltak a város elszegényedett, zömmel alacsony származású fiataljaiból és a házi cselédség soraiból kerülnek ki.

A prostitúció mindenkori állapota hűen tükrözi a városok rétegezettségének mértékét, az alkalmankénti keresetkiegészítéstől a társadalmi rangot jelentő heterizmusig, valamint az ezt követő szabályozást, a társadalom törvényes védekezési formáját. Ám a reglementáció nem csupán a szabályokat hívja létre, de a szabályozás alóli kibúvások lehetőségét is.

A közerkölcsiség érdekében megjelenő szabályozás elvileg minden társadalmi réteg prostitúció-ellátását szabályozza, vagy – szélsőséges esetekben – tiltja. Gyakorlatilag azonban az uralkodó rétegek a rendszabályozások alól igyekszenek kivonni a maguk réteg-prostitúcióját, módot és lehetőséget nyújtva a törvény körüli bujkálásra. Egy 1899-ben megjelenő újságcikk írja: "*A prostitúció csak akkor az, ha nyilvános. Ha a társadalom magánköreiben és sima parkettek megfelelő szabályai szerint mutatkozik be, akkor az rendkívül előkelő, chikkes dolog, és az erkölcstiprókat, gyakran a családi szentély szétrombolóit a félszeg, hazug társadalom nem megvetéssel, hanem a hódítás iránti bámulattal veszi körül és úgy inter occulor hamiskás mosollyal gratulálnak burkolt szavakban a hősnek vagy hősnőnek, akik azt büszke önérzettel fogadják*".

Maga a törvény is kétszínű, mivel eleve képtelen alapvető feladatát teljesíteni: a közerkölcsöt joggá alakítani, megkerüli a valóságos helyzetet, éppen a fentebb vázolt okok miatt.

---

7. BIRBECK, M.: In. F. Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. Budapest, 1985. Gondolat.

A korai középkorban például a keresztény birodalom a pogányság maradványának kiáltja ki és látszólag üldözi is a prostitúciót (Vesta-kultusz, stb). A valóságban azonban nem képes megbirkózni az akkor már egész Európában pusztító szifilisz problémájával.

A tömeges prostitúció tömeges szociális problémát jelent, melyeket egyetlen társadalom sem tudott eddig megoldani. Ezek egyik legfontosabbja a fertőző nemibetegségek tömeges terjedése. A betegség kezelése az erkölcsi elítélés miatt sokáig a diszkréció mögé bújva megoldhatatlanná vált. Korabeli hirdetésekben olvassuk "*Titkos betegségeket gyógyítok, diszkréten*". Megjegyzendő, hogy a 19. században Magyarországon az országos fertőzőbetegségek listáján nem szerepelt a bujakór vagy szifilisz, csak külön, máshol, szemérmesen elrejtve.

Talán érthető a szemérem vagy az álszemérem, ha figyelembe vesszük korunk rettentő problémáját, az AIDS betegséget. Micsoda erkölcsi gátakat kell még ma is levetni ahhoz, hogy hatványozottan nemi úton terjedő betegség elleni társadalmi védekezés hatásossá váljon.

Az újabb kori társadalmi, történelmi és főként gazdasági változások hatására a szexipar is kvalitatív és kvantitatív változáson ment keresztül. Kvalitatív változás, hogy az újszerűség igénye, az állandó forgalom növelésének az érdeke megköveteli az új, az érdekes, a különös szexuál-devianciákat kielégítő széles kínálatot. A városi prostitúció így egyre jobban eltávolodik az egyszerűbb közösségekben szokásos szexuális magatartási módtól és kultúrától, elidegenedik ettől. Így, az árútermeléshez igazodva, fellép a gyártási folyamat számos problémája, többek között a tömegesség okozta gépiesség, az elszemélytelenedés. A vevő nem ismeri az árút, az árú pedig arctalan és felcserélhető.

A XIX. századi bordélyrendszer – amit céhrendszerként is felfoghatunk – a század végére szinte elhal. Az ellenőrzés, noha egyre inkább rendészeti jellegű, bizonytalanná válik. A prostituáltak Európa-szerte elhagyják a bordélyokat, számuk mégis emelkedik. A társadalom tehetetlen, a piaci törvények erősebbek, mint a morál, a rendőrség, az ellenőrzés, a törvény és a nemibetegségtől való félelem együttvéve. A társadalom védekezésül hol reglementálni akarja a prostitúciót, azaz hatósági úton óvni a társadalmat, hol pedig demokratizálni, az egyéni szabadság jelszava alatt "*abolicionálni*", eltüntetni az ellenőrzés hatósági rendszerét, esetleg az emberrel veleszületett devianciaként kezeli (Lombroso). Valamennyi intézkedésben és módszerben közös vonás, hogy az erkölcstelenség vádjával kizárólag a prostitúcióárút, vagyis mindig a nőt illeti, míg a vevő – a férfi – kívül marad e megítélésen.

Mint megannyi más ügyben, a társadalom tehát itt sem tud mit kezdeni saját termékével, a prostitúcióval. Nem kívánja sem megszüntetni, sem tudomásul venni, inkább csak elviseli, s így mindenképpen új konfliktusok forrását hívja életre. Ezért főleg újabban – a prostitúciót devianciaként, súlyos társadalmi kérdésként, önismereti problémaként láttatják.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Szakály Sándor

EGY KÖZBIZTONSÁGI TESTÜLET LÉTREHOZÁSA ÉS FELADATA A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. (A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉG)

A 19-20. századi magyar társadalom konfliktusainak, konfliktushelyzeteinek a történetét vizsgálva feltétlenül szólni kell az erőszakos megoldások esetén a hatalom részéről alkalmazott erőkről, szervezetekről is. A hatalom által a 19. század végén, a 20. század elején alkalmazott erőszakszervezetek között a csendőrséget és a községi, városi rendőrséget lehet megemlíteni. A vizsgált korban a belső konfliktusok megoldásakor a legerősebb szervezet, a hadsereg alkalmazására lényegében nem került sor.

Előadásomban igyekszem röviden bemutatni a magyar királyi csendőrség létrejöttének előzményeit és körülményeit, szervezeti és működési felépítését, feladatait. Többek között azért is szükségesnek tartom ezt, mert a hatvanöt évi működés után, 1945-ben feloszlatott testület történetéről mind a mai napig nem jelent meg tudományos igénnyel, politikai érzelmektől mentesen megírt munka. Ez a rövid előadás természetesen nem vállalkozhat a hiány pótlására, de talán utalhat egy ilyen feldolgozás szükségességére és arra, hogy egy közbiztonsági testület történetét is csak szigorúan történeti megközelítésben szabad feldolgozni, a politikai minősítés és "*ítélkezés*" nem lévén a történész feladata.

A magyar királyi csendőrség felállításának előzményei

Az 1848-49-es szabadságharc leverését követően a még 1849 nyarán hozott császári rendelet értelmében a Habsburg Birodalom területén megkezdték az ún. zsandár ezredek felállítását. Ezeknek az ezredeknek a nagyobb városokon kívüli területek közbiztonságának a védelme, felügyelete volt a feladata. 1850-ben a birodalom területén összesen tizenhat zsandár ezred állomásozott, parancsnokságát tekintve közülük az 5. Kassán, a 6. Pesten, a 7. Nagyváradon, a 8. Nagyszebenben, a 9. Temesvárott székelt.

1860-ban a zsandárezredek számát tízre csökkentettek, majd 1866-ban átszervezés folytán az elnevezést zsandár-parancsnokságra módosították. A kiegyezéskor, az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével a magyarországi zsandár-parancsnokságokat feloszlatták, az erdélyi zsandár-parancsnokság azonban megmaradt.

A magyar országgyűlés általában elégedetlen volt az inkább "*osztrák*" mint magyar zsandársággal és 1871-ben több képviselő is támadta az erdélyi zsandárságot. Fő kifogásaik a következők voltak:

1. Az osztrák katonai alárendeltség ellentétes a vármegyék önkormányzati jogával.
2. Az erdélyi zsandárság nem a magyar honvédelmi miniszter alá tartozik, ami el lenkezik a kiegyezéssel.
3. A zsandárság német szolgálati nyelve - szóban és írásban - sérti a magyar nemzeti érzést.

Az ellenzéki képviselők a zsandárság feloszlatását követelték. A parlamenti viták eredményeként 1876. március 27-én királyi rendelkezés nyomán a kormány megbízta a honvédelmi minisztert a zsandár-parancsnokság átvételére és a szükséges intézkedések meghozatalára. A honvédelmi miniszter 1876. április 26-án kiadott két rendelkezése értelmében az erdélyi zsandár-parancsnokság "*M. kir. Erdélyi Csendőrség*"-gé alakult át. Létszáma 1876. május 1-én 17 tiszt, 156 altiszt és 624 csendőr volt.

Ugyanezen időben a Horvát-Szlavonországban állomásozó zsandár-parancsnokságok is átalakultak, mégpedig "*M. kir. Horvát-Szlavón Csendőrség*"-gé.

Miközben e két területen létrejött a csendőrség, a magyarországi megyék területén – a megyei önkormányzatoknak köszönhetően – a pandúrok látták el a közbiztonsági szolgálatot. Ők igen kis létszámban a megye alkalmazásában álltak. Egy-egy megye területi, ún. csendbiztosi kerületekre oszlott, melyek élén a csendbiztos állt és alája beosztva működtek a pandúrok. Egy-egy megyét tekintve létszámuk alig néhány tíz fő volt. Tevékenységük – közbiztonsági szempontokat tekintve – számos kívánnivalót hagyott maga után. A csendbiztosi, illetve a pandúr korszak idején a közbiztonság helyzete annyira megromlott, hogy még megyéken belül is veszélyes volt útrakelni. A kormányzat látva a helyzetet, változásokat kívánt. De mik voltak a pandúr "*rendszer*" hátrányai? A már említett csekély létszám mellett negatívum volt a pandúrok kiképzetlensége, személyük gyakori változása és az a megkötés, miszerint csak a megye határain belül működhettek. Így a bűnelkövetők számára, a legbiztosabb megoldás a szomszédos megyébe történő menekülés volt.

Az Erdélyben működő zsandárság, majd csendőrség tevékenységének eredményeit figyelve a kormányzat úgy döntött, hogy az ország egész területére kiterjeszti a csendőrség intézményét.

A csendőrség megszervezése

Tisza Kálmán miniszterelnök 1880. november 29-én nyújtotta be törvényjavaslatát a magyar közbiztonsági intézmények újjászervezéséről. A tizenegy pontot, illetve szakaszt tartalmazó javaslat szerint:

1. a közbiztonsági szolgálat ellátására egy katonailag szervezett őrtestület – magyar királyi csendőrség – állíttassék fel;
2. az ország területén hat csendőr-parancsnokságot hozzanak létre, melyek kiterjedését szükség szerint a belügyminiszter szabályozza;
3. az Erdélyi Csendőrség maradjon érintetlen, a második csendőr-parancsnokság Szegeden, a harmadik Budapesten, a negyedik Kassán, az ötödik Pozsonyban, a hatodik Székesfehérvárott kerüljön felállításra, közülük a szegedi 1882. január 1-re álljon fel;
4. ahol a csendőrség mint intézmény létrejön, a megyék töröljék költségvetésükből a közbiztonsági közegekre vonatkozó költségeket;
5. a másutt közbiztonsági szolgálatot teljesítőket, ha csendőrségi szolgálatra alkalmasak, a csendőrség vegye át, a későbbi kiegészítésről a törvényhozás intézkedjék;
6. azoknak a rendőri közegeknek, akik csendőrségi szolgálatra alkalmatlanok, a belügyminiszter adjon végkielégítést;
7. a csendőrség a belügy- és a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozzék;
8. a csendőrtisztek kinevezése a király jogkörébe tartozik;
9. a csendőrség valamennyi tagja legyen nyugdíjképes;
10. a másodikként felállítandó csendőr-parancsnokság költségeit bocsássák a belügyminiszternek a rendelkezésére;
11. a törvény végrehajtásának kötelezettségét a belügy- és a honvédelmi miniszterre bízzák.

Tisza Kálmán javaslatában kifejtette, hogy miért van szükség az egységes közbiztonsági testület felállítására. Indokiása szerint a régi közbiztonsági szervek alkalmatlanok feladatuk ellátására, feltétlenül szükséges az élet- és vagyonbiztonság megóvása miatt egy új szerv létrehozása. A megyék állandóan kérik a kormányt a közbiztonságért való felelősség átvételére. A csendőrség Erdélyben bebizonyította használhatóságát, a létrehozandó csendőrség a belügy- és a honvédelmi miniszterek felügyelete alatt a közigazgatósági hatóságok rendelkezésére is állna. Az átszervezés folyamatosan történne, a csendőrség átvenné a helyi és közbiztonsági ismeretekkel rendelkezőket.

A miniszterelnök által benyújtott törvényjavaslatot az országgyűlés képviselőháza a védelmi bizottságnak jelentéstételre kiadta és az 1881. január 17-i ülésre vitára kitűzte.

Hosszas vita után a törvényjavaslatot kisebb módosításokkal elfogadták és mint az 1881. évi III. törvénycikket hirdették ki. Az 1881. február 14-én szentesített és február 15-én kihirdetett törvény tizenkét paragrafust tartalmazott. Részletesen felsorolta a csendőrkerületeket, illetve az azok hatáskörébe tartozó területeket.

A törvény által létrehozott új közbiztonsági szerv első nyomtatott utasítása az 1881. október 1-én megjelent *"Utasítás a m. kir. Csendőrség számára"* címet viselte. Ez az utasítás három nagyobb részre oszlott. Az első rész a testület szervezetével, rendeltetésével, alárendeltségével foglalkozott és ismertette a csendőrségbe való belépés feltételeit, a fegyverzetet, a ruházatot, stb. Ez volt a Szervezeti Utasítás.

A második rész – a Szolgálati Utasítás – a csendőrnek a szolgálatban való viselkedését írta elő, illetve ismerette jogait, kötelességeit.

A harmadik rész – a Különös Szabályok – a csendőrség működését, szolgálatát irányító parancsnokok ellenőrző, irányító és adminisztrációs feladatait ismertette. Ehhez csatlakozott még egy melléklet, amely tartalmazta mindazon nyomtatványokat, kimutatásokat, melyeket a különböző csendőr-parancsnokságoknak ismerni, illetve használni kellett.

A csendőrség szervezete és szolgálata

A csendőrség szervezetének teljes kiépítésére 1881 és 1887 között került sor. Közben a parancsnokságok elnevezésében némi módosulás következett be, de ennek nem volt alapvető jelentősége.

A csendőrség kettős alárendeltségéből adódóan a közbiztonsági szolgálat és a gazdászati ügyek a belügyminiszternek, míg a fegyelmi és a személyi ügyek a honvédelmi miniszternek lettek alárendelve. A honvédelmi minisztériumban csendőrségi osztály jött létre, mely a felsorolt ügyekkel foglalkozott, míg a csendőrség *"élére"* felügyelőt neveztek ki.

A csendőrség szervezete a következőképpen nézett ki: csendőrkerület – csendőrszárny – csendőrszakasz – csendőrőrs. 1887-ben a kiépült szervezet – amely később még bővült, változott – hat kerületre, huszonöt szárnyra, hatvanhárom szakaszra és 916 őrsre oszlott. Ugyanekkor a csendőrség állományában 117 tiszt és 5385 fő legénységi állományú személy teljesített szolgálatot. De kik lehettek csendőrök?

Az előírások szerint a csendőrségi szolgálatra jelentkezőknek a következő feltételeknek kellett megfelelniük:

- magyar honosság,
- fedhetetlen erkölcsi magaviselet mellett és megfelelő szellemi képességek bir tokában tisztességes és *"ildomos"* magatartás,
- húsz év feletti és negyven év alatti életkor,
- nőtlen, vagy gyermektelen özvegyi státusz,
- tökéletes hadiszolgálati képességek mellett legalább 163 cm-es testmagasság,
- a szolgálati magyar nyelven kívül ismernie kell annak a vidéknek az egyik nyel vét is ahol mint csendőr működni fog,

- tudjon olvasni, írni, számolni.

Amennyiben a jelentkező megfelelt a felsorolt követelményeknek, heti kiképzésben részesült, majd félévi próbaszolgálatot teljesített. A próbaszolgálat eredményének függvényében véglegesítették, s ekkortól lett csendőr. Az évek folyamán a csendőrnek lehetősége nyílott elvégezni különböző tanfolyamokat és így a pályán előbbre lépett, ami általában őrsök vezetését, vagy járásőrmesterséget jelentett.

A csendőrség tagjainak szolgálatteljesítése három formából állt:
- rendes szolgálat,
- felhívás folytán teljesített szolgálat,
- ellenőrző szolgálat.

A rendes szolgálat a nap mint nap felsőbb utasítás nélkül kötelezően végzett portyázásból állt, ami azt jelentette, hogy a csendőrjárőrnek meghatározott területet be kellett *"portyáznia"*. E szolgálat során a járőrnek a következő feladatokat kellett ellátnia:

1. a büntetés alá eső eseteket megelőzni,
2. a véghezvitt törvénysértéseket kideríteni, tetteseit feljelenteni,
3. a törvénysértőket az előírt esetben elfogni, 24 órán belül az illetékes hatóságnak vagy bíróságnak átadni,
4. a minden állampolgár személyét és vagyonát mindennemű erőszakoskodástól megvédeni,
5. a tűzvész, árvíz és minden más veszélyeztetett területen megjelenni és ott a köz biztonságot fenntartani,
6. az utasokat kétes biztonságot nyújtó utakon a céljukig elkísérni,
7. a katonaszökevényeket letartóztatni és az illetékes parancsnokságnak átadni,
8. minden a köz tulajdonát képező és általa használt építményre, eszközre figyelmet fordítani, a hiányosságokat, rongálásokat jelenteni, a rongálókat kinyomozni,
9. a közlekedési szabályok megtartását ellenőrizni,
10. a rendőri felügyelet alá helyezetteket és a szabadon bocsátott büntetteseket ellenőrizni.

A rendes szolgálatban álló csendőrjárőr két főből állt és általában 18-24 órát volt szolgálatban. Ennek az időnek az egyharmadát szigorúan meghatározott formában pihenésre fordíthatták.

A felhívásra történő szolgálatteljesítés azt jelentette, hogy a csendőrség eleget tett az illetékes bíróság, ügyészség, közigazgatási hatóság *"felhívásának"*, illetve a területileg nem illetékes bírói és közigazgatási hatóságok *"megkeresésének"*.

Szigorúan tilos volt azonban olyan *"felhívásnak"*, *"megkeresésnek"* eleget tenni, amely törvényellenes volt, vagy nem tartozott a csendőrség szolgálati feladatai közé.

A járőrök ellenőrzését az őrsparancsnok végezte, de évente tiszti ellenőrzésekre is sor került. Az ellenőrzési szolgálat a felettes parancsnokságok ún. *"szemléit"* jelentette, amikor az alájuk beosztottak működését ellenőrizték.

A csendőrség működésének eredménye

A csendőrség felállításával létrejött, a kormányzattól függő egységes közbiztonsági szervezet eredményei viszonylag gyorsan megmutatkoztak. Az ún. *"betyárvilágot"* sikerült elég gyorsan felszámolni, a vagyon és az életbiztonságot megszilárdítani. Az állandó járőrözés, az intézkedésre jogosultak szinte állandó jelenléte erősen visszafogta a bűnözést, illetve megnövelte a kiderített bűncselekmények számát. Több mint húsz esztendővel a testület felállítása után 1907-ben a statisztika a következő eredményeket mutatta.

Bűntett, vétség	Előfordult	Kiderítetlen	Kiderített
Hatóság, ill. hatósági közeg elleni erőszak	1384	2	1382
Személyem elleni cselekmény	833	1	832
Ember élete elleni cselekmény	3303	53	3250
Rablás vagy zsarolás	1618	36	1582
Gyújtogatás	13090	2784	10306
Pénzhamisítás	429	10	419
Orgazdaság	4672	2	4670
Csalás	2245	43	2202
Okirathamisítás	749	5	744
Lopás	43577	2677	40900
Összesen:	**71900**	**5613**	**66287**

Ha végigtekintjük a táblázat adatait, akkor azt tapasztaljuk, hogy a súlyos bűncselekmények döntő többségét a csendőrség kinyomozta, az összes elkövetett bűncselekmények arányában a felderített bűncselekmények 94 százalékot képeznek!

A csendőrség tevékenységét így nézve azt kell mondanunk, hogy a polgárosuló Magyarország annak felállításával jelentősen előrelépett a közbiztonság megszilárdítása területén. A csendőrség viszonylag gyorsan, európai mércével mérve is jelentős közbiztonsági testületté vált. Működésére konfliktushelyzetekben, elsősorban a századforduló agrárszocialista mozgalmainak az időszakában került sor.

Egy kimutatás szerint 1891 és 1914 között a csendőrség százöt esetben avatkozott be jelentősebben munkásmozgalmi megmozdulásokba, ezek zömét az agrárszocialista megmozdulások jelentették, mivel a csendőrség szolgálatát a városokon kívül látta el. Ezeken a megmozdulásokon összesen mintegy 550 ezer ember vett részt. Közülük – nyilván fegyverhasználat következtében – meghalt hatvanegy fő, súlyosan sebesült kétszázhárom fő, könnyű sebesülést szenvedett hatszázhatvanöt fő, míg ezernégyszáznegyvenhárom személyt vettek tartós őrizetbe. Ugyanekkor a csendőrség tagjai közül meghaltak hatan, súlyosan huszonketten és könnyebben tizenhárman sebesültek meg.

Nem tudni, hogy a kisebb, a helyi jellegű konfliktusokban – amelyek inkább kocsmai verekedések, stb. formájában nyilvánultak meg – mit eredményezett a csendőrség közbelépése.

Úgy vélem azonban, hogy a közbiztonság megszilárdítása, az egységes közbiztonsági szolgálat kiépítése végett fontos és helyes lépés volt a magyar királyi csendőrség 1881-ben történő felállítása.

Az előadás biztosította rövid keretek között nem kívántam beszélni a csendőrség felszereléséről, egyenruházatáról, sem tiszti utánpótlásáról, amely még inkább *"kiléptette"* volna az elhangzottakat a társadalmi konfliktusok témaköréből.

Irodalom

HOLLÓS Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF 2. Bp., 1971.
KÖVENDY Károly (összeáll. és kiad.): Magyar királyi csendőrség
A csendőr békében, háborúban és emigrációban. Toronto, 1973.
A magyar királyi csendőrség szolgálati körére vonatkozó törvényes rendelkezések kivonatos gyűjteménye. Bp., 1901.
PARÁDI József: A polgári magyar állam első központosított közbiztonsági szervezete, a Magyar Királyi Csendőrség. Belügyi Szemle, 1989/2.
PRESZLY Loránd: A csendőrség úttörői. Bp., 1926.
PRESZLY Loránd: A magyar kir. csendőrség története 1881–1918. Bp., 1920.
REKTOR Béla: A magyar királyi csendőrség oknyomozó története. Cleveland, 1980.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Szabó Dániel

PÁRBAJ A DUALIZMUS KORÁBAN, AVAGY HAZA A VÍVÓTEREMBEN

A tizenkilencedik század vége, a huszadik század eleje nem pusztán a boldog békeidő volt Magyarországon, de egyben a párbajozás aranykorát is megtestesítette. Ezen egyértelműen túl kategórikus állítással nem azt akarom mondani, hogy a párbajozás e korban magyar vagy közép-európai, netán kelet-közép-európai, vagy akár csak európai sajátosság lett volna, pusztán azt, hogy a világ erkölcsi, magatartás és ritusrendszerébe való tökéletes beilleszkedés jegyében a *"fegyveres"* elégtételadás-, és vétel a Kárpát-medencére is jellemző volt. Tényleges adatokkal nem igen rendelkezem a párbaj elterjedtségére, mindenképpen karakterisztikus azonban, hogy míg 1881 és 1885 között éves átlagban 21 párbajügyben ítélt a bíróság, az 1890-es évek elejétől e szám jóval száz fölé ugrott, 1904 és 1908 között például a különböző törvényszékek évente 243 párbajügyben jártak el s 157 elmarasztaló ítéletet hoztak.[1]

Kacziány Géza: Híres magyar párbajok[2] című ezen időszakban készült művében öt párbajtipust sorol fel, megpróbálva szétválasztani és kategorizálni a szétválaszthatatlant és kategorizálhatatlant: katonatisztit, politikait, nők miatt vívott párbajt, tyúkszempárbajt és koncertpárbajt. A következőekben, mikor részben bizonyítani igyekszem, hogy a fenti osztályozás nehezen elfogadható, a legnagyobb sajnálatomra kénytelen vagyok lemondani számtalan szórakoztató párbaj ismertetéséről,[3] s az idő rövidsége miatt két párbajra, azok körülményeire, tanulságára szorítkozom. E kettő: Horváth Ádám és Füvesi Imre 1886. május 31-én vívott, formailag egy plágiumügyből keletkező, de gyakorlatilag politikai, súlyos sérüléssel végződő párbaja, valamint Wekerle Sándornak és Polónyi Gézának formailag politikai ellentéteken alapuló, de gyakorlatilag a politikai és társadalmi összefogást mintázó koncert, azaz eleve nem megsebesítésre, hanem pusztán a párbaj ritusának lefolytatására irányuló összecsapása.

"A párbajok mindenütt status törvények által tiltvák; és valóban csodálatos dolog, hogy ama bölcs és atyai törvények, mellyek az álladalom békés polgárit a negédes czivodók önkénye ellen oltalmazzák, még általános visszhangra nem találtak a nemzetek kebelében; s kik áthágni elég vakmerők, közmegvetéssel nem sujtatnak.

A törvény oltalma alá veszi ugyan azt, ki a párbajt vissza utasítja, s becsületét fel is tartja; de polgártársai más véleményen vannak felőle, – s a ki valaha illy helyzetben volt, vagy arról hallott, kénytelen megvallani, hogy az, ki a párbajt vissza utasítá, minden törvény daczára rosz véleményt költött személye iránt, s gyakran alávaló elménczek gúny tárgya lőn, kik őt büntetlenül bánthatni hiszik". E sorokkal kezdi Chappon Lajos – a budapesti nemzetőr seregnél vítanár

1. A Magyar Birodalom Bűnügyi Statisztikája az 1909–1913. évekről. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 59. Bp. 1919.
2. Bp. 1889. 8. p.
3. Az érdeklődő valóban jól szórakozva forgathatja a rengeteg érdekes párbajtörténetet felsorakoztató újabb könyvecskét: ESZES Máté: Híres bajvívások, hírhedt párbajok. Budapest, 1988.

és főhadnagy – 1848-ban publikált *"A párbaj szabályai"* című báró Orczy Béla, gróf Károlyi György, Karácsonyi Guidó, báró Eötvös Dénes, herczeg Woronieczki, idősebb gróf Forgács Antal, báró Laffert Antal és báró Balassa Antal által szignált, ismereteim szerint első magyar nyelvű párbajkódexét.[4] Ezek után közli, valamennyi párbajpárti és párbajellenes párbajkódex kijelentésével egyöehangzóan, hogy még mindig jobb, ha az emberek valamilyen meghatározott szabályok között gyakorolnak egymáson erőszakot, mintha csak úgy minden feltétel nélkül agyba főbe verik, szúrják, lövik egymást.[5]

A Chappon által használt kategóriák: állam, társadalom, becsület a következőekben a vizsgálat meghatározó szempontjai lesznek. Kétségtelen lehetőség lenne arra is, hogy a párbajozás századfordulós szokását (a szintén párbajozó) Krúdy álmoskönyve alapján elemezzük, mely szerint párbajt vívni elveszett ügy, a kard pedig mindig a becsületet jelzi, míg a pisztoly a harag jele, a pisztolydurranásé pedig a kiábrándultságé. Alkalmazhatnám Freud szexuális szimbolikáját is, aki megállapítja, hogy az álomban minden fegyvert a férfi nemi szerv, a szúrást és lövést pedig a koitusz szimbólumaként kell értelmezni. Mindenekelőtt az adott tudományágban való felkészületlenségem akadályoz meg az ilyen jellegű érvelésben, bár a párbajvívásnak egyfajta férfiassággal, pontosabban a férfiasság egyfajta felfogásával való összefüggését botorság lenne tagadni. S a késő utókor racionális gondolkozással kísérletező kutatója csak jóleső iróniával olvashatja Krúdy irónikus definícióját az *"elveszett ügyről"* azaz arról, hogy ha már semmi ésszerű cselekvésre nincs lehetőség, akár párbajt is lehet vívni.

De vissza az alapvető fogalmakhoz az államhoz, a becsülethez és a társadalomhoz. Az újkor kezdete óta a mindenkori állam tiltotta a párbajozást, s súlyos vagy kevésbé súlyos büntetést szabott ki a tiltó szabály ellen vétőkre.[6] Elias az udvari társadalomról írott munkájában a párbajozás szokásának szélsőséges elterjedését éppen ezzel, a privilegizált társadalmi rétegeknek az állami felsőbbség elleni tiltakozásával magyarázza. Úgy véli, hogy a párbajon keresztül fejeződött ki az államhatalomnak való alá nem vetettség igénye.[7] A tizenkilencedik század végén, huszadik század elején erről már nincs szó. Egyrészt maga az államhatalom is viszonylag elnéző a párbajozókkal. A BTK XIX. fejezete külön foglalkozik a *"párviadal vétségével"* s a kiszabható büntetéstételek körülbelül a felét teszik ki a *"normális"* testi sértés, emberölés stb. büntetéstételeinek, kivéve a párbajszabályok be nem tartásának esetét, amikor a törvény teljes szigorával sújt le a vétkesekre. Másrészt maguk az államhatalom képviselői is *"úriemberi kötelességüknek"* tartják a párbajozást, ami az adott esetben, szerintem, már nem a privilegizált társadalom és az államhatalom szembenállásának kifejeződése, hanem a *"privilegizált"* lét image-ájának fenntartását szolgálja. Mint arra még

---

4. Valószínűleg a szerző leszármazottja CHAPPON Samu, aki 1892-ben Pécsett A vívás művészetének elmélete, majd 1904-ben Kolozsvárott A nemes vívás művészetének elmélete és a párbaj szabályai címmel publikálja írását. Ez utóbbi munka 1911-ben Szegeden már harmadik kiadásban jelent meg.
5. Lásd pld. a kódexeken kívül ASBÓTH János: Párbaj és szólásszabadság című írását. Ebben szerepel "... *a civilisatiónak három különféle stádiuma létezik. Az egyik az, melyben a párbaj feleslegessé vált, mert maga a társadalom ad elégtételt és megtorlást minden durvaságért és méltatlan sérelemért. A második stádium az, melyben a párbaj még pótolhatatlan féke az erkölcsi elvadulásnak és gyakran egyetlen módja a reparatiónak, a melyet kapni lehet. Azután van a harmadik stádium, a melyben az emberek nem verekszenek, hanem pofozkodnak vagy revolverrel lövöldöznek. Azt hiszem, hogy mindenki örömest nyújtana segédkezést ahhoz, hogy fölemelkedjünk a második stádiumból az elsőbe, de senki sem nyújtana segédkezést ahhoz, hogy a párbaj vonuljon ki azért, hogy bevonuljon a tetlegesség.*" In: Társadalmi politikai beszédei. Budapest 1898. 164. p.
6. Lásd BILLACOIS, Francois: La grande epoque du duel. Histoire 1986 (87) 28-32. p.; HEBRARD, Claude: Ah! Que Le Duel est Joli! Histoire 1983 (55) 84-86. p.; SYLVIAN, Niels: En Reconcre och dess rattsliga efterspc. Personhistorisk Titskrift 1980. 76 (3) 42-46. p.
7. ELIAS, Norbert: Die höfische Gesellschaft. Suhrkamp. 1983. 355. p.

visszatérek, az államhatalom alkotmányos (vagy nem alkotmányos, kinek-kinek tetszése szerint) megtestesítőjének, magának Ferenc Józsefnek is köze van a párbajszemlélet fennmaradásához, vagy akár bizonyos fokú megerősödéséhez. A császár és király *"katonai"* voltáról és az ezzel összefüggő értékrendről van szó, amely részben társadalmi nyomásként, de a hadseregen belüli *"törvényként"*, a párbajügyi (avagy becsületügyi) szabályzaton keresztül érvényesül. Angliában ettől messzemenőkig eltérő a helyzet. Maga az állam is szigorúbban, komolyabb büntetésekkel lép fel a párbajozók ellen, de úgy vélem nem ez okozza a párbajozás szokásának a kontinenshez képest nagyarányú visszaszorulását, hanem Viktória királynőnek és férjének párbajellenessége.[8] Ez utóbbi nem elsősorban a már említett jogi normákon keresztül hat, hanem azáltal, hogy a párbajozók elvesztik, udvarképességüket, azaz éppen egyik szimbolikus privilégiumukat. Abban a pillanatban, amikor a középosztályi társadalom referencia csoportja (azaz a széles értelemben vett arisztokrácia) felhagy a párbajozással, e rituálé forma gyakorisága az utánzó, feltörekvő, beépülni akaró csoportnál is csökken.

A párbaj legtöbb híve természetesen messzemenőkig tagadja, hogy a párbaj valamiféle kényszer lenne. Andreánszky Jenő: A párbaj mellett címmel készített vitairata kerek perec kimondja: *"A 'társadalmi kényszer' a párbajt illetőleg nem létezik: agyrém az!"*[9] Elvileg hinnünk kellene neki, hiszen szakember; munkája a szegedi királyi államfogházban készül, ahol éppen párbajvétsége miatt pihen, de brosúrájának egyéb megállapításai kétségtelenné teszik, hogy számára a párbaj (természetesen a jogos és nem a krakéller módra kiprovokált párbaj) az egyik legpozitívabb férfiúi társadalmi cselekvés: *"Nekem meggyőződésem az, hogy a párbaj intézménye az emberrel egy idős; s hogy a Darwinizmusnak eleget tegyek, ezen állításomat kiegészítem azzal, hogy amikor a folytonos fejlődés útján az ember emberré lett, öntudatos lénnyé: amikor az első emberi társaság keletkezett s az emberben az állati ösztönön felül magasabb lelki tulajdonások fejlődtek ki: szükségképpen a párosharcnak is létre kellett jönnie"*.[10] A párbaj ugyanakkor még a párbajellenes szervezetek résztvevőinek is kutya kötelessége. Hencz Károly a Néppárt egyik képviselője 1905 elején a parlamentarizmus emocióktól teli termében *"Kegydíjas marhának!"* nevezi Keglevich István grófot. A sértés egyértelmű, a kihívás természetes, s bár a Néppárt, mint a katolikus egyházhoz szorosan kapcsolódó, az egyházi morális tanításokat hirdető párt mélyen elítéli a párbajozást, Hencz nem teheti meg, hogy visszautasítsa a kihívást, esetleg bevallván, hogy kajabálását a politikai pártgyűlölet és nem a személyes bántani akarás váltotta ki; hiszen Keglevich az impotens ellenzéki támadások kereszttüzében álló szintén impotenciára kényszerített Szabadelvű Párt egyik lehetséges vezéralakja, kiáll, s megöli ellenfelét.

A párbajkényszer egy dolog, ugyanakkor még mindig él a párbajt ilyen vagy olyan formában pártoló társadalomban a ki nem mondott hit a párbaj istenítélet voltában. Ha az ellentét, amely a párbajhoz vezet alapvetően nem két ember konfliktusa, hanem két szembenálló társadalmi, vagy politikai csoport ellentétének a leképezése, akkor nyilvánvaló, hogy a *"jó"* párbaj csak az, amelyben a *"mi fiunk"* győz, vagy legalábbis neki nem történik semmi baja.

Nézzük akkor a megígért két párbajsztori közül az elsőt, ennek főhőse és szenvedő alanya dr. Horváth Ádám, akinek országgyűlési almanachbeli, valamint Szinnyei József Magyar írók élete és munkássága-beli életrajzában egyaránt szerepel: *"Kevéssel tanári székének elfoglalása után a kecskeméti függetlenségi és 48-as párt elnökké választotta, mely állásában többek segélyével a pártot újjászervezte. 1886. május 31-én egy párbajban életveszélyesen*

8. SEITZ, Don C.: Famous American Duels. New York 1929. 17. p.

9. ANDREÁNSZKY Jenő: A párbaj mellett. Szeged 1893. 13. p.

10. Uo. 6. p.

keresztüllőtték; felgyógyulása után nagy ovatiókban részesült." Adott tehát egy ember, egy politikus, akinek életrajzában már az örökkévalóság számára megmarad a párbaj ténye.

A Kecskemét című lap (mely a helyi függetlenségi párt hivatalos közlönye) 1886. június 6-i számának címlapján Az *"ármány hada"* című vezércikket hozza. Ebből idézek: *"Egyik részről állt egyedül egy fiatal ember – Horváth Ádám – kezében fegyverül a meghamisíthatatlan igazsággal, a félremagyarázhatatlan joggal, a szelídséggel, a tiszta erkölcsökkel, – szembe állt vele önerejéből egy kis ideig az igazság villámerős szavaitól lesujtott, a magát vétkesnek beismerő – Füvessy (sic) Imre. De csak kis ideig – önerejéből, mert önmagát a sújtó igazság által legyőzetve érezve, lehet tán bűnbánattal félrevonulni készült, midőn őt ördögi mesterségükkel megihlették, neki forma szerinti teljes tisztára mosást ígértek, – ellenszolgálatul kötelességéül kitűzvén az igazság és a tisztesség védelmére talpra kelt bátor ifjúval a halálos párbaj megvívását."* Mondanom sem kell, hogy az ördögök a helyi, a kecskeméti Szabadelvű Párt vezetői.

A történet igazán egyszerű. A Függetlenségi Párt helyi közlönyében megjelent egy cikk, amely azzal vádolta a Szabadelvű Párt helyi lapját, hogy régebbi függelenségi tárcákkal szórakoztatja az olvasókat. Kiderült, hogy a vád igaz, Füvesi Imre városi írnok a Kecskemét régebbi számaiból kimásolt írásokat jelentetett meg, igaz, név nélkül, a Kecskeméti Lapokban. A plágium egyértelmű, a Kecskeméti Lapok szerkesztője bocsánatot kér. Ekkor a függetlenségiek bevetik nagyágyújukat, a helyi jogakadémia fiatal tanárát, a városi párt elnökét, aki természetesen a plagizálónak a kaszinóból való kigolyózását és a plágiumot lehetővé tevő bűnös rendszer elítélését követeli. A kor szokásai szerint ezen egyre inkább politikai támadásra válasz a személyes párbaj, mégpedig a legsúlyosabb feltételekkel. Ennek során Füvessi első lövése súlyosan megsebesíti Horváthot. A cél ugyan eléretett, a bűnös rendszer, s talpnyalói lelepleztettek, de a pártelnök élet s halál között vergődik. A Függetlenségi Párt *"hazafias tisztelettel fogalmazott részvétirata"* ezt a sajnálatos körülményt is a politikai ellenfél lejáratására igyekszik felhasználni. Egy emocionális szembenállásra épülő politikai rendszerben a politikai intézményi szembenállást az *"egyéni becsület"* védelmére létesített eszközzel kísérlik meg kifejezni, sőt fokozni, s ezáltal a szembenállásnak még erősebben az emocionális és még kevésbé a tartalmi vonatkozásai dominálnak.

A harmadik meghatározó fogalom általában a párbajokkal, és különösen a századfordulós párbajokkal kapcsolatosan a becsület, azaz a honour. Kétségtelen, hogy Andreánszky már idézett munkájában tiltakozik e fogalomnak a párbajjal való összekapcsolása ellen: *"Nem lesz nehéz bebizonyítanom, hogy a becsületnek sem a párbaj okaihoz, létrejöttéhez, sem pedig annak céljához semmi köze nincsen."*[11] Nyilvánvaló, hogy itt a szóhasználat eltéréséről van szó. A klasszikus honour értelmezés, mely a tizennyolcadik században is már szorosan összekapcsolódott a párbajozás ritusával, a felvilágosodás előretörésével visszaszorult és helyébe egyre erősebben a személyi elégtételadással össze nem kapcsolható merit fogalom került. Kétségtelen tény, hogy a francia forradalom átalakított formában sikeresen próbálta ugyan megtartani vagy feltámasztani a honour fogalmát, s csak a tartalmát alakította át, azonban ekkorra már nem egy réteg és személy összekapcsolt, hanem egy nemzet, egy ország összefogó becsületfogalmáról volt szó, lévén a forradalmi Franciaország védelme becsület dolga.[12] A restaurációs korszakban azután részben visszatért az eredeti becsület fogalom értelmezés, de már társadalmilag kibővítetten, nem pusztán a privilegizáltak, hanem a széles értelemben vett középosztály fogalmaként. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy Horthy Miklós tervezett párbaja a Csehszlovák köztársaság elnökével, esetleg a külügyminiszterével, sok szempontból az országra, nemzetre értelmezett becsületfogalom terméke: ha

11. i.m. 8. p.

12. KELLY, George Armstrong: Duelling in Eighteenth-Century France: Archeology, Rationale, Implications. The Eighteenth Century 1980. Fall. XXI/3. 236-254. p.

személyes sértésért lehetséges a személyes elégtételadás, ha egy közösség (legyen az egy kaszinó, avagy tisztikar) egy tagja elégtételt kérhet az intézmény, a testület megsértéséért, akkor az országot ért sértésért is hasonló módon lehet elégtételt kérni. Az már más kérdés, hogy az ilyen amalgám gondolkodás révén Horthy magát nem mint a megsértettek közösségének tagja, hanem mint szimbolikus kifejeződése, sőt a vezetője értelmezte.[13]

A párbaj az adott társadalmakban alapvetően annak a jele, hogy megvívói tagjai a különleges érdemekkel rendelkező társadalmi csoportnak, s mivel ez a csoporttagság egyértelműen elismertséget, becsületességet, erkölcsi tisztaságot is jelentett (sokan éppen ezt a vonását tagadták a párbajnak, mondván, becsületesebb az, aki jobban tud vívni), a párbajkényszer annyiban állt fenn, hogy minden sértés válaszadás nélküli elviselése éppen a fenti tulajdonságok meglétét vonta kétségbe. Még vizsgált korszakunkban is voltak olyanok, akik a bátorságot, és a vitézséget tartották a párbaj fenntartójának[14], s ez részben kapcsolódott a hadseregnek a párbajjal összefüggő szakmai és nem rendi álláspontjához. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a párbajügyek igen nagy része tényleges összecsapás nélkül[15], vagy a koncertpárbajnak nevezett ritus keretében zajlott le.

A második ismertetendő párbajügy éppen azt szemlélteti, hogy egy társadalmi ritus miként fordulhat az ellenkezőjébe. A Polányi–Wekerle párbajról, egy igazi karácsonyi, a szeretet jegyében kiírt és lebonyolított úgynevezett összecsapásról van szó. A körülmények: 1906 áprilisában elveit és hataloméhségét fenntartva, követeléseit ugyanakkor feladva kormányra került a koalíció. Az új kabinet elnöke, alkotmánypárti színekben, Wekerle Sándor, az ország egyik legismertebb polgári politikusa, pénzügyi szaktekintély. Igazságügyminisztere pedig a főfoglalkozású heccszervező Polónyi Géza, a függetlenségi párt színeiben. Polónyit a függetlenségi táboron belüli ellentétek következtében éles támadások érték, összekapcsolva politikai és gazdasági ügyvédi tevékenységét. Lengyel Zoltán röviden azzal vádolta, hogy politikai befolyását magánhaszonszerzésre használja fel. Polónyi kénytelen posztjáról lemondani, s egyben, hogy a maga és a kormány becsületét védje, párbajkihívást és bűnvádi feljelentést fogalmaz, mondván: Lengyel rágalmaz. 1907 végén közeleg a bulvár-, de nem csak a bulvársajtóban csámcsogva várt főtárgyalás. A kisebb mellékperek már december elején lezajlottak, s Polónyi neve mellett szaporodnak az újságokban a jelzők, melyek közül a panamista a finomabbak közé tartozik. Eötvös Károly, aki az egyik perben a Polónyi által rágalmazással vádoltakat védte állítólag kijelentette: *"Csodálatos ez a Polónyi. Mindig a becsületét keresi, pedig minek az néki. Becsület nélkül még miniszter is lehetett belőle ..."*[16]

Mi a teendő ilyenkor, nem lehet párbajra hívni[17] az egész szenzációhajhász újságírói kart, s a minden Polónyi ellen nyilatkozó politikust. Ugyanakkor nem lehet hagyni, hogy úriemberségét kétségbe vonják. Meggyőződésem szerint a karácsonyi affér e konfliktus zseniális megoldása.

---

13. Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte: SZINAI Miklós és SZŰCS László. Budapest 1962. Horthy többek közt a következőket írja: *"én felelősnek érzem magam hazám becsületéért, nem maradt más kiút számomra, mint hogy személyes elégtételt követeljek az államfőtől."* 152. p.
14. ANDREÁNSZKY i.m. 7. p.
15. Herczeg Ferenc írja szülővárosáról: *"Verseczen ősidők óta sok volt a lovagias ügy, és mindig jegyzőkönyvvel fejezték be."* HERCZEG Ferenc emlékezései. Budapest, 1985. 195. p.
16. A Nap 1907. dec. 20. 4. p.
17. Nem beszélve arról, hogy Polónyi azon magyarországi politikusok közé tartozik, akik az egyházi állásponttal egyetértve már igen korán felszólaltak a párbajok mindenekelőtt a lépten nyomon párbajozás ellen. Lásd Regilió 1886. nov. 20.: *"Odáig fejlődött a kór, hogy közügyeket kard élével elintézni, nem tartozik a szokatlan dolgok közé. ... Valóban nevetséges lenne, ha nem volna oly mélyen elszomorító, hogy a bátorság, vagy vakmerőség fölibe helyezkedik a becsületességnek és a törvény iránti tiszteletnek."* 330. p.

December 19-én a miniszterelnök nagy beszédet tartott a képviselőházban, amelyben kifejtette, hogy úgy látja, vannak olyan politikusok, akik mások becsületéből akarnak megélni. Polónyi azonnal szót kér arra hivatkozva, hogy esetleg személyes támadás érte. Nem kap szót, így az ülés szünetében odament az Apponyival beszélgető Wekerléhez, *"s kérdé:*

- *'Mondd kegyelmes uram, reám vonatkoztattad azt, hogy más becsületéből akarok megélni?'*
- *'Eh, hagyjuk ezt!' - felelt Wekerle és elfordult Polónyitól.*
- *'Hát most már követelem, hogy nyilatkozzál!' - fakadt ki ez, mire Wekerle ingerülten válaszolt.*
- *'Hát ha éppen akarod tudni, éppen te vagy az első azok között.'*
- *'Ez becstelenség' - kiáltotta dühösen Polónyi, sarkon fordult és faképnél hagyta a miniszterelnököt."*[18]

Egy miniszterelnöki párbaj, bár nem ismeretlen itthon és külföldön[19], de nem is mindennapos. Így Wekerle, aki miniszterelnöksége előtt az Országos (másnéven a Gentry) Kaszinónak volt elnökigazgatója, a Nemzeti és az Országos Kaszinó elnökeit akarja felkérni párbajsegédül. Egyikük sem tartózkodik Budapesten, s ezért helyettük Bolgár Ferenc honvédelmi államtitkár, a Habsburg Monarchiában legelterjedtebben használt párbajkódex szerzője[20] lesz a miniszterelnök segéde. Polónyi mellett a segédséget báró Kaas Ivor és a már említett Hencz Károly, akkori néppárti képviselők vállalják el. Az újságoknak végre van miről írniuk, találgatnak: pisztollyal vagy karddal fognak egymásnak esni az ismert politikusok. A segédek által a feltételekről fogalmazott jegyzőkönyv harciasnak tűnhet a mai olvasó számára: *"Feltételek: rendes kard, szúrás kizárva harcképtelenségig, teljes bandázzsal."*[21] Maga a párbaj már kevésbé tűnik komolynak. Előzménye hasonló lehetett a Bánffy Miklós által leírtakhoz: *"Egy kis rosszul fűtött öltözőbe vezették Abádyt. Itt várta a vívómester és az egyik orvos. Miután derékig levetkezett, a doktor bőséges vattával, azután géz és erre fekete selyemmel körülbonyálta a hasát, a csuklóit, a két hónalját és a nyakát egészen állig. ... Maguk között vezették Pityut, kit Bálint első pillanatban meg sem ismert, annyira váratlan látvány volt így, ezzel a fülig kravátlival, fekete haskötővel a csupasz testén. A felek megálltak. Nekik egyelőre semmi dolguk. A segédek, miután ünnepélyesen köszöntötték egymást, sorsot húztak, eldöntendő, melyik pár kard kerül használatba elsőül, mialatt a fal menti padokon az orvosok szép rendben kirakták a sok műszert - mintha csupa kánzószerszám lenne! -, mindenféle ragyogó nikkel csíptetők, fűrészek, harapófogók, fura formájú temérdek kések, nagy patikaüvegeket is folyadékkal töltve és rengeteg pólyát és vattát. Mikor ezek jelentették, hogy készek, a fegyverek dizinficiálása következett. Karbollal áztatták őket, melynek illemhelyre emlékeztető szaga széjjelterjedt a hideg levegőben. ..."*[22] Az elkészült párbajjegyzőkönyv szerint *"a kardpárbaj ... a megállapított feltételek mellett szabályszerűen megtörtént. A második összecsapás után Polónyi Géza úr Bolgár Ferenc úr felé fordulva így szólt:*

- Talán befejezhetnők?

Erre Bolgár Ferenc úr ezt kérdezte Polónyi Géza úrtól:

- A harc beszüntetését méltóztatik kívánni?

---

18. A Nap 1907. dec. 20. 4. p.
19. Vasárnapi Újság: Politikai párbaj. 1907. december 29. 1061. p.
20. Bolgár párbajkódexe először 1880-ban jelent meg németül, majd egy évre rá magyarul. Az ismertetett párbaj évében már túl volt a hetedik német és hetedik magyar nyelvű kiadáson. CLAIR Vilmos később több, mint húsz kiadást megért kódexe csak 1897-ben jelent meg először, s 1907-ben még *"csak"* az ötödik kiadásnál tartott. Ez utóbbiról lásd DEMETER Zsuzsa: Párbajkódex. História 1985/3. 10. p.
21. A Nap 1907. dec. 24. 4. p.
22. BÁNFFY Miklós: Megszámláltattál ... Budapest, 1982. 260-261. p.

Polónyi Géza úr erre kezet nyújtott Wekerle Sándor úr felé. Bolgár Ferenc úr így szólt:

– Hozzájárulnak a segéd urak?

A segédek hozzájárultak, Polónyi Géza úr Wekerle Sándor úr felé fordult:

– Sajnálom a történteket. Bocsáss meg. Erre Wekerle Sándor úr kezet fogott Polónyi Géza úrral.

– Becsületedben nem sértettelek – mondotta.

A segédek erre a párbajt beszüntették."[23]

Sérülés, magától értetődően, nem történt. Egy ilyen párbaj után, ahol maga a miniszterelnök az ellenfél, akinek az Országos Kaszinó elnöke az egyik, s a párbajkódex tudora, sőt igen gyakori használója a másik segédje, ki vonhatta kétségbe Polónyi úriember, azaz tisztességes voltát. Talán a kormányzat is megkönnyebbült kissé: kevésbé lehetett támadni azzal, hogy valaha tisztességtelen minisztere is volt.[24]

Már többször érintettem a dualizmuskori párbajok okairól vallott nézeteimet, befejezésül megpróbálom azokat összefoglalni, kiegészítve néhány, az eddigiekben csak félmondatokban tárgyalt vonatkozás egész mondatos kifejtésével. Létezik egy magatartásmód, mely annak hordozóit kívül helyezi az állami igazságszolgáltatáson, tehát egy bizonyos társadalmi osztály hagyományosan rendelkezik az önbíráskodás[25] jogával. Ráadásul ez a magatartásmód a 18. század végén, a 19. század elején egy sor romantikus vonást is felvesz.[26] Nyilvánvaló, hogy a korlátlan önbíráskodás a 19. század végi államokban már nem tekinthető normának, s ugyanakkor erősen megfogyatkoztak a korábban jogilag is privilegizált réteg előjogai. Ez mindenesetre elégséges alap ahhoz, hogy – oly korlátok között, melyek még számukra is tolerálhatóak – fenntartsanak maguknak valamit korábbi magatartásmódjukból. Az ügy paradoxona, hogy a párbaj egy réteg önmagán belüli önbíráskodási jogának a fennmaradása és nem egy valóságos privilégiumé, mint amilyen az alsóbb rétegek feletti önbíráskodás. Ezzel a fejlődéssel egyidőben, nemcsak Magyarországon, de gyakorlatilag az úgynevezett civilizált világ valamennyi államában a társadalmi struktúraváltás úgy zajlik le, hogy a presztizsforrás, a mintaadó sok tekintetben még mindig a jelzett csoport. Sokan merőben más származással, egészen más mindennapi értékek birtokában akarják magukénak tudni e réteg presztizsét is. Ezért ők nem a privilégium megszüntetésére, hanem annak rájuk való kiterjesztésére törekednek még olyan szituációkban is, amikor teljesen elszakadtak már a magatartásmintát adó csoporttól. Gondoljunk arra, hogy még az Amerikai Egyesült Államokban is a múlt század nyolcvanas éveit tekintik a párbajszokás végének.[27]

Mindezen feltételekhez járul egy meghatározó intézmény, a hadsereg szociális összetételének a megváltozása is. A hadsereg kasztszelleme megköveteli tisztjeitől az egyéni, a

---

23. A Nap 1907. dec. 24. 4. p.

24. Bolgár majdnem párbajra kényszerült, amikor a Nemzeti Kaszinóban azzal vádolták, hogy az egész párbaj csak Polónyi szerencsemosdatása volt. A Nap 1907. dec. 29. 6. p. *"Lovag-e már Polónyi?"* című cikk.

25. KELLY idézett művében az igazságszolgáltatásnak, igazságtevésnek három különböző formáját határozza meg: 1. Az arisztokratikust, azaz a kardrántást, melynek a párbaj valamiféleképpen szabályozott, korlátozott formája, vagyis az önbíráskodást. 2. A köz, vagy állami igazságszolgáltatást és 3. A népi, avagy populáris igazságtevést, amely az arisztokratikushoz hasonlóan szintén a kiépített intézményi hálón kívül érvényesül, leggyakrabban éppen az arisztokratikus önbíráskodás hívei ellen. A párbajozás századfordulós kritikusai közül sokan éppen a párbaj önbíráskodás jellege miatt lépnek fel ellene. Lásd DÁLNOKI BARTHA István: Párbaj és önbíráskodás. Ügyvédek Lapja. 1891. jan. 17. 5-6. p.

26. Lásd MEYERS, Jeffrey: The Duel in Fiction. North Dakota Quarterly 1983. 51 (4) 129-150. p.

27. SEITZ i.m. 17. p. Mint ahogy az angol párbajtörténet egyik feldolgozója írja: a párbajozás korszaka csak akkor érhetett véget, mikor *'A becsületügyi kódexet felváltotta valami, amit talán a keresztény kereskedelem kódexeként nevezhetünk.'* ANDREW, Donna T.: The code of honour and its critics: The opposition to duelling in England 1700–1850. Social History 1980. oct. 409-434. p.

speciális magatartást. Hogy ennek egyik lényegi vonása a párbajkényszer, azt tekinthetjük a harchoz való békebeli ragaszkodás formájának, bár én inkább az arisztokrácia utáni egyfajta nosztalgiának tekintem. A jogilag privilegizált társadalmi rétegek megszünése összekapcsolódik azzal a ténnyel, hogy a hadsereg tisztikarába egyre többen bekerülnek olyanok, akik nem e szociális csoportokból származnak. A Katonai Lapok következőképpen fogalmazta meg a hadseregbeli identitás konfliktusát: *"Köztudomású, hogy a modern hadsereg vezetésére szükséges nagy számú tiszti kar, csak úgy volt elérhető, hogy a jelöltektől követelt igényeket úgy szociális szempontból, mint tudomány tekintetében néhány fokkal leszállították. Ez nem csak nálunk, hanem minden más európai hadseregben megtörtént. A tiszti növendék socialis niveauja ma alacsonyabb, mint azelőtt... Nem tarthatjuk tehát fölöslegesnek, hogy a hadügyminisztérium rendelete különösen az ezredparancsnokokat arra figyelmezteti, miszerint époly szükséges, hogy a fiatal tiszt tökéletes gentlemanné legyen nevelve, mint hogy hivatásszerű ismereteket elsajátítson."*[28]

A tiszti etosznak a párbajozás szokására tett hatását nem pusztán a visszaemlékezések sora, a párbajokban, becsületbíróságokban, fegyverbíróságokban résztvevő tisztek száma, de a tartalékos tiszti rangnak az egyént párbajképessé minősítő volta is bizonyítja. Nem tartom véletlennek, hogy például Magyarországon az 1884-es hadseregbeli becsületügyi szabályzat megjelenése, amely kerek perec kimondta, hogy a tiszt *"becsületérzékét"* olyan dolgok is sérthetik, amelyek bűntetőjogilag nem elítélhetők,[29] időben egybeesik a párbajok számának ugrásszerű növekedésével. A párbajellenes vélemények nagyrésze erkölcsileg ítéli meg az ügyet, s legtöbbjük csak az úgynevezett párbajmániával, a *"jogosulatlan"* párbajokkal foglalkozik.[30] Ezzel szemben persze az ellenálláspont is morálisan érvel: *"A párbaj intézményének eltűnéséről csak az örök béke kevés hívője ábrándozhat."* Ez is, az is ábránd marad, mely a gyakorlati életben sohasem fog beteljesülni. Az angol példa nem tanúskodik e meggyőződés ellen. Angolországban a párbaj-intézmény létezik ugyan, de tessék csak választani súlyos természetű magánügynek lovagias, a legszűkebb körben lebonyolított elintézése és azon botrányos lealázó komédiák között, melyek az angol törvényszékek előtt a nyilvánosság gaudumára lejátszódnak. Köszönjük szépen ugyebár? Inkább maradunk őseinktől örökölt szokásunk mellett t.i. saját becsületünk felett csak saját magunkat vagy szoros társaságunk körét ismerjük el bírónak.[31] Az első világháború alatt a hadsereg még jobban vesztett elit voltából, aminek ekkor talán a korábbival ellenkező volt a hatása. Az 1917-es hadseregbeli becsületügyi szabályzat már kimondta a párbajtilalmat.[32] Hogy 20. századi történelmünk további éveiben nem ez, hanem a minden értéket csak a múltban kereső értékrend uralkodott, már meghaladja adott témánk kereteit. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy még a dualizmus korában sem volt a történelem mindenki számára (Petőfit persziflálva) *"vérfolyam"*, amit mutat, hogy bár 1909 és 1913 között minden százezer 12 éven felüli férfi közül 3 párbajozott, a nőtlenek között a megfelelő arány 5.6, ám a gyermekesek között csak 0.6.[33]

---

28. CERRI Gyula: A párbaj a hadseregben. Katonai Lapok 1901. dec. 20. 272. p.
29. Lásd MADER, Hubert: Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos. Osnabrück 1983. 92. p. A hadsereg becsületérzésére lásd még DEÁK István: Katonatiszti becsület és párbaj. História, 1985/3. 9-12. p.
30. Ezt az úgynevezett párbajmániát, a társadalmon kívüli, vagy azon felüli dandy-i magatartást írja le Herczeg idézett visszaemlékezéseiben, vagy MAGYAR Elek: Krakéler-világ című írásában. Magyarország, 1916. jún. 4. 11. p.
31. C (CERRI Gyula): A párbaj. Katonai Lapok, 1901. dec. 10. 263-4. p.
32. MADER i.m. 93. p.
33. Bűnügyi Statisztika 137°

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Kresalek Gábor

VALÓS ÉS KREÁLT KONFLIKTUSOK AZ ÖTVENES ÉVEK JELENIDEJŰ JÁTÉKFILMJEIBEN

Előadásom a *"Magyar társadalom a filmben, a film a társadalomban"* c. Rainer M. Jánossal közösen végzett kutatási programunk részeredményeire épül.

Érdeklődésünk azért fordult a film felé, mert ez az a médium, amely elsődleges üzenetein felül, mint látvány is képet ad a megszületése keretéül szolgáló társadalom struktúrájáról, értékeiről, valamint a korszak hangulatáról. Ennek az az oka, hogy a filmek óhatatlanul magukban hordoznak bizonyos látens elemeket. Ezek felszínre hozatala, elemzése és összevetése a szándékolt tudatformálást szolgáló szegmensekkel, nézetünk szerint a társadalomtörténetírást egy új aspektussal egészíthetik ki.

Konferenciánk témája a konfliktus, szerves alkotóeleme a filmművészetnek. A filmbéli összeütközéseknek nemcsak dramaturgiai funkciójuk van. Érték- és tartalomelemzés segítségével a konfliktusok két csoportra oszthatók: a kreált és a valóságos konfliktusokra.

A kreált konfliktusok a politikum primátusából, az átpolitizált napi élet tendenciózus bemutatásából következnek. A filmek születésük pillanatától egy többlépcsős elbírálási rendszer követelményeit teljesítve jutottak el a nyilvánosságig. Az intézményrendszer a forgatókönyvtől kezdve a forgatás folyamatáig mindent ellenőrzött, hiszen a kész művel orientálni, tanítani, egyenesen kioktatni kívánta a művek befogadóit. Szükségszerű tehát, hogy tézisfilmek jöttek létre. Mindezek ellenére természetesen a korszak filmjeiben is fellelhetők valós konfliktusok. Munkánk során, azért hogy ne rekedjünk meg a nyilvánvaló manipulációk feltárásánál, illetve az átpolitizált magánélet közhelyszerű bemutatásánál, a konfliktuslehetőségek együttes szemlélete mellett a filmekben fellelhető konfliktuskörök alapján csomópontokat jelöltünk ki. Itt most az idő korlátozott voltára való tekintettel a csomópontok köré kialakított hét csoport bemutatása közül csak kettőre tudok kitérni. Mivel a filmekben jelentkező társadalmi konfliktusok legmarkánsabb területének az ábrázolt magánélet közegét tartom, ezért a szubkultúrák közösségi élettel való összeütközéséről, és a családi-szerelmi életre vonatkozó konfliktusokról fogok beszélni.

I. Szubkultúrák

Korszakunk *"hőse"* a *"közösségi ember"*. Legyen férfi vagy nő, szerepeljen individumként, vagy egy csoport tagjaként, az általa közvetített értékek közül a legfontosabb a feltétel nélküli azonosulás a társadalom *"nagybetűs"* célkitűzéseivel. E *"hősök"* munkájukért, pártjukért, osztályukért élnek és dolgoznak. Szükségszerűen intoleránsak a mássággal, a deviáns jelenségekkel. A meg nem értés mértéke a filmek gyártásának sorrendjében más és más.

A vizsgált filmek egy előre háromévre összeállított, majd ebből évekre lebontott tématerv alapján készültek. E tématerv a TSZ-filmektől kezdve a munkaversenyekről szólókon keresztül az ifjúsággal, az iparitanulókkal foglalkozó filmekig a pártállam számára minden

rűséggel, ám az igazságot felismerő és jól szolgáló kommunistákkal szembe fordított fasiszta múltú kisgazdák ábrázolása egy balul végződött politikai játszmában történt helytelen állásfoglalást takar. Megjegyzendő a film 1947-ben készült.

Az elhangzottak csoportokra vonatkoznak és tulajdonképpen kis túlzással valódi konfliktusokat takartak. A valós és kreált konfliktusok keveredésének igazi terepe a szó szoros értelmében vett magánélet ábrázolása.

II. Szerelmi – családi élet

A párkapcsolatokon belül kialakult konfliktusokat a korszak filmjei hol túlhangsúlyozva, hol csak jelzésszerűen, de mindenképpen a közösségi élet, a munkavégzés körébe ágyazzák be. A művészi alkotások örök problémájaként ismert férfi-nő viszony a családokon belüli generációs- valamint az egyes családtagok közötti ellentétek köre ezekben a filmekben sem a dolgok természetes menetéből, hanem inkább a társadalom célzatosan ábrázolt működéséből következnek. A személyes életszférák bemutatása itt is a példaadás igényével történik. A művészet tanít, nevel, szórakoztat elv első két elemének a túlhajtásával találkozhat az elemző. Ebben a vonatkozásban a legkirívóbb példákat az 1950–1954. között készült filmek szolgáltatják. A konfliktusok érzékeltetésére három film: a *"Szabóné"*, a *"Kis Kata"*, és a *"Bizalom"* látszik legalkalmasabbnak. A probléma felvetése, kifejtése és megoldása mindhárom esetben szinte szóról-szóra azonos. Az élet színterei, ahol hőseink mozognak a gyár és otthonuk. A párok életét, örömeit és bánatait termeléshez való viszonyuk határozza meg. A képlet egyszerű. Egyikük élmunkás, minden energiáját munkája köti le, ezért kiemelik, tehát kevesebb időt tud eltölteni partnerével, mint korábban. A másik fél jó munkás, de energiáit nem fordítja maradéktalanul üzeme hasznára, vagy önhibájából gyenge munkaerő. Az élenjárók szégyenkeznek párjuk miatt, hiszen jellemző módon egy gyárban dolgoznak, a rosszul teljesítők pedig megsértődnek ezen. A filmek végén természetesen mindenki megjavul, bekövetkezik a *"szocialista happy and"*. A hősök egymásratalálása mindig összefüggésben van valami kiugró termelési eredménnyel, a gyár kollektívájának valami újabb győzelmével a munka frontján.

Ez esetben tehát arról van szó, hogy a konfliktus a termelésben, a munkaversenyben, az újítómozgalomban található, illetve a kiagyalt hibákat az alkotók személyes síkra terelik át. Ha a rosszul dolgozó, lusta fonónőről kívánnak filmet készíteni, nem elégszenek meg egy ilyen típus bemutatásával, hanem megteremtik házastársa képében az ellentétpárját, majd a munkateljesítményből adódó problémákat a házaséletbe emelik át. Az *"aki nem dolgozik ne is egyék"* tétel, az *"aki nem dolgozik, nem lehet boldog a szerelemben"* szentenciára módosul. Hőseinknek alig van őszinte mondata, hiteles gesztusa. A köztük lévő konfliktusok rendszere kiagyalt és végtelenül életidegen. Az a magánélet amit ők élnek, nyomokban sem emlékeztet öntörvényű emberek privát cselekvéseire.

Az 1954 után készült filmek hősei már jobban emlékeztetnek hús-vér figurákra. A tézis jelleg azonban ezeknek a filmeknek zömében is megfigyelhető. Az *"Ünnepi vacsora"* szereplői hiába hordoznak személyiségükben reális elemeket, a dramaturgiai szerkezet kimódosultsága az ő alapvetően hiteles konfliktusaikat is súlytalanná teszi. Az egymástól elszakadt testvérek, a család szegény és gazdag ágának tendenciózus szembeállítása végső soron magát a problémát szimplifikálja. A felesége befolyása alatt élő, s Kossuth-díját a testvérei között elosztani szándékozó fivér magáramaradása életszerű is lehetne, ha az ő karrierje, és a sikertelen testvérei közötti konfliktus magyarázata nem merülne ki felesége reakciós családjának rá gyakorolt hatásában. Ebben a filmben a konfliktust kiváltó értékek igenlése és tagadása – érzelmi elszegényedés, cserbenhagyás, figyelmetlenség, önzés – egy átlagosan működő család életében is jelenlévő elemek. Felvonultatásuk és megoldásuk azonban nem a pszichológikumba való elmélyedés, hanem még mindig az ellenségkép kreálása alapján valósul meg. Hősünk történetvégi magáratalálása, saját közegének vállalása éppen ezért hiteltelen. Nem az események, a szereplők érvrendszere váltja ki benne a katarzist, hanem az *"eszmei mondanivaló"*. Az új értelmiségnek oda kell visszatalálnia, ahonnan származik, a munkásosztály-

fogalmára, valamint a valós közösségek és szuverén emberi értékek beilleszkedési lehetőségeinek kialakulására, megválaszolására tesz kísérletet.

A történet színtere a háborús sebektől borított Magyarország, szereplői a világégés áldozatai és áttételesen, elsősorban szellemi síkon, okozói. A szerzők által képviselt humanista értékrend egyének és különböző csoportjaik közötti konfliktusrendszerben ütköztetett nézetek harcából kristályosodik ki. Ez a harc egy áttételes és bonyolult struktúra keretei között folyik. Hogy a rendszert megérthessük, különítsük el e szereplőket. Előre kell bocsátani, hogy ezen belül meg kell különböztetni a film leíró, realista, a történet szintjén megragadható, múltat magyarázó és jelenre vonatkozó, valamint a jövőképet kifejtő modellalkotó szálát. Kezdjük az elsővel.

A film főszereplői gyerekek. Mindnyájan a háború áldozatai. Szüleiket, lakásukat, biztonságukat vesztették el a háború következtében, vagy néhányan közülük még korábban. Reménytelenül csavarognak az országban, míg végül a véletlenek egy kompániába sodorják őket. Érdekeik közösek, kohéziós elemük a *"csordaszellem"*. A megpróbáltatások keménnyé, cinikussá és elvadultá tették őket. Hogy ne haljanak éhen, rabolni, sőt egyszer gyilkolni kényszerülnek.

A velük ellenséges parasztok világa az a csoport, mely az előbbi anarchisztikus társasággal szemben a *"normális"* társadalmat képviseli. Tagjai megjelennek egyenként: ilyenkor erőszakra erőszakkal válaszolva, ha kell fegyverrel támadnak a gyerekekre, és csoportonként: amikor egyenesen a kiirtás szándékával indítanak háborút a számukra megfoghatatlanul más közegre.

Az első leírható érték az önzés, mind a két csoportra vonatkozik. Az egyik csak magára gondolva eltulajdonít, a másik ugyanezen megfontolásból, elfogadhatatlan eszközökkel védi vagyonát. Hasonlóak a *"csordaszellem"* tekintetében is, hiszen a gyerekek azon túl, hogy összetartozásuk alapja az akolmeleg, ugyanúgy engedelmeskednek vezérüknek, aki természetesen a legnagyobb és legerősebb fiú, mint a felnőttek előljárójuknak, mikor annak utasítására fegyveres csapatba szerveződve, fegyvertelen kiskorú ellenfeleikre támadnak.

Egymásnak megfelelő értékek mellett egymással ellentétben állók is szerepelnek. Ezek hozzák mozgásba a film mechanizmusát. A fegyveres csoportba tömörült parasztok vezére a községi előljáróság fasiszta múltú, feltehetőleg kisgazda párti vezetője. Miközben a Nemzeti Kormány csavargók elleni rendeletére hivatkozik, a rend mindenáron való megteremtése a célja. A falu fölötti kastélyba beköltözött csapat anarchisztikus szervezete nemcsak hogy elfogadhatatlan, de kiirtandó a számára. A problémák kezelésének demokratikus lehetősége fel sem merül benne.

Ellentétpárja a kastély társadalmon kívüli lakója a zenész. Bár őt fogságba ejtik és kis híján kivégzik a gyerekek, mégis toleranciával fordul feléjük. Egyenrangú emberként kezeli a páriákat. Nem nyilatkoztat ki, nem utasít, hanem rávezet a helyes válaszokra és cselekvésekre. Szándékosan rekeszti ki magát a *"normális"* társadalomból, úgy véli a háború csak fizikailag ért véget, az emberek mit sem változtak.

Vezérlő értékei: a saját törvényekhez való hűségből következő emberi szabadság, a szolidaritás, és a tolerancia formálják át a vagányok gyülekezetét valódi közösséggé.

Ez az a közösség, mely a film jövőképét valósítja meg. Az öntevékeny, nyitott, szolidáris, egymásért belső indíttatásból felelősséget vállaló társadalom víziója ez. Hőseink azonban szerepvállalásuk ellenére sem tudnak változtatni a *"rendpárti"* többséggel szembeni viszonyukon. Hogy mégis az ő győzelmükkel, tehát az igenelt jövő megvalósulásával zárulhasson a film, deus ex machina szükséges. A városi kommunisták kiutalják a kastélyt a gyerekeknek egy autonóm gyermekotthon létrehozására. A kétféle közösségi érték közül tehát, a humanista győzedelmeskedik. Ott áll azonban vele szemben az ugrásra kész intoleráns paramilitáris szervezet.

A háttérben mozgó kommunisa párt szerepe a film emberi értékei közé primér politikai értéket iktat be. Sajnos ezen a ponton az alkotók áldozataivá váltak a világot leegyszerűsítő *"fehéren-feketén"* ábrázoló szemléletnek. A régi társadalmat megtestesítő intoleráns parasztcsoport szembeállítása a pozitív közösséggel, még magyarázható dramaturgiai szükségsze-

rűséggel, ám az igazságot felismerő és jól szolgáló kommunistákkal szembe fordított fasiszta múltú kisgazdák ábrázolása egy balul végződött politikai játszmában történt helytelen állásfoglalást takar. Megjegyzendő a film 1947-ben készült.

Az elhangzottak csoportokra vonatkoznak és tulajdonképpen kis túlzással valódi konfliktusokat takartak. A valós és kreált konfliktusok keveredésének igazi terepe a szó szoros értelmében vett magánélet ábrázolása.

II. Szerelmi – családi élet

A párkapcsolatokon belül kialakult konfliktusokat a korszak filmjei hol túlhangsúlyozva, hol csak jelzésszerűen, de mindenképpen a közösségi élet, a munkavégzés körébe ágyazzák be. A művészi alkotások örök problémájaként ismert férfi-nő viszony a családokon belüli generációs- valamint az egyes családtagok közötti ellentétek köre ezekben a filmekben sem a dolgok természetes menetéből, hanem inkább a társadalom célzatosan ábrázolt működéséből következnek. A személyes életszférák bemutatása itt is a példaadás igényével történik. A művészet tanít, nevel, szórakoztat elv első két elemének a túlhajtásával találkozhat az elemző. Ebben a vonatkozásban a legkirívóbb példákat az 1950–1954. között készült filmek szolgáltatják. A konfliktusok érzékeltetésére három film: a *"Szabóné"*, a *"Kis Kata"*, és a *"Bizalom"* látszik legalkalmasabbnak. A probléma felvetése, kifejtése és megoldása mindhárom esetben szinte szóról-szóra azonos. Az élet színterei, ahol hőseink mozognak a gyár és otthonuk. A párok életét, örömeit és bánatait termeléshez való viszonyuk határozza meg. A képlet egyszerű. Egyikük élmunkás, minden energiáját munkája köti le, ezért kiemelik, tehát kevesebb időt tud eltölteni partnerével, mint korábban. A másik fél jó munkás, de energiáit nem fordítja maradéktalanul üzeme hasznára, vagy önhibájából gyenge munkaerő. Az élenjárók szégyenkeznek párjuk miatt, hiszen jellemző módon egy gyárban dolgoznak, a rosszul teljesítők pedig megsértődnek ezen. A filmek végén természetesen mindenki megjavul, bekövetkezik a *"szocialista happy and"*. A hősök egymásratalálása mindig összefüggésben van valami kiugró termelési eredménnyel, a gyár kollektívájának valami újabb győzelmével a munka frontján.

Ez esetben tehát arról van szó, hogy a konfliktus a termelésben, a munkaversenyben, az újítómozgalomban található, illetve a kiagyalt hibákat az alkotók személyes síkra terelik át. Ha a rosszul dolgozó, lusta fonónőről kívánnak filmet készíteni, nem elégszenek meg egy ilyen típus bemutatásával, hanem megteremtik házastársa képében az ellentétpárját, majd a munkateljesítményből adódó problémákat a házaséletbe emelik át. Az *"aki nem dolgozik ne is egyék"* tétel, az *"aki nem dolgozik, nem lehet boldog a szerelemben"* szentenciára módosul. Hőseinknek alig van őszinte mondata, hiteles gesztusa. A köztük lévő konfliktusok rendszere kiagyalt és végtelenül életidegen. Az a magánélet amit ők élnek, nyomokban sem emlékeztet öntörvényű emberek privát cselekvéseire.

Az 1954 után készült filmek hősei már jobban emlékeztetnek hús-vér figurákra. A tézis jelleg azonban ezeknek a filmeknek zömében is megfigyelhető. Az *"Ünnepi vacsora"* szereplői hiába hordoznak személyiségükben reális elemeket, a dramaturgiai szerkezet kimódosultsága az ő alapvetően hiteles konfliktusaikat is súlytalanná teszi. Az egymástól elszakadt testvérek, a család szegény és gazdag ágának tendenciózus szembeállítása végső soron magát a problémát szimplifikálja. A felesége befolyása alatt élő, s Kossuth-díját a testvérei között elosztani szándékozó fivér magáramaradása életszerű is lehetne, ha az ő karrierje, és a sikertelen testvérei közötti konfliktus magyarázata nem merülne ki felesége reakciós családjának rá gyakorolt hatásában. Ebben a filmben a konfliktust kiváltó értékek igenlése és tagadása – érzelmi elszegényedés, cserbenhagyás, figyelmetlenség, önzés – egy átlagosan működő család életében is jelenlévő elemek. Felvonultatásuk és megoldásuk azonban nem a pszichológikumba való elmélyedés, hanem még mindig az ellenségkép kreálása alapján valósul meg. Hősünk történetvégi magáratalálása, saját közegének vállalása éppen ezért hiteltelen. Nem az események, a szereplők érvrendszere váltja ki benne a katarzist, hanem az *"eszmei mondanivaló"*. Az új értelmiségnek oda kell visszatalálnia, ahonnan származik, a munkásosztály-

hoz. Valóság és kimódoltság együttes jelentkezése tehát végső soron nem sokkal mond többet az emberről, mint a csupán kiagyalt erőltetett, didaktikus céllal felépített konfliktúsrendszer.

Valós konfliktust hitelesen a korszak filmjei közül kettő tár fel filmszerű módon. Ezek a *"Gázolás"* és a *"Körhinta"*. Mivel az utóbbi csoportosításunk szerint egy másik kategória reprezentánsa is, most előadásom végén csak az elsővel fogok foglalkozni.

Ha Gertler Viktor 1955-ben készült filmjét elemezzük, a konfliktusrendszer és az értékalakzat vizsgálatán kívül figyelmet kell fordítanunk esztétikai értékeire is. Ez a mű a korszak filmjeinek azon kisebbségébe tartozik, amely műalkotásként ma is megállja a helyét.

Felbontott időrendű szerkezete a lélektani krimik feszültségteremtő, a néző figyelmét lekötő, alkotó együttműködést kívánó és feltételező erényeit valósítja meg. Jelenetezése, világosítása, a külső és belső helyszínek megválasztása a sötét tónusú borongós képek, a sok eső, az olasz neorealista iskola hagyományainak öntörvényű folytatói sorába emeli az alkotókat. A képek sallangok nélkül, precízen közvetítik a szereplők lelkében lezajló folyamatokat, a tisztaság és az erkölcsi nihil harcának állomásait. Ez utóbbi a film kulcskérdése, amely egyszerre jelentkezik a filozófia, a társadalmi praxis és a politikum síkján.

Az első elem a film szaggatott ábrázolásmódjából következik. Ahogy egy-egy szereplő láttatja az eseményeket úgy világlik ki a hozzá tartozó igazság. Ahány látószög, annyi felvetés, torzítás. Megannyi szándékolt, vagy akaratlan értelmezés, érzelmi befolyásolás, vakság. A sok látszólagos igazságdarab egymásra halmozása, a végső igazság bebizonyosodása után és annak ellenére felveti a kérdést, emberi viszonyrendszerek között létezhet-e objektív igazság.

A probléma gyakorlati jelentése ennél konkrétabb. Arra keres választ a film, hogy egy társadalom tagjai képesek-e az őszinteségre konkrét események kapcsán. Mi a veszélyesebb: a bűn, vagy az eltussolása érdekében végzett ködösítés.

A politikai mező látszik a legmegfoghatatlanabbnak. Egy társadalom nyitottságát meghatározza tagjainak az igazsághoz való viszonya. Amikor tehát a film tudomásul véve a kérdés filozófiai szintén való megoldhatatlanságát a gyakorlatban mégis az igazság kiderítése mellett tör lándzsát, egy nyitott, őszinte politikai gyakorlat mellett foglal állást.

Első és legfontosabb rendezőerővel bíró értéke a filmnek az igazság, melyhez a tisztaság-erkölcsi nihil oppozíciós pár kapcsolódik. A többi felvonuló érték további szembeállítás mellett ezen ellentétpár alá rendelhető. Közülük a legfontosabbak: hűség-érzéki örömök hajszolása, őszinteség-hazugság, erkölcsi tartás-gyengeség, tiszta érzelmek-cinizmus.

Nagy erénye a filmnek, hogy ezek az értékek nem jó és rossz oldalra állítva, hanem keverten jelentkeznek az egyes szereplők jellemében és viszonyrendszereiben.

A film konfliktusrendszere ezen értékek párharca és a vezérlő érték felé haladása köré rajzolódik.

Konklúziót vonni az ötvenes évek filmbéli konfliktusairól e két szféra kiemelése alapján értelmetlen. Ezért:

Végezetül ismertetem a kialakított csoportokat, melyek mentén a vizsgált filmekben található értékeket elhelyeztük. Úgy vélem ezek jelzése is érzékeltetni tudja a témában rejlő lehetőségeket.

1. Az életvitellel kapcsolatos, elsősorban csoportokra vonatkozó konfliktusok. Öntörvényűség, autonómia szembeállítva a kívülről, felülről irányított magatartásmintákkal. Példa: Valahol Európában.
2. Városi élet – vidéki élet. Szembeállítás a két szféra sajátos életmódbeli, viselkedési normái, erkölcsi értékei szempontjából. Példa: Kis Krajcár, Hintón járó szerelem.
3. Szubkultúrák konfliktusa a közösségi élettel. Értelmiségiek *"csodabogárként"* való bemutatása. Jampecek és *"mintafiatalok"* összeütközései. Példa: Kis Krajcár, Egy pikoló világos, Úttörők, Én és a nagyapám, 2x2 néha 5.
4. Régi és új életforma ütközése. Példa: Körhinta.

5. Munkavégzéssel kapcsolatos konfliktusok. Sztahanovista – átlagmunkás, szakember – politikailag megbízható elvtárs, munkás – értelmiség, régi értelmiség szembeállítása. Példa: Becsület és dicsőség, Civil a pályán.
6. A családi élet konfliktusai. Ezen a csoporton belül alegységek találhatók.
   a. Magánélet: férj, feleség összetűzései a munka miatt. A probléma az átpolitizált magánéletből adódik. Példa: Becsület és dicsőség, Kis Katalin.
   b. A család konfliktusai a családtagok különböző életútja, politikai meggyőződése miatt. Példa: Ünnepi vacsora.
   c. A családi élet problémái külső tényezők miatt. Ilyenek az infrastruktúra hiánya, bürokratikus nehézségek stb. Példa: Mese a 12 találatról.
7. Szerelmi, érzelmi konfliktusok. Itt két alcsoport kínálkozik:
   a. Operettszerű feldolgozás, álértékek, álproblémák és természetesen kreált konfliktusok felhasználásával. Példa: Állami árúház, Civil a pályán.
   b. Valóságos lelki konfliktusok szerelem – hivatás, szerelem – szülőkhöz való kötődés, illetve lázadás ellentétpárjain keresztül. Példa: Körhinta, Gázolás.

Ezen csomópontok mentén elemezve a filmeket, kirajzolódhat az ötvenes évek politika által sugallt értékvilága.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Gyáni Gábor

FŐVÁROSI ZAVARGÁSOK A DUALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

Bármilyen meglepően hangzik, a tömegmozgalmak, a lázongások, a kollektív erőszak történeti kutatása hazánkban vagy el sem indult, vagy csak szegényes eredményeket tudott eddig felmutatni. A helyzet paradoxona, hogy a közelmúltig meghatározó, hatalmilag intézményesített és a társadalomtudományokra politikai eszközökkel rákényszerített marxista (egyfajta marxista) társadalomszemléletnek egyik központi gondolati pillére a társadalmi csoportok, az osztályok közötti konfliktus szükségszerűsége. Ennek ellenére, bár a történelmi folyamatok magyarázata során ez az olyan sokáig erőltetett történelemszemlélet mindig előszeretettel hivatkozott az osztálykonfliktusok tényeire, ehhez képest aránytalanul kevés figyelmet szentelt e konfliktusok részletesebb vizsgálatának. Azt nem állíthatjuk, hogy a forradalmak vagy forradalmaknak kikiáltott hatalomváltások, illetőleg a szűkebben az alsóbb rétegekhez, a jobbágyparasztsághoz és a modern ipari munkássághoz kapcsolódó tömegmozgalmak teljesen kívül maradtak volna a történészek érdeklődési körén, ám azt senki nem tagadhatja, hogy ezek a kutatások és elemzések egyrészt igen egyenlőtlenül oszlottak meg, másrészt nagyon is a közvetlen ideológiai elvárásokhoz igazodó szempontokat vetítették rá (helyenként kértek számon) e múltbeli történésekre. Így eshetett meg, hogy a tömegmozgalmak, a kollektív erőszak ama része, amely funkcionálisan nem, vagy csak kevéssé járulhatott hozzá az osztályharcos történetfejlődés fő ívének a megkonstruálásához, nem bizonyult kutatásra méltó történetnek. S különösen így volt ez azokkal a tömegmozgalmakkal, konfliktushelyzetekkel kapcsolatban, amelyek ellent is mondtak a tömegek, az alsó (elnyomott) társadalmi csoportok mindenkor progresszív történelmi szerepét kritikátlanul ismételgető történetszemléletnek, vagy legalábbis ebben a tekintetben atipikusnak minősülhettek.

De az elkészült történetírói feldolgozások is mély szervi hibákban szenvedtek erősen leszűkített értékelési és elemzési szempontjaik, ideológiai fogantatású prekoncipiált megközelítéseik folytán. Ezért történhetett, hogy miközben mennyiségileg nagy irodalom látott napvilágot hazánk 19. és főként 20. századi munkásmozgalmáról, a munkásság tömegmozgalmainak korszerű és történelmileg tárgyilagos kutatása úgyszólván a nulláról indul ma is. Különösen kérhozatosnak tekintem azt, hogy egyoldalúan a mozgalmak szervezeti centrumaira, mindenekelőtt a legális vagy a tényleges hatókörében többnyire jelentéktelen, ám a kommunista üdvtörténet historikus megalapozása végett felnagyított jelentőségű illegális pártokra, azok vezetőire és váltakozó pártideológiai platformjaira összpontosító történész-figyelem a legkevésbé sem mutatott érzékenységet a mozgalmak népi-plebejus bázisa iránt. Köteteket írtak össze maroknyi kommunista politikus nézeteinek a változásairól, egymásközti marakodásairól, ám egyetlen érdemleges tanulmányt nem olvastam a budapesti vagy a vidéki ipari munkás világlátásáról, mentalitásáról és arról, hogy maga minként vélekedett a számára adott politikai cselekvés lehetőségeiről. De nem folytatom.

Az utóbbi két évtized folyamán a nyugati, elsősorban az angol-szász történeti tudományosság roppant erőfeszítéseket tett a kollektív erőszak, a tömegek radikális és nyilvános viselkedését jelölő tematika tartalommal való megtöltésére. Külön szakterületté vált e jelen-

ségek beható vizsgálata, amelyekre eltérő megközelítésmódok, tudományos iskolák kezdtek ráépülni. Egyben azonban vitathatatlan e kutatások azonossága: mindegyiküket a társadalomtörténeti szemlélet hatja át, a bennük megfogalmazott kérdésfölvetések radikális szakítást mutatnak a mozgalomtörténet, az angolul labour history kifejezéssel jelölt megközelítés hagyományaival mind tartalmi, mind módszertani tekintetben. Ezeknek az új történetírói érzékenységre valló kutatásoknak mindenkor a mozgalmak teljes köre áll vagy kerül érdeklődésük homlokterébe, függetlenül attól, hogy közülük melyiknek lehet vagy nem lehet magyarázó szerepe deduktíve megkonstruált történeti összfolyamatokban. Továbbá: döntő szempont, hogy a megvizsgálandó kérdések nem a mozgalmak vezető szervezeteire és az általuk gyártott ideológiákra, hanem a kollektív akciók köznapi szereplőire és a bennük résztvevők viselkedésére, érzelmeire, késztetéseikre stb. irányul. Végül: nem elhanyagolható annak tematizálása, hogy pontos leírást adjon a történész a kolletív akciók számáról, kiterjedéséről, lefolyásáról, résztvevőinek a számáról és társadalmi összetételéről, megfogalmazott céljairól és artikulálatlan *"ideológiájáról"*; az esemény konvencionális megnyilvánulási formáiról és térbeli lokalizációjáról, a vele összefüggő szimbolikus viselkedésformák sokféleségéről és azok jelentéséről.[1]

Jelen írás éppen csak kóstolót nyújthat abból a roppant gazdag választékból, amely a kollektív erőszak mint történeti kutatási probléma keretében ma hozzáférhető. Szerény célunk az, hogy vázlatosan áttekintsük a budapesti zavargások főbb történéseit a város egyesítése körüli évektől kezdve az első világháború kitöréséig tartó közel fél évszázad viszonylatában. A puszta felsorolás, amely természetesen nem terjedhet ki minden valóban megtörtént eseményre, bizonyos szempontokkal egészül ki: így igyekszünk mindenkor meghatározni a kollektív akció egyedüli vagy fő társadalmi bázisát, résztvevőinek a valószínű számát; a megmozdulás célját, főbb követeléseit; a színhelyét és rendőri fogadtatását, majd a következményeit. Ez utóbbi a megtorlás intenzitásáról és jellegéről tájékoztat. Ne feledjük végül, hogy jelezzük: mennyi ideig (hány napig, hány hétig vagy esetleg hány hónapig) tartott az esemény.

A zavargások kronológiája

Még mielőtt belekezdenénk taxatív áttekintésünkbe, nem kerülhetjük meg a definíciós problémát. Hiszen anélkül, hogy előzetesen tisztáznánk mit is értünk zavargáson, nem állna a szemle biztos talajon. Zavargáson ugyanazt értjük, amit Charles Tilly, vagyis az ő meghatározását tartjuk elfogadhatónak. Ezek szerint zavargás az, amikor legaláb 100 (más könyveiben minimum 50) személy ellenőrzése alá von valamilyen számottevő nyilvános teret (az utcát, középületet stb.) és tartósan elfoglalja azt szembeszállva az erőszakszervezetek (rendőrség, esetleg a hadsereg) pacifikálási erőfeszítéseivel.[2] Nem tartjuk magunkat szorosan a Tilly-féle definícióhoz azt illetően, hogy csupán az egy napnál tovább tartó köztérfoglalást minősítsük zavargásnak – lázadásnak, mi az egyetlen napra korlátozódó ilyen jellegű tömeges viselkedést is belefoglaljuk a rebellió fogalmába.

Ezt követően kövessük nyomon a legérdemibb pesti zavargásokat.[3]

1. 1869 és 1914 között rendszeres Pesten az ipari munkásság mozgolódása, melynek hátterében kezdetben az áll, hogy az Általános Munkásegylet működését a hatóságok igyekeznek rendészeti eszközökkel gátolni, amely tiltakozást szül az érintett munkásnépesség körében. Utóbb a párizsi kommün leverése és véres megtorlása szítja a munkások izgalmát. Ezeknek a rendszeresen ismétlődő utcai demonstrációknak

---

1. Vö. GYÁNI Gábor: Közösség és munkaradikalizmus (Történeti-antropológiai problémák). Valóság, 1984/7. 80-91. p.; RÉV István: A nagy hisztéria, avagy az önmagát beteljesítő jóslat. Medvetánc, 1987/3-4. 157-187. p.
2. TILLY, Charles: The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle. Belknap Press, Cambridge, Mass., 1986. 309. p.
3. A számbavételhez alapvetően a következő rendőrségtörténetet hasznosítottuk, 1873 – 1923. Az ötvenéves budapesti m. kir. állami rendőrség története. In: Rendőrségi almanach 1923. Szerk.: BAKSA János. Bp. 1923.

többnyire ezer fő körüli, legföljebb néhány ezres a nagyságrendje. Gyakorta szül nyilvános fellépést az előző akciók megtorlása során letartóztatottak vagy ettől függetlenül, a munkásmozgalmi tevékenységért lefogottak érdekében szervezett utcai tüntetés. Ebben az esetben a tömegakció a rendőrfőkapitányság épülete elé lokalizálódik. Előfordulnak viszont már ekkor olyan munkásmegmozdulások is, melyeket az őket is megillető választójog követelése motivál; utóbbiak során a tüntetések az akkori országgyűlés épülete előtt zajlanak le. Vagyis: térbelileg oda lokalizálódnak az akciók, ahol az a hatalmi szerv székel, amely illetékes a sérelmezett ügyben eljárni.

2. Az 1870-es évtized viszonylagos nyugalmát a következő évtized eleji antiszemita zavargások verik föl. Az egész országot többé-kevésbé érintő antiszemita tömeghisztéria budapesti megnyilvánulása, hogy 1883. augusztus 7-én egy 5-6 napig szakadatlanul tartó zavargássorozat kezdődik. E kilengésekben főként fiatalok képviseltetik magukat nagy számban, egyetemisták képezik a zavargások magját, ám mellettük nagy számban találni 20-30 év közötti kisiparosokat, kisipari legényeket, kiskereskedőket, sőt még tanulatlan munkásokat is. Az egy-egy alkalommal összeverődő és antiszemita érzelmeit kinyilvánító, zsidókat és velük kapcsolatos épületeket megtámadó, inzultáló tömeg létszáma többnyire csak százas nagyságrendekkel mérhető, ritkán 1000-1500 főig duzzad a tömeg. Augusztus 11-én odáig fajulnak a dolgok, hogy a belvárosban, a Kossuth Lajos utcában szabályos ostromállapot alakul ki, aminek az eredményeképpen a rendőrség több helyszínen viszonylag sokakat letartóztat.[4]
3. 1886. májusában játszódnak le a Janszky-féle tüntetések. Az eseményt az váltotta ki, hogy Janszky Lajos vezérőrnagy, a tisztikar egy részével magasztaló beszédek kíséretében megkoszorúzta a Buda várát 1849-ben a honvéd sereggel szemben védelmező Hentzi császári tábornok sírját. A tettet parlamenti interpellációk és egyetemi fiatalok heves tüntetései követték, mint a nemzeti érzületében megsértett társadalom reagálása az iménti gesztusra. Miután Janszkyt megfeddés helyett még elő is léptették, az egyetemisták megrohamozták a városparancsnok lakásának ablakait, bevervén azokat több napon át. Az egyre inkább véres tüntetéseknek végül katonai /!/ beavatkozás vetett véget.
4. 1889-ben a parlamentben folyó véderővita válik olyan gyuanyaggá, amely hetekig elhúzódó tüntetéseket vált ki. Az akciók színhelye a belváros, közelebbről a Parlament, hiszen egy készülő törvény ellen folyik a harc. A megmozdulások széles koalícióra alapozódnak, melyben az egyetemi ifjúság jelentős része együtt veszi ki részét a Függetlenségi Párt által mozgósított nem egyetemista tömegekkel. A zavargások *"koreográfiájá"*-hoz tartozik, hogy valóságos utcai gerillaharcokra kerül sor, melyben a katonaságot is bevetik a hatóságok: 20 zászlóaljnyi haderőt vontak ekkor össze a város környékéről. A zavargásoknak egy munkás halottja is lett, holott a rendőrség lőfegyvert nem használhatott. Megtorlásképpen a hatóságok, miután kemény utcai ütközetben leverték az elszabaduló zavargást, 2-3 ezer embert állítottak elő a rendőrségen.
5. 1894–1895, az egyházpolitikai reform születésének és a körülötte zajló politikai viharoknak az időszaka. Nem volt, nem lehetett mentes ez a törvényalkotás sem a kollektív erőszak újrajelentkezésétől. A diákok, ha demonstrálták véleményüket, akkor a reformok mellett, katolikus érzelmű körök pedig az ellen léptek fel. Március 22-én (1894) azonban nem emiatt, hanem Kossuth halála alkalmával került sor véres összeütközésekre az Opera és a Nemzeti Színház körül, ahol az ifjúság szerette volna megakadályozni az előadások megtartását és fekete zászlót kívánt kitűzni az épületre.

4. A kérdéshez sok adattal járul hozzá, KUBINSZKY Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. passim

De kardhasználattal együtt járó összeütközésekre került sor a tömegek és a rendőrség között a Parlament körül is.

6. 1895 nyarán több kisebb munkászavargás történt apróbb sérelmek nyomán, ám ebben az időben a munkásság kollektív akciói eltörpültek az egyetemi ifjúság fellépései mögött.
7. 1897. Ekkor indul meg egy hosszadalmas tüntetéssorozat, amelynek indítóoka a választójog, közelebbről a választójog széles társadalmi körök által szorgalmazott, ellenzéki politikai pártok által is hangoztatott (igényelt) kibővítése. Ez év május 10-én pl. 3-4 ezer munkás zászlók és táblák alatt egy választójogi népgyűlést követően a főváros fontos útvonalán szeretett volna keresztülvonulni, de e szándékukban megakadályozta őket a rendőrség és a Kerepesi út sarkán összeütközött egymással a tömeg és a kivezényelt rendőri erő. A kemény *"csata"* eredményeként nyolcan súlyosan megsérültek. A következő évben folyamatosan fel-fellángoltak a munkásság zavargásai, különösen február és május között tetőzik ez a mozgalom. Az akciók hátterében a választójogi követelés és tőle függetlenül a nemzeti ünneplés, az 1848 ötvenedik évfordulója alkalmából tartott ünnepi aktusok elleni fellépés húzódott. Csizmadia Sándor, a fővárosból időlegesen kitiltott munkásmozgalmi vezető visszatérése kapcsán kirobbant, a lovasrendőrök segédletével szétvert pályaudvar körüli tüntetés nyomán a rendőrség 128 személyt vett őrizetbe.
8. 1898 hozta magával újfent az egyetemi ifjúság utcai radikalizmusának a kirobbanását. A kiváltó ok a függetlenségi érzület állítólagos megsértése, nevezetesen hogy Krieghammer hadügyminiszter rendelete nyomán a tartalékos tisztek csak hier szóval jelentkezhettek. A Hier-tüntetések összekapcsolódtak az ún. kvóta-ellenes tüntetésekkel (szintén azonos motivációval a háttérben), valamint a német dalcsarnokok elleni nyilvános erőszakos fellépésekkel. A belvárosra, a Múzeum körútra és környékére koncentrálódó, tartósan elhúzódó *"zavargásszerű"* tüntetések során a rendőrség még az egyetemi autonómiát is megsértette egy alkalommal, amikor emberei behatoltak az Egyetemi-kör helyiségeibe, sőt magába az egyetemi épületbe is. Az utóbbi esetnek komoly, a rendőrségre nézve negatív visszhangja támadt.
9. 1900-ban ún. tüntető sétákra és kuriózumképpen vendéglőbojkottokra került sor a fővárosban. A többnyire békés felvonulásoknak és a vendéglők megszállásának is a munkásság a bázisa; az előbbiek a város főútvonalaira koncentrálódtak; a bojkottokat pedig az váltotta ki, hogy a külön köri helyiségekkel nem rendelkező munkásszervezetek, alkalmi sztrájkbizottságok, tüntetésszervező csoportosulások rendszerint vendéglőkben jöttek össze. Rendőri nyomásra számos vendéglős megtagadta a helyiség átadását ilyen célokra. Válaszul született a bojkott gondolata, amelynek lényege, hogy a bojkottálók csendben, békésen elfoglalták a vendéglők ülőhelyeit, de nem fogyasztottak, ezzel komoly üzleti bevételtől fosztották meg a vendéglőtulajdonosokat.
10. Kisebb kollektív akcióként említhető az 1901-es egyetemi *"kereszt-mozgalom"*, amely a Néppárt által tüzelt, helyenként antiszemita egyetemi diákmozgalomként kapott lábra, ám hamar elhalt. Ennek során a tavasz folyamán több kisebb demonstrációra került sor magán az egyetemen és annak környékén.[5]
11. 1904-ben, Kossuth halálának 10. évfordulóján a nemzeti függetlenségi érzelmű egyetemi ifjúság került a rendőrséggel összeütközésbe, midőn fekete zászlót kívánt kitűzetni a középületekre és színházi előadásokat kívánt megakasztani. Heteken át tartottak a zavargások, melyeknek számos sebesültje is volt. Az év őszén a kormány számos korlátozó rendszabályt foganatosított a szociáldemokrata mozgalom ellen, melyre válaszul nagy munkástüntetések, engedély nélküli felvonulások és a kormánypárt, valamint a kormány székhelyei elleni támadások kezdődtek. De nem ritka már ekkor a sztrájkokkal egybekapcsolt kollektív erőszak sem, példa rá a város jelenetektől nem mentes fuvaroskocsisok sztrájkja, ahol a sztrájkolók tárgyi objek-

5. SZABÓ Miklós: Az 1901-es egyetemi *"kereszt-mozgalom"*. Történelmi Szemle, 1970/4. 483-517. p.

tumokat is rombolták, s melynek katonaság /!/ bevetésével sikerült csak véget vetni stb.

12. 1905 a választójogi tüntetések és a heves zavargásokkal összefonódó sztrájkok éve volt. A munkásság a választójog kikényszerítése végett gyakran vonult nagy tömegben az Országház elé; de ismétlődő konfliktusok robbantak ki a nemzeti érzékenység, a függetlenségi gondolat kapcsán is, ám nem a társadalom és a hatóságok, hanem (mint 1898-ban is) a társadalom egyes csoportjai között. Mindenekelőtt az internacionalista munkásság és a nemzeti egyetemista ifjúság került szembe egymással, mint szeptember 25-én is.

Majd decemberben robbant a nyomdászsztrájk, melynek során a többezres tömeg a Budapesti Hírlap épületét is megostromolta, a védők és a támadók között tűzharc is kirobbant, bár halálos lövés senkit nem ért. A zavargásnak a rendőrség vetett véget. Az akciók azonban később folytatódtak más lapok szerkesztőségei ellen is. A közvetlen kiváltó ok az oroszországi forradalom. A zavargássorozatnak a tömeg főpostánál való bekerítése és véres harc útján véghezvitt pacifikálása lett a vége.

A tumultuózus utcai jelenetekkel fűszerezett sztrájkok további példája a következő év őszén kirobbant hatnapos villamosvasúti munkabeszüntetés, melynek végül katonai /!/ karhatalom tett pontot a végére.

13. 1908. márciusában *"véres és forradalomszerű tüntetések sorozata"* kezdődik, ahogyan rendőrségtörténeti krónikásunk fogalmaz. A kezdetben csak 400-500 fős megmozdulások később nagyobb szabásúvá válnak és mind erőszakosabb jelleget öltenek, rombolással járnak, utóbb fegyverhasználatra is mind gyakrabban sor kerül. A megmozdulások újbóli kiváltó motívuma az általános és titkos választójog törvénybeiktatásának társadalmi óhaja. E kollektív akciók társadalmi bázisa a munkásság, a megmozdulások szinte végig a belváros utcáira, köztereire lokalizálódnak. Áprilisban más társadalmi csoportokkal is összeütközésbe kerülnek a munkástüntetők, amikor egy körmenet kapcsán katolikus felvonulókkal tűznek össze. Az év őszén, szeptember közepétől újfent állandósulnak a sebesülésekkel, anyagi károkkal járó munkászavargások, melyek közül a legvéresebb események október 4-én és 8-án kerültek sorra. Október 4-én a Városligetben tartott népgyűlést követően a tömeg elindult az Andrássy úton; a Csengery utcán lovasrendőrség állta el útjukat, *"mire a munkásság az utca egész szélességében csatarendbe fejlődve, kövekkel, botokkal és revolverekkel /?/ megtámadta a rendőröket. Mintegy 15 éles lövést adtak le, aminek során több rendőr könnyebben megsérült..."*.[6] A rendőrség 14 személyt állított elő, a tüntetők soraiból öten sérültek meg a kardlapozás következtében.

December 31-én a szakszervezetek általános sztrájkot hirdettek meg az október 8-i nem kevésbé heves utcai megmozdulások nyomán hozott kormányzati szankciók elleni tiltakozásul. Végül, hivatalos adatok szerint, 11.400 munkás állt le és az apróbb utcai tüntetésekkel tarkított nap elteltével a sztrájknak is vége szakadt.

14. 1909-ben nem folytatódott az előző év utcai radikalizmusa, apályos hónapok köszöntöttek be az eddig igencsak eseménydús fővárosban. A félelem azonban tovább dolgozott a hatóságokban, így a rendőrség főkapitánya a képviselőház őszi megnyitásakor rendeletileg tiltotta meg a parlament elé vonulást. Az SZDP ez elleni tiltakozásul demonstrációt hirdetett meg, melynek munkás résztvevői össze is csaptak a rendőrséggel, minek következtében 16-an megsérültek.
15. 1910 és 1911 is viszonylag békésen telt el, erőszakmentes ún. tüntető sétákon kívül más kollektív megmozdulásra nem került ekkor sor.
16. Epilógusként megemlítjük végül az 1912. májusában bekövetkezett ún. Vérvörös csütörtök-öt, mint az egész itt vizsgált időszak leghevesebb munkásmegmozdulását és kollektív erőszak eseményét. Ám erről külön és részletesen az alábbi fejezetben kívánunk szólni.

---

6. BAKSA János, szerk.: i.m. 115. p.

A mondottak kimerítő analízise nem lehet célunk e tanulmány keretei között. Nem ismerjük még az összes ténylegesen lefolyt kollektív erőszak cselekedetet, s az említettek, a fölsorolt történések egyik-másik vonatkozása is homályban maradt előző áttekintésünkben. Az említett hiányosságok korlátai között csak néhány hevenyészett általánosító megjegyzésre vállalkozhatom.

1. A budapesti tömeges megmozdulásoknak, erőszakkal is gyakran párosuló nyilvános kollektív akciónak két fő társadalmi összetevője volt a korban: az egyetemi diákság és az ipari munkásság. Amíg a századfordulót megelőzően, elsősorban az 1880-as és 1890-es években a diákok mutatkoztak a legkönnyebben és legsűrűbben mobilizálhatónak, addig a századfordulót követően a munkásság veszi át ezt a szerepet.
2. A mobilizációra késztető okok sokrétűek, zömmel politikai természetűek és rendszerint a hatalommal, a végrehajtó és a törvényhozó állami szervekkel szembeni fellépésre késztetnek (készülő törvények, miniszteri, rendőrfőkapitányi rendeletek ellen, vagy meg nem hozott törvényalkotások kikényszerítése, vagyis új jogok számukra való biztosítása céljából).

   Ritka, de nem példa nélküli, amikor nem a társadalom és az állam, hanem két vagy több társadalmi csoport kerül szembe egymással úgy, hogy ennek erőszak a következménye. Erre példa a nemzeti függetlenségi gondolat mellett protestáló diákok és a *"nemzetietlen"*, ám szociálisan annál több sérelemtől eltelt munkások gyakori és ismételt összetűzése egymással; vagy a liberalizmustól átitatott laicizálódott tömegek és a katolicizmus befolyásának visszaszorulása miatt zúgolódó körök egymásközti konfliktusa. Végül igen jellegzetes esete mindennek az antiszemita célzatú zavargás, a keresztény és zsidó társadalom erőszakos összeütközése, helyesebben az utóbbit érintő erőszakos indulatkitörés.
3. A zavargások eltérő társadalmi bázisa különböző tartalommal, térbeli koreográfiával és gyakorta más formák közt gyakorolt akció-repertoárral járt együtt. Az egyetemi diákság – nota bene – nem szociális problémák okán, hanem a nemzeti-függetlenségi ideológia ápolása és védelme nyomán mutatkozott késznek kollektív akciókra, illetőleg egyik fő élesztője az antiszemita tömegmozgalmaknak. Akciói általában arra a szűk belső városmagra, annak is arra a részére lokalizálódtak, ahol maga az egyetem áll (Múzeum körút).

   A munkásság mozgolódásai gazdasági és politikai jogok kiharcolására vonatkoztak, s mint ilyenek klasszikusan megfeleltek ama kritériumoknak, amelyeket Charles Tilly a modern, vagy proaktív típusú kollektív akciók fogalmában foglal össze. A támadó jellegű fellépések új jogok számukra történő biztosítását hivatottak kivívni – és éppen ez a proaktív kollektív erőszak legbenső lényege.[7] S mint ilyen céllal folytatott akció, minden munkásmegmozdulás térben oda igyekszik, ahol követeléseinek a címzettje is székel, az adott hatalmi, állami szerv épülete közelébe, legalábbis a belváros szívébe, azaz messze tényleges lakhelyétől, a külvárosok proletárnegyedeitől.
4. Az ifjúsági mozgalmak, kollektív akciók formái között az utcai tüntetések, az egyetem falai között maradó nyilvános fellépések, vagy az oda inkább visszaszoruló, az autonómia révén védett helyzetbe történő visszaszorulás éppen úgy előfordul, mint a színházak /!/ mint nyilvánosságterek birtokbavételére törekvés. A munkásság többrétű zavargásainak egyik állandó eszköze a békés vagy fenyegető utcai tüntető menet, melynek szelidített rituális állandósulása a mindenkori Május 1. De másik jellemző forma a sztrájk, amely olyan munkaleállás, hogy egyúttal a benne résztvevők nyilvános és együttes megjelenését is kikényszeríti; a sztrájk idején tömeggyűléseket, felvonulásokat, az események elvadulása esetén spontán rombolásokat szoktak regisztrálni.

---

7. TILLY, Charles – TILLY, Louise – TILLY, Richard: The Rebellious Century 1830–1930. Cambridge, Mass., 1975. 51. p.

Annak érdekében, hogy az ilyen átfogó bemutatásnál mélyebben belelássunk a nagyvárosi kollektív erőszak lefolyásának a hogyanjába, és az események alakulása mögötti jelentéssel is tisztába jöhessünk, illetve a maga tágabb társadalomtörténeti kontextusába állítva értelmezhessük a tömegek (és a másik oldal, az elnyomó hatalom) viselkedésének éppen adott módját, kézenfekvő az esettanulmány szintjére alámerülni. Ezt kíséreljük most meg, amikor alaposabban megvizsgáljuk az ún. Vérvösös csütörtök eseményeit, s feltárjuk annak pontos koreográfiáját, felvillantjuk társadalomtörténeti jelentésvilágát.

A "vérvörös csütörtök" koreográfiája

A nevezetes munkászavargás eseményeit közvetlenül á parlamentben történtek motiválták. 1912. május 22-én Tisza Istvánt házelnöknek választják. Ez a kormánypárti lépés nyílt kihívás a parlamenti ellenzéknek és a parlamenten kívüli erőknek egyaránt. Az új házelnök első intézkedése ti. az ellenzéki obstrukció erőszakos letörésére irányul. A parlamenti ellenzék ugyanis, mint az közismert, az obstrukció alkalmazásával sikeresen gátolta meg hosszú időn át a véderőjavaslat megtárgyalását, de ezt az eszközt vetette be az általános választójog elfogadtatásáért vívott küzdelmében is. A parlamenten kívüli erők, politikai tényezők, így első helyen a szociáldemokrata párt első reagálásában másnapra általános sztrájkra hívott fel, *"tüntető sétát"* hirdetve meg a fővárosban. Vessünk most futó pillantást az így kirobbanó zavargások topográfiájára.

A sztrájk és a tüntetés ügyében a döntés a párt és a szakszervezeti küldöttgyűléseken született meg május 22-ike estéjén. Ezekre az összejövetelekre főleg vendéglőkben, korcsmákban került sor.[8] Másnap, 23-án a tüntetők nem az ilyen alkalmakkor szokásos gyülekezőhelyekről, tehát a Garay térről, a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) térről vagy a Városligetből, hanem közvetlenül lakóhelyeikről indultak el és a város központjába vezető nagy útvonalakon (a Váci úton, a Soroksári úton vagy az Almássy térről indulók a Wesselényi utcán át, Budán pedig a Margit híd felé tartva) igyekeztek eljutni a város belső negyedeihez.[9] Uticéljuk a parlament, helyesebben az előtte kialakított fórumszerű tér. A rendőrség is ide koncentrálta erejét. *"E helyre volt vezényelve a főkapitány személyes vezetése mellett 200 gyalogos és 40 lovas rendőr és 2 század huszárság, ezen kívül erre a helyre való rendeléssel készenlétbe volt helyezve a közeli Nádor gyalogsági laktanyában egy zászlóalj gyalogság".*[10]

Az egyesített rendőri és katonai alakulatok igyekeztek elzárni a befelé vezető utakat, hogy megakadályozzák a tömeg beáramlását a belső városnegyedekbe. Egymás után szállták meg a Nagykörút vonalában azokat a főbb tereket, forgalmi csomópontokat, melyeken a bevezető főútvonalak áthaladnak; tehát a Nyugati pályaudvar környékét, az Oktogont (ma November 7. tér), a Nagykörút és a Rákóczi úti, a József körúti, a Baross utcai és az Üllői úti kereszteződéseket. De mivel erre a lépésre csak némi késéssel került sor, egyes tüntető csoportoknak sikerült beszivárogni a Nagykörúton belülre. Ezért szükségessé vált a Nagykörúton belüli stratégiai pontok elfoglalása is. Rendőri-katonai erők szállták meg a Belső-Lipótváros (a parlamentnek és a kormányépületek egy részének otthont adó városrész) külső vonalát, azon egyes pontokat, így a körút (ma Bajcsy Zsilinszky út) és az Alkotmány utca kereszteződését, a Bazilika környékét, valamint a Deák teret.[11] A parlament közvetlen közelébe így csak kisebb csoportoknak sikerült eljutni, ám azok is megrekedtek a városnegyed közbülső pontjain, ahol viszont összeütközésbe kerültek a rendőri-katonai erőkkel. Véres összecsapások zajlottak le a Nyugati pályaudvar körzetében és a Szabadság téren. Az utóbbi helyen a tömeg megbénította a téren áthaladó villamosközlekedést, a villamosok

8. REMETE László: Barrikádok Budapest utcáin 1912. Bp. 1972. 111. p.
9. Uo. 118., 120-121. p.
10. Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1428. gy. 4421/1912-XI.
11. Uo.

kocsijaiból, továbbá a park padjaiból rögtönzött barikádokat emelt a rendőrséggel vívott harca érdekében.[12]

Délután az események térbeli súlypontja áthelyeződött a Belvárosba. Ennek a hátterében az állt, hogy a szociáldemokrata párt ez időre a Petőfi térre hirdetett tömeggyűlést. A karhatalmi alakulatokat, ennek megfelelően, nyomban átcsoportosították, amelyek megszállták a ma már nem létező Kígyó teret, magát a Petőfi teret és kijebb a Kiskörút vonalában lévő összes forgalmi teret.[13] A Belváros köré vont kordon talán még sikeresebbnek bizonyult, mint a Lipótvárost délelőtt övező védelmi gyűrű: a tömeggyűlést nem lehetett megtartani.[14]

Összegezzük az első nap mérlegét. A hatalom – feltűnően nagy erők bevetésével – megvédte a Nagykörúttól befelé eső negyedeket, magát a városközpontot, azt, aminek a fizikai birtokbavétele érdekében a külvárosok több tízezres (becslések szerint a 100 ezret is elérő) tömege útnak indult. Kisebb tömegeknek azonban módja nyílt behatolni ide, még kevesebbeknek a Belvárosba is sikerült eljutnia, ám ott a továbbhaladásukat megakasztották, a szokatlanul erős rendőri-katonai ellenállás védekezésre, majd meghátrálásra késztette a tüntető tömeget.[15] A demonstrálás szándékával a belvárosba vonulni kívánó munkástömegek a nagyvárosi köztér ilyetén elfoglalásával mintegy szimbolikus hatalomátvételt igyekezett megvalósítani, hiszen minden ilyen jellegű köztérfoglalás annyi, mint a hatalom és a felső társadalmi rétegek, a vezető osztályok társadalmi terének a kisajátítása, a tőlük, a munkásnépességtől már előzőleg elidegenített városi nyilvános tér (a belváros) visszaszerzése.[16] Ám ez a szándék most nem teljesült, hiszen a délutáni visszavonulással a zavargások térbeli gyújtópontja újból áthelyeződött, immár a munkás külvárosok és a külső kerületek területére korlátozódott, ott folytatódott. A munkásság saját negyedeiben sáncolta el magát, azokat totálisan kisajátította magának. Az elsáncolás módjára világít rá az alábbi példa. Az ún. Csikágóban, az *"Erzsébetvárosnak ezen a részén ... fél óra alatt az egész negyedre sötétség borult. A gázlámpákat sorra leverték"*. A Garay téri piac bódéinak és sátrainak a felhasználásával pedig akadályokat emeltek, *"eltorlaszolták az utat, sőt valaki drótkötelet szerzett, melyel elzárták Csikágónak csaknem valamennyi utcáját... A sötét utcán a legveszedelmesebb csapda a láthatatlan drótsövény"*.[17]

Másnap, amikor a munkásság újra fel kívánta venni a munkát, bezárultak előtte a gyárkapuk. Időközben ugyanis a gyártulajdonosok két hétre kizárták sztrájkoló munkásaikat a munkából. Ez a döntés motiválta az újabb zavargásokat, amelyek azonban a külvárosok területére lokalizálódtak és kifejezetten védelmi jellegűek voltak. A tüntető munkások saját lakónegyedeik egyedüli birtokosaivá léptek elő, elsőként pedig szabadon engedték indulataikat. *"A kidöntött gázlámpák vasoszlopaival zúzzák be a gyárak kapuit, tömek, zúznak, rombolnak. Mintegy negyven villamoskocsit felborítanak s amikor a tömegnek egy petroleumos hordókkal megrakott teherkocsit sikerül a hatalmába kerítenie, megkezdődik a gyújtogatás... A tömeg a villamosokból, a teherárúval megrakott kocsikból emelet magas barikádokat emel és megakadályozza ezzel a tűzoltók kivonulását is"*.[18]

A zavargások központja Angyalföld, de kiterjed más munkásnegyedekre is (Kőbánya, Újpest, Budafok). Az angyalföldi barikádok rögtönzött építmények, nem alkotnak össze-

---

12. REMETE László: i.m. 136. old.
13. Uo. 167; BFL IV. 1428. gy. 4421/1912-XI.
14. REMETE László: i.m. 174. p.
15. Ezen a napon 1650 gyalogos, 186 lovas rendőr lett bevetve, készenlétben állt még a budapesti katonai helyőrség egésze, megközelítően 3 ezer gyalogos és lovas, de mozgósították a környéken gyakorlatozó egységeit is. Másnap, néhány közeli város katonai alakulatainak és további 500 rendőrnek a fővárosba rendelésével mintegy megkétszereződött a karhatalmi erők száma, tehát 10 ezer körülire duzzadt. BFL IV. 1428. gy. 4421/1912-XI.
16. Vö. GYÁNI Gábor: Nyilvánosság a nagyvárosban. Akadémia, Bp. megjelenés előtt.
17. REMETE László: i.m. 197-198. p.
18. BAKSA János, szerk.: i.m. 124. p.

függő védvonalat, arra viszont alkalmasak, hogy időlegesen feltartóztassák a városrész pacifikálására kirendelt katonai alakulatokat. A heves események dél felé lassan elcsitultak, ebben szerepe volt a szociáldemokrata párt visszavonulást meghirdető proklamációjának is. A két napig tartó zavargássorozat végül ott végződött, ahonnan elindult: a vendéglőben! A párt 24-én arra hívta fel a munkásságot, hogy délután vonuljon a városligeti Zöld Vadász vendéglő udvarára, ahová mintegy 4 ezer ember el is ment. S noha az itt tartott gyűlés időtartama alatt és után sem csitultak a rendőrség és a munkások közötti összetűzések, tehát átmeneti időre a Városliget is hadszíntérré vált, ezek az események a zavargások záróakkordjait jelentették.[19]

A *"vérvörös csütörtök"* történéseinek topográfiai menete alapjában a párizsi kommünnel és a század végi I Fatti di Maggio néven ismert milánói és más, közel egyidőben kirobbant városi zavargással állítható párhuzamba.[20] Mi bennük a közös? A zavargások mindenütt úgy indultak, hogy a külvárosokból befelé áramló munkások erőszakkal igyekeztek hatalmukba keríteni a városbelsőt a már jelzett szimbolikus hatalomfoglalás céljából. A törekvés meghiúsulásával a munkásság offenzív akciója defenzívába fordul és visszaszorul a munkásnegyedekbe, a kül- és az elővárosokba. Ekkor, többnyire ebben a szakaszban kerül sor barrikádok építésére minden itt szóba hozott városban (Párizs, Milánó, Torinó) azzal a szándékkal, hogy védjék magukat. A barrikád áttételesen mintegy szimbolikus választvonalat húzott a külés belváros közé, jelentése az volt, hogy ezt a két világot élesen elválassza egymástól.

A vázlatosan felrajzolt két nap eseményei plasztikusan megmutatták a budapesti nagyvárosi társadalom szociális megosztottságának térbeli struktúráját: a kívülálló számára is nyilvánvalóvá téve, hogy hol válik el egymástól – vészhelyzetben – a polgárság (vele a hatalom, az állam) világa, *"szociális tere"* az ekkor valóban *"veszélyes osztály"* módjára viselkedő munkásság szociális terétől. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbi teljesen homogén és kifelé zárt világot határolt körül. Helyesen figyelmeztet Jalla,[21] hogy a konfliktushelyzetekben létrejövő éles kontraszt a két szociális tér között elhomályosítja a munkásnegyedek, a munkástársadalom belső megosztottságát, többsíkú rétegződését. De ez már másik történet.

A "vérvörös csütörtök" társadalomtörténeti mérlege

Az itt taglalt kollektív erőszak egyike a legdokumentáltabbaknak. Ezért módunk nyílik arra, hogy a fennmaradt adatok kiértékelésével röviden érintsük a zavargások néhány társadalmi összetevőjét, érzékeltessük az erőszak cselekedetek tényleges méreteit. Mindezt annak a lajstromnak a kiértékelése alapján tehetjük meg, amely – hivatalos kimutatás eredményeként – feltünteti a zavargások 184 sebesültjének (közte halálos áldozatainak) alapvető adatait, a sebesülés természetét.[22] Nem gondoljuk, hogy ebből a kis számú adatolt esetből túl magabiztos általános következtetések lennének levonhatók az eseményekben közvetlenül résztvevők egészére; azt hisszük viszont, hogy e kis mintában, mint cseppben a tenger, valamelyest visszatükröződnek a teljes tömeg lényegi vonásai.

Úgy tűnik, az eseményekben a két nem tagjai nagyon egyenlőtlen arányban vették ki a részüket, ez is döntően férfi esemény volt, a nők zömmel távol maradtak a zavargásoktól. A sebesültek között ti. csupán 9 a nők száma, zömmel ők is vétlen áldozatai az eseményeknek, sebesülésüket nem mint aktív részesei szenvedték el. Ennél is fontosabb azonban, hogy a

19. REMETE László: i.m. 245. skk.

20. VIDLER, Anthony: The Scenes of the Street: Transformation in Ideal and Reality, 1750–1871. In: ANDERSON, S. (ed): On Streets. Cambridge, Mass., 1978. 100., 105. p.; TILLY, Louise A.: I Fatti Di Maggio: The Working Class of Milan and the Rebellion of 1898. In: BEZUCHA, R. J. (ed.): Modern European Social History. Lexington, 1972. 124–125. p.; JALLA, Danile: Belonging somewhere in the city – social space and its perception: The *"Barriere"* of Turin in the early 2oth century. Oral History, vol. 13. no. 2. /1985/, 20. p.

21. JALLA, Danile: i.m.

22. BFL IV. 1428. gy. 4421/1912-XI.

sebesültek foglalkozási megoszlását vizsgálva a szakmunkás és az iparos elemek szerepe tűnik a leghangsúlyosabbnak, a sebesültek 1/3-a került ki az ő körükből, s csak további egynegyede volt a gépmunkás vagy segédmunkás. A fennmaradó rész zömmel a cseléd, szolga, valamint az alkalmazott vagy önálló kispolgár foglalkozási kategóriák tagjaiból állt (8,7 %, illetve 7,1 %) és sok az ismeretlen foglalkozású személy (13 %). Végül a sebesültek között van néhány tanuló és rendőr is. Ha az elemi foglalkozási megnevezések alapján osztályozzuk a sebesültek csoportját, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy közöttük volt 22 munkás, 19 lakatos, 10 kovács, 8 rendőr, 6 tanuló és 6 hivatalszolga. Ezek tehát a legnépesebb egyedi foglalkozási csoportok.

További érdekes szempont a sebesültek lakóhelyi megoszlása, amely azt mutatja, hogy egynegyedük élt az akkori VI. kerületben, a tulajdonképpeni Angyalföldön, újabb 15 %-uk a korabeli V. kerületnek volt lakója (Külső-Lipótváros) és 11-11 % élt a VII. és a VIII. kerületben (Kőbányán és a Józsefvárosban). Ezek az adatok maguk is jól mutatják, hogy a zavargások közvetlenül a Váci út környékét érintették, ezen a részen lakott a sebesültek 2/5-e. Azaz: ez a zavargás mégiscsak viszonylag szűk területre lokalizálódott, illetve népes munkásnegyedek népességét érintetlenül hagyta, az eseményekbe közülük csak kevesen kapcsolódtak bele, az ő mobilizációjuk elmaradt (különösen a budai munkásnépességre és az elővárosok proletariátusára vonatkozik megállapításunk, ahol Újpest az egyedüli kivétel).

Az igen súlyos összecsapások dokumentálása megköveteli a sebesülések módjára és mértékére utaló kimutatások eredményeinek a bemutatását is. Ez a zavargássorozat egyike azoknak, amelyek halálos áldozatokat is követeltek: a halottak száma 4, mindegyikük lőtt sebébe halt bele, s mindannyian – egy kivételével – a tüntetők közül kerültek ki. Ám még további 30 főt (16,3 %) ért lövés, jóllehet kardhasználat okozta a legtöbb sebesülést: minden második érintettnél észleltek vágott sebet, s ehhez képest elenyésző (12 %) a zúzott sebbel ápolásra szorultak, vagy az éppen csak zúzódással regisztráltak számaránya (6 %). Az összeütközések fizikai hevességét mindennél inkább tanúsítja, hogy a 184 sebesültből 56 személy életveszélyes állapotba került, ami a sebesültek 30 %-ának felel meg. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy a hatóságok utólag miért vizsgálták olyan aprólékosan a történteket és benne a rendőrség-katonaság tényleges felelősségének a mértékét.

VII. szekció

TÁRSADALMI ELLENÁLLÁSI TECHNIKÁK FORMÁLIS SZERVEZETEK NÉLKÜL

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tóth László

A BESENYŐTELKI TÁRSADALOM AKARATNYILVÁNÍTÁSI KÉPESSÉGE 1945 UTÁN

1983-1987-ben Besenyőtelek községben (Heves megye) a Néprajzi Múzeum keretében, majd az MTA-Soros Alapítvány ösztöndíjasaként, végül az OTKA támogatásával politikai szociológiai kutatómunkát folytattam. A kutatás célja annak tisztázása volt, hogy vajon tudta és tudja-e, illetve hogyan tudja befolyásolni a helyi társadalom a reá vonatkozó községi szintű és községen kívüli intézményekben születő döntéseket, amelyek annak következtében, hogy a helyi lakosság kisebb-nagyobb csoportjainak vagy egészének életfeltételeire hatással vannak, politikai természetű döntések.

1., A **községen kívüli döntéseket** illetően egy alapvető stratégiai és ehhez kapcsolódóan egy járulékos törekvés figyelhető meg, amelyek célja az ilyen döntések befolyásolásának biztosítása. Az alapvető stratégia lényege: a község vezetésében valamilyen szerepet (tanácstagig bezárólag) betöltő személyek a különböző állami, párt, gazdasági vagy egyéb szervek vezetőivel véletlenül vagy tudatos törekvés eredményeként létrejött személyes kapcsolatukat egy olyan *"patrónus-kliens"* kapcsolattá intézményesítik, ahol hosszútávú egyenlőtlen cserekapcsolat működik az érintettek között, s a csere következtében mindketten jól járnak. Fontos kiemelni, hogy az érintettek közötti csere csak a munkaértékelmélet tükrében egyenlőtlen, a határhaszonelmélet alapján nem. Mindkét érintett helyzete lehetővé teszi olyan *"szolgáltatások"* nyújtását a másik számára, amely vagy *"hiánycikk"* vagy piacon nem is kapható, csak személyes kapcsolatok révén. Az egyenlőtlenség abban áll, hogy a kölcsönszolgáltatások semmilyen értelemben nem mérhetők össze, még hasznosságuk értelmében sem, ezért *"értéküket"* a rászorultság határozza meg.

Az állami intézmények területén jellemző példa a község és a község megyei tanácstagja közötti kapcsolat. A tanácstagot a község lakossága a 60-as évek elejétől mindig megválasztotta, aki az ismételt megválasztás hallgatólagos igérete alapján általános megyei tanácselnök helyettesként sorozatos, a község számára előnyös döntések meghozatalát kezdeményezte vagy érte el. A legjellemzőbb az Általános Művelődési Központ esete: minden megye kapott központi támogatást egy ilyen intézmény felépítésére, s az elnökhelyettes elérte, hogy a pénzt Besenyőteleknek ítéljék. Rendkívül fontos szerepe volt a községből továbbtanulni szándékozó gyerekek beiskolázásánál is: hatalmánál fogva elérte, hogy a kívánt iskolákba vegyék fel őket. E tevékenységével a helyi hatalom birtokosainak helyzetét is erősítette, mivel ők voltak azok, akik a kedvező döntéseket *"kijárták"* a megyénél.

A pártintézményekkel kapcsolatban ugyanilyen patrónus-kliens viszony jött létre a községi pártvezetés és a pártszervezet magasabb szintjei között. A helyi vezetés a különböző pártkampányok besenyőtelki sikerét biztosította, míg a járási, megyei pártapparátus a különböző állami, gazdasági stb. döntéseknél vetette latba befolyását a falu érdekében. Pártvonalon jelentkezett az a járulékos törekvés, hogy a patrónus-kliens viszonyok felhasználásával

helybelieket vagy itt születetteket juttassanak különböző vezető pártpozíciókba. E törekvés fényes sikerét jelezte, hogy az 1950-es évek elejétől kezdve mindig helybeli volt az MSZMP járási bizottságának másod- vagy első titkára.

A különböző gazdasági intézményekkel hasonló viszonyt építettek ki és működtettek. Ennek két módja volt. Az egyik az, hogy a valamilyen szempontból a község számára hasznos intézmény helybeli vezetőjét beválasztatták a tanácsba és ezzel elkötelezték, hiszen helyi hatalmat is biztosítottak neki. A másik a gazdasági intézmények vezetőivel kiépített kapcsolat. Ennek működésére a legjobb példa a vízhálózat egy szakaszának megépítése. A megyei vízművállalat tervében a megépítendő vízvezeték hossza szerepelt, de az eldöntetlen volt, hogy melyik községben mennyit telepítenek. Az egyik helybeli tanácstag (mellesleg kőműves kisiparos, aki ilyen minőségben a vízművállalat vezetőjének is hasznára lehetett) ígéretet tett arra, hogy a helybeliek társadalmi munkával részt vesznek a vízvezeték megépítésében. A vállalatnak ez a pénzhiány miatt a terviteljesítés biztosítékát jelentette, ezért úgy döntött, hogy Besenyőtelken építenek vízvezetéket. Ez a kapcsolat azt eredményezte, hogy a falu 3-5 évvel korábban kapott vízvezetéket, mint ahogy az a dolgok *"normális"* menete esetében történt volna.

Rendkívül jellemző az egyéb szervekkel való jövedelmező kapcsoltra a KNEB elnöke és a helyi tanácselnök viszonya. A KNEB gondoskodott arról, hogy az ellenőrzések során minden rendben találtasson, cserébe a KNEB elnöke rendszeresen leküldhette szolgálati gépkocsiját a falu vágóhídjára, ahol azt félárú (kényszervágottnak minősített) hússal töltötték meg.

1985 után volt félelem attól, hogy ez a kapcsolatrendszer nem marad fenn. Minden jel arra utal azonban, hogy a helyi vezetésben lezajlott személycserék és a deklarált elvek ellenére a patrónus-kliens viszonyrendszer él és virul, s miközben hozzájárul a falu gyarapodásához, újratermeli az 1945 után csupán markánsabb formát öltött sajátos magyar hatalmi strukturát.

2., A helyi közhatalmi (tanácsi) döntéshozatal befolyásolásának problémája volt a kutatás tulajdonképpeni tárgya.

a., A befolyásolás szerveződése

A különböző magyar szociológiai kutatások Erdei Ferenc nyomán a társadalmat két alapvető elv alapján látják szerveződni: megkülönböztetik a történeti-rendi és a modern-polgári társadalomszerveződést. Szelényi nyomán megkockáztatható az a feltevés (és Hankissnak a Valóság 1989 februári számában megjelent új hatalmi elittel foglalkozó tanulmánya is ezt látszik alátámasztani), hogy e két szervezőelv mellett a társadalom még egy bürokratikus-redisztributiv elv mentén is szerveződik. E hármas társadalomszerveződés Besenyőtelek esetében is megragadható: a rokonsági elv (történeti-rendi) mellett a vagyoni helyzet (modern-polgári) és a redisztributiv struktúrában elfoglalt *"kvázi hatalmi helyzet"* elve is jelen van (különösen jól megfigyelhető ez a tanácsi vezetés és a helyi kisiparosok összeszerveződésén). E három társadalom-szerveződési elv alapján létező társadalmi csoportok tagsága átfedi egymást és nehezen határozható meg közöttük hierarchia. A fontos azonban az, hogy az így létező csoportok valóságosan működő csoportokként is létrejönnek, természetesen nem fogva össze a helyi társadalom valamennyi tagját. A bizonyos szempontokból objektíve azonos helyzet az alapja az egyes csoportok érdekartikulációs, törekvésmegfogalmazó tevékenységének.

b., A csoportszerveződés közege

A valóságosan létező csoportok két intézményrendszerben nyernek tényleges létezést: a társaskapcsolatok és a társadalmi nyilvánosság intézményrendszerében. Genetikusan az első intézményrendszer a történeti-rendi, a második pedig a modern-polgári társadalomszerkezet produktuma. A társaskapcsolatok intézményrendszere azokat az emberek közötti érintkezési

formákat tartalmazzák, amelyek tradicionálisan kialakult működési szabályoknak vannak alávetve, s ebben az értelemben a bennük résztvevő személyektől független létük. Rendkívül fontos sajátosságuk, hogy olyan többfunkciójú intézmények ezek, amelyeknél csak az egyik és nem a legfontosabb, a többit maga alá rendelő funkció a mindenféle információcsere, véleményegyeztetés: röviden a közéletiség funkciója. E körbe a hagyományos néprajzi terminológiával élve a *"népi társasmunkák és összejöveteleik"* és a *"népi élet társasösszejövetelei"* (Szendrey) tartoznak. Az egyes intézménytípusok (pl. közös dohánymunka, kispadra kiülés) a társadalomtörténeti változásokkal együtt módosulnak; közülük egyesek (pl. a mezőgazdasági társasmunkák nagy része) megszűntek, helyettük újak jelentek meg (pl. a közös gépszerelés). Egyesek kedvezőbb feltételeket biztosítanak a politizálás, a közéletiség számára (pl. az iparosműhelyekbe járás), mások szinte kizárják (pl. a bérmálkozás utáni ünnepi ebéd). Mindenesetre bizonyítottnak tekinthető, hogy az együttlétek e formáiban léteznek ténylegesen a különféle csoportok; hogy a beszélgetések során közéleti témák szóbakerülnek és ezek az intézmények a közösséget érintő információk áramoltatásának döntő fontosságú szervei; hogy az azonos helyzetűek érdekartikulálásának és a különböző helyzetűek közötti konszenzus kialakításának egyaránt szervei, tagjaiktól, résztvevőiktől függően.

A társadalmi nyilvánosság intézményrendszerébe mindazok az érintkezési alkalmak tartoznak, amelyeknek elsődleges vagy legalábbi döntő jelentőségű funkciója az, hogy lehetőséget teremtenek a *"magánemberek okoskodásához"* (Habermas). Ide sorolandók a kocsmák, presszók, a különféle egyesületek, egyletek, a felnőttszakkörök, de a szövetkezetegyesítési hullám előtt ilyen formák voltak a rétegszövetkezetként szerveződött termelőszövetkezetek is. A társadalmi nyilvánosság intézményrendszerével kapcsolatban rendkívül fontos, hogy az ötvenes években sem sikerült az e funkciót betöltő intézményeket felszámolni: többségüket megszüntették ugyan, de Besenyőtelken a helyi szintű döntéshozatalban kulcsszerepet játszó Tűzoltóegylet megmaradt és a működő kocsmákkal együtt továbbra is a közéletiség terepeként működött. Bár igaz, a résztvevők száma csökkent, de az általuk *"képviselt"* csoportok köre nem szűkült. A 70-es évek végén a felnőttszakkörök kialakulásával a társadalmi nyilvánosság intézményrendszere újra kiépült (közülük különösen a kézimunka szakkör és a nyugdíjas kör társadalmi szerepe jelentős). A folyamat ma is folytatódik azzal, hogy 1985 után a kocsmák (presszók) száma ismét elérte az 1945 előtti számot, s ezek egy része tipikusan rétegintézmény lett.

c., A befolyásgyakorlás szervezeti rendszere

A társaskapcsolatok és a társadalmi nyilvánosság intézményrendszere mellett elvileg ilyen szervrendszer a helyi társadalom és a helyi tanács közötti közvetítés céljából létesített hivatalos fórumok rendszere: a tanácstagi beszámoló, a tanácstagi jelölőgyűlés és a falugyűlés. Ezek vizsgálata során kiderült, hogy ténylegesen csak a falugyűléseket tartják meg, de azok is teljesen formálisak, míg a másik két fórum felesleges, mert az érintkezés informális rendszere nagy hatékonysággal működik és ha valaki kíváncsi arra, hogy egy *"közérdekű"* kérdéssel kapcsolatban milyen *"közvélemény"* alakult ki, akkor azt könnyen megismerheti.

Az érintkezés fent körülírt informális infrastruktúrája a helyi döntéseket két szinten befolyásolja. Mindenekelőtt az infrastruktúra intézményeiben alakulnak ki a helyi társadalom közös értékei, az a kognitív vonatkoztatási rendszer, amelynek különböző dimenziói meghatározzák, hogy a külvilágból mi az érzékelendő, az érzékelt hogyan észlelendő, az észleltek milyen gondolkodási szerkezetekben milyen minőségű gondolatokká alakulhatnak, e gondolatokkal kapcsolatban egyáltalán milyen kérdések tehetők fel és ezekre milyen válaszok adhatóak. Ez a kognitív rendszer olyan realitás, amitől egyetlen hatalom sem vonatkoztathat el annak kockázata nélkül, hogy az adott társadalom ellene fordul. Az elvonatkoztatási kísérlet kudarcát az 50-es évek mezőgazdasági terméseredményei mutatják a legjobban.

A helyi döntéseket másrészt az egyes konkrét ügyekben is befolyásolja ez az érintkezési infrastruktúra, mégpedig oly módon, hogy lehetővé teszi a helyi hatalom által döntési helyzetnek tekintett szituáció megismerését; a problémák olyan megfogalmazását, ami döntési helyzet elé állítja a helyi hatalmat; az eldöntendő kérdéssel kapcsolatos információk áramlását; az információk alapján vélemények kialakulását; a kialakult vélemények ütköztetését és összeegyeztetését; a közvélemény vagy több közvélemény megfogalmazódását egy-egy döntési helyzetben; és e közvélemény(ek) közvetítését a döntéshozatal helyi szintjére, s ezzel a döntés befolyásolását.

Négy konkrét adat mutatja a rendszer működését.

1. A közügyek ismertsége. A falut foglalkoztató és/vagy tanácsülés elé került 52 közügyre vonatkozóan (1974-1984 évekből) tettünk fel kérdéseket 11 családnak. A kérdéses ügyekből a legtöbbet ismerő családnak 42 problémáról volt tudomása, a legrosszabbul tájékozottnak pedig 21-ről. Ez utóbbi teljesen elszigetelt, helyi rokonsággal nem rendelkező idős nyugdíjas házaspár volt. A rendszer működésének hatékonyságát jól mutatja, hogy egy csak kéthetente hazajáró féri is 30 problémát ismert az 52-ből. Mindez arra utal, hogy a közügyek jelentős hányadáról értesülnek az itt élők. Ha csak a nagy fontosságú ügyeket vesszük, akkor ezek ismertsége mind a 11 család esetében meghaladja a 80 százalékot.
2. A közvélemény kialakultsága. Az 52 megkérdezett ügyből 7 olyan volt, amiben nem alakult ki közvélemény és 8 olyan, amiben több közvélemény is kidolgozódott egymással párhuzamosan. A legfontosabb ügyek közül mindössze egy olyan volt, amiről ugyan tudott mindenki, de nem alakult ki közvélemény, pontosabban csak az ügy által közelebbről érintettek körében volt egyértelmű közös álláspont a kérdésről.
3. A közvélemény érvényesülése a tanácsi döntésekben. Ötven ügyben sikerült összevetni egymással a közvélemény és a tanácsülési döntés tartalmát. Kiderült, hogy a közvélemény és a döntés tartalma 25 esetben volt azonos és 18 esetben különböző, míg 7 ügyben nem alakult ki közvélemény. Informatív értékű, hogy azokban az ügyekben, ahol a döntés előtt ismert volt a kérdés, nagyobb a közvélemény és a döntés közötti egyezés, mint azokban, ahol a közvélemény csak a döntést követően alakult ki. Ez arra utal, hogy a tradicionálisan kialakult kognitív vonatkoztatási rendszer nem határolja be egyértelműen egy-egy konkrét üggyel kapcsolatban az érintettek valószínűsíthető álláspontját. A közvélemény és a döntés egyezésének esetei emellett nem haladják meg döntő mértékben azoknak az eseteknek a számát, amikor nem egyezik a közvélemény és a döntés tartalma, ami arra utal, hogy a közvélemény érvényesítése csak bizonyos keretek között sikeres.
4. A tanácstagi felszólalásokra adott tanácsi vezetői válaszok. Az 1974-1984 közötti időszakban 221 tanácstagi kérdés, interpelláció hangzott el. Ebből egyetértő választ adott a tanácsi vezetés 129 esetben, elutasító választ 41 esetben és megválaszolatlanul hagyott 51 kérdést. Szimptomatikus értékű az, hogy rendkívül magas a megválaszolatlanul hagyott kérdések száma.

Az elmondottakból az a következtetés vonható le, hogy a vizsgált községben az emberi érintkezés infrastruktúrája viszonylagos hatékonysággal működik. Rendkívül hatékony a közügyekre vonatkozó információk áramoltatásában, kevésbé hatékony a kialakult közvélemény érvényesítésében. Az azonban mindenképpen nyilvánvaló, hogy az 1945 utáni időszakban mindvégig létezett és létezik a civil társadalom közéleti tevékenységéhez terepet biztosító intézményrendszer. A kutatás más adataiból tudni lehet, hogy a közvélemény akkor érvényesült, ha a kérdéses döntés a legitimnek tekintett *"civilizációs image"* keretei között maradt (pl. civilizációs érték mindenki szemében a kövesút, a vízvezeték stb.). Egyáltalán nem érvényesült viszont olyan esetekben, amikor e civilizációs modell hierarchiája (többkevesebb) alapján nem volt rangsorolható a kérdés (pl. kerékpárút épüljön vagy az óvodát

újítsák fel), vagyis akkor, amikor egy döntést csak a széleskörű konszenzus legitimálhat. Erre a helyzetre olyan módon reagált a helyi társadalom, hogy fokozatosan kivont ügyeket a tanács kompetenciájából és saját kezébe vette intézését (ilyen volt a felsőtelepi buszkitérő tanácsi akarat ellenére történt megépítése). A jelek szerint kialakulóban van egy olyan helyzet, amikor a legitim növekedési modell érvényessége megkérdőjeleződik és egymással nem összevethető (legalábbis e modell alapján nem összevethető) problémákat kell rangsorolni. Ez csak konszenzus alapján oldható meg. A vizsgált intézményrendszer alkalmas ilyen konszenzus kialakítására és az organikus társadalomfejlődésbe ágyazottsága miatt csak erre építhető bármilyen demokratikus fejlődés. A tényleges probléma az, hogy hogyan rendelhető a hatalmi döntéshozatal intézményesült szervezete a vázolt intézményrendszer tényleges ellenőrzése alá.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Tóth Ágnes

A BUKOVINAI SZÉKELYEK BEILLESZKEDÉSI STRATÉGIÁI ÉSZAK-BÁCSKÁBAN 1945 ÉS 1950 KÖZÖTT

Aligha van Magyarországon még egy olyan népcsoport, amelynek az évszázadok során annyi hányattatás, újabb és újabb otthonkeresés jutott volna osztályrészül, mint a bukovinai székelyeknek. Az idők folyamán számtalanszor telepítették őket erőszakkal, vagy vállalták ők maguk önként a kényszerű alkalmazkodást.

Évszázados hányódásaik után úgy tűnt, hogy történelmük egyik reményt keltő fejezete kezdődött el 1941. május 11-én, amikor is - hosszú huza-vona után - Magyarország és Románia aláírta a végleges hazatelepítésükről szóló megállapodást. A magyar kormány döntése alapján a bukovinai székelyeket a visszatért Bácskába, az elűzött dobrovoljácok helyére telepítették, s nem vették figyelembe kéréseiket, hogy zárt magyar vidékre telepítsék őket.[1]

A székelyeknek a visszatért Bácskába való végleges letelepedése, mint ismeretes, csak illúziónak bizonyult, s 1944 őszén és 1945 elején újabb *"honfoglalásra"* kényszerültek. A népcsoport nagy része a front közeledtével még időben el tudta hagyni délbácskai lakóhelyét, hogy a háborús események elől menekülve hetekig bolyongjon a hadszintérré vált ország útjain. Ekkor már teljesen magára hagyatva, szervezett segítségnyújtás nélkül. Csak egy körültekintő központi intézkedés rendezhette volna megnyugtatóan a bukovinai székelyek sorsát, amire azonban nemcsak 1944 őszén - amikor a székelyek zöme Baján és Dunaföldváron átkelve, a Dunántúlra húzódott -, de 1945 tavaszán sem került sor.[2]

A bukovinai székelyek egy része - akikkel előadásomban tulajdonképpen foglalkozni szeretnék - 1944 őszén Jugoszláviában maradt. A hadikfalviak, istensegítsiek, andrásfalviak egy-egy kisebb csoportja csak október 8-án, illetve 9-én kezdte meg a menekülést, s a hadiesemények miatt már nem tudtak átjönni Magyarországra. A hónapokig tartó szabadkai, szikicsi táborélet, és 42 férfi máig földerítetlen halála után, a lágerba összegyűjtött bukovinai székelyeket a jugoszláv hatóságok 1945 február közepén tették vagonokba. Egy család összesen 4 kg-os csomagot hozhatott magával, s minden más ruhaneműt, háztartási felszerelést ott kellett hagyniok.

A határon áttett, valamint menekülő bukovinai magyarok letelepedésének előkészítésével és megszerzésével Tótik Károly telepfelügyelőt bízta meg a Bács-Bodrog vármegyei alispán. Az 1945 március első felében kelt jelentésekből kiderül, hogy azoknak a

1. ALBERT Gábor, 1983. 253-282. p. - A. SAJTI Enikő, 1984. 46. p.

2. Bodor György kísérletet tett ugyan a Dunántúlon szétszóródott székelyek egy tömbben való letelepítésére. Bodor önhatalmúlag nevezte ki megát telepítési kormánybiztosnak, így munkájának eredményeit minden jogi fedezet nélkül, a területen élő német nemzetiségű lakosság rovására elkövetett törvénytelenségekkel érte el. Nem álltak rendelkezésére szakképzett hivatali munkatársak, megfelelő anyagi eszközök sem.

községeknek – Csátalja, Gara, Vaskút – volt a legnehezebb a helyzete, ahová mintegy 1800 bukovinai székelyt telepítettek. Az illető községek az elmenekültek házaiban igyekeztek elszállásolni őket, s ellátásukról kezdetben közadományokból gondoskodtak.

Belügyminiszteri utasításra készítette el az alispán azt a részletes beszámolót, amely rögzítette az egyes községekben lévő székelyek számát, a magyar honvédségnél szolgálatot teljesítők névsorát, a jugoszláv partizánok által fogva tartott személyek nevét, s az állítólagos kivégzéseket is. A jelentés így szólt:[3]

"Jelentem, hogy az alsó-bácskai Hadikliget, Hadikszállás, József-falva, Bajmok, Andrásfalva, Andrásszépe, Fogadjisten és más székely telepeknek a jugoszláv hatóságok által kiutasított lakosságát a minisztérium rendelkezése értelmében Csonka Bács-Bodrog vármegye Vaskút, Gara, Csátalja községekben az alábbi elosztás szerint telepítettem le:

Vaskút:	*Fogadjisten községből*	*73 család*	*325 személlyel*
Gara:	*Andrásfalva községből*	*28 család*	*118 személlyel*
	Andrásnépe községből	*31 család*	*105 személlyel*
	Hadikszállás községből	*31 család*	*112 személlyel*
	Hadikliget községből	*52 család*	*253 személlyel*
	Hadiknépe községből	*3 család*	*6 személlyel*
	Szórványosok	*18 család*	*59 személlyel*
	Összesen:	*163 család*	*653 személlyel*
Csátalja:	*Istenes községből*	*85 család*	*390 személlyel*
	Adjonisten községből	*45 család*	*228 személlyel*
	Istenáldás községből	*6 család*	*33 személlyel*
	Istensegíts községből	*5 család*	*19 személlyel*
	Istenföldje községből	*4 család*	*15 személlyel*
	Hadikliget községből	*1 család*	*5 személlyel*
	Összesen:	*146 család*	*690 személlyel"*

* * *

Az új helyzetek, a más környezet, a változó lehetőségek új alkalmazkodási módokat követelnek meg nemcsak az egyes embertől, de egy néptől, népcsoporttól is. A bukovinai székely népcsoport – legalábbis az Észak-Bácskában megtelepülők – részéről, mindenképpen egy ilyen alkalmazkodási vagy életbenmaradási stratégia volt az egy tömbben való letelepedés szüntelen szorgalmazása, valamint annak gyors felismerése, hogy saját érdekeik érvényesítése miképpen lehet a leghatékonyabb az adott falvak életkörülményei között.

A székelyeket igen érzékenyen érintette a menekülések során történt szétszóródásuk, hisz családok, rokonok, egy faluban élők szakadtak el egymástól, s kerültek az ország másik részébe. Akkor is érthető ez, ha pusztán az egyes ember szempontjából vizsgáljuk a tényeket.

De különösen fájó ez, ha egy nép társadalmi szerveződését évszázadokon keresztül az egy faluközösséghez, egy családhoz tartozás tudata, ősi szokása irányította. Hiszen ez volt az a tudati tényező, amely az idegen tengerben az önmegmaradást évszázadokon át lehetővé tette, s az élethez szükséges minimális biztonságérzetet adta.

3. BKML. Bács-Bodrog vármegye alispánja 188/1945. ikt. sz.

Amikor – mint már említettük – 1941-ben hazatelepítésük eldöntetett, hiába kérték a székelyek a magyar kormánytól az egy tömbbe, magyar vidékre, s az ország belsejébe történő letelepítésüket. Az akkor választott megoldást, s következményeit ismerjük.

A bukovinai székelyeknek a Bácskából történő kényszerű menekülése időszakában pedig a magyar kormánynak már sem ideje, sem hivatali gépezete, de elképzelése sem volt a szervezett telepítés megvalósítására. S tegyük hozzá: ideje sem. A későbbiekben tett, egy területre történő telepítési kísérletek is csupán magánkezdeményezésnek tekinthetők, még akkor is, ha részben sikerrel jártak, s ha pártok, vagy minisztériumi tisztségviselők elvi támogatását élvezték is ezek a törekvések.[4]

Bács-Bodrog vármegye alispánjának iratanyagában számos olyan jegyzőkönyvet találtunk, amelyben a Dunántúlról Észak-Bácskába visszatelepülők kéréseit örökítik meg.

Az 1945. április 7-én – az első között – kelt Fazekas Albert és három társa, volt délbácskai székely telepesek kérelmét így továbbították az alispán felé: *"Előadják, hogy tudomásukra jutott, a volt dél-bácskai székely telepesek egy része* [a] *jelenleg csonka vármegye területére már visszatelepült. Ők Tolna vármegye területén Lengyel, Csibrák, Kurd, Gyönk községekben és a Szekszárdhoz tartozó Lencse-pusztán vannak átmenetileg elhelyezve körülbelül 80 család, mintegy 300-320 személlyel. Az lenne a kívánságuk, hogy ha lehetséges, ők is visszatelepülnének a csonka vármegye területére. Legnagyobb részük fogattal rendelkezik és szarvasmarhája is van még sokaknak közülük."*[5] Az alispán azonban a vármegye helyzetére való hivatkozással megoldhatatlannak tartotta a kérés teljesítését.

A Bács-Bodrog vármegye területén kialakítandó egységes székely tömb elképzelése, a népcsoport képviselői által 1946. október 15-én aláírt, s a miniszterelnökhöz fölterjesztett beadványukban fogalmazódik meg teljes határozottsággal.[6]

Nem az első kísérlete ez a bukovinai székelyeknek önsorsuk intézésére. 1940 őszén Teleki Pálhoz is eljuttattak egy beadványt, amelyben hazatelepítésükre vonatkozó kéréseiket vették számba.

"Ebben [az 1940-ben írottban] *községük története és jelenlegi szorult gazdasági helyzetük rövid ismertetése után 16 pontban foglalták össze leendő telepítésükkel kapcsolatos kívánságaikat. Többek között a teljes magyar állampolgárságot, felekezeti iskolájuk meghagyását, hagyományos gazdálkodási szokásaik érdekében pedig város mellé, lehetőleg sík vidékre történő letelepítésüket kérték. Külön hangsúlyozták, az egy tagban lévő községi legelők fontosságát, hogy egy-egy pásztort fogadhassanak, s a gyerekek, akik egyenként legelették a család állatait, iskolába járhassanak."* Református vidékre mennének legszivesebben, hogy *"többé sem magyarságunkban se vallásunkban háborgatva ne legyünk."*[7]

Az 1946 őszén kelt kérvényükben gazdasági jellegű kéréseiket, követeléseiket, s az egy tömbbe történő letelepedésükkel kapcsolatos elképzeléseiket írták le.

Kéréseik előtt azonban jellemezték helyzetüket, amivel javaslataik szükségességét is indokolták: *"Tisztességes, becsületes gazda emberekből, ma földönfutók lettek, rendezetlenül, ruha nélkül állnak a viharban, mindenki támadja, mindenki rágalmazza, habár már a délbácskai telepítésnél bebizonyították, hogy jó munkások és jó gazdák. ... 200 év után hazatérve meg kell találja helyét abban az országban, amely országot szivében és lelkében elfelejthetetlenül hordozott.*

---

4. BODOR György, 1975. 74-75. p. – A párhuzamos eseményekről KŐHEGYI Mihály – TÓTH Ágnes, 1988.
5. BKML. Bács-Bodrog vármegye alispánja 188/1945. ikt. sz.
6. BKML. Bács-Bodrog vármegye főispánja 494/1946. – TÓTH Ágnes, 1986.
7. A. SAJTI Enikő, 1984. 19-20. p.

Miniszterelnök Úr!

Az a kérésünk, hogy ügyünket vigye miniszterlanács, vagy ha szükséges nemzetgyűlés elé, hogy végre döntsenek sorsunk felett."[8]

Helyzetük megoldását felsorolt kéréseik teljesítésében látták. Gazdasági jellegű javaslataik közül a következők a legfontosabbak: A Bukovinában maradt vagyont számítsák be az itteni juttatásba. Ennek tisztességes megvalósítása érdekében készek egy bizottság alakítására, amely a kataszteri kimutatások beszerzésével és feldolgozásával szavatolta volna az adatok tisztaságát. Ebből adódóan kérték azoknak a gazdáknak a kártérítését, akiknek Bukovinában több földjük volt, mint amennyiben itt részesülhettek. Az értékkülönbözet megtérítését az államtól várták oly módon, hogy az ott hagyott vagyont előbb a román állam kifizeti. *"Itt megjegyezni kívánjuk, hogy az ott hagyott közös legelők, erdőrészek, sórészek értékéből egy közös alapot kívánunk létesíteni, ami a bukovinai székely ifjúság nevelését szolgálná".*[9]

Szükségesnek tartották továbbá azoknak az alapjuttatását felemelni, akiknek ott nem volt vagyonuk: fiatal házasoknak 8 holdra, gyerekes családoknak 7 holdra kívánták kiegészíteni földjüket, és ezenkívül gyermekenként 2 holdat javasoltak. Gazdasági helyzetükre való tekintettel kérték továbbá a miniszterelnököt a székelység adókedvezményének 15 évre történő kiterjesztésére is.

A beadvány második részében az egy tömbbe való letelepítésüket kérik: *"A bukovinai székelység 200 évig egy tömbben élt és példátlanul ellenállt minden idegen behatással szemben. Ezért akartak belőlük hidat építeni 1941-ben csonka Magyarország és a Székelyföld között Erdélyben. Ezt azonban sem akkor nem találtuk megfelelőnek sem most. Mi bármilyen megoldást örömmel és hálával fogadunk, de szeretnénk ha a bukovinai 5 egység* – ha távolabb is egymástól – *megmaradhatna 5 egységben, hisz köztudomású, hogy a tradíció (hagyomány, lelkület, nótakincs) születéstől kezdve összetartja* [őket] *és bárhová is elviszik egymástól, mindig visszavándorolnak a többséghez. Ezért van az, hogy a felsőbácskában maradt székelyek vándorolnak Tolnába és Baranyába és onnan vissza, s ugyanúgy a Tolnában lévő székelyek átjárnak Bácskába, ameddig meg nem találják a kívánt tömörítést."*[10] A tervezet további részében fölvázolják a menekülés következtében szétszóródott falvak tartózkodási helyét és javaslatot tesznek az egy tömbben való letelepedés megoldására is:

	"1946 őszi állapot	*Terv*
Hadikfalva *7500 fő*	*Tolna, Baranya és Bácska* *kb. 25 községben*	*Bácsalmás* *Bácsbokod*
Andrásfalva *5500 fő*	*... szétszórtan 15 községben*	*Gara* *Katymár*
Istensegíts *5000 fő*	*... a többség Csátaljá*[ra] *települt, ezenkívül még 9 községben vannak szétszórtan a Dunántúlon.*	*Csátalja*
Fogadjisten *100 fő*	*Bácskában és Baranyában* *2 községben*	*Vaskút*
Józseffalva	*Baranya és Tolnában 2 községben*	*Csávoly*

8. BKML. Bács-Bodrog vármegye főispánja 494/1946.
9. U.o.
10. U.o.

A jelenleg Bácskában lévő telepeseket át lehetne vinni a Dunántúlra. Megjegyezni kívánjuk, hogy a Bácskai megoldást maga a bácskai szlávság és magyarság kívánja.

A második megoldás a kitelepítendő svábok helyére való telepítésünk, amennyiben 5 ilyen községet találnánk. Mind az első, mind a második megoldás csak akkor vehető igénybe, ha a sváb, illetve a szlovák kitelepítés megtörténik."[11]

Igen fontos ez a beadvány, mert felhívja a figyelmet azokra a kényszerpályákra, amelyekre a későbbiekben, éppen kéréseik, javaslataik nem teljesítése és figyelmen kívül hagyása révén rákényszerültek.

Tiszteletre méltó az az akarás, ahogyan az egy tömbben élés, az együvé tartozás jogos kéréséről akkor sem mondanak le, amikor ennek mindenfajta feltétele hiányzik. Ugyanakkor elgondolkoztató, hogy a tömörítés egyetlen lehetséges módjaként egy másik kisebbség kitelepítése kínálkozik csupán.

Nem részletezi, de utal a tervezet azokra a belső telepítésekre is, melyek következtében a végrehajtás körülményei miatt, az egyes telepes csoportok összeütközése, súrlódása elkerülhetetlenné vált.

☼ ☼ ☼

Az 1945 tavaszán kiadott földreformrendelet – érthető módon – nagy társadalmi aktivitást indított el a községekben. Mindhárom községben rövid idő leforgása alatt alakultak meg a Földosztó Bizottságok, amelyek az elkövetkezendő években a gazdasági érdekérvényesítés igen fontos szerveivé váltak.[12]

A földreform céljára fölhasználható földterületeket, amelyek elsősorban a Volksbund vagyonok elkobzásával álltak a községek rendelkezésére, még 1945 tavaszán szétosztották.

Garán és Vaskúton a 3.500, illetve 3.700 katasztrális hold bundista földből elsősorban a bunyevácokat elégítették ki, a fennmaradt földet 190, illetve 139 székely telepes család között osztották ki. A csatán működő Földigénylő Bizottság 1.758 katasztrális hold elkobzott volksbundista földet osztottak ki 187 székely család között. A juttatási átlag 8 hold.

"A székely csapatvezető Magdoli Gergely egyúttal a Földosztó Bizottság elnöke. A község előljárósága panaszkodik a székelyekre, nem hajlandók dolgozni, úgyhogy állandóan éleződik a helyzet a székely és a helybeli svábok között. Vitéz Somoskői József volt telepfelügyelő lenne a községi vezetőség nézete szerint alkalmas, aki az ellentéteket a székelyek munkába állításával kiküszöbölheti. Őt azonban a székelyek nem szívlelik."[13] – írta a község jegyzője feletteseinek szóló beszámoló jelentésében.

Első perctől kezdve nem volt feszültségektől mentes a székely telepesek, s a község lakóinak viszonya. Már maga az a tény is súlyosbította a helyzetet, hogy az itt élő nemzetségek – magyarok, németek, bunyevácok – együttélése sem volt zavartalan. A háború befejezése után pedig különösen nagy a bizonytalanság, s kapkodás a sváb kérdést illetően is.

A már meglévő feszültségeket csak tetézte, hogy a Népgondozó Hivatal 1945 nyarára Tiszántúlról, elsősorban Gyomáról újabb családokat telepített ide. A gyomaiaknak is földet, s

---

11. U.o.

12. Csátalján a Földigénylő Bizottság megalakulásáról nincs pontos adatunk, de 1945. április elején már működik. – BKML. Bács-Bodrog vármegye főispánja 351/1945. ikt. sz. – Garán 1945. április 1-én alakult meg a FIB, elnöke Szegvár Gergely lett. – BKML. Bács-Bodrog vármegye bajai járás főjegyzője 190/1945. ikt. sz. – Vaskúton már 1945. március 24-én megalakult a FIB. Ekkor 18 tagja volt. Április 24-én azonban újjáalakult 24 taggal. – BKML. Bács-Bodrog vármegye bajai járás főjegyzője 190/1945. ikt.sz.

13. BKML. Bács-Bodrog vármegye főispánja 351/1945. ikt. sz.

gazdasági felszerelést ígértek, holott a svábok sorsa sem dőlt el, további összetelepítésük is lehetetlen, s a székelyek beilleszkedése, birtokba helyezése sem történt még meg. Az elkeseredés egyre nőtt, s miután az egyes csoportok csak a másik rovására érvényesíthették saját érdekeiket, szembenállásuk egyre nyersebb, kíméletlenebb lett. Mindhárom községben ugyanazok voltak a gondok, s miután a telepítések a helyi elöljáróságok megkérdezése és javaslatai nélkül történtek, az azzal kapcsolatos hibákat nem tudták orvosolni, sőt sok esetben a legsürgősebb feladatok megoldása is meghaladta a lehetőségeiket. Az egyes telepes csoportok jogorvoslás reményében, s áldatlan helyzetük megszüntetése érdekében a Földművelésügyi Minisztérium Telepítési Főosztályához fordultak. *"Csátaljára 1945. augusztus 5-én érkezett 80 gyomai telepes család. Azóta itt vagyunk és még mindezideig* [1946. február 14. – a szerző] *nem jutottunk oda, hogy földjuttatásban részesülhettünk volna. Ideérkezésünk idején cirka 140 székely és 40 délvidéki menekült család volt itt. Azóta ezen csoportok létszáma felemelkedett 177 székely és 81 délvidéki családra."*[14] Hasonló kéréseket fogalmaztak meg a község székely és délvidéki menekült csoportjának tagjai is. *"Kérjük a Népgondozó Hivatal Telepítési Főosztályát, hogy a gyomai telepeseknek Csátalja községből való áttelepítése érdekében sürgősen intézkedni legyen szives. Kérésünket az alábbiakkal indokoljuk. Több izben hivatalos megállapítást nyert, hogy Csátalja községben túltelepítés történt. Ugyanis a községben kiosztásra, rendelkezésre álló földterület mintegy 1500 katasztrális holdat tett ki. Ezenkívül 232 katasztrális hold jelöltetett ki tartaléknak. Ezt a területet a múlt évben ki is osztotta a Földigénylő Bizottság, s a juttatottak birtokleveleit meg is kapták. A munka még a múlt év folyamán ezen a területen teljes erővel meg is indult és a termés betakarittatott. Ez a terület nagyobb részben a székely telepesek között, s kisebb részben a délvidéki menekültek között osztatott szét. A gyomaiak idetelepítése akkor történt, amikor itt már felesleges terület nem volt."*[15]

Szó szerint ugyanezeket a gondokat panaszolták a Garára 1945. július 6-án beköltöztetett gyomai telepesek, s nem jobb a helyzet Vaskúton sem, ahol a közigazgatási dolgozók munkaidejének 90 %-át az újonnan érkezett telepesek problémái, valamint a jóvátétellel kapcsolatos munkák foglalták le.[16]

A sváb lakosság kitelepítésének előkészítéséről 1946 nyarától kezdődően további időszakra elodázódott a már így is eléggé rendezetlen, s elmérgesedett érdekellentétek megoldása. A községekben az Áttelepítési Kormánybiztosság különböző csoportjai dolgoztak, akik a helyi viszonyok ismerete nélkül, csupán a kapott feladatok mielőbbi végrehajtására törekedtek.

Az egyes telepes csoportok valamiféle végső elhelyezésére, birtokba helyezésére 1946 novembere után kerülhetett sor, amikor már mindhárom községből megtörtént a német nemzetiségű lakosság egy részének kitelepítése. Ez azonban csak a legszükségesebb technikai feltételeket biztosította a letelepedéshez, s hogy mennyire nem jelentett megoldást, azt a Bács-Bodrog vármegyei Földhivatal 1947 februárjában kelt jelentése is jól tükrözi. Az Országos Földhivatalnak küldött jelentésből kiderül ugyanis, hogy a vármegye birtokrendezési ügyei még mindig ziláltak. Hozzájárult ehhez, hogy a németek kitelepítése még mindig nem fejeződött be, sőt újabb hullám csak március, illetve április hónapban indult újra, s így a telepesek felülvizsgálatát, s a nem igényjogosultak kimozdítását is csak akkor lehetett végrehajtani.

Továbbra is észlelhető a telepes túlzsúfoltság Bácsalmáson, Csátalján *"ahová a Népgondozó Hivatal 1945 augusztusában olyan telepes tömeget zúdított, hogy onnan a telepesekből több családot át kellene telepíteni a földhiány miatt. ... További túlzsúfoltság észlelhető Vaskút,*

14. UMKL. Földművelésügyi Min. Telepítési Főosztály 100134/1946. ikt. sz.

15. U.o.

16. UMKL. Földművelésügyi Min. Telepítési Főosztály 100865/1946. ikt. sz.; BKML. Vaskút község ltg. iratai 1186/1946. ikt. sz.

Gara, Katymár és Kunbaja községekben, míg a többi községben túlzsúfoltság nincs ugyan, de a rendelkezésre álló házak és földterület teljes egészében kiosztást nyert."[17]

Az igazi beilleszkedéshez, az önmagukra találáshoz még hosszú évek küzdelmeire volt szükség. Az új helyzetek, a más környezet, az eltérő lehetőségek új alkalmazkodási módokat követeltek meg, nemcsak az egyes embertől, de egy néptől, népcsoporttól is – írtuk dolgozatunkban. Ez kétségtelenül igaz, de mindig figyelembe kell venni azokat a körülményeket, meghatározottságokat, amelyek adott esetben kényszerítenek ugyan a választásra, az új alkalmazkodási stratégiák kidolgozására, de ugyanakkor meghatározzák cselekvéseinket, lehetőségeinket is.

Szándékunk szerint a bukovinai székelyek legújabbkori, időben és térben körülhatárolt élettörténetének a fölfejtésekor az események egymás mellé sorakoztatásával, a körülmények fölvázolásával éppen azokra a folyamatokra mutattunk rá, amelyek a szűkülő lehetőségek miatt kényszerpályákat jelöltek ki, s amelyek már újabb döntéseket, elkövetkező éveket, s életeket determináltak.

1944 őszén, a front elhaladtával Bács-Bodrog vármegye területén is megteremtődött a magyar társadalom számára a nagyobb szabadság irányába való elmozdulás lehetősége. A hatalmi vákum azonban, ami a közigazgatási szervek elmenekülése, illetve visszatérése közöti időszakra jellemző: a front változásai, valamint a szovjet hadsereg jelenléte, s a kivárás időszaka elbizonyatalanította a társadalom politikailag aktív rétegeit is. Természetesen a készületlenség, az egyes problémákra adandó alternatív válaszok hiánya is a tanácstalanságot, a bizonytalanságot erősítette.

Csak 1945 tavaszán, főként a földreformrendelet megjelenése után figyelhető meg egy olyan nagymértékű aktivitás, amikor is az egyes érdekcsoportok elképzelései, tervei is jól körvonalazhatók már. Ez a néhány hónapos késlekedés azonban sok esetben kényszermegoldásokat eredményezett, hisz 1945 tavaszára már merőben új helyzet alakult ki: a lehetőségek erősen leszűkültek, a megoldásra váró problémák pedig összetorlódtak, halmozódtak.

Amikor egy vármegye, egy falu közigazgatási vezetése képtelen elérni a szovjet hadsereg vezetésénél, hogy a mindennapi élet racionalizálása érdekében a lakosságot csak helybeli közmunkára vegyék igénybe, hogy a malmok a polgári lakosság részére is őrölhessenek, hogy az egyes községek jóvátételi beszolgáltatását is csökkentsék, mert teljesítőképességük végső határához érkeztek, – akkor alig-alig beszélhetünk lehetőségekről, döntési szabadságról. Az igazi kiszolgáltatottságot nem az jelentette, hogy az egyes falvaknak a felsorolt áldozatokat meg kellett hozni, hanem a bizonytalanság a garancianélküliség. Mint ahogyan a bukovinai székelyek igazi tragédiája sem a letelepedés nehézségeiben, a készületlenségben volt, hanem abban, hogy a terület és az ország vezetői is, az első perctől kezdve a német nemzetiségű lakosság rovására igyekeztek megvalósítani érdekeiket.

Ez a kezdettől kényszerpályán való mozgás egyrészt átmeneti időszaknak tüntette fel a *"rendetlenséget"*, mintha az idő múlása önmagában megoldást nyújthatott volna, másrészt hallatlanul kiölte az egyes társadalmi és népcsoportok közötti szolidaritást.

A társadalom mélyvizeiben futó áramlatok miclőbbi fölfejtése a mindannapi élet elviselhetősége, a szított vagy valós ellentétek elsímulása, a sérelmek, fájdalmak feledése miatt is nélkülözhetetlen.

17. UMKL. Földművelésügyi Min. Telepítési Főosztály 123053/1947. ikt. sz.

Irodalom

ALBERT Gábor: 1983. Emelt fővel. Budapest.
BODOR György: 1975. Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás. 3. szám 70-83 p., illetve 4. szám 59-68. p.
KŐHEGYI Mihály – TÓTH Ágnes: 1987. A csávolyi németek kitelepítése. Forrás. 8. szám 74-88. p.
KŐHEGYI Mihály – TÓTH Ágnes: 1988. Beitrˆge zur Aussiedlungsgeschischte der Deutschen aus Csátalja. In: OTTENTHAL Adam Red.: Heimatbuch Tschatali – Csátalja. Erlensee, 1988. I. 196-283. p.
KŐHEGYI Mihály – TÓTH Ágnes: 1989. A bukovinai székelyek letelepedése Észak-Bácskában Dunatáj, 4. szám. 58-76. p.
A. SAJTI Enikő: 1984. Székely telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában 1941. Budapest.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Varga Éva

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK ÉS MEGMARADÁSI STRATÉGIÁK AZ ÉSZAKI HATÁRSZÉL NÉHÁNY KÖZSÉGÉBEN

Előadásom egy készülőfélben lévő nagyobb munka része, melyben három jelentősebb falu: Vámosmikola, Letkés és Nagybörzsöny, illetve a közigazgatásilag hozzájuk tartozó Perőcsény, Tésa és Ipolytölgyes nagyobbrészt összehasonlító társadalomtörténeti vizsgálatát szándékozom elvégezni trianontól napjainkig néhány fontosabb csomóponthoz kapcsolva.

A községek a mai Pest megye északi határán, az Ipoly völgyében, illetve a Börzsöny nyugati lábánál terülnek el. Itt most csupán közülük egyről lesz időm részletesebben szólni.

Munkámhoz a szokásos levéltári, statisztikai és könyvészeti forrásokon kívül felhasználtam számos olyan interjút, melyet a községek volt és jelenlegi vezetőivel és lakosaival készítettem, a levéltárakba le nem szállított, sokszor véletlenül ottmaradt iskolai iratokat, a helyi egyházi személyek által készített és őrzött – sokszor privát jellegű feljegyzéseket, valamint a településeken nem a publikálás szándékával készített helytörténeti munkákat. A kicsit szubjektívnek tűnő anyagok használata két szempontból is célszerűnek látszik:

Egyrészt ezek összevetése a hivatalos iratanyaggal felhívja a figyelmet néhány vitatható pontra, s ily módon forráskritikaként működtethető.

Másrészt aprólékosabban és plasztikusabban rajzolódnak ki – főként az interjúk nyomán – a napi életben működő konfliktusok, illetve a védekezési mechanizmusok szociálpszichológiai indítékai.

A három nagyobb szomszédos község összehasonlító vizsgálata több szempontból is indokolható. Elsődlegesnek mégis azt tekintem, hogy a különböző történelmi korszakokban egymástól erősen eltérő, ugyanakkor az országos viszonyokra jellemző fejlődési tendenciákat mutatnak. Tulajdonképpen egy-egy fejlődési típust testesítenek meg gazdasági, társadalomszerkezeti, demográfiai, kultúrális és számos egyéb tekintetben. A földrajzi környezet azonossága ellenére létező eltérések okai közt kiemelkedően fontosnak tűnik egyebek mellett a helyi lakosok nemzetiségi és vallási hovatartozása. E tekintetben igen sajátos a három település, mivel Letkés katolikus magyar falu, Nagybörzsöny kétnemezetiségű és kétvallású: evangélikus németek és katolikus magyarok lakják mind a mai napig, s a legutóbbi időkben egyre nagyobb számú cigány lakója is van. A harmadik község, Vámosmikola fejlődésében pedig a századfordulótól kezdődően egyre komolyabb szerephez jutott a növekvő számú zsidóság, hogy azután az 50-es évekre teljesen eltűnjön a faluból. Ez a sajátos etnikai és vallási szerkezet azt eredményezte, hogy a vizsgált területen egyidejűleg jelentkeztek eltérő, sajátos társadalomfejlődési tendenciák.

A következőkben ezekről fogok beszélni oly módon, hogy rövid, elsősorban a főbb demográfiai adatokra támaszkodó összehasonlítás után, mely Trianontól az 50-es, 60-as évekig futólag végigköveti a legjellemzőbb vonásokat, kicsit részletesebben szólok a II. világháború utáni Nagybörzsönyről, az evangélikus németek áttelepítéséről, illetve arról, hogyan tudták mégis visszaszerezni házaikat.

A három község – Vámosmikola, Letkés, Nagybörzsöny – közül demográfiai tekintetben Vámosmikola fejlődése a legmeredekebben felfelé ívelő egészen Trianonig. Ekkora lakosainak száma kétezer körül mozog. A település városias jelleget ölt. Az evangélikus németek és katolikus magyarok lakta Nagybörzsönyben a népességszám növekedése ennél kisebb ütemű, ám lakosainak száma 1920-ra csak mintegy 150 fővel kevesebb, mint Mikoláé. Mindez azzal is együtt jár, hogy miközben Nagybörzsöny elveszíti korábbi központi szerepét, ezt Mikola veszi át.

A központi szerep áttevődésének oka egyrészt a börzsönyi bányák megszűnése és ezzel együtt a település foglalkozási struktúrájának megváltoztatása, másrészt a Mikolán egyre nagyobb számban megjelenő zsidó polgárság jelenléte. Mivel mindkét község gazdasági életének alapja a felvidéki városokkal folytatott kereskedelem, s a trianoni határok ennek gátat szabnak, 1920-tól kezdődően lakosságuk száma csökken, ám eltérő mértékben.

Ugyanakkor a színmagyar és katolikus Letkés kevésbé érzékeny a gazdasági és politikai változásokra. Bár a lakosság száma a századfordulóig valamellyest növekszik, ettől az időponttól kezdve egészen a II. világháborúig gyakorlatilag majdnem stagnál, csak a természetes szaporodásból fakadó apró növekedés látható. Ennek oka, hogy az itteni lakosság tud a legkevésbé földhöz jutni a környező nagybirtok egyházi volta miatt. Piaci kapcsolataik is jóval redukáltabbak és nem a Felvidék, hanem a Duna menti települések felé orientáltak. (Lévén a földbirtok nagyrésze esztergomi tulajdonban, és a közlekedési viszonyok is szerepet játszanak ebben.)

A magyarországi részleges kapitalizálódás viszonyaihoz jobban alkalmazkodó Nagybörzsönyt és Vámosmikolát sokként éri piacainak elvesztése. Az eltérő tradíciók és foglalkozási struktúra következtében azonban egészen eltérő módon reagálnak a változásra.

A népességszám tekintetében a két háború közt Nagybörzsönyben nagyobb, Mikolán némiképp kevesebb mértékű visszaesés figyelhető meg. A börzsönyi lakosság ekkorra már kizárólag mezőgazdasági tevékenységet folytat, elsősorban borászattal foglalkozik, terményeinek nem tudnak új piacot szerezni. A helyzetet enyhítendő áttérnek a juh- és szarvasmarha tenyésztésre, amit a környéken értékesítenek. A település fejlődésében mégis megtorpanás figyelhető meg, ami elmélyíti a középkor óta fel-fellángoló vallási és etnikai ellentéteket. Ezek a napi életben nem vezettek nyílt konforntációhoz, csupán a két közösség egymástól való elzárkózásához. Ennek tudható be, hogy a német és magyar népcsoport tagjai nemigen kötöttek egymással házasságot, vagy ha mégis, az botránnyszámba ment. Hogy nemcsak külön iskolába járatták gyerekeiket, nemcsak vallási életükben, de minden kultúrális tevékenységükben elkülönültek. Bár a falu előljárói a bíró kivételével magyarok voltak, a közösséget érintő ügyeket németül beszélték meg. Az itt lakó magyarok kivétel nélkül tudtak németül, pontosabban börzsönyiesen, ami alatt nem a sváb, hanem egy egészen sajátos – egyesek szerint bajor, mások szerint a szászokéhoz hasonló, de azzal sem azonos – nyelvjárást beszélnek.

Az ellentétek némiképp feloldódni látszottak a közösen szerveződő levente mozgalom keretein belül, melynek az egyik katolikus és az egyik evangélikus (tehát német és magyar) tanító állt az élére. Mivel a mozgalom nem volt mentes a szélsőségesen magyarkodó elemektől, ellenhatásként a volksbundnak is sikerült – legalábbis részlegesen tért hódítania, s nem csupán az ifjúság körében. A helybeliek szerint a Volksbund erőteljesebb térhódításának éppen a katolikus leventevezető vetett gátat, félig-meddig sikeresen. Az 1941-es illegális, majd a későbbiekben folyó legális (kétszer!) SS-toborzások egy-két kivételtől eltekintve hatástalanok maradtak a községben. A helyi németek a magyar hadseregben szolgáltak. 1944 tavaszán azonban létrejött az az egyezmény, amely lehetővé teszi még a magukat magyarnak valló német anyanyelvűek kényszersorozását is, s e kötelezettség elmulasztásáért súlyos szankciókat helyez kilátásba. Így történt, hogy a nagybörzsönyi németek egy része szándéka ellenére mint SS katona érte meg a háború végét.

Az 1941-től 1949-ig tartó időszakban azt az első pillantásra meglepő tényt láthatjuk, hogy a háborús veszteségek ellenére népességszámcsökkenés csupán Vámosmikolán mutatható ki, s ez is csekély mértékű: mindössze 7 fő. Nagybörzsönyben a lakosság száma 23 fővel, Letkésen pedig 83 fővel növekszik, ami az utóbbi esetben az összes lakosok kb. 10 %-a.

A jelenség magyarázatát a csehszlovák-magyar lakosságcsere folyamatában, a németség elleni kollektív büntetési intézkedésekben, s nem utolsósorban az e folyamatokkal szembeni sikeres és kevésbé sikeres védekezési akciókban kell keresni. Vegyük sorra e szempontok alapján a három települést!

Nagybörzsönyben a háború-szedte áldozatok száma nem volt csekély, hiszen a magyarok és németek egyaránt elvitték innen a maguk katonáit. Ráadásul a németeket a magyar és német hadvezetés egyaránt idegennek tekintette, s az ágyútöltelék szerepét szánta nekik. Az ő számukra csodaszámba ment, ha életben hazatértek. Ekkor azonban újabb csapások sorozata érte őket. Néhányan el sem jutottak Nagybörzsönyig, mert a nagyobb városokban – elsősorban Pesten – összegyűjtötték őket, s itt kerültek igazoló bizottság elé. Az eljárás ilyen esetben sokáig elhúzódott és kimenetele a lehető legesetlegesebb volt.

Közben a községben is megindultak az igazolások. A visszaemlékezők – sok esetben még azok is akik egyáltalán nem voltak az ügyben érintettek – úgy emlékeznek, hogy tökéletesen kiszámíthatatlan volt, kivel mi történik, kit igazolnak és kit nem. E tényt elsődlegesen a bizottság összetételével magyarázzák. Bizonyára van is ennek némi alapja, hiszen a bizottság tagjai között nemcsak hogy a nincstelen helyiek képviseltették magukat, akiknek semmiképpen sem az elfogulatlanság volt a legjellemzőbb tulajdonsága, de helyt kaptak itt a faluban ekkoriban már egyre nagyobb számban megjelenő idegenek is. Mindenképpen elmondható, hogy az egyes személyek megítélésében az anyagi helyzet, a földtulajdon és az állatállomány nagysága döntő szempont volt. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy húsz-huszonöt hold feletti birtok nemigen volt a községben, a még közelben lévő egyházi birtok pedig nem került felosztásra, csupán államosításra, így a földosztások során nem maradt más szétosztanivaló, csak a háborús bűnösnek nyilvánítottak földjei.

A földéhség így eleve erős befolyást gyakorolt a bizottság tagjaira, ami azután még fokozódott a Csehszlovákiából az üldöztetések elől menekülők egyre nagyobb tömegeinek megjelenésével. Ők nagyobb részt nem a 47-ben aláírt csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény keretein belül, legálisan érkeztek, hanem már ezt jóval megelőzve, egyesek már 45-től, hátukon a legszükségesebb, sebtében összekapkodott holmikkal, a házat, földet, gazdasági fölszerelést odahagyva szöktek át az általuk jól ismert határrészeken. Hiszen ahogy nálunk a németek kollektív felelősségrevonása zajlott, részben kitelepítések, részben internálások formájában, úgy igyekezett a csehszlovák kormány részben diplomáciai lépésekkel, részben megtorló intézkedésekkel, vagyonelkobzással, internálással és erőteljes magyarellenes propagandával megszabadulni a szlovákiai magyaroktól a Csehszlovák nemzeti állam megteremtésének zászlaját lobogtatva. S mivel ez a népvándorlási mozgalom szerény becslések szerint is legalább 150-200 ezer személy betelepülésével, s ennél lényegesen kevesebb magát szlováknak valló kitelepülésével járt, a Magyarországra érkezettek letelepítésének és ellátásának gondja egyre inkább a német lakosság szintén kollektív megbüntetésére: kitelepítésére inspirált a nagy politika és a helyi politika szintjén egyaránt. A két folyamat erősítette egymást. A helyzetet súlyosbította, hogy az eredetileg Magyarországról kitelepülni szándékozók folyamatosan visszavonták ilyen irányú kérelmeiket, s a már kitelepültek közül sokan visszaszöktek, visszaszivárogtak. Mindezek miatt a lakosságcserére vonatkozó hivatalos adatok meglehetősen megbízhatatlanok. Jellemző pl. hogy 1948-ban az e tekintetben egyik legfrekventáltabb Nógrád-Hont vármegyében hivatalosan 99 ki- és 13 betelepült családot tartanak számon, miközben egy másik, nem az egész megyére vonatkozó kimutatás csak négy németlakta községben 113 szlovákiából érkezett telepes családról tud.

A menekültek környékbeli megjelenése és elhelyezésük nehézségei súlyos nyomásként nehezedtek a börzsönyiekre, hiszen nagymértékben megnövelték az amúgy sem kevés környékbeli nincstelen számát, s a szubjektív tényezőkön kívül ez is hatást gyakorolt az igazolóbizottság tagjaira, miközben fokozta a németellenes hangulatot is.

Így történt, hogy bár néhány személyt volksbundtagságuk ellenére igazoltak, a többséget, bár semmilyen szervezetnek nem voltak tagjai a háború alatt, mégis háborús bűnösnek nyilvánították és minimum vagyonelkobzásra ítéltek. Mindez azonban csak a vagyoni helyzet és a munkavállalási lehetőségek szempontjából volt döntő, mivel nem sokkal később a kollektív büntetés szellemében a börzsönyi németeket igazolástól függetlenül válogatás nélkül összetelepítették, ami azt jelentette, hogy egyetlen házban számos család volt kénytelen meghúzni magát. Ugyanakkor földjeiket és megmaradt állataikat is elvették, illetve *"szétosztották"*. Erről számos lista és jegyzőkönyv tanúskodik. Mindez 1947 tavaszáig zajlott. Közben, mint minden más községben – itt is folytak a beszolgáltatások, amit az elkobzott földek és állatok ellenére a németektől is megköveteltek. Egyúttal folyamatosan ott lebegett a fejük felett a németországi kitelepítés réme is. Ez utóbbira végül is nem került sor. Sor került ezzel szemben más, magyarországi falvakba való áttelepítésükre 1948-ban. Erről az eseményről az érintettek a következőképpen számoltak be: Az áttelepítendők listáját kívülről jött emberek állították össze. 237 név szerepelt rajta, két család kivételével evangélikus németek. Először a rendes beszolgáltatáson felüli plusz kötelezettségüknek kellett eleget tenniük, majd értesítést kaptak, hogy szedjenek össze annyi holmit, amennyi egy teherautóra felfér, mert másik községbe telepítik át őket. Mindez egyik napról a másikra történt. Újabb lakóhelyükül a Cserhát déli lábánál fekvő néhány szlováklakta települést jelölték ki. A kitelepítési intézkedés kaffkai hangulatát fokozta, hogy számos család férfitagjai menni kényszerültek, miközben a nők nem. Igyekeztek is kihasználni a bürokrácia eme lazaságát. Az asszonyok közül, aki tehette otthon maradt, s meghúzódott a rokonoknál, ismerősöknél, vagy saját – ekkorra már szlovákiából menekültek által lakott házában kibérelte a kamrát. Igyekeztek munkához, keresethez jutni, s mai ésszel irracionálisnak tűnik, mégis a család visszaköltözésének reményében vállalták az évekig tartó különélést, s a rájuk a sors által kimértnél nagyobb megpróbáltatásokat. Apránként gyűlt a pénz, mivel minden lehetséges munkát elvállaltak, s igen visszafogottan éltek.

Az áttelepítettek igen szűkös körülmények közé kerültek. Gyakran nem elhagyott, üres házakba, hanem népes család lakta parasztházba telepítették be őket. Mégsem gyűlöltség született e lehetetlen állapotok nyomán, sőt a börzsönyiek ma is jószívvel emlékeznek a nagyrészt szlováklakta falvak emberségére. Például így: *"Olyanok voltak, mintha testvérek lettünk volna. Szerszámot adtak, munkát szereztek, egyszóval amiben tudtak segítettek. Nagyon sajnáltak minket, de hát olyanok is voltunk, mint a földönfutó koldusok."* Az áttelepítettek is önsanyargató szorgalommal dolgoztak. Akár velük volt a család, akár nem.

Közben a Nagybörzsönyben maradottak többségében nem német, s most már igen vegyes tábora élte a minden magyar falura jellemző életet. A szlovákiai betelepültek helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. Nem tudták elfogadtatni magukat a helyiekkel, s anyagi gyarapodásuk sem látszott biztosítottnak. Hiszen tudjuk, az 50-es évek nagy építkezései és a falusi lehetetlen megélhetési viszonyok számos kistelepülésről elindították a vándorlást a városok felé. Esetünkben is így történt. A szlovákiából áttelepültek nagyobbik része lassanként eladta a kapott házat, s más vidékekre, többnyire a városokba költözött. Ekkor vált jelentőssé a néhány otthonmaradott német asszony szerepe. Ők ugyanis rendszeresen informálták a távollévőket, hogy épp melyik épülettől készül megválni új gazdája, s ily módon a börzsönyiek újra megvásárolhatták – ki több, ki kevesebb pénzért – saját házukat. Az otthonmaradottak is hasonlóképpen cselekedtek, így néhány kivételtől eltekintve, 1957-re újra sajátjukban lakhattak.

Itt érdemes még megemlíteni, hogy a felvidéki áttelepültek közül azok, akik ottmaradtak, ma tagadják, vagy igyekeznek elleplezni még a kívülálló előtt is áttelepült voltukat. Tipikus jele ez azoknak a máig ható súlyos társadalmi konfliktusoknak, melyek ezidőtájt a községben lejátszódtak a ki-, illetve betelepítettek, a szlovákiából átjött és a helyi magyarok, valamint a németek között. Ugyanakkor identitási problémákkal küzdenek a mai napig a még megmaradt németek is, bár összetartásuk szinte páratlan. Nem sokkal első ottjártam előtt, 1987-ben a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége felmérést készült végezni Nagybörzsönyben a németek körében. A felmérés-készítők szakmai és emberi hozzáállására jellemző, hogy a kérdőívek minden olyan családhoz eljutottak, amelyet a helyiek németnek tartanak. A lapokat mindenki személyesen vitte vissza kitöltetlenül, mondván, nem kívánnak nyilatkozni. Hasonlóképpen jártak egy másik szervezet kérdezőbiztosai is: nem engedték be őket a házba. Az elzárkózás oka saját megfogalmazásuk szerint is az újbóli meghurcoltatásoktól való félelem: *"Nem hagyjuk magunkat összeírni, hiszen sosem lehet tudni, mikor élnek vissza vele."* E tragikus eseményeket megélt generáció gyermekeit és unokáit már úgy nevelte, hogy azok ne legyenek németek, ne érhesse őket hasonló sors. Ez az attitüd számos egyéb körülmény mellett nagy mértékben hozzájárult a tőzsgyökeres börzsönyiek elvándorlásához a 60-as évektől kezdődően. Ez az elvándorlás 1970 és 80 között volt a legintenzívebb. Tíz év alatt a lakosságszám egyharmadával csökkent. A történelem fintora, hogy a 80-as évek elején befejeződő községösszevonásokat – amelyek egyébként országszerte a lakosság tiltakozásával találkoztak – mégis úgy tudta a község elkerülni, hogy arra hivatkozott: Nagybörzsöny német nemzetiségi falu. A nemzetiségi falvakat ugyanis közigazgatásilag nem vonták össze. Jellemző, hogy ekkorra már a lakosság több mint 10 %-a cigány, s csak az idősebbek elenyésző hányada beszél – ők is csak otthon – németül. A nemzetiségre való hivatkozás ebben az esetben egyértelműen a hatalom kedvezőtlen intézkedését volt hivatott megakadályozni, mégpedig sikeresen.

Ennél jóval ellentmondásosabb és kétesebb kimenetelű a község jelenlegi fennmaradásáért folyó akciójuk, mely szintén a németség jegyében zajlik. A jövő tanévtől ugyanis a nagybörzsönyi iskola, mint nemzetiségi iskola fog működni. Ehhez a településnek számos érdeke fűződik. Legelsősorban nemzetiségi létének demonstrálásával beruházási és településfejlesztési – tehát anyagi előnyökhöz juthat. Erre szükség is van elmaradottságainak felszámolásához, a népesség további elvándorlásának megakadályozásához vagy legalábbis csökkentéséhez.

Ugyanakkor mégsem nevezhető véletlennek, hogy ez az akció komoly ellenállást váltott ki a szülők egy részének körében. Ennek két oka van: Az egyik, hogy ma már a meghurcoltak harmadik generációja lép iskolás korba, akik alig beszélnek németül, s semmiképpen sem nevezhetők nemzetiségieknek. A másik, hogy a többség ma már származásilag sem tekinthető németnek. Többségük helyi magyar és cigány családok gyermeke. Ez igazán tragikomikus helyzetet eredményez. Képzeljük el a gyakran kultúrális és nyelvi hátrányokkal induló cigány gyerekeket a két nyelven tanító, két kultúrát elsajátíttatni akaró iskolában! Nyilvánvaló, hogy az ügy kimenetele legalábbis kétséges.

Az előadás megtartása óta tudomásunkra jutott, hogy a szülők erőteljes tiltakozásának hatására a nemzetiségi oktatás tervét egyenlőre elvetették.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 3.

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

SALGÓTARJÁN, 1989.

Mink András

A HATALOMGYAKORLÁS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI A 60-AS ÉVEKBEN

Az előadás a népesedéssel kapcsolatos elképzelések, viták és programok alakulásával próbálja bemutatni, hogyan változott meg a hatalomgyakorlás módszere, technikája a 60-as évek közepétől; hogyan tanulta meg a rendszer az önmaga által is megoldhatatlanná tett konfliktusokat kezelni és ugyanakkor hogyan kényszerült formálisan létező ellenállás hiányában az önkorlátozásra.

Ahhoz, hogy ez a változás érzékelhetőbbé váljon, szemügyre kell vennünk, vajon hogyan reagált a politika az 50-es években, a hírhedett *"Ratkó-korszakban"* a népesedés alakulására.

Az 50-es években elsődleges politikai és ideológiai kérdés volt a népesség állandó növekedésének biztosítása. A nép szaporodási kedvének alakulása a rendszer működésének egyik próbaköve volt; a gazdasági és külpolitikai megfontolásokon túlmenően (munkaerőutánpótlás biztosítása, készülődés az esetleges III. világháborúra stb.) fontos legitimációs tényezővé is vált. A népszaporodás növekedése a nép párt iránti hűségének, jövőbe vetett bizalmának és töretlen hitének a bizonyítéka, a születésszám esetleges csökkenése árnyékot vethet a párt vezetésével a napsugaras jövő felé menetelő nép idillikus képére.

Mint tudjuk, a pártvezetés előzetes elképzelései, miszerint a szocializmusban automatikusan nő a születések száma, mint sok minden másban, ezúttal sem váltak be. A háború után mindenütt megfigyelhető, de Magyarországon a várhatónál mégis mérsékeltebb születésszám-emelkedés 1950-ben megtört, sőt 1951-ben némileg visszaesett. A kialakult helyzet az abortusz szigorú üldözésére és a népesedést előmozdítani igyekvő kampány beindítására ösztönözte a politikai vezetést. Néhány, leginkább csak töredékesen megvalósuló szociális intézkedés mellett bevezették a gyermektelenségi adót, kíméletlen harcot hirdettek az illegális művi vetélések elvégzőivel szemben. Országos kampány indult az életerős szocialista nagycsalád népszerűsítésére és a felelőtlen, individualista elemek, valamint a gátlástalan, nyerészkedő orvosok és kuruzslók megfékezésére. A szigorú korlátozás és a mindenre kiterjedő ellenőrzés hatására 1954-ig jelentősen emelkedett a születések száma, majd ismét csökkenni kezdett. Ez a csökkenés az abortusz tilalmát feloldó 1956 nyári rendelkezést követően lassan felgyorsult, s 1962-re a születési arányszám az azóta is mélypontnak számító 12,9 ezrelékre zuhant.

Ez az áldatlan helyzet robbantotta ki az első jelentősebb népesedési vitát az *"Élet és Irodalom"* hasábjain 1963 elején. A vita, mondhatni, kisebb-nagyobb megszakításokkal és változó élénkséggel lényegében máig tart.

A 60-as évek elején a szerzők túlnyomó többsége, a már ismerős érvelés alapján, az önző, kispolgári életmód, az individualizmus térhódítását, a szocialista, közösségi embertípus háttérbe szorulását, az anyagias szemlélet túlburjánzását tette felelőssé a népesedési helyzetért. A kibontakozó vita ezzel lényegében illeszkedett azon *"életmód-viták"* sorába,

amelyek szintén ekkoriban folytak az *"egyéni vagy közösségi házról"* és a *"fridzsider-szocializmusról"*. Ezzel a vita a népesedéssel kapcsolatos szociális és gazdasági kérdésekről a politika és az ideológia síkjára terelődött. Az egyke, a jövő leendő egoistája időzített bombaként fenyegeti a szocialista építést.

A demográfiai helyzet megváltoztatásáért folytatott küzdelem már nem egyszerűen a születések számának emelése volt, hanem a szocialista közszellem és embertípus jövője, magának a szocializmusnak a jövője. A vitában elfoglalt álláspont, sőt maga a gyerekvállalás eképpen politikai állásfoglalásként volt értelmezendő.

Az elhangzó érvek lényegében illeszkedtek a rendszer hagyományosan vallott ideológiájához (anti-individualizmus, közösségiség stb.) és a népesedési helyzet is sokkal súlyosabb volt, mint 1951-ben; minden ok és lehetőség látszólag adva volt ahhoz, hogy látványos kispolgárság-ellenes kampány kezdődjön, a hivatalos politika mégis távol tartotta magát a vitától, nem lépett porondra. A viták gyakorlatilag egy szűk értelmiségi körben zajlottak, jelentős politikai személyiségek abban nem nyilvánítottak véleményt. A politikai vezetés szemmel láthatóan igyekezett a háttérben maradni. Az állásfoglalások szórványossága, a kívül vagy felülállás bizonygatása és legfőképp a konkrét intézkedések hiánya óvatosságot és zavarodottságot tükröz. Ennek több oka lehetett.

Különösen 1956-ot követően a születések számának drasztikus csökkenése kellemetlen képzettársításokra adhatott okot. Ezt csak fokozta, hogy a vitát a magukat a *"népi írók"* hagyományaihoz kötő értelmiségiek kezdeményezték. Félő volt, hogy a vita eljut a fennálló politikai és társadalmi rendszer bírálatáig, miként az a 30-as években történt. Ezért ezt a csoportot, hogy hiteltelenítsék, dilettáns buzgólkodással és valamiféle retrográd nacionalizmus feltámasztásával vádolták.

Kényelmetlen kérdés volt a nők tömeges munkába állásának hatása a népesedésre. Megdönthetetlen tabunak számított, hogy a nők munkába állása a szocialista fejlődés elengedhetetlen követelménye és a női egyenjogúság legfontosabb vívmánya.

Az individualizmus kérdésének feszegetése ugyancsak kényelmetlen lehetett a vezetés számára akkor, amikor a formálódó gazdasági reform ellenfeleinek legtöbbet hangoztatott jelszava a kispolgáriság elleni harc. Ráadásul 56 után az individualizmus elleni harc meghirdetése komoly visszatetszést szülhetett volna, mivel a konszolidációs politika jórészt arra a kompromisszumra épült, amely szerint a politikai rendszer restaurálásának fejében a vezetés felkínálta a magánszféra tiszteletben tartását.

Ezen kívül nyilván kísértett még a rossz emlékű *"Ratkó-korszak"*. A politikai vezetés deklarált programja a Rákosi korszak gyakorlatával való szakítás és az abortusz korlátozása a köztudatban szorosan összefonódott ezzel az időszakkal.

Többéves hallgatás után az 1966-os év hozott fordulatot a népesedéspolitikában. Ekkor határozták el a GYES bevezetését, amelytől egyszerre várták a népesedési gondok megoldását és a gazdasági reform nyomán fellépő esetleges munkanélküliség megelőzését. Az intézkedést beköszöntő, majd azt követő propaganda-hadjáratból az világlik ki, hogy a kormányzat ezzel az egyszeri gesztussal kívánta egyrészt megoldani a problémát, másrészt lerázni az egyre kényelmetlenebbé váló vitát. Azt próbálják sugalni, hogy egyedül a vezetés képes arra, hogy józanul, nacionalista és szektás indulatoktól mentesen, a kérdés minden aspektusát mérlegelve hathatós intézkedéseket tegyen. Ez a paternalista felfogás fejeződik ki abban is, hogy a napilapok 1966 karácsonyán jelentetik meg a GYES-t méltató cikkeiket. Ezáltal a GYES a párt és a kormány karácsonyi ajándékává válik, a gondoskodás és a figyelem újabb jele. Az intézkedést a nagycsaládok életét és példáját bemutató cikkek sora kíséri. Ezek feladata nem egyszerűen a nagycsaládos életforma népszerűsítése, hanem azt is kifejezik, hogy ezzel a párt teljesítette a rá háruló részt, most a népen a sor, hogy éljen a felkínált páratlan lehetőséggel.

A születések száma átmenetileg csakugyan nő, de egyrészt nem a kívánt mértékben, másrészt 1969-re ez a mérsékelt növekedés is megtorpan. A GYES csak időleges sikert ér el. És miközben Fekete Gyula a népesedés állandósuló rossz helyzete miatt újabb vitát kezdeményezett, a politika más módon keresett kiutat.

1970-től országos kampány indult a nők egyenjogúságának megteremtéséért, társadalmi és szociális helyzetének javításáért. A népesedés kapcsán korábban ez háttérbe szorult, noha a nők munkába állása, túlterheltsége, a gyermekintézmények áldatlan állapota és a demográfia közötti összefüggés eddig is nyilvánvaló volt. 1970 februárjában a párt határozatot hozott a nő és ifjúságpolitikáról. Ez számos elvi és gyakorlati intézkedést helyezett kilátásba, (nők munkahelyi védelme és kedvezményeik; egyenlő munkáért egyenlő bért; szerepük növelése a felsőbb irányításban stb.). A kampány során a nőmozgalmat igyekeztek beolvasztani a pártapparátusba, s az MNOT-t is a párt közvetlen irányítása alá vonták. A kampány gyorsan eltérült eredetileg deklarált céljaitól, s funkciója a gyermeknevelésben és a munka frontján egyaránt helytálló öntudatos és független szocialista népszerűsítésében merült ki. Másrészt a párt a nők politikai öntudatának fejlesztését kisajátítva, saját tömegbázisát kívánta kiterjeszteni, s a nők mozgósításában a szocialista építés tartalékait vélte fölfedezni. Új női szerep kialakulásának lehetünk tanúi. A nő a kettős elnyomás alól felszabadulva az új világ építésének élharcosává válik, döntő szerepet vállal abban, hogy a családban meghonosítsa a szocialista életformát. Ezek az elképzelések és törekvések vajmi kevés megértésre találtak a nők körében. A hangzatos jelszavak és deklarációk nem könnyítették meg számukra a kettős teher, a munkahely és az otthoni munka együttes viselését. A kampány gyakorlati téren szinte semmit sem tudott megoldani. A belső ellentmondások, a valóságtól teljesen elrugaszkodó problémafelvetések és hangvétel szétfeszítették a kampány kereteit. Olyannyira, hogy azok, akik a nők elvont egyenjogúsítása helyett továbbra is a népesedést tekintették elsődleges célnak, szembefordultak azzal és nyíltan támadták a feminizmus e sajátos formáját. Fekete Gyula és néhány híve szabályos ellenkampányt folytatott a 70-es évek elejétől a hathatós népesedéspolitika előtérbe kerüléséért. (Ld: *"főhivatású anyaság-koncepció"*.)

A női emancipációs kampány kifulladását követően a népesedés-politika ismét váltott és új lendületet vett. 1973-ban azonban nemcsak a szociális juttatások kibővítését tervezték, hanem ismét felmerült az adminisztratív korlátozások lehetősége. Az érvelésben lényegében ugyanazok az eszmefuttatások bukkannak fel, amelyek már tíz év óta fűszerezik a vitákat. A különbség annyi, hogy a politika immár aktív szerepet játszik és a 60-as évekhez képest a hivatalos propaganda merészebben ostorozza a kispolgári individualizmust. Több szó esik a társadalom felelőtlenségéről, mind többen vetik fel, hogy a túl liberálisnak tartott abortusztörvényt meg kellene szigorítani. Az abortuszkorlátozás hírének kiszivárgása azonban spontán tiltakozó akciót váltott ki.

1973-ban a bölcsészkaron aláírásgyűjtési akció indult a korlátozások ellen. Néhány hét alatt több, mint 1500 aláírást gyűjtöttek össze az elit értelmiség köréből.

Nem tudni, hogy a tiltakozó akció végül mennyire befolyásolta a törvény végleges változatának kialakítását. Tény, hogy a bevezetett szigorítások a korábban elterjedt híreknél sokkal enyhébbek voltak. És, bár az aláírásgyűjtő akció gyorsan lefutott és a szélesebb közvéleményben nem is kelthetett nagyobb visszhangot, számos tanulsággal szolgálhatott a rendszer számára. Végleg bizonyossá vált, hogy adminisztratív eszközökkel, közvetlen beavatkozással nem lehet befolyásolni és vezérelni a privátszférát.

1973 közepétől a politika és a sajtó fokozatosan a család felé fordul; ekkor figyeltek fel a válások magas számára és gyors ütemű növekedésére. A népesedéspolitikával kapcsolatos érvelés, amely eddig erősen egyoldalú volt és szinte csak a születésekre összpontosított, ettől elszakadva egyre inkább a családot, mint összetett egészet helyezte a középpontba és emellett igyekezett lehántani a problémáról a rárakódott ideológiai és politikai rétegeket. A

konkrét és céltudatos ideológia tehertételétől fokozatosan megszabaduló, tágan értelmezett családpolitika olyan programnak látszott, amelyben a legkülönbözőbb beállítottságú, világnézetű rétegek és csoportok egységesen léphetnek fel, tehermentesítve a hatalmi központot azon feladatok megoldásában, amelyek esetében korábban kizárólag önmagát ruházta fel a cselekvés jogával, de amelyeknek végül képtelen volt eleget tenni.

Ha végigtekintünk a népesedéshez kapcsolódó viták, programok, kampányok és ellenkampányok történetén, két dologra figyelhetünk fel. Az egyik, hogy azok a hatalomgyakorlási technikák, amelyek egészen az atomizált egyénig lehatolva kísérelték meg szabályozni az emberi létet és amelyek legtisztább formájukban az 50-es évek gazdaság- és társadalompolitikai kampányaiban öltöttek testet, noha időnként reneszánszukat élik, 56 után fokozatosan ellehetetlenülnek. A másik, hogy a kampányok bomlóban lévő világa helyébe lassan új világ épül fel, a rendszer rátalál azokra az eszközökre és módszerekre, amelyek révén továbbra is megőrizheti jelenlétét, és ha csökkent mértékben is, fenntarthatja befolyását a mindennapi élet színterein. A 60-as évek elején meginduló viták idején a vezetés célja elsősorban a hatalmi presztízs megőrzése és a kezdeményezés lehetőségének fenntartása volt, ugyanakkor a viták, *"spontán"* anti-individualizmusa, a társadalom felelősségének sulykolása lehetővé tette, hogy az egyénnel szembeni elvárásait közvetett csatornákon keresztül fogalmazhassa meg anélkül, hogy egyértelműen és számonkérően megnyilatkozna a vitában. A háttérben való meghúzódás, noha oka nyilván elsősorban a tanácstalanság, a felülemelkedettség és a pártatlan józanság nimbuszával ruházta fel a politikai vezetést. Emellett az is szembetűnő, hogy a korábbi időszak koreográfiájával ellentétben igyekeztek *"politikátlanítani"* is a kérdést.

1970-től egyfajta visszarendeződés figyelhető meg, amely valószínűleg összefüggésben van a reformfolyamat fokozatos leállításával, amely egyben a rendszer hagyományos problémakezelő reflexeit hozza ismét felszínre. (Női emancipációs kampány *"orthodox"* retorikája; az adminisztratív korlátozások lehetőségének ismételt előtérbe kerülése.) E próbálkozások kudarca nyomán azonban a rendszer azt is felismerte, hogy nem kell teljesen lemondania arról, hogy befolyást gyakoroljon a mindennapi élet területeire. Az az eszközrendszer, amely a hagyományos eszközök helyébe lép és egyre markánsabban körvonalazódik a 70-es évek első felétől, Foucault modern hatalomról vallott felfogására emlékeztet. Eszerint a modern hatalom *"diffúz jellegű, ritkán foglalják folyamatos és rendszeres gondolatsorokba, legtöbbször részekből, darabokból tevődik össze, egymásnak ellentmondó eljárásokkal él. Egységes eredményei ellenére nem több, mint egy számtalan formát öltő eszközhasználat"*. Az esetleges ellentmondásosság tehát nem gátolja a hatalom működését, hiszen elsődleges feladata nem az, hogy valamilyen konkrét célt deklaráljon és abban kézzelfogható eredményt érjen el. Az igazi cél maga a hatalomgyakorlás folyamata, a jelenlét folyamatos érvényesítése. (1973 után az 1970-es évektől bevallottan megváltozott az abortuszbizottságok feladata: végül már nem a születésszám emelése volt a funkciójuk, – e téren soha nem értek el számottevő eredményeket – hanem a társadalmi morál kondicionálásának egyik eszközévé váltak.) Ez a hatalom az erőszak eszközeit nem szívesen alkalmazza, inkább értékeket, etikát, érzelmeket közvetít. Igyekszik potenciális ellenfeleiben is rátalálni önmagára. Oly módon próbálja megszerkeszteni és körülhatárolni azt a világot, amelyben a problémákról gondolkodni lehetséges, hogy ezzel lényegében kizárja a mást mondás lehetőségét. Egyszersmind a felhígított ideológiai tartalmú általánosságok és közhelyek súlykolásával megszabadul a programadás kényszerétől, a zárt gondolatsorok, a kimondott szó kompromittáló tehertételétől.

Így az önmaga által is előállított ellentmondások ugyan önkorlátozásra kényszerítik a politikát, de nem teszik lehetetlenné működésének folyamatos fenntartását. A hatalom fokozatosan megtanul együtt élni saját létalapjának elbizonytalandosával és éppen a visszahúzódásával, az állandó kivárással valójában alkalmazza is a bizonytalanság fegyverét. Nem fedi fel önmagát, ezzel megnehezíti az ellene való fellépést, a formális ellenálást. A korábbi

gyakorlattól eltérően nem akar átpolitizálni minden lehetséges kérdést, mivel igaz ugyan, hogy ezzel korábban megkönnyítette önmaga számára a beavatkozást, ugyanakkor szinte végtelen támadási felületet is kínált (ellenfeleinek).

Ez a hatalom fenntartásának egyik lehetséges módja volt. Azonban nyilvánvaló, hogy ezzel a rendszer fokozatosan feléli tartalékait. Ez a technika végső soron aláássa egy politikai rendszer belső tartását, amelynek egyik oldalon a teljes elbizonytalanodás és értékvesztés, a másikon pedig a cinizmus térhódítása a következménye.

A TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK CÍMMEL MEGRENDEZETT 3. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONFERENCIA PROGRAMJA

SALGÓTARJÁN, 1989. JÚNIUS 15-18.

Június 14-én (szerda) délután 14 órától ÉRKEZÉS, A SZÁLLÁS ELFOGLALÁSA
Június 15-én (csütörtök) Reggeli: 7.00-tól

DÉLELŐTT

8.30 - 8.50 A konferenciát a rendező megye nevében köszönti BOROS SÁNDOR, a Nógrád Megyei Tanács Elnökhelyettese

ELMÉLETI ELŐADÁSOK

8.50 - 9.50 SZABÓ MIKLÓS: A marxi erőszakelmélet története és a történetírásra gyakorolt hatása
9.50 - 10.00 SZÜNET
10.00 - 11.00 FEKETE LÁSZLÓ: A történész szabadsága az erőszak vagy a dialógus irányába mutató konfliktusok értelmezésében
11.00 - 12.00 VITA
12.00 - 13.30 EBÉDSZÜNET

DÉLUTÁN (Az I. és V. szekció előadásai párhuzamosan.)

I. Szekció: TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK, ERŐSZAK, BŰNBAKMECHANIZMUS A 16-18. SZÁZADBAN. (A szekció vezetője: KLANICZAY GÁBOR)

13.30 - 13.55 SZAKÁLY FERENC: Hatalmaskodás a 16-17. századi falvakban
13.55 - 14.20 TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Szüzek és paráznák. (Házasélet és törvénytelen szerelem a 18. századi magyar falvakban.)
14.20 - 14.45 TÓTH PÉTER: A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században
14.45 - 15.10 BARISKA ISTVÁN: Egy 16. századi kőszegi boszorkányper és tanulságai
15.10 - 15.20 SZÜNET
15.20 - 15.45 KRISTÓF ILDIKÓ: Boszorkányüldözés és közösségen belüli konfliktusok Debrecenben a 16-18. században
15.45 - 16.10 INGRID BÁTORI: Boszorkányüldözés és társadalmi konfliktusok egy Rajna-vidéki kisváros, Rhens példáján a 17. században

16.10 – 16.35 SZÁNTAY ANTAL: Az alattvalókkal szembeni bánásmód a II. József-kori kerületi igazgatás rendszerében. (Arad megyei földbirtokosok és Arad mezőváros ellen 1785 és 1788 között benyújtott panaszok alapján.)

16.35 – 17.00 KLANICZAY GÁBOR: A bűnbak-mechanizmus természete és a bűnbakok változó rangsora a 16-18. században

17.00 – 17.15 SZÜNET

17.15 – 18.30 VITA

19.00 – 20.00 VACSORA

V. Szekció: AZ IPAROSODÁS TÁRSADALMI KONFLIKTUSAI. (A szekció vezetője: KÖVÉR GYÖRGY)

13.30 – 13.55 VÁRI ANDRÁS: Regálékonfliktusok: Urak, parasztok, közvetítők

13.55 – 14.20 CZAGA VIKTÓRIA: A *"Budai Védegylet"*

14.20 – 14.45 BIRCHER ERZSÉBET: Partikularizmus, vagy jogos önvédelem? (Rendi küzdelmek a 18. század második felében az abszolutizmus bányászati elképzeléseivel szemben.)

14.45 – 15.10 HALMOS KÁROLY: Hitelezők és adósok az 1860-as években

15.10 – 15.20 SZÜNET

15.20 – 15.45 GAJÁRY ISTVÁN: A budai céhes és céhen kívüli ipar, valamint a gyáripar egymás közti viszonya és konfliktusa a reformkorban

15.45 – 16.10 ERDÉSZ ÁDÁM: Egy polgárcsalád – a Knerek – három generációjának konfliktusai

16.10 – 16.35 MAZSU JÁNOS: Iparosodás és társadalmi egyenlőtlenség

16.35 – 17.00 SZULOVSZKY JÁNOS: Presztizs és propaganda, avagy a folklór mint konfliktusoldó eszköz

17.00 – 17.15 SZÜNET

17.15 – 18.30 VITA

19.00 – 20.00 VACSORA

Június 16-án Reggeli: 6.45-től

A résztvevők egyik csoportja kiránduláson vesz részt az IPOLYTARNÓC – SZÉCSÉNY – HOLLÓKŐ – PÁSZTÓ útvonalon, a másik csoport a NAGY IMRE ÉS MÁRTÍR-TÁRSAI temetésére utazik Budapestre. Indulás mindkét csoport részére reggel 8 órakor.

Június 17-én Reggeli: 7.00-tól

DÉLELŐTT (A III. és a IV. szekció előadásai párhuzamosan)

III. Szekció: KONFLIKTUSOK A HELYI TÁRSADALOMBAN. (A szekció vezetője: HUDI JÓZSEF)

8.00 - 8.20 PAPP KLÁRA: Együttélő nemesek és jobbágyok konfliktusai a 18. századi Bihar megye településein

8.20 - 8.40 TAR FERENC: Festetics Tasziló gróf, majd herceg és Keszthely konfliktusai

8.40 - 9.00 Ö. KOVÁCS JÓZSEF: A zsidóság és környezetének konfliktusai néhány Duna-Tisza közi mezővárosi társadalomban a 18-19. században

9.00 - 9.20 DOMINKOVITS PÉTER: A nemesi közösségek legfőbb konfliktusai Győr vármegyében a 19. század első felében

9.20 - 9.40 BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: A jászkunságiak törekvései a Jászkun kerület igazgatásának demokratizálására 1843 - 1844-ben

9.40 - 10.00 LABÁDI LAJOS: Konfliktusok a szentesi társadalomban

10.00 - 10.15 SZÜNET

10.15 - 10.35 LÁCZAY MAGDOLNA: Az agrárszocialista mozgalom szabolcsi sajátosságai

10.35 - 10.55 MOLNÁR ANDRÁS: *"Vágtatók"* és a *"fontolva haladók"*. (Politikai érdekcsoportok hatalmi konfliktusai a reformkori Zalában.)

10.55 - 11.15 TILCSIK GYÖRGY: Követválasztás Vas megyében 1843-ban

11.15 - 11.35 HALÁSZ IMRE: A vármegyei vezetés konfliktusa Zalában 1849 tavaszán

11.35 - 11.55 KOSJÁN LÁSZLÓ: A megyeközpont megváltoztatása körüli érdekkonfliktusok Nógrád vármegyében a 19. század második felében

11.55 - 12.15 IEDA OSAMO: Szövetkezeti központ és helyi vezetőség a Hangya Szövetkezet tükrében

12.15 - 12.35 HUDI JÓZSEF: Hatalmaskodás a nemesi közösségekben a 18-19. században

(A szekció vitája a II. szekcióval együtt lesz délután!)

12.35 - 13.30 EBÉDSZÜNET

IV. Szekció: MODERNIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALOM. KONFLIKTUSOK A MODERNIZÁCIÓS FOLYAMAT SORÁN A 18-19. SZÁZADBAN. (A szekció vezetője: BENDA GYULA)

8.00 - 8.20 KOVÁCS KATALIN - HADAS MIKLÓS: Konfliktusok egy sváb faluban

8.20 - 8.40 HORVÁTH JÓZSEF: Az öröklés során felmerült konfliktusok Győrben a 17. század első felében

8.40 - 9.00 PREPUK ANIKÓ: Neológ és ortodox zsidók konfliktusai a 19. század végén

9.00 - 9.20 ZEKE GYULA: Neológok és ortodoxok a 20. században

9.20 - 9.40 BŐSZE SÁNDOR: Az 1880-as évek antiszemita zavargásai Somogy vármegyében

9.40 - 10.00 MARJANUCZ LÁSZLÓ: Vegyes házasságok és asszimiláció Szegeden a századfordulón

10.00 - 10.15 SZÜNET

10.15 - 10.35 DUSNOKI JÓZSEF: Evangélikus papság Békés vármegyében

10.35 - 10.55 TÍMÁR LAJOS: A helyi társadalmak belső értékrend-konfliktusa

10.55 - 11.15 KISS JÓZSEF: A modernizáció konfliktusa, a konfliktusok modernizációja. (Budapest környéki települések társadalomtörténete 1830 - 1950 között.)

11.15 - 11.35 KEMÉNY MÁRIA: Konfliktus, vita és döntés az Akadémia székházának építészeti stílusáról

11.35 - 11.40 SZÜNET

11.40 - 12.35 VITA

12.35 - 13.30 EBÉDSZÜNET

DÉLUTÁN (A II. és a VI. szekció előadásai párhuzamosan.)

II. Szekció: FALUSI ÉS MEZŐVÁROSI PARASZTI KÖZÖSSÉGEK KONFLIKTUSAI A JOBBÁGYVILÁGBAN A 17-19. SZÁZADBAN. (A szekció vezetője: PÁLMÁNY BÉLA)

13.30 - 13.50 GECSÉNYI LAJOS: Katonák és polgárok. A hadsereg és a városi - mezővárosi közösségek együttélése (konfliktusai) a 17. században

13.50 - 14.10 N. KISS ISTVÁN: Rákóczi hadseregének társadalmi összetétele 1703 - 1711 között. (A kuruc hadsereg szervezésével járó konfliktusok.)

14.10 - 14.30 HORVÁTH LAJOS: A jobbágyközösségek egymás közötti összeütközései határaik miatt Pest vármegyében a 17. században

14.30 - 14.50 HAJDÚ LAJOS: Az erdélyi seditionális perek az úriszékek gyakorlata alapján

14.50 - 15.00 SZÜNET

15.00 - 15.20 PAPP KLÁRA: Konfliktusforrások a 18. század közepi bihari szolgáltatási gyakorlatban az urbáriumok alapján

15.20 - 15.40 KNÉZY JUDIT: Illúziók és jobbágylázadások. A csurgói és marcali szabadosok harca előjogaik fennmaradásáért a 18. században

15.40 - 16.00 DARKÓ JENŐ: A görögkeleti egyház státusza Magyarországon a 18. században. Konfliktusok és beilleszkedés

16.00 - 16.20 ERDMANN GYULA: Egy gazdatiszt-kiskirály és Békéscsaba úrbéreseinek konfliktusa a 19. század első felében

16.20 - 16.40 PÁLMÁNY BÉLA: Nógrádi parasztcsaládok és mezővárosi közösségek hosszú küzdelmei elveszett *"ősi szabadságaik"* visszaszerzéséért

16.40 – 16.50 SZÜNET
16.50 – 19.15 VITA (A II. és III. szekció együtt.)
19.15 – 20.00 VACSORA

VI. Szekció: VÁROSI KONFLIKTUSOK (A szekció vezetője: GYÁNI GÁBOR)

13.30 – 13.55 FORRAI JUDIT: A prostitúció mint a társadalmi konfliktus egyik jelentkezési formája a század első két évtizedében
13.55 – 14.20 SZAKÁLY SÁNDOR: Egy közbiztonsági testület létrehozása és feladata a 19-20. század fordulóján. (A magyar királyi csendőrség)
14.20 – 14.55 SZÉCSÉNYI MIHÁLY: Prostituáltak Budapesten a századforduló után
14.55 – 15.00 SZÜNET
15.00 – 15.25 MAJDÁN JÁNOS: Az első és egyetlen vasutassztrájk háttere
15.25 – 15.50 SZABÓ DÁNIEL: Párbajok a dualizmus idején
15.50 – 16.15 KRESALEK GÁBOR – RAJNER M. JÁNOS: Valós és kreált konfliktusok az ötvenes évek jelenidejű játékfilmjeiben
16.15 – 16.40 GYŐRI PÉTER: Lakbérmozgalmak Budapesten
16.40 – 17.05 GYÁNI GÁBOR: Pesti – fővárosi zavargások (1848 – 1918)
17.05 – 17.15 SZÜNET
17.15 – 19.00 VITA
19.15 – 20.00 VACSORA

Június 18-án Reggeli: 7.00-tól

DÉLELŐTT

VII. Szekció: TÁRSADALMI ELLENÁLLÁSI TECHNIKÁK FORMÁLIS SZERVEZETEK NÉLKÜL (A szekció vezetője: RÉV ISTVÁN)

8.00 – 8.20 TÓTH LÁSZLÓ: A besenyőtelki helyi társadalom akaratnyilvánításának képessége a *"hivatalossággal szemben"*
8.20 – 8.40 GECSÉNYI LAJOS: Az első kísérletek a gazdagparasztság elleni adminisztratív fellépésre. A helyi közellátás érdekeit veszélyeztető *"bűncselekmények"* tapasztalatai Győr vármegyében 1948 – 1950 között
8.40 – 9.00 TÓTH ÁGNES: A bukovinai székelyek észak-bácskai beilleszkedési stratégiái
9.00 – 9.20 MAGYAR BÁLINT: Az 1950-es évek
9.20 – 9.40 WELLMANN IMRE: A jobbágyság kibújási technikája a szolgáltatások alól és a hatalom elbánása
9.40 – 9.50 SZÜNET
9.50 – 10.10 VARGA ÉVA: Társadalmi konfliktusok és megmaradási stratégiák az északi határnál néhány községben 1945-től a 60-as évekig
10.10 – 10.30 PÉCSI VERA: A Standard-per
10.30 – 10.50 RÉV ISTVÁN: Tagosítás, térképészet, ember

10.50 – 11.00	SZÜNET
11.00 – 12.00	VITA
12.00 – 12.30	A KONFERENCIA ZÁRÁSA
12.30 – 13.30	EBÉD, ELUTAZÁS

A KONFERENCIA REGISZTRÁLT RÉSZTVEVŐINEK NÉVSORA*

ALFÖLDI VILMA	**Munkahely:** Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4. **Lakáscím:** 1043 Budapest, IV., Nyár út 26.
ANGI JÁNOS	**Munkahely:** KLTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék 4010 Debrecen, Egyetem tér **Lakáscím:** 4025 Debrecen, Erzsébet út 30. II/6.
BALÁZS ILONA	**Lakáscím:** 1081 Budapest, VIII., Bezerédi út 8. II/25.
BALÁZS ZOLTÁN	**Lakáscím:** 1092 Budapest, IX., Ráday út 43-45.
BALOGH ZOLTÁN	**Munkahely:** Nógrádi Történeti Múzeum 3101 Salgótarján, Pf.: 3. **Lakáscím:** 3100 Salgótarján, Rákóczi út 156.
BANA JÓZSEF	**Munkahely:** Győr-Sopron-Moson Megyei 1. sz. Levéltár 9002 Győr, Liszt Ferenc út 13. **Lakáscím:** 9022 Győr, Szent István krt. 37.
BARISKA ISTVÁN	**Munkahely:** Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára 9730 Kőszeg, Várkör 25. **Lakáscím:** 9730 Kőszeg, Várkör 58.
GERHART BAUMGARTNER	Paulinergasse 28/8., A-1180 Wien
BÁCSKAI VERA	**Munkahely:** ELTE BTK 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás út 1. **Lakáscím:** 1068 Budapest, VI., Rippl-Rónai út 16.
BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET	**Munkahely:** Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Fióklevéltára 6100 Kiskunfélegyháza, Kossuth út 1. **Lakáscím:** 6100 Kiskunfélegyháza, Zrínyi út 28.
BÁTORI, INGRID	Sebestian-Kneipp Str. 35., D-5414 Vallendar

* Az 1991. november végén ismert címeket adjuk meg.

BENCSIK ZSUZSANNA

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, Városház út 9-11.
Lakáscím: 1055 Budapest, V., Balassi B. út 27. IV/58.

BENDA GYULA

Munkahely: ELTE BTK 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás út 1.
Lakáscím: 1112 Budapest, XI., Érdi út 4/b.

BENDE LÁSZLÓ

Lakáscím: 1092 Budapest, IX., Ráday út 43-45.

BENE SÁNDOR

Lakáscím: 1092 Budapest, IX., Ráday út 43-45.

BENEDEK GÁBOR

Munkahely: BKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1075 Budapest, VII., Tanács krt. 5. C/III/7.

BÉRES KATALIN

Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Hegyalja út 52.

BIRCHER ERZSÉBET

Munkahely: Központi Bányászati Múzeum 9400 Sopron, Templom út 2.
Lakáscím: 9400 Sopron, Mikoviny út 68.

BORECZKY BEATRIX

Munkahely: Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4.
Lakáscím: 1013 Budapest, I., Attila út 27.

BOROS SÁNDOR

Lakáscím: 3100 Salgótarján, Pécskő út 4.

BÓDI FERENC

Lakáscím: 3530 Miskolc, Vörösmarty út 50.

BŐSZE SÁNDOR

Munkahely: Somogy Megyei Levéltár 7400 Kaposvár, Rippl-Rónai tér 1.
Lakáscím: 7400 Kaposvár, Petőfi S. út 47. IV/15.

BRUNDA GUSZTÁV

Munkahely: Nógrád Megye Önkormányzata 3100 Salgótarján, Rákóczi út 192.
Lakáscím: 3100 Salgótarján, Füleki út 136.

CZAGA VIKTÓRIA

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1116 Budapest, XI., Kondorosi út 8.

CSAPÓ MÁRIA

Munkahely: Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4.
Lakáscím: 1204 Budapest, XX., Berzsenyi Dániel út 11.

CSEH ZITA

Munkahely: Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4.
Lakáscím: 3300 Eger, Gyulafehérvári út 2.

CSITE ANDRÁS

Lakáscím: 8360 Keszthely, Bessenyei út 27.

CSŐGÖR CSABA

Lakáscím: 1041 Budapest, IV., Latabár K. út 11.

DARKÓ JENŐ

Munkahely: Iparművészeti Múzeum 1091 Budapest, IX., Üllői út 33-37.
Lakáscím: 2092 Budakeszi, Felkeszi út 6.

DÁVID JÁNOS

Lakáscím: 1125 Budapest, XII., Diósárok 2.

DOMINKOVITS PÉTER

Munkahely: Xantus János Múzeum 9022 Győr, Széchenyi tér 5.
Lakáscím: 9026 Győr, Rónay J. út 9/b.

DÓKA KLÁRA

Munkahely: Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4.
Lakáscím: 2141 Csömör, József A. út 27.

DURDIK TIBOR

Munkahely: Nagykürtösi Járási Állami Levéltár Nagykürtös (Csehszlovákia)
Statny okresny archiv Vo Velkom Krtisi

DUSNOKI JÓZSEF

Munkahely: Békés Megyei Levéltár 5700 Gyula, Petőfi tér 2.
Lakáscím: 5700 Gyula, Béke sgt. 72. II/C/10.

EKE JUDIT

Munkahely: KLTE BTK 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Lakáscím: 4026 Debrecen, Hajó út 16. I/6.

ERDMANN GYULA

Munkahely: Békés Megyei Levéltár 5700 Gyula, Petőfi tér 3.
Lakáscím: 5700 Gyula, Petik A. út 15.

FARKAS ATTILA

Munkahely: KLTE BTK, 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Lakáscím: 4024 Debrecen, Batthyány út 3-5. I/6.

FARKAS GYÖNGYI

Munkahely: Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1367 Budapest, Vajdahunyad-vár Pf.:129.
Lakáscím: 1131 Budapest, XIII., Vőlegény út 1. II/4.

FEJESNÉ BOGNÁR ZSUZSA

Munkahely: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 7400 Kaposvár, Fő út 10.
Lakáscím: 7400 Kaposvár, Latinca út 8. II/3.

FEKETE LÁSZLÓ

Munkahely: BKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1138 Budapest, XIII., Révész út 2/c.

FOKI IBOLYA

Munkahely: Zala Megyei Levéltár 8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Mártírok útja 5-7.

FORRAI JUDIT

Munkahely: SOTE Társadalomorvostani és Orvostörténeti Intézet 1089 Budapest, VIII., Nagyvárad tér 4.
Lakáscím: 1026 Budapest, II., Orló út 17.

FÜLÖP ÁGNES

Munkahely: ELTE BTK 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás út 1.
Lakáscím: 1056 Budapest, V., Belgrád rakpart 26. V/1.

GAJÁRY ISTVÁN

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1016 Budapest, I., Csap utca 1.

GÁLL ÉVA

Munkahely: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 7400 Kaposvár, Fő út 10.

GÁTI TIBOR

Munkahely: MTA Szociológiai Kutatóintézet Társadalompolitikai Osztály 1014 Budapest, I., Úri utca 49.
Lakáscím: 1053 Budapest, V., Cukor út 4.

GICZEY PÉTER

Munkahely: Nyírbátor Város Polgármesteri Hivatala
Lakáscím: 4300 Nyírbátor, Édesanyák útja 14.

GYÁNI GÁBOR

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 2120 Dunakeszi, Krajcár út 4.

GYIMESI ENDRE

Munkahely: Zala Megyei Levéltár 8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Stadion út 8. I/15.

HADAS MIKLÓS

Lakáscím: 1056 Budapest, V., Váci utca 80. I/1.

HAJDÚ LAJOS

Lakáscím: 1119 Budapest, XI., Fehérvári út 109. I/5.

HALÁSZ IMRE

Munkahely: Pénzügyi és Számviteli Főiskola 8900 Zalaegerszeg, Ságvári út 21-23.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Berzsenyi út 11. I/9.

HALMOS KÁROLY

Munkahely: BKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1062 Budapest, VI., Andrássy út 98. I/8.

HAUSEL SÁNDOR

Munkahely és lakáscím: Kubinyi Ferenc Múzeum 3170 Szécsény, Ady út 7.

HEGEDŰS LAJOS

Munkahely: Veszprém Megyei Levéltár 8200 Veszprém, Vár út 12.
Lakáscím: 8200 Veszprém, Jókai út 4.

HIDVÁRY ISTVÁN

Munkahely: Nógrádi Történeti Múzeum 3101 Salgótarján, Pf.: 3.
Lakáscím: 3100 Salgótarján, Arany János út 21.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA

Lakáscím: 1054 Budapest, V., Széchenyi út 1/a.

HORVÁTH ISTVÁN

Munkahely: Nógrádi Történeti Múzeum 3101 Salgótarján, Pf.: 3.
Lakáscím: 3104 Salgótarján, Szécsényi út 2.

HORVÁTH JÓZSEF

Munkahely: Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár 9021 Győr, Lenin út 4.
Lakáscím: 9023 Győr, Vági I. út 17. III/9.

HORVÁTH LAJOS

Munkahely: Magyar Országgyűlés Hivatala. Levéltározási és irattári osztály 1357 Budapest, Országháza
Lakáscím: 7112 Veresegyháza, Kölcsey út 12.

HUDI JÓZSEF

Munkahely: Veszprém Megyei Levéltár 8200 Veszprém, Vár út 12.
Lakáscím: 8200 Veszprém, Diósy út 2/E. X/37.

IEDA OSAMO

Lakáscím: 1119 Budapest, XI., Rozsnyó tér 5. II/5.

JÁSZ BÉLA

Munkahely: Zala Megyei Pedagógiai Intézet 8901 Zalaegerszeg, Pf.: 56.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Munkásőr út 7. III/11.

KAPILLER IMRE

Munkahely: Zala Megyei Levéltár 8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Berzsenyi út 26. VI/87.

KAPILLERNÉ MEGYERI ANNA

Munkahely: Göcseji Múzeum 8900 Zalaegerszeg, Batthyány út 2.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Berzsenyi út 26. VI/87.

KAPOSI ZOLTÁN

Munkahely: JPTE Történelmi Tanszék 7604 Pécs, Ifjúság út 6.
Lakáscím: 7636 Pécs, Ilku Pál út 55. VI/18.

KASZÁS MARIANNE

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 2120 Dunakeszi, Krajcár út 4.

KEMÉNY MÁRIA

Munkahely: Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat Műemléki Osztály 1014 Budapest, I., Dísz tér 15.
Lakáscím: 1025 Budapest, II., Szilfa út 12.

KERTÉSZ NOÉMI

Munkahely: BKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1122 Budapest, XII., Tóth L. utca 14.

N. KISS ISTVÁN

Lakáscím: 1137 Budapest, XIII., Budai N. A. út 5. I/3.

KISS JÓZSEF

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 1054 Budapest, V., Sas út 9. II/3.

KLANICZAY GÁBOR

Munkahely: ELTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás út 1.
Lakáscím: 1122 Budapest, XII., Gaál J. út 10/B.

KNÉZY JUDIT

Munkahely: Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1367 Budapest, Vajdahunyad-vár, Pf.: 129.
Lakáscím: 1149 Budapest, XIV., Varga Gyula András park 16/b. fszt. 2.

KOSJÁN LÁSZLÓ

Munkahely: Nógrád Megyei Levéltár 3100 Salgótarján, Bem út 6.
Lakáscím: 3078 Bátonyterenye, Dobó út 38.

KOVÁCS ÉVA

Munkahely: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum 1055 Budapest, V., Honvéd út 19.
Lakáscím: 1181 Budapest, XVIII., Marx út 45.

KOVÁCS ÉVA JUDIT

Munkahely: Országos Széchenyi Könyvtár Magyarságkutató Csoport 1827 Budapest, Budavári Palota F. épület
Lakáscím: 1137 Budapest, XIII., Csanádi út 18. III/3/a.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Munkahely: Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiskunhalasi részlege 6400 Kiskunhalas, Paprika A. út 12-14.
Lakáscím: 6400 Kiskunhalas, Április 4. út 6. II/9.

KOVÁCS KATALIN

Munkahely: MTA Regionális Kutatások Központja Regionális Tudományos Osztály 1014 Budapest, I., Országház út 9.
Lakáscím: 1222 Budapest, XXII., Háros út 47-49. A/1/12.

KÖVÉR GYÖRGY

Munkahely: BKE Gazdaságtörténeti Tanszék 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1015 Budapest, I., Toldy F. út 66/a. II/5.

KRESALEK GÁBOR

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1142 Budapest, XIV., Nagy Lajos király útja 211.

KRISTÓF ILDIKÓ

Munkahely: MTA Néprajzi Kutatócsoport 1014 Budapest, I., Országház út 30.
Lakáscím: 1138 Budapest, XIII., Róbert Károly krt. 20. V/71.

KRUSENSTJERN VON, BENIGNA

Max-Planck-Institut für Geschichte, Hermann-Föge-Weg 11. D-3400 Göttingen, Pf.: 2833.

KUNICS ZSUZSANNA

Lakáscím: 8800 Nagykanizsa, Erzsébet tér 11.

LABÁDI LAJOS

Munkahely: Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára 6600 Szentes, Kossuth tér 1.
Lakáscím: 6600 Szentes, Bocskai út 6. III/7.

LACZKÓ MIHÁLY

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.

LÁCZAY MAGDOLNA

Munkahely: Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskola 4400 Nyíregyháza, Rákóczi út 69.
Lakáscím: 4400 Nyíregyháza, Rákóczi út 3. I/1.

LENGYEL GYÖRGY

Munkahely: BKE Szociológiai Tanszék 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1014 Budapest, I., Úri utca 37.

LIPTAY GABRIELLA

Lakáscím: 1122 Budapest, XII., Hajnóczy út 10.

MAZSU JÁNOS

Munkahely: KLTE BTK Történelmi és Klasszika Filológiai Intézet 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Lakáscím: 4028 Debrecen, Homok út 73.

MELEGH ATTILA

Munkahely: BKE Szociológiai Tanszék 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1067 Budapest, VI., Király utca 72. III/22.

MESZERICS TAMÁS

Lakáscím: 1144 Budapest, XIV., Ond vezér útja 41. III/15.

MINK ANDRÁS

Lakáscím: 1119 Budapest, XI., Pentele út 9.

NAGY BALÁZS

Lakáscím: 1056 Budapest, V., Belgrád rakpart 2.

NAGY BEÁTA

Munkahely: BKE Szociológiai Tanszék 1093 Budapest, IX. Fővám tér 8.
Lakáscím: 1056 Budapest, V., Belgrád rakpart 2. IV/4.

NAGY ESZTER

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.

NAGY PÉTER TIBOR

Munkahely: ELTE BTK NTKCS 1395 Budapest, Pf.: 427.
Lakáscím: 1027 Budapest, II., Mártírok útja 64/a. II/3.

OBORNI TERÉZ

Munkahely: Magyar Országos Levéltár 1014 Budapest, I., Bécsikapu tér 4.
Lakáscím: 2040 Budaörs, Szivárvány út 5. V/42.

ORTUTAY ANDRÁS

Munkahely: Esztergom-Komárom Megyei Levéltár 2500 Esztergom, Vörösmarty út 7.
Lakáscím: 2500 Esztergom, Monteverdi út 4.

PALLAI LÁSZLÓ

Munkahely: KLTE BTK 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Lakáscím: 4400 Nyíregyháza, Toldi út 67.

PAPP KLÁRA

Munkahely: KLTE BTK Történelmi és Klasszika Filológiai Intézet 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Lakáscím: 4026 Debrecen, Bethlen út 39. I/10.

PÁLMÁNY BÉLA

Munkahely: Magyar Országgyűlés Hivatala. Levéltározási és irattári osztály 1357 Budapest, Országháza
Lakáscím: 1116 Budapest, XI., Sáfrány út 42. V/49.

PÁZMÁNDI, SUSANNE

Südost-Institut, Güll str. 7., D-8000 München 2.

PETRIKNÉ VÁMOS IDA

Munkahely: Új Magyar Központi Levéltár 1014 Budapest, I., Hess András tér 4.
Lakáscím: 1026 Budapest, II., Szilágyi Erzsébet fasor 25.

PÉCSI VERA

Munkahely: BKE Gazdaságtörténeti Tanszék 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1053 Budapest, V., Fejér Gy. út 8.

PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA

Munkahely: Bács-Kiskun Megyei Levéltár 6000 Kecskemét, Kossuth tér 1.
Lakáscím: 6000 Kecskemét, Reile G. út 16. VII/20.

PIETSCH, WALTER

Spohr str. 5., D-6200 Weisbaden

RÁBAI ZITA

Lakáscím: 3525 Miskolc, Vologda út 20.

RÉV ISTVÁN

Munkahely: BKE Gazdaságtörténeti Tanszék 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1125 Budapest, XII., Virányos út 16.

SASFI CSABA

Munkahely: Magyar Néprajzi Múzeum 1055 Budapest, V., Kossuth Lajos tér 12.
Lakáscím: 1112 Budapest, XI., Hertelendy út 1/b.

SÁRAI SZABÓ KATALIN

Munkahely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjtemény 1098 Budapest IX., Ráday út 28.
Lakáscím: 1144 Budapest, XIV., Csertő út 18-20.

SÁSKA GÉZA

Munkahely: Országos Pedagógiai Intézet 1071 Budapest, VII., Gorkij fasor 17-21.
Lakáscím: 1126 Budapest, XII., Sólyom út 19/a.

SEBESTYÉN KÁLMÁN

Munkahely: Nógrádi Történeti Múzeum 3101 Salgótarján, Pf.: 3.
Lakáscím: 3104 Salgótarján, Gorkij ltp.

SIMON ISTVÁN

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1158 Budapest, XV., Neptun út 88. II/10.

SIPOS ANDRÁS

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1072 Budapest, VII., Akácfa utca 25. II/11.

SZABÓ DÁNIEL

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 1142 Budapest, XIV., Róna park 4. III/18.

SZABÓ JÁNOS

Lakáscím: 2750 Nagykőrös, Rákóczi út 55.

SZABÓ KLÁRA

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1119 Budapest, XI., Bikszádi út 8/c. III/10.

SZABÓ MIKLÓS

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 1052 Budapest, V., Haris köz 5.

SZAKÁLY FERENC

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 1022 Budapest, II., Beg utca 1/15.

SZÁNTAY ANTAL

Munkahely: MTA Tudományos Minősítő Bizottság 1051 Budapest, V., Münnich F. út 7.
Lakáscím: 1113 Budapest, XI., Diószegi út 60/B.

SZÉCSÉNYI MIHÁLY

Munkahely: Budapest Főváros Levéltára 1053 Budapest, V., Városház út 9-11.
Lakáscím: 1041 Budapest, IV., Gács László út 17. II/12.

SZILASI ANDRÁS

Lakáscím: 3100 Salgótarján, Pécskő út 2.

SZOMSZÉD ANDRÁS

Munkahely: Nógrád Megyei Levéltár 3100 Salgótarján, Bem út 6.
Lakáscím: 3078 Bátonyterenye, Abonyi Lajos út 41.

SZUHAY PÉTER

Munkahely: Magyar Néprajzi Múzeum 1055 Budapest, V., Kossuth Lajos tér 12.
Lakáscím: 2073 Tök, Kossuth út 22.

SZULOVSZKY JÁNOS

Lakáscím: 1149 Budapest, XIV., Vadas Andor tér 8.

SZVIRCSEK FERENC

Munkahely: Nógrádi Történeti Múzeum 3101 Salgótarján, Pf.: 3.
Lakáscím: 3100 Salgótarján, Kilián krt. 84.

TAKÁCS ÉVA

Munkahely: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 7400 Kaposvár, Fő út 10.
Lakáscím: 7400 Kaposvár, Rákóczi tér 5.

TAR FERENC

Munkahely: Balaton Múzeum 8360 Keszthely, Múzeum út 2.
Lakáscím: 8360 Keszthely, Kossuth út 12.

TARDOS KATALIN

Lakáscím: 1024 Budapest, II., Fillér út 4. III/25.

TELEK BÉLA

Munkahely: Nógrád Megyei Levéltár 3100 Salgótarján, Bem út 6.
Lakáscím: 3138 Ipolytarnóc, Felszabadulás út 13.

TEPLÁN ISTVÁN

Lakáscím: 1181 Budapest, XVIII., Bokányi Dezső út 87/a.

TILCSIK GYÖRGY

Munkahely: Vas Megyei Levéltár 9700 Szombathely, Hefele Menyhért út 1.
Lakáscím: 9700 Szombathely, Nagy László út 28. I/3.

TÍMÁR LAJOS

Munkahely: MTA Regionális Kutatások Központja Regionális Tudományos Osztály 1014 Budapest, I., Országház út 9.
Lakáscím: 2040 Budaörs, Víg út 54.

TÓTH ANIKÓ

Munkahely: Földes Ferenc Középiskolai Kollégium 3400 Mezőkövesd, Damjanich út 1.
Lakáscím: 3400 Mezőkövesd, Lenin út 2. III/3.

TÓTH ATTILA

Munkahely: Komárom Megyei Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum 2800 Tatabánya, Pf.: 1243.

TÓTH ÁGNES

Munkahely: Bács-Kiskun Megyei Levéltár 6000 Kecskemét, Kossuth tér 1.
Lakáscím: 6000 Kecskemét, Vízmű út 10. I/5.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Munkahely: MTA Történettudományi Intézet 1014 Budapest, I., Úri utca 51-53.
Lakáscím: 1148 Budapest, XIV., Csernyus út 74/b.

TÓTH LÁSZLÓ

Lakáscím: 1052 Budapest, V., Petőfi S. út 11. II/8.

TÓTH PÉTER

Munkahely: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár 3501 Miskolc, Fazekas út 2.
Lakáscím: 3526 Miskolc, Arany János tér 18. fszt. 3.

TÓTH ZOLTÁN

Munkahely: MTA Néprajzi Kutató Csoport 1014 Budapest, I., Országház út 30.
Lakáscím: 1022 Budapest, II., Törökvész út 10.

TURBULY ÉVA

Munkahely: Zala Megyei Levéltár 8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Lakáscím: 8900 Zalaegerszeg, Népköztársaság útja 98.

TYEKVICSKA ÁRPÁD

Munkahely és lakáscím: Nógrád Megyei Levéltár balassagyarmati részlege 2660 Balassagyarmat, Hétvezér út 26.

VALECSIK ÁRPÁD

Munkahely: Nógrád Megyei Levéltár 3100 Salgótarján, Bem út 6.
Lakáscím: 3100 Salgótarján, Alkotmány út 5. fszt. 11.

VARGA DEZSŐ

Munkahely: Baranya Megyei Levéltár 7621 Pécs, II., Kossuth Lajos út 11.

VARGA ÉVA

Lakáscím: 1142 Budapest, XIV., Nagy Lajos király útja 211.

Á. VARGA LÁSZLÓ

Munkahely: Nógrád Megyei Levéltár 3100 Salgótarján, Bem út 6.
Lakáscím: 3104 Salgótarján, Gorkij krt. 62. fszt. 1.

VÁRI ANDRÁS

Munkahely: BKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ 1093 Budapest, IX., Fővám tér 8.
Lakáscím: 1032 Budapest, III., Solymár út 8.

ZENTAI VIOLETTA

Lakáscím: 1054 Budapest, V., Garibaldi út 1. félemelet 1/B.

AZ "ADATOK, FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK A NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁRBÓL" CÍMŰ SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. Dézsma és robot. A jobbágylakosság helyzete a XVIII. század végén a mai Nógrád megye területén. Salgótarján, 1971. 75 p. (elfogyott)
2. A nógrádi adózó nép viszonyai 1828-ban. Helyzetkép a mai Nógrád megye községeiről az országos összeírás alapján. Salgótarján, 1972. 95 p. (elfogyott)
3. A török után. Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről. Salgótarján, 1973. 47 p. (elfogyott)
4. Forradalmi hétköznapok. Direktóriumi rendeletek Nógrád megyében 1919-ben. Salgótarján, 1974. 71 p. (elfogyott)
5. Nógrád megye tanácsai a művelődésért 1950–1970. Dokumentumok. Salgótarján, 1975. 162 + [7] p. (elfogyott)
6. Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv a megye történetéhez. Salgótarján, 1976. 190 p. (elfogyott)
7. Nógrád megye képe a XVIII. század végén. Salgótarján, 1977. 92 p. + [2 térkép m.] (elfogyott)
8. *"A művelődésügy földreformja ..."*. Dokumentumok az iskolák államosításának Nógrád megyei történetéből. Salgótarján, 1978. 130 p. (elfogyott)
9. Nógrád megye tanácsai az emberért. 1950–1970. Dokumentumok. Salgótarján, 1979. 175 p. (elfogyott)
10. Nógrád megye tanácsai és a szövetkezetek. 1950–1970. Dokumentumok. Salgótarján, 1980. 207 p. (elfogyott)
11. *"... úgy határozott a tekintetes vármegye ..."*. Nógrád megyei statutumok a XVII–XIX. századból. Salgótarján, 1981. 92 p.
12. Jobbágyvilág Nógrádban. Tájékoztató a levéltárban őrzött feudális kori összeírásokról. Salgótarján, 1990. 259 p.
13. Madách Imre–dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban. Salgótarján, 1984. 495 p.
14. Frideczky Lajos memoárja. Középszinten a történelemben. Salgótarján, 1988. 83 p.
15. Rendi társadalom – polgári társadalom. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1987. 589 p. (elfogyott)
17. Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1991. 466 p.

Előkészületben:

18. Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád vármegye (1771–1808)
19. Madách Imre–dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország többi közgyűjteményeiből.

B 137361

5433
6 HB